বাণী প্ৰকাশৰ সোণালী জয়ন্তী উপলক্ষে প্ৰকাশিত

[১৯৪৬-১৯৯৬]

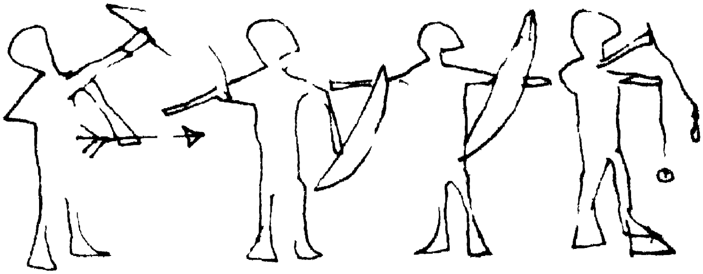

এজাক মানুহ এখন অৰণ্য

উমাকান্ত শৰ্মা

লেখকৰ অন্যান্য গ্ৰন্থ ঃ

কমলিনী (নাটক)
শেষ পতাকা (নাটক)
উৰন্ত মেঘৰ ছাঁ (উপন্যাস)
চিম চাঙৰ দুটা পাৰ (উপন্যাস)
ৰঙা ৰঙা তেজ (উপন্যাস)
ঘূৰণীয়া পৃথিৱীৰ বেঁকা পথ (গল্প)
উকা এটি মন (গল্প)
কাব্যভূমি (সমালোচনা সাহিত্য)
ৰাজৰ্ষি (অনুবাদ ঃ ৰবীন্দ্ৰ নাথ ঠাকুৰ)
ভাৰও পক্ষীৰ ডাক (উপন্যাস)

এজাক মানুহ এখন অৰণ্য

১৯৮৮ চনৰ অসম প্ৰকাশন পৰিষদৰ পুৰস্কাৰপ্ৰাপ্ত

১৯৯০ চনৰ অসম সাহিত্য সভাৰ কলাগুৰু বিষ্ণু ৰাভা বঁটাপ্ৰাপ্ত

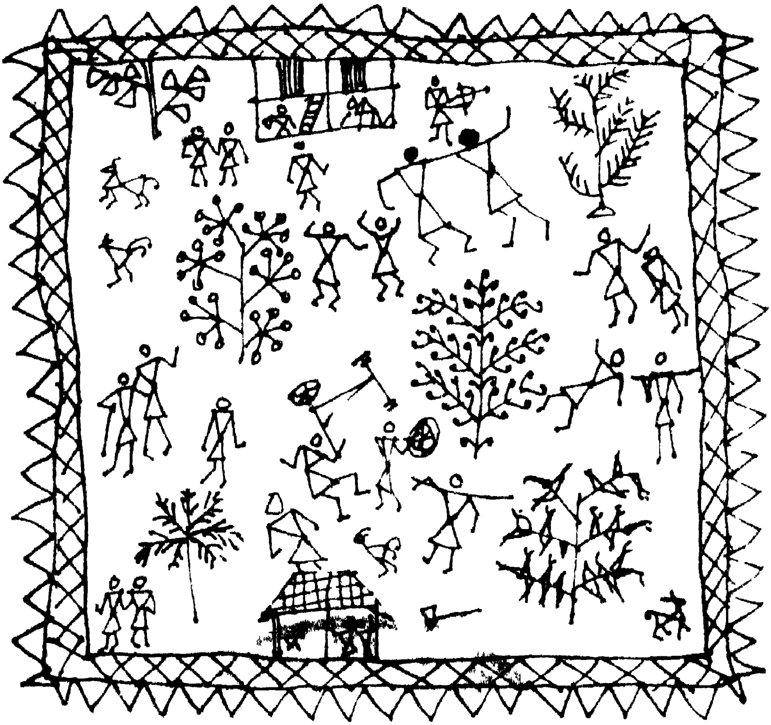

আসাম দেশের শীতলা মাটি
পিচল পরে পায় ...

এজাক মানুহ এখন অৰণ্য

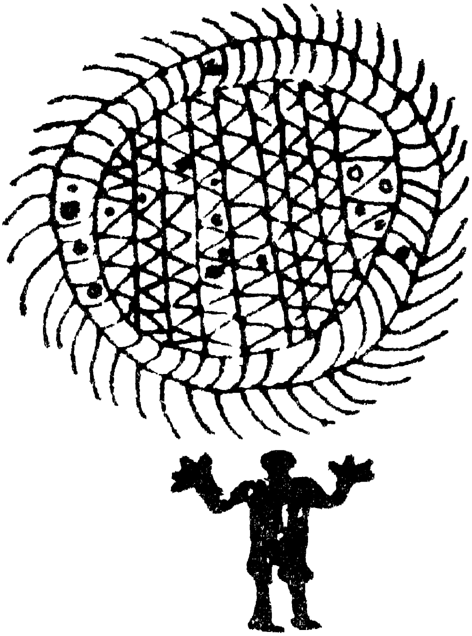

উমাকান্ত শৰ্মা

বাণী প্ৰকাশ প্ৰাইভেট লিমিটেড
গুৱাহাটী পাঠশালা কলিকাতা

প্ৰকাশক ঃ
অম্বিকাপদ চৌধুৰী
বাণী প্ৰকাশ প্ৰাইভেট লিমিটেড্
পাণবজাৰ
গুৱাহাটী ৭৮১ ০০১
শাখা ঃ
পাঠশালা ৭৮১ ৩২৫
জিলা বৰপেটা·

১০ কৈলাস বোস্ ষ্ট্ৰীট
কলিকাতা ৭০০ ০০৬

বেটুপাত আৰু অলংকৰণ ঃ
শ্ৰীভূপেন্দ্ৰনাৰায়ণ ভট্টাচাৰ্য
আৰু শ্ৰীবিষ্ণু তামুলী

প্ৰথম প্ৰকাশ
ৰাসপূৰ্ণিমা, ১৯০৮ শক
১৬ নৱেম্বৰ, ১৯৮৬ চন

দ্বিতীয় প্ৰকাশ
১৫ আগষ্ট, ১৯৯৫ চন

মূল্য ঃ আশী টকা মাথোন

ফটোটাইপ ছেটিং
সৃষ্টি প্ৰিণ্টাৰ্ছ
গুৱাহাটী - ৯

ছপা ঃ
কালাৰ আছাম
৩১ ইণ্ডাষ্ট্ৰিয়েল ইষ্টেট
গুৱাহাটী - ৭৮১ ০২১

EJAK MANUH EKHAN ARANYA an epic novel, written by Umakanta Sarma, M. A., (Cal) M. Ed. (Illinois), Retd. D. P. I. of Assam, Rehabari, Guwahati - 781 008 and published by Ban
Prokash Pvt. Ltd. Panbazar, Guwahati - 781 001 *Price Pupees Eighty only*

আজি দুকুৰি বছৰ পূৰ্বতে মোৰ পত্নী
চাৰু দেৱীয়ে মোক কবিতা লিখাৰ কথা
কৈছিল । কবিতা লিখা মোৰ নহ'ল । এই
উপন্যাসখনি তেওঁৰ হাতত অৰ্পণ কৰিলোঁ ।

Call No.

একে একে বন্দিলাম সবাৰ চৰণেৰে, বাবুহে
কীট পতংগাদি নৰগণ।
শ্ৰীকৃষ্ণৰ পদযুগে লইয়া স্মৰণহে
বিৰচিত ভাৰত দুৰ্জন।

প্ৰথম অধ্যায়

এক

ওঠৰশ চিয়াশী চনৰ বাৰ জুনৰ আবেলি তুল্‌সী গোৱালগু পায়হি। সি তাৰ বাপেক বান্‌হা, মাক আৰু বায়েক দুজনীৰ লগতে আহিছিল। তেতিয়া তাৰ বয়স মাত্ৰ বাৰ বছৰ। গতিকে, সিহঁতৰ গোটেই ঘৰখন যে ক'লৈ গৈ আছে, সেই বিষয়ে তাৰ কোনো ধাৰণাই নাছিল। সি মাত্ৰ জানিছিল যে সিহঁত বহুত দূৰলৈ যাব, গৈ পাওঁতে সিহঁতৰ ভালেমান দিন লাগিব। যোৱা চাৰি দিন চাৰি ৰাতি সিহঁত ৰেল গাড়ীতে আছে। আৰু বা কিমান দিন।

ৰেলগাড়ীখনৰ চাৰিটা দবাত সিহঁতৰ অগণন মানুহ আহিছে। ল'ৰা-ছোৱালী, কেঁচুৱা আটাইকে লৈ ছশ সাতশ মানুহ। মাত্ৰ চাৰিটা ৰেলৰ দবাত ইমানবোৰ মানুহ কেনেকৈ যে সোমাল আৰু আহি গোৱালগু ষ্টেছন পালে, সি ভাবিবই নোৱাৰে। ষ্টেছনত নামি তাৰ ধাৰণা হ'ল যেন আজি চাৰি দিনৰ পাছত প্ৰথমবাৰৰ বাবে সি উশাহ লব পাৰিলে। সি অহা দবাটোত প্ৰায় দুশ মানুহ আহিছিল। কান্ধৰপৰা উৰুলৈকে ৰঙা ফিটা ওলোমাই লোৱা দফাদাৰজনে বিকট চিঞৰ আৰু অসভ্য গালি-গালাজ কৰি, হাতৰ লাঠীৰে দুই-এটা কোব সোধাই বিভিন্ন ষ্টেছনত শ শ মানুহক ঠেলি খোঁটিয়াই দবাৰ ভিতৰলৈ সোমাই দিছিল। ভিতৰত মানুহজাকে, যেয়ে যেনি পায় বহি, গাগৰি, পেট

পেলাই, থিয় হৈ, বেৰত আঁউজি, কোলাত, কান্ধত, পিঠিত কেঁচুৱাবোৰ আৰু অকণি অকণি ল'ৰা-ছোৱালীবোৰ লৈ প্ৰমাদ গণি গণি আহি আছিল।

এদিনৰ পাছতে দবাটোৰ ভিতৰত ভেকেটা গন্ধ এটা ওলাইছিল, আৰু ক্ৰমে গন্ধটো উৎকট আৰু অসহ্য হৈ উঠিছিল। ইমানবোৰ মানুহৰ বাবে মাত্ৰ এটা শৌচাগাৰ নিৰৰ্থক কথা। কিন্তু সেই একেটা মাত্ৰ শৌচাগাৰৰ ভিতৰতো মানুহ সোমাই তাক সিহঁতে দখল কৰি লৈছিল। সিহঁতৰ কাপোৰ-কানিবোৰ অতি লেতেৰা, কাপোৰত লাগি থকা মলিবোৰ কাপোৰতকৈও ডাঠ। দুটা ষ্টেছন অহাৰ পাছতে তুল্‌সীয়ে বমি কৰি দিছিল। বমিবোৰ অৱশ্যে মানুহৰ গাতে পৰিছিল। কাৰণ খালী ঠাই সমূলি নাছিল, খিৰিকিৰে মুখ উলিয়াবৰো উপায় নাছিল। মানুহবোৰে তাক জঘন্যভাৱে গালি দিছিল। তাৰ বাপেক বান্‌হাই আহি তাক দুটা চৰো মাৰিছিল। কিজানিবা চৰ দুটা খোৱাৰ বাবেহে তাৰ বমি বন্ধ হৈ গৈছিল। এদিন যোৱাৰ পাছত তাৰ অভ্যাস গৈ গ'ল। শৌচ-পেচাবত ডুবি থকা কাপোৰৰ গন্ধ, অসহ্য গৰমত ওলোৱা ঘামৰ গন্ধ, থুই-খেকাৰৰ গন্ধ, আৰু বিৰীৰ গন্ধ, —সকলোবোৰ তাৰ সহ্য হৈ গ'ল। আনকি, সেই পচা গন্ধৰ মাজতে সি চাটুও খালে, পানীও খালে।

আবেলিপৰত প্ৰায় সাতশ মানুহ গোৱালগু ষ্টেছনত নামিলহি। মতা, মাইকী, আদহীয়া, বুঢ়া, ল'ৰা-ছোৱালী, নঙঠা কেঁচুৱা আটাইবোৰ নামিল। গোৱালগু ষ্টেছন। গোৱালগুতে সিহঁতৰ কেম্প, কুলী-ডিপো। সেই কুলী-ডিপোত কিমানদিন সিহঁত থাকিব লাগিব, সেই বিষয়ে সিহঁতৰ কাৰো নিশ্চিত ধাৰণা নাই। হয়তো মাত্ৰ তিনি দিন, নহলে বা এসপ্তাহ দুসপ্তাহ, নহলে আকৌ এমাহ দুমাহ। ৰেলৰ বাট আৰু নাই। গতিকে সিহঁতে যাত্ৰা কৰিব হয় নাৱেৰে নহয় জাহাজেৰে।

ইপাৰে গোৱালগু, সিপাৰে কিছু দূৰত চাঁদপুৰ ; মাজতে পদ্মা আৰু মেঘনা। জুন মাহৰ পদ্মা-মেঘনা কেৱল নদী নহয় যেন মহাসমুদ্ৰ ; বিশাল সীমাহীন। পদ্মা-মেঘনাৰ পাৰত বন্ধা থাকে অসংখ্য পালতৰা নাও, আৰু গোৱালগু ষ্টেছনৰ তিতা সেমেকা মাটিৰ ওপৰত যেনি তেনি সিৰ্চৰতি হৈ পৰি থাকে শ শ মানুহ। আবেলিৰ নৈখনৰ ঢৌবোৰ মাৰ যোৱাৰ দৰে, মানুহবোৰৰো উশাহ-নিশাহ যেন মাৰ গৈছে। ক'ৰবাত এটুকুৰা সমান ঠাই পালে তাতেই যেন সিহঁতে অনাদি কাল পৰি থাকিব।

বেলি থাকোঁতেই সিহঁতে ষ্টেছনৰ ওচৰতে থকা ডিপোত সোমায়। তাহাঁত চাহ বাগানৰ কুলী, তাহাঁতৰ বাবেই কুলী-ডিপো। জাহাজ বা নাওৰ ব্যৱস্থা নোহোৱা পৰ্যন্ত তাহাঁত সেই ডিপোতে থাকিব। তাৰ পাছত আকৌ নতুন যাত্ৰা —জলপথেৰে।

ডিপোৰ ভিতৰত সোমোৱা মাত্ৰকে তুল্‌সীৰ নাকটো কোঁচ খাই গ'ল ; অৱশ্যে একমুহূৰ্তৰ বাবে। কাৰণ ডিপোৰ মাজত সুকীয়া একোটাহঁত মানুহ নাই। অসংখ্য

হাত, অসংখ্য ভৰি, অসংখ্য পেট গোট মাৰি যেন মাত্ৰ একেটা প্ৰাণীয়ে কলবল কৰি আছে। মুনিহ-তিৰোতা, ল'ৰা-ছোৱালী, সেই ভাগ ভাগবোৰ অইন কোনোবা জগতৰ কথা। ডিপোটোৰ চাৰিওফালে ভঙা ফুটা টিনৰ বেৰ, মাজতে বেৰকুৰ নোহোৱা টিনৰ চালিৰ ঘৰ এটা আৰু বাকীখিনি খালী ঠাই। খালী থকা ঠাইখিনি —বোকা আৰু মলিৰে ওফন্দি থকা। কিন্তু শ শ মানুহৰ গচকত মাটিৰ বোকাখিনি মানুহৰ গালে শুচি আহিছে। ভৰিৰপৰা কঁকাল পৰ্যন্ত বোকা আৰু বোকা। সেইখিনি ঠাইতে সিহঁতে থাকিব [illegible]-খাব, শুব। ইতিমধ্যে টিনৰ চালৰ তলত সিহঁতৰ ৰন্ধা-বঢ়া আৰম্ভ হৈছেই। চৰ্দাৰহঁতে চাউল আৰু নিমখ যোগাৰ কৰি দিয়ে, আৰু মাইকী মানুহবিলাকে নিজৰ নিজৰ পৰিয়ালৰ বাবে ৰান্ধে।

সাঁজ লাগি এন্ধাৰ হৈ যোৱাৰ আগতে তুল্‌সীহঁতৰ খোৱা শেষ হয়। কিছুমানে আকৌ এন্ধাৰ হোৱাৰ পাছতো এন্ধাৰে-মুন্ধাৰে খাই থাকে। বোকাৰ ওপৰত আৰু কেঁচুৱাৰ চিঞৰৰ মাজত এহেজাৰ মানুহৰ খোৱা, একে সময়তে শেষ হোৱাটো টান। কিন্তু চৰ্দাৰ দফাদাৰকেইজনে এটা মূৰৰপৰা সিটো মূৰলৈ ভাগে ভাগে তদাৰক কৰি থাকে, গালি-শপনি পাৰে, বেতেৰে মাৰধৰো কৰে। গতিকে চাউল নিসিজিলেও বেছি পলম কোনেও কৰিব নোৱাৰে। পাঁচজন চৰ্দাৰ, দহোটা কেৰাচিনৰ লেম আৰু প্ৰায় এহেজাৰ মানুহ, সেয়া সিহঁতৰ কুলী-ডিপো। তুল্‌সীহঁত চাৰিনম্বৰী অৰ্থাৎ চাৰিনম্বৰ চৰ্দাৰৰ কুলী।

নৈখন ভালকৈ চাবলৈ তুল্‌সীৰ লোভ লাগিছিল। আবেলিতে দূৰৰপৰা সি দেখিছিল, ষ্টেছনৰপৰা অলপ নিলগত চকুৰে মণিব পৰা পৰ্যন্ত পানী, কেৱল পানী। যেন নৈখনে ফিন্দ খাই ক্ৰমে পৃথিৱীৰ ওপৰলৈ উঠি আহি আছে। কিন্তু, তাৰ যোৱাৰ কোনো উপায় নাই। বেৰৰ বাহিৰত দেখা পালে চৰ্দাৰে কোবাই তাৰ পিঠিৰ ছাল ছিগিব। ভৰিৰ গচকত ডাঠ মৰা বোকাৰ ওপৰত বহি বহি সি চাৰিওফালে চায়। এন্ধাৰত স্পষ্টকৈ একো দেখা নাযায়। তথাপি সি তাৰ বাপেকক দেখা পায়। তাৰপৰা অকণমান আঁতৰত, আঁঠুৰ ওপৰত মূৰটো থৈ অথনিৰেপৰা যে তাৰ বাপেকে বহি আছিল, তেনেকৈয়ে সি আছে। তাৰ পিঠিখনৰ উঠা-নমা দেখিলে গম পোৱা যায় যে সি দীঘলকৈ উশাহ লৈ আছে, হয়তো পৰিশ্ৰমত ক্লান্ত হোৱা বাবে, হয়তো কিবা এটা ক্ষোভ নাইবা ক্ৰোধত। তাৰ মাকৰ কোলাত কোনো কেঁচুৱা নাই। আচৰিত যে তুল্‌সীৰ পাছত সিহঁতৰ কোনো কেঁচুৱা নাই। এন্ধাৰৰ মাজতো সি তাৰ মাকৰ ক'লা ক'লা দাগেৰে চিত্ৰিত গাদানী লোৱা মুখখন দেখা পায়। তাৰ বায়েক দুজনীক স্পষ্টকৈ দেখা নাপালেও সি জানে মাকৰপৰা অলপ নিলগতে সিহঁতেও মানুহৰ মাজত লীণ গৈ আছে। ডাঙৰজনী বায়েকৰ কাপোৰৰ ৰঙা আঁচু কেইডালমান যেন সি মণিবও পাৰে।

তুল্‌সীৰ মনত আছে, তাৰ ডাঙৰজনী বায়েকৰ শাৰীখনৰ পাৰিটো ৰঙা, সৰুজনীৰখনৰ পাৰিটো ক'লা। দুয়োৰে মাত্ৰ এখনকৈ শাৰী, যেনেকৈ তাৰ মাত্ৰ এটা হাফ্‌পেণ্ট, মাকৰ মাত্ৰ এখন শাৰী, বাপেকৰ মাত্ৰ এটা হাফ্‌পেণ্ট। দুয়োজনী বায়েকৰ একোটাকৈ ব্লাউজ, মাকৰ এটা ব্লাউজ, তাৰ আৰু তাৰ বাপেকৰ একোটাকৈ বনিয়ন । তিমানেই । মাক আৰু বায়েকহঁতৰ শাৰী ঠেক পুতলৰ, আঁঠুৰপৰা যথেষ্ট ওপৰত থাকে । বহোঁতে সিহঁতে সাৱধানে বহে, বিশেষকৈ বায়েক দুজনীয়ে। তথাপি শ শ মানুহ একেলগে ইজনৰ ওপৰত সিজন পৰি থাকিব লাগিলে মানুহৰ লাজ-সংকোচৰ কথা অবান্তৰ হৈ পৰে। ঘিণ নাইকিয়া হয়।

তাত গোটখাই থকা মানুহবোৰক তুল্‌সীয়ে চিনি নাপায়। তাৰ ওচৰতে অগণন মানুহ, আটাইবোৰ একে, একে কাপোৰ, একে চকু-মুখ, লেতেৰা বোকাত পোটখাই থকা একে ভৰি, দীঘল ক'লা নখ থকা একেবোৰ আঙুলি । সিহঁতৰ প্ৰতিজনকে বেলেগকৈ চিনি পোৱাৰ কোনো যুক্তিও নাই। সিহঁত আটাইবোৰ একে বাগানৰ কুলী । একনম্বৰী, দুইনম্বৰী, তিনিনম্বৰী, চাৰিনম্বৰী, পাঁচনম্বৰী । চাৰি নম্বৰ চৰ্দাৰক সি চিনি পায়। চুটি-চাপৰ, ক'লা, পেটুৱা, মূৰত ৰঙা পাগমৰা এজন মানুহ। দুৰ্দান্ত খং। বাকীকেইজন চৰ্দাৰকো সি দেখিছে । ধৰিবলৈ গলে চৰ্দাৰকেইজনো একে । আটাইবোৰ দফাদাৰ, আটাইবোৰ একে। যদিও সিহঁতৰ লগত একে নহয়। চৰ্দাৰসকলে সিহঁতৰ লগত নাথাকে, সিহঁতৰ লগত নাখায়। টিনৰ বেৰৰ বাহিৰত ক'ৰবাত সিহঁতে খায়, ক'ৰবাত বহি ৰাতি উজাগৰে থাকি কুলীবিলাকক লক্ষ্য কৰি থাকে, যাতে কোনেও পলাব নোৱাৰে । তাহাঁতৰ প্ৰতিজনৰ হাততে একোটা লেম থাকে । এহাতে লেম, আনহাতে দীঘল লাঠী লৈ মাজে সময়ে সিহঁতে কুলীৰ দ'মবিলাকৰ মাজলৈ সোমাই আহে, আৰু নিজৰ মনতে কিবা হিচাপ কৰি ওলাই যায় ।

এনেয়ে তাহাঁতৰ বাবেই জাগা নাই, তাতে আকৌ ক'ৰবাৰপৰা কুকুৰ এটা আহি তুল্‌সীৰ ওচৰতে বহি থাকে । কিবা এডাল মাৰি পোৱা হ'লে ততালিকে কুকুৰটোক কোবাই তুল্‌সীয়ে খেদি দিলেহেঁতেন। কিন্তু বিচাৰি সি একো এটা নাপালে। তাৰ পাছত তাৰ ভালেই লাগিল যে কুকুৰ এটা আহিল। কিয়নো, কুকুৰটো তাৰ কামতহে লাগিল । অলপপৰ আগতে, তাৰ সম্মুখতে এহাল নঙঠা ল'ৰা-ছোৱালী বহি আছিল। গন্ধটো তাৰ নাকলৈ আহিছিল। কুকুৰটোৱে পৰিষ্কাৰ কৰি দিলে, ভালেই হ'ল। সি কুকুৰটোৰ মূৰতে হাতখন দিলে, কুকুৰটোৱে তাৰ মুখলৈ চালে, এন্ধাৰত তাৰ চকু দুটা তিৰ্‌বিৰাই উঠিল । কিন্তু সি নুভুকিলে, কামুৰিবৰ চেষ্টাও নকৰিলে । লাহে লাহে তুল্‌সীয়ে কুকুৰটোৰ পিঠিত হাত বুলাই দিলে, তাৰ নোমবোৰ মিহি, পৰিষ্কাৰ, উম থকা, তাৰ নিজৰ গাটোতকৈ কুকুৰটোৰ গা বেছি ল'নি, বেছি মৰম লগা । তাৰ চকু দুটা লাহে লাহে মুদ খাই আহে, কেতিয়াবা সি শুই পৰে ।

বান্‌হা নিথৰ হৈ বহি থাকে। অলপ আগতে খোৱা ভাতকেইটা যেন তাৰ পেটলৈ যোৱা নাই, বুকুতে লাগি আছে। সেইবাবেই বোধহয় তাৰ উশাহ-নিশাহবোৰ বুকুৰপৰা অহা নাই, আহিছে পেটৰপৰা। খং উঠিবলৈ তাৰ কোনো কাৰণ নাই। বহুত দূৰত, শ শ মাইল দূৰত, তাৰ পিতৃভূমি সি এৰি আহিছে। কিন্তু পিতৃভূমি তাৰ বাবে মাত্ৰ এটা নাম, দৰাচলতে সি ভূমিহীন। সম্পত্তি বুলিবলৈ তাৰ একো এটা নাই। সম্পত্তি বুলিবলৈ তাৰ মাত্ৰ আছে তাৰ নিজৰ শৰীৰটো, ঘৈণীয়েকৰ শৰীৰটো আৰু ল'ৰা-ছোৱালীৰ শৰীৰকেইটা। শৰীৰকেইটাৰ ওপৰত অত্যাচাৰ কৰি কৰি, যাতনা ভুগি ভুগি, আধাপেটী খাই আৰু কেতিয়াবা পানী খাই সিহঁত জী আছে । বান্‌হাৰ বাপেক-ককাকহঁত তেনেকৈয়ে মৰি গৈছে । তাৰ সৰু ভায়েকজনৰ তিৰোতাজনীক বিয়াৰ পাছতেই জমিদাৰৰ বাবে লৈ যোৱাৰ বাবে প্ৰতিবাদ কৰাৰ দোষত তাৰ ভায়েকজন মাৰ খাই মৰিল। তাৰ দুয়োজনী বায়েকক ঠাকুৰ জমিদাৰৰ ল'ৰাবিলাকে কেইবছৰমান ৰাখি, পাছত বান্দী কৰি অঙহী-বঙহীৰ ঘৰলৈ পঠিয়ালে।

বান্‌হাৰ খং নাই, আক্ষেপ নাই। খং কৰিবলৈ সি শিকাই নাই। খং, ৰাগ ধনী মানুহৰ কথা। বান্‌হাহঁতে কাম কৰে, গালি খায়, মাৰ খায়। পিতৃভূমি, মাতৃভূমি তাৰ বাবে মাত্ৰ এটা কথাৰ কথা। সেই ঠাইখন তাৰ পৰিচিত আছিল। শুকান টান মাটিবোৰ, যেঁহু জোৱাৰৰ খেতবোৰ, কুঁজ ওলোৱা জোপোহাবোৰ, তাৰ পৰিচিত আছিল। পৰিচিত ঠাই পৰিত্যাগ কৰি সি যাত্ৰা কৰিছে সোণৰ দেশলৈ। যাত্ৰা পথত দুৰ্ভোগ আছেই।

কিন্তু ইমান দুৰ্ভোগ ? ইমান যাতনা ? আৰু বা কিমান দিন লাগিব ? কিমান দূৰত আছে সেইখন সোণৰ দেশ ? বান্‌হাৰ উৎসাহ যেন কমি আহিছে। তাৰ ওচৰতে, তাৰ গাতে লাগি থকা, অগণন মানুহ। ইমানবোৰ মানুহৰ বাবে ক'ত জানো আছে এখন বিশাল ৰাজ্য ! তাৰ মনৰ ভিতৰত কিবা এটা আশংকা হঠাৎ সাৰ পাই উঠি আকৌ নাইকিয়া হয়। তথাপি হাজাৰ হাজাৰ মানুহৰ মাজত বহি থাকিও, সি সামান্য ভয় খাই যায়। এপাল গৰুৰ মাজত, নতুনকৈ কিনি অনা চেউৰী এজনী বান্ধি থলে, চেউৰীজনীয়ে যেনেকৈ কাণ থিয় কৰি, ঘাঁহপানী নাখাই চাৰিওফালে চাই থাকে, তেনেকৈ বান্‌হাও সতৰ্কিত হৈ থাকে। যেন দূৰৰপৰা জুইৰ গন্ধ তাৰ নাকলৈ আহে। চকু মুদিবলৈ তাৰ অযথা ভয় লাগে।

জুই বাহিৰত জ্বলে। গোৱালণ্ড ষ্টেছনৰ ওচৰত, বোকা মাটিৰ ওপৰত টিনৰ টুকুৰা পেলাই দি তাৰ ওপৰত চাহ-ভাতৰ দোকানবোৰে জুই জ্বলায়। ৰাতি ৰেলগাড়ীবোৰ অহা-যোৱা কৰি থাকে। নানা ধৰণৰ মানুহ আহি থাকে, গৈ থাকে। ৰেলৰ যাত্ৰী, ৰেলৰ কুলী, হোটেলত কাম কৰা মানুহ, আটায়ে চিঞৰে। নিশা যিমানে বাঢ়ে, কোঢ়ালবোৰ সিমানে কমে, আকাশত তৰাবোৰ যিমানে জিলিকে, তিমানে বেলেগ বেলেগ ৰূপৰ

মানুহে গোৱালগু ষ্টৈছনত ভিৰ পাতে। কোঢ়াল কমে যদিও হাঁহি-খিকিন্দালি বাঢ়ে। চাহ-ভাতৰ দোকানবোৰে আৰু সৰু-সুৰা হোটেলবোৰে যেন এঘুমতি মাৰি সাৰ পাই উঠে। চাহ-ভাতৰ তাগিদা কমিলেও, মানুহ নকমে। দোকানৰ সম্মুখৰ পোহৰবিলাক নকমিলেও, ভিতৰৰ পোহৰ লাহে লাহে কমি আহে। আৰু সেই কম পোহৰত ক'ৰবাত হঠাৎ দীঘল দীঘল ক'লা চুলিবোৰ দেখা যায়।

হোটেলবোৰৰ ওচৰে-পাঁজৰে, চাহ-ভাতৰ দোকানৰ ইকাষে-সিকাষে, কেতিয়াবা দেখা যায় একনম্বৰী দুইনম্বৰী চৰ্দাৰ, কেতিয়াবা আকৌ তিনিনম্বৰী, চাৰিনম্বৰী, পাঁচনম্বৰী চৰ্দাৰ।

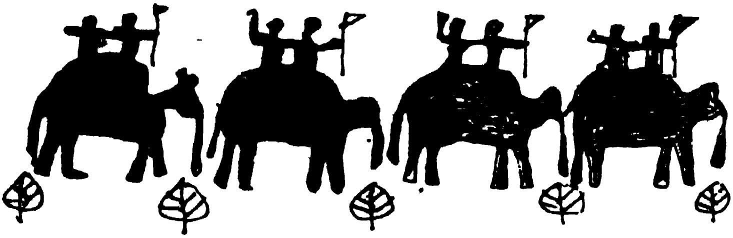

দুই

সাৰপাই উঠি তুল্‌সী ভয়ত বিবৰ্ণ হৈ যায়। তাক গচকি তাৰ পিঠিৰ ওপৰেদি মানুহবোৰে কোঢ়াল কৰি যেনি পায় তেনি দৌৰিছে। কুলী-ডিপোৰ মানুহজাকে হাহাকাৰ কৰি চিঞৰি খলক লগাই দিছে, আৰু প্ৰথমতে ইফালে সিফালে দৌৰি তাৰ পাছত আকৌ চুকে-কোণে লুকাবৰ চেষ্টা কৰিছে। কিন্তু বেৰ নথকা ঘৰটোত নাইবা বহল চোতালখনত চুক-কোণ ক'তো নাই। মানুহৰ মাজতেই চুক-কোণ। মাইকী মানুহ কেইজনীমানে ঢাকুৰি ঢাকুৰি কান্দি মাটিতে বাগৰি আছে। হঠাৎ তুল্‌সীয়ে শুনিবলৈ পালে যেন তাৰ মাকেও কান্দিছে, চিঞৰি ডিঙি ফালি কান্দিছে।

তুল্‌সীয়ে লাহে লাহে আগবাঢ়ে। চাৰিওফালে টিনৰ বেৰ, আৰু ওলাবলৈ বা সোমাবলৈ মাত্ৰ এখন দুৱাৰ। তাৰ ভিতৰত সিহঁত অসংখ্য মানুহ। দুৱাৰমুখত চৰ্দাৰ কেইজনে লাঠী দাণ্ডি লৈ তৰ্জন-গৰ্জন কৰি থাকে। তাহাঁতৰ কথা তুল্‌সীৰ কাণত পৰে। চাৰিনম্বৰীজনে তাৰ মাকক গৰ্জি গৰ্জি কৈ থাকে, —তোৰ বেটীয়ে সেইখিনিতে নদীত হাত-ভৰি ধুই আহিব। তই ক'ত মৰিবলৈ যাৱ ? আৰু তাই কিবা অকলে গৈছে নে ? তাইৰ লগত আৰু কেবাজনী আছে। একো ভয় নাই। যা, ভিতৰলৈ যা।

মাকে নামানে। তাই কয়, —ঠিক আছে, মোক যাবলৈ দে, মইও ভৰি-হাত ধুই আহিম। মোক যাবলৈ দে। দে যাবলৈ।

মাকৰ ওচৰলৈ আৰু কেইজনীমান মাইকী আহে। কেইজনী ছোৱালী গৈছে, এন্ধাৰৰ মাজত কোনে হিচাপ ৰাখিব। চৰ্দাৰকেইজনে ভালেমানপৰ সিহঁতৰ মাজে মাজে ঘূৰি ফুৰিছিল, সিহঁতে দেখিছে। কোনোবা ছোৱালীয়ে কান্দিছিল সিহঁতে শুনিছে। কিন্তু কন্দা-কটা, হাই-উৰুমি সদায় লাগি থাকে। গতিকে সিহঁতে সিমান মন কৰা নাছিল। এতিয়া সিহঁতে গম পায়, ক'ৰবাত কিবা এটা হৈছে। সিহঁতে চৰ্দাৰজনক আগুৰি ধৰে।

—তহঁতক মই ভালেৰে কৈছোঁ, তহঁত আৰু আগ নাবাঢ়িবি। চৰ্দাৰজনে কয়, —এন্ধাৰে মুন্ধাৰে ওলাই গলে তহঁতেহে মৰিবি। মোৰ কথা শুন, কাৰো ক'তো একো হোৱা নাই। এনেয়ে কিয় চিঞৰি মৰিছ ?

ইতিমধ্যে পাঁচনম্বৰী চৰ্দাৰজনো আহি পৰে। তাৰ হাতৰ লাঠীডালেৰে মাটিত খোপনি পুতি সি আনজন চৰ্দাৰৰ ওচৰত থিয় দি থাকে। তুল্‌সীৰ মাকে নামানে। ডাঙৰজনী ছোৱালী নাই। তাইৰ ওচৰলৈ আহি চৰ্দাৰে কিবা গুণগুণকৈ কৈ আছিল, মাকে শুনিছে। তাৰ অলপ পাছতে ছোৱালীজনী নাইকিয়া হৈছে। মাকে চৰ্দাৰৰ ওচৰতে মাটিত আঁঠুকাঢ়ি বহি বিনাই বিনাই কয়, —মোক দুটা কোব মাৰ, কিন্তু মোৰ ছোৱালীজনী উলিয়াই দে। মোক যাবলৈ দে, মই আনিম উলিয়াই ।

চৰ্দাৰে চিঞৰি মাতে, —বান্‌হা, হেই বান্‌হা ! ক'ত মৰিছ তই ? তোৰ মাইকীজনীক নিবি নে, মাৰ খাবি। চাওঁ, ইফালে আহ।

বান্‌হা ওচৰতে আছিল। কোনোমতে হাতখন তুলি চালাম এটা দি সি নিমাত হৈ থাকে । অলপ পাছতে সি লাহে লাহে কয়, —বেটীজনী গ'ল ক'লৈ ? তাইতো নিজে ওলাই যাব নোৱাৰে।

আনপিনৰপৰা দুই-তিনিজনে একেলগে কবলৈ আৰম্ভ কৰে, —চৰ্দাৰে জানে। চৰ্দাৰেতো উলিয়াই নিছে আমাৰো তিনিজনী। ঠিক আছে, কেৱল বান্‌হাৰ মাইকী কিয়, আমাৰ মাইকীবিলাকো যাওক। আৰু বা ক'ত কিমান নাইকিয়া হৈছে, এতিয়া গণি চাব কোনে। প্ৰথম প্ৰথম এইকেইজনীয়ে আহক।

যিখন দুৱাৰমুখত কাজিয়াখন লাগিছিল, তাত তিনিজন চৰ্দাৰ লাঠী লৈ থিয় হ'ল। বাকী দুজন আন ক'ৰবাত আছিল। চাৰিনম্বৰীজনে মুখেৰে একো নামাতি হঠাৎ লাঠীডালেৰে বান্‌হাক দুই কোব মাৰিলে আৰু তাৰ ঘৈণীয়েকজনীক হাতেৰে ঠেলি অলপ দূৰত পেলাই দিলে। ইতিমধ্যে পাঁচনম্বৰীয়ে কবলৈ ধৰিলে, ঠিক আছে। তহঁতৰ

টোপনি নাই, কাজিয়া কৰি থাক। তহঁত কেইটাক মই চিনি ৰাখিছো। কাইলৈ তহঁতৰ চাউল-আটা বন্ধ। আজি টোপনি বন্ধ, কাইলৈ ভাত বন্ধ। থাক্, চিঞৰি থাক।

—নাখাওঁ মই ভাত, —আন কোনোবা এজনী আগুৱাই আহি কয়।

—ৰুটি ভাত নালাগে, ছোৱালীকেজনী উলিয়াই দে। আমাৰ পেটৰ ছোৱালী, আমাক লাগে।

চৰ্দাৰ তিনিওজনে ফুচ্‌ফুচ্‌কৈ কথা পাতে। লাহে লাহে মানুহজাক আগবাঢ়ি থাকিব, সিহঁতে বুজি পায। তাহাঁতৰ এজনে শং নকৰাকৈ লাহে লাহে কয়, —তহঁতে যদি ওলাই যাব খোজ, মাইকী কেইজনীমান যাব পাৰ। পিছে অলপমান আগুৱাই আহি দুৱাৰমুখৰপৰা চাহিচোন বাহিৰত কি অন্ধকাৰ। নে, তহঁতে এন্ধাৰতো দেখা পাৱ ? যদি নাপাৱ, এই ৰাতিখন তহঁত আটাইমখা ক'লৈ যাবি, কি দেখিবি ? আৰু আমি লগত নাথাকিলে, এইহেন দেশত, তহঁতকে বা কোনে ক'ত কি কৰে ! আহ, কোন কেইজনী যাব খোজ, আহ। দুখোজ যাৱ কি নাযাৱ, তহঁতৰ বাপেৰ পুলিচ সোপাই যেতিযা সুধিব যে তহঁ দোভাগৰাতি, এন্ধাৰত ষ্টেছনৰ ওচৰত কি কৰি আছ, তেতিয়া কি বুলি কবি ? আহ, নাহ কিয় ? ইয়াত খাব পাইছতো, ভাল লগা নাই। পুলিচ থানালৈ যাগৈ, তাত ভাল পাবি। আৰু এবাৰ গলে ভালেমান দিনলৈ তাতেই থাকিব পাৰিবি।

অলপ ৰৈ সি আকৌ কয, —ভাল কৰিলে বেয়া পাৱ, তহঁতৰ জাতৰ ধৰ্ম। মৰিবলৈ, মাৰ খাবলৈ ভাল পাৱ। এদিন পিঠিত কোব নপৰিলে তহঁতে ভাব, কিবা অঘটনেই ঘটিল। বাৰু বুজিছোঁ, তহঁতৰ ছোৱালীকেজনী ঘাটলৈ গৈছে বাবে তহঁতৰ চিন্তা। অকণমান কথা এটাৰ বাবে ইমান যেতিয়া তহঁতৰ ভয়, ময়ে যাওঁ। মই গৈ লৈ আহিমগৈ সিহঁতক । হবতো ? এতিয়া যা, যেনেকৈ পাৰ পৰি থাক।

বাকী দুজন চৰ্দাৰকো লগত লৈ যোৱাৰ দৰে দেখুৱাই, আকৌ ঘূৰি সি কয় -- আৰু, হেই, কি নামটো তোৰ ? —বান্‌হা ? তই সেইখিনিতে বহি পিঠিত নিজে হাত বুলাই থাকিব নালাগে। তোৰ এই মাইকীজনী কম বস্তু নহয়। তাইক লৈ যা। যা, তাই পিঠিখন মালিচ কৰি দিব।

মানুহজাকলৈ পাছ দি চৰ্দাৰকেইজন এখোজমান আগ বাঢ়োতেই খেপছ কৰি সিহঁতৰ ভৰিৰ ওচৰতে বোকা কিছুমান পৰিল। সিহঁতে ঘূৰি দেখিলে যে ল'ৰা এটাই হাতত বোকা কিছুমান লৈ আছে। চাৰিনম্বৰীজনে ততালিকে লাঠীডাল দাঙি খেদি আহিবলৈ ধৰোঁতেই —আনজনে তাক ধৰি ৰাখি, ল'ৰাজনক সুধিলে, —কি নাম তোৰ ?

ল'ৰাজনে উত্তৰ দিলে, --তুল্‌সী।

—তুল্সী ? তোৰ বাপেৰ নিশ্চয় বান্হা হব । নকৱ কিয় ? মুখেৰে নামাত কিয় ?

—হয়তো ।

—তেজ দেখুৱাইছ ? ৰাতিপুৱাবলৈ দে, তেতিয়া তোৰ তেজ চাই লম । ৰাতিটো পুৱাওক, তেতিয়া তোক দেখুৱাম এই বোকা তোৰ মুখেদি কেনেকৈ পেটলৈ যায় ।

চৰ্দাৰকেইজন গুচি যায় । কিছু সময়ৰ বাবে কুলী-ডিপোটো নিতাল মাৰি থাকে । তাৰ পাছত আকৌ মানুহৰ হা-হুমুনিয়াহ ওলাবলৈ ধৰে । গাৰ দুখ-বেদনাত কিছুমানে কেঁকাবলৈ ধৰে ।

তুল্সীৰ আৰু টোপনি নাহে । তাৰ কান্দি দিবৰ মন যায় । তাৰ গাত লাঠীৰ কোব পৰা নাই যদিও তাৰ এনেকুৱা লাগে যেন তাক কোনোবাই পিটি পিটি অজ্ঞান কৰি দিছে । তাৰ বাপেকৰ ওপৰত খং উঠে । বাপেকে মাৰ খাইছে, সি মাৰ খোৱা নাই । সি ভাবে, সি মাৰ খোৱা হলেই ভাল আছিল । মাৰ খালে সি দুখ পালেহেঁতেন । দুখ পালে সি কান্দিলেহেঁতেন । এতিয়া সি কান্দিবও নোৱাৰে । এবাৰ মাকৰ ওচৰত গৈ বহিবলৈ তাৰ ইচ্ছা হৈছিল । কিন্তু সেইখিনিতে এজাক মাইকী মানুহ দ'ম খাই আছে । তাত সি কোনোমতে সোমাব নোৱাৰিব । তাৰ বায়েকজনী ক'লৈ গ'ল বাৰু ? তাইক চৰ্দাৰে কিবা কথা কৈ লৈ গৈছে, সি শুনিছে । ক'লৈ যে নিব পাৰে, সি ভাবিব নোৱাৰে । আৰু চৰ্দাৰকেজন দেখোন ইয়াতেই আছে ।

আকাশৰ তৰাবোৰৰ পোহৰ যেতিয়া অলপ অলপকৈ কমি আহে, তেতিয়া আকৌ ডিপোৰ ভিতৰত উচুপনিৰ শব্দ হয় । ডিপোৰ ভিতৰলৈ ছাঁৰ দৰে আকৃতি কিছুমান সোমাই আহে আৰু উচুপি উচুপি কান্দে ! তুল্সীৰ বায়েকজনীও যেন মাত্র এটা ক'লা ছাঁ ।

ৰাতিপুৱা ভালকৈ পোহৰ হোৱাৰ পাছত মাঘোই বলিয়াৰ দৰে ঘূৰি ফুৰিবলৈ ধৰিলে । যিবিলাক ঠাইত ছোৱালী আৰু মাইকীবোৰ জুম পাতি পৰি আছিল, সেইবিলাক ঠাইত সি কি যেন বিচাৰি ফুৰিলে । তাৰ পাছত সি চিঞৰি চিঞৰি তাৰ ঘৈণীয়েকজনীক মাতিব ধৰিলে । তাইক ক'তো দেখা নাপাই সি যাকে পায় তাকে সুধিবলৈ ধৰিলে । তাইক কোনোবাই দেখিছে নেকি ? চৈধ্য বছৰীয়া ঘৈণীয়েকজনীক যেন ডিপোটোৰ প্ৰতিজন মানুহে চিনি পোৱা উচিত, এয়া মাঘোৰ ধাৰণা । কাৰণ, মাঘোৰ মতে তাৰ ঘৈণীয়েকৰ সমান ধুনীয়া ছোৱালী সেই কেম্পত আৰু নাই । কোনোবা এজনী আদহীয়া তিৰোতাক মাতি আনি সি সোধে, —দেখিছ নেকি মোৰ মানুহজনী ? নামটো কলে কি হব ? কোনে কাৰ নাম জানে ইয়াত ? ব্লাউজটোত হালধীয়া ছাবমৰা ফুল, শাৰীখনৰ পাৰিটো —

—ৰ, ৰ । —মানুহজনীয়ে কয় । তহঁত কোন নম্বৰী ?

—আমি দুই নম্বৰী । —মাঘোই উত্তৰ দিয়ে, —

কিয়, কালি দেখা পোৱা নাছিলি ? মুখত কোনো ৰকমৰ ‘গাদানী’ নাই, শাৰীখনৰ পাৰিটো —

—মুখত ‘গাদানী’ নাই ? —মানুহজনীয়ে আচৰিত হৈ সোধে । মুখত গাদানী নাই, বাউসীত গাদানী নাই, গাত হালধীয়া ফুল —কেলেই তই তাইক বিকিবলৈ আনিছিলি নেকি । গৰু-ছাগলীৰ বজাৰলৈ নিবি, তেতিয়াহলে । মানুহ বিক্ৰী কৰাৰ বাবেতো কোনো বজাৰ নবহে ।

—কি কলি তই ? —মাঘোই গৰ্জি উঠে ।

—তোৰ কেইজনী ছোৱালী তই বজাৰত বিক্ৰী কৰিছ ! গৰু-ছাগলীৰ বজাৰত তোৰ ছোৱালী বেচা যাব পাৰে । ক’লী আধা-নঙঠা ছোৱালীয়েতো হব তোৰ । সিকি এটামান পাইছিলি নে আটাইকেইজনীকে বেচি ? নে, তাতকৈয়ো সস্তা ?

—যা, যা, যা । —তিৰোতাজনীয়ে থুই পেলাই দিয়ে ।

—তোৰ বাপেৰ কোন, তাৰেই পাত্তা নাই । তোৰ মাৰাই গাঁৱৰ প্ৰতিজন মতাৰ লগত ঘূৰিলে । তই আনিছ গাদানী নোলোৱা মাইকী । তাতেই তোৰ ফুটনি। তোৰ বগীয়ে মুখত যদি গাদানী নলয়, ক’ত লয় ? বগা তপিনাত লৈ শাৰী উঠাই দিয়ে নেকি ? কি শাৰী বুলি কৈছিলি ? —থুই । যা বজাৰ মেলি বহগৈ যা । থুই, থুই — ।

খঙতে মাঘোই ফোঁপাবলৈ ধৰে । মাইকীজনী গুচি যোৱাৰ পাছতো সি তাইৰ ফালে দূৰৰপৰায়ে চাই থাকে । খঙত তাৰ কুম দুটা ফাটি যোৱা যেন লাগে । তাইক ধৰি লৈ কিয় যে কেইটামান কিল নোসোধালে সি ভাবি নাপায় । তাৰ হাত-ভৰি কঁপি আছিল কাৰণেই হব পায় । ওচৰতে কোনেও তাৰ কথা শুনি থকা নাই যদিও সি কৈ থাকে, —শুনিলি তাইৰ কথা ! তাইৰ গাদানীকে চাবি, নে বাউসীকে চাবি, নে মাটি চুই যোৱা কেৰাহীৰ দৰে পেটকে চাবি, নে গাহৰিৰ দৰে খোজ কঢ়াকে চাবি । তাইৰে ইমানবোৰ কথা । শুনিলি ? তাইৰ কথা শুনিলি ? মইও তাইক শুদাই নেৰোঁ ।

মাঘো তাতেই বহি পৰে । তেতিয়াও সি ভালকৈ উশাহকে লব পৰা নাই । মূৰটো আচন্দ্ৰাই কৰি থাকে । তিৰোতাজনীক সি নামাৰি ভুল কৰিলে, সি ভাবে । মৰা হলে তাৰ গাটো ভাল লাগিলহেঁতেন । তাৰ ঘৈণীয়েকৰ তপিনাত গাদানী, তাই কয়, তাইৰ নিজৰ ছোৱালীবিলাকৰ তপিনাত তাই বোধহয় গাদানী আঁকি দিয়ে । তাই নিজেও যখিনী, তাইৰ গুটীটোৱেই যখ-যখিনী ।

সি ঘপহ কৰে থিয় হয় । তাৰ ঘৈণীয়েকজনী ক'লৈ গ'ল ! ৰাতি মাইকী মানুহৰ ভিৰত তাই সোমাই আছিল । সাঁজ লাগি এন্ধাৰ হৈ যোৱাৰ পাছতো সি দূৰৰপৰা তাইৰ মুখখন ছয়াময়া দেখিছিল । ব্লাউজৰ হালধীয়া ফুলকেইটা জিলিকি আছিল । তাইৰ শাৰীখন আঁঠুৰ তলত পৰা, আনৰ দৰে আঁঠুৰ ওপৰত থকা নহয় । কাৰণ তাই সৰু, তাইৰ বয়স মাত্ৰ চৈধ্য বছৰ ।

মাঘোই যেনেকৈ বিচাৰি ফুৰে, আন কিছুমানেও তেনেকৈয়ে বিচাৰে । তেতিয়ালৈকে মুঠতে তিনিজনী ছোৱালীক কোনো ৰকমে বিচাৰি উলিয়াব পৰা নাই । মাঘোৰ ঘৈণীয়েকক ধৰি চাৰিজনী । ৰাতি যি কেইজনী ছোৱালী নোহোৱা হৈছিল, আটাইবিলাকে শেষ নিশা ঘূৰি আহিছে । মাত্ৰ এই চাৰিজনী নাই । অলপ পাছত চৰ্দাৰকেইটা আহিব, তাহাঁতৰ চাউল-আটা লৈ । সিহঁতে জানে, সিহঁতেই ফুচুলাই ভয় দেখুৱাই গোপনে গোপনে ছোৱালীবোৰ নিছে । নহলে সেই ডিপোৰপৰা কাৰো ওলাই যোৱাৰ সাধ্য নাই । নজনা-নুশুনা ঠাই, অচিনাকি মানুহ, ছোৱালীবোৰে ক'তনো নৈৰ ঘাটলৈ যাব । তেনেই মিছা কথা । চৰ্দাৰৰ ঠগবাজি ।

হঠাৎ আনফালৰপৰা অহা হাউমাউ আঁতাহৰ মাজত মাঘোৰ ঘৈণীয়েকৰ কথা, আৰু বিচাৰি নোপোৱা ছোৱালীবোৰৰ কথা তল পৰি গ'ল । ভিৰ ঠেলি ঠেলি কিছুমান মানুহ সেইপিনে গ'ল । গৈ, মানুহবোৰ স্তম্ভিত হৈ গ'ল । সাত আঠ বছৰীয়া ল'ৰা এটাক সাবটি ধৰি মাকজনী ঢাকুৰি কান্দি আছে । যিখিনি কথা শুনা গ'ল, তাৰপৰা জনা গ'ল যে শেষ নিশাৰপৰা ল'ৰাটোৱে বমি কৰি আছিল, শৌচো কৰিছিল । অলপ আগেয়ে সি ঢুকাল । মাকজনীয়ে টেঁটুফালি চিঞৰি কান্দে, আৰু, এবাৰ তাই নিজেও বমি কৰি দিয়ে ।

বাপেক আৰু কেজনমানে কোনোমতে ল'ৰাটোক মাকৰ কোলাৰপৰা টানি আনে । কিন্তু কথা হ'ল তাক সৎকাৰ কৰিব ক'ত ? কোনোবাই বিচাৰি চৰ্দাৰ এজনক আনিলে । আৰু মৰা শটো ডিপোৰ বাহিৰলৈ নি কিছু নিলগত নৈৰ পাৰত তাক পুতি থলে ।

সেই সুযোগতে মাঘো ওলাই গ'ল । মৰা ল'ৰাটোৰ লগত যোৱা বাবে চৰ্দাৰে কোনো আপত্তি নকৰিলে, বাহিৰলৈ ওলাই মাঘো নৈৰ পাৰলৈ নগ'ল । সি ওভোতা ফালে গ'ল । ৰেলৰ ষ্টেছনটোৰ পাছ ফালেদি চৰ্দাৰবিলাকে দেখা নোপোৱাকৈ সি আগুৱাই গৈ থাকিল ।

অলপ দূৰ গৈয়ে সি গম পালে ইয়াত সি ক'তো তাৰ ঘৈণীয়েকক বিচাৰি উলিয়াব নোৱাৰে । বহল এটা ৰাস্তা, আৰু ৰাস্তাৰ দুয়োফালে বিৰাট ডাঙৰ ঘৰবোৰ । এতিয়া ৰাতিপুৱাতেই মানুহৰ ভিৰ কম, লাহে লাহে আটাইবোৰ দোকান খুলিব আৰু মানুহে

ভৰি পৰিব। সি কুলী, কিন্তু ৰেলৰ কুলী নহয। তাক আটায়ে চিনি পাব। ৰেলৰ কুলীয়ে চিনি পাব, ভদ্ৰলোকেও চিনি পাব। যাওঁতে যাওঁতে সি চাগৈ ডিপোটোৰপৰা ভালেখিনি দূৰ পাইছেগৈ। সি লাহে লাহে আকৌ ওভোতে। এইখিনি খোজ কাঢ়োঁতেই তাৰ ভাগৰ লাগে। খোজ কাঢ়োঁতে ভাগৰ লগা কথা হব নোৱাৰে, তাৰ আন কিবা এটা হৈছে। বহুতো কোব খোৱাৰ পাছত যেনেকুৱা ভাগৰ লাগে, তেনেকুৱা ভাগৰ লাগে তাৰ।

তাৰ তিৰোতাজনী নিজ খুচিমতে ওলাই যোৱাৰ কথা তাৰ মনলৈ নাহে। সেইটো হবই নোৱাৰে তিৰোতা মানে আচলতে চৈধ্য বছৰৰ ছোৱালী। তিনি মাহ আগতে সি বিযা কৰাইছে। তাইক তাৰ খুব ভাল লাগে। সেইবাবে সি চৰ্দাৰৰ কথাত তৎক্ষণাৎ মত দিছিল। সোণৰ দেশ ! তেনে, কথাই নাই। সি মুহূৰ্তৰ ভিতৰতে তিৰোতাজনীক লৈ ওলাই আহিছিল, সেই সোণৰ দেশলৈ যোৱাৰ আশাৰে।

আচলতে সি তুৰন্তৰ ভিতৰতে তাৰ ছোৱালী-ঘৈণীয়েকজনীক লৈ ওলাই আহিছিল। কিন্তু, সেই সোণৰ 'আছাম দেছ' পোৱাৰ বহু পূৰ্বেই তাই হেৰাই গ'ল। বুকুখনত তাক কিহবাই হেঁচা মাৰি ধৰে, তাৰ চকুলো ওলাব খোজে। সি বেগাই আগবাঢ়ে। ৰাস্তাটোৰ সেইখিনিতে তাৰ বাওঁহাতে কেইবাটাও দীঘলীয়া ঘৰ। তাৰ ধাৰণা হ'ল যেন ঘৰকেইটাত ভালেমান মানুহ থাকে। মাঘোইঁতৰ গাঁৱত একেটা ঘৰতে ইমানবোৰ মানুহ নাথাকে। ইযাত মানুহবোৰ জুম বান্ধি থাকে। জুম বান্ধি খায, শোৱে।

অকস্মাৎ সি এটা চিঞৰ শুনিবলৈ পায। তাক যেন কোনোবাই মাতিছে। আৰ্তনাদ কৰি মাত্ৰ এবাৰ চিঞৰিছে — আৰু তাৰ পাছতেই যেন কোনোবাই টুটুত চেপি ধৰি চিঞৰটো বন্ধ কৰি দিছে। ঠিক যেন তাৰ ঘৈণীযেকজনীৰ মাত। সি ঘূৰি থিয দিযে, আৰু ঘৰটোৰ ওচৰলৈ গৈ বেৰৰ ফাঁকেদি ভিতৰ ফালে চায। এবাৰ সি দেখা পায, তাৰ সমান বযসীযা তিনিটা ল'ৰাই ছোৱালী এজনীক টানি টানি কোঠাৰ ভিতৰলৈ নি আছে। ব্লাউজটো সি চিনি পায, শাৰীখনো চিনি পায। আঁঠুৰ তলত পৰা শাৰীখন এতিযা আঁঠুৰ ওপৰলৈ উঠি গৈছে, টনা-আঁজোৰা কৰোঁতে কিজানিবা শাৰীখন সুলকিযে পৰিব।

মাঘোই আৰু থাকিব নোৱাৰিলে। এটা অদ্ভুত ধৰণৰ চিঞৰ মাৰি সি জাঁপ মাৰি ভিতৰ সোমাল। সি তাৰ নিজৰ ভাষাৰে চিঞৰিবলৈ ধৰিলে, তাৰ ঘৈণীযেকজনীক বাহিৰ কৰি দিব লাগে। তাইকে সি বিচাৰি ফুৰিছে। তাইক ধৰি নিবলৈ কোন জমিদাৰ ওলাইছে ইযাত ?

কিন্তু তাৰ কথা শেষ নহ'ল। হোটেলৰ মেনেজাৰ, চাকৰ-নাকৰ আটাইবোৰ ওলাই আহিল। আটাইখনে তাক বেঢ়ি ধৰিলে। আৰু সকলোৱে তাক চৰ-কিল মাৰি, গালি

শপনি পাৰি গঁটিয়াই আনিবলৈ ধৰিলে —কুলী, চোৰ, দগাবাজ আদি শব্দবোৰ প্ৰয়োগ কৰি ভদ্ৰলোকসকল আঁতৰি গ'ল । মেনেজাৰে আঙুলি টোঁৱাই কবলৈ ধৰিলে, —মাৰ তাক, আৰু মাৰ । মুখেৰে তেজ উলিয়াই দে । কামিহাড় ভাঙি দে । কুলী, গাহৰি, কুকুৰ । কালি ৰাতিৰেপৰা এতিয়ালৈকে পোন্ধৰখন থাল, কুৰিটা গিলাচ, আধা মোন চাউল গ'লেই । ৰাতি ইমানবোৰ চুৰ কৰি তাৰ সাহস বাঢ়িছে । এতিয়া আকৌ ৰাতিপুৱাও আহিছে । মাৰ তাক, মৰে যদিও মৰক । শটো চৰ্দাৰক সোধাই দে । মাৰি থাক ।

দুপৰ হোৱাৰ আগতে কুলী-ডিপোত আৰু এগৰাকীৰ মৃত্যু হ'ল । এইবাৰ এগৰাকী বুঢ়ী মৃত্যুৰ মুখত পৰিল । তাইও ধলপুৱাৰেপৰা বমি কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল । একে তেজবমি । তাইক সোধোঁতা বা চাওঁতা কোনো মানুহ নোলাল । আচলতে কোনেও মনেই কৰা নাছিল, তাইৰনো কি হৈ আছিল । ধৰিবলৈ গ'লে, আটাইবোৰ মানুহেই সেঁহাই কেঁকাই থাকে । গতিকে অলপ-চলপ গলৰ মাত, অলপ-চলপ গোঙনি, কাৰো কাণত নোসোমায় । তাৰ বাহিৰে বান্হাক যোৱা ৰাতি চৰ্দাৰে পিটিছে, তাকো বহুতেই দেখিছে । ৰাতিপুৱা মাঘোক ধৰি-বান্ধি চৰ্দাৰ দুজনে আনি ডিপোৰ ভিতৰতে তাৰ অচেতন দেহত কেবাটাও গোৰ মাৰি গৈছে, তাকো সিহঁতে দেখিছে ।

গাঁৱত থাকোঁতে তুল্সীয়ে বহুবাৰ মাৰ খাইছে । প্ৰথমবাৰ তাৰ ভয় লাগিছিল । এতিয়া আৰু মাৰ খালে তাৰ ভয় নালাগে । দুখ পায় কিন্তু সি ভয় নাখায় । মাঘোৰ অৱস্থা দেখি তাৰ ভয় লাগি গৈছিল । তুল্সী ওচৰলৈ গৈ মাঘোক চাইছিল । ডিপোৰ টিনৰ বেৰৰ মাজত দুই-তিনিজনে তাক চোঁচৰাই আনি পেলাই থৈ গৈছিল । তাৰ গোটেইটো গাতে তেজ । গাল দুখন উখহা, চকু দুয়োটা বন্ধ । তুল্সীৰ ভয় লাগিছিল, অথচ সি আঁতৰি অহা নাছিল । মাঘোৰ ডিঙিৰপৰা শব্দ ওলাই আছিল, গতিকে সি জীয়াই আছিল বুলি তুল্সীয়ে জানিছিল । কোনোবা তিৰোতা এজনীয়ে ফটা লেতেৰা কাপোৰ এখন পানীত তিয়াই তাৰ তেজবিলাক মচি দি আছিল । অলপপৰ মাঘোৰ ওচৰত বহি থাকি সি উঠি আহিছিল । লাহে লাহে তাৰ ভয়টো আঁতৰি গৈছিল, আৰু তাৰ মনটো বেয়া লাগি গৈছিল । তিৰোতাজনীয়ে তেজ মচি দি থাকোঁতে আপোনমনে কিবাকিবি কৈ আছিল । তুল্সীয়ে শুনিছিল, মাঘোৰ বয়স মাত্ৰ একৈশ কি বাইশ, আৰু সি তাৰ মাইকীজনীক বিচাৰি ফুৰিছিল ।

তুল্সীয়ে ভাত খাই উঠিছিল । ভাত মানে ভাত, —শুদা ভাত । তাৰ বাপেকেও খাইছিল তাৰ লগতে । ভাতৰ লগত অকণমান লোণ বাপেকক দিছিল মাকে, কিন্তু তাক দিয়া নাছিল । মাঘোৰ কথা সি ভাবে । মাঘোই নিশ্চয় ভাত খোৱা নাই । ভাত খাবলৈ তাৰ গাত চেতনাই নাই । আৰু তাক ভাতেই বা দিব কোনে ? তাহাঁতৰ

কেৰাহীত ভাত থকা হলে সি অকণমান ভাত মাঘোক অৱশ্যে দি আহিলহেঁতেন। কিন্তু ভাত নাই। তাৰ মাক, বায়েক দুজনী সকলোৱে খাইছে, ভাত আৰু ক'ৰপৰা থাকিব ? ৰাতি কোনোবাই বাহিৰলৈ লৈ যোৱা বায়েকজনীয়েও খাইছে। তাই কোনো কথা নকয়, মনমাৰি থাকে, কিন্তু বিৰী খায়। মাক আৰু দুয়োজনী বায়েকে বিৰী খায়।

অকণমান পাছত, তাৰ বায়েকজনীৰ ওচৰলৈ আন এজনী ছোৱালী আহে, আৰু বায়েকক এফলীয়া কৰি লৈ ফুচ্‌ফুচাই কথা পাতে। ছোৱালীজনীৰ হাতত কাঁচৰ ৰং বেৰঙৰ খাৰু, গলত দুধাৰ মণি, পেটটো ভিতৰ সোমোৱা ; খোপাটো আধাবন্ধা, শাৰীখন ক'লা। তাই চুটি হোৱা বাবে নে শাৰীখন টানকৈ মেৰোৱা বাবে তাইৰ কঁকালৰ তলখিনি বেছি বহল। সিহঁতৰ দুই-এটা কথা তাৰ কাণত পৰে।

—দুটুকুৰা মাছ ? সঁচা ? —মাটিত ? বোকাতো নাই ? —বস্তা আছে ? — ইয়াত কি আছে ? —দুখ ? —নাযাৱ ?

মই যাম। —নাহোঁ, পলাম।

তুল্‌সীয়ে দেখে সিহঁত দুয়ো ভালেমানপৰ কথা পাতি থাকে। তাৰ মনটো এনেয়ে বেয়া লাগি উঠে। বান্‌হাৰ ওপৰত তাৰ খং উঠে, তাৰ নিজৰ বাপেকৰ ওপৰত। কিয় সিহঁতে গাঁও এৰি গুচি আহিল, কিহৰ লোভত আহিল. কিয় ইমান কষ্ট, ইমান মাৰধৰ। ইমান গেলা পানী, ইমান বোকা, ইমান মানুহৰ মলি, ইমান আবৰ্জনা। পানী শুকাই তৰাং হোৱা খালৰ ভেকুলীৰ দৰে, ঘিণলগা মানুহৰ শৰীৰ, মানুহৰ ওপৰত মানুহ, পেচাবৰ ওপৰত পেচাব, শৌচৰ ওপৰত শৌচ।

ধেৎ, থুই, —সি উঠি গৈ আন এটা জুমৰ ওচৰত বহে। তাতো উৎকট গন্ধ, জন্তুৰ গেলি যোৱা মৰাশৰপৰা অহা গন্ধৰ দৰে, বমি ওলোৱা গন্ধ। তাৰপৰা উঠি সি আকৌ অইনফালে যায়। চাৰিওফালে গন্ধ। চৰ্দাৰবিলাকৰ ওপৰত তাৰ খং উঠে। আনকি মাঘোৰ ওপৰতো তাৰ খং উঠে। বায়েকজনীৰ ওপৰতো খং উঠে। তাই কিয় আকৌ মৰিবলৈ কুলী ডিপোলৈ ঘূৰি আহিল, সি নাজানে। ইয়াতকৈ বেয়া ঠাই আৰু ক'ৰবাত থাকিব পাৰে জানো ?

তাৰ এনেকুৱা লাগিল যেন মাঘোৰ দৰে সিও মাৰ খাইছে। বাহিৰত তেজ নাই যদিও, তাৰো গাৰপৰা যেন তেজ ওলাইছে, আৰু সিও অতিপাত দুখ পাইছে। সি মাঘোৰ ওচৰলৈ যায়। মাঘো কোনোৰকমে উঠি বহিছে। তুল্‌সীৰ আচৰিত লাগে যে মাঘোই কান্দিছে। তুল্‌সী ওচৰতে বহে। মাঘোই তাৰ ফালে চায় ; কিন্তু নিজকে কৈ যায়, —মই তাইক চিনি নাপাম নে ? তাইৰ এডাল চুলি নাইবা এটা আঙুলি দেখিলেই মই তাইক চিনি পাওঁ। তাইক সিহঁতে মাৰিছে। আৰু মাৰিব। তাইতো সৰু। মাৰ খাই খাই তাই মৰি থাকিব। মই যাম, আৰু যাম।

এখোজ দুখোজকৈ তুল্সী ডিপোৰ বহল দুৱাৰখনৰ ওচৰলৈ যায়। বাহিৰত শাৰী শাৰী দোকান। সন্ধিয়া লাগো লাগো হৈছে। গতিকে দোকানীবিলাকে পোহৰৰ বন্দোৱস্ত কৰিবলৈ ধৰিছে। কিবা আৰ্চহুৱা ধৰণৰ চাকি। তলডোখৰ টিনৰ এটা ঘূৰণীয়া বটলৰ দৰে, তাৰ ওপৰত এডাল দীঘল লোহাৰ মাৰি। বটলটোৰপৰা জোকাৰি জোকাৰি চূণৰ দৰে কিবা এসোপামান বস্তু ৰাস্তাৰ ওপৰতে পেলাই দি, —আন কিছুমান সোমাই দি মাৰিডালত জুই লগাই দিয়ে। জুই জ্বলি থাকে। বাটত পেলাই থৈ যোৱা চূণসোপা গোন্ধায়, কিবা ভেকেচ্ ভেকেচ্ গোন্ধায়। নাক চুই যায়। দোকানৰ ভিতৰত অপাৰ বস্তু। মাটিৰ চৰুৰ দৰে পাত্ৰবোৰত বস্তুবোৰ অ'ত ত'ত পৰি থাকে। কেইবাখনো দোকানৰ আগেদি সি গৈ থাকে।

তাৰ মনত খেলায় যে চৰ্দাৰবিলাকে এইবোৰ দোকানতে খায়। তাৰ আৰু মনত খেলায় যে এইবিলাকতেই ক'ৰবাত মাঘোৰ মাইকীজনী আছে। এইবিলাক ঠাইতে সি তাইক দেখিছিল কিজানি। মিছাতেই সি চুৰি কৰা বুলি কৈ সকলোৱে তাক মাৰিছে। তাৰ লগততো কোনো বস্তু নাই। এবাৰ সি থমকি ৰয়। তাৰ বায়েকজনীক ক'লৈ আনিছিল বাৰু ? এইবিলাক দোকানেই হব চাগৈ। নহলে দূৰত থকা ডাঙৰ ডাঙৰ ঘৰবোৰো হব পাৰে।

সি লাহে লাহে আকৌ উভতি আহে। সিও জানে সি কুলী। মন কৰিলেই মানুহে তাক চিনি পাব। ৰেলৰ কুলীৰ বেলেগ কথা। সিহঁত কুলীবোৰৰ বেলেগ কথা। আহি থাকোঁতে সি লক্ষ্য কৰে, দোকানৰ আগফালে তেনে একো বেৰ নাই, মুকলি। নানা ধৰণৰ সৰু-বৰ মাটিৰ টেকেলি কিছুমানো সি দেখা পায়, ধৰিবলৈ গলে ৰাস্তাটোৰ ওপৰতে। লওঁ নলওঁকৈ সি টেকেলি এটা লৈ চালে, ভিতৰতনো কি আছে। এন্ধাৰত সি ভালকৈ ধৰিব নোৱাৰিলে। তথাপি সি টেকেলিটো হাতত লৈ গৈ থাকিল, আৰু অৱশেষত গৈ ডিপোৰ দুৱাৰেদি ভিতৰ সোমালগৈ। টেকেলিটো সিহঁতৰ বস্তাটোৰ ওচৰত থৈ সি কেইটামান ভাত খাইছিলহে মাথোন, চাৰিওফালে চিঞৰ-বাখৰ লাগি গ'ল। মানুহে কোঢ়াল কৰি ঘূৰি ফুৰিছে, —আৰু মানুহ মৰিছে। মাইকী মানুহো মৰিছে, কেঁচুৱাও মৰিছে। দুবাৰ তিনিবাৰ বমি কৰিছে আৰু মৰিছে। দুপৰীয়া মৰা মাইকীজনীকে ধৰি এতিয়ালৈ তিনিজনী মৰিল। পাঁচটা কেঁচুৱা মৰিল। ঘৰত জুইলগা মানুহৰ দৰে, কুলীবোৰে ইফালৰপৰা সিফালে দৌৰিছে। কোনোবাই চৰ্দাৰক মাতিছে, কোনোবাই নিজৰ ল'ৰাক মাতিছে, আৰু কিছুমানে ঢাকুৰি কান্দিছে। মানুহজাক বিবুধিত পৰিছে। কিছুমানে আকৌ ঘূৰি ঘূৰি কৈ ফুৰিছে, —এয়া মহামাৰী, হাইজা, তেজবমি। পূজা নিদিলে ৰক্ষা নাই। আমি আটাইবোৰ—মৰিম। পূজা নিদিলে ইয়াত এজনো বাচি নাথাকে। সব মৰিব।

তুল্সীৰ ভয় লাগে। ৰাতিপুৱাৰেপৰা তাৰ মাক বাগৰি পৰি থাকে, তাইৰ গা বেয়া। বান্হাই ভাত সিজায়। বান্হাই ছোৱালীক ভাত সিজাবলৈ নিদিয়ে। যোৱা

ৰাতিৰেপৰা বান্‌হাই কোনো কথাই কোৱা নাই। ভয়ত নে দুখত নে নিৰাশাত বান্‌হাৰ কথা বন্ধ হৈ গৈছে।

মানুহৰ ঠেলাহেঁচাত তুল্‌সী থিয় হৈ থাকিব নোৱাৰিলে, এঠাইত সি বহি পৰিল। খন্তেক পাছতে সি তাৰ গাত কিবা এটা উম লগা যেন পালে। প্ৰথমতে তাৰ মনত খেলাইছিল যে বোধহয় কুকুৰ হব। আগদিনাখনো কুকুৰ এটা তাৰ ওচৰত বহিছিল। কিন্তু সি হাত দি ভালকৈ চাই দেখিলে যে এজনী ছোৱালী। কিজানি তাৰ সমানেই হব। নহয়, নিশ্চয় সৰু হব, কিজানি দহবছৰ। তাইৰ গাটো জুইৰ দৰে গৰম, চকু দুটা মুদ খোৱা, মুখখন সামান্য মেলখোৱা, গাটো কোমৰলৈকে উদং, উশাহবোৰ খৰ। উশাহবোৰ তুল্‌সীৰ গাত নলগা হলে, তুল্‌সীয়ে তাইক মৰা ছোৱালী বুলি ভাবিলেহেঁতেন। তাইক ঠেলি মাটিতে পেলাই থৈ সি তাৰপৰা উঠি দুখোজ গৈযে আকৌ ফিৰি আহে। তাই তেনেকৈয়ে পৰি আছে মাটিতে। সি বহি পৰে, তাইৰ মূৰটো দাঙি লৈ মুখখনলৈ চায়। চকু দুটা সোমাই যোৱা যেন লাগে, ওঁঠ দুটা শুকাই ফাটি যোৱা যেন লাগে।

তুল্‌সীয়ে তাইক ভালকৈ লৈ বহে। কাৰ ছোৱালী, কি তাইৰ হৈছে, সেইবিলাক কথা কাৰো মনলৈ নাহে। সিহঁত বিৰাট ডাঙৰ এজাক মানুহ। একেখন ঘৰতে থকা সত্ত্বেও কোনেও কাকো চিনি নাপায়। কেৱল জানে তাহাঁত সকলোৰে একে জীৱন, একে কাম, একে কষ্ট, একে মৰণ। তুল্‌সীযে পিটিকি চায, তাইৰ পেটটো হাড়ত লাগি আছে। গাটো মলি আৰু বোকাৰে পোট খাই আছে। আন মানুহৰ দৰে তাইৰো গাৰপৰা বেয়া গন্ধ ওলাই আছে। তাইৰ কঁকালত চুটি কাপোৰখনৰ বাহিৰে আন কাপোৰ একো এটা গাত নথকা বাবে বৰং গন্ধটো কমিহে আছিল। তাই কিন্তু কথা নকয, চকুও নেমেলে। তাইৰ জ্বৰ উঠিছে। জ্বৰ সি চিনি পায়। তাইৰ গাটো পিহি দিযে, ওঁঠ দুটা পিটিকি চায়, তাৰ পাছত পেটটোলৈ চায়। হঠাৎ তাৰ টেকেলিটোৰ কথা মনত পৰে। তাৰ হাঁহি উঠিব খোজে। চাৰিওফালে চিঞৰ-বাখৰ আৰম্ভ নোহোৱা হলে টেকেলিটো খালী হৈ গ'লহেঁতেন। কাৰণ সি গাখীৰখিনি খাম বুলি লৈছিলেই। সি তাইক মাটিতে পেলাই থৈ অলপ দূৰত থৈ দিয়া টেকেলিটো লৈ আহি আকৌ তাইৰ মূৰটো দাঙি লয়। তাইৰ মুখখন হাতেৰে অলপ মেলি ধৰি অকণমান গাখীৰ সি মুখত দিয়ে। খন্তেক পাছতে তাই গাখীৰখিনি গিলি দিয়ে। ভালেখিনি বেলিৰ পাছত তাই চকু মেলে।

কুলী-ডিপোৰ কোলাহল, হাহাকাৰ, কান্দোন নকমে, বৰং বাঢ়ে। মৰা শবিলাক তেতিয়াও তাতেই পৰি থাকে, আন কেইজনমানে আকৌ বমি কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰে। মানুহে ভয়তে পাগলৰ দৰে চট্‌ফটাই ফুৰে। হাতত লেম লৈ চৰ্দাৰকেইজনে অহাযোৱা কৰি থাকে। সিহঁতে কেম্পৰপৰা আঁতৰত, দোকান-পোহাৰৰ নিলগত, নৈৰ পাৰত মৰা শ পুতিবৰ বাবে ঠাই উলিযাই লয়। ডিপোৰ কুলীবিলাকৰ সহায়ত সিহঁতে

শবোৰ উলিয়াই নিয়ে, আৰু পোতাৰ বন্দোবস্ত কৰে। তেতিয়ালৈকে সিহঁতে বাৰটা শ পোতে। ৰাতিটোৰ ভিতৰতে আৰু বা কিমান মৰে। চৰ্দাৰহঁতৰো মুখ শুকাই যায়। কুলী-ডিপোৰ দুৱাৰখন খোলাই থাকে। কোন কেনি যায়, হিচাপ নাইকিয়া হয়।

দোভাগ নিশাৰ পাছত, হঠাৎ ডিপোৰ কোড়ালবোৰ বন্ধ হৈ যায়। মানুহবোৰ যি য'ত আছিল বহি পৰে। যেন সিহঁত মৃৰত কোব খোৱা, কাণ পেলাই জিভা মেলি সন্ত্ৰস্ত হৈ আৰু বেছি কোব খোৱাৰ কাৰণে প্ৰস্তুত হৈ থকা কিছুমান কুকুৰ। কাৰণ বগা দীঘল চোলা পিন্ধা দুজন মানুহক লৈ পুলিচ কেইজনমান সোমাই আহে।

হঠাৎ চাৰিওফালে নিজম হৈ যোৱাৰ বাবে ছোৱালীজনী চক্ খাই উঠি বহিবলৈ চেষ্টা কৰে। কিন্তু নোৱাৰে। তুল্‌সীয়ে কয়, —নুঠিবি। উঠিলে মূৰ ঘূৰাব। আৰু খাবি ?

তাই তাৰ মুখলৈ চায়, একো নকয়। সি অলপ গাখীৰ তাইৰ মুখত ঢালি দিয়ে। আকৌ তাই চকু মুদে। দীঘল বগা চোলা পিন্ধা ডাক্তৰ দুজন আৰু পুলিচকেইজনে ভিতৰ সোমায়ে নাকত ৰুমাল গুজি লয়। বাগৰি বাগৰি সেঁহাই থকা কেইজনমান মানুহৰ ওচৰলৈ ডাক্তৰ দুজন যায়। কিছু দূৰৰপৰা বেমাৰীবিলাক চায় আৰু ডিপোটোৰ এমূৰে চৰ্দাৰকেজনক মাতি নি ৰুক্ষভাৱে এজন ডাক্তৰে আঙুলি টোঁৱাই কয়, — এইবোৰ ইয়াত তহঁতে কি ৰাখিছ ? মানুহ নে আৰু কিবা। গৰু-ম'হকো এনেকৈ ৰাখিব নাপায়। এই ঠাইখিনিৰ ভিতৰত এশ মানুহৰো স্থান নাই, আৰু তহঁতে শ শ মানুহ ৰাখিছ। তহঁত কেইজনক ফাঁচি-কাঠত ওলোমাই দিয়া উচিত। ইয়াত আমাৰ কৰিবলৈ একো নাই। ইয়াত দুশ টেবলেট, মানে, গুলী আছে। বমি কৰিলে দুটাকৈ খুৱাই দিবি।

কিন্তু এই দৰবে তহঁতৰ মানুহ বচাই ৰাখিব নোৱাৰে। আজি ৰাতিৰ ভিতৰতে অসংখ্য মানুহ মৰিব। তহঁতৰ কোন চাহাব আছে এতিয়াই তেওঁক কʼগে। এতিযাৰপৰা যোল ঘণ্টাৰ ভিতৰত তহঁত আটাইবোৰে এই স্থান পৰিত্যাগ কৰিব লাগিব। চাহাবক কবি ইয়াৰ অন্যথা হব নোৱাৰিব। অন্যথা হলে দায়-জগৰ তহঁতৰ চাহাবৰ।

ডাক্তৰ আৰু পুলিচ ওলাই যায়। তুল্‌সীয়ে এইখিনি বুজি পায় যে সিহঁতে সোনকালে যাব লাগিব। তাৰ ভাল লাগে। ইয়াৰ দুৰ্গন্ধত তাৰ উশাহ বন্ধ হৈ যোৱা যেন লাগিছে। তাৰ কোলাতে মূৰটো থৈ পৰি থকা ছোৱালীজনীৰ কোমৰৰ ফটা-চিতা কাপোৰৰ টুকুৰালৈ চাই সি কয়, —হেই, পিন্ধিবলৈ তোৰ কোনো কাপোৰ নাই ?

—মাৰ লগত কিবা এটা আছিল। —তাই কয়, মা মৰি গ'ল, কাপোৰটুকুৰা লগতে গ'ল। এই টুকুৰা কাপোৰ তেনেই বেয়া হৈ গৈছে, আৰু মই ৰাখিব নোৱাৰোঁ। তিনিদিন ধৰি ৰাখিলোঁ। আৰু মই নোৱাৰোঁ, মৰি যাম।

কাপোৰখিনি তাই দলিয়াই পেলাই দিয়ে। তুল্‌সীয়ে দেখা পায়, কাপোৰখনৰ তলত থকা তাইৰ গাখিনি তিতি আছে। আৰু সি দেখে তাইৰ মুখখনো তিতি গৈছে।

তাই কান্দি আছে , গাত এটুকুৰাও কাপোৰ নাই বাবে তাই ফেঁকুৰি ফেঁকুৰি কান্দিছে । তুল্‌সীয়ে তাৰ বনিয়নটো খুলি তাইক দি কয়, —মোৰ বনিয়নটো পিন্ধি ল । দীঘল আছে, তোৰ হব । তোৰ নামটো কি ?

—কালোন্দী । তোৰ ?

—তুল্‌সী ।

—তাই থিয হৈ বনিয়ন চোলাটো পিন্ধে । চোলাটো আঁঠুৰ ভালেখিনি ওপৰতে থাকে । তাই কয, মই তোৰ লগতে যাম, মোক এৰি নাযাবি ।

—তই কেনেকৈ যাবি ? তোৰ জ্বৰ ।

তুল্‌সীৰ হাতখন নি তাইৰ কপালত লগাই দি তাই কয, —চা, ক'ত মোৰ জ্বৰ ? তোৰহে জ্বৰ উঠিছে । চাওঁ, তোৰ সিখন হাত চাওঁ । হয, তোৰ জ্বৰ উঠিছে । তই বহ, তোক মই ধৰি থাকিম ।

কালোন্দী তেনেই খীণ, ক'লা, লেতেৰী । লেতেৰা কাপোৰখিনি পেলাই দিয়াৰ পাছতো লেতেৰা, তাইৰ গাটোত ক'লা ক'লা দাগ । তুল্‌সীও লেতেৰা, তাৰো গাত ক'লা ক'লা দাগ । বাকীবোৰো তেনেকুৱা । সকলোৰে গাত কুলীৰ চিন । মতা হওক, মাইকী হওক, ল'ৰা হওক, ছোৱালী হওক, সিহঁত কুলী । অসমৰ চাহ বাগানলৈ চালান দিয়া কুলী ।

কালোন্দীৰ চুলিখিনি তেনেই চুটি নহয । কিন্তু যেন এঠা লাগি গোট মাৰি গৈছে । গছত ওলমি থকা দীঘল সোণালুবিলাকৰ দৰে তাইৰ চুলিবোৰ কোঁহ কোঁহ হৈ ওলমি থাকে । তুল্‌সীয়ে তাইৰ চুলিৰ থোপা এটা দাঙি ধৰি কয়, —চুলিখিনিত তই কিবা লগাই লৈছ নেকি ? ইমান লেতেৰা হৈছে, কাটি পেলাব লাগিব ।

—নালাগে । তোৰো একে । নিজৰ চুলি তই দেখা পোৱা নাই । তোৰ চুলিও লেতেৰা । আমাৰ গাঁৱৰ পূজাত চুলি মেলি মই নাচিছিলোঁ । নৈ এখন পালে ধুই দিম । তেতিয়া চাবি ।

সি নামাতে । তাই আকৌ কয়, —নামাত কিয় ? বেয়া পালি ? কথা কৈ থাকিলে জ্বৰটো নাইকিয়া যেন লাগে । তই বহ । তোক মই ধৰি থাকিম । ৰাতি পুৱালে পলাই নৈখনলৈ যাম ।

তুল্‌সীৰ গাটো বেয়া লাগিবলৈ ধৰে । সি কালোন্দীৰ গাত আঁউজে । খন্তেক পাছতে সি তাইক জোৰকৈ তাৰ কোলাতে শুৱাই দি কয়, —তই বৰ মিছা কথা কব পাৰ । তোৰ জ্বৰ এৰা নাই, পৰি থাক, নুঠিবি । ৰাতি পুৱালে কি খবৰ ওলাব কোনে জানে ? কোন মৰিল, কোন পলাল, কোন মতাক মাৰিলে, কাৰ মাইকীক ধৰি নিলে ।

কালোন্দী চাট্‌কৰে উঠি বহে, —

—মাইকীক ধৰি নিব ? কোনে মাইকীক ধৰি নিব ? কুলীৰ মাইকীক আন মানুহে নিয়ে জানো ? থেং, তই একো নাজান ।

—নিছে তো । মাঘোৰ মাইকীজনীক লৈ গৈছে কালি ৰাতি । আন ছোৱালীকো নিছে । [illegible] একো নাজান । তয়ে দেখোন কৈছ, নৈত চুলি ধুব পাৰি । গাও ধুব পাৰ

কালোন্দী আকৌ তাৰ কোলাত শুই পৰে । অলপ সময় মনে মনে থাকি তাই আকৌ কয়, —তই মোক এৰি গুচি নাযাবি ।

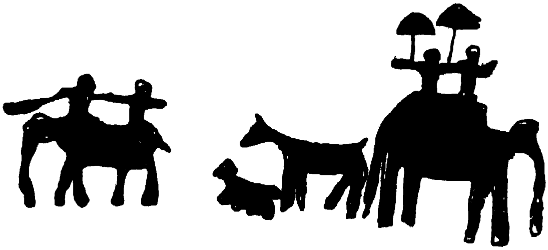

তিনি

গোৱালগুৰ জাহাজখনত অসম্ভৱ ভিৰ । 'ভিৰ' বুলিলে বৰং কথাটো সম্পূৰ্ণকৈ কোৱা নহয় । মালৰ গুদামত যেনেকৈ বস্তাৰ ওপৰত বস্তা লাইন পাতি থোৱা হয়, ইয়াতো তেনেকৈ মানুহৰ ওপৰত মানুহ । কিন্তু বস্তাৰ শাৰীৰ মাজত থকাৰ দৰে ইয়াত কোনো লাইন নাই । কথা আছিল যে দুখন জাহাজ পোৱা যাব, আৰু দুখনত ঠেলা-হেঁচাকৈ কোনোমতে মানুহখিনিক ধুবুৰীলৈ লৈ যাব পৰা হব । তাৰ পাছত অন্য ব্যৱস্থা । কিন্তু ষোল ঘণ্টাৰ ভিতৰতে দুয়োখন জাহাজ বন্দোবস্ত কৰা অসম্ভৱ হৈ উঠিল । সৰু যিখন জাহাজ পোৱা গ'ল, তাত দুশ মানুহ কোনোৰকম যাব পাৰে । কিন্তু সেইখন জাহাজতে গঁটিযাই গঁটিয়াই সোমাই দিয়া হ'ল, মুঠতে ছয়শ বিৰাশীজন মানুহ, কেঁচুৱাকেইটাক লৈ ।

ইমানবোৰ মানুহ সোমাই যোৱাৰ পাছতো দফাদাৰকেইজনৰ মনত অতি দুখ । এটা কোণত সিহঁত পাঁচজন লগ লাগি ঘণ্টাৰ পাছত ঘণ্টা হিচাপ কৰি উলিয়ায । প্ৰতিজনৰ হাততে পূৰা একোটা লিষ্টি আছিল । তাত প্ৰতিজনৰ ভাগৰ কুলীবিলাকৰ, মুনিহ-তিৰোতা, ল'ৰা-ছোৱালী, কেঁচুৱা, বুঢ়া-বুঢ়ী আটাইৰে হিচাপ আছিল । সিহঁতৰ

হিচাপৰপৰা ওলায় যে, —মুঠ এশ চৌৰাশীগৰাকী মাইকী মানুহৰ ভিতৰত একৈশজনী কলেৰাত মৰিল, আৰু তিনিজনী হয় পলাল, নহলে কোনোবাই ধৰি নিলে। পঞ্চাশটা কেঁচুৱাৰ এঘাৰটা মৰিল। চৈধ্য বছৰৰ তলৰ আশীজনীৰ ছয়জনী মৰিল, আৰু চৌৰাশীজনী ডাঙৰ ছোৱালীৰ তিনিজনী মৰিল। সাতজনী নাইকিয়া হ'ল। মতা মানুহৰ ভিতৰত দুশ পঞ্চাশজনৰ চাৰিজন মৰিল, সাতত্তৰজন ল'ৰাৰ তিনিজন মৰিল, আৰু চৌৰাশীজন ডেকাৰ ভিতৰত দুজন মৰিল।

গোৱালন্দ ষ্টেচনৰ ওচৰৰ কুলী-ডিপোত মুঠতে পঞ্চাশটা প্ৰাণীয়ে প্ৰাণ হেৰুৱালে, দুদিনৰ ভিতৰত। ল'ৰা চাৰিটা আৰু ডেকা ল'ৰা আঠজন নাইকিয়া হ'ল। গতিকে ল'ৰা-ছোৱালী নাইকিয়া হ'ল, মুঠতে বাইশজন। নাইকিয়া হোৱাখিনিৰ বাবে দফাদাৰসকলৰ দুখ নাই। যদিও তিনিজনী ছোৱালী আৰু পাঁচটা ল'ৰা কেনি ক'লৈ গ'ল, সিহঁতে ধৰিব নোৱাৰিলে। বাকীকেইটা সিহঁতে বিক্ৰী কৰি দিছে। গতিকে সিহঁতৰ দুখ নাই, মানুহ গৈছে সিহঁতে ধন ঘটিছে। পাঁচজন চৰ্দাৰৰ ভিতৰত সিহঁতৰ মুঠ মানুহ আছিল সাতশ চৌৱান্ন, এতিয়া জাহাজত আছে ছয়শ বিৰাশী আৰু এইকেইজনৰ ভিতৰত এতিয়াও তিনিকুৰিমানৰ অৱস্থা সংকটজনক। আটাইকেইজন নমৰিলেও, প্ৰায়বিলাকেই যে মৰিব খাটাং। আৰু আটাইতকৈ সিহঁতৰ বেয়া লাগে, অহাৰ সময়ত চাৰিনম্বৰী চৰ্দাৰৰ কাণ্ড-কাৰখানাৰ কথা ভাবি।

আবেলিপৰত কুলী-ডিপোৰপৰা মানুহজাকক উলিয়াই অনা হ'ল। তাৰ পাছত প্ৰায় দুই মাইল ৰাস্তা খোজকাঢ়ি আহিলে জাহাজঘাট, যি ঠাইত সিহঁতৰ জাহাজখন বন্ধা আছিল। চৰ্দাৰৰ কথামতে সিহঁতে জাহাজঘাটলৈ খোজকাঢ়ি আগবাঢ়িবলৈ ধৰিলে। কিন্তু সিহঁতৰ ভিতৰত কিছুমানে হুৰাও-ৰাও কৰি কান্দিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। কাৰোবাৰ মতা, কাৰোবাৰ মাইকী, কাৰোবাৰ কেঁচুৱা, কাৰোবাৰ ল'ৰা-ছোৱালী মৃত্যুৰ মুখত পৰিছে। সেইখনি ঠাই পৰিত্যাগ কৰাৰ সময়ত সিহঁতে আৰু ধৈৰ্য ধৰিব নোৱাৰে, সিহঁতে পাৰেমানে কান্দে। সিহঁতক বঢ়াই বুজাই জাহাজলৈ নিয়াত চৰ্দাৰসকলৰ খুব কষ্ট নহয়। যি গ'ল গ'ল, যোৱাবোৰৰ কথা ভাবি জীয়াই থকা কেইজনো মৰি যোৱাৰ অৰ্থ নহয়।

আন কেজনমানক লৈ বিপদ আছে। মৰি যোৱাবিলাক গ'ল। ভগৱানৰ কোপ পৰিছে, গতিকে মৰিছে। সেইবুলি ভাবিও কিছুমানে সান্ত্বনা লভে। কিন্তু কেইবাজনীও ছোৱালী হেৰাইছে, কেবাটাও ল'ৰা হেৰাইছে, কেবাজনী মাইকী, কেইজনমান মতাও নোহোৱা হৈছে। তাহাঁতক কেনেকৈ সিহঁতে এৰি যাব। তাহাঁতৰ গতি কি হব, কোনে জানে। গতিকে, হয় চৰ্দাৰসকলে সিহঁতক বিচাৰি আনি দিয়ক, নহলে বাকীবিলাকো নাযায়। চৰ্দাৰসকল বুধিয়ক মানুহ। সিহঁতে তাহাঁতৰ কাকূতিলৈ মন-কাণ নিদিলে। যিসকল আগবাঢ়িছিল, তাহাঁতৰ ওচৰলৈ গৈ চৰ্দাৰজনে সংক্ষেপে মাথোন কলে,

—একো আপত্তি নাই, তহঁত থাক আমি যাওঁগৈ । পাছে, তহঁতে থাকিবি ক'ত ? খাবি কি ?

কুলীজাকে কথাটো বুজি পালে । এৰা, ইয়াত থকা মানে জীয়াই থকা কেইজনৰো মৰণ হব । গতিকে সিহঁতে চিৰা কাপোৰৰ টোপোলা হাতত লৈ যাবলৈ ওলাইছিলেই । এনেতে এটা অঘটন ঘটিল ।

কাঠৰ ডাল এটুকুৰাত ভিৰ দি খোৰাই খোৰাই মাঘো দুখোজমান আগুৱাই আহিল । তেতিয়াও তাৰ এটা চকু উখহি আছিল, মাত্র এটা চকুৰে দেখে, আৰু ভৰি এখন পাতিব নোৱাৰে । বিকটভাৱে আটাহ পাৰি সি চৰ্দাৰক কয়, —তহঁতে উলিয়াই দিবই লাগিব । তহঁতে আমাৰ ল'ৰা-ছোৱালী আৰু মাইকীক পলুৱাই নি ক'ৰবাত বেচি আহিছ । উলিয়াই তহঁতে আনিবই লাগিব ।

যি বান্‌হাই মুখেৰে নামাতে, কথা কবও নাজানে সিও আগুৱাই আহিল । যোৱা ৰাতি তাৰ ডাঙৰজনী ছোৱালীক কোনোবাই চুৰকৈ উলিয়াই নিয়াৰ পাছৰেপৰা তাৰ ঘৈণীয়েকে কান্দি কান্দি তত্ নোহোৱাৰ দৰে হৈ গৈছিল । এনেয়ে কুলী-ডিপোটো আহি পোৱাৰেপৰা তাইৰ অসুখ । তেজবমি নহয় যদিও, তাই তেজে শৌচ কৰি আছিল । এই আটাইবোৰ দুখ বান্‌হাই সহ্য কৰিব নোৱাৰা হৈ গৈছিল । সি কয়, —সৌ তাৰ কথা সঁচা । এইকেইটাই আমাৰ ল'ৰা-ছোৱালীক ফন্দি কৰি উলিয়াই নি ক'ৰবাত কিবা কৰিছে । মোৰ ছোৱালীজনী আনি নিদিলে মই নাযাওঁ ।

চৰ্দাৰজনে আকৌ মাত লগায়, —কৈছোঁ নহয়, থাক । তই ইয়াতে থাক । তোৰ ছোৱালীয়ে তোক পোহপাল দি থাকিব, তই পৰম সুখে থাকিব পাৰিবি । যিহে তহঁতৰ অপেস্বৰী ছোৱালীবোৰ ! তাহাঁতে সকলোকে জয় কৰিব দে, ভয় নাই । তহঁত বাৰু গৰু নে গাহৰি ? ইয়াত বাটে-ঘাটে ছোৱালীবোৰ দেখা নাই ? কিমান ধুনীয়া সিহঁত ? তহঁতৰ ছোৱালীবোৰ কোনে নিব ? কাৰ দৰ্কাৰ তহঁতৰ মাইকীক ?

মাঘোই কয়, —মাইকী বুলিছ হয়, কিন্তু মোৰ মাইকীজনী কিমান বুঢ়ী ? চৈধ্য বছৰ তাইৰ হৈছে মাথোন, তাই —

—থ, থ, তোৰ চৈধ্যবছৰীয়া মাইকীৰ কথা, চাৰিনম্বৰ চৰ্দাৰে কয়, —তেনেই চুক্ৰী । তোৰ জীয়েৰাও চুক্ৰী, নহয় জানো বান্‌হা ? সেই কাৰণেতো কৈছোঁ, তহঁত থাক, তহঁতৰ লগত কাজিয়া কৰি থাকিবলৈ আমাৰ সময় নাই । সেই তাৰ জানো কি নাম ? তই থাব । তোৰ চকু-মুখৰ যি অৱস্থা হৈছে, তোৰ চুক্ৰী মাইকীয়ে দেখিলে দৌৰি আহিব । পাছে তাইবা আজি দুই-তিনিদিন ধৰি —কেইকুৰি মতাৰ লগত চুক্ৰী সাজি —থাকদে, নকওঁদে ।

আৰু এখোজ কোনোমতে আগবাঢ়ি আহি মাঘোই হাতৰ কাঠ ডালেৰে চৰ্দাৰজনক একোব মাৰিলে । চৰ্দাৰজনে ততালিকে তাৰ লাঠী দাঙি ললে । কিন্তু বান্‌হাই

সম্মুখত থিয় দি তাক বাধা দি কলে, —তহঁতে বাৰে বাৰে কৈছ আমি থাকি গ'লে তহঁতৰ আপত্তি নাই। কিন্তু তহঁতো যাব নোৱাৰ। তহঁতে ভাবিছ আমাক ইয়াতে এৰি থৈ তহঁত গুচি যাবি। যাচোন, তহঁতৰ হাড় গুৰি কৰি দিম।

—তই কি কলি বান্‌হা ? হাড় গুৰি কৰি দিবি ? তইতো মোৰ মুখলৈ চাই কথা কব নোৱাৰিছিলি। তই গাহৰিৰে ইমান সাহ হ'ল নে, তই জনা নাই তই কাৰ লগত কথা কৈছ ? তই যেনেকুৱা অঁকৰা তোৰ জীয়েৰাও তেনেকুৱা আঁকৰী। চাবি নেকি গৈ ক'ত আছে তোৰ জীয়েৰা ? ক'ত তাই হাঁহি-মাতি থাকিব, কালিৰেপৰা তাই কান্দি মৰিছে। পাছে, তাইৰ কান্দোনলৈ কোনে কেৰেপ কৰে। চাবি নেকি গৈ তাই কি কৰি আছে ? তইতো এটা বলদ, তই কি বুজি পাব ?

যাবলৈ ওলোৱা মানুহবিলাকৰ কিছুমানে ঘূৰি থিয় হয়। অবিলম্বে কথাটো বেয়াৰ ফালে যাব পাৰে। দুইনম্বৰীজনে কলে, —মাঘো, তই এনেয়ে আধামৰা হৈ আছ। আৰু কোব খালে মৰি থাকিবি। আৰু বান্‌হা, তোৰো মাইকীজনীৰ অৱস্থা বেয়া। তহঁতে এইবোৰ বাদ দে। এই এখন মস্ত দেশত, হেৰোৱা ল'ৰা-ছোৱালী কোনে ক'ত বিচাৰি পাবি ? পলায়ে গ'ল নে কোনোবাই ফুচুলাই নিলে কেনেকৈ জানিবি ? ব'ল এতিয়া, আটায়ে জাহাজলৈ ব'ল। ইমান যদি বেজাৰ পাইছ, তহঁত দুয়োকে মই নিজৰ হাতৰপৰা একুৰিকৈ টকা দিম। এতিয়া ব'ল।

চাৰিনম্বৰীৰ মূৰটো ভয়ানক গৰম হৈ গৈছিল। ধৰিবলৈ গ'লে সি কুলীৰ হাতত মাৰ খালে, সকলোৰে আগত কুলীয়ে তাক গালি পাৰিলে। বহুত বেয়া কথা কৈ নিদিলে তাৰ খঙটো শাম নাকাটে। সি কলে, —বান্‌হাক আগৰেপৰা মই জানো। তাৰ বৰ জীয়েককো ভালকৈয়ে জানো। হয় দে, ভাল চুক্‌ৰী। চুক্‌ৰী কিয় কেঁচুৱা, কাপোৰ পিন্ধিবৰে হোৱা নাই। পাছে ৰেলত আহোঁতে তাইৰ কাষত বহি অহা ল'ৰাকেইটাই আঁঠুৰপৰা ডিঙিলৈ তাইৰ গাটো পিটিকি দি আহিছিল। দেখি মোৰতো কেঁচুৱা যেন নালাগিল। ল'ৰাকেইটাই বা কি পাইছিল ! সুধিছিলি নেকি বান্‌হা তই ? আৰু মাঘোৰ নামটো জানি ভালেই হ'ল দে। তোৰ মাইকী কোনজনী চিনি পালোঁ। অৱশ্যে তাই চুক্‌ৰী হওক নহওক, তইহে চোক্‌ৰা। কুৰিত ভৰি দিছ নে তই ? তোৰ লগত নো কিয় থাকিব মাইকী ? তইতো কেঁচুৱা। ইচ্ছা কৰ যদি চেলেকি আহগৈ যা।

ইতিমধ্যে বান্‌হাৰ ঘৈণীয়েকে চোঁচৰি গৈ ইটা এডোখৰ আনি দুইখন হাতেৰে যিমান জোৰে পাৰে তিমান জোৰ দি ইটাডোখৰ চৰ্দাৰৰ মূৰলৈ মাৰি দিলে। ইটাডোখৰৰ আগটো তাৰ নাকত লাগি অলপ তেজ ওলাল। ফোঁপাই ফোঁপাই তাই কলে, —তই বেইমান চয়তান। মোৰ ছোৱালীৰ বেয়া কথা তই যি মুখেৰে কৈছ সেই মুখত পোক লাগিব।

তাই আৰু কব নোৱাৰিলে । তাইৰ পিঠিত সজোৰে লাঠীৰ কোব পৰিল আৰু তাই বাগৰি পৰিল । বান্‌হাই আহি তাক কঁকালত সাবটি ধৰিলে । মাঘোই চোঁচৰি গৈ তাৰ ভৰি দুখন মেৰাই ধৰিলে । তুল্‌সীয়ে মাঘোৰ হাতৰ ডাংটো আনি তাৰেই চৰ্দাৰজনক কোবাবলৈ ধৰিলে । চৰ্দাৰজনৰ হিতাহিত জ্ঞান নোহোৱা হৈ গ'ল । সি এটা গোৰ মাৰি মাঘোক দূৰত পেলাই দিলে, তুল্‌সীৰ বুকুৱে-পেটে কেইটামান খোচা মাৰি ডিঙিত টেপা মাৰি ধৰি তাক অজ্ঞান কৰি পেলাই দিলে । তাৰ পাছত সি তাৰ লাঠীৰে বান্‌হাৰ মূৰত দিলে দুহতীয়া কোব । বান্‌হাৰ মূৰ ফাটি তেজ ওলাল আৰু সি মাটিত পৰি গ'ল ।

বাকী চৰ্দাৰকেইজনে প্ৰমাদ গণিলে । কিবাকৈ যদি আনবিলাক কুলীয়ে সিহঁতক আগুৰি ধৰে, মৰামৰি বহুত হব । সিহঁতে কেইজনমান কুলীৰ লগত চাৰিনম্বৰীক জোৰ কাৰি ততালিকে পঠিয়াই দি, আন কেইজনমান কুলীক মাতি আনি তুল্‌সী, মাঘো, বান্‌হা আৰু তাৰ ঘৈণীযেক, আটাইকেইজনক কোলাত পিঠিত যেনেকৈ পাৰে, কোনোমতে দাঙি লৈ জাহাজঘাটলৈ খোজ দিলে । কাৰো মুখৰপৰা এটা কথাও নোলাল । দুই- এজনে চকুৰপানী টুকিলে, দুই-এজনে হুমুনিয়াহ পেলালে, দুই এজনে থুই পেলাই দি বেগাই খোজ দিলে ।

আঠজন কেবিনৰ যাত্ৰী, এজন ডাক্তৰ, এজন কম্পাউণ্ডাৰ, এজন মতা নাৰ্চ, জাহাজৰ ইঞ্জিনিয়াৰ চালক, কেপ্তেইন এজন আৰু দহ জন খালাচী লৈ, দোকমোকালিতে জাহাজখনে লংগৰ তুলিলে । আৰু জাহাজখনত থাকিল পাঁচজন চৰ্দাৰৰ লগত ছয় শ বিৰাশীজন চাহ বাগানৰ কুলী । তিনিকুৰি ৰুগীয়া কুলীৰ ভিতৰত প্ৰায় অজ্ঞান হৈ পৰা কুৰিজনে মানুহৰ গাত হাত-ভৰি দি কোনোমতে পৰি থাকে । বাকীকেইজনে হয় খুঁটাত, নহলে ৰেলিঙত, নহলে মানুহৰ গাত আঁউজি বহে । সুস্থ হৈ থকাবিলাকৰ বাবে বহিবৰ ঠাই নাথাকে । কিছুমানে ওপৰা-উপৰিকৈ বহে, কিছুমানে থিয় হৈ থাকে ।

পদ্মা কিছুদূৰ ভটিয়াই গৈ মেঘনাৰ লগত মিলি মহাসমুদ্ৰ হৈ গৈছে । ক'তো যেন আৰু পাৰ নাই । ইমান বিশাল যে তাত ঢৌবোৰ উপচি উঠি নিজৰ বিশালতাৰ মাজত লীন হৈ গৈছে । যেন স্ৰোত নাই, তৰংগ নাই, প্লাৱন নাই । যেন এক নিৰ্বিকাৰ, কালাতীত, অনন্ত গতিময় স্তব্ধতা । সমুদ্ৰৰ বুকুত লীন হৈ যাবলৈ নদ-নদীবিলাকৰ কি যেন দুৰ্বাৰ প্ৰয়াস ! সৰু সৰু জুৰিবোৰে জঁপিয়াই আহি নিজৰ নাম পৰিত্যাগ কৰি নৈত মিলি যায় । সৰু নৈবোৰে নাম হেৰোৱা জুৰিবোৰক বুকুত সাবটি লৈ ডাঙৰ নৈত মিলি গৈ নিজৰ নাম হেৰুৱাই পেলায় । গিৰি-গুহা অতিক্ৰম কৰি অসংখ্য নিজৰাই নিজৰ পৰিচয় ত্যাগ কৰি বৰাক, কুছিয়াৰা, সুৰমাৰ লগত মিলিত হয় । কত যোজন পথ অতিক্ৰম কৰি বৰাক, কুছিয়াৰা, সুৰমা এক হৈ মিলি যায় । মিলি গৈ নতুন নাম লৈ মেঘনা হয় । হেজাৰ হেজাৰ জুৰি আৰু সুঁতিক সাবটি লৈ, শ শ মাইল নৈ উপনৈক

সামৰি লৈ, দূৰ-দূৰান্তৰ চীনদেশ অতিক্ৰম কৰি, প্ৰবাল বেগে দুৰ্বাৰ গতিৰে বৈ আহে ব্ৰহ্মপুত্ৰ, আৰু সমুদ্ৰৰ ফালে গতি কৰি — পদ্মা আৰু মেঘনাৰ সৈতে মিলি যায়। তেনেকৈয়ে আহে গংগা। তেনেকৈয়ে মিলি গৈ হয় পদ্মা। স্থল, স্থল হৈ থাকে ; জল, জল হৈ যায়। নানা গিৰি পৰ্বতৰ চূড়াবিলাকে চিৰন্তন সাক্ষী হৈ, সৃষ্টি আৰু লয়ৰ ৰূপ ভংগিমা চাই থাকে।

জাহাজখনে পাৰৰপৰা লাহে লাহে আঁতৰি, নৈৰ মাজ পাই উজাই যাবলৈ আৰম্ভ কৰে। ইঞ্জিনটোৱে ঢপ্‌ঢপ্‌কৈ শব্দ কৰে, বঠাৰ লগত বান্ধি থোৱা মস্ত ডাঙৰ লোৰ শিকলিবিলাকে অবিৰাম কেৰ্ কেৰ্ কৰে, আৰু জাহাজখনৰ দুয়ো কাণে নৈৰ পানীবোৰ জঁপিয়াই পৰে। নৈত ভৰ-বাৰিষাৰ বান উঠিছে, ঘোলা পানী আৰু ফেন। গছ-গছনি, ঠাল-ঠেঙুলি কিমান যে উটি আহিছে — সীমা সংখ্যা নাই —। আৰু উটি আহিছে, গৰু ম'হ ছাগলীৰ মৰা শ, শিয়াল কুকুৰ মৰা শ, মানুহে ভাত ৰান্ধি খোৱা ভাতৰ চৰু, কলহ, টেকেলি আৰু ফটা কাপোৰ। ৰাতিপুৱা সূৰুযৰ পোহৰ পৰি ফেনবোৰ জিক্‌মিকাই উঠে। ক্ৰমে, ক'লা ক'লা মেঘবোৰে আকাশত ওপঙি ওপঙি ডাঠ মাৰিবলৈ আৰম্ভ কৰে।

ছিৰা কাপোৰৰ টোপোলা কেইটামানৰ ওপৰত, জাহাজখনৰ এচুকত বান্‌হাৰ ঘৈণীয়েক পৰি থাকে। ফটা মূৰটোত কাপোৰৰ এটা বান্ধ দি বান্‌হাই আঁঠুৰ ওপৰত মূৰটো গুজি লৈ কিবা উপায়ে জীয়াই থাকিবলৈ চেষ্টা কৰে। শুবৰ ঠাই থকা হ'লে, বান্‌হাও পৰি থাকিলহেঁতেন। ওচৰতে মাঘোও বহি থাকে আঁঠুৰ ওপৰত মূৰ থৈ। মানুহৰ গাৰ ওপৰেদি কেতিয়াবা সি এখন ভৰি মেলি দিয়ে। সেইখিনিতে তুল্‌সীও থাকে, মানুহৰ মাজত তাক প্ৰায় দেখাই নাযায। তাৰ সৰু ভনীয়েকজনীয়ে মাকৰ ভৰি দুখন তাইৰ কোলাত লৈ থাকে। নহলে, ভৰি দুখন মেলি ৰখাৰ ঠাই ক'তো নাই। মাঘো আৰু বান্‌হাইতৰ মাজত কিবা যেন একপ্ৰকাৰ আত্মীয়তা গঢ়ি উঠে।

বেলি দুপৰ নৌহওঁতেই সিহঁতৰ খোৱা আৰম্ভ হ'ল। খোৱাটো ভালেই হ'ল বুলিব লাগে। টান-মৰা খিচিৰি, দালি কম, চাউল বেছি। ইমানবোৰ মানুহক খিচিৰি দিয়াৰ বাবে বাটি দিয়াটো কম কথা নহয়। চাৰিজন খালাচীয়ে এমূৰৰপৰা খিচিৰিখিনি দি গ'ল। দুয়োখন হাত পাতি গোট মাৰি থকা খিচিৰিখিনি লওঁতে অৱশ্যে খুব টান নালাগিল। কেঁচুৱা থকা মাকবিলাকক অলপ বেছি দিয়া হৈছিল যাতে মাকৰ ভাগৰপৰা কেঁচুৱাকো অলপ খুৱাই দিবপৰা যায়। মাত্ৰ বেমাৰীকেইজনৰ বাবে অসুবিধা হৈছিল। যি কেইজন প্ৰায় অজ্ঞান হৈ আছিল, তাহাঁতৰ বাবে পানীয়ে যথেষ্ট আছিল। যি কেইটাই নিজে মুখ মেলিব পৰা অৱস্থাত আছিল, তাহাঁতক অলপ অলপ খিচিৰিকে দিয়া হৈছিল। মুখ যেতিয়া মেলিব পাৰিছে, গিলিবও পাৰিব।

ডাক্তৰজনে ৰাতিপুৱা বেমাৰী মানুহকেইজনৰ ওচৰলৈ গৈ, গাত হাত নিদিয়াকৈয়ে গম পাইছিল যে কেইজনমানৰ অৱস্থা অতি বেয়া। অন্ততঃ সেইকেইজনক দুই এটোপ গাখীৰ দিব পৰা হলে বেয়া নাছিল। কিন্তু জাহাজত গাখীৰ নাই। টেমাৰ গাখীৰ কেবিনত থকা মানুহকেইজনৰ বাবে আৰু জাহাজৰ কৰ্মচাৰীকেইজনৰ বাবেহে ৰখা হৈছিল। কাকনো ডাক্তৰে কি দিহা পৰামৰ্শ দিব ? তাৰ বাহিৰে খোলা জাহাজখনতো মানুহৰ মাজত ইমান দুৰ্গন্ধ যে নাকত ৰুমাল গুজিলেও গন্ধ নাকলৈ আহে। ডাক্তৰ গুচি যায়।

তুল্‌সীৰ ভনীয়েকে খিচিৰি অকণমানকে মাকৰ মুখত দিয়ে। কিন্তু মাকে মুখ নেমেলে। একো উপায় নেদেখি, তাই পানীকে অলপ দিবলৈ চেষ্টা কৰে। তুল্‌সীয়ে বিচাৰি সৰু খালী টিন এটা বুটলি আনি তাতে পানী ভৰাই দিছিল। ভনীয়েকে তাৰপৰা অলপ পানী মাকৰ মুখত দিয়ে। মাকে তাইৰ ফালে চাই থাকে, মুখত দিয়া পানীখিনি কোৱাৰিদি বাহিৰ হৈ ওলাই যায়। মাকৰ মেল খাই থকা চকু দুটাই যেন তাইক চাইয়েই থাকে। বান্‌হাই হঠাৎ ফেকুৰি কান্দি দিয়ে।

আবেলিপৰত তুল্‌সীৰ মাকৰ মৃত্যু হয়।

জাহাজখন গৈ থাকে। আৰু কুলী মানুহবোৰ দুই-এজনকৈ মৰি থাকে। আবেলিপৰলৈকে ছয়গৰাকী মানুহ মৰে। তুল্‌সীৰ মাকক বাদ দি দুজনী মাইকী মানুহ, এগৰাকী বুঢ়ী, এটা কেঁচুৱা, এজনী ছোৱালী। আঠজনৰ নতুনকৈ বেমাৰ আৰম্ভ হয়। মানুহজাক ভয়ত সন্ত্ৰস্ত হৈ উঠে। কিজানিবা আসাম দেশ পোৱাৰ সময়লৈ এজন দুজনক বাদ দি গোটেই সোপা মৰি থাকিব। সিহঁতৰ মৰাশবোৰ নদীৰ বানপানীত উটি উটি গেলি পচি যাব। সিহঁতৰ চকুৰ আগতে ল'ৰা-ছোৱালীবিলাক মৰি যাব আৰু সিহঁতে কি লৈ থাকিব, কিহৰ বাবে কাম কৰিব ? অথচ, ভূত পিশাচক আঁতৰ কৰাৰ অৰ্থে পূজা এভাগ কৰাৰ সুযোগো নাই, নাচি নাচি দেৱতাক সন্তুষ্ট কৰাৰ উপায়ো নাই।

জুম পাতি পাতি মানুহবিলাকে ফিচ্ ফিচাই কথা আৰম্ভ কৰিলে। লাহে লাহে দুই এজনৰ গলৰ আৱাজ ডাঙৰ হৈ আহিল।

—এয়া আমাৰ যমপুৰী। পৃথিৱীৰ লগত কোনো সম্বন্ধ নাই, চাৰিওফালে অথাই সমুদ্ৰ। এইমাত্ৰ ধুমুহা আহিব, আৰু আমি সব মানুহবোৰ এই সমুদ্ৰৰ পানীত পৰি মৰি থাকিম। যদি কিবাকৈ দুই এজন বাচি থাকোঁ, ইয়াতে এই জাহাজখনতে বেমাৰ হৈ মৰি থাকিম।

আন ডেকা এজনে ক'লে, --যমপুৰীতো ঠিকেই। আমি কেতিয়াবাতেই যমৰ ৰাজ্যত সোমাইছোঁ। কিন্তু এতিয়ালৈকে ধুমুহা বতাহ অহা নাই, নৈৰ পানীত পৰিও আমাৰ কোনো এটা মৰা নাই। যিকেইজন মৰিছে, হয় বেমাৰত মৰিছে, নহয় খাবলৈ নাপাই শুকাই মৰিছে, আৰু মৰিছে চৰ্দাৰৰ মাৰত। চৰ্দাৰে আমাক আনিছে, বেমাৰ হলে তাহাঁতে নাচাব কিয় ?

জাহাজখনৰ ইমূৰৰপৰা সিমূৰলৈ দ'ম হৈ পৰি থকা বস্তাৰ দৰে, দ'ম হৈ থকা মানুহবোৰৰ মাজত কথাটো বিয়পি পৰিল । ইজনৰ পাছত সিজনে কোৱাকুই আৰম্ভ কৰিলে, —চৰ্দাৰে আমাক আনিছে । সিহঁতে আমাক মাৰি পেলাবলৈ আনিছে নেকি ? তাহাঁতে দেখিছে যে আমাৰ ল'ৰা-তিৰোতাক জোৰ কৰি মানুহে লৈ গৈছে । তাহাঁতে ক'ত মানুহখিনি ঘূৰাই আনিব, বৰং লাভৰ ভাগহে লৈছে । তাহাঁতৰ চকুৰ আগত মানুহ মৰি আছে, আৰু মৰিব । তাহাঁতে কেৱল ভাবি আছে, আৰু কিমান মৰা শ পেলোৱাৰ বন্দোৱস্ত কৰিব লাগিব । মাত তাহাঁতক ।

জাহাজখনৰ ইমূৰৰপৰা সিমূৰলৈ এটা যেন গুমগুমনি উঠি গ'ল —মাত তাহাঁতক ।

চৰ্দাৰ পাঁচজনে হাতত লাঠী লৈ জুম এটাৰ আগত থিয় হয়, —কি লাগে তহঁতক ? কিয় চিঞৰি মৰিছ ?

এক মুহূৰ্তৰ বাবে কোনেও একো নকয । মাৰ খোৱাৰ ভয়ত প্ৰায়বিলাকে মুখ ঘূৰাই লব ধৰে । মাজৰপৰা এজনে কলে, —বেমাৰ হৈ আমাৰ বহুত মানুহ মৰিল । কিবা এটা নকৰিলে কেনেকৈ হব ? মৰি মৰিতো মানুহবোৰ অন্ত হ'ল ।

চৰ্দাৰে উত্তৰ দিয়াৰ আগতে অলপ দূৰৰ আন এটা জুমৰপৰা কোনোবাই মাতিলে, —ইযালৈ আহ । আৰু কিমানজন মৰিলে তইঁতৰ ভাল লাগিব ?

চৰ্দাৰ এজনে কয়, - -ৰ বাৰু গৈ আছোঁৰ । তইঁতৰ বেমাৰ হৈছে, ডাক্তৰে তইঁতক চাই আছে নে নাই ? তইঁতক দাৱাই দিছে নে নাই ? যি পাৱ তাকে তইঁতে গললৈকে খাবি, তইঁতৰ বেমাৰ নহৈ কাৰ হ'ব ?

আন এটা জুমে চিঞৰি দিয়ে, —তাত থিয দি লাঠীকেইডাল দেখুৱাই কি কৰিছ ? ইয়ালৈ আহ । ইয়াত ল'ৰাটোৰ পেটটো ফুলি আহিছে । পেলাবৰ বন্দ ৱস্ত কৰহি আহ ।

চৰ্দাৰকেইজনে গম পায, মানুহবোৰৰ খং উঠিছে আৰু বেছি কথা কৈ থাকিলে উত্তেজিত হৈ যাব । এজনে কয়, —তইঁতৰ সঁচাকৈয়ে চিন্তা বুদ্ধি নাই । তইঁতে কৈ আছ, তইঁত মৰি গলে আমি ভাল পাওঁ । মৰি গৈ নোহোৱা হলে যদি ভাল পাওঁ, তেনে অত দুঃসাধ্য কষ্ট কৰি তইঁতৰ গাঁওবোৰলৈ গৈছিলোঁ কিয় ? ইমান ধন খৰচ কৰি তইঁতক লৈ আহিছোঁ কিয় ? তইঁতক খুৱাই-বুৱাই আনিছোঁ কিয় ? তইঁত মৰি গ'লে আমাৰ লাভ নে লোকচান ? ক, মুখেৰে মাত । তইঁত মৰিলে যদি আমাৰ লাভ ডাক্তৰক আনিছোঁ কিয় ?

—ডাক্তৰ ? কোন ডাক্তৰে আমাক চাইছে ? বাবু ডাক্তৰে কুলীবেমাৰীক চায়, ক'ত শুনিছ ? আৰু আমাক খুৱাই-বুৱাই আনিছ ? কি খুৱাইছ আমাক ?

আন এজনে চৰ্দাৰ এজনৰ ওচৰলৈ আহি খঙেৰে কলে, —তোৰ এই মস্ত লাঠীডাল মাইকী মানুহজনীৰ গাৰ ওপৰত থৈছ কিয় ? আঁতৰাই নে ।

তেনেতে আন এজনে সিফালে থকা চৰ্দাৰজনৰ লাঠীডাল কাঢ়ি লয়, আৰু কয়, —মানুহ থিয় দিবলৈ জাগা নাই, তাতে তহঁতৰ এই বৰ বৰ লাঠী । আমাক দি দে লাঠীকেইডাল, তাৰ ওপৰতে আমি বহি লব পাৰিম । এতিয়া যা, জাহাজ ঘূৰাই লবলৈ ক । আমি নাযাওঁ । আছাম দেছৰ সোণ তহঁতে বাটি খাবি । আমাক নালাগে । আমাক য'ৰপৰা আনিছ তাতে আমাক থৈ আহ । জাহাজ ঘূৰাই ল ।

এনেতে ওপৰৰ কেবিনৰপৰা, হাতত চাবুক এডাল লৈ বগা চাহাব এজন নামি আহিল । গোৱালগুৰপৰা হঠাতে আটাইবোৰ কুলী লৈ আহিব লগা হ'ল বাবে, চাহাব থকা জাহাজখনতে কুলীবোৰকো আনিব লগা হ'ল । নহলে যাত্ৰীবাহী জাহাজত এনেকৈ কুলী অনা নহয় । চাহাবজনে আহিয়েই চৰ্দাৰকেইজনৰ ফালে চাই সুধিলে, —কোন সেইজন দুষ্ট মানুহ ? অৱশ্যে তেওঁ দেখিয়েই বুজি পাইছিল কোন কেইজনে আগভাগ লৈছিল । তেওঁ একো প্ৰশ্ন নুসুধিলে । যিজনে জাহাজ ঘূৰাই নিয়াৰ কথা কৈছিল, তাক চাবুকেৰে কোবাবলৈ ধৰিলে । সি চিঞৰি বাগৰি পৰিল । তাৰ পাছত এটা এটাকৈ ছয়জন কুলীক চাবুকেৰে কোবাই, —তেজ উলিয়াই, বুটজোতাৰে দুই-এটা গোৰমাৰি আকৌ ওপৰলৈ উঠি গ'ল । জাহাজখন নিস্তব্ধ হৈ গ'ল ।

নৈৰ জুৰ বতাহ পোৱাৰ বাবে নে এনেয়ে, মাঘোৰ বন্ধ হৈ থকা চকুটো লাহে লাহে অলপ অলপকৈ মেলখাই আহিছিল । চাবুকৰ কোবত ওলোৱা তেজ আৰু বাগৰি পৰি যোৱা মানুহকেইজন সি দেখা পাইছিল । কিন্তু সেইবোৰ তেজ তাৰ গাৰ তেজ নহয় । চাবুকৰ কোব তাৰ গাত পৰা নাই । তাৰ একো নালাগে, —দুখো নালাগে, সুখো নালাগে, ভয়ো নালাগে । কথাবোৰ এনেকুৱাই, —কিছুমানে মাৰে আন কিছুমান মৰে । মৰি যোৱাবিলাকক সুবিধা পালে পোৰে, সুবিধা নাপালে মাটিত পুতি থয়, মাটি নাপালে পানীত পেলাই দিয়ে ।

সি এনেয়ে জুমি জুমি মানুহবিলাকলৈ চায় । য'ত ছোৱালী কেবাজনীও একেলগে বহি থাকে সেইফালে ঘনাই চায় । তাৰ মনটোৱে প্ৰবোধ নামানে । কিজানিবা কিবা উপায়ে তাৰ ঘৈণীয়েকজনী আহিছেই —আহিবওতো পাৰে । চাওঁতে চাওঁতে তাৰ চকুৰ ভাগৰ লাগে । ঘৈণীয়েকক ক'তো সি দেখা নাপায় । সি জানে জাহাজত তাই নাই । নাই বুলি সঠিককৈ জনাৰ পাছত তাৰ আৰু বেছি বেয়া লাগে ।

তুল্সীয়ে তাক এবাৰ সোধে, —তোৰ ভৰিখন ভাল হৈছেনে এতিয়া ? মিছাতে আধামৰা হলি ।

—ওঁ তই তুল্সী । তইনো ক'ত আছিলি ? তোক দেখোন দেখাই নাই । কিনো দেখিম, কিনো চাম । কাৰ ফালেই বা চাম । দুখ পাই পাই মৰি গ'ল মানুহজনী, তোৰ

মাৰা। তোৰ বাপেৰাই আকৌ মাত-বোল বন্ধ কৰিলে। তাৰ নো কি দোষ ?

—তোক এটা কথা সোধো। আমি ক'লৈ গৈ আছোঁ ?

—এই চৰ্দাৰবিলাকে এইটো কৰিলে, —মাঘোই কয়। গাঁৱে গাঁৱে গৈ মানুহক কলে, —ব'ল আছাম দেছলৈ ব'ল। ইয়াত শুকান মাটি খামুচি থাকি তহঁতৰ বাপ চৈধ্যপুৰুষ মৰি গৈছে। তহঁতৰ মাটি নাই, খেতি নাই, সম্পত্তি নাই। সেই সকলোবোৰ জমিদাৰৰ। আছাম দেছলৈ ব'ল। তাত চাহ বাগানত কাম কৰিবি, খাবি, আৰাম কৰিবি। ঘৰ পাবি, খোৱা পাবি, টকা পাবি। আৰু কিমান টকা ? টকাই টকা। আছাম দেছ, সোণৰ দেছ। যাৱ যদি ব'ল। হেজাৰ হেজাৰ মানুহ ওলাইছে। ব'ল, ওলা।

—তহঁতৰ কথা কব নোৱাৰোঁ। —তুল্‌সীয়ে কয়, —মোৰ কিন্তু বেয়া লাগিছে। ইয়াৰ আটাইবোৰ কথা বেয়া। চৰ্দাৰবোৰ বেয়া, সেয়া বগা মানুহজন জঘন্য। আছাম বোলা ঠাইখনো সেই একে হব। মোৰ গাত বল নাই। থকা হলে, প্ৰথমে মই সেই বগা মানুহজনক মাৰিলোহেঁতেন। তাৰ পাছত চৰ্দাৰকেইজনক। তাৰ পাছত ঘৰলৈ গুচি গলোহেঁতেন। শুকান মাটি হলে কি হব, সেয়া আমাৰ ঘৰ। তাতেই মই আছিলোঁ, তই আছিলি, তোৰ মাইকীজনী আছিল। খাবলৈ নাপাই মৰা এক কথা, আৰু অযথা আনৰ কোব খাই, গালি খাই মৰা অন্য কথা।

তুল্‌সী তাৰপৰা উঠি যায়। বেলি পাটত বহো বহো হৈছে। অলপ পাছতে মাৰ যাব। বেলি মাৰ যোৱাৰ পাছতো নৈৰ পানীবোৰ জিলিকি থাকে। জাহাজখন উত্তৰ-পূব মুখে উজাই গৈ থাকে। জাহাজখনৰ পাছফাললৈ চাই থাকিলে বহুত দূৰলৈ দেখা যায়, —বগা ঘোলা পানীবোৰত ৰঙে ৰং। তুল্‌সীৰ চকুত ৰঙবোৰ পৰে, কিন্তু সি সেইপিনে ৰংবোৰলৈ নাচায়। সি সেইপিনে চায়, কাৰণ সিহঁতৰ জাহাজখন সেই পিনৰপৰা আহিছে। যিবোৰ ঠাইৰপৰা সিহঁত আহিছে সেইবোৰ ঠাই, তাহাঁতৰ বাবে, সূৰ্যটোৰ লগে লগে অস্ত হৈ গৈছে। অলপ পাছতে, এন্ধাৰৰ মাজত তাহাঁত বহি থাকিব, আৰু কোনোবা নহয় কোনোবা সেই এন্ধাৰৰ মাজতে মৰি থাকিব।

তিতি থকা কাপোৰ এখন তাৰ হাতখনত লাগে। কালোন্দীয়ে তাক সোধে মাৰ খালে তই দুখ নাপাৱ ?

তুল্‌সীয়ে দেখে যে তাইৰ গাত সেই বনিয়নটোৱেই আছে। তাইৰ গাত লবলৈ কাপোৰ নাছিল বাবে তুল্‌সীয়ে তাৰ বনিয়নটো তাইক দিছিল। কিন্তু বনিয়নটো ঠায়ে ঠায়ে তিতি আছে। সি কয়, —তোৰ চোলাটো তিতি আছে কিয ? পৰি গৈছিলি ক'ৰবাত ?

—নহয়, গা ধুই দিছিলোঁ। এতিয়াও ভালকৈ শুকোৱা নাই। বাৰু মাঘোৰ

মাইকীজনী কিমান ডাঙৰ আছিল ? তাইক যে চুৰি কৰি লৈ গ'ল, সৰু ছোৱালীকো নিয়ে নেকি ? মোৰ সমান বয়সৰ ছোৱালীকো চুৰি কৰে নেকি ?

—তোক কোনেও লৈ নাযায়, চুৰি নকৰে। —তুল্‌সীয়ে উত্তৰ দিয়ে।

—তই কেনেকৈ জানিলি ? —তাই আকৌ সোধে।

—তোৰ গাত বনিয়ন চোলা দেখিলে তোক ছোৱালী বুলি কোনেও নাভাবে। তোৰ আৰু কাপোৰ নাই ? তইনো কাৰ লগত আহিছিলি ?

—নাই, —তাই কয়, —মোৰ আৰু কাপোৰ নাই। মোৰ কোনো আপোন মানুহো ইয়াত নাই। মা আছিল তই জান। এতিয়া মোৰ মা নাই। অৱশ্যে তোৰ মাও নাই। তইনো এই চোলাটোৰ কথা ইমানকৈ কিয় কৈ থাক ? চোলাটো তোৰ আছিল সেই কাৰণে ?

তুল্‌সীৰ খং উঠে। সি কয়, —তই ভাবিছ মোৰ চোলাটো মই আকৌ খুজিছোঁ, নহয় জানো ? তোক মাৰি দিবৰ মন যায়, খং উঠি যায়। চোলা মোক নালাগে। কিন্তু তই তিতা বনিয়নটো পিন্ধি থাকিলে, আকৌ যদি জ্বৰ উঠে, তেতিয়া কি কৰিবি ? তাতকৈ তই চৰ্দাৰক নকৱ কিয় ? থাকিলে কিবা এখন কাপোৰ নিশ্চয় দিব।

অলপ সময় মনে মনে থাকি কালোন্দীয়ে কয়, —শুকাবলৈ কাপোৰ আঁৰি দিলে, কাপোৰখন ওপৰৰপৰা লাহে লাহে তললৈ শুকাই আহে। কিয় জান ? কাৰণ পানীখিনি ক্ৰমে তললৈ নামি আহে। মই থিয় হৈ আছোঁ বাবে, মোৰ বুকু-পেটৰ কাপোৰচোৱা শুকাই গৈছে। এতিয়া ঠাণ্ডা লাগি আৰু জ্বৰ নুঠে। কিন্তু মোৰ মূৰটোৰ ঘূৰণি উঠিছে। জাহাজখনে কিবা উঠা-নমা কৰি আছে। তই অকণমান বহি দেচোন। তোৰ গাত আঁউজি থাকোঁ। নহলে পৰি যাম।

সিহঁত দুয়ো বহে। তুল্‌সীয়ে মন কৰা নাছিল, কিন্তু সঁচাকৈয়ে জাহাজখনত হেন্দোলনি উঠিছিল। আকাশখন অন্ধকাৰ। ডাঠ ক'লা মেঘে আকাশ আৱৰি ধৰিছে। কিজানি ধুমুহা আহিব। ধাৰাসাৰ বৰষুণ হব। তেতিয়া সিহঁত আটাইবোৰ সম্পূৰ্ণ তিতি যাব। সি হাঁহে। কালোন্দীৰ চোলাটো অকণমান তিতি আছে। কিন্তু ধুমুহা বৰষুণত সিহঁত আটাইজাক মানুহ ভিজি জুৰুলা হৈ যাব।

কালোন্দীৰ বহিবলৈ ঠায়ে নাছিল। তাই ঠেলি-হেঁচি কোনো ৰকমে তুল্‌সীৰ প্ৰায় কোলাতে বহিলগৈ। তুল্‌সীয়ে তাইক ধৰি থাকে। তলৰফালে তাইৰ চোলাটো তেতিয়াও অলপ তিতি আছিল। তথাপি তাইৰ গাটো গৰম। কালোন্দীয়ে সোধে, —তোক মই সুধিছিলোঁ যে মাৰ খালে তই দুখ নাপাৱ ? তোক মাৰোঁতে তইতো কন্দা নাছিলি।

প্ৰশ্নটোৰ উত্তৰ নিদি, তুল্‌সীয়ে কয়, —কালোন্দী, তোক কোনোবাই চুৰি কৰি নিলে, কি হব ?

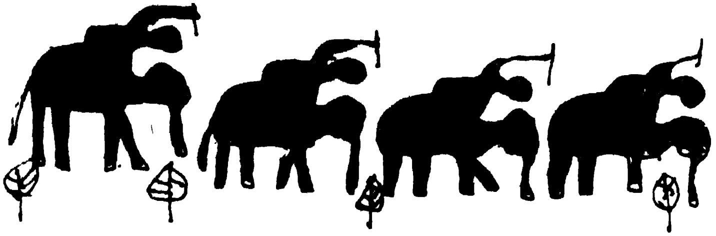

চাৰি

জাহাজখন উজাই গৈ থাকে। পদ্মা নদীৰ ধল ভটিয়াই গৈ থাকে। নদীৰ পানী পাৰ বাগৰি যায়, দুয়োফালে পাৰৰ মাটিবোৰ নদীৰ বুকুত খহি পৰে, আৰু ভটিয়নী সোঁতত উটি যায়-নানা ৰকমৰ প্ৰাণী। আৰু উটি যায়, নানা প্ৰকাৰৰ মৰা শ। জাহাজৰপৰা পেলাই দিয়া মানুহৰ মৰা শবোৰ এবাৰ ওপঙি উঠে, এবাৰ তললৈ যায়, আকৌ ওপঙি উঠি সোঁতৰ লগত ভটিয়াই গৈ থাকে। ৰাতিৰ ভিতৰতে দুই-এটা শ পাৰৰ ওচৰত জোপোহা আদিত লাগি ধৰিলে শিয়ালে খাব, নহলে ৰাতিপুৱাৰ পিছত শগুনে পাছে পাছে উৰি যাব। ৰাতি হোৱাৰ লগে লগে সাতজন মানুহৰ মৰা শ জাহাজৰপৰা পানীত পেলাই দিয়া হয়। দুকূল নেদেখা পদ্মাৰ বুকুৰেদি জাহাজখন আগুৱাই গৈ থাকে।

সাঁজ লগাৰ আগতেই জাহাজৰ আটাইবোৰ মানুহৰ খোৱা শেষ হৈ যায়। আন আন দিনতকৈ বৰং অলপ আগতেই খোৱা শেষ কৰি দিয়া হয়, বিশেষকৈ কুলীবিলাকৰ। কাৰণ ধুমুহা বৰষুণ আহিলে তাহাঁতৰ সেই অৱস্থাত খোৱাৰ প্ৰশ্ন নুঠে। ওপৰৰ কেবিনত কোনোবাই পলমকৈ খাব খুজিলে সেয়া বেলেগ কথা।

বান্‌হাৰ ঘৈণীয়েকজনী তাৰ চকুৰ আগতেই মৰি গ'ল, সি একো এটা কৰিব নোৱাৰিলে। বান্‌হাৰ দুখৰ যেন আৰু সীমা নাই। মৰণ আহিলে সি কাকো ধৰি ৰাখিব নোৱাৰে সি জানে। কিন্তু তাৰ দুখ যে সি তাইৰ অসুখৰ কোনো প্ৰতিকাৰ কৰিব নোৱাৰিলে। কিবা অকণমান সুবিধা পোৱা হলেও সি সকৰুকৈ ক'ৰবাত পূজা এভাগ দিলেহেঁতেন, আৰু বেজ পোৱা হলে দৰবো দিলেহেঁতেন। কিন্তু তাৰ পক্ষে সেয়া সম্ভৱ হৈ নুঠিল। তাৰ চকুৰ আগতে তাই যাতনা খাই মৰি গ'ল। আৰু তাইৰ শৰীৰৰ দুখক চেৰ পেলাই আহি গ'ল মনৰ পৰম যাতনা, যেতিয়া তাইৰ ডাঙৰ ছোৱালীজনীক ইমানবোৰ মানুহ থাকোঁতে জোৰ কৰি লৈ গুচি গ'ল। তাকে কৰলৈ গৈ তাই মাৰ খালে, সি নিজে মাৰ খালে। আনকি তাৰ পুতেকো বাদ নপৰিল। তথাপি ইমানজাক মানুহে চৰ্দাৰকেইজনক মাৰি নেপেলালে। সি নিজে মাৰ খাই গম পালে যে সি বুঢ়া হৈ গৈছে; তেনেই বুঢ়া হৈছে।

যেন বান্হাৰ মনৰ কথা বুজি পালে তেনেকৈ মাঘোই তাক কয়, —তোৰ মাইকীজনী মৰি গ'ল, তইনো কেনেকৈ পাহৰিবি ? কিন্তু তাইতো অকলে যোৱা নাই , আৰু কিমানজন মৰিল । মৰক আহিলে মানুহ মৰে । তাইও মৰিছে কি কৰিবি ? মোৰ মাইকীজনী মৰি যোৱা হলে মই কান্দিলো হয়, কিন্তু ইমান দুখ নাপালো হয় ! তাই নমৰি জী থাকি কি উপদ্ৰৱ সহ্য কৰি যন্ত্ৰণা পাই আছে, —মই জানো । তোৰ জীয়েৰাৰো সেই একে কথা । একোবাৰ মোৰ ইচ্ছা হয় যেন নৈত জাঁপ দি সাঁতুৰি সাঁতুৰি গৈ সেইখিনি ওলাম গৈ, আৰু তাহাঁত দুয়োকে মোকোলাই আনিমঁগৈ । পিছে নোৱাৰিম । মযো মৰি যাম, ইমানেই লাভ হব ।

দুদিনৰ মূৰত প্ৰথম বান্হাৰ মুখত মাত ওলাল ।

—তোৰ বাবেও মোৰ দুখ লাগে । তইতো ল'ৰা মানুহ । দুখ সহ্য কৰাৰ বয়স তোৰ হোৱাই নাই । কি কৰিবি ? মইও ভাবি ভাবি দুখ কৰি আছিলোঁ এই বুলি যে ঘৰৰপৰা নাহিলে আমাৰ এই দুৰ্দশা নহ'লহেঁতেন । তাৰ পাছতে আকৌ ভাবিলোঁ ঘৰতো সেই একে কথা । যোৱা এটা বছৰত আমাৰ গাঁৱৰে চাৰি-পাঁচজনী ছোৱালী জমিদাৰে লৈ গ'ল । দুবাৰ নে তিনিবাৰ আমি জমিদাৰৰ চাবুকৰ কোব খালোঁ । দুবছৰমান পূৰ্বে শ শ মানুহ মহামাৰীত ঢুকাল ।

বান্হাৰ ছোৱালীজনীয়ে মাঘোক সুধিলে, —তই চকুটোৰে দেখা পাৱ এতিয়া ?

মাঘোই তাইৰ ফালে চালে । বয়সত তাৰ ঘৈণীয়েকৰ সমান হব যেন লাগে । কিন্তু তাৰ ধাৰণা হয় তাৰ ঘৈণীয়েকজনী এই ছোৱালীজনীতকৈ দেখিবলৈ বহুত শুৱনী আছিল । তাইৰ গাল দুখন পূৰ আছিল, আঁঠু দুটা পূৰ আছিল, বাউসি পূৰ আছিল । আঁঠুৰ তলৰ ভৰিত তাইৰ নোম আছিল, এইজনীৰ কিন্তু নাই । কিজানি সেইবাবেই তাই ঠেক পুতলৰ শাৰীখন আঁঠুৰ তললৈ নিবৰ বাবে টানি থাকে । অৱশ্যে নোম নথকাৰ বাবে শাৰীখন টানি থকাৰ কি দৰ্কাৰ সি ভাবি নাপায় ।

সি উত্তৰ দিয়ে, —চকুটোৰে দেখোঁ । এতিয়াও মাজে মাজে বিষায় । লাহে লাহে বিষটো ভাল হৈ যাব যেন পাইছোঁ । কিজানি অলপ উখহি আছে এতিয়াও । তোৰ নামটো কি ?

—টিম্কী । তোৰ মাইকীজনীৰ নাম কি আছিল ?

—সেইবোৰ কথা নুসুধিবি, —মাঘোই কয়, —তাই গ'ল । তাই আৰু নাই । তাইৰ নামো নাই । তাইৰ কথা মুখত নানিবি । তোৰ বায়েৰাৰ নামো মই নোসোধো । তাইও গৈছে । তই বাপেৰক অলপ চাবি । সি বুঢ়া হৈছে, তাক কোনে চাব ?

—তোক কোনে চাব ? —টিম্‌কীয়ে সোধে ।

মাঘোই আকৌ তাইৰ ফালে চায় । তাইৰ ব্লাউজটো এধানিমান । আৰু অলপ ডাঙৰ হোৱা হলে, ব্লাউজটো যদি তাইৰ গাৰ জোখাৰে হ'লহেঁতেন, —সি ভাবে । এতিয়া দুদিনতে ফাটি যাব । মাত্র এটা ব্লাউজ থকা ছোৱালীৰ ব্লাউজ ফাটি গ'লে বিপদ । বুকুৰ ফালে সামান্য বগা হলেও তাইৰ পেটটো ক'লা । ক'লা পেটটো ভালেখিনি তললৈ উদং হৈ থকা । মাঘোই ভাবে যে শাৰীখন তললৈ টানি থাকোঁতে পেটটো ওলাই যায় । সেইবাবে আকৌ সি বুজি নাপায় যে আঁঠুৰ তলত ভৰি দুখনত নোম নাথাকিলে কিয় শাৰীখন টানি থাকিবলগীয়া হয় । খন্তেক পিছতে তাৰ মুখত অকণমান হাঁহি বিৰিঙি উঠে । দৰাচলতে ইমান দুখৰ মাজতো তাৰ হাঁহি দিবৰ মন যায় । ইমান বুৰ্বকনো সি হব লাগেনে ? শাৰীখন টানি থকাৰ অন্য যি কাৰণেই নাথাকক লাগে, নোম নথকা ভৰি দুখন সেই কাৰণ নহয় । উকা ভৰি দুখনৰ বাবে লাজ লগাৰ কথা নহয় ।

হঠাৎ অতৰ্কিতে তাৰ এটা হুমুনিয়াহ ওলায় । সেই মুহূৰ্তত তাৰ কোনো দুখ লগা নাছিল, তথাপিও তাৰ হুমুনিয়াহ পৰে । টিম্‌কীয়ে ভৰি দুখন কোঁচাই লৈ নিজৰ দুভাজ হোৱা ভৰি দুখনৰ ওপৰতে বহিছিল । আঁঠুৰ তলত ওলাই থকা তাইৰ ভৰি দুখন নেদেখা হৈ গৈছিল । নিজে নজনাকৈয়ে মাঘোৰ হুমুনিয়াহ পৰে । বহুদিন আগেয়ে এদিন ক'ৰবাৰপৰা এযোৰ শুধ বগা পাৰ চৰাই উৰি আহি তাঁহাতৰ পদূলিমুখত পৰি খন্তেক ৰৈ আকৌ উৰি গুচি গৈছিল । সিদিনাখনো সি নজনাকৈ তাৰ হুমুনিয়াহ পৰিছিল ।

বান্‌হাই কয়, —এতিয়া মোৰ ভয় হয়, আমাক মিছা কথা কৈ লৈ আহি ইহঁতে আমাক ঠগিলে । ক'তনো এনেখন ঠাই ওলাব য'ত আমাৰ সুখ-শান্তি হ'ব ? মাঘো, তই কি ভাব ?

মাঘোই উত্তৰ দিয়ে, —মইনো কি জানো ? মাথোন মই জানো আমাৰ বাবে ক'ৰবাত কাম আছে । কাম নাথাকিলে আমাক কিয় আনিব ? ৰেলত পইচা দি টিকট কিনিছে —মই দেখা পাইছোঁ । কিমান টিকট কিনিছে সেইটো নাজানো । চৰ্দাৰহঁতে কিবা নিজৰ পইচা দিছেনে ? তাঁহাতক আন কোনোবাই পইচা দিছে, আমাক আনিবলৈ । তাৰ মানে কাম আছে ।

—তোৰ কথাকে মানিলোঁ, —বান্‌হাই কয়, ক'ৰবাত কাম আছে । পাছে, য'ত কাম আছে সেই ঠাইৰ মানুহবোৰ ক'লৈ গ'ল ? নে, তাঁহাত আটাইবোৰ মৰি অন্ত হ'ল ? যদি সেইখন ঠাইৰ মানুহবোৰ মৰি অন্ত হ'ল, তেনে আমিও মৰি অন্ত নহম জানো ?

মাঘোই লাহে লাহে মূৰ দুপিয়ায়, —সেইটো কথা মই ভাবি চোৱা নাছিলোঁ, হয় । তই ঠিকেই কৈছ, সেই মানুহবোৰ যদি মৰি গৈছে, সেই ঠাই ভূত-পিশাচৰ ৰাজ্য । ভূত-পিশাচে আমাকো মাৰিব ।

টিম্‌কীয়ে সোধে, —যদি সেইখন ভূতৰ ৰাজ্য, —তেনে আমাক কোনে অনালে ? ভূত-পিশাচে চৰ্দাৰহঁতক পইচা দিছে নেকি ?

বহুদিনৰ মূৰত বান্‌হাৰ হাঁহি উঠে । সি শব্দ কৰি দুবাৰমান হাঁহে, তাৰ পিছত আকৌ গম্ভীৰ হয় । সি কয়, —এই অকণমানীজনীৰ কথা শুনিলি মাঘো ? তই ·মই যি কথা ভাবি উলিয়াব নোৱাৰিলোহেঁতেন তাই তাকেই ঘপহকৈ কৈ পেলালে । এৰাতো, য'ত মানুহ জীয়াই থাকিব নোৱাৰি মৰি শেষ হৈ যায়, সেই ঠাইলৈ নতুনকৈ কিয়নো কোনে দূৰ ঠাইৰপৰা আকৌ মানুহ লৈ আহিব ? সদায় দুখ-কষ্টৰ মাজত থাকি থাকি কেৱল ভয়কেহে জানিলোঁ ।

টিম্‌কীয়ে আকৌ কয়, —তুল্‌সীটোৰহে কিবা এটা হৈছে ।

বান্‌হা আৰু মাঘো দুয়ো তাইৰফালে চায় । তাই কয়, —তাৰ কিবা এটা হৈছে । খাবলৈ দিলেও সি ভালকৈ নাখায়, আৰু কিবা ভাবি থাকে । দুখেই কৰে নে খঙেই কৰে ধৰিবলৈ টান । তাৰ লগৰ কোনো ল'ৰাৰ লগত সি কথা নাপাতে, খাবলৈ দিলে ঘূৰিয়ে নাচায় । তাক বোধকৰো খঙে পুৰি মাৰি আছে । মই দেখিছোঁ এনেয়ে তাৰ কেতিয়াবা চকুৰ পানী ওলাই যায় ।

—তাৰ কিন্তু সাহ আছে দেই, —মাঘোই কয়, —অকণমান ল'ৰা হলে কি হব । সি পৰোৱা নকৰে । পাছে, সিও বুৰ্বক । সাহস দেখুৱা মানে মাৰ খোৱা । মাৰ খাই গা ঘুণীয়া কৰাৰপৰা কি লাভ আছে ?

ঘুণীয়া হোৱাৰপৰা কি লাভ ?—বান্‌হাই কয় । নিজৰে দুখ । তাক দেখোন দেখা নাই । তুল্‌সীনো ক'ত আছে ?

—তুল্‌সী দেখোন তোৰ পাছতে বহি আছে । —মাঘোই কয়, —অৱশ্যে তই ভালকৈ মণি মণি নাচালে দেখা নাপাবি । মানুহৰ ওপৰত মানুহ । কেনেকৈ দেখিবি ? বাৰু, তোক এটা কথা সোধো । তোৰ বয়স হৈছে, বুঢ়া হ'লিহি, আমাতকৈ কিমান বেছি কথা তই জান । কথাটো হ'ল, —কিবা উপায়ে কেতিয়াবা মই মোৰ মাইকীজনীক পামনে ? যদি নাপাওঁ, তাই ভালে আছে এই কথাকে কিবা উপায়ে মই জানিব পাৰিমনে ?

বান্‌হাই খন্তেকপৰ টলকা মাৰি থাকি কয়, —এই কথা ভাবি ভাবি তই দুখ পোৱাৰ কোনো অৰ্থ নাই মাঘো । তাই গ'ল । একেবাৰে গ'ল বুলি ধৰি ল । মোৰ ছোৱালীজনী মই পামনে ঘূৰাই ? নাপাওঁ । তাইয়ো গ'ল, একেবাৰে গ'ল । টিম্‌কীৰ মাক যেনেকৈ একেবাৰে গ'ল, মোৰ ছোৱালী, তোৰ মাইকীও তেনেকৈ গ'ল । আৰু কিমানজন যাব কোনে জানে । কিমানজন এই জাহাজখনতে বাগৰি পৰি আছে ।

এতিয়াও মৰা নাই । কিন্তু মৰিব । আটাইবোৰ নমৰিলেও, কিছুমান মৰিব । তোৰ মাইকীৰ নিচিনা মাইকী মৰিব, মোৰ ছোৱালীৰ নিচিনা ছোৱালী মৰিব, মোৰ নিচিনা বুঢা মৰিব ।

—আৰু নকবি, —মাঘোই কয় । —ডিপোত থাকোঁতে মই মোৰ মাদলটো চুক এটাত থৈ দিছিলোঁ, টিনৰ চালৰ তলত । কোনোবাই আনিছে জাহাজলৈ, মই দেখা পাইছোঁ । ওচৰতে থকা হলে, মাদল বজাই এটা গীতকে গালোহেঁতেন ।

আকাশৰ ক'লা মেঘবোৰ ক্ৰমে তললৈ নামি আহে । পদ্মাৰ ওপৰত ওপঙি ফুৰা পাতল জুৰ বতাহখিনি বন্ধ হৈ যায । এন্ধাৰবোৰ জাহাজৰ মানুহজাকৰ গাত লাগি ধৰে । নিলগত শিয়ালবোৰে হোৱা দিয়ে । ওপৰৰ কেবিনবিলাকত কাঁচৰ গিলাচে ঠুন্-ঠুন্ কৰে, বটলৰপৰা পানী পৰাৰ শব্দৰ দৰে শব্দ হয । জাহাজখনত হেন্দোলনি উঠে ।

ক'ৰবাৰপৰা ভাটিয়ালী গীতৰ সুৰ ভাহি আহে, —দীঘল, কোমল সুৰ । নিমজ অন্ধকাৰৰ মাজেদি, পদ্মাৰ প্ৰবল সোঁতৰ ওপৰেদি, স্তব্ধ হৈ থকা বতাহখিনি ভেদ কৰি, যেন বহু দূৰৰপৰা, যেন ধলেশ্বৰীৰ সিপাৰৰ কোনোবা অজান গাঁৱৰপৰা, ধীৰে ধীৰে, বৈ বৈ —মানুহৰ বুকু চুই চুই, এটা তীব্ৰ হুমুনিয়াহৰ দৰে উটি আহে ভাটিয়ালী গীত । ৰাতিৰ অন্ধকাৰত গিৰি-নদীৰ ব্যৱধান আঁতৰি যায, ভিন্ন ভিন্ন দেশ একাকাৰ হয, আৰু পৃথিৱীখন যেন একগোট হৈ যায । গীতৰ মাজেৰে মনুষ্য জীৱনৰ ব্যাকুলতাই যেন পৃথিৱীৰ কোণে কোণে উচুঁপি উচুঁপি কান্দে । কিজানি এই ভাটিয়ালী গীতৰ সুৰ শত শত যোজন বিযপি পৰে । কিজানি ময়ূৰাক্ষী সুৱৰ্ণৰেখা, গোমতীৰ ঢৌৰ ওপৰত, নাইবা সোণকোষ চম্পাৱতীৰ সোঁতৰ লগত, সেই একেটা গীতৰে প্ৰতিধ্বনি বিনাই থাকে ।

পশ্চিম আকাশত বিজুলী চমকিবলৈ আৰম্ভ কৰে । দুই এচাটি শীতল বতাহ বৈ যায় । ডাঙৰ ডাঙৰ দুই-এটোপাল বৰষুণ মেঘৰপৰা খহি পৰে । জাহাজখনে মাজ সোঁতৰপৰা লাহে লাহে পাৰৰ ফালে গতি কৰে । সকলোৰে গম পায যে অবিলম্বে ধুমুহা আহিব, গতিকে জাহাজৰ লংগৰ পেলাব লাগিব ।

জাহাজৰ এটা চুকত চৰ্দাৰকেইজনে বহি ভাং খায । ভাঙৰ গন্ধ পাই দুই- এজন খালাচীও সিহঁতৰ ওচৰত আহি বহে, আৰু দুই-এহোপা মাৰি পুনৰ নিজৰ কামলৈ গুচি যায । খালাচী আহিলে চৰ্দাৰহঁতে ভালেই পায । কিযনো দুই- এহোপা ভাঙৰ প্ৰতিদান হিচাপে সিহঁতে চৰ্দাৰহঁতক দুই-এটা খাৱা বস্তু দি যায । ধুমুহাৰ আগন্তুক দেখিও সিহঁতে ভয় নকৰে, বৰং যেন নানা কৌতুকৰ কথা কৈ হাঁহি থাকে । ধুমুহা বৰষুণ আহিলে জাহাজৰ কুলীবিলাকৰ কি বিলাই হব, খালাচীবিলাকে ভালকৈয়ে জানে । ক'ৰ মানুহ ক'ত চিটিকি পৰিব, তাৰ কোনো হিচাপ নাথাকিব । কোনজন কুলী, কোনজন

চৰ্দাৰ, কোনজনেইবা আকৌ খালাচী, কোনেও তৎ ধৰিব নোৱাৰিব। তাৰ উপৰি মানুহৰ মাজত চিঞৰ-বাখৰো লাগিব।

সেইবাবে সিহঁতে হাঁহে। খালাচী-চৰ্দাৰে মিলি ভাং খায় আৰু হাঁহে। আজন্ম নেদেখাকৈ চৰ্দাৰে খালাচীৰপৰা দুই-এটকা পইচাও সংগ্ৰহ কৰে, কেইমুঠামান বিৰীও সংগ্ৰহ ক[illegible]। কুলীয়ে বিৰী ভাল পায়। চাই-চিতি আৱশ্যক বুজি কেইজনমান কুলীক বিৰী [illegible], সিহঁতে চকুমুদি বিৰীকে হুপি থাকিব। খালাচীয়ে অৱশ্যে বিৰীবিলাক [illegible]ৰেক দান নকৰে। তাহাঁতৰো অভিসন্ধি থাকে, স্বাৰ্থ থাকে। দান-প্ৰতিদান, পাৰস্পৰিক।

আকৌ দুই-এটোপাল ঘন আৰু গধুৰ বৰষুণ জাহাজৰ চালত পৰি বতাহত উৰি নাইকিয়া হৈ যায়।

এনেতে কেবিন্‌বয়জন আহি চৰ্দাৰবিলাকৰ ওচৰত থিয় হ'লহি। সি ইফালে সিফালে এবাৰ চকু ফুৰাই চালে আৰু তাৰ পাছত সিহঁতক কলে, যে এজন চৰ্দাৰক কেবিনলৈ তুৰন্তে মাতিছে। চৰ্দাৰকেইজন বিমোৰত পৰিল। সিহঁতে ভাং খাই থকা কেবিনৰ চাহাবে লক্ষ্য কৰিছে নেকি, সিহঁতে বুজি নাপালে। সিহঁতে ক'ত কি দায়-জগৰ লগাইছে ভাবি উলিয়াব নোৱাৰিলে। শেষত সিহঁতে থিৰ কৰিলে যে খালাচীকেইজনৰ লগত গল্প মাৰি থকাটোৱেই নিশ্চয় সিহঁতৰ অপৰাধ হব। খালাচীকেইজন যে নিজ খুচি মতে আহিছিল, কেবিনৰ চাহাবে কেনেকৈ বুজিব! মুঠ কথা হ'ল যে সিহঁতৰ কোনজন যাব। নগলেও ৰক্ষা নাই, —আটাইকেইজনৰ পিঠিত চাবুকৰ কোব পৰিব। কোন নম্বৰ চৰ্দাৰক মাতিছে সেই কথা সুধিবলৈকো উপায় নাই, কাৰণ কথাষাৰ কোৱাৰ পাছতেই কেবিন্‌বয়টো গুচি গৈছে। গতিকে ঠেলি-হেঁচি সিহঁতে চাৰিনম্বৰীকে পঠিয়ালে। চাৰিনম্বৰীয়ে কিন্তু পলম নকৰিলে। খন্তেক পিছতে কেবিনৰপৰা ওলাই আহিল। সিহঁতৰ দোষ-জগৰৰ কথাই নুঠে। কাৰণ চাৰিনম্বৰৰ মুখত মিচিকিয়া হাঁহি। আহিয়েই সি ফিচ্ ফিচ্ কৰি বাকীকেইজনৰ লগত কথাটো আলোচনা কৰে। কেইটামান টকা সিহঁতৰ নিজৰ ভিতৰতে ভাগ কৰি লয়, আৰু নিজৰ নিজৰ লাঠী লৈ সিহঁতে কুলীজাকৰ মাজে মাজে কিবা বিচাৰি ফুৰে।

চাৰিনম্বৰীয়ে তাৰ লগৰকেইজনক বুজাই দিছিল যে প্ৰথমবাৰত সিহঁতে কেৱল বাছি থৈ আহিব। মাত্ৰ তিনিজনী, তাতকৈ সৰহ নহয়। অতি কম সময়ৰ ভিতৰতে তিনিজনীক বাছি লৈ, প্ৰতিজনীকে এটকা ৰূপ দি, কেবিনৰ কামৰ বাবে লৈ যাব। ইয়াত কোনেও একো আপত্তি নকৰে। কামো বেছি নহয়। ৰাতিখন নো কিমান চাফ চিকুণ কৰিব। বৰং গা-পা ধুই —তাহাঁত নিজে চাফ চিকুণ হব পাৰিব।

চৰ্দাৰবিলাকৰ দীঘল টৰ্চ্ছৰ পোহৰ ইফালে সিফালে পৰিবলৈ ধৰিলে।

কুলীবিলাকৰ মাজলৈ সোমাই সিহঁতে দুই-এজনৰ লগত কথাও পাতিলে, দুই-এটা বিৰীও দিলে । দুই-এজন কুলী আচৰিত হৈ গ'ল, দুই-এজনে আকৌ বিৰী হুপি আৰাম কৰিবলৈ ধৰিলে । কেবাজনী তিৰোতায়ো বিৰী হুপিবলৈ পাই ৰং পালে । চৰ্দাৰসকলে দেখিলে প্ৰায় আটাইখিনি ছোৱালী লেবেলা, নিশকতীয়া । বাছিবলৈ হলে, কোনোবা ডেকা কুলীৰ মাইকীকহে বাছিব লাগিব । কামটো সামান্য টান হব পাৰে, কিন্তু চৰ্দাৰহঁতে বুদ্ধি জানে, —এটা ডেকা কুলীৰ হাতত টকা এটা পৰাটো তেনেই নগণ্য কথা নহয় । চৰ্দাৰসকলে সেই উদ্দেশ্যেৰেই কামত লাগি গ'ল, আৰু তিনিজনী তিৰোতা বাছি লওঁতে সিহঁতৰ বেছিপৰ নালাগিল । তিনিটা কেবিন চাফা কৰাটো কি টান কাম ? তিৰোতাকেইজনীয়ে কোনো আপত্তি নকৰিলে, মাত্ৰ ভয় কৰিলে । কামখিনি যদি ভাল নহয় !

হো-হোৱাই ধুমুহা বতাহ এচাটি বৈ যায়, জাহাজখন খন্তেকৰ বাবে এঢলীয়া হৈ পৰে । মানুহবিলাক ইজনৰ ওপৰত সিজন বাগৰি পৰে । দুই-এজনী মাইকী মানুহে চিঞৰ মাৰি কোলাৰ শিশুক আঁকোৱালি ধৰে । বতাহ চাটি আকৌ বন্ধ হৈ যায় । আকাশত মৃদুভাৱে মেঘে গাজিবলৈ আৰম্ভ কৰে, যেন এটা গুৰুগম্ভীৰ গীতৰ সুৰ অবিশ্ৰান্তভাৱে বাজি থাকে । আৰু বিজুলী চমকে ।

কালোন্দী তুল্‌সীৰ গাৰ ওপৰত বাগৰি পৰি আকৌ উঠি বহে, —পানীযে পানী । কেৱল পানী । ইমান পানী মই কেতিয়াও দেখা নাই । আমাৰ গাঁৱত পানীযে নাই । দেশৰ আটাইখিনি পানী আহি এইখন ৰাজ্যতে জমা হৈছে । তলত ইমান পানী তথাপি আকৌ এতিয়াই কিজানি ওপৰৰ পৰাও ধাৰাসাৰ পানী আহিব ।

তুল্‌সীয়ে একো নকয । কালোন্দীয়ে আকৌ কয, —তোৰ টোপনি আহিছে নেকি ? তই দেখোন নামাত ? নে খং কৰিছ ? বহিবলৈ জাগা নাই বাবেহে মই তোৰ গাৰ ওপৰতে বহি আছোঁ । তই অকণমান উঠি দেছোন । তেতিয়া মই তোৰ ঠাইত বহিম, আৰু তই মোৰ কোলাত বহিবি ।

তাই থিয় দিয়ে । এখন ভৰিৰ ওপৰত ভিৰ দি আনখন ভৰি ওপৰতে দাঙি ৰাখি কথমপি থিয় দিয়ে । কিন্তু এখন ভৰিৰে থিয় দি থকাটো উজু নহয় । তাই পৰি যাব খোজে । তুল্‌সীয়ে তাইক সাবটি নধৰা হলে তাই পৰি গ'লহেঁতেন । সাবটি ধৰোঁতে তুল্‌সীয়ে অনুভৱ কৰে তাইৰ চোলাটোৰ তলভাগখিনিও শুকাই গৈছে । আৰু শুকাই যোৱা বাবে চোলাটো তাইৰ পেটত লিপিট খাই লাগি থকা নাই । পেটটো প্ৰায় উদং হৈ আছে । বহি থাকি সাবটি ধৰোঁতে তুল্‌সীৰ মুখখন তাইৰ উদং পেটটোত লাগি যায় । হঠাৎ কালোন্দীয়ে দুয়োখন হাতেৰে তুল্‌সীৰ মূৰটোত ধৰি প্ৰায় চিঞৰি দিয়ে, —মোক এৰি নিদিবি । এৰি দিলে মই পৰি যাম ।

অকণমান সময় তুল্‌সীয়ে তেনেকৈয়ে তাইক ধৰি থাকে । তাৰ এনেকুৱা লাগে যেন তাইক তেনেকৈ ধৰি থাকিলে ভাল লাগে । তাৰ পাছত তাৰ মূৰটো আঁতৰাই আনি সি তাইৰ মুখলৈ চাই কয়, —বহ ।

—মই নবহোঁ । —তাই কয় । —তই কিয় মূৰটো আঁতৰাই নিলি ? পৰি যাওঁ যদি ? হাত দুখনেৰে কেনেকৈ ধৰি ৰাখিবি ? তইতো বহিয়েই আছ । তোৰ কি কষ্ট হৈছে ?

তাৰ মূৰটো তাই টানি আনি আকৌ তাইৰ গাত গুজি লয় । অলপ পাছত তাই কয়, —চাওঁ, তই দুখ পাইছ, হয় । মোক অলপ বহিবলৈ দে । তই অকণমান উঠ । অকণমান থিয় হৈ ল । কিমান সময বহি থাকিবি ?

—ৰ, মই উঠিছোঁ । —তুল্‌সীয়ে কয় । তইও থিয় হৈ থাক । বহিব নালাগে । ভৰি দুখন অলপ পোন হক ।

গাত ধৰাধৰিকৈ দুয়ো থিয় হৈ থাকে । নৈখন যেন তেতিয়া শান্ত । জাহাজখন নলৰে । মানুবোৰে আঁঠুৰ ওপৰত মূৰ থৈ চকু মুদি বিশ্ৰাম লয় । আকাশত বিজুলী চিক্‌মিকায়, কিন্তু ঢেৰেকণি নামাৰে । কেৱল পশ্চিম আকাশত, বহুত দূৰত, গুম্ গুম্ কৰি গুৰুগম্ভীৰ আৱাজ এটাই মানুহৰ মনত ভয় লগাই দিয়ে । আৱাজটো কেতিয়াবা সামান্য ডাঙৰ হয়, তাৰ পাছতে আকৌ গুৰ্ গুৰ্ গুৰ্ গুৰ্ কৰি গুমৰিবলৈ ধৰে । ক'ৰবাত, বহু নিলগত, এটা ক্ৰোধ বাগৰি ফুৰে ।

—তই মোতকৈ বেছি ওখ নহৱ, —কালোন্দীয়ে কয়, মাত্ৰ আঠ আঙুলি কি দহ আঙুলি বেছি । মই ভাবি আছিলোঁ তই কিজানি বহুত ওখ ।

বহি থাকোঁতে কোঁচখাই ওপৰলৈ উঠি যোৱা চোলাটো হাতেৰে পিহি তললৈ নমাই দি তুলসীৰ কাষত থিয় দি তাই সোধে, —হয় নে নহয় ?

—কি জানো ! —তুল্‌সীয়ে কয়, মইতো জুখি চোৱা নাই । অলপ আগেয়ে মই বহি থাকোঁতে মোৰ মূৰটো যে তোৰ গাত লাগি আছিল, —তেতিয়া গম পাইছিলোঁ যে মোৰ মূৰটো তোৰ কঁকালৰ তলত আছিল । গতিকে, তই ওখ । তেতিয়া মই ভাবিছিলোঁ কিজানি তই মোৰ সমানেই ওখ । তই কিয় মোৰ মূৰটো জোৰকৈ টানি আনিছিলি ?

এখন্তেক মনে মনে থাকি কালোন্দীয়ে কয, —তই বেয়া পাইছিলি ? খং উঠিছিল তোৰ ?

—মই কিয় খং কৰিম ? —তুল্‌সীয়ে উত্তৰ দিয়ে, এবাৰ মই ভাবিছিলোঁ, তইহে

কিজানি খং কৰিছিলি । তোৰ উদং গাত মোৰ চুলিবোৰ লাগি আছিল বাবে কিজানি তোৰ বেয়া লাগি গৈছিল ।

—আগেয়ে তই কচোন, তোৰ কেনেকুৱা লাগিছিল । তোৰ বেয়া লাগিছিল ? তাৰ পাছত মই কম মোৰ খং উঠিছিল নে নাই ।

—তেনেহ'লে তই থিয় হৈ থাক । মই আকৌ আগৰদৰে বহোঁ ।

গাতে গা লগাই সিহঁত দুয়ো থিয় দি আছিল । কালোন্দী কিবাকৈ আৰু ওচৰ চাপি আহে । পোহৰ নাছিল বাবে সিহঁতে কোনেও কাকো ভালকৈ দেখা নাপায় । গা ধুই দিয়াৰ পিছতো কালোন্দীৰ চুলিৰ মাজত লাগি থকা মলি, আৰু গা নোধোৱাকৈ থকা তুলসীৰ গাৰ মলি এন্ধাৰত মণিব নোৱাৰি । সিহঁতৰ গাৰ বৰণ, কাপোৰৰ বৰণ আৰু গাৰ মলি একে, এন্ধাৰৰ দৰে ক'লা । ওলোমাই থোৱা কেৰাচিনৰ লেমকেইটাও বতাহত ধোঁৱা ওলোৱাৰ বাবে ক'লা হৈ পৰিছে । সিহঁতৰ চাৰিওফালে ক'লাৰ আৱৰণ । সেই ক'লাবিলাকৰ মাজত সিহঁত দুয়ো কিছুপৰ থিয় হৈ থাকে ।

কেবিন্‌বিলাকত কাঁচৰ গিলাচৰ শব্দ বেছি হয় । তাত থকা মানুহৰ কণ্ঠস্বৰ ৰুক্ষ হয় । কেবিনৰ ভিতৰতে ঘূৰি ফুৰা মানুহৰ বুট জোতাৰ শব্দ স্পষ্ট হৈ পৰে । গালি শপনিবোৰ বাহিৰৰপৰা শুনা যায় । কেবিন্‌বয়বিলাকে কিবাকিবি খোৱা বস্তু অনা-নিয়া কৰি থাকে । কেবিন্‌বিলাকত যেন কিবা এটা অশান্ত ধৈৰ্যহীন উদ্দীপনা চট্‌ফটাই থাকে ।

কুলীবিলাকৰ চকুলৈ টোপনি নাহে । শুবলৈ বা দীঘল দি পৰি থাকিবলৈ কোনো ঠাই নাই । গতিকে টোপনি আহিব কেনেকৈ ? তাৰ উপৰিও খোলা জাহাজতো দুৰ্গন্ধবোৰ আঁতৰ নহয় । কাৰণ দুৰ্গন্ধবোৰ সিহঁতৰ গাত আৰু কাপোৰত লাগি থাকে । আঁঠুত মূৰ থৈ নাইবা কাষৰ মানুহৰ গাত আঁউজি টোপনিয়াই থাকিবলৈ সুবিধা নালাগে । অলপ সময়ৰ পিছতে ভৰিবোৰ জঠৰ হৈ যায়, গাৰ বিষ উঠে । বেমাৰত পৰি আধা জ্ঞান হেৰুৱাকেইজন আৰু মাকৰ কোলাৰ কেঁচুৱাৰ বাহিৰে কাৰো আৰু ভালকৈ টোপনি নহয় । সেয়ে বোধহয় আটাইবোৰ মানুহৰ কিবা একপ্ৰকাৰ এলাহ ওপজে । উঠি দিলে জঠৰ হৈ যোৱা হাত-ভৰিবোৰ ভাল লাগে, কিন্তু কাৰো উঠিবৰ মন নাযায় । মানুহৰ গাৰ ওপৰেদি পাৰ হৈ গৈ হ'লেও দুই-এখোজ কাটিলে গাত বল পোৱা যায়, কিন্তু কোনেও উঠি গৈ এখোজ কাটিবলৈকো ইচ্ছা নকৰে । জাহাজৰ ৰেলিঙত ওলোমাই থোৱা বাল্‌টিবোৰেৰে পানী তুলি আনি হাত-মুখ ধুই দিলে গাটো ভাল লাগে, কিন্তু কোনেও উঠি গৈ হাত-মুখ নোধোৱে । গাৰ মলি আৰু কাপোৰ-কানিৰ দুৰ্গন্ধৰ মাজত সিহঁতে চকু মুদি বহি থাকে । সিহঁতে নাহাঁহে, মাৰ নাখালে নাকান্দে ।

কালোন্দীয়ে কয়, —তই কৈছিলি নহয়, তই বহিবি । নবহ কিয় ?

বিজুলীৰ পোহৰ পৰি দূৰৈত পানীবোৰ চিক্‌মিকাই উঠে । তালৈ চাই থাকি

তুল্‌সীয়ে কয়, —তোৰ চোলাটো কেনেকৈ ইমান দীঘল হ'ল ?

—তই আগেয়ে বহচোন বাৰু ।—কালোন্দীয়ে হেঁচা মাৰি তাক বহুৱাই দিয়ে । তুল্‌সীয়ে আগৰদৰে তাইক সাবটি ধৰি তাৰ মূৰটো তাইৰ গাত লগাই থয় । কালোন্দীয়ে থিয় হৈ থাকি তাৰ মুৰটো জোৰকৈ ধৰি থাকে । তাৰ পিছত কয়, —মোৰ গাত বল নাই । তই নিজেই মোক জোৰ কৰি ধৰি থাক, গাৰ বলেৰে ধৰি থাক ।

অলপপৰ পাছত তাই আকৌ কয, —মোক বহিবলৈ দে । মোৰ ভাগৰ লাগি গৈছে । মোৰ শুই থাকিবলৈ মন গৈছে ।

হাত আৰু ভৰিৰে তুল্‌সীক আগুৰি ধৰি তাৰ গাত মূৰ থৈ কালোন্দীয়ে খন্তেক জিৰাই লয় । তুল্‌সীয়ে সোধে, —এতিয়া ক, তোৰ খং উঠিছিল নেকি ?

তাক ভালকৈ দেখা নাপায় যদিও কালোন্দীয়ে চকু মেলি তাৰ ফালে চায় । তাৰ পেটটোৰ আৰু বুধুৰ দাগবোৰ এন্ধাৰতো মণিব পাৰি । কিছুমান মলিৰ দাগ, আন কিছুমান গোৰ খোৱাৰ দাগ । গোৰ খোৱা পেটটো তাৰ বিষাই আছে নিশ্চয়, তাই ভাবে । তাই নিজে ক'তো মাৰ খোৱা নাই । সৰুতে মাক-বাপেকে মাৰিছিল, সেযা বহুদিন আগৰ কথা । এবাৰ নাদৰপৰা পানী তুলি থাকোঁতে তাইৰ লগৰ ল'ৰা এজনে তাইক ঠেলা মাৰি দিছিল আৰু নাদৰ পকাত খুন্দা খোৱাত তাইৰ নাকৰপৰা ভালেখিনি তেজ ওলাইছিল । সেয়াও দুই-তিনি বছৰ আগৰ কথা । তথাপি তাইৰ গাতো দাগ আছে । কিন্তু সেই দাগবোৰত এতিযা আৰু বিষ নাই । তাই তুল্‌সীৰ পেটৰ দাগ লগা ঠাইখিনি পিটিকি দিয়ে, আৰু সি উচপ খাই উঠে । তাই কয়, —মোৰ ভাল লাগিছিল । তোক যেন তেনেকৈয়ে ধৰি থাকিম, তেনেকুৱা লাগিছিল । তোৰ মুখৰ তপতখিনি মোৰ গালৈ বৈ আহিছিল । কিজানি মোৰ গাত মলি লাগি আছিল, সেই বুলি ভাবিহে মোৰ বেয়া লাগিছিল । তোৰ কেনে লাগিছিল ? বেয়া লাগিছিল ? তোৰ খং উঠিছিল ?

— মোৰ ভাল লাগিছিল, —সি কয়, এনেকুৱা ভাল লাগিছিল যে চাৰিওফালৰ মলি আৰু লেতেৰা গন্ধবোৰ নোহোৱা হৈ গৈছিল । তোৰ গাটো কিবা অন্য ধৰণৰ । মুখখন গাত থলে যেন মুখতে লগা গাখিনি ওপৰলৈ উঠি আহে, এনেকুৱা যেন লাগে । তইও খং কৰা নাই, মইও খং কৰা নাই । তোৰো ভাল লাগিছিল, মোৰো ভাল লাগিছিল । এতিয়া তই চকু মুদি থাক । বৰষুণ আহিবলৈ বেছি পলম নাই । তেতিয়া আমাৰ গাৰ ওপৰেদি কিমান মানুহ কলৈ যায় তাৰ ঠিক নাথাকিব । এতিয়াই অলপ জিৰাই ল ।

তাইৰ উদং গাখিনি সি পিহি দি থাকে । হঠাৎ সি ক্ষীণকৈ শব্দ কৰি হাঁহে । তাইৰ মূৰটো দাঙি সোধে, —কি ?

—নহয়, এনেই ।

তাই আকৌ সোধে, —কি ?

সি উত্তৰ দিয়ে, —মই যে তোক কৈছিলোঁ, সেয়ে । তোৰ গাটো অন্য ধৰণৰ । কিবা বেলেগ । কঁপি থকা যেন লাগে । বতাহ বৰষুণ এতিয়াও অহা নাই । তথাপি কিয় কঁপে ?

—কঁপা নাইতো, —তাই সংক্ষেপে উত্তৰ দিয়ে ।

—সেই কাৰণেইতো কৈছিলোঁ, তোৰ গাটো বেলেগ । গাখিনি কঁপা নাই, তথাপি কঁপি থকা যেন লাগে ।

—তেনেহলে তোৰ হাতখন কঁপি আছে । —তাই কয়, —তথাপি তেনেকৈ ধৰি থাক । ইমান বিজুলী মাৰিছে, মোৰ ভয় লাগে ।

বহু নিলগৰপৰা গুম্‌গুমনি শব্দ এটা ভাহি আহে । ক্ৰমে গুম্ গুম্ গুম্ গুম্ শব্দবিলাকে বিকট চিৎকাৰ কৰি আগুৱাবলৈ ধৰে । প্ৰচণ্ড ধুমুহা আহে । নৈৰ পানীবোৰে সহস্ৰ ফণাৰ আকৃতি লৈ নাচিবলৈ আৰম্ভ কৰে । ঢৌবোৰ জঁপিয়াই জঁপিয়াই ভাঙি চিটিকি পৰে । জাহাজৰ তলি আৰু কাষৰ লোৰ পাতবিলাকত ঢৌবোৰে আস্ফালন কৰি আঘাত কৰে । যেন মুহূৰ্তৰ ভিতৰতে জাহাজখন ভাঙি চূৰ্ণ-বিচূৰ্ণ কৰি দিব ।

অবিশ্ৰামভাৱে বিজুলী চমকে । বিজুলীৰ পোহৰত দূৰৈৰ উত্তাল তৰংগবোৰৰ শুভ্ৰতা চিক্‌মিকাই উঠে । জাহাজখনত প্ৰচণ্ড হেন্দোলনি উঠে । দূৰন্ত বতাহৰ বেগত জাহাজখন এবাৰ আগলৈ যায় এবাৰ পিছলৈ আহে । কেতিয়াবা আকৌ একাষে হালি গৈ পানীত লাগে, আকৌ পিছ মুহূৰ্ততে আনফালটো হালি যায । কোনো এক মুহূৰ্তৰ বাবেও সুস্থিৰে বহি থাকিব নোৱাৰে । মানুহবোৰৰ চিঞৰ আৰু কান্দোন যেন গগন ভেদি যায় । জাহাজৰ ৰেলিং আৰু খুঁটাবিলাকত কিছুমান মানুহে খামুচি ধৰে । বাকীবিলাকে পৰস্পৰে পৰস্পৰক খামুচি ধৰি এবাৰ ইফালে এবাৰ সিফালে জাহাজখনত বাগৰি ফুৰে । সিহঁতৰ বিলাইৰ সীমা নাইকিয়া হ'ল । টনা-আঁজোৰা কৰি থাকোঁতে কাৰ গাৰ কাপোৰ ক'লৈ গ'ল তাৰ ঠিকনা নোহোৱা হ'ল । মাকৰ বুকুৰ কেঁচুৱা উফৰি গৈ মানুহৰ মাজত পৰিল আৰু কিছুমান টোপোলা-টাপলি বাগৰি গৈ নৈত পৰি গ'ল । ধুমুহাৰ সেই তাণ্ডৱ নৃত্যৰ মাজত খালাচীবিলাকে চিঞৰি থাকিল, —খবৰদাৰ, খবৰদাৰ, খবৰদাৰ —

এইবাৰ ধুমুহাই প্ৰলয়ৰ ৰূপ ললে । ভটিয়াই যোৱা নৈৰ প্ৰবল সোঁতটো যেন ভাঙি মুচৰি কোনোবা দৈত্যই উজানমুখী কৰি দিলে । ঢৌবোৰে প্ৰায় জাহাজৰ চালৰ

সমান ওখ হৈ প্ৰলয়ৰ নাচোন আৰম্ভ কৰি দিলে । হঠাৎ জাহাজখন একেবাৰে এঢলীয়া হৈ গ'ল, যেন জাহাজখন উবুৰি খাই ডুবি যাব । আতংকত আটাইবোৰ মানুহে আৰ্তনাদ কৰিবলৈ ধৰিলে । তেনেতে চাৰি-পাঁচজন মানুহ জাহাজৰপৰা পিছলি পানীত পৰি গ'ল । খালাচীবিলাকে আগৰেপৰা সাজু হৈ আছিল । সিহঁতে লাইফবয় কেইটামান পানীত পেলাই দিলে, যাতে তাতে ধৰি থাকি মানুকেইজন ওপঙি থাকিব পাৰে । ইতিমধ্যে জাহজাখন আকৌ পোন হৈ গ'ল, মাত্ৰ দুজন মানুহক পানীৰপৰা তুলি ওপৰলৈ আনিব পৰা হ'ল । বাকীকেইজনক তুৰন্তে সোঁতে ক'লৈ টানি লৈ গ'ল, কোনেও আৰু ধৰিব নোৱাৰিলে ।

ধুমুহাই শাম কাটিলে, আহিল ধাৰাসাৰ বৰষুণ । মানুহৰ আৰ্তনাদ কমি গ'ল । সিহঁতে ইমান সিৰ্চৰতি হৈ পৰিছিল যে কোন মানুহ নৈৰ বুকুত জাহ গ'ল, কোনেও সঠিক কব নোৱাৰিলে । আটাইবোৰ মানুহে চাৰিফালে বিচাৰি চোৱাৰ পাছতহে গম পোৱা যাব কোন কোন হেৰাই গ'ল । বৰষুণত তিতি জুৰুলি হৈ পাৰ্যমানে সিহঁতে বিচাৰিবলৈ ধৰিলে । নৈখনৰ ওখ ওখ ঢৌবোৰ লাহে লাহে চাপৰি আহিল । লাহে লাহে কেবিনৰ ভিতৰত কঁাচৰ গিলাচৰ শব্দ আকৌ আৰম্ভ হ'ল । বৰষুণজাক লাহে লাহে কমি আহিল ।

ৰেলিঙৰ ওচৰলৈ গৈ গাৰ তিতা কাপোৰখিনিৰ পানীবোৰ চেপি উলিয়াই দি, টিম্‌কীয়ে মাঘো আৰু বাপেকৰ গাৰ চোলা দুটা সিহঁতৰ গাৰপৰা খুলি নিয়ে । টোপোলাৰ ভিতৰত থকা তাইৰ মাকৰ এখন শাৰী আৰু আন যিখিনি কাপোৰ আছিল, তাকো উলিযাই লৈ আটাইখিনি কাপোৰ পাৰেমানে চেপি অলপ শুকান কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে । সেই আটাইখিনি কাপোৰ চেপি দি শেষ কৰাৰ পিছত, তাই নিজৰ শাৰীখনৰ চেপি দিযা ভাগটো গাত মেৰাই লৈ আনটো ভাগ খুলি আনি যিমান পাৰে চেপি দিযে । তাৰ পাছত সেই ভাগটো গাত মেৰিযাই লৈ ব্লাউজটো খুলি আনি চেপি কিছু শুকান কৰি আকৌ পিন্ধি লয । জাহাজৰ আনবোৰ মানুহেও যেযে যেনেকৈ পাৰে গাৰ কাপোৰবোৰ চেপি নাইবা এখন কাপোৰৰে দুমূৰে ধৰি লৰাই লৰাই শুকান কৰি লোৱাৰ চেষ্টা কৰে । নিশা গভীৰ হয ।

—তাইক দেখিছ জানো ? —টিম্‌কীযে সোধে ।

—কাৰ কথা কৈছ ? —বান্‌হাইও সোধে ।

—নহয বাবুজী, তোক সোধা নাই । —তাই কয, —মই মাঘোক হে সুধিছোঁ । তই সদায আঁঠুৰ ওপৰত মূৰ থৈ চকু মুদি আছ, তইনো ক'ত কাক দেখিবি ? ভাগ্য ভাল যে তই ধুমুহাৰ সমযত চকু মুদি নাছিলি ।

—মযো বুজা নাই, তই কাৰ কথা কৈছ, —মাঘোই কয় । কিন্তু তোৰ দেখিছোঁ

গাত শক্তি আছে । তই নাথাকিলে ধুমুহাৰ সময়ত বান্হা আৰু মই দুয়ো উটি গৈ নৈৰ বুকুত মৰি থাকিলোহেঁতেন । অৱশ্যে মোৰ কথা কব লাগিলে, তহঁতৰ ঘৰখন নাথাকিলে মই সেই ডিপোতে মৰি থাকিলোহেঁতেন । কেৱল তোৰেই নহয়, তুল্সীৰ গাতো বল আছে । চাচোন, সৌৱা নহয, সেইখিনিতে বহি আছে । যেন ক'তো একো এটা হোৱা নাই । তাৰ বাবেহে মোৰ ভয ।

— মোৰ শক্তি তই ক'ত দেখিলি ? —টিমকীয়ে কয, —মই ধুমুহা আৰম্ভ হোৱাৰ আগৰেপৰা এই খুটাটোৰ ওচৰত বহি আছিলো যাতে দৰ্কাৰ হলে খুঁটাটোৰ আশ্রয লব পাৰো । দৰকাৰো হ'ল । যেতিয়া ধুমুহা আহিল মই শৰীৰখনেৰে ভালকৈ খুঁটাটোত মেৰিযাই নিজকে বান্হি ললো । সেইবাবেহে মই দু'যাখন হাতেৰে তহঁত দুয়োকে ধৰি ৰাখিব পাৰিছিলো. [illegible] খন সম্পূৰ্ণ ভাঙি উটি গ'লে তইয়ে আমাক দুয়োকে ধৰি ৰাখিব পাৰিবিনে ? [illegible] সেইবিলাক থাক । এই ঘৰি [illegible] দেখিছ জানো ?

- এইবোৰ কাৰ কথা কৈছ, মই এতিযাও ধৰিব পৰা নাই, —মাঘোই কয । কোনোবা দিযাৰপৰা ওলাই আহিব নে ঠাযে বা ক'ত ?

টিমকী মাঘোৰ [illegible] ওচৰ চাপি বহি তাৰ কাণৰ ওচৰলৈ মুখখন নি কবলৈ ধৰে । তাইৰ বাপেকে শুনাকৈ কবলৈ তাই ভাল নালাগে । ধুমুহা অহাৰ আগেয়ে চৰ্দাৰবিলাকে আমাৰ মানুহবিলাকৰ মাজত সোমাই দুই এজনৰ লগত কথা পাতিছিল তই জানো লক্ষ্য কৰা নাছিলি ?

দেখিছিলো, কিয় নেদেখিম ? সি উত্তৰ দিযে । চৰ্দাৰে আমাৰ লগত কথা পাতিলে কি হয ?

তহঁতে ভালকৈ একো নাচাব, —তাই কয, সেইবাবে তহঁতৰ চকুত একো নপৰে । আমাৰ দুখ সুখৰ কথা সুধিবলৈ চৰ্দাৰবিলাক আমাৰ ওচৰলৈ জানো কেতিযাবা আহে ? কুলী ডিপোত থাকোঁতেও সেয়ে হৈছিল । আমাৰ মাজলৈ আহি আমাক দেখুৱাবলৈ দুই এটা কথা সুধিছিল , আচলতে সিহঁতে কিন্তু আন কিবা বিচাৰি ফুৰিছিল । মই কথাটো বুজি পালো যেতিয়া দিদি ঘূৰি নাহিল তেতিয়াহে । আগেয়ে বুজি পোৱা হলে মোৰ ওচৰৰপৰা তাইক কোনেও লৈ যাব নোৱাৰিলেহেঁতেন ।

এইবাৰহে স্পষ্টভাবে দেখা পোৱা টিম্কীৰ মুখখনলৈ মাঘোই কিছুসময চাই থাকে । টিম্কীৰ মুখখন ডিপোৰপৰা লৈ যোৱা তাৰ মাইকীজনীৰ মুখৰ দৰে নহয় । টিম্কীৰ মুখৰপৰা ওলোৱা গন্ধখিনিও বেলেগ । তাৰ মাইকীজনীৰ মুখৰ গন্ধ ইমান তীব্র নাছিল । টিম্কীৰ গাটোও বেলেগ । তেতিযা [illegible] শৰীৰ [illegible] । তাইৰ ব্লাউজটো তাইৰ গাৰ জোখতকৈ সৰু । এটা মাত্র বুটাম থকা ব্লাউজটো তাইৰ গাত যেন ওলমি থাকে, যেন তাইৰ বুকুত টানকৈ লাগি থাকিলে তাই দুখ পাই যাব । তাইৰ ক'লা বুকুখনৰ ক'লাখিনি যেন কিছু পৰিমাণে তললৈ পেটৰফালে নামি গৈছে ।

মাঘোই মুখ ঘূৰাই লয় । হঠাৎ যেন তাৰ বুকুলৈ অসহ্য দুখ সোমাই আহে । তাৰ এতিয়া মনত খেলায যে সেই সময়ত বুজি পোৱা হলে তাৰ ওচৰৰপৰা তাৰ মাইকীজনীকো কোনেও লৈ যাব নোৱাৰিলেহেঁতেন । সি কয়, —ইয়াৰপৰা কোন কেতিয়া উঠি গ'ল, মই দেখা পোৱা নাই । তইনো ক'ত দেখিলি ?

—সেই যে তাত তোৰে সমান মতাজন টোপনিয়াই আছে, —টিম্কীয়ে কয, তাৰ হাতত কিবা এটা গুজি দিয়া মই দেখিছিলো । তাৰ পিছতে তাৰ মাইকীজনী চৰ্দাৰৰ লগত গৈছে । দেখাতে মোৰে সমান হব তাই । ধুমুহা বৰষুণ অহাৰ আগতে তাই গৈছিল, এতিয়ালৈ তাই ঘূৰি অহা নাই । সেইবাবে তইঁতক সুধিছিলোঁ, তাইক ক'ৰবাত দেখিছ নেকি ? ধুমুহাৰ সময়ত বাগৰি গৈ আন কোনোবা ঠাইত পৰি থাকিব পাৰে । কিন্তু মই ভাবো, তাই তেনেকৈ ক'তো পৰি থকা নাই ।

—তাই তেনেহলে ক'লৈ যাব পাৰে ? —মাঘোই সোধে ।

—তাইক ক'লৈ নিছে, মই আন্দাজ কৰিব পাৰোঁ । —টিম্কীয়ে কয, —পিছে, আন্দাজ কৰিয়েই বা কি লাভ ?

বান্হাই নিজকে কোৱাৰ দৰে কৈ যায, —আৰু বা কি আছে আমাৰ কপালত ! তইঁতে কি কথা পাতিছ, মই ধৰিব পাৰিছোঁ । ডিপোত থাকোঁতে হাজাৰ বিজাৰ মানুহৰ চকুৰ আগতে এইৰ বায়েকক কাঢ়ি লৈ গ'ল । আমি কি কৰিলোঁ ? মাঘোৰ মাইকীজনীক জোৰ কৰি লৈ গ'ল, আমি কি কৰিলোঁ ? গাঁৱত থাকোঁতে, বছৰেকত আমাৰ পূজা উছৱত নাচ কৰা ছোৱালী-মাইকীক কোনে ক'লৈ লৈ গ'ল তাৰ হিচাপেই নাথাকিল । আমি কি প্ৰতিকাৰ কৰিছিলোঁ ? একোকে যে কৰা নাই তেনে নহয । কৰিছিলোঁ । হাতৰ ওচৰতে দা, কোৰ যি পাওঁ তাকে লৈ খেদি গৈছিলোঁ, দুই একোব সোধাবও পাৰিছিলোঁ । কিন্তু যাক মাৰিছিলোঁ সি আছিল টেকেলা । জমিদাৰ ভূমিহাৰ থাকি গ'ল দূৰৈত । এজন টেকেলাৰ গাত একোব পৰাৰ পিছত, এখন গাঁৱৰ পূৰা মানুহজাকৰ পিঠিৰ ছাল নোহোৱা হৈ গৈছিল । জমিদাৰৰ মাটিত খেতি-খালা বন্ধ হৈ গৈছিল, আৰু কেঁচুৱা খুদা ভোকত শুকাই মৰিছিল । এইখন পানীৰ মাজত থকা জাহাজ — না, ইয়াৰপৰা পলাব পাৰ, না ইয়াত সোমাব পাৰ । ইয়াত এইবোৰ কথা ভাবি লাভ নাই, কৈও লাভ নাই । চকু মুদি পৰি থাক ।

তলৰ ইঞ্জিন কমৰপৰা দুই-চাৰিজন খালাচী ওপৰলৈ আহে । তাহাতৰ ওচৰে-পাঁজৰে দুই এজনীকৈ মাইকী মানুহো ওলাই আহে । হয়তো ধুমুহাৰ কোবত কোন ক'ত সোমাই আছিলগৈ আন মানুহে ধৰিবই নোৱাৰিলে । লাহে লাহে চাৰিজন খালাচী লংগৰ বন্ধা স্তম্ভটোৰ ওচৰলৈ গ'ল । ইঞ্জিন চলিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে সিহঁতে লংগৰ উঠাই লব । তাৰ পাছত জাহাজখন লাহে লাহে নৈৰ মাজলৈ যেতিয়া আহিবলৈ ধৰিব,

তেতিয়া সিহঁতে দীঘল চৰিবোৰ পানীত পেলাই চিঞৰি চিঞৰি কৈ থাকিব কোনফালে বালি, কোনফালে পানী কিমান দ । ধুমুহা বৰষুণক সিহঁতে ভয় নকৰে । সেইবিলাক সিহঁতৰ চিৰলগৰীয়া । ধুমুহাত আন মানুহে যিমানেই কষ্ট নাপাওক কিয়, সিহঁতে যেন কিবা আনন্দহে পাইছে, যেন ধুমুহাৰ বাবেহে সিহঁতে নানা সুবিধা পালে ।

জাহাজৰ ইঞ্জিন গৰ্জি উঠিল । ইমানপৰে গান গোৱাৰ দৰে গুন্ গুন্ কৰি থকা ইঞ্জিনটোৱে বিকট শব্দ কৰি ধুমধুমাবলৈ ধৰিলে । কয়লাৰ ক'লা ধোঁৱাবোৰে নৈখন আৰু আকাশ আচ্ছন্ন কৰি পেলালে । কৃষ্ণপক্ষৰ নিস্তেজ জোনটো মেঘৰ কাষেদি এবাৰ ওলাই পৰিল । সেই নিস্তেজ পোহৰত নৈখনৰ ঢৌবোৰে অপৰূপভাৱে জিলিকিবলৈ ধৰিলে । কিন্তু বহু দূৰে দূৰে পানীৰ ওপৰত ওপঙি থকা গাঁওবিলাকে সেই জোনৰ কোনো উমানকে নাপালে । তেনেকৈয়ে জাহাজৰ মানুহখিনিৰ বাবে জোনটোৰ ম্লানমধুৰ পোহৰখিনি অৰ্থহীন হৈ থাকিল । জাহাজৰ ইঞ্জিনটোৱে অবিৰাম শব্দ কৰিবলৈ ধৰিলে, ধুম্‌ধুম্ —ধুম্‌ধুম্ ।

এটা চুকত কেইজনমান কুলীয়ে বিভৎসভাৱে গালি-গালাজ আৰম্ভ কৰি দিলে । বাকীবিলাক মানুহে উঠি যোৱাৰ কোনো চেষ্টা নকৰি নিজৰ নিজৰ ঠাইৰপৰা ঘটনাটোৰ আঁতি-গুৰি লোৱাৰ যত্ন কৰিলে । কিন্তু যিখিনি কথা শুনা গ'ল, —সেই আটাইখিনিয়ে মাত্ৰ গালি-গালাজ । তাৰপৰা ঘটনাটোৰ বিৱৰণ ধৰিবলৈ টান হ'ল । মাইকী মানুহ এজনীৰ তীব্ৰ কৰ্কশ মাতটো শুনা গ'ল ।

—কত মানুহ মৰি গ'ল, তই নমৰ । কেৱল যেনেকৈ গিল, ঠিক তেনেকৈয়ে বাহিৰ উলিয়াব জান । তই বাহিৰ উলিওৱাখিনিও আকৌ নিগিল কিয় ? উঠ এতিয়া, ভাও জুৰি পৰি থাকিব নালাগে । এইবোৰ চাফ কৰ । নহলে তোৰ চৰ্দাৰ ককাইহঁতকো মাত । আৰু ভাং খা । ভাং খাই তাহাঁতক যি লাগে তাকে দে । তোৰতো লাজ নাই ।

কেবাটা টোপোলা আৰু ফটা বস্তুৰ ওপৰত দীঘল দি পৰি থকা মানুহজনৰ গাৰপৰা ওলোৱা দুৰ্গন্ধই সেইখিনি ঠাইৰ গোটেইজাক মানুহকে বিব্ৰত কৰি তুলিছিল । সি নিজে অৱশ্যে কোনো প্ৰকাৰৰ অসুবিধা পোৱা নাছিল । সি মূৰ তুলি নোচোৱাকৈ দুই-এটা শব্দ কৈ আকৌ পৰি আছিল, —ৰ', ৰবি । বহুত আৰামত আছোঁ । ওপৰত ভাল —পাতল, তলতহে গধুৰ —গেলা । গেলাৰ মাজত কোন থাকিব ? থাক —তহঁত থাক ।

ওচৰৰ আন এজন মানুহে কয়, —সঁচাকৈয়ে ইয়াৰ ঢংবোৰ বাঢ়ি গৈছে । মদ ভাং পালেই তাৰ হ'ল । হেৰ', উঠ । গেলাবোৰ চাফচুফ কৰি আকৌ পৰি থাক । নহলে টানি নি তোক নৈত উটাই দিম ।

সি তাৰ গাটোত দুটামান চাপৰ সোধায় । চৰ-চাপৰে তাক এতিয়া নাপায় । আন এজনে সোধে, —বাৰু, ই ভাং কিনিবলৈ পইচা ক'ত পায় ? পইচা নাপালে চৰ্দাৰে ইয়াক এনেয়ে খুৱাবনে ভাং ?

আগৰজনে উত্তৰ দিয়ে, —তই কণা নেকি ? তই একো দেখা পোৱা নাছিলি ? সি কিয় চৰ্দাৰক পইচা দিব ? চৰ্দাৰেহে তাক পইচা দিছিল । কিয় দিছিল, তাৰ মাইকীজনীয়ে নাজানে নেকি ? তাইক নোসোধ কিয় ? তাইকে সোধ । তাই কম বুলি ভাবিছ নেকি ? এতিয়াহে খং দেখুৱাইছে ।

মানুহজনীয়ে প্ৰায় জাঁপ মাৰি উঠে, —কি কলি ? মোৰ কথা তই কি কৈছ ? তোৰ মাইকীৰ কথা মই নাজানো নেকি ? তাই ক'ত ক'ত ঘূৰি আহি ইয়াতে বহি আছেহি ময়ো দেখি আছোঁ ।

সেই মুহূৰ্তত বাকীবিলাক কথা তল পৰি গ'ল । দুজনী মাইকীয়ে আঁঠু কাঢ়ি লৈ দুয়ো দুয়োৰে ফালে চাই কাজিয়া আৰম্ভ কৰি দিলে । পাছৰজনী মাইকীয়ে ক'লে, —মোৰ কথা কি জান তই ? তোৰ বোলে এশটা চকু । এশটা চকুৰে ক'ত কি ঘটিল আটাইবোৰ দেখা পাৱ । তোৰ ইমানবোৰ চকু আটাইবোৰ মতা মানুহৰ ওপৰত, কেৱল তোৰ নিজৰ মতাটোকহে দেখা নাপাৱ । ভালেই হৈছে দে, সিও তোক দেখা নাপায় । এতিয়া তোৰ খুচি । সেই সিদিনা ডিপোত তোৰ কোলাৰ কেঁচুৱা মৰি গ'ল, —ক'ত তহঁতৰ দুখ লাগিব, লাগিছে ৰং । সেইকাৰণে এতিয়া ছেৱালীজনীকে চৰ্দাৰক দি, তহঁতে আৰামত মদ-ভাং খাইছ । আৰু তয়ে মোৰ বদ্‌নাম গাৱ ?

প্ৰথমজনীয়ে হাত-ভৰি নচুৱাই কলে, —এনেয়ে তোৰ দুটা বাচ্চা নষ্ট হৈ গৈছে নে ? এনেয়ে নহয় । তোৰ স্বভাৱ গাঁওখনৰ কোনে নাজানে ? তইতো ন বছৰ বয়সতে পোন্ধৰ বছৰীয়া হৈ গৈছিলি । তোক কোনে নাজানে ? জাহাজখনৰ চুকে- কোণে ঘূৰি ফুৰিছ তই । ধুমুহা বতাহেও তোক বন্ধ কৰিব নোৱাৰে । কচোন তই, ধুমুহা বৰষুণৰ সময়ত, ঘিট্‌মিট্‌ অন্ধকাৰত তই ক'ত সোমাই আছিলি ? ছিঃ ! লাজ-কাজ তোৰ নাই, তোৰ লগত কথা কোৱাটো নিজৰহে সাজৰ কথা ! তোৰ মুখত্‌ —থাক দে, নকওঁ ।

ইজনে সিজনক ঠেলি গঁটিয়াই আৰু কেইজনমান মানুহ সিহঁতৰ ওচৰ চাপে । কাজিয়াখন যেনেকৈ লাগিছে, অলপ পিছতে চুলিয়া-চুলি আৰম্ভ হব, আটায়ে বুজি পালে । কেনেবাকৈ চৰ্দাৰ আহি পালেতো আৰু কথাই নাই । যাৰে তাৰে গাত কোব পৰিব । সেইবাবে পাৰ্যমানে সিহঁতে নিজৰ ভিতৰত কাজিয়া নকৰে । মাৰ খাওঁতে সিহঁতে দুখো পায়, ভয়ো খায় । সিহঁতে কষ্ট কৰি, দিনৰ দিনটো কাম কৰি, গৰু- ছাগলীৰ দৰে খাই শুই, ময়লা লেতেৰা ফটা-চিটা কাপোৰ পিন্ধি, মাইকী মানুহৰ হাতে মুখে গাদানী সানি, —যিমানেই নানা উপায় অৱলম্বন নকৰক কিয়, নিজৰ ল'ৰা- ছোৱালী তিৰোতাক লৈ শান্তিৰে সিহঁত থাকিব নোৱাৰে । দেৱতাৰ অভিশাপ বুলি দুখ- কষ্ট অপমান সহ্য কৰে । সিহঁতে নাভাবে, ভাবিবলৈ শিক্ষাও নাই, অভ্যাসো নাই ।

জাহাজখনৰ আটাইখিনি মানুহ যেন সন্ত্ৰস্ত হয় । আটায়ে ডিঙি মেলি মেলি ঘটনাটোৰ উমান লবলৈ চেষ্টা কৰে । মাঘো, বান্‌হা আৰু টিম্‌কী কিছু ওচৰ চাপিবলৈ

চেষ্টা কৰে । তাহাঁতৰ মাজৰপৰা কোনোবা এজনে খঙেৰে কয়, —তহঁতৰ চিঞৰ বন্ধ কৰ । কি হৈছে ভালকৈ ক । সি যে তাত পেট পেলাই দীঘল দি পৰি আছে, তাৰ কি বেমাৰ হৈছে ?

ওচৰতে বহি থকা এজনে কয়, —তাৰ কথা নুসুধিবি । সি ঘৰতো এনেকুৱা আছিল । ইয়াতো সেই একেই । পালে ভাং খাব, মদ খাব, তাড়ি খাব । সি যেনেকৈ মৰে মৰক । পিছে, তাৰ মুখেদি যি সোপা ওলাল, সেই সোপা কোনে পেলাব ? সেইকাৰণে তাৰ মাইকীজনীয়ে সেইবোৰ চাফা কৰক । নহলে আমি তাক নৈত উটাই দিওঁ । ইহঁত দুইজনীৰ সেইফালে মন-কাণ নাই, কেৱল কাজিয়া কৰি মৰিছে দুয়ো ।

দ্বিতীয় মাইকীজনীয়ে তপৰাই মাত লগালে, —তহঁতেই এতিয়া ক, কাজিয়া কোনে কৰিছে, মই নে তাই ? তাই তাইৰ মতাক চম্ভালিব নোৱাৰে । সি চৰ্দাৰৰপৰা পইচা লয় । তাহাঁতৰ লগত ভাং খায় । চৰ্দাৰে যে তাক পইচা দিছে, তাইক নোসোধ কিয় ? মই কৈ দিলে তাইৰ আকৌ জগৰ লাগিব ।

প্ৰথমজনীও এৰি নিদিয়ে । তাই কয়, —তাই মোৰ ছোৱালীৰ কথা কবলৈ আহে । তাইক তহঁতে সোধচোন, ধুমুহা অহাৰ লগে লগে তাই ক'লৈ গৈছিল । তাইও দেখোন চৰ্দাৰৰ লগতে গৈছিল । অলপ আগতে আহি পাইছেহে মাত্ৰ । তাইৰ টোপোলাটো খুলি চাচোন, কি আনিছে তাই চৰ্দাৰৰপৰা । নাচাৱ কিয় ? তেতিয়াহে গম পাবি, কোন ক'লৈ যায় । ই ভাঙৰ নিচাত পৰি আছে নহলে তাইক মই এপালি শিকালোহেঁতেন ।

অলপ আঁতৰত এবা গাম্যোই কয়, —বাৰু, তাই বাৰু গৈছিল ক'ৰবালৈ । এতিয়া' হা তাত ইয়াতে আছে । তাইৰ বাবে আৰু ভবাৰ দৰ্কাৰ নাই । কিন্তু তোৰ ছোৱালীজনী ক'ত ? তাই বাৰেবাকৈ ক'ৰবাত পাৰিসে আছে, নে পানীত পৰি গ'ল, নে ক'লৈ গ'ল ?

টিম্কীয়ে যিজনী ছোৱালীৰ কথা মাঘোক কৈছিল, তাইৰ মতাজন লাহে লাহে ওচৰ চাপি আহে । সি কয়, —কৈ দেচোন । জান যদি ক । মোৰ মাইকীজনীকো মই অতপৰে দেখা নাই । বতাহত জাহাজখন এবাৰ ওপৰলৈ এবাৰ তললৈ উঠানমা কৰি থাকোঁতে ক'ৰ মানুহ ক'লৈ গ'ল, ঠিকনা নাই । মই ভাবি আছিলোঁ, তিতি-বুৰি ওলাবহি । কিন্তু তাইকতো দেখা নাই । কিজানি ইহঁতৰ ছোৱালীৰ লগতে আছে । নকৱ কিয় ?

আগৰজনী তিৰোতাই কলে, —ইমান সুধিছ যেতিয়া কওঁ দে । নকওঁ বুলি ভাবিছিলোঁ । তাইৰ জীয়েকৰ কথা তাই যদি জানিব নোখোজে, মোৰনো কি হ'ল ? পাছে, সেই যে কোঠাবোৰ আছে, —বাবুসকলৰ কোঠাকেইটা, -

তাই হঠাৎ কথা কোৱা বন্ধ কৰি মানুহৰ মাজত সোমাই বহি গ'ল । হাই-উৰুমি শুনি চৰ্দাৰ তিনিজন সেইফাললৈ আহি আছিল । সিহঁতক দেখা পোৱা মাত্ৰকে তিৰোতাজনী বহি মানুহৰ মাজত লুকালে । টিম্‌কীয়ে মাঘোক কলে, —মই তোক কৈছিলোঁ নহয়, সেই তাৰ মাইকীজনীৰ কথা । চৰ্দাৰকেইটাই বিনা কামত মানুহৰ মাজত ঘূৰি ফুৰিছিল নে ?

—কোন চৰ্দাৰ ? সেই মতাজনে কয়, —হয়তো ! তেতিয়া মই মন কৰা নাছিলো । সিহঁতে ফুচ্‌ফুচাই কিবাকিবি কৈ আছিল । এয়া আহিছে নহয়, ইহঁত । তহঁতে ক, চৰ্দাৰবাবু, মোৰ মাইকীজনীক ক'লৈ লৈ গৈছ ?

মাঘোই যোগ দিয়ে, —আৰু এই মাইকীজনীৰ জীয়েকক ক'লৈ লৈ গৈছ তাকো ক ।

এজন চৰ্দাৰে মাত লগায়, —একেলগে তহঁতে আটাইবোৰে চিঞৰি থাকিবলৈ এইখন কি পাইছ ? এইখন পঞ্চায়ত পাইছ নেকি ? নহলে মুনিহ তিৰোতা আটাইমখা ইয়াত লগলাগি কি চক্ৰান্ত কৰিছ ? আগেয়ে সেই কথা কৈ দে, তহঁতে কিবা চক্ৰান্ত পকাইছ নেকি ? এইখন জাহাজ মনত ৰাখিবি । ইযাৰ নিযম-কানুন সুকীয়া । তহঁতৰ চিঞৰ-বাখৰত ইয়াত কাৰো শান্তি নোহোৱা হৈছে ।

—মই একো চিঞৰা নাই, —সেই মতাজনে কয়, —মই সুধিছোঁ মোৰ মাইকীজনী ক'ত ?

—তোৰ মাইকী ক'ত, আনজন চৰ্দাৰে কয়, —সেই কথা আমাক সুধিছ কেলেই ? তাই আহিলে তাইকে সুধিবি । নহলে কিজানি দেখিলেই গম পাবি তাই ক'লৈ গৈছিল । কিবা চিন লৈ নাহিব জানো ? আৰু তহঁতৰ মাইকীবোৰক পহৰা দি থকা কাম আমাৰ নহয়, তহঁতৰ । কাৰ মাইকী ক'লৈ গ'ল, কাৰ জীয়েকক কোনে টানি নিলে, আমি কি জানো ।

মানুহৰ মাজৰপৰা টিম্‌কীয়ে কলে, —মই জানো । মই দেখিছোঁ, সৌ সেইজন চৰ্দাৰে ইয়াৰ মাইকীজনীক কিবা কিবি কৈ আঁতৰাই নিছিল ।

—অ' তই ! —সেই চৰ্দাৰজনে কয়, —তইতো দেখিবিয়েই । তোক মই চিনিছোঁ । তই বান্‌হাৰ জীযেক । বাপেৰ ওচৰতে আছে কাৰণে তোৰ সাহস বাঢ়ি গৈছে হব পায় । তোৰ খংটো কোনখিনিত এতিয়াহে বুজি পাইছোঁ । তোৰ বায়েৰা গুচি গৈছে, তোৰো যদি যাবৰ মন আছিল ডিপোত থাকোঁতে নকলি কেলৈ ? এতিয়া তোৰ লগৰ ছোৱালী গৈ ক'ৰবাত ফূৰ্তি কৰিছে, অথচ তই যাবলৈ নাপালি, সেইবাবেই তোৰ খং । এইবাৰ তোৰ কথা মনত ৰাখিম বাৰু । আৰুতো আহিব এনেকুৱা সুবিধা ।

টিম্‌কী আগুৱাই আহি কয়, —সুবিধা পাবি । তহঁতৰ জীয়েৰাহঁতক লৈ আহিলেহে সুবিধা পাবি । ঘৰত নোৱাৰিলেও জাহাজত তহঁতে নিজে জীয়েৰাহঁতৰ গাৰ কাপোৰ-কানি খুলি দি, ভিতৰত সোমাই দি থৈ আহিব পাৰিবি । বেছি পইচা পাবি । থুই ।

চৰ্দাৰজনে আৰু সহ্য নকৰিলে । সি তীড়বেগে গৈ টিম্‌কীৰ হাত এখনত ধৰি টানি টানি কলে, —আহ, তোক দি থৈ আহোঁ আহ । গোলাম হৈ তহঁতৰ মুখত ইমান কথা । গোলামৰ সঁচ গোলাম । আহ, পাঁচ-ছয়জন খালাচী হলে তোৰ বাবে ঠিকেই হব ।

হঠাৎ তুল্‌সী মানুহৰ মাজৰপৰা ওলাই আহি চৰ্দাৰজনৰ হাতখনত থাপ মাৰি ধৰি, হাতখন আঁতৰাই আনি, তাক ঠেলি দি কলে, —তাইক নুচুবি তই । আকৌ তাইৰ হাতত ধৰিলে কথা বেয়া হব । চৰ্দাৰজনে উত্তৰ দিয়াৰ আগতে, সেই মতাজনে কলে, —আমি চাহ বাগানৰ কুলী । তহঁতে আমাক কুলী কৰি আনিছ । ঠিক আছে । কিন্তু মোৰ মাইকী মোৰ, তাইৰ জীয়েকজনী তাইৰ । তহঁতে টকা লৈ মোৰ মাইকীক, তাইৰ জীয়েকক, আৰু কিমান ছোৱালীক কাৰবাক সোধাই দিছ । তহঁতক মাৰি পেলালে, কি হব ?

সি ঘূৰি তাৰ ওচৰৰ মানুহবিলাকলৈ চায় । ওচৰত থিয় দি থকা মাঘো আগুৱাই আহে । অলপ দূৰৰ কেবিনত কাঁচৰ গিলাচ পৰি ভাঙি যোৱা শব্দ হয় । বোধহয় তুৰন্তে ওলোৱা সোমোৱা কৰোঁতে গিলাচ পৰি ভাঙি যায় । মাঘোই বাকীবিলাকক মাতে, -—আহ । আমি কুলীবিলাকে বিচাৰি চাওঁ আহ । ইহঁতক ইয়াতে আমি বান্ধি থওঁ, আৰু ছোৱালী কেইজনীক বিচাৰি আনো । যদি সিহঁতে কয়, এই চৰ্দাৰকিজনে সিহঁতক ফুচুলাই নিছিল, তেনে সিহঁতক কি কৰিব লাগে আমি জানিম । আহ, আগবাঢ়ি আহ ।

মানুহখিনি উত্তেজিত হৈ উঠিল । খাব নাপাই শুকাই খীণাই লেৰেলি যোৱা মানুহখিনিৰো ক'ৰবাত এধানিমান তেজৰ কণিকা লুকাই আছিল । কিন্তু সিহঁতে বেছি আগুৱাব নোৱাৰিলে ।

সিহঁকত ভেটা দি, অলপ নিলগত সিহঁতৰ সমুখত থিয় হ'ল বগা চাহাবজন আৰু জাহাজৰ কেপ্তেইন । চাহাবজনৰ হাতত এপাত চাবুক আৰু কেপ্তেইনৰ হাতত এটা পিস্তল । সিহঁতৰ পাছত দুটা বন্দুক লৈ থিয় হ'ল দুজন খালাচী । কেপ্তেইনে কলে, —তহঁত থিতাতেই ৰ । এখোজো আগ নাবাঢ়িবি । আমাৰ লগত আৰু কুৰিটা বন্দুক আছে । কিন্তু তহঁতক ভয় দেখুৱাবলৈ আমি অহা নাই । তহঁতে মুখেৰে এটা কথাও কব নালাগে । কাৰণ তহঁতৰ কথাখিনি আমি গম পাইছোঁ । এতিয়া তহঁতে আমাৰ কথা শুন । কোনোবাই যদি শুনিব নোখোজ ওলাই আহ, তাক শিকলিৰে বান্ধি থম ।

অন্ততঃ দুকুৰি মানুহক শিকলি লগাই পেলাই থৈ দিব পাৰিম । হাতে-ভৰিয়ে শিকলি লগাই থলে তহঁতে কোনেও ভাল নাপাবি । তথাপি মোৰ কথা নুশুনিলে মই তাকেই কৰিম । এতিয়া শুন । তহঁতক কোনোবাই লগাই দিছে তহঁতৰ ছোৱালীক, মাইকীক কেবিনলৈ কোনোবাই লৈ গৈছে । তহঁত গাহৰিতকৈও লেতেৰা, কেবিনত তহঁতৰ মাইকীক কোনে সোমাবলৈ দিব ? সিহঁত তহঁতৰ মাজতে ক'ৰবাত কাপোৰৰ টোপোলাৰ মাজত নাইবা মানুহৰ মাজত গাৰ তলত পৰি আছে । মানুহৰ ওপৰত মানুহ, দেখা নাই তহঁতে ? ভালকৈ বিচাৰি নোচোৱাকৈ কিয় তহঁতে মিছাতে কাজিয়া কৰিছ ? তথাপি যদি তহঁতে পতিয়ন নাযাৱ, ঠিক আছে, তহঁতৰ মাজৰপৰা দুজন মোৰ লগত আহ । মই সেই দুজনক কেবিনকেইটা দেখুৱাই দিম, আৰু সিহঁতে ভালকৈ বিচাৰি চাব । পিছে, এটা কথা । যদি তহঁতে তাত কাকো দেখা নাপাৱ, তেনেহলে যিজনে তহঁতক এইবোৰ লগাইছে, সেইজনক চাহাবৰ হাতত থকা এই চাবুকেৰে কুৰিটা বেত মাৰিব লাগিব । মই জানো সৌ মূৰগুজি লুকাই থকা মাইকীজনীয়ে তহঁতক মিছা কথাবোৰ লগাইছে । মই দেখিছিলোঁ, তাই বিৰী খুজি খালাচীবোৰৰ ওচৰে ওচৰে ঘূৰি ফুৰিছিল । মইহে তাইক খেদি দিছোঁ । এতিয়া ক, তহঁতে মাইকীকেইজনীক কেবিনৰ ভিতৰত বিচাৰিবি নে, ইয়াতে মানুহৰ মাজত বিচাৰি চাবি । যদি ক'ৰবাত টোপনি গৈ আছে, তাহাঁতে কেনেকৈ বুজিব যে, তহঁতে বিচাৰি হাবাথুৰি খাই আছ ?

সেই মুহূৰ্তত কেবিনৰ ভিতৰত সিহঁতৰ কোনো এটা প্ৰাণী নাই, সেই কথা সিহঁতে নিশ্চয়কৈ বুজিলে । পৰিস্থিতিটো শান্ত হৈ গ'ল ।

জাহাজখন উজাই গৈ থাকিল । উত্তৰ-পশ্চিম ফালে মুখ কৰি গৈ থকা জাহাজৰ মুখখন উত্তৰলৈ ঘূৰিল । ৰাতি নিজম হৈ আহিল । হঠাতে ওলাইপৰা কৃষ্ণপক্ষৰ জোন আকৌ মেঘৰ মাজত নাইকিয়া হৈ গ'ল । ভটিয়াই যোৱা প্ৰবল সোঁতবোৰে জাহাজত খুন্দা খাই, দুগুণে খুন্দা মাৰি ভাঙি-ছিঙি চূৰমাৰ হৈ আকৌ নৈৰ বুকুত বাগৰি পৰিল । বিশাল নৈখনৰ মাজেদি পানীবোৰ ফালি দুভাগ কৰি জাহাজ আগুৱাই গৈ থাকিল —আৰু পানীবোৰে তৰ্ তৰ্ শব্দ কৰি বাট মেলি দিলে । শুই পৰা গাঁওবিলাকৰপৰা আৰু কোনো শব্দ ভাহি নাহে । জাহাজতে খালাচীবোৰে গুণ্‌গুণ্‌কৈ ভাটিয়ালী সুৰ টানে । মাজে মাজে পোৰা ভাঙৰ গন্ধ —কুলীবোৰৰ মাজলৈ উটি আহে । বহল নৈখনৰ বিশাল পানীয়ে কুলীবোৰৰ লেতেৰা কদৰ্য গন্ধবোৰ বহুত দূৰলৈ লৈ যায়, —সিহঁতৰ লেতেৰা কাপোৰৰ গন্ধ, সিহঁতৰ অদ্ভুত মলিৰ গন্ধ, আৰু গা নোধোৱা গাৰ গন্ধ । গন্ধৰ কদৰ্যতাখিনি সিহঁতৰ নিজৰ নহয়, —এখন কাপোৰৰ বাহিৰে দুখন কাপোৰ নাই বাবে লেতেৰা হৈ গেলি যোৱা কাপোৰখিনিৰ, গা ধুবৰ সুবিধা নাই বাবে গাত ডাঠ হৈ লাগি থকা মলিখিনিৰ, জাহাজৰ তক্তাৰ ওপৰত সিহঁতে পৰিত্যাগ কৰা আৱৰ্জনাখিনিৰ । গোবৰত পোত খাই থকা গাইৰ

ছালতকৈও বহুত অপৰিষ্কাৰ বহল এখন তক্তাৰ ওপৰত পৰি থকা এজাক মানুহৰ গাৰ গন্ধ ।

উত্তৰমুখে জাহাজখন উজাই গৈ থাকে ।ভালেখিনি নিলগত যমুনা ।যমুনাৰে উজাই গৈ থাকি জাহাজখন আহি ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ মহাবাহুত সোমাব । উজাই গৈ থকা জাহাজখনৰ বাঁওফালে পশ্চিম দিশত কিছু নিলগত থাকিব কৰতোৱা, বহু নিলগত গংগা ।সোঁফালে পূব দিশত কিছু নিলগত থাকিব ধলেশ্বৰী আৰু বহু নিলগত সুৰমা ।গৈ গৈ জাহাজখন উত্তৰ মুখৰপৰা পূবফাললৈ ঘূৰিব ; ঘূৰি আকৌ সেইফালে যাব, য'ত আছে সোণকোষ-চম্পাৱতী, কলং-কপিলি, দিখৌ-ধনশিৰী ।

পাঁচ

ৰূপহীজান বাগিচাৰ পূব সীমাইদি বৈ গৈছে ৰূপহী নৈ । খৰালি মাহত নৈখনৰ পানী তেনেই কমি যায় । তেতিয়া গৰু-ম'হ-ছাগলীয়ে অনায়াসে নৈখনৰ ইপাৰ-সিপাৰ কৰে, মাত্ৰ পূবৰ পাৰটোৰ কাষেদি নৈখনৰ সৰু এটি সোঁত বৈ থাকি নৈৰ চিনাকি দিয়ে । নহলে ৰূপহীৰ শুকান বালিবোৰ দেখি মানুহে পাহৰিয়ে যায যে সেই জিলিকি থকা বালিচৰৰ তলে তলে বৈ আছে এখনি নৈ । সেই বালিচৰৰ তলৰ সোঁতখিনিয়ে কিন্তু বাৰিষাৰ লগে লগে গির্জনি মাৰি নাচি নাচি ওপৰলৈ উঠি আহে ।নগা পাহাৰৰ গুহাৰ মাজত বন্দী হৈ থকা এধানিমান জলস্ৰোত এটাই শিলৰ মেখেলাৰ মাজত ক'ৰবাত ছিদ্ৰ এটা বিচাৰি পায়, আৰু সেই ছিদ্ৰ পথেৰে সি বাহিৰলৈ ওলায় মুক্তি বিচাৰি । শিলৰ গৰ্ভৰপৰা ওলাই ভূমি স্পৰ্শ কৰিয়ে জন্মৰ উল্লাসত ই চিঞৰি দিয়ে, চিঞৰি চিঞৰি নাচি নাচি উৎসৱ কৰে ।সেয়া বাৰিষাৰ ৰূপহী, —নৃত্যপৰায়ণা, লাস্যময়ী ।

বাগিচাখনৰ পশ্চিম আৰু উত্তৰৰ সীমাত আছে এটা বহল আলিবাট । পশ্চিম সীমাইদি গৈ আলিবাটটোৱে বাগিচাখনৰ উত্তৰফাল আগুৰি পূবলৈ সোমাই গৈ ৰূপহীৰ পাৰত লাগিছে ।দক্ষিণ ফালৰ সীমাটো মনেসজা সীমাৰ দৰে, কাৰণ বাগিচাখনৰ গাতে লাগি থকা অটব্য হাবিখনৰ আৰু বাগিচাৰ মাজত কোনো স্থায়ী সীমা নাই । আৰু ধৰিবলৈ গলে, সামান্য একাংশৰ বাহিৰে বাগিচাখনো অৰণ্য ।বাগিচাখনৰ সীমা আৰু

এলেকা বহু ব্যাপক । ইয়াৰ একাংশত চাহ গছবোৰ লহপহকৈ ঠন্ ধৰি আছে । আন ক্ষুদ্ৰ অংশ এটাত চাহৰ পুলি ৰোৱা হৈছে । বাকীখিনি ঠাই তেতিয়াও হাবিয়ে আগুৰি আছে ? মাত্ৰ বৃহৎ আকাৰৰ গছ কিছুমান কাটি বগৰাই পেলাই থোৱা আছে ।

দক্ষিণৰ অৰণ্যখন গৈ গৈ পাহাৰত লাগিছে । এই অৰণ্যবোৰ পাহাৰৰ অৰণ্যৰ লগত লগ লাগিছে । ক'ত অন্ত হৈছে, কোনেও নাজানে । ৰূপহীজান বাগিচাৰ সীমাৰপৰা প্ৰায় দুমাইল দূৰৈত সৰু জুৰি এখন অৰণ্যৰ মাজেদি দক্ষিণ-পশ্চিম মুখে বৈ গৈছে । সেই জুৰিখনেই মানুহৰ পৰিচয়ৰ সীমা । জুৰিখনৰ সিপাৰে নাইবা জুৰিটোৰ পাৰেদি পশ্চিমলৈ কি আছে, কোনেও নাজানে । কিন্তু জুৰিটোৰ পাৰলৈকে মানুহ গৈছে । প্ৰথমতে অৱশ্যে বাগিচাত কাম কৰা কুলী কেইজনমান গৈছিল । এদিন আবেলিপৰত জংঘলৰ মাজেদি দক্ষিণফালে গৈ থাকোঁতে সিহঁতে দূৰৈত দেখিলে কিবা এটা চিক্‌মিকাই থকা ৰশ্মি । গছ-লতাৰ ডাল-পাতে আৱৰি থোৱা অন্ধকাৰ ভেদ কৰি সেই প্ৰখৰ ৰশ্মিটো সিহঁতৰ চকুত পৰিল । সিহঁতে চকু মোহাৰিলে, কিন্তু আকৌ সেই একে ৰশ্মি । কিছু ভয়ত, কিছু কৌতূহলত সিহঁতে দুই-এখোজকৈ আগবাঢ়ি গৈ গৈ দেখিলে মহাঅৰণ্যৰ মাজেদি মহা অন্ধকাৰৰ তলেদি নিঃশব্দে বৈ আছে এখনি জুৰি । জুৰিটোৰ পানীবোৰ ফটিকৰ দৰে বগা আৰু নিৰ্মল, যেন পোহৰখিনি সামৰি লৈ আকাশৰ জোনটোৱে নিজে নামি আহিছে ৰাতিৰ এন্ধাৰৰ মাজলৈ । এন্ধাৰ নিশাৰ জোন, —অন্ধেৰা ৰাতিৰ চাঁদ ! জুৰিটোৰ নাম হৈ গ'ল—চাঁদিনী । বাগানৰ বনুৱাৰ মাজত চাঁদিনী প্ৰখ্যাত হৈ গ'ল ।

তেনেকৈয়ে মালিকসকলৰ মনতো চাঁদিনী হৈ উঠিল আকাংক্ষাৰ প্ৰতীক । মাত্ৰ ডেৰ বা দুমাইল । ৰূপহীজান বাগিচাই দক্ষিণ সীমা অতিক্ৰম কৰি এইখিনি ঠাই আৱৰি পেলালে, চাঁদিনী হব দক্ষিণ-পশ্চিম সীমা । হাবিৰ মাজৰ সীমা তেনেকৈয়ে আগুৱাই যায়, কোনে হিচাপ ৰাখে ।

চাঁদিনীৰ মহিমা কালৰ সোঁতত বাঢ়ি গৈ থাকে, নানা প্ৰবাদ বিয়পি পৰে, নানা কাহিনীৰ জন্ম হয় । মানুহৰ মনৰ আশা আৰু আশংকাই চাঁদিনীৰ নিমাত জোনালী সোঁতত ৰং সানি দিয়ে । মানুহে কয়, চাঁদিনীয়ে অৰণ্যৰ মাজেদি তিনি মাইল অতিক্ৰম কৰি এটা বিৰাট গুহাৰ মাজত সোমাই গৈছে, আৰু সেই গুহাৰ মাজত তৰ্জন-গৰ্জন কৰি, শিলৰ বুকুত আস্ফালন কৰি, পাহাৰ ফালি ওলাই গৈ এহেজাৰ ফুট তলত ৰূপালী বালিৰ ওপৰত পৰি বিশাল ৰূপ ধৰিছে । আৰু পাহাৰখনৰ ওপৰত আছে নাগকন্যাবোৰ । সিহঁতে পাহাৰৰ ওপৰৰপৰা নৈখনত জঁপিয়াই পৰে, সাঁতোৰে আৰু কিৰিলি মাৰি হাঁহে । সিহঁতৰ উদং গাৰ আভৰণ হৈ থকা দীঘল চুলিবিলাক গাৰপৰা আঁতৰি আহি সোঁতত ওপঙি থাকে । হঠাৎ কোনোবা মনুষ্য তাত ওলালে, নাগকন্যাবোৰে তাক টানি লৈ যায়, আৰু সি উভতি আহিব নোৱাৰে ।

গধূলি কুলীলাইনৰ সন্মুখত জুই জ্বলে । দিনৰ পোহৰ মাৰ যোৱাৰ পূৰ্বে ভাত-পানী খাই অটাই কুলীবিলাকে ডাঙৰ ডাঙৰ কাঠবোৰ জাঁপি দি জুই জ্বলায় আৰু জুইৰ ওচৰত জুমপাতি বহি সিহঁতে নানা গল্প কৰে, নানা কাহিনী শুনে । সিহঁতে লাইনৰপৰা আঁতৰলৈ কেতিয়াও অকলে নাযায় । কাৰণ বাঘ, ভালুক, হাতী, ম'হ কেতিয়া ক'ৰপৰা ওলায়, তত ধৰিব নোৱাৰি । এজন-দুজন নহয়, সিহঁতৰ মাজৰ কেবাজনো জন্তুৰ কৱলত মৃত্যুৰ মুখত পৰিছে ।

অৱশ্যে ৰূপহীজান বাগিচাৰ আটাইবোৰ কুলী এটা লাইনত নাথাকে । বাগিচাখনৰ কুলীৰ সংখ্যা প্ৰায় পাঁচশ, দহোটা কুলীৰ লাইন, কিছুমান পুৰণি কিছুমান নতুন । কাৰণ বাগিচাখন আৰম্ভ হোৱাৰ দহ বছৰৰো অধিক কাল হৈ গৈছে, আৰু কুলীবোৰ বিভিন্ন সময়ত বিভিন্ন ঠাইৰপৰা আহি আছে । আটাইতকৈ পুৰণি লাইনটো বাঙালী লাইন । তাৰ পিছত প্ৰতি বছৰে উৰিষ্যা, বিহাৰ, মধ্যপ্ৰদেশ, মাদ্ৰাজ আদি ঠাইৰপৰা দলে দলে বনুৱাবোৰ আহি থাকে । সাধাৰণতে একে ঠাইৰপৰা অহা, একে ভাষা-ভাষী কুলীবোৰ এটা লাইনত থাকে ।

সিদিনাখন সাঁজ লগাৰ লগে লগে চাৰিনম্বৰ লাইনত এটা সন্ত্ৰাসৰ সৃষ্টি হ'ল । মাঘো, বান্‌হা আটাইবোৰে বাহিৰতে জুইৰ ওচৰত বহি আছিল । হঠাৎ কিছু নিলগত তুমুল শব্দ হ'ল, যেন দুকুৰি তিনিকুৰি বাঘে একেলগে গোঁজৰি দিলে । মাঘোহঁতে ভয়তে জুইকুৰাত শুকান ডাল কিছুমান জাপি দিলে, যাতে জুই বেছিকৈ জ্বলি উঠে । তথাপি সিহঁত পতিয়ন নগ'ল । বাঘে কেতিয়াও সমদল কৰি আক্ৰমণ কৰিবলৈ নাহে । সেয়া মানুহৰ কথা । মানুহে দল বান্ধি আনক মাৰিবলৈ ওলায়, —আন মানুহকে হওক, জন্তুকে হওক । আজি এমাহ আগতে গজানন ঘাটোৱাৰৰ দহবছৰীয়া ল'ৰাটোক পদূলিৰপৰাই বাঘে টানি লৈ গৈছে । মানুহখিনি গোটখাই বাঘটোক বিচাৰি যায় মানে বাঘে অৰণ্যৰ মাজত ক'ত লুকালগৈ কোনেও আৰু তৰ্কিব নোৱাৰিলে । গজাননৰ ল'ৰাও গ'ল বাঘো গ'ল । কেৱল সিদিনাখনেই নহয়, মাজে-মধ্যে বনুৱাবিলাকে বাঘৰ গোঁজৰণি শুনিয়ে থাকে ।

এয়া কিন্তু বাঘৰ গোঁজৰণি নহয় । সিংহ সিহঁতে দেখা নাই, তাৰ গোঁজৰণিও শুনা নাই । সিহঁতে ভাবিবলৈ ধৰিলে ক'ৰবাত সিংহ ওলাল নেকি ! কিজানি সিংহৰ গোঁজৰণিয়ে এনেকুৱা তুমুল শব্দ কৰে । শব্দটো আটায়ে শুনিছে । লাহে লাহে দহজনমান মানুহ গোট খালে । সিহঁতে থিৰ কৰিলে যাঠী-জোং আৰু লেম লৈ সিহঁতে অলপ আগুৱাই গৈ শব্দটোৰ উমান লোৱাৰ চেষ্টা কৰিব । কিন্তু আচল কথা হ'ল, সিহঁতে লাইনৰপৰা ওলাই যায় কেনেকৈ ? বাগানৰ কুলী বাগানৰ ভিতৰতে বন্দী । দিনত বাগানত কোৰমৰা, গছকটা ইত্যাদি যাৱতীয় কাম, আৰু নিশা লাইনৰ জুপুৰি ঘৰত শুই থকাই কাম । নিশা বাগানৰ বাহিৰলৈ যোৱা সিহঁতৰ বাবে অপৰাধ ।

বাঘৰ মুখত তাৰ ল'ৰাটোৰ মৃত্যুৰ পিছত, গজানন বেছি সাহসী হৈ উঠিছে ; বিশেষকৈ বাঘ চিকাৰৰ ক্ষেত্ৰত । তাৰ এটা ধাৰণা সেই বাঘটো আকৌ এদিন আহি ওলাব, আৰু সিদিনাখন যি উপায়ে নহওক কিয়, সি বাঘটো নিধন কৰিব । গতিকে গজানন আগৰণুৱা হৈ ওলাল । কোনেও গম নোপোৱাকৈ সিহঁত ওলাই যাব, আৰু তেনেকৈয়ে আহি ভিতৰ সোমাব ।

কিছুদূৰ যোৱাৰ পিছত সিহঁতৰ আৰু কোনো সন্দেহ নাথাকিল যে সেয়া বাঘ-ভালুকৰ গোঁজৰণি নহয় । আন কিবা হ'ব নিশ্চয় । যিমানে সিহঁত আগবাঢ়ি গ'ল সিমানে সিহঁতৰ কাণত শব্দটো স্পষ্ট হবলৈ ধৰিলে । আকাশ ঢাকি ধৰা ক'লা মেঘৰ গাজনিৰ দৰে, বৈ বৈ, কেতিয়াবা খৰকৈ কেতিয়াবা ধীৰে ধীৰে শব্দ এটাই যেন গোটেই অঞ্চলটো বিয়পি পৰিছে । আৰু কিছুদূৰ আগবঢ়াৰ পিছত সিহঁতে শুনিবলৈ পালে মানুহৰ আৰ্তনাদ । কিন্তু ভয়ৰ আৰ্তনাদ নহয়, যেন কিবা এটা মনৰ উলাহত মানুহবোৰে চিঞৰিছে । যাওঁ নাযাওঁ কৰি বনুৱাখিনি আগবাঢ়ি গৈ দেখিলে, দূৰৈত ভালেমান বন্তি জ্বলি আছে । বেৰ নোহোৱা দীঘল এটা ঘৰ, সমুখৰ ফালে শাৰী শাৰী জ্বলি থকা চাকি, আৰু চিঞৰি থকা এজাক মানুহ । সিহঁতে হাতৰ যাঠী-জোংবোৰ আঁতৰতে থৈ লাহে লাহে গৈ ঘৰটোৰ এশ হাতমান দূৰৈত থিয় দিলে । চাকিবোৰৰ মৃদু পোহৰত সিহঁতে দেখিবলৈ পালে যে, সিহঁতৰ মন্দিৰতকৈও বহুগুণে ডাঙৰ বিৰাট আকাৰৰ চাৰিযোৰ তাল বাজি আছে ; আৰু লগে লগে মানুহবোৰে হাত চাপৰি মাৰি আছে । সিহঁতৰ আচৰিত লাগিল যে একোজন মানুহে অনায়াসে বিৰাট এযোৰকৈ তাল বজাই আছে । আৰু মানুহবোৰে সমস্বৰে কিবা গান গাই আছে । তালৰ শব্দবোৰ কেতিয়াবা তেনেই মৃদু হৈ যায়, কেতিয়াবা তালবোৰ আকৌ গৰ্জি উঠে ।

আৰু কেইখোজমান আগবাঢ়ি গৈ সিহঁতে ৰহে । তালৰ গুম্‌গুমনিটো মৃদু হৈ আহে, আৰু সিহঁতে কাণপাতি শুনিবলৈ চেষ্টা কৰে ।

ৰাম ৰাম কেশৱ হৰি ।

* * * * *

মৎস্য ৰূপে অৱতাৰ ভৈলা প্ৰথমত ।
উদ্ধাৰিলা বেদ প্ৰভু প্ৰলয় জলত ॥

* * * * *

ৰাম ৰাম কেশৱ হৰি ।

বান্‌হাই আঁঠুকাঢ়ি হাতদুখন মাটিত থৈ কাণ পাতি ভালকৈ শুনিবলৈ চেষ্টা কৰে । গজাননে হঠাৎ থিয় হৈ এখোজ আগবাঢ়ি আকৌ পিছুৱাই আহি নিজৰ ঠাইত বহি

আনকেইজনৰ ফালে চাবলৈ ধৰে । তাৰ ধাৰণা হয় সি যেন কিবা বুজি পাইছে, সি ভাবে কিজানি আনবিলাকেও বুজি পাইছে ।

আদি দৈত্য হিৰণ্যকশিপু বলীযাৰ ।
নৰসিংহ ৰূপে হিযা বিদাৰিলা তাৰ ॥
ৰাম ৰাম কেশৱ হৰি ।

হেই মাঘো, হেই বান্হা —গজাননে প্ৰায চিঞৰি দিযে । কিন্তু বান্হাই তাক জোৰ কৰি বহুৱাই দিয়ে ।

—চুপ —বান্হাই কয় । চুপ্ হৈ থাক । চুপ্ ।

আকৌ সিহঁতৰ কাণলৈ ভাহি আহে,—

ত্ৰৈলোক্যক আক্ৰমিলা চৰণৰ গতি ।
তযু পাদোদক গংগা ভৈল উতপতি ॥
ৰাম ৰাম কেশৱ হৰি ।

হঠাৎ মাঘোই ঘপহ কৰে থিয হৈ ঘূৰি ঘূৰি গাবলৈ ধৰে —*ৰামা হো, ৰামা হো, ৰামাহো,* —

গজাননে বলিযাৰ দৰে চিঞৰি উঠে — *গংগা মাইকী জয ।*

জয, গংগা মাইকী জয । জয, বাবা ব্ৰহ্মপুত্ৰ কি জয ।
জয জয, বাবা ব্ৰহ্মপুত্ৰ কি জয ।

ভোৰতালৰ শব্দ বন্ধ হৈ গ'ল ।

সিহঁতৰ জয়ধ্বনি শেষ হোৱা মাত্ৰকে দেখিলে যে সিহঁতৰ সন্মুখত পাঁচ-ছযজন মানুহ থিয হৈ আছে । দুযোটা দলে পৰস্পৰক চালে । বাগানৰ দলটোৰ মানুহৰ কঁকালত এটা চুটি হাফ্‌পেণ্ট, গাৰ বাকী ভাগ উদং, গাৰ বৰণ যথেষ্ট ক'লা, চকুবোৰত যেন ভয় আৰু আশংকা । ইয়াৰ পূৰ্বেও এই মানুহবোৰক গাঁৱৰ মানুহে দেখিছে, কিন্তু আজিহে যেন প্ৰথমবাৰৰ বাবে তেওঁলোকে সিহঁতক চাইছে, চাওঁ বুলি চাইছে । বাগানৰ দলটোৱেও গাঁৱৰ দলটোক চালে । তেওঁলোকৰ কঁকালত এখন গামোচা, দুই-এজনৰ গাত ঠেক চুৰিয়া, প্ৰায়বিলাকৰে ডিঙিত আৰু এখন গামোচা, বাকী অংশ উদং । চকুবোৰত বিস্ময়ৰ ভাব । বাগানৰ মানুহখিনিও ইয়াৰ আগেয়ে, গাঁৱৰ মানুহক দেখিছে । আজি প্ৰথম সিহঁতে এই মানুহবোৰক চালে, চাওঁ বুলি চালে ।

গাঁৱৰ দলটোৰ মাজৰপৰা এজনে সুধিলে, —তহঁত কুলী ? বাগানৰ কুলী ?

সিহঁতে মূৰ দুপিয়ালে । মানুহজনে আকৌ সুধিলে, —তহঁতক কি লাগে ?

গজাননে বুজাবলৈ চেষ্টা কৰে, —আমাক একো নালাগে । ইমান ডাঙৰ আৱাজ কেনেকৈ হয় ! সেইটো কি বস্তু ! তাৰ ভিতৰত কি আছে ? ইমান আৱাজ !

মানুহকেইজনে নিজৰ ভিতৰতে ইজনে সিজনক চালে, তাৰ পিছত কুলীকেইজনলৈ চালে । এজনে আকৌ সুধিলে, —তহঁতে পলাই আহিছ নেকি ? সন্ধিয়াৰ পিছত কোনো কুলী বাগানৰ বাহিৰলৈ নাহে । তহঁতে কেনেকৈ আহিলি ? আচল কথা ক, নহলে আমি পুলিচক লগাই দিম । তহঁতে নিশ্চয় মৰামৰি কৰি পলাইছ ।

কুলীকেইজনে ঘূৰি যাবলৈ ওলায় । অনর্থক কাজিয়া ঘটিব পাৰে আৰু তেতিয়া বাগানত তাহাঁতৰ পিঠিৰ ছাল যাব । দুই-এখোজকৈ সিহঁতে বাগানৰ ফালে আগবাঢ়ে ।

তেনেতে, আন এজন মানুহে মাত লগালে, —হেই ৰ, তহঁত যে আৰু কুলী নে কুলী । মুখেৰে মাতিব নাজান নেকি ? তহঁতক সুধিছিলোঁ, পলাই আহিছ নেকি, কাজিয়া কৰি আহিছ নেকি ? যদি চাবলৈ আহিছিলি, আহ, চাহি ।

আগবাঢ়ি গৈ থাকোঁতে মানুহজনে কৈ যায়, —সেয়া আমাৰ নামঘৰ । বুজিছ, নামঘৰ । কিন্তু ৰ, চুই নিদিবি, মই আকৌ মাহ-চাউল বিলাব লাগিব । কি কৈছিলোঁ ? —অ’, এয়া আমাৰ নামঘৰ । ইয়াতে আমি বহি নাম গাওঁ । ঈশ্বৰ, ভগৱান জানতো ? জান । তহঁতে এইমাত্র গাইছিলি নহয়, —আমি গাইছিলোঁ ৰাম-ৰাম, তহঁতে গাইছিলি ৰামাহো । একে কথা । আমাৰ তালবোৰ চাবি আহ । কৈছিলি নহয়, আৱাজৰ কথা । আমাৰ নাম শেষ হৈছেই প্রায় । সেৱা কৰি মাহ-চাউল খাবি, আহ ।

আধা বুজি পোৱা আধা নুবুজা কথা-বতৰাৰ মাজেদি মানুহবোৰৰ কৌতূহল বাঢ়ি গৈ থাকে । মাহ-চাউল চোবাই চোবাই সিহঁতে যেন পৰস্পৰক জনাৰ বাবে আগ্রহ কৰে ।

কিমান দূৰ হব তহঁতৰ ঘৰ ? বহু দূৰ, নহয় জানো ? এনেকুৱা ডাঙৰ নামঘৰ তহঁতৰ আছে ? আৰু, আমাৰ দৰে বাৰী আছে ? তামোল গছ, আম-কঁঠালৰ গছ, পথাৰ, ধান, —এইবোৰ তহঁতৰ ফালে আছে ?

বান্‌হাই কয়, —আমাৰ নামঘৰ নাই । কোনোবা জুপুৰি এটাৰ কাষত নাইবা ডাঙৰ গছত আমি ৰঙা কাপোৰৰ নিচান দি দিওঁ । দেৱতাৰ বাবে দীপ জ্বলাই দিওঁ । মন্দিৰ আছে । জমিদাৰৰ মন্দিৰ । মন্দিৰত পূজা হয়, উৎসৱ হয় ।

আন এজনে সোধে, —তহঁতৰ দেশত তহঁতে বোলে ভাত নাখাৱ, কি খাৱ তেনে ?

আমি ৰুটি খাওঁ —মাঘোই কয় । ৰুটি খাওঁ, চাটু খাওঁ, চাউলো খাওঁ । পথাৰৰ কথা সুধিছিলি নহয় ? আমাৰ তাত পথাৰেই পথাৰ, পথাৰৰ পিছত পথাৰ । তহঁতৰ ঘৰবোৰ জংঘলৰ মাজত, চাৰিওফালে জংঘলৰ দৰে, মাজতে কেইটামান ঘৰ । আমাৰ ঘৰ মানে ঘৰেই, ঘৰৰ পিছত ঘৰ । আকৌ ঘৰৰ পিছত ঘৰ । তহঁতৰ ঘৰৰ দৰে নহয় । আমাৰ ঘৰৰ ওপৰত জাবৰ বন নাই । আমাৰ ঘৰ মাটিৰ । তহঁতৰ ঘৰবোৰৰ ওপৰত বনবোৰ জাপি দিয় । বনবোৰ কিয় জাপি দিয় ?

গাঁৱৰ মানুহবিলাকে হাঁহিবলৈ ধৰে । কিবা উপায়ে দুয়োপক্ষৰ মাজৰ পৰ্বতসমান ব্যৱধান মুহূৰ্তৰ বাবে আঁতৰি যায় । কুলীবিলাকেও হাঁহে;ভয়ে ভয়ে, হাঁহো-নেহাঁহোকৈ হাঁহে ।

—ইহঁতৰ লগত উপায নাই, —সেই বিলনীয়াজনে কয় । বন মানে কি, খেৰ মানে কি, ইহঁতে কি বুজিব । সিহঁতৰ মাটিৰ ঘৰ ! হেৰৌ, মাটিৰ কোনোবাই ঘৰ সাজেনে ? মাটিৰেঁ তই চৌকা কৰিব পাৰ, বেৰ লেপিব পাৰ, ঘৰৰ ভেটি কৰিব পাৰ । সি কৈছে বোলে সিহঁতৰ ঘৰ মাটিৰ । তহঁত কিবা এন্দুৰ নেকি ? এন্দুৰৰ দৰে মাটিৰ তলত থাক নেকি ? ইহঁত কিবা অজলা নেকি ? ইহঁতৰ কথাবোৰ শুনচোন । আমাৰ বোলে ঘৰ জংঘলৰ মাজত । ঘৰৰ চাৰিওপিনে আম, কঁঠাল, তামোলৰ গছ, ইহঁতৰ বাবে জংঘল । তহঁতৰ ফালে গছবোৰ ক'ত থাকে অ' ? তোৰ নিজৰ গছবোৰ তোৰ ঘৰৰ ওচৰতে নাথাকি ক'ত থাকিব ? তোৰ গছ তই ৰুবি ক'ত ?

আন এজনে কয়, —সেইবোৰ কথা বাদ দেচোন । মই এই কথাটোকে সুধিব খুজিছিলোঁ যে ইহঁতে মাটিৰে কেনেকৈ ঘৰ সাজে । নে উঁই পৰুৱাৰ দৰে টিপ্ সাজি তাতেই ইহঁতে সোমাই থাকে নেকি ! তহঁতৰ দেশত নৈ-বিল নাই ? বানপানী নাই ? মাটিৰ তলত কেনেকৈ সোমাই থাক তহঁতে, তাকে প্ৰথমতে বুজাই দেচোন । আৰু বান আহিলে কি কৰ ? গংগা মাই কি জয় দিছিলি নহয় । গংগা কিমান ডাঙৰ ?

বান্হাহঁতে যেতিয়া কোঢ়াল কৰি আহি ভোলাৰ দোকান পালে, তেতিয়াও দোকান খোলাই আছিল । বাগানৰ ভিতৰত বাগানৰ নিয়মেই চলে আৰু সন্ধ্যাৰ লগে লগে বাগানৰ কাম বন্ধ হোৱাৰ পিছত বাকীবিলাক ঠাইও নিজম হৈ পৰে । কিন্তু ভোলাৰ দোকান খোলা থাকে । বাহিৰৰ দুৱাৰখন জপাই থোৱাৰ পিছতো দোকান খোলাই থাকে, কাৰণ, ভোলা বুলি মাতিলেই দুৱাৰ খোল খাই যায ।

দোকানত নানা তৰহৰ বস্তু থাকে । ধৰিবলৈ গলে তাত নোহোৱা বস্তু একো নাই । বিৰী থাকে, মলা ধঁপাত থাকে । চাউল, দাইল, পিঁয়াজ, আলু, জলকীয়া, তেল থাকে । কাপোৰ ধোৱা ঢোপচাবন আৰু গাত দিয়া চাবন থাকে । দাঁত ঘঁহা ক'লা পাউদাৰ এটা ভোলাই নিজে বনায় । ব্লাউজ, চুলিবন্ধা ঘুনুচা, সৰু-বৰ নানা ৰঙৰ

মণি, বনিয়ন, কামিজ, বাঙালী গামোচা তাত পোৱা যায় । তাত আনকি চিগাৰেটো পোৱা যায় । লেম মাৰ্কা চিগাৰেট । চিগাৰেটৰ পেকেটৰ ভিতৰত মিঠা বড়িও থাকে । তানচেন বড়ি । পেটৰ অসুখৰ দৰব সুধাসমুদ্ৰ পোৱা যায়, জ্বৰৰ দৰব বেছিলিন পোৱা যায়, আৰু গাৰ বিষৰ ক'লা কবিৰাজী বড়িও পোৱা যায় । এই ক'লা বড়িবোৰ লৈ অৱশ্যে মানুহৰ মাজত মতভেদ আছে । ভোলাই যদিও কয় যে এইবোৰ কবিৰাজী বড়ি, সি কবিৰাজৰ নামটো গুপুতে ৰাখে । দুই-এজনে কয় এই বড়িবোৰ ভোলাই নিজে বনায় । কুলীৰ মাজত এই দৰবৰ কিন্তু খ্যাতি আছে;খালে যেনেতেনে গাৰ বিষ কমিবই । কোনে বনায় সেই কথাৰ কি দৰ্কাৰ ।

ভোলাৰ বয়স হৈছে । তথাপি সি এতিয়াও বাগানত কাম কৰে । বৰঞ্চ তাৰ কাম-কাজবোৰ বেছ পৰিপাটি । চাহাবে তাক ভাল পায়, কাৰণ, সি ভালকৈ ৰান্ধিবও জানে ।

বান্‌হাইত ওচৰ আহি পোৱাৰ লগে লগে হাতৰ লেমটো অলপ দাঙি ধৰি, ভোলাই সুধিলে, —কি অ' ? এই ৰাতিখন ক'ৰপৰা ওলালিহি ? হাতত লাঠী, মুখত হাঁহি, বাঁওহাতে সেউজীয়া পাত । এয়াতো বাঘ চিকাৰৰ লক্ষণ নহয় । বাগানত আজি কিবা পাত্‌ৰি আছিল নেকি অ' । হওক দে, বেয়া নহয় । ফেদিক্ চাহাবৰ পাত্‌ৰি হেনো দূৰৰপৰা চাবও পাৰি । নাখাৱ নাই, চাবতো পাৰিবি । গন্ধটো পাবি । মলমলীয়া গন্ধ । পিছে, আহিলি ক'ৰপৰা ?

বান্‌হাই ভোলাক ভাল নাপায় । ভোলাই বহুত কথা কয়, কথা আৰম্ভ কৰিলে শেষ কৰিববলৈ পাহৰে । বান্‌হাই কম কথা কয় । বেছি কথা কব নজনা নাইবা নোকোৱা মানুহৰ সদায় বিপদ । সদায় বেছি কোৱাজনৰ জয় ; মিছা কথাৰ ভাগুাৰ হলেও তাৰেই জয় । কাৰণ, আনৰ মুখ বন্ধ হৈ যায় । বান্‌হাই কয়,—ফেদিক্ চাহাবৰ পাত্‌ৰি, তই নহলে কেনেকৈ হব ভোলা ? ফেদিক্ চাহাবৰ কুকুৰটোৱে গোন্ধ পোৱাৰ আগতে তইহে গন্ধ পাৱ প্ৰথম । চাহাবে খোৱাৰ আগতে দূৰৰপৰা গন্ধ পাৱ, আৰু খাই অতোৱাৰ পাছত ঝুঠা থালখন তোৰ নাকত লাগিলে তেতিয়াতো গন্ধৰ কথাই নাই ।

—আজিকালি বান্‌হাৰ কথাই বেলেগ, —ভোলাই আৰম্ভ কৰে । সি হাতৰ লেম্‌টো চাংখনৰ ওপৰত থয়, আকৌ তুলি লৈ ফিটাডাল এবাৰ বঢ়াই দিয়ে, আকৌ কমাই দিয়ে । তাৰ পিছত লেম্‌টো দীঘল গজাল এটাত ওলোমাই থয় । সি কয়, —বান্‌হা মাইকীচৰ্দাৰ হোৱাৰ পিছৰপৰা তাৰ কথাবোৰ বেলেগ ধৰণৰ হৈ গৈছে । মাইকীচৰ্দাৰ, গতিকে মাইকীবাবুৰ লগত তাৰ কাম, মাইকীবোৰৰ কেঁচুৱাৰ লগতে তাৰ কাৰবাৰ । সেইবাবে আজিকালি তাৰ কথাৰ সুৰ বেলেগ হৈ গৈছে । সিদিনাখন চাহপুলিৰ তল নিকাবলৈ মাইকী গ'ল, লগতে গ'ল বান্‌হা । এনেয়ে শুদা মানুহজন

গ'লনে ? কেনেকৈ যাব ? কাষত কেঁচুৱা, মূৰত চাৰি-পাঁচটা জাপি, কান্ধত মাইকীৰ চোলা । পিছে, সিহে কয়, চোলা বুলি । মই চাওঁতে দেখিছিলোঁ কিছুমান ফটা কাপোৰ । তেতিয়াহে মই বুজিছিলোঁ বান্‌হাই কান্ধত কিনো চোলা কঢ়িয়াই নিয়ে । মাইকীহঁতৰ চোলা একোটা, কান্ধত নিবলৈ সি চোলা পাব ক'ত ? তাৰ কান্ধত আছিল অত্যন্ত ময়লা ফটা কাপোৰ । এবাৰ মই ভাবিলোঁ, মাইকীহঁতৰ মলিয়ন ফটা কাপোৰবোৰৰ বাবে বান্‌হাৰনো কিয় ইমান মোহ । অলপ ভালকৈ চোৱাৰ পিছত গম পালো, কিয় । কাৰণ, কাপোৰখিনি ময়লা হ'লে কি হব, তাত ৰঙা ৰঙা দাগ । তিতি আছিল নেকি অ' বান্‌হা ?

মাঘো, গজানন দুয়ো আগবাঢ়ি আহিল । বাস্‌দেও আহি ভোলাৰ চাংখনত বহিল । গজানন বান্‌হাতকৈ বয়সত ডাঙৰ । গজাননে দুয়োখন হাত দাঙি ভোলা, বান্‌হা দুয়োকে দুফালে ঠেলি দি কব ধৰিলে, —ভোলা, তোৰহে কিবা এটা হৈছে । তইহে কথাবোৰ এনেকৈ কৱ যেন তই আমাৰ ওপৰত কিবা এটা হৈ পৰিলি । অৱশ্যে তই বোধহয জন্মদিন ধৰি তেনেকৈয়ে কথা কবলৈ শিকিছ । আৰু তোক দেখিলেই বান্‌হাৰো কিবা এটা হয । পিছে, তইনো কি ? তইও কুলী । আমিও কুলী, তইও কুলী । দৰ্কাৰ হলে তই চাহাবৰ খানা বনাই দিয, দৰ্কাৰ হলে জোতা চাফা কৰি দিয । মইও তাকে কৰোঁ, বাস্‌দেও, বান্‌হা, মাঘোইও তাকে কৰে । আমি কুলী, আমাৰ একেটা জাত । আৰু তই ভোলা, মাইকী চৰ্দাৰতো তইও আছিলি । তোৰো মাইকীবাবুৰ লগত কাম আছিল, তইও মাইকীৰ কাম চাই ফুৰিছিলি, সেইবাবেইতো তই মাইকীৰ নানা তৰহৰ কাপোৰৰ কথা ইমান ভালকৈ জান । এতিযা বহ, দুয়ো বহ ।

—তাতকৈ বহাৰ আগতে খাবলৈ কিবা-এটা আন, —বাসদেওৱে কয় । তহঁতৰ দন্দ দৈনিকে চলে ! দন্দ কাজিয়া কৰি আৰম্ভ নকৰিলে তহতৰ মন জুৰো নপৰে । এতিয়া মন জুৰ পৰি গ'ল যেতিযা, গা-জুৰ পেলাও আহ । বান্‌হা বহ । মাঘোও বহ । আটায়ে বহ । ভোলা, তই, বহাৰ আগতে টেকেলিটো লৈ আহ । এটেকেলিযে আজি নাপাবগৈ । তথাপি তাৰেই আৰম্ভ কৰোঁ, আহ ।

—তহঁত দুয়োৰেহে কিবা এটা হৈছে, —ভোলাই কয । গজানন আৰু বাস্‌দেও তহঁত দুয়োৰে । আমিতো, বান্‌হাই আৰু মই, দুয়ো কাজিয়া কৰোঁ । দুয়ো মুখত কাজিযা কৰোঁ আৰু কাজিযাৰ পিছত হাঁহিমুখে দুয়ো দুয়োৰে কামত যাওঁ । সিও মোৰ কথাত বিশ্বাস কৰে, মইও তাৰ কথাত বিশ্বাস কৰোঁ । কিন্তু বিশ্বাস নকৰ তহঁত দুয়ো । আহি বহিলেই তহঁতক লাগে বিষৰ দাৰাই নহলে কলহ, টেকেলি । এই দৰববোৰ, টেকেলিবোৰ কিনি আনোঁতে পইচা খৰচ হয বুলি কলো তহঁতে বিশ্বাস নকৰ । যেন তহঁতে এইবোৰ ইয়াত জমা কৰি থৈছ, আহি পোৱা মাত্ৰকে মই আনি দিম নহয় জানো ?

—এই ভোলা তই বেছি কথা নকবি, —বাসদেওৱে কয় । তই মোক কিমান টকা বাকী দিছ ? নে গজাননকে দিছ ? এনেয়েনো মানুহে কয় নে তই চিকটা বঙাল ? তই যদি এটকাৰে এটা বস্তু কিন, তই আমাৰপৰা লব কমেও পাঁচ টকা । তোৰ ইয়ালৈ আহোঁ বাবে গজাননৰো এটা পইচা ঘৰলৈ নাযায়, মোৰো নাযায় । আমাৰ পইচাখিনি তোৰ ইয়াতেই থৈ যাওঁ । তই চোৰ-ডকাইততকৈও অধম । হাতত পইচা নপৰিলে তই নুঠ মই জানো । এই ল এটকা । ডাঙৰ কলহ এটা আনিবি ।

—দুগ্‌গা ! শুই দুগ্‌গা, —ভোলাই চিঞৰে ।

—কি বাবা ? —দুগ্‌গাই ঘৰৰ ভিতৰৰপৰা সোধে ।

—কলহ এটা এইফালে দি যাচোন । গিলাচ-তিলাছ কিবা থাকিলে দিবি ।

—ভোৰ চাৰিটাত তোৰ ডিউটি আছে বাবা । —তাঁড়িৰ কলহ এটা আৰু দুটা গিলাচ ভোলাৰ ওচৰত থৈ তাই কয় । —তাহাঁতক ক, কলহটো সিহঁতে লৈ যাওক, য'তে খায় খাব । তই ভাত খাই শুই থাক ।

ফেনেৰে মুখ সমান হৈ ভৰি থকা কলহটোৰপৰা এগিলাচ বাকি লৈ ঘট্ ঘট্ কৰে পি শুদা গিলাচটো মাটিত থৈ বাসদেওৱে হাতৰ তৰ্লুৱাৰে মুখখন মচি মচি কয়, —হয়তো, যা । তই যাগৈ ভোলা । শুইথাক গৈ । ভাত খাই আৰু কি কৰিবি । শুই থাকগৈ —ৰাতিপুৱাতেই ডিউটি আছে । দুগ্‌গাক কৈ থৈ যা, হাতেৰে ঢুকি পোৱাকৈ আৰু একলহ থৈ যাবি ।

মাঘোই এবাৰ গজাননৰ ফালে চাই গিলাচটো হাতত তুলি লৈ, এগিলাচ ললে আৰু কলে, —বাস্‌দেও, তোৰ দেখোন জিভাত এটোপা পৰিল নে নাই মূৰত ধৰিলেই । আৰু এগিলাচ খালে দেখোন বাগৰিয়ে পৰিবি যেন লাগিছে ।

বাস্‌দেওৱে মাঘোলৈ ঘোপাকৈ এবাৰ চালে, আৰু তাৰ পিছত আনটো গিলাচ আনিবলৈ হাত মেলিলে । কিন্তু গজাননে তাৰ হাতখন ঠেলি দি গিলাচটো আনি এগিলাচ বাকি ললে । মাঘোই খাই অঁতোৱাৰ পিছত সিটো গিলাচ বান্‌হাই ললে । ভোলাই যেন কিছু অসহায়ভাৱে ইজনৰপৰা সিজনলৈ চাব ধৰিলে । আৰু এটা গিলাচ ক'ৰবাৰপৰা আনিব নোৱাৰিলে, তাৰ ভাগলৈ যে কলহটোত কিবা থাকিব, সন্দেহ যেন লাগিল ।

—মই কৈছোঁ নহয় বাবা, —দুগ্‌গাই কয়, ইহঁতক যাবলৈ দে । বাস্‌দেওৱে ইমান ফুটনি মাৰি আছে, তাৰ ঘৰত গৈ যিমান খুচি খাওকগৈ, মাৰপিট্ কৰকগৈ । আৰু অলপ পিছতে ইহঁতৰ মাৰপিট্ লাগিবই ।

দুগ্‌গাৰ বয়স দহ বছৰ । দৰাচলতে দহ ভৰি এঘাৰত সোমাল । তাই কঁকালত ৰঙা আৰু সেউজীয়া মিহলি সূতাৰ গামোচা এখন পিন্ধে । কোনো চোলা নিপিন্ধে । হাট নাইবা সভালৈ গলে, গাত আৰু এখন গামোচা উৰি লয় । বয়স অনুপাতে তাই

ওখ । সেইবাবেই হবলা তাই চাহৰ পাত তোলাত আনতকৈ খৰ । তাই কদাকাচিৎ হাঁহে, প্ৰায়ে মুখত এটা খঙৰ ভাব থাকে ।

কিন্তু তাই বগা । অন্ততঃ আন ক'লা ছোৱালীবিলাকৰ তুলনাত তাই বগা । তাইৰ মাক সৰুতে ঢুকাইছে, ন বছৰ আগতে । কিছুমানে কয় তাইৰ মাক বগা আছিল, আন সকলোৱে কয়, তাই ক'লা আছিল । বৰং, ময়ূৰাক্ষীৰ সিপাৰৰ মাইকীতকৈও তাই ক'লাহে আছিল । বাপেক ভোলাও ক'লা । ক'লা মাকৰ পেটত ক'লা বাপেকৰ কেনেকৈ বগী ছোৱালী এজনী জন্মিল, এই লৈ বাগানৰ বুঢ়ীবিলাকৰ মাজত নানা কথা ওলায় । কিন্তু যিমানেই দিন যায় সিমানেই দুগ্‌গাৰ মাকৰ বৰণটো লৈ বুঢ়ীবিলাকৰ মাজত মতানৈক্য ঘটে ।

যি নহওক, বাগানৰ মাজত দুগ্‌গা বগী বুলিয়েই জনাজাত । আৰু বাগানত আটায়ে দুগ্‌গাক মৰম কৰে । মাউৰা ছোৱালী ৰন্ধাবঢ়াৰপৰা আৰম্ভ কৰি গছত উঠা, ৰচি বনোৱালৈকে আটাইবোৰ কাম তাই অকলে কৰে । ভোলাই খেজুৰ গছত উঠিবলৈ আৰু তাত কলহ আঁৰি দিবলৈ যিখিনি ৰচিৰ আৱশ্যক, সেইখিনি দুগ্‌গাই কৰি দিয়ে । ভোলাৰ দোকানখন প্ৰায়ে তাই চলায়, কি বস্তুৰ কিমান দাম তাই হিচাপ ৰাখে । তাইৰ চুলিখিনি চুটি, এবাৰ জ্বৰ হওঁতে তাইৰ চুলিখিনি খুৰাই দিয়া হৈছিল । তাই গীত গাবও জানে, নাচিবও পাৰে । বাগানৰ বাবুহঁতেও দুগ্‌গাক চিনি পায় ।

ভোলাই দুগ্‌গাৰ কথালৈ কাণ নিদি, তাঁড়ি খাই থাকে । বাকী কেইজনেও, অলপ সময় কথা বন্ধ কৰি, কেৱল তাঁড়িকে খায় । যেন কলহটো কেইমিনিটমানৰ ভিতৰতে শেষ কৰি খালী কৰাটো সিহঁতৰ এটা প্ৰধান্ কৰ্তব্য ।

অলপ সময়ৰ পিছত মাঘোই কয়,—তহঁতে যিয়েই নকৰ কিয়, সেই নামঘৰৰ মানুহজনক মোৰ খুব ভাল লাগিল । আমাক মাতিলে, —হেই কুলী । মূৰটো অলপ গৰম হৈ গ'ল । পিছতে ভাবিলোঁ, হয়তো, আমিতো কুলীয়ে হয় । কুলী নহয় আকৌ বাবুনে ? কুলী বুলিলেও তাক মোৰ ভাল লাগিল । খাবলৈও চানা দিলে । পিছে চানাবোৰত কিবাকিবি মিহলায় হবলা । আমি যে খাওঁ চানাবোৰ, তাতকৈ সোৱাদ লাগিল । নে, সিহঁতৰ পানীবিলাকেই ভাল নাজানো । ৰ, চানাবোৰক সিহঁতে কি বুলি কৈছিল, বান্‌হা ? কিবা নাম এটা আছে ।

দুগ্‌গাই ফিচ্‌ফিচ্‌কৈ হাঁহে । হাঁহি উঠা মুখখন ঢাকিবৰ বাবে তাই কঁকালৰ গামোচাখন অলপমান দাঙি ধৰিয়েই তৎমুহূৰ্তে আকৌ পেলাই দিয়ে । গামোচাখনৰ তলত তাই একো পিন্ধা নাছিল, পিন্ধাৰ অভ্যাসো নাই । হাঁহি হাঁহি তাই কয়, —তাকো নাজান ? সেয়া মাহচাউল, আছামীবিলাকে ইয়াক মাহচাউল বুলি কয় । আৰু দেহজুৰে কয়, —গাজী । দেহজুৰক জান, নাওৰ গুৰিয়াল যে ? তইনো কি জানিবি ?

তই এই ল'ৰা মানুজনে ইহঁতৰ লগ লৈ দাৰু পিবলৈ শিকিছ ? আন কথা একো নাজান ।

—কি কলি ? —মাঘোই কয়, মই ল'ৰা মানুহ, হয়নে ? মোৰ কিমান বয়স হৈছে জান ? যেন, তইহে একেবাৰে বুঢ়ী এজনী ওলালিহি । দাৰুৰ কথা তই কি জান ? এনেকুৱা একলহ খাই দিলেও মোৰ একো এটা নহয়, এতিয়া দুগিলাচহে খালোঁ । তই কেঁচুৱা ছোৱালীজনীয়ে ক'বলৈ আহ, মই সৰু ল'ৰা । জান, মোৰ মাইকীজনী, —

মাঘোৰ মুখৰ মাত বন্ধ হৈ যায় । সি তলমূৰ কৰি বহি থাকে ।

দুগ্‌গাই সুযোগ পাই কবলৈ ধৰে, —বন্ধ কৰিলি কিয় ? মাইকীৰ নাম মুখৰপৰা ওলোৱা মাত্রকে মুখ বন্ধ হৈ গ'ল দেখোন । তোৰ মাইকীজনী মনেসজা মাইকী নে বাইছ্‌কোপত দেখা মাইকী ? যি নহওক দে, দুগিলাচতে তোৰ যি অৱস্থা হৈছে, যদি পাৰ লাহে লাহে খেপিয়াই খেপিয়াই লাইনলৈ যাগৈ । ঠাণ্ডা পানী মূৰত ঢালি শোঁ গৈ যা ।

গজানন, বাস্‌দেও, বান্‌হা আটায়ে হাঁহিবলৈ ধৰে । ভোলাই মুখৰ ভিতৰতে হাঁহে আৰু কয়, —তহঁতৰ কাজিয়া লাগিলেই নহয় । তই যা গৈ দুগ্‌গা । তই ইয়াত থাকি কি কৰিবি ? আমি আজি লগ-সংগ পাইছোঁ যেতিয়া, অলপ মন খুলি কথা কওঁ । ইহঁতে এতিয়ালৈ একো নাজানে । মই ইহঁতক বুজাই দিম, আছামী মানুহৰ কথা । আৰে, তহঁত আহিছ আছামদেছলৈ, আছামী মানুহক নাজানিলে কেনেকৈ হ'ব ? আৰু আমি বাগানৰ কুলীয়ে, কেইজন আছামী লোকক লগ পাম ? দেহজুৰক লগ পাম, মনবৰক লগ পাম,তপোৰামক লগ পাম । ভালদেই, মানুহ ছব ভাল । পিছে, তই, যা দুগ্‌গা । নুশুবি, কিবা এটা কৰি থাকিবি ।

—শুমনো কেনেকৈ ? —দুগ্‌গাই কয়, এগিলাচ, দুগিলাচ, তিনি গিলাচ, —তাৰ পাছত ইয়াৰপৰা কুকুৰ-মেকুৰীও পলাব লাগিব । মই হলে, ইয়াৰ পিছত আৰু এটা কলহো আগবঢ়াই নিদিওঁ, তহঁতে চিঞৰি থাকিলেও নিদিওঁ । আৰু এটা কলহ পালে, মাজনিশালৈ ইয়াতে আটাইজাকে হাল্লা কৰি থাকিবি । ৰাতিপুৱালেই আকৌ হাল্লা নালাগিব জানো ? লাইনৰ বাহিৰলৈ গৈছিলি, ৰাতি লাইনত কিছুপৰ থকা নাই । চাহাবে কি কৰিব বুলি ভাবিছ— ? ৰাতিপুৱা কি বুলি কবি চাহাবক ? চাবুকৰ কোব, চাহাবে দিবতো ! ভালৈই পাবি চাগৈ ।

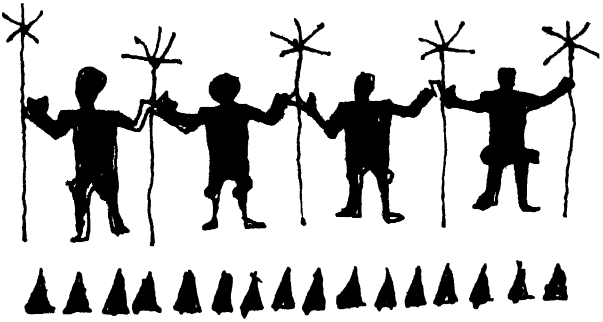

ছয়

ফ্ৰেড্ৰিক চাহাবৰ ঘৈণীয়েকজনী দেশী । কিছুমানে কয়, তেওঁ ফ্ৰেড্ৰিকৰ বিয়া কৰোৱা তিৰোতা নহয় । সেইবাবে পৰাপক্ষত তেওঁ নিজৰ বাসভৱনত কোনো পাৰ্টি নিদিয়ে । কিন্তু ফ্ৰেড্ৰিক চাহাবৰ যথেষ্ট সুনাম আছে । তেওঁৰ একমাত্ৰ ব্ৰত চাহপুলি আৰু চাহপাত । তেওঁৰ ধৈৰ্য, সাহস আৰু উৎসাহৰ তুলনা নহয় । তেওঁ অটব্য হাবিৰ মাজেদি নিৰ্ভয়ে অহা-যোৱা কৰে, বাঘ-হাতী-ভালুকক ভয় নকৰে আৰু ভূত-প্ৰেতক বিশ্বাস নকৰে । বনুৱাবিলাকেও তেওঁক শ্ৰদ্ধা কৰে । কাৰণ তেওঁ কামবিলাক সুচাৰুৰূপে জানে । যেতিয়া বনুৱাক তেওঁ নিৰ্মমভাৱে কোবায, তেতিয়াও সিহঁতে বিদ্ৰোহ নাইবা আপত্তি নকৰে, কাৰণ কাম হেয়া কৰিলে মাৰ খাবই লাগিব, সেযা স্বাভাৱিক কথা । যিহেতু মাৰধৰ এটা দৈনন্দিন ঘটনা, মাৰ খোৱাটো প্ৰায এটা অভ্যাসৰ কথা ।

ফ্ৰেড্ৰিক চাহাবৰ ঘোঁৰাটো তেজী আৰু বেগী । তাৰ বৰণটো ধোঁৱাবৰণীয়া, মাত্ৰ আগঠেং দুটাৰ খুৰাৰ ওপৰখিনি বগা, আৰু কপালত যেন এটা বগা ফোঁট । ৰাতিপুৱা চাহ-জলপান খাই উঠি চাহাবে প্ৰতিদিনে বাগানৰ কাম চাবলৈ যায । যিডৰা মাটিত চাহগছবোৰ ডাঙৰ হৈ উঠিছে, তাৰপৰা কমেও এহেজাৰ পাউণ্ড চাহপাত উলিযাবই লাগিব, সেযা তেওঁৰ পণ । ইতিমধ্যে ফেক্টৰীত তেওঁ দুটা নতুন মেচিন বহাই লৈছে ।

মেমচাহাবৰো আছে এটা গাধ । মানুহে খোজকাটি যিমান বেগে যাব পাৰে, গাধটোৰ বেগো তিমানেই । গতিকে ঐবাৰ তাৰ পিঠিত উঠি লব পাৰিলে পৰি যাবৰ ভয নাথাকে । মাজে সময়ে মেমচাহাবে চাহাবৰ লগতে কাম চাবলৈ ওলাই যায । বনুৱাবিলাকক, বিশেষকৈ মাইকীবিলাকক, তেওঁ যিমান কঠোৰভাৱে গালি দিব পাৰে, চাহাবে নোৱাৰে । অৱশ্যে তেওঁ বেতৰ লাঠিডালেৰে কোবাবও পাৰে । কিন্তু ফ্ৰেড্ৰিকৰ এটা স্পষ্ট হুকুম যেন তেওঁ কেতিয়াও মতা মানুহৰ গাত বেত নলগায, কাৰণ সেযা নিতান্ত অপমানৰ কথা ।

বাগানৰ কলঘৰৰপৰা অলপ নিলগত বিস্তৰ এলেকা এটাত চাহপুলি ৰোৱা হৈছে । চাহপুলিৰ মাজৰ বন উঘালিবলৈ, পুলিৰ গুৰি নিকাবলৈ সাধাৰণতে তিৰোতা, ছোৱালী আৰু ল'ৰাক কামত লগোৱা হয় । কাৰণ ডাঙৰ মতাবোৰ কোৰমৰা, গছকটা, বেৰ আদি দিয়া কামত ব্যস্ত থাকিবলগীয়া হয় । এই চাহপুলিৰ যত্ন লোৱা কামখিনি প্ৰায়ে মেমচাহাবে চায় । গাধটোৰ লেকামডাল তাৰ পিঠিৰ ওপৰত পেলাই থৈ, তেওঁ ল'ৰা-ছোৱালীবোৰৰ কাম-কাজ চাই থাকে । দেখোঁতে পোৱালিৰ সমান সৰু কুকুৰটো তেওঁৰ ওচৰে ওচৰে গৈ থাকে । পাঁচগৰাকী বুঢ়ী, বাৰজনী ছোৱালী আৰু দহজন ল'ৰাই সিদিনাখন তাত কাম কৰি আছিল । এতিয়ালৈকে এইখিনি কামৰ চৰ্দাৰ আছিল গজানন । চাহপুলিৰ যত্ন লোৱাত গজানন পাকৈত । কোনটো পুলিৰ পাতত পোকে ধৰিছে, কোন পুলিৰ শিপা কটা গৈছে, কোন ঠাইত নতুন পুলি ৰোৱাৰ দৰ্কাৰ, এই আটাইবোৰ কথা গজাননে এবাৰ চকু ফুৰায়ে কৈ দিব পাৰে । তাক সহায় কৰে তুল্‌সীয়ে । গজাননে তুল্‌সীক কামবোৰ চম্‌জাই দিয়ে, আৰু তুল্‌সীয়ে এমূৰৰপৰা কামবোৰ বনুৱা মাইকী, ল'ৰা-ছোৱালীৰ মাজত ভগাই দিয়ে । বুঢ়ীকেজনীয়ে সুযোগ পালেই তুল্‌সীক জোকায় । অৱশ্যে বাগানত চল্লিশৰ ওচৰ বয়স হোৱা মাইকী মাত্ৰেই বুঢ়ী । সিদিনাখনো সিহঁতে ৰং-ধেমালি কৰি চাহপুলিৰ কাম কৰি আছিল । তেনেতে, মেমচাহাব উপস্থিত হ'লহি ।

দুগ্‌গাই পাতবোৰ লেৰেলি যোৱা পুলি এটা উঘালি আছিল । তাইৰ ওচৰলৈ গৈ মেমচাহাবে সুধিলে, —হেই, তোৰ চকু নাই নেকি ? পুলিটো উঘালি পেলালি কেলেই ? উত্তৰ দিলে ওচৰতে থিয় হৈ থকা তুল্‌সীয়ে, —মেমচাহাব, সেইটো পুলি মৰিছে । দেখিলেই গম পায় । তাত আন এটা পুলি ৰুব লাগিব ।

বেতডাল তুল্‌সীৰ ফালে টোৱাই মেমচাহাবে, ক'লে—মইতো তোক সোধা নাই । সুধিছোঁ এইক, এই বঙালীজনীক । আজি চাৰি-পাঁচ বছৰে মই তাইৰ কাম দেখি আহিছোঁ, তাইক মই নাজানোনে ? তই আহিছ মোক শিকাবলৈ ? নে, তাই তোৰ মন ভুলাইছে ? আৰু তই এই মতাজনে ইয়াত কি কৰিছ ? কোৰ মাৰিবলৈ নগলি কিয় তই ? ইয়াত ছোৱালীৰ লগত চুপতি মাৰি থাকিবলৈ তোক কোনে কৈছে ? হেই, কি নাম তোৰ ? ইফালে আহ । ও, মনত পৰিছে, দুগ্‌গা । ইফালে আহ ।

—পুলিটোও লৈ আহিবি দুগ্‌গা, —তুল্‌সীয়ে কয় ।

মেমচাহাবে চকু ৰঙা কৰি তুল্‌সীৰ ফালে চায় । দূৰৈত থকা গজানন লাহে লাহে, সিটো মূৰৰপৰা আগুৱাই আহি থাকে । গাধটোৱে এবাৰ মূৰ তুলি চাই আকৌ ঘাঁহ খাবলৈ ধৰে । কুকুৰটোৱে আঁঠুলৈকে পিন্ধা মেমচাহাবৰ ৰবৰৰ জোতাযোৰ দুই-এবাৰ শুঙে । হাতত পুলিটো লৈ দুগ্‌গা ওচৰলৈ আহে ।

এটা পাত অকণমান লেৰেলি গলেই তই পুলিবোৰ তুলি পেলাবি নেকি ? — মেমচাহাবে সোধে । কোনে কৈছে তোক উঘালিবলৈ ? ই তোৰ মতা নেকি ? তইনো কেনেকৈ মনত ৰাখিবি, কোনজন তোৰ মতা । ক, মুখেৰে নামাত কিয় ?

বুঢ়ীকেজনীয়ে অবাক হৈ মুখত কাপোৰ দিয়ে । সিহঁতেও জানে, দুগ্‌গাই কোনো দোষ কৰা নাই । তুল্‌সীয়ে আকৌ কলে, —মেমচাহাব, মোৰ খুচিমতে মই বাগানত্ত কাম নকৰোঁ । মই কি কাম কৰিব লাগিব, সেয়া চাহাবৰ মৰ্জিৰ কথা । দুগ্‌গাৰ হাতৰ পুলিটো মৰি গৈছে, দেখিলে সবে বুজিব ।

মেমচাহাবৰ খংটো মূৰ পায়গৈ । ক'ৰবাত তেওঁ যেন অপমান বোধ কৰে । হঠাৎ তেওঁ বেতডালেৰে দুগ্‌গাক কোবাবলৈ ধৰে, —তোক আজি মই মাৰি পেলাম । আমি যত্ন কৰি পুলি গজাম, আৰু তই এফাল মূৰৰপৰা উঘালি পেলাবি । ইমান তোৰ সাহ । তোৰ সাহ উলিয়াম আজি । মৰ তই, মৰি যা ।

দুগ্‌গাৰ পিঠিৰপৰা আৰু ভৰিৰপৰা তেজ ওলাই যায । তাই মাটিত বাগৰি পৰে, কিন্তু নাকান্দে ।

তুল্‌সীৰ অসম্ভৱ খং উঠে । তাৰ ইচ্ছা হয যেন বেতডাল সি হাতৰপৰা কাঢ়ি লৈ যাব । কিন্তু ধৈৰ্য ধৰি সি কয, —মেমচাহাব, তাই কোনো দোষ কৰা নাই । তাই দায়-জগৰ একো লগোৱা নাই । মিছাতে আপোনাৰ খং । হাতত বেত আছে, কোবাইছে ।

মেমচাহাবে ঘূৰি তাৰ ফালে চায় । খঙত তেওঁৰ মুখৰ মাত নোহোৱাৰ দৰে হৈ গৈছিল, —তই প্ৰথমৰে পৰা লাগি আছ । তই বদমাচ্ । তই দগাবাজ । কুলী ! গাহৰি !

খঙত বলিয়াৰ দৰে হৈ তেওঁ তুল্‌সীৰ বাউসিত বেতডালেৰে একোব মাৰি দিলে ।

তুল্‌সীয়ে বেতডাল তেওঁৰ হাতৰপৰা টানি লৈ আহিল । গজাননে আহি তুল্‌সীক পাছ পিনৰপৰা আঁকোৱালি ধৰি তাৰ দুয়োখন হাত বন্ধ কৰি ৰাখিলে । ল'ৰা-ছোৱালী, বুঢ়ী যিমান আছিল, আটাইবোৰ তালৈ দৌৰি আহিল । গজাননে চিঞৰি চিঞৰি কৈ থাকিল, —মেমচাহাব, আপুনি ঘোঁৰাত উঠক । আপুনি বাংলালৈ যাওকগৈ । যাওকগৈ, মেমচাহাব । যাওক যাওক ।

মেমচাহাব যোৱাৰ পাছতহে গজাননে তুল্‌সীক এৰি দিলে । তুল্‌সীয়ে এবাৰ ইফালে এবাৰ সিফালে ঘূৰি ফুৰিবলৈ ধৰিলে । তাৰ যেন গাত চুৰ্তি নাইকিয়া হৈ গ'ল । সাজ অপমান কুলীয়ে খুব বেছি অনুভৱ নকৰে । পদে পদে সিহঁতৰ অপমান হৈযে

থাকে, সেয়া একো নতুন কথা নহয় । তথাপি তুল্‌সীৰ লাজ লাগে । সি মাইকী মানুহৰ কোব খালে । গাৰ জোৰেৰে সি বেতডাল মাটিত পুতি দিয়ে, আকৌ উলিয়াই আনে । তাৰ পিছত সি বেতডাল ভাঙি দুটুকুৰা কৰিবলৈ যত্ন কৰে, কিন্তু বেতডাল নাভাঙে । অৱশেষত সি দলিয়াই বেতডাল বহু দূৰত পেলাই দিয়ে । আৰু বহি ফোঁপাবলৈ ধৰে । গজানন আৰু আনবোৰ কুলীয়ে মুখেৰে নামাতে ।

মাইকীবাবু চেনীৰাম সেইখিনি আহি পাওঁতে বেছিপৰ নালাগে । আহিয়ে তেওঁ মাটিতে বহি থকা দুগ্‌গালৈ চালে, তুল্‌সীলৈ চালে । দুগ্‌গাৰ ভৰিৰ তেজখিনি তেওঁ দেখিলে, তুল্‌সীৰ ক্ৰুৰ মুখখন দেখিলে । তাৰ পিছত তেওঁ মানুহ এগৰাকীক মাতিলে, —এই বুঢ়ী, ইফালে আহ । তই আৰু কাম কৰিব নালাগে, দুগ্‌গাক লৈ যা । মাইকীজনী নাহিল । যিখিনি ঠাইত আছিল, তাতেই তাই থিয় হৈ থাকিল । চেনীৰামে জানিছিল, তুল্‌সীক তাৰপৰা আঁতৰ কৰিব লাগে । তেওঁ জানে, খং অপমান বোলা বস্তুটো সংক্ৰামক । গতিকে খং লাগি থকা বস্তুটোক আঁতৰ কৰি অকলশৰীয়া কৰিব লাগে । তেতিয়া খংখিনি পুৰি পুৰি অন্ত হৈ যায় ।

চেনীৰামে কয়, —ছেঃ, কি কথাৰপৰা কি কথা হয় । ছেঃ । তুল্‌সীৰ দৰে এনেকুৱা এটা ধুনীয়া বাচ্চা ল'ৰা, দুগ্‌গাৰ দৰে কামিলা এজনী ছোৱালী । ছেঃ, চাচোন গজানন কথাবোৰ । তুল্‌সী তয়ে যা । তই দুগ্‌গাক লৈ তাইক ঘৰত থৈ আহগৈ । তাৰ পিছত অফিচলৈ আহিবি । অফিচত তই মোক অলপমান সহায় কৰি দিবি; বহুত দিনৰ কাম পৰি আছে । তিনিমান বজাত আহিলেও হব । এতিয়া যাগৈ যা, তাইক লৈ যা ।

তথাপি তাহাঁতে কোনেও নামাতে । চেনীৰামে আকৌ কয়,—দুগ্‌গা যাগৈ যা, কৈছোঁ নহয় । নে, তই উঠিবকে নোৱৰা হলি ? দুগ্‌গাই লাহে লাহে আহি তুল্‌সীৰ ওচৰত থিয় দি কয়, —ব'ল ।

তুল্‌সীয়ে দুগ্‌গালৈ চায় । তাইৰ দুযো গালৰ চকুলোখিনিত মাটি লাগি আছে । চুটি চুলিখিনিৰ মাজত শুকান পাত দুই-এটা সোমাই আছে, ভৰিৰ কোব খোৱা ঠাইখিনি ফুলি উঠিছে । সি দুগ্‌গাৰ কাষে কাষে গৈ থাকে ।

এবাৰ দুগ্‌গাই কয়, —কুলীয়ে কুলীৰ হৈ মাত মাতিলে মাৰ খাব লাগে । তই নাজান ?

—মাৰতো খালোঁ, —তুল্‌সীয়ে কয়, তই উঠি আহিলি কিয় ? মোৰ হলে আহিবৰ মন নাছিল ।

—তাৰ পিছত ? —দুগ্‌গাই সোধে ।

—তাৰ পিছত কিবা এটা বুধি ওলালহেঁতেন, —তুল্‌সীয়ে উত্তৰ দিয়ে ।

এজাক মানুহ —৫

—মাইকীবাবুৰ কথাবোৰ মিঠা । —দুগ্‌গাই কয় । তাৰ পিছত হঠাৎ তাই গছ এডালত আঁউজি চকু মুদি দিয়ে । খন্তেক তেনেকৈ থাকি, আকৌ দুই-এখোজকৈ আগবাঢ়ে । ঘৰ পাবলৈ মাত্ৰ কেইগজমান বাকী । তাই আকৌ কয়, —কথাবোৰ মিঠা যদিও কাম জানে । তাত আৰু বেছি সময় থকা হলে, তই আৰু মাৰ খালিহেঁতেন ।

তুল্‌সীয়ে কিবা এটা কোৱাৰ আগতে দুগ্‌গাই আকৌ বহি পৰি চকু মুদি দিলে । তাৰ পিছত তাই মাটিতে বাগৰি দিলে । সি তাইৰ ওচৰতে থিয় দি মাতিলে, —দুগ্‌গা ।

তাই নামাতে । তুল্‌সী আঁঠুকাঢ়ি তাইৰ চকুলৈ চালে, চকু দুটা মুদখাই আছে । তাইৰ মূৰটো অকণমান দাঙি ধৰোঁতেই সি দেখা পালে চুলিৰ মাজত তেজ । কেঁচা তেজ নহয়, গোটমৰা তেজ । তাইৰ মূৰতো কোব পৰিছে ।

দুগ্‌গাহঁতৰ ঘৰলৈ আৰু মাত্ৰ কেইখোজমানৰ বাট । সি তাইক দাঙি লৈ ঘৰৰ ফালে আগবাঢ়ে । দুৱাৰখনত ভিতৰৰপৰা দিয়া দাংডাল সি এখন হাতেৰে কেবাবাৰো চেষ্টা কৰি কোনোৰকম খোলে, আৰু দোকানৰ মালপত্ৰ থোৱা চাংখনৰ ওপৰত তাইক শুৱাই দিয়ে । মূৰত অলপ পানী দিয়াৰ পিছত তাই চকু মেলি চায় ।

খন্তেক সময় তাই নামাতে । তাৰ পিছত কয়, —তই মোক দাঙি আনিছিলি ?

—তই তেনেই পাতল । —তুল্‌সীয়ে কয় ।

তাৰ পিছত সি উঠি বাহিৰলৈ যাব ধৰোঁতেই দুগ্‌গাই কয়, —তই বাবাক কবি, বাবা এতিয়া আহিব নালাগে, মই ঠিকেই আছোঁ ।

তুল্‌সী বাহিৰলৈ গৈ কিবাকিবি পাত কিছুমান লৈ আহে । সি পাতবোৰ পানীৰে ভালকৈ ধুই হাতেৰে মোহাৰি মোহাৰি পাতখিনিৰপৰা ৰস দুই-এটোপ উলিয়াই চায়, তাৰ পিছত দুগ্‌গাৰ ওচৰলৈ আহি কয়,—আগেয়ে তোৰ মূৰটো চাই লওঁ । মূৰৰপৰা তেজ ওলাই থকা ভাল নহয় । এঠাইত তেজ ওলাইছে মই দেখা পাইছোঁ; আৰু ক'ৰবাত কাটিছে নেকি চাই লওঁচোন । তই শুই থাক, মই চাই-চিতি দৰব লগাই দিম ।

—মই ভাবিছিলোঁ, —দুগ্‌গাই কয়, —ভাবিছিলোঁ যে তই গুচি গলি হবপায় । তোৰতো ডিউটি আছে । আৰু মইতো ঠিকেই আছোঁ ।

—তই ঠিকেই আছ, —মূৰৰ তেজবোৰ পাতখিনিৰে লাহে লাহে মচি দি পাতৰ ৰস দুই-এটোপাল ফাটিযোৱা ঠাইখিনিতে পেলাই দি তুল্‌সীয়ে কৈ থাকে ।

—তোৰ মূৰৰ দুঠাইত তেজ ওলাইছে । বেতেৰে মূৰত কোবালে ছাল ছিঙি যোৱাৰে কথা । সেইবাৰে বোধকৰোঁ তই মুচকুচ্ গৈছিলি । ভাল হৈ গলেই ৰক্ষা ।

তই আৰু তোৰ বাবাৰ বাহিৰে আৰু ইয়াত কোন কোন থাকে ? চাওঁ তই পেট পেলাই শো, পিঠিখন চাই লওঁ ।

তাই পেট পেলাই শুই কয়, —ইয়াত থাকোঁ বাবা আৰু মই । আৰু কোনো নাই । মোৰ মা নাই, কাহানিবাই ঢুকাল । উঃ ! তাত নুচুবি, বেছ বিষায় ।

[illegible] এটা কোব তাইৰ পিঠিত বাৰুকৈয়ে পৰিছিল । সোঁফালে পিঠিৰ তলখিনি ফুলি আছে, কিজানিবা কোমৰৰ তললৈ গোটেইখিনি ফুলি গৈছে ।

—এনেকৈ একো লাভ নহব, —তুল্‌সীয়ে কয় । মই থকাৰ বাবে তোৰ বিষ নকমে । দাৱাই খালে কমিব । ক'ৰবাৰপৰা বিচাৰি দাৱাই আনিব লাগিব । উখহি থকা ঠাইবিলাকত লগাবও লাগিব । নহলে বিষটো বাঢ়িবহে নকমে ।

—দাৱাই তই পাবি ক'ত ? —তাই সোধে ।

—এইবোৰ দাৱাই জংঘলত পোৱা যায় । মই চিনি পাওঁ । বাহিৰ ওলাই গলেই বিচাৰি পাম । তই শুই থাক, মই বিচাৰি আহোঁগৈ ।

—তই, যাব নালাগে, বাবা আহি পালে, বাবাই কিবা এটা কৰিব । ক'লা বড়িবোৰ মই দেখিছোঁ । বিষত আৰাম পাবলৈ বাবাই বহুতকে দিয়ে এই বড়িবোৰ, কিন্তু সেই বড়ি মই নাখাওঁ । তাত কি থাকে দেহজুৰে মোক এদিন কৈছে । এতিয়া তই অকণমান ধৰচোন মোক, আৰু পেট পেলাই থাকিব নোৱাৰোঁ । আৰু এটা কথা । তই আৰু কিছু সময় ইয়াত থাকিব পাৰিবি ?

—পাৰিম । তুল্‌সীয়ে কয় । —কেলৈ ?

—তই বেয়া পাবি নেকি ? —তাই আকৌ সোধে ।

—কি কৰিব লাগে, ক, —সি কয় ।

—মোৰ গাটো খুব বিষাইছে । মোৰ পিয়াহ লাগিছে । আৰু মোৰ যেন টোপনি আহি যাব, এনেকুৱা লাগিছে । তই মোক অলপমান পানী দে । সোঁফালে পাবি, সেইখিনিতে ।

পানী খাই তাই অলপ সময় চকু মুদি থাকে । তাৰ পিছত কয়, —পানীৰ কলহটো থকা ঠাইখিনিতে বেৰখনৰ ওপৰলৈ চাবি, তাত এটা ক'লা বটল ওলোমাই থোৱা আছে । সেই বটলটো আন, তাৰ ভিতৰত তেলৰ দৰে বস্তু এটা আছে । যিবিলাক ঠাই ফুলি আছে, তাত এই তেল মালিচ কৰি দিলে, বিষ নাইকিয়া হৈ যাব । তোৰ যদি কাম আছে, বটলটো মোক দি তই যাগে । মই নিজে কিবাকৈ দিম ।

বেৰত আঁৰি থোৱা বটলটো তুল্‌সীয়ে আনি দুগ্‌গাৰ ওচৰতে বহি কয়, —টোপনি নহালৈকে তই কথা কৈ থাক । তেলখিনি মই মালিচ কৰি দি থাকিম ।

—মই যে কৈছিলোঁ ক'লা বড়িৰ কথা —তাই কয়, সেই বড়িবোৰ তই নাখাবি। দেহজুৰ আৰু মনচুৰ দুয়ো কোৱা শুনিছিলোঁ, যে কিছুমান মানুহে ক'ৰবাৰপৰা এটা বস্তু চুৰি কৰি আনে, সেই বস্তুটো সিহঁতে কানি বুলি কয়। চুৰি কৰি আনি বাবাক দিয়ে, আৰু সেই কানি কিবাকৈ মিহলাই বাবাই বড়ি তৈয়াৰ কৰে। কানি বোলে বিহ, তই নাখাবি।

তুল্‌সীয়ে লাহে লাহে তাইক মালিচ কৰি থাকে। ক'লাফুল শেষ কৰি সি তাইৰ উৰুত তেল ঘঁহি দিয়ে। এখন উৰু ফুলি ৰঙা পৰি আছে। তাই ওপৰলৈ মুখ কৰি পৰি থাকে। এখন উৰুত কোব পৰা নাছিল, তথাপি সি দুয়োখন উৰু পিটিকি দিয়ে।

সি কয়, —তোৰ আঁঠুৰ ওপৰৰছোৱা বেছ বগা।

তাই মুহূৰ্ত্ততে বাগৰ সলাই পেট পেলাই শোৱে, আৰু কয়, —কঁকালখন বিষাইছে। অলপ তেল কঁকালত দি দেচোন।

তুল্‌সীয়ে কঁকালৰপৰা তললৈকে ফুলি থকা ঠাইখিনিত মালিচ কৰি থাকে। হঠাৎ তাই কৈ উঠে, - ইস্, ৰাম।

—কি হ'ল ? সি সোধে।

—তই য'তেই মালিচ কৰি দিয়, তাতেই ভাল লাগে। তই ভৰিত মালিচ কৰিছিলি, ইমান যে ভাল লাগিল যে মই ঘূৰি দিলোঁ। কঁকালত দিছ, ইমান ভাল লাগিল যে মই থাকিব নোৱাৰোঁ। তাৰ মানে তই মোক মালিচ দিয়ে থাক, এবাৰ কঁকালত, এবাৰ ভৰিত। আকৌ কঁকালত। নহয়, নালাগে, তই যাগৈ যা।

—মোৰো ভাল লাগে, তুল্‌সীয়ে কয়। আঁঠুৰ ওপৰছোৱা যেনে বগা, কঁকালৰ তলৰছোৱাও তেনেকুৱা বগা। আৰু এনেয়ে পিহি দিলে, আকৌ পিহি দি থাকিবলৈ মন যায়। তেল লাগি লাগি তোৰ হলে পিন্ধা গামোচাখন তেনেই লেতেৰা হৈ গ'ল।

—তইনো মোৰ গাত নিদি গামোচাখনত তেল দিবলৈ লৈছ কিয় ? তাই সোধে।

—গামোচাখন গাৰপৰা আঁতৰ কৰি নিদিলে, গাৰ তেলবোৰ গামোচাত নালাগিব জানো ? —সি কয়।

—কি ? —এনেয়ে অবান্তৰভাৱে তাই সোধে। তাৰ হাতখন লাগি থকা ঠাইখিনি টান হৈ উঠে।

তুল্‌সী যেতিয়া চেনীৰামৰ অফিচ পালেহি তেতিয়া দুই বাজি গৈছেহে মাথোন। চেনীৰামে চকীত আঁউজি ওপৰৰ ছিলিঙলৈ চাই চাই তামোল চোবাই আছিল। বোধহয় ধঁপাতখিনি অলপ কম হৈছিল, মেজৰ ওপৰত থোৱা টেমাটোৰপৰা ধঁপাত অলপ

উলিয়াই মুখত দি, তেওঁ কেৰাহিকৈ তুল্‌সীৰ ফালে এবাৰ চাই আকৌ তামোল চোবাই চোবাই ছিলিংখনৰ ফালে চালে ।

—চালাম হুজুৰ, —তুল্‌সীয়ে কলে ।

—ও, তই আহিলিয়েই নেকি ? দুগ্‌গাই বেছি দুখ পাইছে নেকি অ' ?

—তেজ ওলোৱা বন্ধ হৈছে । তুল্‌সীয়ে কয় । জ্বৰ উঠিব কিজানি, তাইৰ গাটো গৰম, বেছ গৰম বুলিব পাৰি ।

চেনীৰামে তাৰ ফালে এখন্তেক চাই থাকে । তাৰ পিছত সোধে, —কোনখিনি ঠাই বেছি গৰম চাইছিলিনে ? তহঁতৰ ভাল যে, কাপোৰ কানিৰো বেছি লেঠা নাই আৰু সেইবোৰ লেঠা নাই বাবে অনাহকতে লাজ কৰাৰ কথাও নাই । আৰু সৰু ছোৱালী এজনীয়ে লাজৰ কথা বুজিও নাপায় । কথাটো হ'ল, বয়সত সৰু, কিন্তু কামবোৰ ডাঙৰ । নহলে; তাইৰ সমান বযসৰ ছোৱালীয়ে খানা পকোৱাৰপৰা আৰম্ভ কৰি, পানী কঢ়িওৱা, দোকান চলোৱা, খেজুৰৰ গছত উঠা আদি আটাইবোৰ কাম কৰিব পাৰে নে ? বৰ ভাল ছোৱালী, মোৰ হলে মৰম লাগে । পিছে তাই হাঁহিব নাজানে । নিশিকিলেই হবলা । মাক নোহোৱা ছোৱালীতো ! শিকাৰ সুযোগেই নাপালে চাগে । তই কি কৈছিলি ? তাইৰ জ্বৰ উঠিছে ?

—গাটো বেছ গৰম । —তুল্‌সীয়ে কয় ।

—ছঃ, কি কথাৰপৰা কি কথা হয় চাছোন বাৰু, —তেওঁ কয় । ইয়াত জ্বৰ মানে জ্বৰ । যেনেকৈ আপোনা আপুনি আহে, তেনেকৈ আপোনা আপুনি যায় । নাযায় মানে তোৰ কষ্ট । তাইক পানী এগিলাচ দিবলৈকেও কোনো এটা প্ৰাণী নাই । পিছে, ৰ, আচল কথা হ'ল, তইও যোৱা নিশা সিহঁতৰ লগত আছিলি নেকি ?

—যোৱা নিশা ? —সি সোধে । —কাৰ লগত ?

—কিয় তোৰ বাপেৰাৰ লগত ? গজাননহঁতৰ লগত ?—তেওঁ কয় ।

—ও হয়, —তুল্‌সীয়ে কয় । কালি ৰাতি বাবাহঁত জোং যাঠী লৈ ওলাই গৈছিল । ক'ৰবাত হেনো সিহঁতে কিবা আচৰিত আৱাজ শুনিছিল । গজাননৰ ল'ৰাটো বাঘে নিয়াৰ পিছৰেপৰা আমাৰ মনত ভয় সোমাইছে, আৰু বা কাৰ ল'ৰা বাঘৰ পেটলৈ যায় ।

—তেনে তই নাজান, চেনীৰামে কয় । —মই আকৌ ভাবিছিলোঁ গজাননে কিজানি কৈছে । গজাননৰ ল'ৰাৰ কথা চাহাবে জানে, সেইবাবে গজানন ৰক্ষা পৰিল । কিন্তু তোৰ বাপেৰা, মাঘো ইহঁত আটাইমখা বুৰ্বক । দুগ্‌গাই নো কি মাৰ খাইছে ? কিন্তু ফ্ৰেড্ৰিক চাহাপে মাৰিলে মাৰো বুলি মাৰে । ৰাতি লাইনৰপৰা ওলাই যোৱাব

শাস্তি আছে । সিহঁতে যোৱা নাছিল বুলি কলেই হৈ যায়, কিন্তু সিহঁতে কোনেও মুখেৰে নামাতিলে । গতিকে ৰাতি পুৱাতেই সিহঁতৰ পিঠিৰ চামৰা ফাটি গ’ল । এতিয়া ব’ল, বৰবাবুই তোক লৈ যাবলৈ কৈছে । ব’ল ।

বৰবাবু নিতাই পালৰ নানা ৰকমৰ বদনাম আছে । কিন্তু তেওঁ মেনেজাৰ ফ্ৰেড্ৰিক চাহাবৰ কথা আখৰে আখৰে পালন কৰে । চেনীৰামে তুল্‌সীক লগত লৈ তেওঁৰ আগত থিয় দি কলে, —ছাৰ, এৰ নাম তুল্‌সী । ও কয়, যোৱা নিছা (নিশা) ও বাহিৰত যায় নাই । আজ পুৱা বেলা মেমচাহাবৰ ছঙ্গে, ওৰ কি ৰকম কথা কটাকাটি হয়েছিলো । মানে ছাৰ, মেমচাহাব ওৰ ওপৰত অসন্তুষ্ট হয়েছিলো । ছুনা মাত্ৰকে, আমি দৌৰি গেলাম ।

—আপনি গিয়ে কি দেখলেন ? —নিতাই বাবুৱে সুধিলে ।

—ভালো না ছাৰ । মেমচাহাবতো আগেয়ে গুচি গেছলেন । ওই যে মাইয়াটা —দুগ্‌গা । ও মাটিতে পৰিয়া কান্দা-কাটি কৰিয়া মৰে । যি নাহওক, আমি তুল্‌সীকে ছঙ্গে দিয়া দুগ্‌গাকে পঠিয়াই দিলাম । তেতিয়াহে একটু ছান্ত ।

—আচ্ছা চেনীৰাম বাবু, নিতাই কয়, —আপনিতো বাংলা স্কুলে পৰতেন । আপনাৰ —

—হয় হয় ছাৰ, আচামেৰ স্কুলতো সব বাংলা স্কুল । আমৰা ছময়ে ছময়ে বাৰীতে আচামী কথা বলি । আমি কি, আমাৰ বাবাই বাংলা স্কুলত পৰেছিলো ।

আচ্ছা, আপনি যান । —বৰবাবুয়ে কয় । চেনীৰাম যোৱাৰ পাছত, তেওঁ তুল্‌সীক সোধে, – দুগ্‌গা তোৰ কি হয ?

—তাই মোৰ একো নালাগে, —সি উত্তৰ দিয়ে ।

—তাইক তই কিমান দিনৰপৰা জান ?

—তাইক মই আজিয়েই প্ৰথম দেখিছোঁ ।

—তেনেহলে, তই তাইৰ হৈ কিয় কবলৈ গৈছিলি ? বিশেষকৈ যেতিয়া মেমচাহাবৰ খং উঠি আছিল, তেতিয়া তই বাৰে বাৰে কিয় তাইৰ দোষ লুকাবলৈ চেষ্টা কৰিছিলি ?

—চাহাব, দুগ্‌গাই কোনো গল্‌তি কৰা নাছিল, দোষ কৰা নাছিল । মৰি শুকাই যোৱা পুলি তুলি পেলাই দিয়াই নিয়ম, চাহাব ।

—তই চুপ থাক । —বৰবাবুই কয় । —তই মোৰ আগত নিয়মৰ কথা নকবি । মেমচাহাবে দুগ্‌গাক মাৰে, আন কাৰোবাক মাৰে, মাৰক, তোৰ কি হ’ল । তোৰ ভনীটনী কিবা হোৱা হলেও বুজিলোহেঁতেন, দুগ্‌গাক মাৰিলে তোৰ বেয়া লাগে ?

—হয় চাহাব, গল্‌তি মোৰ। হুজুৰ, মৰি শুকাই যোৱা পুলিবোৰ আমি পেলাবইতো লাগিব। পেলাই দিলে মেমচাহাবৰ কিয় খং উঠে মই ধৰিবকে পৰা নাই। মই মাত্ৰ কৈছিলোঁ, —পুলিটো মৰিছে, মৰি শুকাই গৈছে।

—সেইটোৱেই তোৰ দোষ। তই চুপ্ কৰি থাকিলে কি লোকচান আছিল?

—লোকচান নাছিল চাহাব, —তুল্‌সীয়ে কয়, মই নামাতিলে দুগ্‌গাৰ মূৰৰ দুই ঠাই ফাটি নগ'লহেঁতেন। তাইৰ গোটেই গাতে কোব নপৰিলহেঁতেন। চাহাব, মোৰ দোষ হৈছে। হুজুৰ, দুগ্‌গাই বহুত মাৰ খাইছে। মৰি শুকাই যোৱা এটা পুলি, —হয় হুজুৰ। মোৰ দোষ হৈছে।

বাগানৰ কুলীয়ে সদায় মাৰ খায়। বুঢ়া হওক, বুঢ়ী হওক, ল'ৰা হওক, ছোৱালী হওক, কোনো বাচ-বিচাৰ নাই। প্ৰতিদিনে কাৰোবাৰ নহয় কাৰোবাৰ গাত বেতৰ কোব পৰিবই। সেয়া বাগানৰ অনুশাসনৰ কথা। নিজৰ মাজতো কুলীৰ মেল মিটিং হব নোৱাৰে। বাগানৰ বাবু আৰু চাহাবৰ লগত কুলীয়ে ওচৰৰপৰা কথা কব নোৱাৰে। আনকি সিহঁতে ভাল কাম কৰিলেও সিহঁতক প্ৰশংসা কৰা দূষণীয় কথা। সিহঁতক কোনোৰকমৰ প্ৰশ্ৰয় দিব নালাগে।

তথাপি সিদিনাখনৰ ঘটনাটোৰ এটা বিশেষ গুৰুত্ব আছিল। মেমচাহাব মেনেজাৰৰ ঘৈণীয়েক হব পাৰে, কিন্তু তেওঁৰ কোনোৰকমৰ কৰ্তৃত্ব নাই। বাগানৰ কুলী সমাজেও এই কথা জানে। দুগ্‌গা অকণমাণি ছোৱালী আৰু তাইৰ যৎসামান্য দোষো নাছিল। বাগানৰ বুঢ়ীসকলে কোনো অত্যাচাৰৰ আপত্তি নকৰে, আনকি নিজৰ ভিতৰতো অত্যাচাৰৰ আলোচনা কৰি মনত দুখ নকৰে। সেই বুঢ়ীসকলেও মেমচাহাবৰ বলিয়ালি দেখি অবাক হৈ গ'ল; আৰু আটাইবোৰৰ মনত কিবা এটা অশান্তি গুমৰি থাকিল। মুখেৰে প্ৰতিবাদ কৰাৰ অভ্যাসো নাই, সাহসো নাই। কিন্তু সিহঁতে দুখ পালে। গজাননহঁতেও দুখ পালে, আৰু ভোলাই চকুৰ পানী মচিলে।

যদিও চাহাবে নিজে ৰাতিপুৱাতেই বান্হি, গজাননহঁতক পিতিছিল, তেওঁ বুজি পালে মেমচাহাবৰ কামটো ভাল নহ'ল। তুল্‌সীৰ অপমানখিনি সি আনৰ লগত ভগাই লোৱাৰ চেষ্টা কৰিলে, তাৰ ফল ভাল নহব। দুগ্‌গা বেছি দিন বিছনাত পৰি থাকিব লগা হলে, তাইৰ অসুখৰ কথাকে তিৰোতা মানুহখিনিয়ে আলোচনা কৰি থাকিব। চাহাবে সেইবাবে থিৰ কৰিলে, —তুল্‌সীক আন কামত আন কুলীৰ লগত কাম কৰিবলৈ পঠাব লাগে, আৰু দুগ্‌গাক সোনকালে ভাল কৰিব লাগে।

দুয়োটা কাম তুল্‌সীৰ। দুগ্‌গাৰ লগত তুল্‌সীক পঠাই দি চেনীৰামে বুধিয়কৰ কাম কৰিছিল, কাৰণ দুগ্‌গাৰ কষ্ট দেখি তাৰ অলপ মায়া উপজিবৰে কথা। সেইবাবে, তুল্‌সীৰ আৱশ্যক হৈছে। নহলে বৰবাবুৱে নিজে তুল্‌সীৰ লগত ইমান সময় কথা

পতাৰ প্ৰশ্ন নুঠে । বৰবাবুই কয়, —তই ভালকৈ শুনি ল তুলসী । আজিৰ দিনটো, অহাকালিৰ দিনটো । ইয়াৰ পিছত পৰহিৰপৰা তই মাঘোহঁতৰ লগত কাম কৰিবি, —চাহপাতৰ বাকচ কটিওৱা কাম । তই নিজে গধুৰ বাকচবোৰ কঢ়িয়াব নোৱাৰ, কিন্তু নাৱত নমাই দিওঁতে সহায় কৰিব পাৰিবি । পাৰিবিতো ?

—জী চাহাব, —হয় চাহাব পাৰিম ।

—তেনে পৰহি ৰাতিপুৱাৰেপৰা তাত কাম কৰিবি । ইয়াত এই বুঢ়ীবিলাকৰ লগত তই কাম কৰিব নালাগে । বুজিছ নহয় ?

—হয় চাহাব, বুজি পাইছোঁ । পৰহি ৰাতিপুৱা তালৈ যাম ।

—তেনেহ'লে এই দুদিন তই ক'ত কি কাম কৰিবি ? ও, হয়, দুগ্‌গাই বেছি দুখ পাইছে নেকি ?

—দুখ পাইছে চাহাব । কেবাঠাইতো তাইৰ তেজ ওলাই গৈছে । আৰু মুখৰপৰাও তেজ ওলাইছে । চাহাব,

—ক, - বৰবাবুই কয় ।

—চাহাব, তাই দুবাৰ বেহুচ হৈ গৈছিল, —তুলসীয়ে কয় । কিজানি তাই মূৰত বেছি দুখ পালে ।

—বেহুচ ? —তেওঁ আচৰিত হৈ সোধে ।

—হয় চাহাব, বেহুচ, —সি কয় । মই অহাৰ সময়ত তাইৰ গাটো গৰম । জ্বৰ উঠিছে কিজানি ।

—তই তালৈ যাগৈ । শুনিছ তুলসী ? তই এই দুদিন তাইক চাবি । তাইক চাবলৈ কোনো নাই । বুজিছতো ?

—চাহাব, ভোলাই নিজে দৰব-পাতি জানে । তুলসীয়ে কয় । সি নিজে দৰব-পাতি খুওৱাৰ সময় কৰিব নোৱাৰিলে, আন কাৰোবাক নিশ্চয় মাতি নিব ।

—তই মোৰ কথা শুনি পাইছে নে নাই ? —বৰবাবুই খঙেৰে কয় ।

—ভাল চাহাব, মই যাওঁ —সি যাবলৈ ওলায ।

—তাক ক, —তেওঁ কয় । ভোলাই কিহৰ দৰবটো জানে ? আৰু সি ক'ৰবাৰ বুঢ়ী এজনী লৈ যাব । বুঢ়ীয়ে কি দৰব দিব ঠিকনা নাই । তহঁতৰ দৰব তহঁতেই জান । কিন্তু বুঢ়ীবিলাকক মই বিশ্বাস নকৰোঁ, কিবা খুৱাই দিব, কিবা হব । বৰং তয়ে অলপ সেক-তেক দিবি, ভাল হৈ যাব । নহলে ইয়াত ডাক্তৰ ক'ত পাবি ? ডেৰকুৰি মাইল গৈ ডাক্তৰক লগ ধৰি দৰব কোনে আনিব ?

—মই যাব পাৰোঁ —তুল্সীয়ে কয় ।

—তই যদি দুগ্গাৰ কাৰণে ইমান দূৰ যাব পাৰ, তই তাইক এনেয়ে ভাল কৰিবও পাৰিবি । যা, এতিয়া ।

সি যাব খোজোঁতেই, তেওঁ আকৌ কয়, —তই ঘাট দেখিছ ? ৰূপহীৰ ঘাট ?

—নাই দেখা চাহাব ।

—তই নৈৰ ঘাট দেখা নাই ? —তেওঁ অলপ আচৰিত হয় । নৈৰ ঘাটবোৰ বৰ আচৰিত ঠাই । পানীঅনা ঘাট নহয় —নাৱৰ ঘাট । অবশ্যে পানী অনা ঘাটৰপৰাও কেতিয়াবা ঘঁৰিয়ালে মাইকী মানুহক টানি লৈ যায় । নাৱৰ ঘাটলৈ নানা ঠাইৰ মানুহ আহে ।

—আমাৰ বাগানৰ দৰে চাহাব ? তুল্সীয়ে প্ৰশ্ন কৰে । ততালিকে তাৰ মনত পৰে, সিহঁতে প্ৰশ্ন কৰিব নাপায়, সি কয়—মাফ কৰিব চাহাব ।

—নানা মানুহ, নানা ধৰণৰ কাৰবাৰ, —তেওঁ কয় । তই নিজকে চম্ভালিবি । এতিয়া ক, তাত তোৰ কাম কি হব ?

—চাহপাতৰ বাকচবোৰ নমাই আনি নাৱত শাৰী শাৰীকৈ থৈ দিম ।

—আৰু ? তেওঁ সোধে ।

— আৰু একো নাই । চাহপাতৰ বাকচ নাৱত থম ।

—বেছ । এতিয়া যা । আন মানুহক মই ইমান কথা নকওঁ । তোক কৈছোঁ । তই যদি আনফালে কাণ দিয, বা মন দিয়, তেনেহলে এক সপ্তাহৰ ভিতৰতে তই আহি কোৰ মাৰিব লাগিব । নতুন জংঘল চাফ কৰি কোৰ মাৰিব লাগিব । তোৰ মুখৰ ফেন ওলাই যাব । যা, এতিয়া যা ।

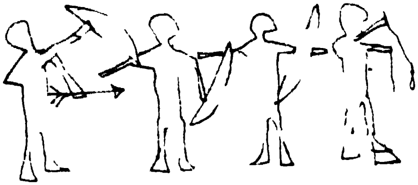

সাত

আজি ভালেমান দিনৰপৰা টিম্‌কীৰ দুটা বস্তুৰ বাবে বৰ হেঁপাহ । সাত নম্বৰ লাইনৰ বিষ্‌ণীৰ লগত তাইৰ দেখা হৈছিল চাহপাত তুলি থাকোঁতে । বিষণীক দেখি টিম্‌কীৰ ভাল লাগিছিল, তাইৰ লগত কথা পাতিবৰ মন গৈছিল । তাইৰ ধাৰণা হৈছিল যে বিষ্‌ণী অতি ধুনীয়া । তাইৰ চুলিখিনি পাছমূৰত ৰঙা ঘুনুচাৰে টানকৈ বন্ধা, সেইবাবে চুলিখিনি বতাহত উৰি সিঁচৰতি হৈ নাযায়, কিন্তু পিঠিৰ ওপৰ ভাগ সম্পূৰ্ণ আৱৰি পৰি থাকে । ৰঙা ঘুনুচাৰে বান্ধি থোৱা ঠাইখিনিত তাই এথোপা ৰঙা ফুল গুজি থয় । ব্লাউজটোৰ বুকুৰফালে ছাব মৰা দুটা ফুল, পিঠিৰফালে সোমাজত এটা । ব্লাউজটো চুটি । বেগুনীয়া বৰণৰ ব্লাউজটোৰ তলত গোটেই ক'লা পেটটো জিলিকি ওলাই থাকে । তাই যেতিয়া হাত দুখন ওপৰলৈ তুলি চাহপাত তোলে, তেতিয়া ব্লাউজটো বুকুলৈ উঠি যায়, আৰু পাত তোলোতে হাত দুখন খৰকৈ ইফাল সিফাল কৰি থাকোঁতে পেটটোও আচৰিতভাৱে লৰি থাকে । এবাৰ পেটটো যেন দুভাগ হৈ যায়, দুয়োভাগৰ মাজৰ দ ঠাইখিনি বেছি দ হৈ যায়, নাইটো নেদেখা হৈ যায় । টিম্‌কীয়ে কেবাদিনো তাইৰ পেটটোৰ এই নাচোন দেখিছে, আৰু তাইৰ নিজৰ পেটটোৰে তেনেকৈ নাচে নেকি চাবলৈ চেষ্টা কৰিছে । টিম্‌কীতকৈ বিষ্‌ণী পাঁচ বছৰমানৰ সৰু ।

তথাপি আটাইতকৈ টিম্‌কীৰ ভাল লাগে বিষ্‌ণীৰ মেখেলাখন । গোলাপী ৰঙৰ আঁঠুলৈকে পৰা এখন মেখেলা । টিম্‌কীয়ে শাৰী পিন্ধে । ঠিক পুতলৰ শাৰীখন তাইৰো আঁঠুলৈকে পৰে । কিন্তু শাৰীখন পিন্ধি তাইৰ ভাল নালাগে । যিমানেই টানি নিপিন্ধক কিয়, শাৰীখনে কিবাকৈ তাইৰ পেটটো আৰু কোমৰখন শকত কৰি তোলে । বিষ্‌ণীৰ তলপেটটো সমান, চেপেটা আৰু দীঘল । গোলাপী ৰঙৰ মেখেলাখন পেটটোত লাগি থাকি যেন তললৈ ক্ৰমে ভিতৰ সোমাই গৈ আকৌ ওপৰলৈ ফিন্দ খাই উঠি আহিছে । টিম্‌কীয়ে জানে যে বিষ্‌ণীৰ দেহৰ আকাৰটোৱে তেনেকুৱা, নহলে মেখেলাখনে নিজে নিজে তেনেকুৱা নকৰে । টিম্‌কীৰ নিজৰ শৰীৰটোৰ আকৃতিও ভাল, তাই জানে । বৰঞ্চ তাই ভাবে তাইৰ কংকালৰ তলছোৱা, বিষ্‌ণীতকৈও ভাল । তাইৰো সমান নিমজ তলপেটটো ক্ৰমে সোমাই গৈছে, আৰু সোমাই যোৱা ঠাইখিনি দুয়োফালৰপৰা যেন দুটা ওখ শকত বস্তুৱে জোৰ কৰি ঠেলি-হেঁচি ভিতৰলৈ লৈ গৈছে ।

টিম্‌কীয়ে ভাবে যে বিষ্‌ণীৰ মেখেলা-ব্লাউজৰ দৰে তাইৰো যদি এযোৰ মেখেলা-ব্লাউজ থাকিলহেঁতেন তেনে তাইক বিষ্‌ণীতকৈও ধুনীয়া দেখা গ'লহেঁতেন । তাই বিষ্‌ণীক সুধিছিল ক'ত তেনেকুৱা মেখেলা পোৱা যায় । বিষ্‌ণীয়ে হাঁহি হাঁহি কৈছিল, —তোক লাগে নেকি ? কিনিবি ? হাতলৈ ওলাবি । মই তোক লৈ যাম । আৰু যে কিমান ধুনীয়া কাপোৰ ওলায় বজাৰত । কিনিবি কেনেকৈ । পইচা পাবি ক'ত ? কেইটামান দিন তই বেছিকৈ পাত তোল । তেতিয়া অলপ পইচা যোগাৰ হব বস্তু কিনিবলৈ । মইও তাকেই কৰিছিলোঁ । তাৰ পাছত হাটলৈ ওলাবি । দেখিবি নহয়, ৰকম ৰকম কাপোৰ, ৰকম ৰকম বস্তু ।

টিম্‌কী আৰু বিষ্‌ণী দুয়ো সিদিনা হাটলৈ ওলাল । বাগানৰপৰা অলপ দূৰতে হাট বহে, মাহেকত দুবাৰ । ইয়াৰ আগতেও টিম্‌কী হাটলৈ গৈছে । কিন্তু ইমান মানুহ কোনো দিনে দেখা নাই । কিজানি ক'ৰবাত কিবা পৰব আছে, সেইবাবে ইমান মানুহ । আৰু এই হাটখন, ধৰিবলৈ গলে, কুলীৰ হাট —কিনোতা কুলী, বেচোঁতা অৱশ্যে অন্য মানুহ । সিদিনাখন হাটত কুলীৰ বাহিৰেও আন মানুহ হাটলৈ আহিছে ।

টিম্‌কী আৰু বিষ্‌ণী দুয়ো ঘূৰি পকি চায় । এটা শাৰীত কেৱল কাপোৰৰ দোকান । আন এটা শাৰীত মনোহাৰী বস্তু । আনফালে শাক, সব্‌জি আৰু কেবাখনো চাহৰ দোকান । বিষ্‌ণীয়ে সোধে, —আগেয়ে চাহ খাবি নেকি ?

—মই নাখাওঁ চাহ । পইচা বেছি নাই । কাপোৰখন কিনি লব পাৰিলে যদি পইচা থাকে, তেতিয়া চাহ খাম । আৰু এতিয়া ঘৰৰপৰা আহিছোঁহে, এতিয়াই তোৰ চাহ খাবৰ মন গ'লনে ?

—চাহৰ পইচাৰ কথা তই ভাবিব নালাগে —বিষ্‌ণীয়ে কয় ।

—তয়েনো ক'ৰপৰা দিবি ? তাই সোধে ।

—ৰচোন ৰ, মই চাই আহিছোঁ ।

—কি চাবি ?

—মই এটা ল'ৰাক চিনি পাওঁ । আজি দেখোন দেখা নাই, কিজানি আহি পোৱা নাই, বা কিবা আনিবলৈ গৈছে । ব'ল বাৰু, সেইফালৰপৰা আহোঁগে ।

—কাপোৰ নাচাৱ নেকি ?

—তোৰ কেৱল কাপোৰৰ কথা, আন কথা আৰু নাই । মিঠাই খাওঁ ব'ল । ইমান সস্তা, আৰু কি ধুনীয়া গন্ধ । দাম এখনত এপইচা ।

টিম্‌কীয়ে এখন ললে । গুৰৰপৰা কিবা উপায়ে বনোৱা পিঠাৰ দৰে এটা বস্তু । বেছ মিঠা আৰু সঁচাকৈয়ে ভাল গোন্ধায় । কুঁহিয়াৰ পেৰি ৰস উলিয়াই সেই ৰসবোৰ

যেতিয়া উতলোৱা হয়, তেতিয়া এটা গন্ধ ওলায় । এই মিঠাইৰ গন্ধটোও যেন তেনেকুৱা ।

মিঠাইখিনি খাই থাকোঁতে টিম্‌কীয়ে মানুহৰ মাজত এবাৰ মাঘোক দেখা যেন পালে । কিন্তু ঠিক ধৰিব নোৱাৰিলে । ইমানবোৰ মানুহ । কুলীৰ ল'ৰাবিলাকো আহিছে । গতিকে তাৰ মাজত মাঘোও থাকিব পাৰে । বহুদিন তাই মাঘোক দেখা নাই, সেইবাবেই হবপায় তাই আকৌ এবাৰ ঘূৰি ঘূৰি চালে । বিষ্ণীৰ ফালে চাওঁতেই দেখিলে তাইও ঘূৰি ঘূৰি চাইছে । তাই সোধে, —এই কাক চাইছ ?

—তইনো কাক চাইছ ? —বিষ্ণীয়ে সোধে ।

—মই চিনা মানুহ এজন বুলি ভাবিছিলোঁ, তাকে চাইছিলোঁ ।

—পাছে ?

—ধৰিব নোৱাৰিলোঁ । তই ? —টিম্‌কীয়ে সোধে ।

—মই কোনো আপোন মানুহক বিচৰা নাছিলোঁ । মানে আমাৰ কুলীৰ মাজৰ কাকো বিচৰা নাই । আন এজন মানুহ আছে । সি প্ৰায়ে হাটলৈ আহে । আজিও আহিছে নেকি, তাকে চাইছিলোঁ ।

—ও, সেই চাহদোকানৰ ল'ৰাটো ?

—নহয়, সি নহয় । —বিষ্ণীয়ে কয় । সি মহা দগাবাজ, দুষ্ট । এইজন ল'ৰা তেনেকুৱা নহয় । বেলেগ । হাটলৈ আহিলে এয়ে এটা সুবিধা । নানা মানুহ নানা বস্তু দেখিবলৈ পোৱা যায় ।

—ভয়ো আছে । —টিম্‌কীয়ে কয়, আন ভয নাই । প্ৰায়বোৰ মানুহেই খঙাল, খং কৰি কথা কয় । কেতিয়াবা আকৌ দগাবাজ । তই যে কৈছিলি বেলেগ, কিনো বেলেগ সেই ল'ৰাজন ?

—কওঁ ৰ, —বিষ্ণীয়ে কয় ! সৌ তাঁলৈ ব'ল, গছজোপাৰ গুৰিলৈ । মিঠাই খাম আৰু কম । তোৰ মিঠাই শেষ নেকি ?

গছৰ গুৰিত বহি বিষ্ণীয়ে কয় ..... ল'ৰাটো বেলেগ হয় । আন মানুহে তোৰ লগত কিবা কথা কব খুজিলে প্ৰথমে কব, —হেই কুলী, হেই কুলীৰ ছোৱালী । এই ল'ৰাজনে মোক প্ৰথমে সুধিলে —তুমি বাগানত কাম কৰা ? —মই মূৰ দুপিয়ালোঁ । আকৌ সুধিলে —ৰূপহীজান ? —আকৌ মই মূৰ দুপিয়ালোঁ । সুধিলে, —কি নাম তোমাৰ ? মই কলোঁ । তেওঁ নিজকে কলে, বিষ্ণী ! শুনিবলৈ ভাল । আন ছোৱালী হোৱা হলে মই মাতিলেই দূৰলৈ গুচি গ'লহেঁতেন । তুমি হলে নগ'লা । তোমাৰ লগৰ আন ছোৱালীয়ে কিয় মাতিলে দূৰলৈ গুচি যায় ?

—অচিনাকী বস্তু । বিশ্বাস নহয়, ভয়ো হয় । —মই কৈছিলোঁ । মানুহজনে অলপ সময় ৰৈ কৈছিল, —হাটলৈ আহিছা, তোমাৰ কাম আছে । যোৱাগৈ মই এনেয়ে কথা পাতিছিলোঁ । মই ইয়াৰে মানুহ, এইখন ঠাইৰে মানুহ । তোমালোকে পাত তোলা মই দেখিছোঁ । ইমান খৰকৈ কেনেকৈ পাতবোৰ তোলা মই নাজানো । মই তুলিলে কিজানি সৰু ডালবোৰ লগতে ভাগি আহিলহেঁতেন ।

—মই মুখৰ ভিতৰতে হাঁহো । তেওঁ আকৌ কয়, মই যে কেৱল তোমাৰ লগতেই, মানে, মাইকীছোৱালীৰ লগতেই কথা পাতিছোঁ, তেনে নহয় । মতা মানুহৰ লগতো কথা পাতিছোঁ । মোৰ ভাল লাগে । আমাৰ মানুহে পথাৰত বোকাত ডুব গৈ মাটি চহায়, খেতি কৰে । তোমালোকে মাটিত চাহগছ ৰুই পাত তোলা । আমিও কাম কৰোঁ, তোমালোকেও কাম কৰা । পাছে, আমি তোমালোকক বিশ্বাস নকৰোঁ, তোমালোকে আমাক বিশ্বাস নকৰা । কেৱল অবিশ্বাস নহয়, ঘৃণা ।

—তেওঁ এবাৰ মুখৰ ভিতৰতে হাঁহে । আৰু কয়, —পাত তোলোঁতে তোলোঁতে হাতৰ আঙুলিবোৰত দাগ লাগি নাযায় ?

—মই দুয়োখন হাত মেলি, হাতৰ তলুৱা আৰু আঙুলি তেওঁৰ আগত ধৰোঁ । তেওঁ ভালকৈ দুয়োখন হাত চায় । হঠাৎ তেওঁ মোৰ এখন হাত ধৰিবলৈ তেওঁৰ হাতখন মেলি আকৌ ততালিকে কোঁচাই নিয়ে । আৰু কয়, —

—হাতত দাগ নাই, আঙুলিতো নাই । তুমি আকৌ ইয়াৰ পাছৰবাৰ হাটলৈ আহিবা ? সিদিনা বাজে কথা বকি নাথাকোঁ । নহয়, ৰবা, বাজে কথাইতো কৈ থাকিম । কামৰ কথা আকৌ মই কিয় কবলৈ যাম ? মই বাজে কথাই কম । তোমাক কিবা ভাল লাগে । তুমি ধুনীয়া, সেইবুলি নহয় । তোমাৰ আন কিবা এটা আছে । আৰু তুমি আমাৰে নিচিনা ।

—তাৰ পাছত আৰু তই মানুহজনক লগ পোৱা নাই ? টিম্‌কীয়ে সোধে ।

—নাই পোৱা, বিষ্ণীয়ে কয় । তাক লগ পোৱাৰ পাছত মই দুবাৰ আহিছোঁ হাটলৈ । কিন্তু তাক আৰু দেখা নাই । মোৰো ভাল লাগিছিল, সি হাহোঁ হাহেঁকৈ থাকে, কিন্তু নাহাঁহে । কথাবোৰ কিবাকৈ কয় । অলপ বুজি পাওঁ, অলপ বুজি নাপাওঁ । শুনি থাকিলে ভাল লাগে । গাত বতাহ লাগিলে যেনেকুৱা লাগে, তেনেকুৱা । তাৰ নামটোও মোক কৈছিল, —চিত্ত, নে তেনেকুৱা কিবা এটা ।

বজাৰৰ সিটো মূৰত কোঢ়াল শুনি টিম্‌কী আৰু বিষ্ণী দুয়ো সেইফালে খোজ দিলে । ভালেমান মানুহে বেঢ়ি ধৰি কিবা এটা চাই আছে । সিহঁতে শব্দবোৰ শুনি পালে । কোনোবা এজনে চিঞৰি আছে, আও ভাইলোক, আও বহিন্ লোক । দেখো দেখো । বোম্বাইকা সমুদ্দৰ দেখো, দিল্লীকা কিল্লা দেখো, বাংগলকা জু দেখো । আও ভাই চীন দেখো, জাপান দেখো । দেখো দেখো হাতী দেখো, বাঘ দেখো ।

চাৰিডাল কাঠৰ ওপৰত এটা টিনৰ বাকচ । টিনৰ বাকচটোৰ চাৰিখন বেৰত চাৰিটা ডাঙৰ ফুটা । মাত্ৰ চাৰিজন মানুহে একেলগে সেই ফুটা চাৰিটাৰে ভিতৰলৈ চাব পাৰে । টিনৰ বাকচটো চাপৰত থোৱা আছে বাবে, থিয় হৈ কোনেও চাব নোৱাৰে । ফুটাকেইটাৰ ওচৰত মুখখন ৰাখি হালি ভিতৰলৈ চাব লাগে । গতিকে মাত্ৰ চাৰিজন মানুহে ফুটাকেইটাৰে চাই থাকে, আৰু যাদু দেখুওৱা মানুহজনে চিঞৰি চিঞৰি কৈ থাকে ।

মানুহৰ ভিৰ ঠেলি, টিম্‌কী আৰু বিষ্‌ণী টিনৰ বাকচটোৰ ওচৰ পায় । এক অনাকৈ পইচা দি সিহঁতে দুটা টিকেট কিনে, আৰু কেতিয়া সিহঁতে দুটা মুকলি ফুটা পায় তালৈ বাট চাই থাকে । সিহঁতে বেছি সময় বাট চাব নালাগে, কাৰণ, দুই মিনিটমানৰ ভিতৰতে ছবিবোৰ শেষ হৈ যায় ।

টিম্‌কীহঁতে হালি ফুটা দুটাত চকু লগাই দি ভিতৰলৈ চায় । সিহঁতে দেখি অবাক হৈ যায় । মানুহজনে কৈ যোৱাৰ লগে লগে বিৰাট বিৰাট হাতী ওলায়, বাঘ ওলায়, যেন একেবাৰে জীৱন্ত বস্তু । তেনেকৈয়ে পাহাৰ, নদী, অৰণ্য ওলায । বিৰাট আকাৰৰ দালান ওলাই যায় —দিল্লীকা কিল্লা বুলি কওঁতেই । সিহঁতে অবাক হৈ চাই থাকে, সেই অকণমান বাকচটোৰ মাজত ইমান মস্ত বস্তুবোৰ কেনেকৈ ওলায ।

এবাৰ টিম্‌কীৰ ধাৰণা হ'ল যেন হালি থকা বাবে পাছলৈ ওলাই যোৱা তাইৰ গাৰ ভাগটোত কোনোবা মানুহৰ হেঁচা পৰিছে । তাই বিশেষ একো নাভাবিলে, মানুহৰ ভিৰৰ মাজত তেনেকুৱা হোৱাৰে কথা । কিন্তু ক্ৰমান্বয়ে হেঁচাটো বেছি হৈ আহিল, আৰু তাইৰ এনেকুৱা লাগিল যেন তাইৰ কঁকালত কোনোবাই দুয়ো হাতেৰে ধৰিছে আৰু পাছৰপৰা তাইক হেঁচি আছে । খন্তেক পাছতে তাই গম পালে, তাইৰ পাছত থিয দি কোনোবা মানুহে তাইৰ পাছখিনিত গা লগাই দি হেঁচি আছে । আৰু সেয়া মতা মানুহ । তাই ততালিকে থিয দিয়ে, আৰু মানুহৰ ভিৰ ঠেলি বাহিৰলৈ ওলাই যায় ।

বাহিৰত অলপ সময়ৰ বাবে তাই বিষ্‌ণী অহালৈকে বাট চায়, কিন্তু তাইক দেখা নাপায় । এখোজ-দুখোজকৈ তাই কাপোৰৰ দোকানৰ ওচৰ চাপে । কেবা ঠাইতো তাই ফুল থকা শাৰী দেখা পায়, তাইৰ লোভো লাগে । কিন্তু তাইৰ হাতত পইচা বেছি নাই । সেইবাবে তাই মেখেলা বিচাৰে । এজন দোকানীয়ে সোধে, কি বিচাৰিছ ? আহ চাবি আহ । যি লাগে তাকেই পাবি ইয়াত । শাৰী চাবি নেকি ? একেবাৰে ধুনীয়া ধুনীয়া শাৰী । তোক বেছ শুৱাব ।

—নহয, মোক মেখেলা লাগিছিল । —তাই কয ।

—মেখেলা ? মেখেলা ক'ত পাবি ? সেইবোৰতো আছামীবিলাকে পিন্ধে । তই বাগানৰ ছোৱালীয়ে মেখেলা কি কৰিবি ? ও, বুজিছোঁ, ৰ । অ' মেখেলাইতো । আমি লুঙ্গী বুলি কওঁ । বহচোন, থিয়ে থিয়ে কেনেকৈ চাবি ? বহ, বহি ল । মই কেবাখনো উলিয়াই দিম, কোনখন তোৰ পছন্দ হয়, চাই ল ।

তাইৰ যিখন পছন্দ হ'ল, সেইখনৰ ৰংটো পাতল সেউজীয়া, চাহৰ কুঁহিপাতৰ দৰে সেউজীয়া । গাত কোনো ফুল নাই, ওপৰৰ ফালে পাৰি নাই, তলৰ ফালে এটা মাত্ৰ পাৰি । পাৰিটোৰ ৰং পাতল ৰঙা ।

দোকানীজনে হাঁহি হাঁহি কলে, —কুলী হলে কি হ'ব মাই, তোৰ পছন্দ আছে । ফুল থকা ফুল নথকা ৰং-বেৰঙৰ কত কাপোৰ তোক দেখুৱালো, তোৰ পছন্দ হ'ল এইখন । নে লৈ যা । তোৰ পছন্দ হৈছে যেতিয়া নে ।

টিম্‌কীয়ে সোধে, —দাম ?

—দাম ? দাম বেছি নহয়, বাৰ অনাকে দে । আনক এটকা বুলি কলোহেঁতেন । তোক বাৰু বাৰ অনাতে দিছোঁ । লৈ যা !

কাপোৰখন তল-ওপৰ কৰি দুবাৰমান টিম্‌কীয়ে চালে, তাৰ পাছত কাপোৰখন থৈ তাই থিয় দিলে । দোকানীজনে সুধিলে, —কি হ'ল ?

—থাওক আন এদিন নিম ।

—কিয় ? নিওঁ বুলি আহিছিলি, পছন্দৰ কাপোৰো পালি । আকৌ পাছলৈ থব কিয় ? পইচা কম হয় ? তোৰ কিমান পইচা আছে ?

—থাওক নালাগে, তাই কয় । পছন্দ হ'লে কি হ'ব, দাম বেছি ।

—তাকেইতো সুধিছোঁ, তোৰ আছে কিমান ?

—মোৰ আছে এটা আধুলি, আৰু দুই অনা ।

—দে, তাকে দে । ইমান তোৰ ভাল লাগিছে কাপোৰখন লৈ যা । কিন্তু, তই মোক আৰু দুঅনা দিব লাগিব । নহলে মোৰ লোকচান হ'ব । তই কাৰ ছোৱালী ? বাপেৰৰ নাম কি ?

—বান্‌হা । —তাই কয় ।

—বান্‌হা ? নাই চিনি নাপাওঁ । অহা হাটবাৰে তই নিজে মোক দি যাবি । দু-অনা পইচা, বুজিছ ? লৈ যা ।

টিম্‌কীয়ে কাপোৰখন এবাৰ ললে, আকৌ থৈ দিলে । সোধো নোসোধোকৈ তাই কলে, —ব্লাউজৰ দাম কিমান ?

—আকৌ তোৰ বোলে পইচা নাই, —দোকানীয়ে কয়, পইচা নাই যদি তই ব্লাউজৰ দাম সুধিছ কিয় ?

—নহয়, মইতো আহিমেই অহাবাৰ । ব্লাউজ এটাও লাগে । পইচা কিমান হ'ব, জানিলে, একেলগে লৈ আহিম । বাবাক কলে, দিব ।

—ব্লাউজৰ দাম বেছি নহয় । সিকি এটা লৈ আহিবি । নে, আজিয়ে তোক ব্লাউজো লাগে ?

—নাই নাই আজি নালাগে । এনেয়ে দুঅনা বাকী থাকিলেই । নহলে, এইখন কাপোৰো থৈ দে । অহাবাৰ কাপোৰখনো নিম ব্লাউজো নিম ।

—এইবোৰ ব্লাউজ, দোকানীয়ে কয় । তই বাছি ল, কোনটো তোৰ ভাল লাগে । মেখেলাও নে, ব্লাউজো নে । অহাবাৰ আহোঁতে পিন্ধি আহিবি । বুজিছনে নাই ? পিন্ধি আহিবি । ছয় অনা পইচাও লৈ আহিবি । বাছি ল, আৰু যা । ও, তোৰ আধুলিটো আৰু পইচা দুই অনা দে ।

—মই এবাৰ ভাবিছিলোঁ যে নাটনি পৰা পইচাখিনি তোক দি আহোঁগে । পাছে দোকানীয়ে বা কি ভাবে, কি বদনাম উলিয়াই দিয়ে, সেইবাবে নগলো ।

টিম্‌কীয়ে মুখ ঘূৰাই চেনীৰামক দেখি আচৰিত হৈ গ'ল । চেনীৰামে আকৌ কলে, —তই যে মেখেলা কিনিবলৈ গৈছিলি, মই দেখা পাইছিলোঁ । মই ওচৰতে ধঁপাত অলপ কিনি আছিলোঁ, গতিকে তোৰ কথাবোৰ শুনি আছিলোঁ । কাপোৰখন লব খুজিছ, অথচ পইচা নাই ।

টিম্‌কীয়ে কয়, —কাপোৰখন মই আনিছোঁ ।

—আনিছ মই দেখিছোঁ । কিন্তু বাকী কৰি আনিছ । দিব লগা পইচাখিনি মই দি দিছোঁ, তই দি থৈ আহঁগে যা । এইবোৰ ঠাইত বাকী ৰখাটো বৰ ঠিক নহয । সি বা আকৌ কি বিচাৰে ।

—তাক মই অহা হাটৰ দিনা দিম বুলি কৈছোঁ । সি মান্তি হৈছে । এতিয়া মোক পইচা নালাগে ।

—তই সেই দোকানীৰপৰা বাকী লব পাৰ, চেনীৰামে সামান্য উত্তেজিত হৈ কয়, —কিন্তু মোৰপৰা লব নোৱাৰ । কিয় নোৱাৰ ?

—বাবু তই কিয় পইচা দিবি ? —তাই সোধে । এই পইচা লওঁ যদি তোক কেতিয়া ঘূৰাই দিব লাগিব ? দোকানীৰ আগত পইচা দিবলৈ লাজ কৰিলি, এতিয়া ঘূৰাই দিওঁতে কাৰপৰা লোৱা বুলি কম ?

—মোৰপৰা লোৱা বুলি কেতিয়াও নকবি । —সি তাৰাতাৰি কয ।

—বাকী থাকক । —তাই কয, —দোকানীৰ বাকী মই পাছত দিম । তই মোক কিয় পইচা দিব খুজিছিলি বাবু ?

—এঃ নকবি আৰু । আজি ঘৰত মোৰ বৰ আহুকাল হৈছে । ঘৰত কোনো প্ৰাণী

এটা নাই । ল'ৰা-ছোৱালী লৈ আমাৰ এওঁ আকৌ ঘৰলৈ গ'ল । কামবনবোৰ পৰি আছে । তয়ে গৈ অলপ ঠিকঠাক কৰি দিবি নে ? পইচাখিনি ল । যাওঁতে কামখিনি কৰি দি যাবি ।

টিম্‌কীয়ে অলপ সময় ভাবে । তেতিয়া আবেলি হৈছেহে মাথোন, কিজানি দুইমান বাজিছে । কাম যদি বেছি নহয়, তাই কৰি দি যোৱাত অসুবিধা নহয় । মাইকীবাবুৰ কথা নুশুনিলে বা আকৌ কি হয় ! তাই কলে, —পইচা নালাগে । কি কাম আছে বাবু ? বহুত কাম নেকি ?

—কাম বেছি নাই, সি কয় । দুখন নে তিনিখন কাপোৰ, কেইটামান বাচন । এই বাচনখিনিৰ বাবেহে জঞ্জাল ।

—হব বাৰু, মই কৰি দি যাম ।

—বৰ ভাল পালোঁ দেই, —চেনীৰামে কলে । তোৰ আৰু কি কিনিব লগা আছে, —কিনি ল । তাৰ পাছত আহিবি, মই যাওঁগে ।

কিছু সময়ৰ পাছত বিষ্ণী আহি চাহৰ দোকান পালে । তাইও টিম্‌কীক বিচাৰি আছিল, কিন্তু ক'তো আৰু দেখা নাপালে । আনফালে টিম্‌কীয়ে বিষ্ণীক বিচাৰি নাপাই ঘৰলৈ ঘূৰি যাবলৈ ওলাল । সন্ধিয়াৰ আগতে ঘৰ পাবই লাগিব, চেনীৰামৰ ঘৰৰ চাফা কৰা কামতো আছেই । বিষ্ণীয়ে এইবাৰ দোকানত সেই ল'ৰাজনক লগ পালে ।

বিষ্ণীয়ে কয়, —তোক বিচাৰিয়ে ফুৰিছোঁ বাবু । তোক দেখা পাবলৈকে নাই । ক'তনো ঘূৰি ফুৰিছ ?

—হয় দে, —চিত্তই কয়, —তই মোকেইতো বিচাৰি ফুৰিছ ! মোৰ বাহিৰে নো আৰু তোৰ কোন আছে ! কি খাবি ? তই মোক তই বুলি মাতিছ, মইও তোক তই বুলিলোঁ ।

—দে কিবা এটা দে, —তাই কয় । মোৰ লগত পইচা আছে, এনেয়ে তই দিব নালাগে । আৰু মই মিছা কোৱা নাছিলোঁ । আহি পাইয়ে মই তোক বিচাৰি আছিলোঁ ।

—তইতৰ আজিকালি পইচাৰ অভাৱ নাই, —গিলাচ এটাত চাহ বাকি থাকি সি কয়, —তইতৰ সবৰে হাতত পইচাই পইচা । নিজৰ হাতত নাথাকিলেও, দিবলৈ বহুত মানুহ ওলায় । এয়া তোৰ চাহ, খাবলৈ কিবা এটা আনো ৰ ।

—তোৰ চাহ আজি আৰু নাখাওঁ, —তাই থিয় হয় । কিমান দিন পইচা নিদিয়াকৈ মই দোকানত চাহ খাইছোঁ ? তইনো মোক কেতিয়া মানুহৰ ওচৰত গৈ হাত পতা দেখিছ, কচোন বাবু ।

—বহ বিষ্ণী । চাহ নাখাৱ, এনেয়ে বহ । তই খং কৰি গুচি গ'লে মোৰ দিনটো বেয়া লাগি থাকিব ।

—আগেয়ে ক বাবু, তাই বহে আৰু কয়, —কাৰপৰা কেতিয়া মই পইচা লৈছোঁ ? তোৰপৰা লৈছিলোঁ নেকি ?

চুজিৰ লাৰু এটা তাইৰ সন্মুখত থৈ চিত্তই কয়, —তোৰ লগত যে আহিছিল আৰু এজনী ছোৱালী, —

—অ' টিম্‌কী । তাইও হলে পইচা নলয় । —বিষ্ণীয়ে কয় ।

তাই কিবা কাপোৰ কিনিছিল, চিত্তই কয় । পইচা অলপ কম হ'ল । দোকানীয়ে তাইক বাকী দিলে । কিয় দিলে মই কব নোৱাৰোঁ । ইয়াত কোনেও বাকী বিক্ৰী নকৰে । তাৰ মনত কিবা আছে নে এনেয়ে কিবা বিশ্বাস জন্মিল কব নোৱাৰোঁ ।

—বাকী থাকিলে পইচা লোৱা হয় নেকি ? —তাই সোধে ।

—ৰচোন খন্তেক । তই বৰ পেক্‌পেকাই থাক । তাই কাপোৰখিনি লৈ কেইখোজমান গৈছেহে মাথোন, ক'ৰবাৰপৰা তইঁতৰ মাইকীবাবু ওলাল । সি জেপৰপৰা পইচা উলিয়াই তাইক যাচি আছিল । তাই হলে মই দেখাত তাৰপৰা পইচা লোৱা নাই ।

—আমাৰ মাইকীবাবু ? মাইকীবাবুতো পইচা দিয়া মানুহ নহয । পাৰিলে আমাৰ পাওনা পইচাৰপৰাই তেওঁ এভাগ লয় । টিম্‌কীক তেওঁ কিয় দিব পইচা ? কিবা এটা কথা আছে, থাকিবই লাগিব । বাৰু, টিম্‌কীৰ কথা তাই নিজে ভাবিব । এতিয়া কিমান পইচা হ'ল, ক ।

—বিষ্ণী ! —চিত্তই কয় । তোৰপৰা মই পইচা নলওঁ । মইও কাকো পাবলগা পইচা এৰি নিদিওঁ । কেৱল তোৰপৰা নলওঁ ।

—তেনে, মোৰপৰা কি লবি ?

—তই মহা টেঙৰ ছোৱালী । তোক নকওঁ, কৈ লাভ নাই । তই হাটলৈ আহিলে, তোক দেখা পাওঁ, তিমানেই হব । তোক চাই থাকি ভাল লাগে । চাই থাকিলে চাইয়ে থাকিবৰ মন যায় ।

—কুলীছোৱালীক ?

—কুলীছোৱালীও ছোৱালী ।

—তই কুলীছোৱালীক বিয়া কৰাব পাৰিবি ?

—নোৱাৰোঁ । আনকি তোকো বিয়া কৰাব নোৱাৰোঁ । চালে, চাই থাকিবৰ মন যায়, এনেকুৱা ছোৱালী তই । তথাপি মই তোক বিয়া কৰাব নোৱাৰোঁ । সেইবুলি মোৰ লোভটো নোহোৱা হব জানো ?

—তইঁতৰ আটাইৰে সেই একেটা কথা । মাইকীবাবুৰো একে লোভ । চোৱা শেষ হ’লনে তোৰ ? নাই হোৱা যদি চাই ল, মই যামগৈ এতিয়া ।

—বিষ্ণী । তই কাক বিয়া কৰাবি ?

—মই ঠিক কৰা নাই । —বিষ্ণীয়ে কয় । তই ঠিক কৰি দিবি নেকি ? নাই ক’ব নোৱাৰ । তোৰ গা পুৰিব । যাওঁ, হঁা ?

বজাৰৰ সিমূৰ পাওঁতে মাঘো আহি তাইৰ ওচৰ পালে । মাঘোই তাইক সুধিলে, —তোৰ লগত টিম্‌কীও আছিল, তাই ক’লৈ গ’ল বিষ্ণী ?

—তই বিচাৰি আনগৈ, মোক সুধিছ কিয় ?

বিষ্ণী অপেক্ষা নকৰি গুচি যায় । মাঘো বিমোৰত পৰে । সি দূৰৰপৰা দেখিছিল মাইকীবাবুৱে টিম্‌কীৰ লগত কিবা কথা পাতিছিল । তেওঁ গুচি যোৱাৰ পাছত, মাঘোই টিম্‌কীক বিচাৰিছিল । কিন্তু তাইক আৰু বিচাৰি নাপালে । তাৰ মনত কিবা এটা ভয় সোমাল । আজি চাৰি বছৰ আগতে তাৰ মাইকীজনী হেৰাই গৈছে । তাৰ ভয় লাগে ।

টিম্‌কী আহি ঘৰ সোমোৱা মাত্ৰকে চেনীৰাম বাহিৰলৈ ওলাই গ’ল । ৰাস্তা-পদূলি চাৰিওফালে ঘূৰি ঘূৰি চাই সি আকৌ আহি ঘৰ সোমাল । ঘৰটোৰ দুখন খিৰিকি খোলা আছিল । খিৰিকি দুখন সি বন্ধ কৰি দিলে । তাৰ পিছত আকৌ এবাৰ বাহিৰলৈ গৈ ঘূৰি ঘূৰি চালে । ঘৰ সোমাই সি টিম্‌কীক কলে, —হেই শুন, তই কাৰোবাক দেখিছিলি নেকি অ’ ?

—ক’ত বাবু ? ইয়াত নে হাটত ? —তাই সোধে ।

—নহয় অ’, তই যেতিয়া ইয়াত সোমালিহি, তেতিয়া কোনোবাই তোক দেখিছিল নেকি ?

—নাই দেখা ।

—তেনে বহ । জিৰাই ল ।

—বাবু কি কাম আছে ? বাচনবোৰ ক’ত ?

—ৰচোন । —চেনীৰামে কয়, —কেইছঁা নহয় বহ । কাম পিছে পৰেও কৰিবি । টোপোলাটো থ, সেইখিনিতে থ ।

টোপোলাটো থৈ, টিম্‌কীয়ে চাৰিওফালে চায় । কোঠাটোত দুখন চকি, এখন সৰু মেজ আৰু এখন বিছনা । বিছনা বুলিবলৈ অন্য একো নাই, মাত্ৰ তক্তাৰ ওপৰত এখন ময়লা কাপোৰ পাৰি থোৱা আছে । শোৱা কোঠাটোত বোধহয় তেওঁলোকৰ শুবৰ বাবে বিছনা আছে । আৰু এই তক্তাৰ ওপৰত তাৰাতাৰিকৈ বিছনা কৰা হৈছে ময়লা কাপোৰখন পাৰি ।

চেনীৰামে আকৌ কয়, —বহ, ইয়াতে বহ, বিছনাতে বহ । তই বহ মই এবাৰ বাহিৰৰপৰা আহিছোঁ । আৰাম কৰি বহ ।

ভিতৰলৈ আহি চেনীৰামে কয়, —এ, তই থিয় হৈয়ে আছ । বহচোন ।

সি তাইৰ পিঠিখনত হাত দি, তাইক বিছনাখনৰ ওচৰলৈ নি, তাইক বহুৱাই দিলে । শাৰীখন আঁঠুৰফালে অলপ টানি লৈ তাই বহিল । চেনীৰামে হাঁহি হাঁহি সুধিলে, —তই দিনটোত কেইটুকুৰী পাত তুলিব পাৰ টিম্‌কী ?

টিম্‌কীয়েও হাঁহে । হাঁহি হাঁহি তাই কয়, —ইয়াতো চাহপাতৰ হিচাপ লবি নেকি বাবু ?

—নহয়, হিচাপ নহয়, —সি কয় । মানে হিচাপ কৰোঁতে অলপ বঢ়া-টুটা কৰিব পাৰি ।

বাবু তইতো বঢ়াই নিদিয় । —টিম্‌কীয়ে কয় । যদি টুটাই দিয় সেয়া তোৰ ধৰ্মৰ কথা । এনেয়েতো সদায়ে আমাৰ জোখতকৈ কম বুলিয়ে তই কৰ বাবু ।

তাকেইতো কৈছোঁ, —সি কয় । দুই টুকুৰীৰ ঠাইত মই আঢ়ৈ টুকুৰীও ধৰিব পাৰোঁ ।

—ধৰিবি নেকি বাবু ? —তাই সোধে ।

চেনীৰাম উঠি আহে । কান্ধৰপৰা তাইৰ শাৰীখন গুচাই দি সি কয়, —ইমান গৰম । কৈছোঁ নহয়, আৰাম কৰি বহ । কাপোৰ-কানিবোৰ উশাহ লব নোৱাৰাকৈ মেৰাই লৈছ কিয় ?

শাৰীখন গুচাই দিয়াৰ পিছত, তাইৰ বুকুত মাত্ৰ ব্লাউজটো থাকে । ব্লাউজটো ইমান টান হৈ লাগি থাকে যে ফাটি যাব যেন লাগে । বহি থকা বাবে, পেটটো ভাঁজৰ দেখা হয় । তাই সোধে —বাবু, নকলি দেখোন । মোৰ টুক্‌ৰীৰ চাহপাত বেছিকৈ ধৰি হিচাপত দেখুৱাবি জানো ?

—সেইটোনো কি কথা ? —চেনীৰামে তাইৰ ওচৰতে বহি লয় । তাইৰ শাৰীখন অলপ অলপকৈ আঁঠুৰপৰা তুলি আনি উদং উৰুখনত হাতখন থৈ দি, সি কয়, —তোৰ চাহপাতৰ হিচাপ মই নিতৌ বেছিকৈ দেখুৱাম । তাৰ মানে তোৰ মাহেকত

কিমান টকা হব, ভাবি চাচোন । আৰু, তই ইমান কাম কৰ তথাপি তোৰ উৰুখন নিমজ, শকত । সিখন উৰুও এনেকুৱাই হ'ব কিজানি । সিখনো চাওঁ ৰ, হাত দিলেই ভাল লাগে ।

চেনীৰামে আনখন উৰুও উদং কৰি লয় । শাৰীখন কোঁচ খাই খাই ওপৰলৈ আহি থাকে । তাইৰ দুয়োখন উৰু পুষ্ট, দুয়োখন লগ লাগি আছে । চেনীৰামৰ ধাৰণা হয়, চুলি এডাল সোমাব পৰাকৈও ফাঁক নাই । এখন হাতেৰে তাইৰ কঁকালত সাবটি ধৰি আনখনেৰে তাইৰ শাৰীখন আৰু ওপৰলৈ তুলিবলৈ চেষ্টা কৰি, চেনীৰামে তাইৰ কাণৰ কাষলৈ মুখখন নি কলে, —ইমান যে টানকৈ পিন্ধ তইঁতে কাপোৰবোৰ । তোৰ ব্লাউজটো ফাটি যাব এতিয়া, গুদাম খুলি দে । তই শো ।

—শুম ? ইয়াতে শুম বাবু ? কিয় ?

চেনীৰাম উঠি আহে । উৰুলৈকে উদং হৈ থকা তাইৰ ভৰি দুখন সি বিছনাৰ ওপৰত তুলি দিয়ে । শাৰীখন আকৌ ওপৰলৈ কোঁচখাই যায় । ভৰি দুখন তাই বিছনাৰ ওপৰত মেলি পেলাই নথয়, কোঁচ খুৱাই লয় । চেনীৰামৰ মূৰটো গৰম হৈ যায় । তাৰ ইচ্ছা হয় যেন সি তাতেই থিয় হৈ থাকিব । তাই আঁঠু দুটা আৰু ওপৰলৈ কোঁচাই নি দুয়োখন হাতেৰে আঁঠু দুটাত ধৰি থাকে । চেনীৰামে এইবাৰ বলিয়াৰ দৰে হৈ যায় । সি কয়, —শুই দে, টিম্‌কী ।

তাই তেনেকৈয়ে আঁঠু দুটা সাবটি বহি থাকে । তাৰ পিছত কয়, —ইয়াত মই শুব পাৰিম বাবু । কিন্তু ইমান লেতেৰা কাপোৰখনৰ ওপৰত তই কেনেকৈ শুবি ? ক'ৰপৰা জানো আনিছিলি কাপোৰখন, গোন্ধাই আছে । কেনেকৈ ইয়াত শুবি বাবু ?

তাই আঁঠু দুটা এবাৰ ইফাল এবাৰ সিফাল কৰি লৰাই থাকে । কোঁচখাই থকাৰ বাবে উৰু দুটাৰ তলৰফালখিনি বেছি শকত হৈ পৰে । চেনীৰামে ভৰিৰ ফালৰপৰা আঁতৰি আহি তাইক এবাৰ সাবটি ধৰে । তাৰ পিছত ব্লাউজৰ গুদামবোৰ খুলি দিয়ে ।

টিম্‌কী তড়িৎবেগে থিয় হয় । দুৱাৰখনৰ ওচৰলৈ গৈ তাই এবাৰ চেনীৰামৰফালে চাই হাঁহে । তাৰ পিছত ব্লাউজৰ গুদামকেইটা মাৰি লয়, শাৰীখন কান্ধৰ ওপৰেদি মেৰাই লয়, আৰু কয়, —মোৰ চাহপাতৰ হিচাপটোৰ কথা থাকিল বাবু ।

দুৱাৰখন খুলি তাই ওলাই যায় ।

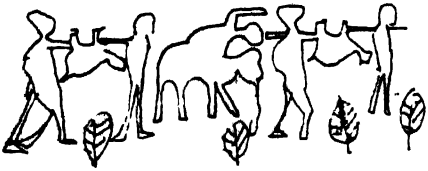

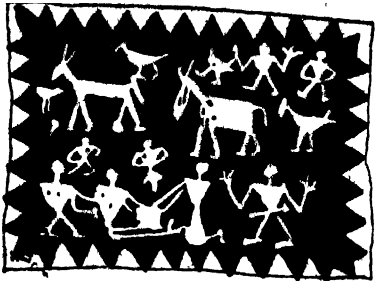

আঠ

ৰূপহীত এতিয়া আৰু বালিচৰ নাই, নাওবোৰ আছে । ডাঙৰ ডাঙৰ পালদিয়া নাওবোৰ শাৰী শাৰীকৈ সজোৱা থাকে । ওপৰৰ ছৈৰে সৈতে প্ৰতিখন নাও ধুনীয়া একোটাহঁত ঘৰৰ দৰে । ৰাতি হ'লে নাৱৰীয়াবিলাকে ছৈৰ তলত শুই থাকে, দিনত কাম কৰে, আৰু আবেলিপৰত ৰূপহীৰ পাৰত প্ৰকাণ্ড গছবোৰৰ তলত গীত গায়, ফুৰ্ত্তি কৰে । পাৰৰ অলপ নিলগত এটা দীঘল টিনৰ চালি । চালিখন চাহৰ বাকচেৰে ভৰি থাকে, আৰু তাত চাৰি-পাঁচজন চৌকিদাৰ থাকে ।

ৰূপহীৰ সিটো পাৰে ভৰা গাঁও, অসমীয়া মানুহৰ গাঁও । ইটো পাৰে গুদাম চালিখনৰ পোনে পোনে মাত্ৰ দহঘৰমান মানুহ, মাছমৰীয়া মানুহ । সেইখিনিতে ৰূপহীয়ে এটা ভাঁজ লৈছে বাবে এইপাৰৰ পৰা হেনো জাল পেলাবলৈ সহজ । এইখিনি মানুহ দুষ্ট প্ৰকৃতিৰ । চালিখনৰপৰা কেতিয়াবা হঠাৎ একোটা সৰু বাকচ নোহোৱা হয় । আটায়ে জানে যে বাকচ ক'লৈ যায়, কিন্তু কোনেও একো নকয় । এটা বাকচ গৈছে যাওক, কাজিয়া কৰি লাভ নাই । নাৱৰীয়াবিলাকেতো কাজিয়া নকৰেই । বছৰত চাৰি-পাঁচটা মাহ মাথোন এইখিনি ঠাইৰ দৰ্কাৰ । তাৰ পিছত ঘাট অন্য ঠাইলৈ যায় । আৰু নাৱৰীয়াবোৰ আহি থাকে গৈ থাকে । ৰূপহীৰপৰা উজাই গৈ দিখৌ, দিখৌৰপৰা বৰনৈ –ব্ৰহ্মপুত্ৰ । এইবিলাক নাৱৰীয়া বৰনৈৰ নাৱৰীয়া নহয় । বৰনৈৰ নাও বেলেগ, নাৱৰীয়াও বেলেগ ।

দহখনতকৈ সৰহ নাও কদাকাচিৎহে দেখা যায় । দহখনেই অহা-যোৱা কৰি থাকে, আৰু তাৰে কাম চলি যায় । নাৱৰীয়াবিলাকৰ ভিতৰত কোনো জাতি ধৰ্মৰ প্ৰশ্ন নাথাকে । নামাজৰ সময়ত মুছলমান নাৱৰীয়াকেইজনে নামাজ কৰে, আনবিলাকে দেহবিচাৰৰ গীত গায় । এটা দলৰ এক প্ৰকাৰৰ ওস্তাদ হ'ল দেহজুৰ, আনটো দলৰ মনচুৰ ।

বাসুদেও, তুলসীহঁতে দিনটো কাম কৰে আৰু ৰাতি হলে সিহঁতৰ বাগানৰ লাইনলৈ গুচি যায় । গুদামৰপৰা ঘাটলৈ যোৱা ৰাস্তাটো প্ৰায় বোকাৰ ৰাস্তা । মাজে

সময়ে সিহঁতে পিছল খায় । কেতিয়াবা বোকাৰ ওপৰতে পৰি যায় । তথাপি তাত কাম কৰি সিহঁতৰ ভালেই লাগে । নাৰীয়াবিলাকৰ মুখত গীত লাগিয়ে থাকে, হাঁহি লাগিয়ে থাকে । গতিকে দুখ-কষ্টৰ কথা কাৰো মনলৈ নাহে । আৰু সিহঁতৰ কথাবোৰ সাধু কথাৰ দৰে লাগে ।

তুল্সীৰ আটাইতকৈ আচৰিত লাগে মনচুৰে ধঁপাত খোৱা দেখিলে । ধঁপাত মানে দৰাচলতে ধঁপাত নহয়, সিহঁতে কয় ধঁপাত বুলি, আচলতে ভাং । দেহজুৰ আৰু মন্চুৰে এচিলিম ভাং দুই হোপাতে শেষ কৰে । দেহজুৰ যেনতেন, মন্চুৰৰ টানটোৱেই বেলেগ । সি ভাঙৰ চিলিমটো ৰঙা কাপোৰেৰে মেৰাই লয় । তাৰ পাছত লাহে লাহে মুখৰ ওচৰলৈ নি মিচিকিয়াই হাঁহে আৰু চকু মুদে, যেন সি হোপাটো মৰাৰ আগতে প্ৰাৰ্থনাহে কৰিছে । হোপাটো আৰম্ভ কৰাৰপৰা শেষ কৰালৈকে প্ৰায় দুমিনিট সময় লয় । হোপা শেষ কৰি সি চিলিমটো মাটিত উবুৰিয়াই থৈ নাকেৰে মুখেৰে ধোঁৱাবোৰ উলিয়াই দিয়ে ।

দেহজুৰে কয়, —ই কেতিয়াবা মৰিব । এই দগাবাজ মন্চুৰ, সি ভাঙৰ চিলিম মুখত লৈয়ে মৰিব । হোপা মাৰোঁতে কেতিয়াবা উশাহ ঘূৰাবলৈ পাহৰিব, আৰু মৰি থাকিব । চাবি, মই কৈ থলো ।

হাঁহি মাৰি মন্চুৰে কয়, —আৰু তই কেনেকৈ মৰিবি দেহজুৰ ? তইতো সাধু সন্ত মানুহ । তই উশাহ লৈ থাকিয়ে মৰিবি হবলা ? দগাবাজ হলো মই, হয় নে ? তই দিনে-নিশাই কি কি বস্তু পাৰ কৰ ? কানি, ভাং, মদ, ... কি বাকী থাকে ? প্ৰতিটো ঘাটতে তই ৰবই লাগিব । ক'ৰবাত কানিৰ টোপোলা দিবি, ক'ৰবাৰপৰা আকৌ কানিৰ টোপোলা লবি । শুনিছোঁ তই বোলে এতিয়া ছোৱালীকো ইঘাটৰপৰা সিঘাট কৰ ।

—তোক ভাঙে মূৰত ধৰিছে, —দেহজুৰে কয় । নহলেনো ইমানবোৰ কথা তোৰ মুখৰপৰা কেনেকৈ ওলাল ? তোৰ নাৱত কি বস্তু থাকে ? চাহবাকচৰ কাষে কাষে ইমানবোৰ কলহ কেলৈ ? ইমাননো পানী খাৱনে ?

তুল্সীয়ে কয় ... তহঁত দুয়ো বন্ধু । দুয়ো একেটা চিলিমতে ভাং খাৱ, ক'ৰবালৈ যাবলৈ হলে একেলগে যাৱ, একেলগে গীত গাৱ ! আৰু আমাক দেখুৱাই কাজিয়া কৰ । আজি সৌ সিহঁতৰ মন ভুলাই মাছ আনিলি নে নাই ?

—তয়ো কম কুলী নহৱ দেই —মন্চুৰে কয় । কি নামটো কৈছিলি —তুল্সী । আৰু তোৰ ? —বাস্দেও । হয়দে, কুলী নে কুলী । এইবোৰনো ক'ৰবাত মানুহৰ নাম হয়নে ? বাস্দেও, তুল্সী শুনাই নাই, এনেকুৱা নাম । তই শুনিছিলি নেকি অ' দেহজুৰ । তইতো গোটেই পৃথিৱী ঘূৰি ফুৰ বুলি কৱ । তই চাগে শুনিছিলি ।

—নামেৰেনো তই কি কৰিবি ? —দেহজুৰে কয় । তোৰ নামটোনো কি ? মনচুৰ । মনচুৰ এটা নাম হয়নে ? ‘মন’ খিনি বাদ দিলে থাকিল ‘চুৰ’ । তই চুৰি কৰ, সেইবাবে নাম লৈছ চোৰ । চুৰ-চোৰ একেই দেচোন ।

তুল্সীয়ে আকৌ সোধে, —এতিয়াহে যে মনচুৰে কৈছিল চুৰি-বিক্ৰীৰ কথা, তহঁতে চুৰি কৰিব লাগে কিয় ? বিক্ৰী কৰাত আকৌ চুৰিৰ কি কথা আছে ? পইচা লবি, বিক্ৰী কৰিবি । বিক্ৰীৰ মাল মানুহে সদায় চাইচিন্তি কিনে । তাত লুকাবৰ কি আছে ?

বাস্দেওৱে কলে, —আমি যাওঁ ব'ল তুল্সী । এইবোৰ কথা জানি আমাৰ লাভ নাই । কোনে ক'ত চুৰি কৰি বস্তু বিক্ৰী কৰে, সেই কথা আমাক কিয় লাগে । তাহাঁতে যেনেকৈ মৰে মৰক ।

—হয়তো, —দেহজুৰে কয় । তহঁতে ভাং খাব নে কানি খাব ? তহঁতক লাগে টেকেলিয়ে টেকেলিয়ে চেৰাপ । কুলীতো ! তহঁতৰ কথাই তেনেকুৱা । থাক, কুলী হৈ থাক ।

—তই যদি নাৱৰীয়া হৈ থাকি বেয়া নাপাব, —তুল্সীয়ে কয়, তেনে আমিনো কুলী হৈ কিয় বেয়া পাম ? ভাং কানি খাই আমি কুলী গুচি নাৱৰীয়া হবলৈ যামনে ?

—নাৱৰীয়া ? —দেহজুৰে কয় । নাৱৰীয়া হোৱাটো শক্তিৰ কথা, সাহসৰ কথা । তহঁতে হবি নাৱৰীয়া ? কুলীৰ আকৌ সেই সাহ ক'ৰপৰা আহিব ? বাস্দেওৱে ঠিক কথাকে কৈছে । লাইনৰ মানুহ লাইনলৈ যাগৈ । আমাৰ কথা বেলেগ । আমি পৃথিৱীখন ঘূৰি ফুৰোঁ । তথাপি মাটিৰ লগত আমাৰ সম্বন্ধ নাই, আমি থাকোঁ পানীত ।

আৰু দুজন মানুহ সেইখিনিলৈ আহিল । ওচৰত থকা মাছমৰীয়া মানুহ । দুয়োৰে বয়স প্ৰায় পঞ্চাশ । কিন্তু কাৰো চুলি এডালো পকা নাই । মুখত এমোকোৰা তামোল । পিক পেলাই পেলাই দুয়ো ওচৰতে বহিল । এজনে কলে, —কি হ'ল, আজি দেখোন তহঁতৰ গীত আৰম্ভ হোৱা নাই ?

—কেনেকৈ গীত গাবি ? —মনচুৰে কয় । এই কুলী দুটা আহি বহিছে নহয় । সিহঁতেনো আমাৰ লগত কি পীৰিতি পাইছে আল্লাইহে জানে । মই হলে একো বেয়া পোৱা নাই । দেহজুৰে ঠিকেই কৈছিল, আমি মাটিৰ মানুহ নহওঁ, আমি পানীৰ মানুহ । সেইবাবে আমি মানুহক বেয়া নাপাওঁ । কুলী হওক, নাৱৰীয়া হওক, জালোৱা হওক খেতিয়ক হওক, মানুহ মানে মানুহ । কোনোবাই মাছ মাৰে, কোনোৱে নাও বায়, কোনোৱে ধান ৰোৱে, কোনোৱে চাহগছ ৰোৱে । মানুহ মানুহেই । কি কৱ তুল্সী ? তোৰ বুদ্ধি আছে যেন লাগে । তয়ে কচোন, এইমাত্ৰ যে আহিল ককাইহঁত, তাহাঁতৰ আৰু মোৰ মাজত কি পাৰ্থক্য ? তোৰ আৰু দেহজুৰৰ মাজত কি পাৰ্থক্য ? একো নাই ।

মাছমৰীয়া দুজনৰ এজনে সোধে, —তহঁতে মাছ-পুঠি দুই-এটা পাৱনে ? ক'ত্তনো পাবি হবলা বাগানত !

বাস্‌দেওৱে কয়, —মাছ ক'ত পাবি ? একেবাৰে যে নাপায় তেনে নহয় । কেতিয়াবা ওলায় । তহঁতৰ এইফালৰপৰাই কিজানি লৈ যায় কোনোবাই । পিছে, কিনিবি কেনেকৈ ? যি দৰ ! আমি আৰু সেইবোৰ বাদ দিছোঁ ।

—তেনে কেইটামান লৈ যাবি । যোৱাৰ সময়ত সেইপিনে ঘূৰি যাবি । সৰু মাছ অলপ লৈ যাবি ।

হঠাৎ মন্‌চুৰে, হাত চাপৰি মাৰি চিঞৰি চিঞৰি আৰম্ভ কৰে —

হায় আল্লা হায়   হায় আল্লা হায়,
ও জংঘলে এৰিলো বাছা নেদেখিলো মই এ ।
হায় আল্লা হায় ।

হাত চাপৰি মাৰি, দেহজুৰেও তাৰ লগে লগে গায় । লাহে লাহে গাঁৱৰপৰা অহা মানুহ দুজনেও হাত চাপৰি মাৰি দেহজুৰৰ লগে লগে গায় । মন্‌চুৰে পদ লগাই দিয়ে । বাকীবিলাকে সমস্বৰে কয়, --

হায় আল্লা হায় ।

মন্‌চুৰে কয় —*ও ফান্দকে পাতিলা আলি মাটি আঁৱাল কৰি*
ও নাজানি হৰিণাপহু তাতে দিলা ভৰি এ ।

বাকীবিলাকে গায় —*হায় আল্লা হায ।*

আকৌ মন্‌চুৰে কয় —*ও ফান্দতে পৰিয়া পহু কৰে হায় হায়*
ও দূৰতে শুনিয়া আলি পহুৰ কাষে যায় এ ।

ইহঁতে হাত চাপৰি মাৰি গায় —*হায় আল্লা হায ।*

তেনেকৈ সিহঁতৰ গীত চলি থাকে । মন্‌চুৰ থিয় হয । সি ঘূৰি ঘূৰি নাচি নাচি গাই থাকে, আৰু বাকীবিলাকে তাৰ লগে লগে গাই থাকে । মন্‌চুৰৰ গীতবোৰ খৰ হৈ আহে । সি বলিয়াৰ দৰে, নানা অংগি-ভংগি কৰি এবাৰ বহি এবাৰ থিয় দি কেইটামান পাক মাৰি অৱশেষত ভাগৰি পৰে । তুল্‌সী আৰু বাস্‌দেও দুয়ো শেষৰ ফালে দেহজুৰহঁতৰ লগত হাত চাপৰি মাৰি দুই এবাৰ গায়, —

হায় আল্লা হায ।

ভাগৰ পলাবৰ বাবে সিহঁতে এচিলিম ধঁপাত জ্বলালে । সিহঁতে আটায়ে চিলিমটোত হোপা মাৰি মাৰি ইজনে সিজনক দিলে । বাস্‌দেওৱে এবাৰ ললে

চিলিমটো । তেনেকৈ চিলিমত ধঁপাত খোৱাৰ তাৰ অভ্যাস নাই । সি বিৰী খায় । চিলিমটোত এহোপা মৰাৰ পাছতে তাৰ ভীষণ কাহ উঠিল । আৰু বাকীবিলাকে হাঁহি হাঁহি তত নোপোৱা হ'ল । তুলসী বিৰীও নাখায়, গতিকে সি চিলিমটো নললে ।

এইবাৰ দেহজুৰৰ পাল । সি অলপ সময় চকুমুদি কি ভাবিলে । তাৰ পাছত সি থিয় হ'ল । মূৰৰ গামোচাখন সি আনি গলত ললে । আকৌ গলৰপৰা আনি গামোচাখনেৰে তাৰ ধুতিখন জোকাৰি দি লাগি থকা বনৰ পাতবোৰ ধুতিৰপৰা আঁতৰাই দি গামোচাখন পুনৰ গাত লৈ আৰম্ভ কৰিলে ।

অ' বাছাৰে বাছা নিমাই অ'
নিমাইৰ জন্ম ভৈলা নিমুৰ তলে ।

হাত চাপৰি মাৰি মনচুৰে গালে, —

অ' বাছাৰে বাছা নিমাই অ'
নিমাইৰ জন্ম ভৈলা নিমুৰ তলে ।

লাহে লাহে বাকীকেইজনেও মনচুৰৰ লগত যোগ দিলে । দেহজুৰে পদবোৰ গালে, —

হাতে লৈলা লাউ লোটা   কপালে তিলকৰ ফোঁটা
কান্ধে লৈলা উত্তম বসন
কান্ধে লৈলা ভিক্ষাৰ ঝুলি   গাবে লৈলা ভস্ম ধূলি
তই গৈলি সন্যাসী হইযা ।

বাকীকেইজনে গালে, —

অ' বাছাৰে বাছা নিমাই অ'
নিমাইৰ জন্ম ভৈলা নিমুৰ তলে ।

এনেতে দূৰত কোঢাল শুনা গ'ল । মাছমৰীযাহঁতে ডাঙৰ জাল কেইখনমান পেলাই থৈছিল । দীঘল বাঁহ কেইডালমান ত্ৰিভুজ আকাৰকৈ বান্ধি তাত জালৰ কোণবোৰ বান্ধি পানীত জালখন ডুবাই থৈ দিযে । ওপৰলৈ উঠি গৈ মানুহে বাঁহ ভৰিৰে গচকি ধৰি জালখন পানীত পেলাব পাৰে, পানীৰপৰা উঠাই আনিবও পাৰে । ল'ৰাবিলাকে তাত এনেযে উঠি বহি থাকে । কোঢালটো আহিছিল সেইখিনি ঠাইৰপৰা ।

তিৰোতা মানুহৰ চিঞৰ, —কোন ক'ত আছ আহ ঔ, ল'ৰাটো উটি গ'ল, আহ ঔ, [illegible] ঈশ্বৰ ভগৱান ! কোন আছ আহ ঔ । ল'ৰাটো মৰিল ঔ ।

আটাইবোৰ মানুহ তীৰলৈ লৰ মাৰিলে । মনচুৰে সিহঁতৰ লগত নৈৰ ঘাটলৈ লৰ মাৰিলে । দৌৰি গৈ সেইখিনি পাই সিহঁতে দেখিলে ল'ৰা এটা পানীত পৰি গৈছে ।

সি পানীত এবাৰ ওপৰলৈ উঠিছে এবাৰ তললৈ গৈছে । সি সাঁতুৰিব চেষ্টা কৰে, কিন্তু নৈৰ সোঁতে আকৌ তাক ঠেলি লৈ যায । মানুহখিনিয়ে প্ৰমাদ গণিলে । সিহঁতেও পাৰেমানে চিঞৰিবলৈ ধৰিলে, কিন্তু কোনেও একো উপায় নোপোৱা হ'ল । সিহঁতে বলিয়াৰ দৰে ইফালে সিফালে দৌৰিলে । কোনোবাই কলে, ৰচি আন, কোনোবাই কলে নাও আন, কোনোবাই কলে ডেকা মানুহ এজন মাতি আন । এজনে কলে, —তাক মাতি আন । নামটোও পাহৰিলোঁ নহয এতিযা, সেই যে হেৰিয়াৰ পুতেকটো । সি পাৰিব । তাক মাতি আন । কোনোবা এজন যা, দৌৰ মাৰ । একে দৌৰে লৈ আহিবি ।

তুল্সীয়ে গাৰ চোলাটো খুলি মাটিতে পেলাই থৈ নৈত জাঁপ দিলে । সাঁতোৰাত সি অতি পকৈত নহয় । এনেকুৱা ভৰা নদীত সি আগেয়ে সাঁতোৰা নাই । যিখিনি ঠাইত সি ল'ৰাজনক ওপঙি থকা দেখিছিল, সেইখিনি ঠাইলৈ সি সাঁতুৰিবলৈ ধৰিলে । সি প্ৰায় ওচৰ পাইছিলেই তেনেতে ল'ৰাটো আকৌ পানীৰ তল সোমাই গ'ল । সাঁতুৰি সাঁতুৰি ল'ৰাটোও অৱশ হৈ আহিছিল । তুল্সীয়ে ইফালে সিফালে ঘূৰি চাওঁতে তাৰপৰা পাঁচ হাতমান দূৰতে ল'ৰাটোক দেখিলে । সি গৈ ল'ৰাটোক ধৰিলে । তাৰ হাত এখনত খামোচ মাৰি ধৰি তুল্সীয়ে পাৰৰ ফালে সাঁতুৰিবলৈ ধৰিলে । কিন্তু পানীৰ সোঁতে তাহাঁতক ভটিয়াই লৈ যাবলৈ ধৰিলে । এবাৰ এটা ঢৌৱে ল'ৰাটোৰ হাতখন এৰুৱাই লৈ গ'ল । কিন্তু তুৰন্তে তুল্সীয়ে আকৌ তাক ধৰিলে ।

তুল্সীৰ এবাৰ ধাৰণা হ'ল যে সিহঁতে নোৱাৰিব । ল'ৰাটোৰ গাত অকণো শক্তি নাই, তেনেই উলাহ নাই । সি যেন আৰু বেছি সময় ওপঙি থাকিব নোৱাৰিব । ল'ৰাটোক এৰি দিলে, এতিয়াও কিজানি সি অকলে গৈ পাৰ উঠিব পাৰিব । কিন্তু ইমান গধুৰ বোজা এটা টানি লৈ সি কেতিয়াও পাৰ পাব নোৱাৰে ।

তেনেতে আৰু এটা ঢৌ আহিল । পাৰৰ মানুহবিলাকে চিঞৰিবলৈ ধৰিলে । মানুহৰ মাজৰপৰা কোনোবা এজনে চিঞৰিলে, —ল'ৰাটোক এৰি দে । তই নিজে পাৰলৈ আহ । ল'ৰা গৈছে, এতিয়া তয়ো যাবি । সেই মুহূৰ্ততে দুয়োকো ঢৌৱে ডুবাই দিলে । কিন্তু খন্তেক পিছতে আকৌ দুয়ো ওপঙি উঠিল । তেতিয়াও ল'ৰাটোৰ হাত এখনত তুল্সীয়ে খামোচ মাৰি ধৰিয়েই আছে ।

তুল্সীয়ে পাৰলৈ অহাৰ বাবে চেষ্টা এৰি দিলে । সি গম পালে তাৰ শক্তি কমি আহিছে, কোনোপধ্যে সি ল'ৰাটোক টানি লৈ সাঁতুৰি পাৰ পাব নোৱাৰে । তথাপি সি ল'ৰাটো এৰি নিদিলে । ধীৰে ধীৰে সাঁতুৰি সি সোঁতৰ লগতে ভটিয়াই গৈ থাকিল ।

অলপ পাছতে সি গম পালে, তাক কোনোবাই মাতিছে ।

—শুন । শুনি পাইছ নে নাই ? হেই তুল্সী, ভালকৈ শুন । মই কোৱা মাত্ৰকে তই ল'ৰাটো এৰি দিবি । নোকোৱালৈকে এৰি নিদিবি । মই অকলে আছোঁ নাৱত । ল'ৰাটোক নাৱত উঠাই অনাত অলপ সময় লাগিব । তাক এৰি দি তই খন্তেক ওপঙি

থাকিবি । ল'ৰাটোক উঠাই অনাৰ পিছত, তোক উঠাই অনাটো সহজ । বুজিছতো ? হেই কুলী, বুজিছ নে নাই ? দে, এইবাৰ এৰি দে, —হে আল্লা ।

সৰু নাওখনত যেতিয়া ল'ৰাটোক টানি আনি পেলাই দিলে, তেতিয়া মনচুৰে ভাবিলে, তেনেই মিছা, ল'ৰাটো মৰিল । কিন্তু এবাৰ ভালকৈ চাই বুজি পালে যে সি জীয়াই আছে । মৰি যাবও পাৰে, কিন্তু তেতিয়ালৈকে সি জী আছে । তাৰ পিছত সি তুল্‌সীক কলে, —এইবাৰ তই উঠি আহ । ঘপহকৈ নুঠিবি, সৰু নাও । বাগৰিব লাগিলে সকলো গ'ল । নে, তই সাঁতুৰি যাবি পাৰবলৈ ? যাবও পাৰ । ডেকা ল'ৰা, গাত বল আছে । পিছে তোৰো অৱস্থা ভাল নহয় । আহ, উঠি আহ । কি কৰিছ ? তাত ধৰিছ কিয় ? ও, উশাহ লৈছ । ল, ল, উশাহ লৈ ল । গম পাইছোঁ নহয়, তোৰো অৱস্থা ভাল নহয় । সেইফালেদি নুঠিবি । এই ফালেদি আহ । মোৰ ওচৰেদি আহি কৰিত ধৰ । আৰু উঠ । হাঁ, পাৰিছ দেখোন ।

বাসুদেও আৰু তুল্‌সী প্ৰত্যেকে হাতত একোটা চিৰাৰ টোপোলা আৰু এটাকৈ মাছৰ টোপোলা লৈ সিহঁতৰ গুদাম ঘৰ পালেহি । দেহজুৰে কলে, —তইত এতিয়া যাগৈ । তুল্‌সী, তোক হলে মানুহবিলাকে বৰ ভাল পালে দেই । তই এদিনতে কুলীবিলাকক মানুহৰ মনত আপোন কৰি তুলিলি । কিন্তু এতিয়া যাগৈ, পলম নকৰিবি ।

তুল্‌সীয়ে সুধিলে, —তইনো আমাক যাগৈ যাগৈ বুলি কৈ আছ কেলৈ ? আমি তোৰ কামত কিবা বাধা দিছোঁ নেকি ?

দেহজুৰে অলপ সময় নামাতে । তাৰ পিছত কয়, —তইঁতৰ গুদামত তইঁত যদি থাকিব খোজ, মই কিয় বাধা দিম ? পিছে, মই তোক যিখিনি বুজি পালোঁ, মানুহ দেখিলেই তই কথা কবলৈ বিচাৰ, জানিবলৈ বিচাৰ । সেইবাবে কৈছোঁ, যাগৈ ।

বাসুদেওৱে সুধিলে, —দেহজুৰ । তোৰনো ঘৰ ক'ত ? তইতো কব, তই মাটিৰ ওপৰত নাথাক, থাক পানীৰ ওপৰত । তথাপিও ক'ৰবাত তোৰ ঘৰ নাছে জানো ?

—আছে । —দেহজুৰে কয় । কিন্তু আজি পোন্ধৰ বছৰ মই নৈয়ে নৈয়ে নাও লৈ ফুৰিছোঁ । মাজতে কেতিয়াবা এবাৰ ঘৰলৈ গৈছোঁ । কৈছিলোঁ নহয়, ৰূপহীৰে উজাই গৈ পাবি দিখৌ । দিখৌ নৈৰে গৈ থাকিলে ব্ৰহ্মপুত্ৰ । ব্ৰহ্মপুত্ৰইদি সাতদিন সাতৰাতি নাৱেৰে গলে, আমাৰ দেশ পাবি । আমাৰ গাঁৱৰ ওচৰেদি নৈ নাই । নাও দূৰত থৈ, এটা দিন খোজ কাঢ়ি গলে আমাৰ গাঁও পোৱা যায় ।

—আমাক সোনকালে ইয়াৰপৰা যোৱাৰ কথা কিয় কৈ আছিলি সেই কথাও ক । —তুল্‌সীয়ে কয় ।

—ৰ, শুনিব খুজিছ, কওঁ, —দেহজুৰে কয় । ইয়াৰপৰা জিলা কিমান দূৰ হব জান ? বহুদূৰ । সপ্তাহত দুদিন জিলাৰপৰা কিছুমান মানুহ ইয়ালৈ আহে । ৰূপহীৰ

সিপাৰে যিখন ডাঙৰ গাঁও দেখিছ সন্ধিয়া হোৱাৰ লগে লগে সেই গাঁওখন নিজম হৈ পৰিব, এই দুদিনৰ বাবে । মুঠতে চাৰি-পাঁচটা ঘৰত কিন্তু চাকি জ্বলিয়ে থাকিব । তিনিখনমান বেলেগ নাও ৰাতি হোৱাৰ লগে লগে এইখিনি পাব । সেই যে মাছমৰীয়া মানুহকেইঘৰ, তাৰপৰা কেইজনীমান ছোৱালী আহিব । সিহঁতে কাকো ভয় নকৰে । ৰাতি পুৱাবলৈ দুঘণ্টামান থাকোঁতে, নতুনকৈ অহা নাওকেইখন নাইকিয়া হব, বাহিৰৰপৰা অহা মানুহবোৰ ক'ৰবালৈ গুচি যাব । ৰাতিটোৰ ভিতৰতে মৰামৰি হব । সিহঁতে যিমান পাৰে মদ খাব আৰু মৰামৰি কৰিব ।

—কি নিবলৈ আহে ইয়ালৈ মানুহবোৰ ? —তুল্‌সীয়ে সোধে ।

—কেৱল নিয়া নহয়, দিয়াও ।—দেহজুৰে কয় । মানুহে কোৱা শুনিছোঁ ইয়ালৈ দূৰৰ মানুহ আহে । জিলাৰপৰা চোৰ-ডকাইত আহে । এইখিনি ঠাইৰ সুবিধা আছে । এয়া হ'ল ৰূপহী, দক্ষিণৰ ফালে আৰু এখন নৈ আছে, ৰূপহীৰ এটা সুঁতি তাত লগ লাগিছে । পশ্চিমলৈ আছে দিখৌ, আৰু উত্তৰ-পূব ফালে ৰূপহীৰ আন এটা সুঁতি লগ লাগিছে —আন এখন নৈত । মুঠতে তই এবাৰ ৰূপহীত নাৱত উঠিলে য'লৈকে ইচ্ছা তালৈ যাব পাৰ, অথচ যদি তোক কিবা কাৰণত পুলিচে বিচাৰে, তোক বিচাৰি পোৱাৰ সাধ্য নাই ।

বাগানত সোমোৱা মাত্ৰকে তুল্‌সীয়ে কিবা এটা আচহুৱা শব্দ শুনিবলৈ পালে । শব্দটো যেন কলঘৰটোৰ ফালৰপৰা আহিল তাৰ তেনেকুৱা ধাৰণা হ'ল । সি থিয় হৈ কাণ পাতি শুনিবলৈ চেষ্টা কৰিলে —

ঠুকুৰ্ ঠুকুৰ্ ঠুক্ ; ঠুকুৰ্ ঠুকুৰ ঠুক্ । তেনেকুৱা এটা শব্দ । ঠিক এনেকুৱা শব্দ বাগানৰ ভিতৰত সি শুনা নাই । তেনেতে সেইফালৰপৰা কেইজনীমান ছোৱালী আৰু মাইকী মানুহ আহিল । সি কলে, —হেই শুনচোন ।

পিছমুহূৰ্তত সি কালোন্দীক দেখিলে । তাইও ছোৱালীবিলাকৰ লগতে আহি আছিল । সি মাতিলে —কালোন্দী ।

কালোন্দী তাৰ ওচৰলৈ আহিল ।

—সেয়া কিহৰ শব্দ হৈ আছে কালোন্দী । তহঁতে তাৰপৰা আহিলি নেকি ?

কালোন্দী আচৰিত হৈ তাৰ মুখলৈ চায়, —তই নাজান ?

—নাজানোঁ ।

—তই মিছা কৈছ ।

—ঠিক আছে, তুল্‌সীয়ে কয় । এইটোনো কি বৰ ডাঙৰ কথা । মই নিজে গৈ চাই আহিব পাৰোঁ । তহঁতক সুধিলে দিগ্‌দাৰিহে কৰা হয় তহঁতক ।

—কালোন্দীয়ে কয়, —তেনেহলে বুজিলোঁ তই আজি বাগানত নাছিলি । প্ৰথমে ক, তই ক'লৈ গৈছিলি আৰু কেতিয়া গৈছিলি ।

—চিৰা খাবি ? —তুল্‌সীয়ে কয় ।

—কি ?

—চিৰা খাবি ? —সি আকৌ কয় । আহ, ইয়াতে বহোঁ আহ ঘাঁহৰ ওপৰত । বহ বহ, খাই চাচোন ।

সি টোপোলাটো খুলিবলৈ ধৰে । তাই ওচৰতে বহি চকু ফুৰাই টোপোলা দুটা চায় । তাৰ পিছত কয়, —ধেৎ, মাছ মাছ গোন্ধাইছে । তই কৈছিলি চিৰাৰ কথা । ৰাতিপুৱাৰপৰা গধূলিলৈ তই আজিকালি মিছাকে কৱ । ও, নহয়, মোৰহে ভুল হ'ল । মিছা কব লাগিলেহে তই মোৰ লগত কথা পাত । আনৰ লগত মিছা নকৱ । আজি এটা নতুন মেচিন কলঘৰত বহাইছে । সকলোৱে জানে, তইও জান । মই সুধিলে কৱ, নাজান । মোক কলি চিৰা খা, পিছে টোপোলাত আছে পচা মাছ ।

তুল্‌সীয়ে কয় —যি নহওক, অতপৰে বুজিলোঁ, শব্দটো ক'ৰ পৰা আহি আছে ।

—মই হ'লে অতপৰেও বুজি নাপালোঁ —কালোন্দীয়ে কয় ।

—তইতো নিজে দেখিয়ে আহিছ, —সি কয় । আৰু কি বুজিব লাগে ?

—তই ক'লৈ গৈছিলি, কেতিয়া গৈছিলি —তাই কয় ।

সি টোপোলাৰপৰা এমুঠি চিৰা উলিয়াই আনি তাইৰ আগত ধৰি কয়, —হো, খা ।

তাই হাতপাতি নলয় আৰু কয়, —মই নাখাওঁ । তই বা ক'ৰ পৰা আনিছ, কাৰবাবে আনিছ ? থৈ দে ।

—দিলে, আনিলোঁ —সি কয় । কাৰ বাবে আনিম ? মইতো খোজা নাছিলোঁ, সিহঁতে জোৰ কৰি কলে, লৈ যা । মই লৈ আহিছোঁ । মই নিজেও খাই চোৱা নাই । তই অলপ খা, মইও খাম । আৰু তই চোবাই থাক মানে মই কৈ থাকিম, মই ক'লৈ গৈছিলো, কিয় গৈছিলো ।

তাই চিৰাখিনি লয় । এবাৰ চাই মুখত লৈ তাই হাঁহে । হাঁহোতে তাইৰ দাঁতবিলাক দেখা যায় । তাইৰ দুয়োপাৰি দাঁত সমান সমান, সৰু, বগা ধুনীয়া । তাই নিমুৰ ডালেৰে দাঁত ঘঁহে, তুল্‌সীয়ে ভাবে । তাইৰ ডিঙিটো যেন বহুতখিনি দীঘল হৈছে; ওপৰৰ ভাগ ক'লা, তলৰ ভাগৰ ক'লা ৰঙটো যেন পাতল হৈ গৈ আছে । মূৰৰ চুলিখিনি আগমূৰত সামান্য কেঁকোৰা, তাৰ পাছত পোন আৰু বেছ দীঘল । কাণৰ

কাষৰ কিছুমান চুলি দুয়ো কাণৰ কাষেদি সন্মুখৰ ফালে চকুৰ ভ্ৰূৰ সমানলৈ যেন নামি আহিছে । তুল্‌সীয়ে আগেয়ে লক্ষ্য কৰা নাছিল । মতা মানুহৰ ডাঢ়ি গজাৰ দৰে কালোন্দীৰো চুটি চুলিখিনি বোধহয় এতিয়াহে গজিছে । আগেয়ে যেন তাইৰ নাকটো বহুত ওখ আছিল, —মুখখনলৈ চালেই নাকটো চকুত পৰিছিল । এতিয়া গালদুখন পূৰ হৈ অহা বাবেই হবলা নাকটো ওখ যেন নালাগে । ওঁঠ দুটাও যেন অলপ দীঘল হৈছে । ওপৰৰ ওঁঠটো পাতল, খীণ যেন পাতল, আৰু তলৰ ওঁঠটো পূৰ, —মাজখিনি পূৰ আৰু দুয়োফালে ক্ৰমে খীণ হৈ দীঘল হৈ গৈছে । মাজৰ পূৰ ঠাইখিনি সামান্য ৰঙা আৰু দুয়োফালৰখিনি শেঁতা বাবে বগা । তাইৰ চকু দুটা জিলিকি থাকে, তাই হাঁহিলে চকু দুটায়ো যেন হাঁহি দিয়ে । চকু দুটাৰ ওপৰত যেন কিবা ৰশ্মি ভাহি থাকে ।

হঠাৎ তাই চিৰা চোবাবলৈ বন্ধ কৰি তাৰ মুখলৈ চাই থাকে । তুল্‌সীৰ যেন কিবা বহুত পৰিবৰ্তন হৈ গৈছে, যেন সি বহুত কিবা ভাবি আছে । তাই সোধে, —কি হৈছে তোৰ ? কি চাই আছ ?

—তোৰ চুলিখিনি । —সি কয় ।

—কি ? —তাই প্ৰশ্ন নকৰাকৈ এনেয়ে কয় ।

—মই ৰাতিপুৱা ঘাটলৈ গৈছিলোঁ —ৰূপহীঘাট । তাত আমাৰ এটা গুদামো আছে । চাহপাতৰ বাকচ আমি গুদামৰপৰা নি নাৱত তুলি দিওঁ । নাৱত তুলি চৈৰ তলে তলে শাৰী পাতি বাকচবোৰ থৈ দিওঁ । কিমান ৰকমৰ যে মানুহ তাত থাকে । কিছুমান ইমান ভাল যে কথা পাতি থাকিবলৈ মন যায় ।

—মোৰ চুলিখিনি তই তেনেকৈ কিয় চাই আছিলি ? কালোন্দীয়ে সোধে ।

—তই নিজে জানো কেতিয়াবা দেখিছ ? —সি কয় । এইখিনিতে মানে তোৰ আগ মূৰৰ চুলিখিনি অলপ কেঁকোৰা, ভাজ-ভাজ । তাৰ পাছত পোন আৰু দীঘল ; পিঠিৰে বাগৰি গৈ কোনোবাখিনি পাইছে ।

—কোনখিনি পাইছে ? —তাই গহীন হৈ কয় ।

—কঁকাল পাব হৈ গৈছে । আজি মই দেখিছিলোঁ ৰূপহীঘাটৰ কেইজনীমান মাইকীমানুহ । ছোৱালীও আছিল । ছোৱালীবিলাকে চুলিবোৰ সমানে দুভাগ কৰি ধুনীয়াকৈ বান্ধে । বয়সীয়া মাইকী মানুহবিলাকে ব্লাউজ নিপিন্ধে, এখন কাপোৰ মেৰিয়াই থয় । তই চুলিবোৰ দুভাগ নকৰি আটাইখিনি পাছলৈ নি টানকৈ বান্ধি ৰাখ । দুভাগ কৰিলে কেনেকুৱা দেখাব তোক ?

—মোৰ চুলিবোৰ যদি ভাল নেদেখি তই কিয় চাই আছিলি ?

—ভাল দেখি । চুই থাকিবৰ মন যায় । —তুল্‌সীয়ে কয়, —দুভাগ কৰি থলে তেতিয়া কেনে দেখাব, তাকেহে মই কৈছিলোঁ ।

—তাৰ পিছত ? —তাই কয় ।

—বতাহ মাখি থাকোঁতে তই যদি দৌৰি যাৱ, তোৰ চুলিবোৰ পাছে পাছে উৰি যাব ।

—কি ? তাই তাৰ মুখলৈ চায় । আৰু কয় —আজি তোৰ কিবা এটা হৈছে, কেৱল চুলিৰ কথা । ইমান যদি চুৰলৈ মন গৈছে তেনে বান্ধটো সোলোকাই দি চুলিবোৰ চুই থাক । পিছত আকৌ বান্ধি দিবি । মই হলে বান্ধি লব নোৱাৰোঁ ।

তুল্‌সীয়ে কালোন্দীৰ টানকৈ মৰা গাঁঠিটো খুলি দি চুলিবোৰ মেলি দিয়ে । ক'লা চুলিবোৰে তাইৰ পিঠিখন আৱৰি পেলায়, তাইৰ ব্লাউজটো সম্পূৰ্ণ ঢাক খাই পৰে । সাত-আঠ বছৰ পূৰ্বে তাই নাচিছিল । সিহঁতৰ গাঁৱৰ আটাইতকৈ ডাঙৰ পুখুৰীটোৰ পাৰত অকণমানি এটা মন্দিৰ, গাঁৱৰ নগণ্য মানুহৰ নগণ্য মন্দিৰ । কোনোবা এটা পৰবত তাত গাঁৱৰ মানুহে পূজা দিছিল ।

নগণ্য হলেও অগণন মানুহ । ল'ৰা-ছোৱালী, বুঢ়া-বুঢ়ী আটায়ে আহিছিল পূজালৈ । কেৱল সেইখন গাঁৱৰেই নহয়, ওচৰৰ কেবাখনো গাঁৱৰপৰা আহিছিল মানুহ, দেৱতাৰ উদ্দেশ্যে অনা ফল-মূল মূৰত লৈ । ঢোল-ধুমছা বজাই, গীত গাই, নাচি-বাগি সিহঁতে দেৱতাক সন্তুষ্ট কৰিবলৈ প্ৰাৰ্থনা জনাইছিল । সিহঁতে প্ৰাৰ্থনা কৰিছিল যেন দেশত মাৰি-মৰক নহয়, যেন সিহঁতৰ গাঁৱত ভূত-প্ৰেত নোলায়, যেন সিহঁতৰ কেঁচুৱাবোৰ অকালতে মৰি নাযায় ।

দেৱতাৰ আগত কালোন্দীয়ে এবাৰ নাচিছিল । যদিও আন কেইজনীমান ছোৱালী তাইৰ লগত আছিল, সেয়া আছিল কালোন্দীৰ নাচ । নাচ কি তাই নাজানে, গীত কি তাকো নাজানে, কেনেকৈ তালে তালে নাচিব লাগে, কোনেও তাইক শিকোৱা নাই । তাইও নাজানে, চোৱা মানুহবিলাকেও নাজানে । পূজা বুলিলে তাহাঁতৰ মনলৈ ভক্তি আহে, তেনেকৈয়ে উৎসৱৰ আগ্ৰহো জন্মে । উৎসৱ আৰু ভক্তি মিলি গৈ সিহঁতৰ দেহ-মন জুৰি একপ্ৰকাৰৰ নাচোন আৰু সংগীতৰ সৃষ্টি হয় । সেয়াই গীত আৰু নাচ ।

কালোন্দীয়ে নাচিছিল । ঘাগৰাৰ ৰচিগছ কঁকালত টানকৈ বান্ধি, এখন বগা পাতল কাপোৰ কান্ধৰ ওপৰেদি আনি কঁকালত বান্ধি লৈ, দুপাত দুপাত কাঁচৰ চুৰী পিন্ধি, চুলিবোৰ মেলি পিঠিৰ ওপৰত পেলাই দি, তাই ঘূৰি ঘূৰি দেৱতাৰ আগত নাচিছিল । হাত দুখনেৰে নানা ভংগিমা কৰি, অকণ অকণ দুখন ভৰিৰে ইফালে সিফালে জঁপিয়াই, তাই তাইৰ শৰীৰত যেন এটা কঁপনি জগাই দিছিল । কেতিয়াবা চুলিবোৰ উৰি গৈ তাইৰ বুকুৰ ওপৰত পৰিছিল, আৰু পিঠিখনৰ সোঁফালখিনি উদং হৈ গৈছিল । কেতিয়াবা বাওঁভৰিখন আঁঠুৰ ওচৰত ভাজ খাই গৈছিল, সোঁহাতখন ওপৰলৈ উঠি গৈছিল । আপোনা আপুনি তাইৰ সমগ্ৰ দেহতে এটা আলোড়নৰ সৃষ্টি হৈছিল । নাচৰ শেষত তাই দেৱতাৰ আগত দীঘল দি পৰিছিল আৰু চুলিবোৰে তাইৰ পিঠিখন ঢাকি ধৰিছিল । মানুহবোৰে তবধ লাগি চাই আছিল ।

তুল্‌সীয়ে তাইৰ চুলিবোৰ এখাৰ মুঠি কৰি লয়, এবাৰ সিচঁৰতি কৰি দিয়ে । তাৰ পিছত চুলিখিনি দুখন হাতত দুমুঠি কৰি লয়, আৰু কান্ধৰ দুয়ো ফালেদি আনি বুকুৰ ওপৰত পেলাই দিয়ে । কোনেও মুখেৰে নামাতে । তুল্‌সীয়ে এমুঠি চুলি ডাল ডালকৈ পিঠিৰ ওপৰত পেলাই দিয়ে । এবাৰ কালোন্দীয়ে কয়, —ওকণি হৈছে কিজানি । তই দেখিছ নেকি ওকণি ?

তুল্‌সীয়ে একো নামাতি আটাইখিনি চুলি একগোট কৰি লৈ পিঠিৰ ওপৰেদি কঁকাললৈকে নিয়ে আৰু জুখি চায় । তাৰ পিছত কয়, —কঁকালত পৰি আৰু ডেৰ বেগেতমান থাকে ।

—তেনেহলে ক'লৈকে যাব ? —তাই সোধে ।

—তই থিয় নহলে কেনেকৈ কওঁ ?

—ক'লৈকে গলে তোৰ ভাল লাগে ? —তাই আকৌ সোধে ।

—তোৰ চুলিখিনি যিমানলৈকে যায়, তালৈকে গলে ভাল লাগে । আৰু থিয় দিলে দেখিম যে প্ৰায় আঁঠুৰ ওপৰলৈকে যায় । কঁকালৰ তলখিনি ওখ নোহোৱা হলে প্ৰায় আঁঠুলৈকে গ'লহেঁতেন ।

কালোন্দী তাৰফালে পাছ দি আছিল । মুহূৰ্ততে তাই ঘূৰি তাৰ ফালে মুখ কৰি বহিল । তাৰ হাতখন তাইৰ চুলিৰপৰা আঁতৰাই দিওঁতে হাতখন তাইৰ গালত লাগি গ'ল । তাই আচৰিত হৈ তুল্‌সীৰ মুখৰ ফালে চালে । তাৰ মুখখন ঘামি উঠিছে । কপালত দুই-এটোপাল ঘাম ওলাইছে । তাই কয়, —চাওঁ তোৰ হাতখন ।

তাই তাৰ হাতখন টানি আনে আৰু অলপ সময় ধৰি থাকে । তাৰ পিছত তাই তাৰ কপালখন চুই চাই কয়, —এইমাত্ৰ তোৰ হাতখন মোৰ গালত লাগিছিল, তেতিয়া গম পালোঁ হাতখন গৰম । তোৰ কপালখনো গৰম । তোৰ জ্বৰ উঠিছে । আগেয়ে কোৱা নাছিলি কিয় ?

তাই তাৰাতাৰিকৈ চুলিকোছা খোপাৰ দৰে কৰি বান্ধি লয় । আৰু এবাৰ তাৰ কপালত হাত দি চায়, দুয়োখন গালতে হাত দি চায়, আৰু কয়, —ব'ল সোনকালে ঘৰলৈ ব'ল । টিম্‌কী আৰু মই কিবাকিবি কৰি দিম । কেতিয়া উঠিছে তোৰ জ্বৰ ?

—কালোন্দী, অকণমান বহ । নৈৰ পানীত ভালেমান সময় আছিলোঁ বাবে কিজানি গাটো বেয়া লাগিছে ।

—নৈৰ পানীত ? —তাই সোধে । কিয় ? পৰি গৈছিলি ?

—পিছত কম । তই অকণমান ওচৰত বহি থাকিলে কি হয় ?

—মই বহি থাকিলে তোৰ কি হয় ? —তাই সোধে ।

—মোৰ কিবাকিবি বহুত হয় । মনটো পাতল হয়, জ্বৰটো কম হয়, দুখবোৰ নাইকিয়া হয় ।

—কিয় ?

—মই কেনেকৈ কম, কিয় । কিন্তু, হয় ।

—ঘৰলৈ গলেওতো মই থাকিম । তোৰ জ্বৰটোৰ কিবা এটা কৰিব লাগিব । পানীৰ ঠাণ্ডা গাত সোমোৱাৰ বাবে জ্বৰ । তোৰ বাবাকো সুধি লম, কি কৰিলে ভাল । ব'ল, মই থাকিমতো তোৰ লগত । তেতিয়া তই কবি, কেনেকৈ তই নৈত পৰি গৈছিলি ।

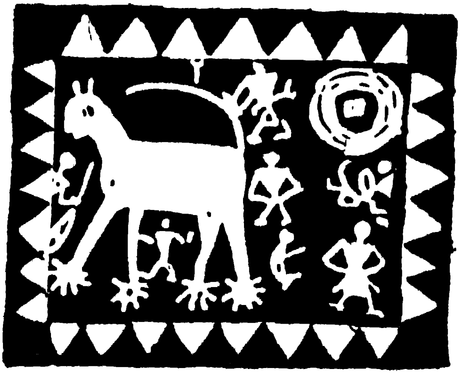

ন

সেইবাৰ শাওণৰ মাহত কাৰো আজৰি নাইকিয়া হ'ল । চাহৰ গছবোৰত ইমান পাত হ'ল যে তুলি তুলি পাতবোৰ আৰু শেষ কৰিব নোৱৰা হ'ল । মতা-মাইকী, ল'ৰা-ছোৱালী আটাইবোৰে সম্পূৰ্ণ ব্যস্ত হৈ পৰিল । আনকি হাজিৰা বাবুৰো জিৰাবৰ সময় নোহোৱা হ'ল । কেৱল তুলিলেই নহয়, পাতবোৰ টুকুৰীত সোমাই কঢ়িয়াই আনিব লাগে, গাড়ীৰপৰা টুকুৰী নমাব লাগে, ওজন কৰিব লাগে, মেলি দিব লাগে, অসংখ্য কাম, কামেই কাম ।

গোটেই শাওণৰ মাহটো কাম চলিল । মাইকী মানুহে পাত তোলে আৰু মতা মানুবিলাকে আন যাৱতীয় কাম কৰে । টিম্‌কী, বিম্‌নী, কালোন্দী আটায়ে পাত তোলে । আনকি দুগ্‌গাইও তোলে, পাত তোলা বয়স দুগ্‌গাৰ হোৱা নাই, তথাপি তাই গায় আৰু পটাপট পাতবোৰ তোলে । বাসুদেওইঁতে জংঘল চাফা কৰে আৰু পাতৰ টুকুৰী গাড়ীত তোলে ।

ফ্ৰেড্ৰিক চাহাবৰ মহা আনন্দ । এইবাৰ তেওঁৰ বাগানৰ জয়জয় ময়ময় । দিনে-ৰাতি তেওঁ নিজে ইমান কষ্ট পৰিশ্ৰম কৰে যে অফিচৰ আন মানুহবিলাকেও আচৰিত মানে আৰু তেওঁক প্ৰশংসা কৰি ভাল পায় । তেওঁ জংঘলে জংঘলে ঘূৰি ফুৰে, আৰু কোনখিনি ঠাই নতুন পুলিৰ বাবে উপযুক্ত হব বিচাৰি উলিয়ায় । তেওঁ নিজে কুলীৰ মাজত কামবোৰ ভগাই দিয়ে । কোনজন কুলীয়ে কেইনল মাটিৰ জংঘল পৰিষ্কাৰ কৰিব, কোনজনে কেইজোপা গছ কাটিব, কোনজনে তেওঁৰ লগত নতুন এলেকা চাবলৈ যাব. এই আটাইবোৰ কাম তেওঁ নিজে কৰে ।

তেওঁ মন কৰিলে যে তেওঁৰ বাগিচাৰ দক্ষিণ ফালৰ মাটিবোৰ বেছি সাৰুৱা । তাত গছবোৰ সোনকালে ঠন ধৰি উঠে, কেইবছৰমানৰ ভিতৰতে পাত তোলাৰ উপযুক্ত হয়, আৰু অপৰ্যাপ্ত পাত হয় । তেওঁ ক্ৰমশঃ দক্ষিণলৈ আগুৱাই গৈ থাকিল, আৰু চাঁদিনীৰ পাৰলৈকে মাটিখিনি জুখি-মাখি ঠিক কৰি পেলালে । এতিয়াও চাহপুলি চাঁদিনীৰ পাৰ পোৱাগৈ নাই, কিন্তু ওচৰ পাইছেগৈ । কেতিয়াবা কেতিয়াবা বাগানৰ কাম কৰা মানুহে চাঁদিনীৰ পাৰত বহি দুপৰীয়া আহাৰ গ্ৰহণ কৰে, কেতিয়াবা এনেয়ে বিশ্ৰাম লয় ।

গতিকে ফ্ৰেড্ৰিক চাহাবৰ বাগিচাৰ চাৰিওফালৰপৰা উন্নতি হৈছে । চাহগছে বেছি পাত দিছে, নতুন নতুন ঠাইত পুলি ৰোৱা হৈছে, বাগিচাৰ পৰিধি বাঢ়ি গৈ আছে, —কাম কৰা মানুহৰ মাজত অসন্তুষ্টি কমিছে । আনকি মাৰধৰো অলপ অলপ কমিছে । আগেয়ে বনুৱাক বেত দিয়াটো তেওঁৰ এটা অভ্যাসৰ কথা আছিল । ক'ৰবাত নহয় ক'ৰবাত, তেওঁ নিতৌ কেজনমানক পিটিবই । ৰাতিপুৱাৰ সময়ত সেয়া অনিবাৰ্য । আচৰিত কথা যে ফ্ৰেড্ৰিকৰ হাতত মাৰখোৱা কুলীবিলাকে কোনো আপত্তি কৰা নাছিল । তেওঁ দুখ নোপোৱাকৈ মাৰিছিল, সেই বুলি নহয় । তেওঁ মাৰিলে দুখ পোৱাকৈয়ে মাৰে, পিঠিৰ ছাল ফাটি যায়, গায়ে-মূৰে তেজ ওলায় । মাৰখোৱা কুলীয়ে দুই-তিনিদিন পৰি থাকিবলগীয়া হয় ।

সিহঁতে আপত্তি কৰা নাছিল এইবাবে যে আপত্তি কৰাৰ অভ্যাস সিহঁতৰ নাছিল । য'তেই নাথাকক কিয় সিহঁতে মাৰ খায়, আৰু সিহঁতৰ ওপৰত কোনোবাই নহয় কোনোবাই অত্যাচাৰ উপদ্ৰৱ কৰে । গতিকে মাৰ খোৱাটো সিহঁতৰ কামৰে এটা অংগ । কিন্তু ফ্ৰেড্ৰিকক সিহঁতে বেয়া নোপোৱাৰ প্ৰধান কাৰণ হ'ল, ফ্ৰেড্ৰিকৰ কাম । তেওঁৰ মনত কোনো কাম টান নহয়, কোনো সমস্যাই সমস্যা নহয় । হয়তো তেওঁৰ ঘোঁৰাটোৰ ভাগৰ আছে, কিন্তু তেওঁৰ নাই । গতিকে সিহঁতে তেওঁক শ্ৰদ্ধা কৰে । তেওঁ কাম কৰিবলৈ মাতিলে, আনন্দমনে ওলাই যায় ।

তিৰোতা মানুহখিনিৰ প্ৰায়ভাগেই কিন্তু ফ্ৰেড্ৰিক চাহাবক ভাল নাপায় । তেওঁ তিৰোতা মানুহক নামাৰে, গালিও কমকৈ দিয়ে, কেতিয়াবা হাঁহি মাৰি মিঠা কথাও

কৈ যায় । তথাপি বুঢ়ীবিলাকৰ বাহিৰে আনখিনি তিৰোতা মানুহৰ কম ভাগেহে তেওঁৰ প্ৰশংসা কৰে । তেওঁৰ দেশী মেমচাহাবজনীয়ে বাহিৰত যিমানেই ফুটনি নেদেখুৱাওক কিয়, ঘৰত তেওঁৰ আগত মাত মাতিব নোৱাৰে । মানুহে কয় যে কেতিয়াবা তেওঁ ঘৈণীয়েকক মাৰে । তাৰ বাহিৰেও, তেওঁৰ ঘৈণীয়েকৰ এনেকুৱা কিবা এটা ত্ৰুটি আছে নাইবা ঘৰৰে হওক নিজৰে হওক কিবা একপ্ৰকাৰ কলংক আছে যে সেইবাবেই তেওঁ সদায় ফ্ৰেড্ৰিকক ভয় কৰি থাকিবলগীয়া হয় । ফ্ৰেড্ৰিকে যিয়ে নকৰক কিয়, মেমচাহাবে ওজৰ আপত্তি কৰিব নোৱাৰে ।

কুলীছোৱালী আৰু তিৰোতাৰ প্ৰায়বিলাকে তেওঁক ভাল নাপায় যদিও ভয় কৰে । ভয় মানে অসম্ভৱ ভয় ক'ৰে । এবাৰ এটা ঘটনা ঘটিছিল । ঘটনাটোৰ সাক্ষী স্বৰূপে আজিও এটা ঘৰ আছে । ফ্ৰেড্ৰিকৰ বঙলাৰপৰা দুশ গজমান আঁতৰত এজোপা বিৰাট গছৰ তলত, সৰু এটা ঘৰ আছে । ঘৰটোৰ ওপৰত টিন, ভেটিটো কেঁচা । ইয়াতে এসময়ত তেওঁৰ কাপোৰ ধোৱা মানুহ আছিল । পাছলৈ কাপোৰ ধোৱা মানুহ দূৰলৈ গ'ল । কাৰণ তাত পানীৰ ভাল সুবিধা নাছিল । বৰ্তমান ঘৰটোৰ বেৰকুৰ নাই, ওপৰত টিংপাত কেছলা আছে । কোনো কুলী, বিশেষকৈ কোনো মাইকী কুলী সেই ভগা ঘৰটোৰ ওচৰেদি নাযায় ।

ফ্ৰেড্ৰিক চাহাবৰ এটা অভ্যাস যে তেওঁ সন্ধিয়া হলে মদ খায় । পৰাপক্ষত তেওঁ নিজ হাতেৰে মদ ঢালি নাখায়, আৰু সম্ভৱ হলে তিৰোতা মানুহে ঢালি দিব লাগে । যিদিনাখন এনেকুৱা সুবিধা হয়, সিদিনা তেওঁ ৰাতিৰ খানাও একেলগে খায় । গতিকে বহুত নিশালৈকে তেওঁ মদ খায় ।

বাগানৰ বুঢ়ী মানুহে চাহাবক মদ ঢালি দিয়াৰ বাবে মাজে সময়ে তিৰোতা মানুহ লৈ যায় । ইয়াত বেয়া পোৱাৰ কি থাকিব পাৰে সিহঁতে বুজি নাপায় । বৰং তিৰোতা মানুহজনীয়ে বকছিছ পায় । চাহাবৰ মেমচাহাবজনীও থাকে ঘৰতে । সাতে পাঁচে, পাৰিলে সিহঁতে নিজৰ জীয়েক, বোৱাৰীয়েক বা ওচৰচুবুৰীয়া মাইকীক চাহাবৰ ঘৰলৈ লৈ যায় । ৰাতিটোৰ ভিতৰতে আকৌ ঘূৰি আহে । সদায় নহলেও, মাজে সময়ে, সিহঁতেও মদৰ ভাগ পায় । পইচাতো পায়েই ।

এবাৰ চাহাবে বুঢ়ী এজনীক, এজনী মাইকী আনি দিবলৈ কৈছিল । মাইকীজনীৰ বিয়া হোৱাৰ এমাহমান হৈছিল মাত্ৰ । যাবলৈ মাইকীজনী কোনোৰকমে মান্তি নহয় । প্ৰথম কথা চাহাবক তাইৰ ভয় লাগে । দুৰ্দান্ত ভয় লাগে । দ্বিতীয়তে তাই চাফা-চুফা বাচনত চাফা কাপোৰৰ ওপৰত, বস্তুবোৰ দিওঁতে ক'ৰবাত কিবা হব, বাচন ভাঙিব, কাপোৰ লেতেৰা হব । চাহাবে নহলেও মেমচাহাবে তাইক কোবাই মাৰি পেলাব । বুঢ়ীজনীয়ে কলে যে সেইবোৰ ভয়ৰ কোনো কাৰণ নাই । তাইৰ বোৱাৰীয়েকজনীনো

কি আছিল ? একেই আছিল । তাইতো অনায়াসে পাৰিলে । তই নিজে পানী বাকি নাখাব নেকি ? সেই একে কথা । এদিন গৈ পালে তই নিজেই আকৌ লৈ যাবলৈ লোক কাবৌ কৰিবি । পইচাও পাবি । দুদিন গলে এখন শাৰী কিনাৰ পইচা হব । অৱশেষত তাই গিৰীয়েকৰ কথা কৈছিল, যে তাই গলে গিৰীয়েকে বেয়া পাব । বুঢ়ীজনীয়ে কৈছিল গিৰীয়েকৰ ভাব তাই লব । তাইৰ গিৰীয়েকে মদ নাখায় নেকি ? কোন মতা মানুহে মদ নাখায় ? তাই গ'ল ।

তাইৰ বাবে চাহাবৰ লোভ কিয় হৈছিল বুঢ়ীজনীয়ে অৱশ্যে ভালকৈ বুজি পোৱা নাছিল । দেখোঁতে তাইতকৈ পৰিষ্কাৰ আন তিৰোতা মানুহ আছিল । চাহাবে তাইক বহুদিন দেখিছে । তাই কাম কৰা ঠাইলৈ তেওঁ ভালেদিন গৈছে । দেখা মাত্ৰকে তেওঁ ঘোঁৰাটো ৰখাই তাইক ভালেখিনি পৰ চাই থাকে । তাইৰ বুকু যথেষ্ট ডাঙৰ, পাত তুলি থাকিলে, গাৰপৰা ওলাই পাতৰ মাজলৈ সোমাই যায় । তেনেকৈয়ে কঁকালৰ তলৰপৰা ভালেখিনি ঠাই ওখ আৰু বহল ।

তাই গৈছিল । চাহাবক মদ ঢালি দিছিল । লগত যোৱা বুঢ়ীজনীক সিদিনা চাহাবে আগেয়ে পঠিয়াই দিছিল । চাহাবে মদ খাই থাকি তাইক মৰম কৰিছিল, আৰু এসময়ত কোঠা এটালৈ নি তাইৰ কাপোৰবোৰ আঁতৰ কৰি দিছিল । তাই ভয়ত চিঞৰি দিছিল । মতা মানুহক তাই তেনেকুৱা অৱস্থাত দেখাৰ বাবে নহয়, কিন্তু চাহাবক হঠাৎ কিবা এটা হিংস্ৰ জন্তুৰ দৰে দেখা গৈছিল । তাইৰ ধাৰণা হৈছিল যেন অতি ভয়ংকৰ হিংস্ৰ জন্তুৱে নখ মেলি, মুখ মেলি তাইক খাবলৈ আহিছিল । আতংকত তাই বিকট চিঞৰ মাৰি মুচ্‌কুচ্ গৈছিল । ৰাতিপুৱা সেই সৰু ঘৰটোত তাইক পোৱা গৈছিল । তাই আৰু ভাল নহ'ল । হঠাৎ তাই চিঞৰি উঠি বলিয়াৰ দৰে দৌৰে, আৰু সেই ঘৰটোৰ ওচৰলৈ যায় । কিজানি আগৰেপৰা তাইৰ কিবা মানসিক বেমাৰ আছিল । নহলে, হঠাৎ তাইৰ বুকুত এনেকুৱা এটা উন্মাদ ভয় সোমাল যে তাইৰ মানসিক শক্তি নাইকিয়া হৈ গ'ল । মানুহে যেতিয়া তাইক সোধে, তাই সেই ঘৰটোলৈ কিয় যায়, তাত কি দেখা পায়, তেতিয়া তাই কয়, যে তাত ঘৰটোৰ সমান ওখ এটা জন্তু আছে, দাঁত আৰু মুখ তলতল কৰে ৰঙা, আৰু তাৰ তলভাগটো এটা ক'লা সাপ, অকাই-পকাই থকা মস্ত এটা সাপ । তাই তাকে চাবলৈ যায় যে সি এতিয়াও তাত আছে নে নাই ।

তিনি মাহৰ পিছত তাই মৰিল । অৱশ্যে সেয়া পোন্ধৰ-যোল বছৰ আগৰ কথা । কাহিনীটো কিমান সঁচা আৰু তাত কিমান ৰহন লাগিল সঠিক কোনেও নাজানে ।

শাওণ গৈ ভাদ পৰিল । পাত তোলা কাম চলি থাকিল যদিও শাওণৰ ভিৰটো অলপ কমিল । তেনেকৈয়ে কলঘৰৰ কামো সামান্য শিথিল হ'ল । বান্‌হা,

গজাননহঁতে আজি ভালেদিনৰপৰা মাজে মাজে কৈ আছিল যে সিহঁতৰ মাজত পূজা-পাতলবোৰ কমি গৈছে । আজিকালি কাৰো মনকাণ নোহোৱা হ'ল বুলি সিহঁতে দুখ কৰিছিল ।

বান্‌হাই কৈছিল —আজিকালি কেৱল পইচা । বাগানৰ মালিকৰ পইচাৰ কথা, বাগানৰ বাবুৰ পইচাৰ কথা আৰু বাগানৰ কুলীৰ পইচাৰ কথা । কেৱল পইচা । পইচা ল আৰু খা । পূজা-পাতলৰ কি দৰ্কাৰ ?

গজাননে কৈছিল —তই ঠিকেই কৈছ । পইচাৰ বাহিৰে আৰু আন মাত নাই । পাছে বান্‌হা, পূজা-পাতল কৰোঁতে —পইচা নালাগিব জানো ? কিবা এটুকুৰা কাপোৰতো কিনি দিবি ল'ৰা-ছোৱালীক । নে নিদিবি ? পূজাৰ যোগাৰ কৰা ছোৱালী কেইজনীক অন্য নহলেও নতুন ব্লাউজ এটাকেতো দিবি ? পইচা নহলে ক'ৰপৰা দিবি ? আৰু পূজাৰ দিনা আমাৰ যিবোৰ ল'ৰা-ছোৱালী গোট খাব, তাহঁতৰ মুখত কিবা এটা দিবলৈ হলেও সেই একেই কথা । পইচা ।

—ঠিকেইতো ।—বান্‌হাই কয় ।—আজিকালি মোৰহে কিবা ভাববোৰ বেপথে যায় ।

—নহয়, নহয় ।—গজাননে কয়, বেপথ নহয় । আৰু কথাটো ঠিক সময়তে তোৰ মনত পৰিছে । ভাদ মাহ পৰিছে, 'জীতিয়া কৰম'ৰ দিন আহি পালেই । কিবা এটা কৰোঁ ব'ল । যোৱাবাৰ নহ'ল । মোৰো মনটো বেয়া লাগিছিল । আজি দুদিন ভগৱানে দয়া কৰিছে, ভালে আছোঁ, কাইলৈ বা কি হয় । আজি এবাৰ ওলাবি ভোলাৰ তালৈ যাম । কত কাল ধৰি সিহঁত ইয়াতে আছে । সি বহু কথা জানে । তাক সুধি লওঁ, সি কি কয় ।

মাইকী মানুহবিলাকৰ মাজতো সেই একে কথাই ওলাই আছিল । ইমান পাত ধৰিছে, চাহৰ গছে গছে পাতেই পাত, তুলি শেষ কৰিব নোৱাৰি ইমান পাত । ভগৱানে ইমান দিয়াৰ পিছতো যদি কোনোবাই পূজা এভাগ আগ নবঢ়ায়, দেৱতাৰ ৰোষ হব ।

সেই সময়তে খবৰটো আহিছিল । ফ্ৰেদ্ৰিক চাহাবে খবৰ দিছে যে 'জীতিয়া কৰম' পূজাৰ বাবে মতা মানুহবিলাকৰ এদিন ছুটী । মাইকী মানুহৰ বাবে ডেৰদিন । লগতে পূজাৰ বাবে চাহাবে দহ টকা আৰু কোম্পানীৰপৰা এশ টকা দিব ।

ৰূপহীজান বাগিচাত খলক লাগি গ'ল । এটা যেন নোহোৱা নোপোজা কথা । দুৰ্গা পূজাৰ বাবে ছুটী দিব পাৰে, কিন্তু কুলীৰ নিজৰ পূজাৰ বাবে ছুটী দিয়া, টকা দিয়া এটা অসাধাৰণ ঘটনা । আনকি 'বৰদিন'ৰ বাবে ছুটী মঞ্জুৰ হোৱাটোও তিমান আচৰিত নহয় । মতা-মাইকী সকলোৱে আনন্দত নাচিবলৈ ধৰিলে । এইহে ৰজা, —

বুঢ়ীবিলাকে কলে, ৰজাই যদি প্ৰজাৰ সুখৰ কথা নাভাবে তেনে ভাবিব কোনে ? এইবাৰ আমাৰ পূজা, কুলীৰ পূজা । দেখুৰাম নহয় —আমাৰ নাচ, আমাৰ গান । এইবাৰ ডেকাহঁতক মাত । আমি বুঢ়া-বুঢ়ীয়ে কি কৰিম ।

বান্‌হা গজাননহঁতো আচৰিত হ'ল । কিহে জানো পালে চাহাবক । চাহাবে কুলীৰ কামৰ হিচাপ ৰাখে । কিন্তু কুলীৰ মনৰ আশা, মনৰ হাবিলাষ সেইবিলাকৰ কথা কোনে চিন্তা কৰে । আৰু যদি এইবাৰ চাহপাত বেছি হোৱাৰ বাবে চাহাবৰ এই দয়া হ'ল, অহা বছৰলৈ আমিতো ইয়াতকৈয়ো বেছি চাহপাতৰ যোগাৰ ধৰিব পাৰোঁ, আৰু এডৰা মাটি বন-জংঘল কাটি উলিয়াই চাহপুলি কলেই হৈ গ'ল । কি ডাঙৰ কথা ।

ভোলাৰ কথাটো আকৌ বেলেগ । সি কয়, চাহাবৰ মৰ্জি ঠিকেই । কিন্তু ইয়াত আচৰিত হবলগীয়া একো নাই । কুলীবিলাকে ইয়াৰ আগতে নিজে কোনোদিনে চাহাবক পূজাৰ বাবে ছুটীৰ কথা কৈছিল জানো ? কোৱা নাই । কোৱা হলে কিজানি আগতেও দিলেহেঁতেন । এইবাৰ ডেকাল'ৰা কেইজনমানে জামাদাৰ বাবুক কৈছিল । জামাদাৰ বাবুৱে সিহঁতক কৈছিল, চাহাবক কবলৈ । কওঁ-নকওঁকৈ সিহঁতে চাহাবৰ কাণ চুৱাইছিল । দ্বিতীয়তে ফ্ৰেড্ৰিক চাহাবৰ আৰু বেছি দিন নাই । বেছি হলেও পাঁচ বছৰ । তাৰ পিছত তেওঁ অৱসৰ লব । যোৱাৰ আগতে কুলীবিলাকক বক্‌ছিছ দি যাব পাৰিলে, কিনো বেয়া কথা । তেওঁ নিজে কিবা দিবনে পইচা ।

যি নহওক, সিহঁত আটায়ে মিলি পূজা পতাৰ ঠিক কৰিলে । একাদশীলৈ আৰু ছয় দিন বাকী । ইয়াৰ ভিতৰতে সিহঁতে যোগাৰখিনি কৰি লব । যোগাৰনো কি? পূজাৰ যোগাৰ সংক্ষেপ । আনখিনি যোগাৰ কৰাটোহে টান । প্ৰথমবাৰৰ বাবে সিহঁতে কৰম পূজা পাতিব । গতিকে তাত গীত নাচ ভাল হব লাগিব । নাচ কৰা ছোৱালীৰ ভৰিৰ নেপুৰৰপৰা আৰম্ভ কৰি, কত ৰকমৰ বস্তু লাগিব । শুদা ভৰিৰেও হয় । কিমান ছোৱালীয়ে নো নাচোঁতে নেপুৰ পিন্ধে ! তথাপি পালে ভাল । আৰু কাপোৰ লাগিব । দেখোঁতে ধুনীয়া কাপোৰ হলে ভাল । নতুন কাপোৰ নহলে পূজাত নাচিবও নাপায় ।

তাৰ বাহিৰেও ঢোলোক এটা যোগাৰ কৰিব লাগিব । তাল লাগিব । আৰু কত কি । মনৰ উৎসাহতে সিহঁতে প্ৰতিজনে কিবা নহয় কিবা এটা বস্তুৰ নাম উলিয়ায় । নহলে কেনেকৈ হব । কিবা উপায়ে যোগাৰ কৰিবই লাগিব বস্তুবোৰ ।

কলঘৰৰ সম্মুখেদি ৰাস্তাটো অলপ দূৰ আহি সোঁহাতে পূবমুৱাকৈ ঘূৰি অলপমান দূৰ গৈয়ে লাইনত সোমাইছে । সেই ৰাস্তাটোৰ কাষত, কলঘৰৰপৰা পাঁচশ গজ দূৰত এখন মুকলি পথাৰ, আৰু পথাৰৰ মাজত এটা সৰু জুপুৰি ঘৰ । জুপুৰি যদিও চালখন টিনপাতৰ, আৰু তাৰ বেৰবোৰ এগজমান ওখ । সেইখিনি ঠাই কুলীবিলাকৰ খেলাৰ

আৰু পূজাৰ ঠাই । কিন্তু খেলাও কম, পূজাও কম । ল'ৰা-ছোৱালী আটাইবিলাকেই কাম কৰে যেতিয়া, খেলা খেলিবলৈ মানুহ নাই, পূজা কৰিবলৈকো মানুহ নাই । সেইবাবে দিনৰ বেলিকা তাত গৰু-ছাগলীয়ে ঘাঁহ খায়, আৰু ৰাতি হলে ঘৰটোৰ ভিতৰত আৰু পথাৰখনত সিহঁতে শুই থাকে । সিহঁতৰ সংগী হৈ কেইটামান কুকুৰো থাকে ।

বহল ৰাস্তাটো যিখিনিতে শেষ হ'ল, সেইখিনি ঠাইৰপৰা তিনিটা সৰু ঠেক বাট তিনিফালে গৈছে । এটা গৈছে পোনে পোনে, এটা উত্তৰ-পূব কোণলৈ আৰু তৃতীয়টো দক্ষিণ-পূবলৈ । তিনিওটা বাটৰ প্ৰতিটোৰে দুয়োপাৰে কুলী লাইন । বাৰিষাৰ দিনত বাটবোৰত বোকা হয়, পানী আৰু বোকাৰে বাটকেইটা ডুব গৈ থাকে । সেই বোকা-পানীৰ ওপৰেদি মানুহ আৰু গৰু-ছাগলীযে অহা যোৱা কৰি গাঁতবোৰ বনায় । খৰালি হলে গোটেই বাটৰ গাঁতবোৰ ওলাই থাকে । বাৰিষাই হওক, খৰালিয়ে হওক, কুকুৰাবিলাকে কোনো অসুবিধা নাপায় । বোকা, পানী আৰু গাঁতৰ ওপৰেদি সিহঁতে অনায়াসে অহা-যোৱা কৰে । দামুৰি দুই-এটা বোকাত পৰি যায় যদিও, সাধাৰণতে গৰু-ছাগলীৰ বাবেও কোনো কষ্ট নাই । আৰু দবাপিটা বৰষুণ দিলে সিহঁতে ঘৰলৈ উভতি নঁগে খেলপথাৰতে শুই থাকিব পাৰে । মানুহবোৰৰ অভ্যাস হৈ গৈছে । চুটি কাপোৰ পিন্ধা মতা মানুহৰ বাবে কোনো অসুবিধা নাই । আৰু মাইকী মানুহবিলাকৰ কাপোৰ আঁঠুৰ ওপৰত থাকিলেও, অভ্যাসমতে সিহঁতেও কাপোৰ দাঙি বাটেৰে গৈ থাকে । এইফালৰপৰা চালে, কাৰো একো অসুবিধা নহয় ।

নিজৰ ৰীতি-নীতি আৰু প্ৰথা সম্বন্ধে বান্‌হাই বহুতখিনি কথা জানে । মানুহখিনিয়ে থিৰ কৰিছে যে সেইখন পথাৰতে সিহঁতে পূজা পাতিব । আচলতে কিন্তু গাঁৱৰ মাজত পাতিব লাগে । তেনেকুৱা একখেলৰ গাঁও ইয়াত সিহঁতৰ নাই । খেলৰতো প্ৰশ্নই নুঠে । বেলেগ বেলেগ ঠাইৰপৰা অহা বেলেগ বেলেগ জাতৰ নানাৰকমৰ মানুহ । গতিকে এনেকুৱা ঠাইয়ে ভাল । সিহঁত যেনিবা নানা জাতিৰ, নানা খেলৰ, নানা দেশৰ, নানা ভাষাৰ, নানা ৰকমৰ মানুহ । একেলগে ইয়াতে সিহঁতে গোট খাই আছে । সিহঁত যেনিবা এখন প্ৰকাণ্ড গাঁৱৰ মানুহ, আৰু গাঁওখনৰ থান হ'ল এয়া, —এই পথাৰখন আৰু সৰু ঘৰটো ।

নামঘৰটোলৈ বান্‌হাৰ মনত পৰে । এৰা, হয়তো । সেই নামঘৰটোৰো বেৰ নাছিল, তেনেই মুকলি । আৰু যদিও ঘৰটো পথাৰৰ মাজত নাছিল, তথাপি গাঁৱৰ এমূৰে আছিল । গাঁৱৰ ঘৰবিলাকৰপৰা আঁতৰত । একেইতো কথা হ'ল, কেৱল এই ঘৰটো সৰু । এদিন সেই মানুবিলাকক, সিহঁতৰ মস্ত মস্ত তাল কেযোৰেৰে সৈতে লৈ আহিব পাৰিলে কি হয় ! সাংঘাতিক কথা হয় । বিৰাট কথা হয় ! ভোলাই কিজানি পাৰে । সি নোৱৰা কাম নাই । সেই বিৰাট তালবোৰৰ আৱাজ শুনিলে, —

বান্‌হাই আপোনা-আপুনি হাঁহে । হাঁহি হাঁহি সি মাটিতে বহি পৰে । হাঁহি থামিলত তাৰ ধাৰণা হ'ল যেন তাৰ বুকুখনত কিবা এটাই হেঁচা মাৰি ধৰিছে । যেন সি আৰু উশাহ লব নোৱাৰে । ঘৰটোৰ বেৰখনত আঁউজি সি উশাহটো ঘূৰাই পাবৰ চেষ্টা কৰে । নে, মদ খোৱাৰ কাৰণে তেনেকুৱা হ'ল সি ধৰিব নোৱাৰিলে । আজি সি বহুত মদ খাইছে, উৎসৱতে খাইছে । সকলোৱে কলে, বান্‌হা যাওক, সি গৈ ঘৰটো চাই আহক, ক'ত কি বহুৱাব লাগিব, ঘট টেকেলি আদি পূজাৰ বস্তু তাত কেনেকৈ থব লাগিব । সকলোৱে আনন্দতে মদ খাইছে, সিও খাইছে । সি এতিয়া গৈ আকৌ বুঢ়ীকেইজনীক কথাটো বুজাই দিব লাগিব । সি বহি থাকিলে কেনেকৈ হব ।

কিছুপৰ সি চকু মুদি বেৰখনত আঁউজি বহি থাকিল । লাহে লাহে —সি যেন দেখা পালে এখন অপাৰ সমুদ্ৰ, পৰ্বত সমান ঢৌ, আৰু বতাহৰ হোঁহোঁৱনি । সি নিজেও যেন ক'ৰবাত ঢৌৰ ওপৰত বহি কক্‌বক্ কৰি আছে । ঢৌ আৰু পানীৰ বাহিৰে তাৰ সন্মুখৰ ফালে অন্ধকাৰ । ধনুৰ কাঁড়ৰ দৰে কিবা এটা বস্তুৱে যেন তীব্ৰ গতিৰে এন্ধাৰৰ মাজে মাজে আহি আছে । তাৰ ধাৰণা হ'ল তাৰ সন্মুখৰ ঢৌৰ ওপৰত কিবা এটা বস্তু পৰি গ'ল, আৰু ঢৌবিলাকে যেন চিঞৰি দিলে । হয়, বান্‌হাৰ ঘৈণীয়েকজনী ।

বান্‌হাই চকু মেলে । তাৰ কপালেদি ঘাম বৈ আছে । তাৰ মনৰ উৎসাহ কমি যায়, আনন্দখিনি সেমেকি যায় । তথাপি সি এবাৰ মজিয়াখিনি চকু ফুৰাই চায় । পৰহিলৈ পূজা, কাইলৈ মজিয়াখন ধুই মচি ঠিক কৰিব লাগিব । বুঢ়ীকেইজনীক ক'লে হৈ যাব ।

বান্‌হাৰ মনত পৰে, তাৰ ডাঙৰ ছোৱালীজনী পূজাৰ কামত পাৰ্গত আছিল । গাঁৱত কিবা এটা পূজা পাতিলেই সকলোৱে তাইকহে মাতে । তাইৰ কপালৰ সোঁমাজতে এটা দাগ আছিল । জন্মৰে ৰঙচুৱা দাগ এটা । মানুহে কৈছিল তাইৰ সেয়া শুভ লক্ষণ । সেইবাবে পূজা-পাতলৰ বাবে গাঁৱৰ মানুহে তাইকহে বিচাৰিছিল । তাইও কেতিয়াও হেলা নকৰিছিল । পূজাৰ যোগাৰ কৰি, চাকি জ্বলাই দি, দেৱতাক প্ৰণাম কৰি তাই গুচি আহিছিল । কপালৰ দাগখিনি বেছি স্পষ্ট হৈ উঠিছিল, যেন তাইৰ মংগল তিলক !

বান্‌হাই চিঞৰি উঠে ।

—মংগলতিলক ! শুভ লক্ষণ । মোৰ ছোৱালীৰ ! মই কুকুৰ-ধূলি কুলীৰ ছোৱালীৰ শুভ লক্ষণ ! মই তাইক দি থৈ আহিলোঁ । অপদেৱতাই তাইক টানি লৈ গ'ল । মোৰ মুখৰ আগৰপৰা, হাজাৰ মানুহৰ চকুৰ আগৰপৰা, মোৰ ছোৱালীজনীক টানি নি সিহঁতে মাৰি পেলালে । মাৰি পেলোৱা হলেও ভাল আছিল । যিখন নৈত তাইৰ মাকক পেলাই দিছিলোঁ সেইখন নৈতে তাইকো পেলাই দিলোহেঁতেন ।

পইচাখিনি আনিবলৈ জামাদাৰ বাবুৰ ওচৰলৈ যাবলৈ বিষ্ণীয়ে ইচ্ছা কৰা নাছিল । জামাদাৰ বাবু নিতাই পাল, অতি চালাক মানুহ । তেওঁৰ মুখৰ হাঁহিখিনিয়ে কি বুজায়, কম মানুহেই জানে । আৰু বিষ্ণীয়ে তেওঁক ভাল নাপায় । তেওঁৰ লগত তাইৰ দেখাদেখি হলেই তেওঁ যেন কিবা ইংগিত দিয়ে । কেতিয়াবা ইংগিতটো অসভ্য হৈ যায় । তাই হাঁহি থাকিবলৈ ভাল পায়, বায়স্কোপ চাবলৈ ভাল পায়, ল'ৰাৰ লগত চুপতি মাৰি দুষ্টালি কৰি থাকিবলৈ ভাল পায়, আৰু আটাইতকৈ ভাল পায় অবান্তৰ কথা কৈ থাকিবলৈ । কিন্তু নিতাই পালক ভাল নাপায় ।

—আহিলিনে ? জামাদাৰ বাবুৱে কয় । —পইচা নিবি, তাৰ কাৰণে আকৌ তোক মাতি আনিব লাগে ।

—আহোঁতে মোৰ পলম হ'ল নেকি বাবু ? —তাই কয় ।

—পলমতো তোৰ হবই । বাটতে কিমানজনক লগ পাবি, কথা পাতিবি, হাঁহিবি, গুদাম খুলিবি, লগাবি । পলম হবই ।

—বাবু, ইয়ালৈ আহিব লগা হলে, ৰচিমৰা চোলা পিন্ধো । আন ঠাইলৈ গলে গুদাম লগোৱা । —বিষ্ণীয়ে কয় ।

—ৰচি নুখুলিলেও হব । ওপৰতহে ৰচি, তলততো ৰচি নাই, তেওঁ কয় ।

—বাবু পইচাখিনি যদি দিয়ে দিয়ক । মই যাওঁগে । আজি আমাৰ বহুত কাম আছে ।

—লাগ বুলিলেই পইচাখিনি পাবি নে ? —জামাদাৰ বাবুৱে কয়, পইচাখিনিতো মই হাতত লৈ থকা নাই । আছে লোহাৰ বাকচত সিটো কোঠাত । কিনো ইমান কাম ? কাৰোবাক কথা দি আহিছ নেকি ?

এঠাইত নহয়, কেবাঠাইতো কথা দিয়া আছে বাবু —তাই কয়, আপুনি সোনকাল কৰক ।

নিতাই উঠি আহে । আহি তাইৰ ওচৰত থিয় হয়, আৰু কয় —সঁচাদেই । তোৰ যে এটা শৰীৰ হৈছে । কোনফালে চাবি ? যি ফালে চাবি সেইফালেই চকু ৰৈ যায় ।

বিষ্ণীয়ে একো নকয় । নিতাই ওচৰলৈ অহা সত্ত্বেও তাই কোনো ৰকমৰ লৰচৰ নকৰে । আগৰদৰে থিয় হৈ থাকে ।

কেইমিনিটমান চাই থাকি, নিতাই তাইক কয়, —ব'ল, সিটো কোঠালৈ ব'ল । তাত আছে টকাখিনি ।

নিতাইৰ পাছে পাছে তাই কোঠাটোলৈ যায় । নিতাই চাবিৰে বাকচটো খুলি টকা এশ উলিয়াই মেজৰ ওপৰত থৈ তাইৰ ফালে চাই হাঁহি হাঁহি কয়, —নে হি আহ ।

ৰচি নোখোল যদি নালাগে । ওপৰত অলপ কাপোৰ আছে যদিও গমেই পাইছোঁ নহয় তলত কি বিৰাট বস্তু আছে । অন্যফালেতো ৰচি নাই । হব আহ ।

বিষ্ণী আগুৱাই যায় । কোঠাটোৰ খিৰিকিকেইখন বন্ধ কৰি থোৱা আছে । সেই কোঠাটোৰপৰা বাহিৰ ওলোৱা যিখন দুৱাৰ, সেই দুৱাৰখনো বন্ধ কৰি থোৱা আছে । বন্ধ কৰি থোৱা খিৰিকি দুখনৰ কাষেদি দীঘল মেজ এখন আছে । মেজখনৰ ওপৰত একো নাই । বিষ্ণী আগুৱাই গৈ মেজৰ ওপৰৰপৰা টকাখিনি হাতত লয় । নিতায়ে কয়, —অকণমান এইফালে আহচোন ।

বিষ্ণীয়ে হাঁহে আৰু কয়, —এইখন দুৱাৰো বন্ধ কৰিব নালাগিব জানো বাবু ?

তাই বাহিৰ ওলাই যায় ।

পূজা শেষ হৈ গৈছে । আবেলিৰ পৰা নাচ । দুগ্‌গাই চুটি চুলিখিনি সিৰ্চৰতি হ'ব নোৱৰাকৈ মূৰত ৰঙা ফিটা এডাল মাৰি লয় । ডিঙিত এধাৰ মণি, সৰু সৰু ক'লা মণি, মাজতে তিনিটা ডাঙৰ ক'লা মণি । কাণত একো নাই, কাণ দুখন খালী । হাতত দুপাতকৈ ৰঙা চুৰি । আৰু গাত ফ্ৰকৰ দৰে এটা গোলাৰী ৰঙৰ চোলা । এখন থালত পাঁচটা চাকি জ্বলাই লৈ তাই সম্মুখত নাচিব ।

কালোন্দীয়ে দীঘল চুলিটাৰত গলৰ ওচৰত এটা টানকৈ বান্ধ দিয়ে । চুলিত বন্ধা ক'লা ঘুনুচাডালৰ দুমূৰে ৰঙা আঁচু সূতা আৰু সোণালী জৰী । চুলিটাৰৰ দুয়োকাষে সোণালী জৰীৰ মূৰ দুটা ওলমি ডিঙিৰ দুয়োফালে পৰি থাকে । তাই ডিঙিত শুধ বগা মণি এডাল পিন্ধে । মণিডাল খালী বুকুখিনিৰ ওপৰেদি গৈ ব্লাউজৰ ওপৰত পৰি থাকে । তাইৰ ক'লা বুকুখনত বগা মণিডাল জিলিকি উঠে, আৰু বুকুৰ ওপৰত দুটা ভাজ লৈ নাইৰ ফালে নামি যায় । তাইৰ ব্লাউজটো পাতল সেউজীয়া, পিঠিৰ সোঁমাজত পৰাকৈ ব্লাউজটোৰ ওপৰত এটা ডাঙৰ ফুলৰ ছাব । ৰচি সোমাই দি পিন্ধা মেখেলাখনৰ ৰংটোও সেউজীয়া । বয়সত বিষ্ণী দুগ্‌গাতকৈ অলপহে ডাঙৰ । কিন্তু, বিষ্ণী কালোন্দীতকৈও ওখ । টিম্‌কীতকৈও সামান্য ওখ । ছোৱালীকেইজনীৰ ভিতৰত বিষ্ণী আটাইতকৈ ওখ । টিম্‌কী বিষ্ণীতকৈ শকত । বিষ্ণী আৰু টিম্‌কী দুয়ো খোপা বান্ধে । দুয়ো খোপাত ফুল লয় । বিষ্ণীৰ খোপাৰ ফুল নানা বৰণৰ, টিম্‌কীৰ বগা । বিষ্ণীয়ে ডিঙিত মালা নিপিন্ধে, টিম্‌কীয়ে ডাঙৰ ডাঙৰ মণিৰ মালা এডাল পিন্ধে । ব্লাউজৰ ওপৰৰপৰা বিষ্ণীৰ বুকু আৰু ডিঙি সম্পূৰ্ণ উদং হৈ থাকে । তাই শাৰী পিন্ধে । নাইটোৰ তলত শাৰীখন আঁটি বান্ধে । ক'লা দীঘল পেটটো তাইৰ ওলাই থাকে । সিহঁতে শাৰীৰ তলত একো নিপিন্ধে, কোনো মাইকী মানুহেই নিপিন্ধে । বিষ্ণী আৰু টিম্‌কীৰ শাৰীৰ তলত গাটো থাকে, আৰু আন কাপোৰ নাথাকে ।

বিষ্ণীৰ পিঠিখন ব্লাউজটোৱে সম্পূৰ্ণ ঢাক নাখায় । তলৰ ফালে ওলাই থাকে । ক'ৰবাৰপৰা তাই ফিটা থকা ব্লাউজ এটা যোগাৰ কৰে । ব্লাউজটোৰ কোনো গুদাম

নাই, সম্মুখৰ ফালে বন্ধ, পিঠিৰ ফালে তিনিযোৰ ফিটা । ফিটাবোৰ টানি বন্ধাৰ পিছত ফিটাৰ মাজৰ পিঠিখন দেখা যায় আৰু বুকুখন ফিন্দ খাই উঠে । । তাইৰ শাৰীখন চিত্ৰ-বিচিত্ৰ ৰঙৰ । তাইৰ শাৰীখন পাতল, ব্লাউজটোও পাতল । টিম্‌কীৰ শাৰীখনো নানা বৰণৰ । গোটেইখন শাৰীতে ডাঙৰ ডাঙৰ ফুলৰ ছাব মৰা ।

পথাৰখনত মানুহ ভৰি পৰিছে । সৰু ঘৰটোৰ মাজত এখন বহল পীৰা পৰা আছে । পীৰাখনৰ ওপৰত কাপোৰ পাৰি দি তাৰ ওপৰত এটা ৰংসনা ঘট থৈ দিয়া আছে । ঘটটোৰ কাষত দুয়োফালে ৰঙা কাপোৰৰ টোপোলা, তাৰ ওপৰত আমৰ পাত । ঘটটোৰ সম্মুখত মাটিত কেইটামান গছৰ ডাল পুতি থোৱা আছে, আৰু তাৰ সম্মুখত এটা চাকি জ্বলি আছে ।

কুলীৰ উৎসৱ আৰু পৰবত বাগানৰ চাহাব আৰু বাবুসকলে যোগ নিদিয়ে । উৎসৱ আদি হলে কুলীবিলাকেই দল বান্ধি বাবুসকলৰ আৰু চাহাবসকলৰ ঘৰে ঘৰে গৈ নাচ-গীত কৰে । এইবাৰ অলপ ব্যতিক্ৰম ঘটিল । কেইজনমানে গৈ চাহাবক আৰু বাবুকেইজনক অনুৰোধ কৰিলে যেন মাত্ৰ আধা ঘণ্টাৰ বাবে আহি তেওঁলোকে নাচটো চাই যায় । তাৰ পিছত তেওঁলোক গুচি যাব পাৰিব । চাহাবে সুধিছিল যে সিহঁতে এইবাৰ ঘৰে ঘৰে গৈ নাচ-গান কৰা বন্ধ কৰিছে নেকি । সিহঁতে কৈছিল যে বন্ধ কৰা নাই, আৰু দ্বিতীয় দিনাখন সিহঁতে তাকেই কৰিব, ঘৰে ঘৰে যাব, চাহাবৰ ঘৰলৈকেও যাব । চাহাবে সন্মতি দিছিল ।

আবেলিপৰত নাচ আৰম্ভ হ'ল । সম্মুখৰ ফালে ফ্ৰেড্ৰিক চাহাব বহিল । তেওঁৰ পাছত বাবুসকল । নাচিবৰ বাবে যথেষ্ট ঠাই ৰাখি মুনিহ-তিৰোতা আটাইবোৰ কুলী পথাৰখনত বহি গ'ল । কিছুমানে আকৌ পাছৰ ফালে থিয় হৈয়ে থাকিল । দুযোৰ খুটি তাল, এটা মাদল, এটা ঢোলোক সেয়া হ'ল বাদ্য যন্ত্ৰ । বাদ্য যন্ত্ৰৰ ওচৰতে কেইগৰাকীমান বুঢ়ী মানুহ, --কেইজনীমান ছোৱালী আৰু বান্‌হা বহিল । মাঘোই মাদলটো ললে । সি মাদল বজোৱাত ওস্তাদ ।

কিবা এটা গীতৰ সুৰ আৰম্ভ হ'ল । লাহে লাহে দুগ্‌গাই পাঁচটা চাকি জ্বলি থকা থালখন হাতত ললে, হাতত লৈ চাৰিওফালে এবাৰ ঘূৰি আকৌ মাটিত থলে । তাই আঁঠুকাঢ়ি সেৱা কৰিলে । মাঘোই মাদলত চাপৰ মাৰিলে, আৰু আটাইকেইজনীয়ে ৰাইজলৈ চাই মূৰ দোঁৱাই হাতযোৰ কৰি সেৱা জনালে । দুগ্‌গাৰ মূৰৰ ৰঙা ফিটাডাল, আৰু টিম্‌কী বিষ্‌ণীৰ মূৰৰ ফুলবোৰ যেন জিলিকি উঠিল । চাহাবে হাতচাপৰি মাৰিলে, আৰু মানুহবোৰেও হাতচাপৰি মাৰি কিৰিলি দি উঠিল ।

এনেয়ে কিবা এটা তাল ৰাখি মাঘোই মাদল বজাই থাকিল । মাইকী মানুহখিনিয়ে লাগবান্ধ নোহোৱাকৈ দীঘলকৈ সুৰ লগাই কিবা গাই থাকিল । আৰু তাৰ লগে লগে

ছোৱালীবিলাকে নাচিলে । যাৰ যেনে খুচি তেনেকৈয়ে নাচিলে ।

দুগ্‌গাৰ বাহিৰে আন কেইজনী ছোৱালী ক'লা, আৰু দুগ্‌গা আটাইতকৈ সৰু । তাই ঘূৰি ঘূৰি, চুৰি পিন্ধা অকণি হাত দুখন ওপৰলৈ তুলি নানা ভংগি কৰি নাচে । গলৰ ৰঙা মণিকেইটাৰ আভা তাইৰ মুখত পৰে । তাইৰ হাঁহি থকা মুখখন দেখিলে মৰম লাগি যায় ।

কালোন্দীয়ে নাচিলে । ইফালৰপৰা সিফালে ঘূৰি ঘূৰি নাচোঁতে তাইৰ চুলিকোছা উৰি দূৰলৈ যায়, আৰু তাৰ পিছত এবাৰ পিঠিত এবাৰ বুকুত আঁচোৰ খাই পৰে । যেতিয়া তাই দুইখন হাত ওপৰলৈ তুলি পোন হৈ থিয় দি মূৰটো পাছলৈ হলাই দিয়ে, তাইৰ চুলিখিনি তাইৰ সমগ্ৰ পিঠিখন আৱৰি কঁকাল ঢাকি, আঁঠুলৈ পৰি যায় আৰু সেউজীয়া মেখেলাখনৰ তলৰ ভৰি অলপমান মাত্ৰ দেখা পোৱা হৈ থাকে । যেন তাইৰ চুলিটাৰে তাইৰ দেহৰ সমগ্ৰ দেহৰ আৱৰণ । চাহাবে চাই থাকে । গোটেইখন মানুহজাকে চাই থাকে । আৰু তাই তন্ময় হৈ নাচি থাকে ।

বিষ্ণী আৰু টিম্‌কীয়েও নাচে । যিমানে অংগি-ভংগি কৰি বিষ্ণীয়ে মাদলৰ তালে তালে নাচিবলৈ চেষ্টা কৰে, তিমানে তাইৰ গাৰ উলাহ বাঢ়ি আহে । ডিঙিৰপৰা ওলোৱা দুই-এটোপাল ঘাম তাইৰ উদং হৈ থকা বুকুখিনিৰ ওপৰেদি বৈ গৈ ব্লাউজৰ তলত সোমাই পৰে । ঘাম লাগি লাগি তাইৰ ব্লাউজটো অলপ অলপ তিতি উঠে, আৰু ব্লাউজটো গাত লাগি ধৰে । তাইৰ বুকুখন শিলৰ মূৰ্তিৰ দৰে ওলাই পৰে, শিলৰ মূৰ্তিৰ দৰে টান হৈ পৰে । দীঘল পেটটো আৰু দীঘলীয়া যেন দেখা হয়, কোমৰত শাৰীখন অসম্ভৱ আট খাই ধৰে, কোমৰখিনি সৰু দেখা হয় ।

নাচি থাকোঁতে বিষ্ণীৰ মূৰৰপৰা দুই-এটা ফুল সৰি মাটিত পৰি যায । ধাৰণা হয় যেন তাইৰ শাৰীখনৰপৰা দুই-এটা ফুল তলত পৰি গ'ল । একো একোবাৰ, তাই ঘূৰি দিওঁতে, এনে লাগে যেন তাইৰ গাত শাৰীখন আৰু নাই, ফুলৰ ছাব মৰা নানা ৰঙৰ শাৰীখন, ফুলৰ লগতে যেন উৰি গুচি গৈছে । গাতে কামোৰ খাই থকা তাইৰ ব্লাউজটোও যেন নেদেখা হৈ যায় । তাই যেন এটা জীৱন্ত শিলৰ মূৰ্তি । যেন পানী পৰি পৰি মূৰ্তিটো পিছল হৈ উঠিছে । যেন পিছল হৈ উঠা মূৰ্তিটোৰ গাত্ৰ একো নাই, —সম্পূৰ্ণ উদং হৈ ঘামি থকা এটা শিলৰ মূৰ্তি । বুকুবোৰ টান আৰু শকত, পেটৰপৰা তললৈ পিছল হৈ পৰা, ওখ চাপৰ অংগ । ক'লা বিষ্ণী যেন শিলৰ ক'লা মূৰ্তি ।

নাচ শেষ হয় । চাহাবে চাপৰি দিয়ে । বাকী মানুহবিলাকেও চাপৰি দি কোৱাল কৰি উঠে । মানুহৰ মাজৰপৰা হঠাৎ কোনোবা এজনে চিঞৰি দিয়ে, ফেদিক্ চাহাবৰ জয় ।

আন কিছুমানে যোগ দিয়ে, —জয়, চাহাবৰ জয় ।

ফ্রেড্রিক চাহাবে সমগ্র ৰাইজলৈ চাই, হাত তুলি সিহঁতৰ শলাগ লয় । তাৰ পিছত, তেওঁ ওচৰতে ক্লান্ত হৈ বহি থকা নাচনীকেইজনীলৈ চায় । মাদল বজোৱা মাঘোলৈ চায় । গীত জুৰি দিয়া মানুহকেইজনীলৈ চায় । তেওঁৰ বাগানৰ বনুৱা । তাহাঁতেও আনন্দ কি বুজি পায়, দুখ কি বুজি পায় । তাহাঁতেও আশা কৰিব জানে, নিৰাশাৰ দুখো জানে । তাহাঁতেও নাচে, গান গায় । তেওঁৰ অজ্ঞাতসাৰে, তেওঁৰ হাতখন আকৌ এবাৰ ওপৰলৈ উঠে, প্ৰায় অজ্ঞাতসাৰে তেওঁ কয়, —জয় নাচনীৰ জয় ।

চাহাব ওলাই যায় ।

মাঘোই মাদলত এটা চাপৰ মাৰে । দ্বিতীয় নাচটোৰ বাবে ছোৱালীকেইজনী থিয় হয় ।

হঠাৎ থাপনাৰ আগত জ্বলি থকা চাকিটো নুমাই যায়, নাচ বন্ধ হৈ যায় ।

ৰাতিপুৱাৰ ঠিক আগমুহূৰ্ততে বান্‌হাৰ মৃত্যু হয় ।

দ্বিতীয় অধ্যায়

এক

ভাক্‌ৰু আৰু দয়ালুৰ মাজৰ কাজিয়াখন কমক চাৰি বাঢ়িহে গৈ আছে । ভাক্‌ৰুৰ বয়স ত্ৰিশ আৰু দয়ালুৰ একত্ৰিশ । ভাক্‌ৰুৰ ল'ৰাটোৰ বয়স চাৰি । ল'ৰাৰ জন্মৰ আগতে দুজনী ছোৱালী হৈছিল, দুয়োজনী মৰিল । ল'ৰাটোৰ জন্মৰ এবছৰ পিছত, তাৰ ঘৈণীয়েকে আন এজনৰ লগত গুচি গ'ল । ভাক্‌ৰুৱে কয় তাই তাক এৰি যোৱাৰ কোনো কাৰণেই নাছিল ।

ঘৈণীয়েকৰ লগত তাৰ কাজিয়া লাগিছিল হয় । দ্বিতীয়জনী ছোৱালী যেতিয়া মৰিল, তেতিয়া মানুহে কলে যে তিৰোতাজনীৰ চলন-ফুৰণৰ লক্ষণেই বেয়া । তাইৰ পেটৰ সন্তান কেনেকৈ জীয়াই থাকিব । তেতিয়া কিছুদিনৰ বাবে সিহঁতৰ মাজত কাজিয়া চলিছিল । তাই এদিন কৈ দিলে যে তাইৰ কোনো বেয়া লক্ষণ নাই । বেয়া

কিবা থাকিলে তাইৰ বাচ্চাই নহ'লহেঁতেন । কিন্তু বাচ্চা হয় আৰু মৰে । সেই দোষ ভাক্কৰ । ভাক্ক বেমাৰী । সেইবাবে বাচ্চা হয় আৰু মৰে ।

কিছুদিন কাজিয়া কৰাৰ পিছত সিহঁতৰ আকৌ মিল হয় । দুয়ো কাম কৰে, খায় । দ্বিতীয় ছোৱালীজনী ঢুকোৱাৰ চাৰি বছৰ পিছত ল'ৰাটোৰ জন্ম হ'ল । এমাহ গ'ল, দুমাহ গ'ল, দহ মাহ গ'ল, ল'ৰাটোৱে কিন্তু খোজ নাপাতিলে । ওচৰৰ মানুহে কলে সি লেঙেৰা হব, তাৰ এখন ভৰিতো বল নাই, দুয়োখন সৰু, হাৰ ওলোৱা । যেতিয়া দহমাহ পূৰ হৈ গ'ল, সিহঁতে ওজাক দেখুৱালে । ওজাইও চাই-চিন্তি তাকেই কলে । কিবাকৈ সি ডাঙৰ হলে ইফাল সিফাল কৰিব পাৰিব, কিন্তু ভালকৈ খোজ কাঢ়িব নোৱাৰিব ।

সিদিনাখনৰপৰা ভাক্ক আৰু ঘৈণীয়েকৰ আকৌ কাজিয়া আৰম্ভ হ'ল । ঘৈণীয়েকে কলে —তোক মই আগতেই কৈছিলোঁ, তই বেমাৰী । তই মাইকী লবই নালাগিছিল । মিছাতে তই মোক দোষ দি থাক ।

ভাক্কই কৈছিল —তইও মোক মিছাতে দোষ দিয় । মোৰ বেমাৰ থাকিলে তিনিটাকৈ বাচ্চা কেনেকৈ হ'লহেঁতেন ? হওঁতে ভালেই হয়, ভালেই থাকে । তাৰ পিছত তোৰপৰা কিবা লাগে । কিজানি তোৰ পিয়াহেই বেয়া । খালেই ল'ৰা-ছোৱালীৰ বেমাৰ হৈ যায় ।

—মোৰ পিয়াহ বেয়া নেকি ? —তাই কয়, তোক মই কৈ দিব পাৰোঁ । তইনো সদায় মদৰ জালত থাকি কেনেকৈ এইবোৰ কথা জানিবি ? তোৰহে একো নাই । তই মাইকী আনিবই নালাগিছিল ।

—তই কি কথা কব খুজিছ কচোন । —সি চিঞৰি কয় । তই কব খুজিছ নেকি মোৰপৰা বাচ্চা নহয় ? নহয় যদি তোৰ পেটত কেনেকৈ হ'ল ? আন মাইকীৰ পেটত জন্ম লোৱা হ'লে, মোৰ বাচ্চা এটাৰো খতিখুন নহ'লহেঁতেন ।

তাইও চিঞৰি কয় —তই কি মইও জানো । তই মদৰ জালত থাক, পিছে, মই গম পাওঁ । আন মতাৰ লগত থাকিলে, মোৰ পেটতো এনেকুৱা দুবুলা ল'ৰা-ছোৱালী নহ'লহেঁতেন ।

ভাক্ক এবাৰ বাহিৰলৈ ওলাই গ'ল, আকৌ ভিতৰ সোমাই আহিল । ভিতৰ সোমাই আহি দেখিলে তাৰ ঘৈণীয়েকে ল'ৰাটোক কিবা খুৱাই আছে । চাউলৰ গুৰি কৰি পানী মিহলাই লৈ তাৰ পিছত সেইখিনি কেৰাহীত দি সিজাই লয় । সিজোৱা চাউলৰ খেপখেপীয়া গুৰিখিনিত অলপ নিমখ দি দিয়ে আৰু থাকিলে অলপমান গুৰো দিয়ে । এবাৰ তৈয়াৰ কৰাৰ পিছত সিজোৱা পনীয়া গুৰিখিনি তাই থৈ দিয়ে. আৰু

তাৰপৰা অলপ অলপ ল'ৰাটোক কেৰাবাৰো খুৱাই থাকে । বস্তুখিনি দেখি ভাক্‌ৰুৰ ভাল নালাগে । কুকুৰে বঁতিয়াই দিলে যি বস্তু ওলায় দেখোঁতে এই বস্তুটোও একে । ভাক্‌ৰুৱে খন্তেক সময় চায় আৰু কয় —ল'ৰাটোক এইবোৰনো কিয় খুৱাব ? এইবোৰ খাই সি জানো হজম কৰিব পাৰিব ?

—ভাল বস্তু আনি দে —তাই কয় । মুখেৰে কৈ থাকিলে কি হব ? গাখীৰ আনি নিদিয় কিয় ? নহলে অকণ চেনিকে আনি দে । নিমখ কিছুমান ঢালি দিয়া লুথুৰীখিনি কেঁচুৱাই খাব কেনেকৈ ? একো এটা নাই । কি কৰিম, তাকেই ঠেলি-হেঁচি মুখত সুমুৱাই দিছোঁ ।

—গাখীৰ কেনেকৈ মই আনি দিম ? ভাক্‌ৰুৱে কয় । পইচা থাকিলে তই কবই নালাকে, মই গাখীৰ আনি দিলোহেঁতেন । পইচা নাথাকিলে সেইবোৰ কথা কৈ কি লাভ ? আৰু কেৱল তোৰহে কেঁচুৱা আছেনে ? লাইনত কিমান কেঁচুৱা ? সেই কেঁচুৱাবোৰে কি খায় ? গাখীৰ খায় নে আৰু কিবা ?

—তই সুধি আহগৈ যা —তাই কয়, কোন মাকে কেঁচুৱাক কি খুৱাই ডাঙৰ কৰে । তই যেনেকৈ কথাবোৰ কৈছ, তই যেন কোনোবা সদাগৰহে ।

ভাক্‌ৰুৱে উঠি গৈ সৰু কেৰাহীটোৰ ফালে চায় । কেৰাহীটোৰ তলত এঠাৰ দৰে লেত্‌লেতীয়া লুথুৰীখিনি লাহে লাহে গোট মাৰিব ধৰিছে । তাত আৰু অলপ পানী মিহলাই সেইখিনিকে উতলাই তাই ল'ৰাটোক খুৱাই থাকিব, সি ভাবে । সি কয়, —আন মাইকীয়ে পিয়াহ খুৱায় কেঁচুৱাক, তইহে নুখুৱাব ।

তাই এবাৰ হাঁহি দিয়ে, তাৰ পিছত কয়, —মাক তইহে হব লাগিছিল । মই মাক হোৱাটো ঠিক নহ'ল । তেতিয়া তই নিজৰ বাচ্চাক পিয়াহ খুৱাব, গাখীৰ খুৱাব, চাট্টু খুৱাব, তোৰ ইচ্ছামতে খুৱাব পাৰিলিহেঁতেন । পিয়াহ খুৱাবলৈ যে কৈছ, তই নিজেই দেখোন কৈছিলি, মোৰ পিয়াহ বেয়া, ল'ৰা-ছোৱালীক অনিষ্ট কৰে ।

ভাক্‌ৰুৱে কয়, —তোৰ পিয়াহ ভালেই হওক বা বেয়াই হওক, তাকেইতো ইমানদিনে তই তাক খুৱাই আছিলি ; এতিয়ানো সি কিমান বুঢ়াটো হৈ গ'ল যে খুৱাব নোৱাৰ ।

ব্লাউজটো এফলীয়া কৰি তাই বাঁওফালৰ পিয়াহটো উলিয়াই ল'ৰাটোৰ মুখত দিয়ে । ল'ৰাটোৱে দুই-তিনিবাৰ হোপা মাৰে, খন্তেক ৰয়, আকৌ হোপা মাৰে । কেইবাৰমান তেনেকৈ চেষ্টা কৰি সি মুখখন আঁতৰাই আনে ।

ভাক্‌ৰুৱে ইমান সময় থিয় দি চাই আছিল । ল'ৰাটোৱে দুবাৰ তিনিবাৰ হুপি কিয় পিয়াহৰপৰা মুখখন আঁতৰাই আনিছে, সি বুজিবলৈ চেষ্টা কৰিলে । অৱশেষত

সি কলে, —দেখিলি নহয় এতিয়া ? তাৰ মুখলৈ এটোপ গাখীৰো যোৱা নাই । তোৰ পিয়াহত গাখীৰে নাই । দেখিলেই ধৰিব পাৰি, তোৰ পিয়াহত যে গাখীৰ নাই । তোৰ পিয়াহ দুটা কটকটীয়া টান, শিলৰ দৰে । শিলৰ চপৰা দুটাৰ ভিতৰত আকৌ গাখীৰ ক'ৰপৰা হব ।

—তই চুই চাইছিলি নে কেতিয়াবা টান নে ঢিলা ? —তাই খঙেৰে কয়, মোৰ পিয়াহ যদি পাথৰ মোক আনিছিলি কিয় ? এতিয়াও যা, আনগৈ যা । নাইলেকে ওলমিপৰা পিয়াহ থকা মাইকী আনগৈ । তেতিয়াহলে তোৰ বাচ্চাই আৰু তই দুয়ো দুটা খাই থাকিব পাৰিবি ।

ভাক্কৰ খং উঠি গ'ল । ওচৰতে ভগা দাৰ নাল এডাল আছিল । সি নালডালেৰে তাইৰ পিঠিত দুকোব মাৰি দিলে । পিছদিনাখন আবেলি তাই ভাক্কৰ ঘৰৰপৰা ওলাই গ'ল ।

দয়ালুৰ সমস্যাটো প্ৰায় একে ধৰণৰ । তাৰ ছোৱালীজনীৰ বয়স পাঁচ বছৰ । তাইৰ চাৰি বছৰ পূৰ হৈছিলহে মাথোন, তাইক এৰি থৈ তাৰ ঘৈণীয়েক গুচি গ'ল । দৰাচলতে তাৰ সমস্যাটো ইমান জটিল হোৱাই নাছিল । ছোৱালীজনী জন্মাৰ তিনিবছৰ পিছত দযালুৱে এনেয়ে এদিন ঘৈণীয়েকক কৈছিল, —আৰু যে তোৰ কিবা ল'ৰা-ছোৱালী হব, আশা বৰ কম ।

তাই সুধিছিল, —কিয ?

—হ'ব লগা থাকিলে, এতিয়া মানে হ'লহেঁতেন, —সি কৈছিল ।

—ও ! —তাই সিমানেই উত্তৰ দিছিল ।

—কথাটো তোৰ গাতেই নালাগিল যেন পাইছোঁ, —দয়ালুৱে কৈছিল ।

ভাতৰ চৰু আৰু কৰচ এখন তাই বাহিৰলৈ লৈ গ'ল । বাহিৰত সেইখিনি থৈ তাই আকৌ ভিতৰলৈ আহি অকণমানি এলুমিনিয়ামৰ এখন থাল হাতত ললে, আৰু দয়ালুৰ আগত থিয় হৈ কলে, —কাঁহীখনৰ তলপিনে দুটা ফুটা হ'ল । এইখন কাঁহীত আৰু কিমানদিন ভাত খাবি ? তোৰ ছোৱালীয়ে এইখন হাতেৰে নুচুৱে, কলপাত কাটি আনি, কলপাতত ভাত খায় । আৰু এখন কাঁহী কিনি আন, তাৰ পিছত কবি ল'ৰা-ছোৱালীৰ কথা ।

দয়ালুৱে নিজৰ মনতে কিবা যেন এটা ধেমেলীয়া কথাৰ সন্ধান পালে, সি কলে, —তোৰ আগৰটো মতাৰ ঘৰত এখন কাঁহীও নাছিল হবলা ।

প্ৰশ্নটো তাইৰো মনত ধেমেলীয়া যেন লাগিল । বাহিৰত থৈ দিয়া বাচনখিনিৰ ওচৰত কাউৰী এজনী আহি [illegible] ঠোটেৰে দুই-এবাৰ কেৰাহীটো খুটি আছিল । তাই

কলে, —কিয় সুধিলি ? তাৰপৰা এখন কাঁহী আনিবিগে নেকি ?

—থাকিলেহে দিব সি ? —দয়ালুৱে টপকৈ কয় । —ল'ৰা-ছোৱালীৰ কথা উলিয়ালে তই দেখোন কাঁহীৰ কথা কৱ । তোৰ আগৰটো মতাৰ লগত তোৰ কোনো ল'ৰা-ছোৱালী নহ'ল । তাৰ লগত কিমানদিন আছিলি ? চাৰি-পাঁচ বছৰ হব, নহয় জানো । চাৰি-পাঁচ বছৰ তাৰ লগত থাকিলি, তথাপি এটা বাচ্চাও নহ'ল । তাৰ ঘৰত তেনেহলে এখন কাঁহীও নাছিল ?

—ভাল কওঁতে তোৰ বেয়াহে হ'ল, —তাই কয় । গোটেই দিনটো বহি বহি আৰুনো কেতিয়া ল'ৰা-ছোৱালী জন্মে তাকে ভাবি থাকি তোৰ কি লাভ হব ? সেই কাৰণে মই কৈছিলোঁ, যে আন দৰ্কাৰী কথা চিন্তা কৰ । ভাত খাবলৈ কাঁহী নাই, কেনেকৈ এখন কাঁহী যোগাৰ কৰিব পাৰি, সেই কথাকে চিন্তা কৰ । তোৰ আকৌ নিচা ক'ৰবাত ।

বাহিৰতে-বহি তাই বাচনখিনি মাজিবলৈ ধৰে । কাউৰীজনী একান্তমনে বহি তাইৰ বাচনখিনিৰ ফালে চাই থাকে । কেৰাহীত লাগি থকা দুই-এটা কণ ওলাবও পাৰে । তাকে পাবলৈ তাই বাট চাই থাকে ।

কলঘৰটোত কেচেপ্ কেচেপ্কৈ কিবা শব্দ হৈ থাকে । তাইৰ আগৰ মতাজনে কলঘৰত কিবা কাম কৰে । কি কাম তাই নাজানে, কিন্তু কলঘৰৰপৰা ঘূৰি আহি যেতিয়া ঘৰ পায়, তেতিয়া তাৰ হাতবোৰ অত্যন্ত লেতেৰা হৈ থাকে । সেই লেতেৰা হাতেৰে সি এবাটি মদ খাই লয় ।

এদিন সি কলঘৰৰপৰা আহি পাওঁতে সাঁজ লাগি গৈছিল । আহিয়ে সি হাত দুখন নোধোৱাকৈ মদ এবাটি খাই ললে । মদ-বাটি খাই লৈ সি তাইৰ ওচৰলৈ আহিল । আনদিনাখন মদ খোৱাৰ পিছত সি মাটিতে হওক বা চাঙতেই হওক লম্বা হৈ শুই পৰে । সিদিনাখন তাইৰ ওচৰলৈ আহি তাইৰ গাৰ কাপোৰ-কানিখিনি টানি খুলি দি তাইৰ টিকাত সেই লেতেৰা হাতেৰে ভীষণ জোৰেৰে দুটা চাপৰ মাৰি দিলে । বেছ দুখ পাইছিল তাই । উদং অৱস্থাতে তাইক চাংখনৰ ওপৰত পেলাই দি সি জোৰ কৰি তাইক সাবটি ধৰিছিল । কিন্তু খন্তেক পিছতে তাৰ হাতৰ জোৰ নোহোৱা হৈ গৈছিল, আৰু তাইৰ ওচৰতে পৰি থাকি তাৰ টোপনি আহি গৈছিল । সিদিনাখন তাইৰ ভীষণ খং উঠিছিলি । ময়লা ফটা কাপোৰ এটুকুৰা বিচাৰি আনি তাই তাইৰ টিকাৰ দাগবিলাক মচি, শাৰীখন পিন্ধি, বাহিৰৰ এন্ধাৰৰ মাজত বহি আছিল ।

সিদিনাখনেই তাই থিৰ কৰিছিল যে সুবিধা পালেই তাই আন এজন মতাৰ তালৈ গুচি যাব । তাৰ ছমাহ পিছত তাই দয়ালুৰ ঘৰলৈ গুচি আহিছিল । তাইৰ ল'ৰা-ছোৱালী নহ'ল বাবে তাইৰ ভালহে লাগিল ।

সেইবাবে ল'ৰা-ছোৱালীৰ জন্মৰ কথা ভাবি তাই দুখ কৰি নাথাকে । আৰু মতা মানুহে সেইবোৰ কথা পাতিলে, তাইৰ খংহে উঠে । বুঢ়ীবিলাকে সদায় ঠাট্টা

কৰে । চাৰি বছৰেও কিয় তাইৰ কোনো বাচ্চা ওপোজা নাছিল, সেই কথা লৈ বুঢ়ীবিলাকে নানা তথ্য আৱিষ্কাৰ কৰে, আৰু তাইক শুনাকৈ কয় । তাই একো মন-কাণ নিদিয়ে । কিন্তু দুই-এটা সিহঁতে ইমান বেয়া কথা কয় যে তাইৰ খং উঠি যায় । খং উঠিলেও কিন্তু তাই বেৰৰ আঁৰৰপৰা শুনি থাকি কিবা ভাল পায় ।

আবেলি শুকান ডালকেইটামানৰ আঁটি এটা কান্ধত পেলাই লৈ দয়ালু ঘৰ ওলায় । [illegible]দিনাখন সি আৰু বাহিৰলৈ নাযায় । দিনটো কোৰ মাৰোঁতে মাৰোঁতে তাৰ ভাগৰ লাগি গৈছে । ঘৰত আহি দেখিলে, তাৰ মাইকীজনী পেট পেলাই চাংখনতে পৰি আছে ।

—শুয়ে আছ নেকি ? —সি সুধিলে ।

—শুই শুই মই ভাবি আছিলোঁ । —তাই কয় ।

—কি কৰিছিলি ? ভাবি আছিলি ? —সি কয় । তই ভাবিবও পাৰ নেকি ? আমাৰ জামাদাৰ বাবু মাইকীবাবুহঁতে বোলে ভাবে । তইও যদি ভাবিবলৈ আৰম্ভ কৰিছ, তৌলে যোৱাই ভাল । মাইকীবাবুৰ হাতে-ভৰিয়ে ধৰিলে, কিবা এটা কাম তোক দিবও পাৰে তেওঁ । তই নিজে গৈ হাতে-ভৰিয়ে ধৰিব লাগিব । তাকে কৰ ।

—তই মোক দেখিব নোৱৰা হৈছ, —তাই কয় । যি কথাই নকও কিয়, তই উল্টা এটা ধৰি লৱ । ভাল কলেও বেয়া, বেয়া কলেও বেয়া । সব কথাই বেয়া । মুঠতে তই মোক দেখিব নোৱাৰ ।

—আৰু তই ? —সি সোধে । তই মোক দেখিব পাৰ, নহয় নে ?

—মতা মানুহক দেখিব পৰা নপৰাৰ কি কথা আছে ? —তাই ঘপহৈকে কয়, —মতা মানুহ মতা । দেখিব নোৱাৰিলেও সি মতা, তাৰ খুচি মতে মাইকীক সি লব । খুচি হলে লব, খুচি নহলে নলয় । খুচি হলেও মদৰ জালত, মাইকীক এফালে ঠেলি থব । খুচি নহলে, মাইকীজনীক মিছাতে গালি পাৰিব আৰু মাৰিব । মাইকীক কোনোবা মতাই সোধে নেকি, তই মোক দেখিব পাৰ নে নোৱাৰ ?

—এতিয়া বুজি পাইছোঁ —দয়ালুৱে কয় । তোৰ বেমাৰটো কি, আজিহে গম পালোঁ । বয়সত তইয়ে ডাঙৰ নে ময়ে ডাঙৰ জানো ! যি নহওক, তই বহুত কথা শিকিছ । মোৰ দৰে মতাই তোকনো কেনেকৈ খুচি কৰিম । তই বেলেগ এজন মতা বিচৰাই ভাল ।

—তাৰমানে তোকো বেলেগ মাইকী লাগে । —তাই কয় । মইও বুজি পালোঁ । আগতেও মোৰ মনত খেলাইছিল যে তোৰ জোখৰ মাইকী মই নহলোঁ । আজি মই

ভালকৈ বুজিলোঁ । মই যদি বুঢ়া, মোকনো কিয় আনিছিলি ?

দয়ালুৰ খং উঠি যায়, সি কয়, —তই বুঢ়ী নে কি মই জানো । তই যেনেকৈ ধৰিছিলি, প্ৰথমদিনাখনেই মৰি থাকিম বুলি ভাবিছিলোঁ । কথমপিহে উশাহ লৈছিলোঁ । তোৰ লগত বেছি দিন থাকিলে যেই কোনো মতা মৰি থাকিব ।

তাই মুখত কাপোৰ দি কয়, —তইও ভাল মতা । মতা মানুহৰ মুখত এনেকুৱা কথা আমি শুনাই নাই । তোৰ দৰে মতাই মাইকীক চপাই আনিবকে নাপায় । তইয়ে কৈছিলি মাইকী বাবুৰ কথা, জামাদাৰ বাবুৰ কথা । তাহাঁতৰ হাতে-ভৰিয়ে ধৰিব নালাগে । তাহাঁত মতা মানুহ । গলেই হ'ল । তোৰ যদি ইমানেই ভয়, তই দেখোন গৈ আন ঠাইত শুব পাৰ ।

দয়ালুৱে চাৰিওফালে ঘূৰি ফুৰে । এইবাৰ তাৰ খঙে গৈ তালু পাইছে । সি তিনিবাৰমান ঘৰৰ ভিতৰতে ঘূৰি ফুৰি বাহিৰলৈ গৈ শুকান খৰি এডাল লৈ আহিলে । খৰিডাল তাইৰ ফালে টোৱাই সি দূৰৰপৰা তাইক গালি পাৰিবলৈ ধৰিলে, —তোৰ সেই আগৰ মতাজনে তোক কি দিছিল, কি খুৱাইছিল ? তাৰ মদৰ ভাগ তোকো দিছিল, ইমানেইতো । তহঁত দুয়ো মদ খাই খাই, শেষ নিশালৈকে নাচিছিলি, এই কথা লাইনত কোনে নাজানে ? ময়োতো তোক মদ নিদিয়াকৈ থকা নাই । মোৰে মদ খাইছ, আৰু মদ খাই মোকে কৈছ যে মদৰ জালত মই তোৰ ফালে পিঠি দিছোঁ । তথাপি মই তোক কিমান কাপোৰ দিছোঁ, কিমান মণি দিছোঁ, কিমান খাবলৈ দিছোঁ । ঠিক আছে, তই যাগৈ । তোক বলে পাৰা মতা ক'ত পাৱ, তই বিচাৰি লগৈ । মই দিয়া কাপোৰ তই থৈ যা ।

—তই মোক ব্লাউজ এটা দিছ । আৰু কি দিছ ? —তাই কয় ।

—বাৰু ব্লাউজ এটাকে দিছোঁ । ব্লাউজটো থৈ যা ।

তাই গাৰপৰা ব্লাউজটো খুলি তাৰফালে দলিয়াই দিয়ে । দয়ালুৱে থৰ লাগি অলপ সময় তাইৰ গাটোৰ ফালে চাই থাকে ।

ভাক্ক আৰু দয়ালুৰ মাজত কাজিয়াখন এনেকুৱা এটা কথাৰ বাবে আৰম্ভ হয় যে লাইনৰ মানুহবিলাক আচৰিত হৈ যায় । কেনেকৈ যে সিহঁতৰ কাজিয়া ভাঙিব পৰা যাব, মানুহে ভাবি নাপায় । কিন্তু সিহঁতৰ মাজত কাজিয়াখন চলি থাকে । ইতিমধ্যে দুদিন মৰামৰিও হয় ।

ভাক্কৰ ল'ৰাটো লেঙেৰা । তাক চাবলৈ ভাল মাইকী এজনী লাগে । নহলে সিনো বাগানত কাম কৰিব, নে ভাত সিজাব, নে লেঙেৰাটোক চাব ? অকলে সি নোৱাৰে । তাক মাইকী এজনী লাগে । আৰু লেবেলাপৰা মাইকী হ'লে নহব, ইমানবোৰ

কাম চলাবলিব লাগিলে এজনী শকত-আবত বল থকা মাইকী লাগিব ।

দয়ালুৰো একে কথা । তাৰো ছোৱালীজনী নিচেই সৰু । তাইক চাওঁতা মানুহ নাই । কিমান দিন সি তাইক বোকোচাত বান্ধি লৈ কামলৈ যাব ? মাহেকে পষেকে হলেও তাইকতো কোনোবাই গা ধুৱাই পৰিষ্কাৰ কৰিও দিব লাগে । ইফালে মাজে সময়ে সি ৰাতিও কাম কৰিবলগীয়া হয় । তেতিয়া ছোৱালীজনীক ক'ত থৈ যায় । গতিকে তাকো এজনী শকত-আবত মাইকী লাগে ।

ভাকুৰু আৰু দয়ালু দুয়োৰে পছন্দ হ'ল —টিম্‌কী । দয়ালুৱে কয় যে বানুহা জীয়াই থাকোঁতে এদিন কথাবাৰ সি উলিয়াইছিল । বানুহাই মুৰ দুপিয়াইছিল । ভাকুৰুৱে কয় যে সি কেবাবাৰো টিম্‌কীৰ ফালে চাই চকুৰ থাৰ মাৰিছে আৰু তাইও চকুৰ থাৰেৰে ইংগিত দিছে । গতিকে ভাকুৰুই যিমানেই বকি নাথাকক কিয়, সি টিম্‌কীক আনিবই ।

ভাকুৰুই কয়, —মই চাই আছোঁ নহয়, তই কেনেকৈ টিম্‌কীক আন । তাইক তাইৰ বাপেকে মোক দি থৈ গৈছে । আৰু তই ক'ৰপৰা ওলালিহি ? নিজৰ এনেহেন ধুনীয়া মাইকীজনী তোক এৰি থৈ গুচি গ'ল, তই ৰাখিব নোৱাৰিলি, আৰু এতিয়া তই টিম্‌কীৰ পাছত লাগিছ ।

দয়ালুৱে কয়, —তোক কথাবিলাক বুজাই কবলৈ টান পাইছোঁ নহয় । তইতো নুবুজ । বুজিবিনো কেনেকৈ সিও এটা কথা । তোক এৰি দি গুচি যোৱা মাইকীজনীক মই দেখিছোঁ নহয় । কি চাবি, গাৰ ভৰত এবাৰ আগলৈ হালি যায়, আকৌ এবাৰ পাছলৈ হালি যায় । আগকে চাবি নে পাছকে চাবি । সেই মাইকীৰ লগত থাকিলে বুজ কম হবই । এৰিহে গ'ল তোক, তোৰেই কপাল । এতিয়া তই লাগিছ যে তই টিম্‌কীক আনিবি । সিদিনাখন নাচ দেখিছিলি ? গৈছিলি নে চাবলৈ ? টিম্‌কীৰ নাচ, কি চাবি ! নাচি থাকোঁতে ঘূৰি ঘূৰি তাই বাৰে বাৰে কি চাই আছিল কচোন ক ।

ভাকুৰুৱে চিন্তা কৰি চায় । তাৰ একো মনত নপৰে । পথাৰখনত চাবলগীয়া বস্তু একোৱেই দেখোন নাছিল ।

—কৈছোঁ নহয়, —দয়ালুৱে আকৌ কয় । তোৰ বুজ-বুদ্ধি সোপাকে গুহি লৈ গৈছে, তোৰ সেই মাইকীজনীয়ে । তই বুজি নাপাবি । টিম্‌কীয়ে বাৰেপতি ঘূৰি ঘূৰি মোকেই চাই আছিল । আৰু তাইক আনিবি তই ?

—আনিমতো, —ভাকুৰুৱে কয় । তই চাই থাক । এই সপ্তাহৰ বানচ পোৱাৰ পাছদিনাখন মই কি কৰোঁ, তই চাই থাক । তাৰ পিছত তই ফুটনি মাৰিবি । এবাৰ আনিছিলি নহয় বুঢ়ী এজনী । এতিয়াও আনগৈ । তাইতো তোৰ মুখত থুই দি গ'লেই ।

—কি কলি ? —দয়ালুৱে কয়, আজি তোৰ মূৰটো মই ছিঙি পেলাম ।

সি খেদি আহে । ভাক্‌ৰুৱেও খেদি যায় । দুয়ো কিছু সময় তেনেকৈ মৰামৰি কৰি থাকোঁতে, দয়ালুৰ ছোৱালীজনীয়ে দেখা পাই চিঞৰি দিয়ে । ওচৰৰে দুজনমান মানুহে আহি সিহঁতক আঁতৰ কৰি দিয়ে ।

লাহে লাহে সিহঁত দুয়োৰে দন্দ এটা দৈনন্দিন ঘটনা হৈ পৰিল । প্ৰথমতে ওচৰৰ মানুখিনিয়ে আমোদ পাইছিল । দুজনে চিঞৰা চিঞৰি শব্দ কৰে । কেতিয়াবা আকৌ দুই-এটা চৰ-চাপৰৰ শব্দ হয়, কোনেও একো নাভাবে । কিবা নহয় কিবা একপ্ৰকাৰৰ কোলাহল লাইনত হৈয়ে থাকে । আজি ইয়াৰ ঘৰত, কালি তাঁৰ ঘৰত । গোলমাল হলেও কোনেও মনকাণ নিদিয়ে, কিনো ক'ত হৈছে তাকো নোসোধে । কিন্তু এটা ঠাইতে সদায় গালাগালি হয়, অলপ-চলপ মাৰপিট হয়, আৰু বাচ্চাবিলাকে চিঞৰে । মানুহে আৰু সহ্য নকৰে ।

দুই-এজনে আলোচনা কৰিলে যে কথাটো জামাদাৰ বাবুৰ কাণলৈ নিয়া উচিত । তেওঁ কি কৰে কৰক । আন কিছুমানে কলে যে জামাদাৰ বাবুক কোৱা মানেই চাহাবক কোৱা । কাৰণ, তেওঁ ততালিকে চাহাবক জনাবগৈ । আৰু চাহাবে জনাৰ পিছত চাহাবে কি কৰিব সেইকথা কোনেও ঠিৰাংকৈ কব নোৱাৰে । ভাল কৰোঁতে বেয়া হব ।

অৱশেষত সিহঁতে থিৰ কৰিলে যে নিজৰ কাজিয়া সিহঁতে নিজেই মিতমাত কৰা উচিত । এদিন গজানন, ভোলা আদি কৰি কেইজনমান মানুহক সিহঁতে মাতি আনি কলে যে ভাক্‌ৰু আৰু দয়ালুক কিহবাই পাইছে । সিহঁতে নিতৌ কাজিয়া কৰি ল'ৰা-ছোৱালীক ভয় খুৱায় ।

সন্ধিয়া তাত কেইটামান মানুহ গোট খালে । তাঁৰিৰ টেকেলি এটা লৈ ভোলাও আহিল । গজাননো আহিল । সিহঁতৰ বাহিৰেও আৰু দুই-চাৰিজন আহিল । দুটা লেম জ্বলাই দিয়া হ'ল । যেয়ে যেনেকৈ পাৰে ঢাৰি পীৰা পাৰি বহি গ'ল । ভোলাই কলে, —পইচা নিদিয়াকৈ এই টেকেলিটো কোনেও নুচুবি । আজি তিনিদিনৰ পুৰণি বস্তু । কি তোৰ বিলাতী মদ ! ইয়াৰ আগত সি একোৱেই নহয় । ইয়াৰপৰা এগিলাচ খাবিতো, খাই উঠিয়েই পাটীত পৰিব লাগিব । এনেকুৱা বস্তু । পইচা দিবি, খাবি ।

কোনোবা এজনে কলে, —পইচা দি আমি তোৰ তাঁৰি খাবলৈ যাম কিয় ? তাতকৈ ভাল বস্তু আছে ।

—ঠিক আছে, —ভোলাই কয় । তহঁতে ভাল বস্তুকে খা । মই টেকেলিটো আনিছোঁ আৰু ঘূৰাই নিম । খা-খা, ভাল বস্তুকে খা ।

গজাননে কয়, —তইনো টেকেলিটো বুকুৰ মাজত ৰাখিছ কিয় ? এইফালে আনচোন । এঢোক এঢোক খাই লৈ, ইহঁতৰ কাজিয়াখনৰ কথা সোধো । ইহঁত দুইটা

ইয়াত আছেনে নাই ? ক'লৈ গলি অ' ভাক্ৰু । আছনে দয়ালু ? আহচোন এইফালে আহ ।

কোনোবা এজনে কলে, —ভাক্ৰুৱে গিলাচ বিচাৰি গৈছে । নাপালে সি টিনৰ মগটোকে লৈ আহিব বোলে । দয়ালু সেয়া, সেইখিনিতে বহি আছে ।

তেনে, তয়ে তোৰ কথাটো কচোন দয়ালু । তোৰনো কি ঘটনা ঘটিছে ! সদায় যে তইঁতে হাই-উৰুমি কৰ, কি হৈছে ?

—মই কিয় কম, —দয়ালুৱে কয় । ভাক্ৰুক সুধিলে ভাল হয়, সি নো সদায় মোৰ লগত কিয় কাজিয়া কৰে । মইতো তাৰ লগত লাগিবলৈ নাযাওঁ ।

—কি কলি ? —ভাক্ৰুৱে গজাননৰ আগত গিলাচ এটা থৈ, নাল নোহোৱা টিনৰ মগটো ভোলাক দি, কব ধৰিলে, —মইহে কাজিয়া কৰোঁ ? কাজিয়া কৰিবলৈ মোৰ সময় ক'ত ? ঘৰৰ কাম, বাগানৰ কাম, কেতিয়াবা আকৌ বঙলাৰ কাম । মোৰ কামেই কাম । তইহে কাজিয়া কৰ । তোৰ স্বভাৱেই দন্দুৰা ।

গজাননে ঢক্ঢক্কৈ কেইঢোকমান খাই, ভাক্ৰুক কলে, —বাৰু তয়ে আৰম্ভ কৰ ভাক্ৰু । কি তইঁতৰ কাজিয়া ।

হোকা এটা হাতত লৈ বুঢ়ী এগৰাকী আহি গজাননহঁতৰ পাছফালে বহে । পানী নোহোৱা হোকাটোত গুৰুক্ গুৰুক্কৈ শব্দ নহয় । কিন্তু ধোঁৱা ওলোৱাত কোনো ব্যাঘাত নজন্মে । তাই একান্তমনে হোকাটো টানি থাকে, আৰু ধোঁৱাবোৰ মানুহখিনিৰ মাজলৈ আহি লাহে লাহে নোহোৱা হৈ যায় ।

ভাক্ৰুৱে কয়, —মোৰ মাইকীজনী কেতিয়াবাই গ'ল । কথা নাই বতৰা নাই, যাওঁ বুলি এদিন ঘপহকৈ ওলাই গ'ল ।

ভোলাই সোধে, —তাইৰ লগত কি কাজিয়া কৰিছিলি ?

—কাজিয়া তেনেকৈ কৰা নাছিলোঁ, —ভাক্ৰুৱে কয় ।

—বিয়া হোৱাৰ কিমানদিন হৈছিল ? —ভোলাই সোধে ।

—বহুদিন । কেবা বছৰ । —সি উত্তৰ দিয়ে । দ্বিতীয় ছোৱালীজনীৰ চাৰি বছৰ পূৰ হওঁতে ল'ৰাটোৰ জন্ম । দুজনী ছোৱালী অৱশ্যে মৰিছে । চাৰি বছৰ, দুই বছৰ আৰু এক বছৰ । কিমান হ'ল ?

গজাননে কলে, —সাত বছৰ একেলগে থাকিব পাৰিলি । ল'ৰা-ছোৱালীৰ জন্ম দিব পাৰিলি । ইমানদিনৰ পিছত তাইক কিয় তই এৰি দিলি ?

ভাক্‌কৰে কেনেকৈ কথাবোৰ বুজাই কব বিচাৰি নাপায় । সি ওচৰতে বহি থকা মানুহকেইজনলৈ চায়, কোনোবাই তাক সহায় কৰি দিব পাৰে নেকি ? অৱশেষত কয়. —তেনে, কথাবোৰ ভাঙি-পাতিয়ে কব লাগিল ।

ভোলাই কয়, —ক, ক, ভাঙি-পাতি ক ।

ভোলাই টেকেলিটো এবাৰ দাঙি চায় । তেনেই পাতল হৈ গৈছে ।

ভাক্‌কৰে আৰম্ভ কৰে, —প্ৰথম ছোৱালীজনী হ'ল, —এমাহৰ মূৰত মৰিল । দ্বিতীয়জনী তিনি মাহ পূৰ কৰিবলৈ নাপালে, মৰিল । তাৰ পিছত আৰু কোনো বাচ্চা নাই । বহুদিনৰ মূৰত ল'ৰাটো জন্মিল । লেঙেৰা, খোৰা হৈ জন্মিল । সি কোনো দিনে কাম কৰি খাব নোৱাৰে । তেনেহলে মই তাইক গালি নাপাৰি কি কৰিম ? গালি কিয়, মৰা নাই জানো ! মাজে-মধ্যে দিছোঁ দুই-এটা ।

চিলিমৰ ধঁপাতখিনি পুৰি ছাই হৈ গৈছে । টানি থাকিলেও ধোঁৱা নোলায় । গতিকে বুঢ়ীজনীয়ে হোকাটো হুপিবলৈ বাদ দি দুই-এবাৰ ভোলাৰ ওচৰত থকা টেকেলিটোৰ পিনে চাই ওচৰতে বহি থকাজনক ফুচ্‌ফুচাই কিবা এটা কলে ।

বাচ্চা হৈ মৰিলে তই ঘৈণীয়েৰক কিয় মাৰ ? তাই কি জগৰ লগালে ? তইঁতৰ বাচ্চাহে মৰিছেনে অকল ?

ভাক্‌কৰে কয়, —তাই কুলক্ষণীয়া, বেমাৰী । নহলেনো বাচ্চা হয় আৰু মৰেনে ? সেই কথা অলপ কলেই তাই ওভোতাই মোৰ ওপৰত দোষ দিয়ে । মোৰ কাৰণেহে বোলে এনে ঘটনা হয় । আৰু অইয়ে কয়, মই বেলেগ মাইকী লব লাগে ।

গজাননে কলে, —তই বিনা দোষত তাইক গালি পাৰ, মাৰ । তাই খং নকৰি কি কৰিব । তাইৰ যদি বেমাৰ থাকিলহেঁতেন, তইনো সাত বছৰে গম নাপালিহেঁতেন নে ?

—আছে, তাইৰ বেমাৰ আছে । —ভাক্‌কৰে কয় । সি বৈ যায়, আৰু চাৰিওফালে চায় । বুঢ়ীজনীয়ে হোকাটো মাটিতে থৈ দিয়ে । তাই বাটি এটাৰপৰা মাজে মাজে অলপ-চলপ পি থাকে ।

—ক, বৈ গলি কিয় ? —ভোলাই কয় ।

—বেমাৰ আছে, —ভাক্‌কৰে কয়, বেমাৰ নাথাকিলেনো গাখীৰ নোহোৱা হয় নে ?

হাঁহি মাৰোঁতে বুঢ়ীজনীৰ মুখৰপৰা তাঁৰিখিনি চিটিকি ওলাই আহে । তাই খুক্ খুক্কৈ হাঁহে আৰু কয়, —তই তাইক খীৰাব নেকি ? সোৱাদনে, খাইছিলি নেকি ?

ও নহয়, তইতো কৈয়ে দিছ, তাইৰ গাখীৰ নাই ।

ভাক্‌কুৱে তাইৰ কথালৈ মন নকৰি কয়, —তাই গ'ল যেতিয়া মই আন এজনী মাইকী আনিব লাগে ।

—তাই ক'লৈ গ'ল ? —কোনোবা এজনে সোধে ।

—তাই মাঘোৰ লগত আছে —বুঢ়ীজনীয়ে কয় ।

—ও, মাঘোৰ মাইকীজনী ! —ভোলাই কয় । এদিন দেখিছোঁ, তাই দেখোন দেখোঁতে ছোৱালী মানুহ ।

—তাকেইতো মই কৈ আছিলোঁ —ভাক্‌কুৱে কয় । গাখীৰ নাই, পাথৰৰ দৰে টান ।

মানুহমখাই হাঁহিবলৈ ধৰিলে । গজাননে দয়ালুক মাতিলে, —ক, তোৰনো কি কব লগা আছে ।

দয়ালু যি ঠাইত বহি আছিল, তাৰপৰা উঠি আহি গজাননৰপৰা কিছু আঁতৰত বহি ক'লে, —মোৰ মাইকীজনীৰ বহুত কথা । কিনো কম । মুঠতে তাইক মই খেদি দিছোঁ । তাইৰ লগত মোৰ নিমিলিল, আৰু তাই কোনো মতাৰ লগত থাকিব নোৱাৰে । তাইৰ কায়দাবোৰ বেলেগ ।

—তই তাইৰ কি দোষ পাইছিলি ? —ভোলাই সোধে ।

—তাইৰ লগত কথা কবই নোৱাৰি । —সি কয়, মই যদি এটা কথা কওঁ তাই সাতোটা কব । কিন্তু কামৰ বেলিকা একো নাই । মানুহে মাইকী কিয় আনে ? মোৰ ছোৱালীজনী উপজিবৰ চাৰি বছৰ হৈ গৈছিল । তাৰ পিছত আৰু একো নাই । কিয় নাই ? তাইৰ গাত কিবা দোষ আছে ।

বুঢ়ীজনীয়ে মাত লগালে —তোক বছৰ-পিয়নী লাগে যেন পাইছোঁ ।

গজাননে কয়, —তইঁতৰহে মূৰ বেয়া হৈছে দয়ালু । তোৰো আৰু এই ভাক্‌কুৰো । এজনী ছোৱালী তইঁতৰ আছে । তিনি বছৰ চাৰি বছৰ আৰু একো নহ'ল বাৰু, তাতে কি হ'ল । তাইক খেদি দিলি কিয় ? আৰুতো হ'লহেঁতেন কেতিয়াবা ।

দয়ালু থিয় হয়, —কেনেকৈ হব ? তাইৰ আগৰ মতাজনৰ লগত কিয় নহ'ল ? তাৰ লগত তাই চাৰি বছৰমান আছিল । বাচ্চা হোৱাৰ নাম গন্ধেই নহ'ল । বাচ্চাৰ কাৰণে তাইৰ হেঁপাহো নাই । সেইবাবে মই তাইক উলিয়াই দিছোঁ । এতিয়া ছোৱালীজনী চায় কোনে ? মই কামেই কৰিম নে তাইক বোকোচাত বান্ধি লৈ থাকিম ?

ভোলাই কলে, —ইহঁতৰ কথাবোৰ বেলেগ । আমি যাওঁগৈ ব'ল । ইহঁতে যেনেকৈ মৰে মৰক ।

—আচল কথা নোলাল নহয় । —গজাননে কলে । তহঁত দুয়ো মাইকীৰ লগত দন্দ কৰিছ, মাইকীক খেদাই দিছ । আৰু মাইকীও তহঁতক এৰি যাব পাৰে, কাৰণ তহঁত দুয়ো জধলা । এতিয়া ভাক্‌ৰুকো এজনী মাইকী লাগে, দয়ালুকো লাগে । ঠিক আছে । পাৰ যদি যোগাৰ কৰি আনি ল । কিন্তু তহঁত দুয়ো কাজিয়া কৰ কিয় ?

দয়ালুৱে কয়, —কাজিয়া কৰাটো ভাক্‌ৰুৰ কাম । সি সদায় কাজিয়া লগাই দিয়ে ।

ভোলাই ধমক দি কয়, —কিহৰ কাৰণে তহঁতৰ কাজিয়া, তাকে নকৰ কিয় ?

—মই এজনীক আনিব খুজিছোঁ, —দয়ালুৱে কয়, সেই কথাত তাৰ আপত্তি ।

ভাক্‌ৰুৱে কয়, —আপত্তি সিহে কৰে । আজি কিমানদিন আগৰেপৰা বন্দোৱস্ত যে মাইকীজনী মই আনিম । দয়ালুৱে কয় যে নহয়, সি আনিব ।

গজাননে কলে, —ও, তাৰমানে একেজনী মাইকীকে তোকো লাগে, দয়ালুকো লাগে । সেইবাবে তহঁতৰ কাজিয়া । মাইকীজনীক তহঁত দুয়োৰে মাজত ভগাই লব পাৰিবি জানো ?

ভোলাই কলে, —সেইটো আকৌ কাজিয়া কৰাৰ কথা হ'ল নে ? মাইকীজনীক সুধি চালেই হ'ল, তাই কাৰ তলৈ আহিব খোজে । তই তাইক সুধিছ নেকি ভাক্‌ৰু ? তই দেখোন কলি যে তোৰ বন্দোৱস্ত হৈ আছে । তাইৰ মত আছে ?

—তাইকনো কিয় সুধিব লাগে, —ভাক্‌ৰুৱে কয় । আহ বুলি কলে তাই আহিব । মাইকী ছোৱালীক কি সুধিম ?

—এই দয়ালু ? তই সুধি চাইছিলি নেকি ? —ভোলাই কয় ।

—মই সুধিবই নালাগে । —দয়ালুৱে কয় । তাই সুবিধা পালেই ঘূৰি ঘূৰি মোৰ ফালে চায় । সুধিবলৈ আৰু কি আছে ?

গজাননে সোধে —মাইকীজনী কোন অ' ?

হাঁহি মাৰি দয়ালুৱে কয়, —টিম্‌কী ।

গোটেইজাক মানুহে হাত চাপৰি মাৰি হাঁহে । বুঢ়ীজনীয়ে হোকাটো হাতত লৈ লাহে লাহে তাৰপৰা উঠি যায় । বুঢ়ীজনীৰ লগে লগে মেকুৰীজনীও উঠি যায় । গজানন আৰু ভোলা দুয়ো দুয়োলৈ চাই মিচিকিয়াই হাঁহে ।

বাসুদেও মানুহৰ মাজতে বহি আছিল । সি উঠি কয়, —তইঁত দুয়ো আঁকৰা । আগেয়ে জনা হলে, ময়ে তইঁতক কলোহেঁতেন যে তইঁতে কাজিয়া কৰিব নালাগে । টিম্‌কীৰ লগত মোৰ বিয়া হব, তইঁতে শুনা নাই নেকি ?

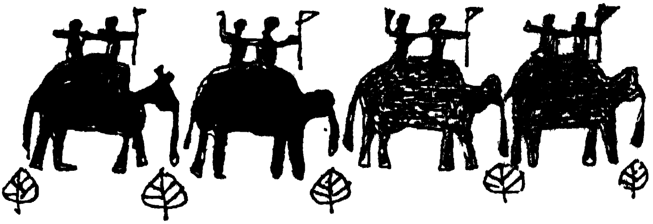

দুই

লাহে লাহে চাহবাগানখনৰ দক্ষিণ অঞ্চলটোৰ আয়তন বৃদ্ধি হ'ল । চাঁদিনীৰ পাৰলৈকে বিস্তীৰ্ণ হৈ থকা এই অঞ্চলটোক ৰূপহীজানৰ এটা সুকীয়া ডিভিজন্ বুলি ধৰা হ'ল, আৰু তাৰ নাম দিয়া হ'ল চাঁদিনীঘাট । সাময়িক ব্যৱহাৰৰ উপযোগী কৰি তাত বনুৱা থকাৰ বাবে জুপুৰি ঘৰ সজা হ'ল । খেৰৰ চাল, বাঁহৰ বেৰ, মাটি ভৰাই ওখ কৰা মজিয়া । চাৰি-পাঁচজন মানুহ কোনোৰকমে থাকিব পৰা যায় । বৰষুণ নাথাকিলে ৰন্ধা-বঢ়া বাহিৰতে কৰিব পাৰি; বৰষুণ হলে ঘৰৰে এটুকুত মাটিৰ চৌকাত ৰন্ধাৰ বন্দোৱস্ত কৰা হয় ।

কিন্তু বনুৱাসকলে তাত থাকিবলৈ ইচ্ছা নকৰে । ৰূপহীজান কলঘৰৰপৰা সিহঁতৰ নতুন লাইনলৈ মাত্ৰ চাৰি মাইল দূৰ । সিহঁতে সেই চাৰি মাইল নিতৌ খোজ কাঢ়ি যাব, আৰু খোজকাঢ়ি ঘূৰি আহিব, তথাপি তাত সিহঁতে নাথাকে । খোৱা-শোৱা আৰু থকাৰ বাবে আটাইখিনি সুবিধা পালেও যাবলৈ সিহঁতে আপত্তি কৰে । কাৰণ সিহঁতে বিশ্বাস কৰে যে সেইখিনি ঠাইত ভূত-প্ৰেত আছে, অপদেৱতা আছে । সিহঁতৰ মাজত দুই-এজন ওলায় যি নিজে দেখিছে যে গধূলি হোৱাৰ লগে লগে, চাঁদিনীৰ সিপাৰৰপৰা গছৰ সমান ওখ ভূত কিছুমান ওলাই আহে; মানুহ দেখা পালেই হ'ল আৰু । মুহূৰ্তৰ ভিতৰতে ক'ৰ মানুহ কোনখিনি পায়গৈ তাৰ আৰু হিচাপ নাথাকে । তাহাঁতৰ ভয়ৰ কাৰণো আছে ।

তাহাঁতৰ ঘৰ সজাৰ বাবে এদল মানুহ তালৈ গৈছিল । দুজন বাঙালী মিস্ত্ৰি আৰু ছয়জন কুলী । প্ৰথমদিনাখন সিহঁতে বাঁহ-বেত লৈ এটা ঘৰ উলিয়াই পেলালে । নিশাটো ঘৰৰ ভিতৰতে সিহঁতে শুলে । বাহিৰত সামান্য জোনৰ পোহৰ, আৰু অসংখ্য জোনাকী পৰুৱা । ইমান জোনাকী পৰুৱা একেলগে সিহঁতে জীৱনত দেখা নাই ।

ঘৰটো বাদ দি সমগ্ৰ অঞ্চলজুৰি, খালী পথাৰত, জোপোহাবিলাকৰ মাজত, সিহঁতে দ'ম কৰি থোৱা খেৰবিলাকৰ ওপৰত, গছৰ পাতে পাতে, যেনিয়ে চোৱা যায় তেনিয়ে কেৱল জোনাকী পৰুৱা । চকুমুদি সিহঁত পৰি থাকিল । কেইজনমানৰ টোপনি আহিছিল, আৰু আনকেইজনৰ চকু লাগিছিল মাত্ৰ, এনেতে এটা শব্দ হ'ল । দুজন কুলী উঠি বহিল ।

কোনোবাই কান্দিছে । দীঘলকৈ কুঁ কুঁ কৰি কোনোবাই কান্দি আছে । তিৰোতা মানুহৰ কান্দোন যেন শুনা গ'ল । তাহাঁতে জানে তাত কোনো তিৰোতা মানুহ নাই । কিন্তু কান্দোনৰ শব্দটো ক্ৰমে ওচৰ চাপি আহে । যেন, কান্দি থকা মাইকীজনী তাহাঁতৰ ঘৰৰ পিনে আহি আছে । কিবা চৰাইৰ মাত নেকি সিহঁতে ভাবে । কিন্তু কি চৰায়েনো কান্দে ? মানুহৰ দৰে বিনাই বিনাই চৰায়ে জানো কান্দে ! মানুহেই হব নিশ্চয় । কুলী দুজন উঠি আহি যিফালৰপৰা শব্দটো আহিছিল সেইফালৰ বেৰখনৰ ওচৰত বহে, আৰু বেৰৰ জলঙাইদি বাহিৰলৈ মণি মণি চায় । বাহিৰলৈ অলপ সময় চোৱাৰ পিছতে এজন কুলী ধাচ্ কৰে মাটিত পৰি গ'ল, আৰু বাকীজনে গামোচাখনেৰে চকু-মূৰ ঢাকি লৈ কঁপিবলৈ ধৰিলে ।

সিহঁতে দেখিলে যে হয়, এজনী তিৰোতা মানুহেই হয় । সিহঁতৰ ঘৰটোৰপৰা অলপ আঁতৰত শিমলু গছ এজোপা আছে, প্ৰকাণ্ড গছ । গছডালৰ তলৰ ডালটো মানুহজনীৰ মূৰটোৱে চুইছেগৈ । কঁকালৰপৰা ওপৰলৈ মানুহজনীৰ গাটো এখন বগা কাপোৰেৰে ঢাকি থোৱা । তলছোৱাত এখন ক'লা কাপোৰ, ভৰিবোৰ আৰু নেদেখি । চকু দুটা ডাঙৰ ডাঙৰ, এবাৰ জ্বলে আকৌ নুমাই যায় । এবাৰ ওপৰৰ ফালে জ্বলে এবাৰ আকৌ তলৰ ফালে জ্বলে । এখন হাত ওপৰলৈ দাঙি আনখন হাতেৰে কিবা এটা যেন খামোচ মাৰি ধৰি আছে । আৰু সেই ভয়ংকৰ ওখ মাইকীজনীয়ে তাহাঁত দুয়োৰে ফালে চাই চাই কুঁ কুঁকৈ কান্দি আছে । মুহূৰ্তৰ ভিতৰতে তেওঁৰ গাৰ বগা কাপোৰখনে চিক্‌মিকাবলৈ ধৰিলে, কাপোৰখনত হাজাৰ ৰং জিলিকি উঠিল ।

অলপ সময়ৰ পিছত মুচ্‌কুচ্ গৈ বাগৰি পৰা মানুজনে বিকত চিৎকাৰ এটা মাৰি উঠি বহিল । সাৰ পাই আটাইবোৰ মানুহ উঠি বহিল । ঘটনাটো শুনি সিহঁতে লেম দুটা ততালিকে জ্বলাই ললে । তাৰ পিছত সিহঁতেও কাণ পাতি শব্দটো শুনিবলৈ চেষ্টা কৰিলে । শব্দটো মাজতে বন্ধ হয়, আকৌ আৰম্ভ হয় । সেই একে কুঁ কুঁৱনি, কোনোবাই যেন উচুপি উচুপি কান্দি আছে । সিহঁতে কোনেও বাহিৰলৈ ওলাই যোৱাৰ সাহস নকৰিলে । এজনে কৈছিল যে বাহিৰলৈ গৈ একুৰা জুই জ্বলাই দিলে দেখা পোৱা যাব ক'তনো কি ওলাইছে । বাকীবিলাকে ইচ্ছা নকৰিলে । এজনে আকৌ কলে যে সিও বেৰৰ ফাঁকেৰে চাই লয়, কিজানি সিও দেখাকে পায় ।

সি বেৰখনৰ ওচৰলৈ গ'ল । বেৰৰ কামি দুটা দুফালে ঠেলি সি সেই গছডালৰ ফালে চালে । খন্তেক পিছতে সিও কঁপিবলৈ ধৰিলে । কঁপি কঁপি সি কলে যে, মানুহ

এজনী নহয় দুজনী । এজনী ওখ, এজনী চাপৰ; এজনীৰ গাত বগা কাপোৰ, আনজনীৰ কাপোৰ ক'লা । দুইজনীৰে গাৰপৰা জুইৰ ফিৰিঙতি ওলাই আছে । আৰু দুইজনীৰে দীঘল ক'লা চুলিবিলাক উৰি আছে । বতাহ নাই, চুলি উৰি আছে ।

ঘৰৰ ভিতৰতে সিহঁতে একুৰা জুই জ্বলালে । আৰু জুইকুৰাৰ চাৰিওফালে বহি টোপনিয়াই সিহঁতে ৰাতিটো কটালে । যিজন ধাচ্ কৰে পৰি মূৰ্চ্ছা গৈছিল, ৰাতিপুৱা তাৰ জ্বৰ উঠিল । জ্বৰ গাত লৈ দিনটো কাম কৰি সি আবেলি ঘৰলৈ গ'ল । তিনিদিনৰ দিনা তাৰ মৃত্যু হ'ল ।

এই ঘটনাৰ পিছত সিদ্ধান্ত হ'ল যে কুলী লাইনটো তাৰপৰা তুলি নি আন ঠাইত পাতিব লাগে । চাহাবে নিজে ভাল ঠাই এটুকুৰা বিচাৰিবলৈ আহিল । তেতিয়াও সেই অঞ্চলটোৰ দক্ষিণৰ মূৰটো জংঘলে ভৰা; ডাঙৰ ডাঙৰ গছ আৰু বিৰাট আকাৰৰ লতাবোৰ । শেষত গৈ ঠিক হ'ল যে চাঁদিনীৰ পাৰেদি, নৈখনৰপৰা অলপ আঁতৰত, কুলী লাইন হব । নৈৰ ঠিক পাৰতো নহ'ল আৰু নৈৰপৰা নিলগো নহ'ল । ফটিকৰ দৰে নিৰ্মল নৈখনৰ পানী, গতিকে পানীৰ বাবে কুলীৰ কষ্ট নহব । নৈৰ হাৱাত স্বাস্থ্যও ভালে থাকিব ।

কিন্তু এবাৰ যেতিয়া তাহাঁতৰ মনত ভয় এটা সোমাইছে, তাহাঁত দোধোৰ-মোধোৰত পৰিল । অৱশেষত সিহঁতৰ কেইজনমানে এগৰাকী বুঢ়ী বিচাৰি উলিয়ালে । বুঢ়ীয়ে মংগল চাব জানে । সাধাৰণতে বুঢ়ীৰ কথাত কোনেও তিমান গুৰুত্ব নিদিয়ে । কিন্তু সিহঁতে আঁতুৰত পৰি তাইৰে সহায় ললে । এদিন ৰাতিপুৱা কেইজনমানে বুঢ়ীক চাঁদিনীৰ পাৰলৈ লৈ গ'ল । চাঁদিনীৰ পাৰে পাৰে অলপ গৈ, আকৌ উভতি আহি, যিখিনি ঠাইত ঘৰ হব, তালৈকে তাইক লৈ গ'ল । বহাৰ আগেয়ে বুঢ়ীয়ে চাৰিওফালে জলকীয়াৰ আৰু সৰিয়হৰ গুটি ছটিয়াই দিলে ।

বুঢ়ীয়ে পাত এখন পাৰি লৈ বহি এবাটি নিচাপানী খাই ললে । পানীখিনি তাই লগতে লৈ আহিছিল । তাৰ পিছত পকা চুলিবিলাক মেলি দি, মূৰটো ঘূৰাই-পকাই, চকু মুদি ওপৰলৈ চালে । তাৰ পিছত ৰঙা পৰি উঠা চকু দুটাৰে সিহঁতৰ ফালে চাই কলে,—তহঁতে কি সুধিব খুজিছ ?

সিহঁতে কলে যে সেইখিনি ঠাইতে সিহঁতৰ লাইন বহিব, তাত ঘৰ হব । তাত থাকিলে সিহঁতৰ কিবা আপদ বিঘিনি হব পাৰে নেকি ।

বুঢ়ীয়ে কেইবাবাৰো মূৰটো চাৰিওফালে ঘূৰাই, তাৰ পিছত চাঁদিনীৰ ফালে মুখ কৰি, চকু দুটা থিৰ কৰি, চকুৰ নিমিষ নেপেলোৱাকৈ কিছু সময় নমতাকৈ থাকিল । পিছত কলে, —এই নৈখন মানুহৰ বাবে নহয় । এইখন নৈ দেৱকন্যা-নাগকন্যাৰ বাবে । এই কন্যাবোৰ সৰগৰপৰা আহে, পাতালৰপৰা আহে । নৈৰ ওচৰত মানুহ দেখিলেই সিহঁতক নৈৰ বুকুত গ্ৰাস কৰি লয় । মানুহ থাকিব নোৱাৰে ।

স্তব্ধ হৈ সিহঁতে বুঢ়ীৰ কথাবোৰ শুনি থাকে । অৱশেষত এজনে সাহ কৰি কলে, —আজি গধূলি ঘৰৰ সা-সঁজুলি এইখিনি পাবহি । ৰাতিপুৱালেই কাইলৈ ঘৰৰ কাম আৰম্ভ হব । ঘৰ হৈ উঠিলে আমি ইয়াত নাথাকি ক'লৈ যাম । আমি ইয়াত থাকিবই লাগিব । কিবা পূজা-পাতল কৰিব নোৱাৰি নে ? কিজানিবা পূজা দিলে আমাৰ দোষ নধৰেই ।

অলপ সময় মনে মনে থাকি, বুঢ়ীয়ে কলে, —এয়া ভূত-পিশাচৰ কথা নহয় । কেঁচো নহয়, নৈখন আৰু নৈৰ পাৰৰ অঞ্চলখিনি মানুহৰ নহয় । চাহবাগান আহি প্ৰায় নৈৰ পাৰ পাইছেহি । তহঁতৰ বাবে ঘৰ সজাৰ বন্দোবস্ত হলেই । মনুষ্যৰ বসতি হলে, কন্যাসকলে নৈত গা ধুব কেনেকৈ ?

বুঢ়ীয়ে অলপ সময় নিমাত হৈ থাকি, এইবাৰ ডাঙৰকৈ কয়, —চাঁদিনী দেৱকন্যা-নাগকন্যাৰ নৈ । তেওঁলোকে সাঁতুৰি সাঁতুৰি গা ধুবৰ বাবেহে নৈখন ঈশ্বৰে সৃষ্টি কৰিছে । এই চাঁদিনীয়ে আটাইবোৰ গ্ৰাস কৰিব । ইয়াৰ ঘৰ-দুৱাৰ গ্ৰাস কৰিব, বাগান গ্ৰাস কৰিব, মানুহ আৰু জীৱ-জন্তু গ্ৰাস কৰিব । চাঁদিনীৰ সব গ্ৰাস কৰি লব ।

পাতখনৰ ওপৰতে বুঢ়ী ঢলি পৰিল । তাইৰ মুখৰপৰা অলপমান ফেন ওলাই আহিল । ভৰি দুখন কেবাবাৰো কঁপি কঁপি আকৌ থিৰ হৈ গ'ল ।

দূৰত গৰ্জন শুনা গ'ল । যেন ক'ৰবাত পাহাৰৰ শিলবোৰ চট্ চট্ কৰে ফাটি গ'ল । ফাটি চূৰমাৰ হৈ যোৱা শিলৰ ওপৰেদি যেন বৈ আহিল নৈ । পাহাৰৰ গাত খুন্দিয়াই বাট উলিয়াই দুৰ্জয় গতিৰে যেন নৈ এখন তললৈ নামি আহি আছে । বহু দূৰত পৃথিৱীৰ মাটি ভাঙি চূৰমাৰ কৰি পাতালৰপৰা যেন ওপৰলৈ উঠি আহিছে আন এখন নৈ । দুয়োখন নৈৰ ঢৌবোৰ দূৰত চিটিকি পৰিছে । দুয়োফালৰ ঢৌৱে একে ঠাইত লগ হৈ বিৰাট আকাৰ ধৰি যেন আকাশলৈ উৰি গৈছে, আৰু সেই ঢৌবোৰৰ মাজত অংগ ঢাকি নামি আহিছে সৰগৰ কন্যা । সিহঁতৰ হাঁহি ঢৌৰ খলকনিৰ লগত মিলি গৈ জগাই তুলিছে, দীঘল কোমল এটা সুৰ ।

বনুৱাসকলৰ আপত্তিলৈ কোনেও কৰ্ণপাত নকৰিলে । ফ্ৰেড্ৰিক চাহাবে কথাবোৰ হাঁহি উৰাই দিলে । তেওঁ বুজি নাপালে যে নদী এখনলৈ মানুহৰ ইমান ভয় কিয় । নদী খৰালি মাহত শুকাই যায়, আকৌ বাৰিষা হলে উপচি পৰে । এইবোৰ সকলোৱে দেখা কথা । তাত আকৌ ক'ত স্বৰ্গৰ অপেশ্বৰী ওলাব !—দেখুৱাবিচোন মোক এদিন, তেওঁ সিহঁতক কৈছিল, কোন ঠাইত তহঁতৰ অপেশ্বৰী ওলায় । দেখিলে মই আটাইজাকক আনি চাহপাত তুলিবলৈ লগাই দিম । এইমখাৰ মূৰৰ দোষ ঘটিছে, —তেওঁ ভাবে । বাগানখন যেতিয়া বাটি ডাঙৰ হৈ গৈ আছে, এই অবাস্তৱ কথাবোৰ কোনে শুনে । আৰু বাগান ডাঙৰে হওক, সৰুৱে হওক, এইবোৰ বলিয়া মানুহৰ কথা, অন্ধবিশ্বাসৰ কথা ।

তথাপি একেবাৰে অনিচ্ছুক আৰু ভয়াতুৰ মানুহক তালৈ পঠিয়াব নোৱাৰি । চাহাবে জানে, তেনেকুৱা মানুহক চাঁদিনীঘাটলৈ পঠালে বিপদ হব । কাৰণ সিহঁতে নানা গুজব নানা কাহিনী প্ৰচাৰ কৰিব । ফলত, বাগানৰ কামৰ বিস্তৰ ক্ষতি হব । চাহাবে আন মানুহ অৱশ্যে বিচাৰি পাব, আটাইবোৰ মানুহ ভয়াতুৰ নহয় ।

সেয়ে হলেও, যিমানে ৰূপহীজান বাঢ়ে, তিমানে চাহাবৰ চিন্তাও বাঢ়ে । ইতিমধ্যে এজন এচিষ্টেণ্ট মেনেজাৰ আহি পাইছে । কলঘৰলৈ দুটা মেচিন আহিছে । এফালে যেনেকৈ তেওঁৰ আনন্দ, আনফালে তেনেকৈ অগণন চিন্তা ।

চাঁদিনীঘাটত দুকুৰি জুপুৰি তৈয়াৰ হৈ গৈছে । তাৰে একুৰিৰ ওপৰত টিনৰ চাল, বাকীখিনিৰ চাল খেৰৰ । কাঠৰ খুঁটাৰে মজবুটকৈ সজোৱা ঘৰ । তথাপি ৰূপহীজানৰ লাইনৰ ঘৰ সেইবিলাক ঘৰতকৈ ভাল । যি নহওক চাঁদিনীঘাটলৈ যাবলৈ কলেই, কুলীবিলাকে নানা অজুহাত উলিয়ায় । উপায়ান্তৰ হৈ গলেও দুদিন থাকি আকৌ উভতি আহে । অৱশেষত চাহাবে নিতাই আৰু চেনীৰামক মাতি আনি কথাখিনি বুজাই দি কলে, —আপোনালোকে দুয়ো দুকুৰি কুলী বাছি উলিয়াওক । বুঢ়া-বুঢ়ীক লিষ্টত নাৰাখিব । তাহাঁতে কাহিনী বনোৱাত পটু —নানা কথা উলিয়াই আটাইবোৰকে ভয় খুৱাই দিব । ভয় কৰা মানুহখিনিক মই জোৰজবৰদস্তি কৰিব খোজা নাই । সেইবাবে বাৰে বাৰে ঘূৰি অহা সত্ত্বেও মই তাহাঁতক একো কৰা নাই । নহলে পিটি ঠিক কৰি দিলোঁহেঁতেন । আৰু, মই শুনিছোঁ সিহঁতে মাইকীবোৰ লৈ যাব নোখোজে । নিনিলে নাই, ঠিক আছে । কেইদিনমান সিহঁতে তাত থিতাপি হৈ ল'লে, নিজে আহি মাইকীকো নিব ।

জামাদাৰ বাবু, মাইকী বাবু দুয়ো সুবিধাটো পাই ভালেই পালে । টিম্‌কীৰ ওপৰত চেনীৰামৰ খং মাৰ যোৱা নাই । কিবা উপায়ে তাইৰ অনিষ্ট কৰি প্ৰতিশোধ লব পাৰিলে তাৰ মনলৈ শান্তি আহিব । কিবা উপায়ে তাইক তাৰ তললৈ আনিব পৰা হলে প্ৰতিশোধৰ প্ৰশ্ন নুঠিলহেঁতেন । কিন্তু কুলীৰ লগত বহুত অসুবিধা ।

নিতাই পালৰ খং আৰু অপমানে তেওঁক এসপ্তাহৰ বাবে প্ৰায় পাগল কৰি তুলিছিল । তেওঁৰ এনেকুৱা অৱস্থা হ'ল যে মাজতে দুদিন ছুটী লৈ ঘৰত বহি চাটি-ফুটি কৰি থাকিবলগীয়া হ'ল । এতিয়াও বিষ্ণীক দেখিলে তেওঁৰ মূৰ গৰম হৈ যায় । সিদিনাখনৰ ঘটনাটো মনত পৰিলেই তেওঁৰ কিবা লাগি যায় । পোন্ধৰ কি ষোল বছৰীয়া এজনী কুলী ছোৱালী, তাইৰে ইমান সাহ । তাইৰ দৰে দেহৰ ৰূপ কম ছোৱালীৰে আছে । কিন্তু তাইৰ সমান অহংকাৰ থকা ছোৱালীও কম । সেই অহংকাৰৰ প্ৰতিশোধ লব লাগে । নিতাই পালে বহুদিন ভাবিছে যে টকা-পইচা খৰচ কৰি মানুহ লগাই দিব নেকি । কিন্তু মুহূৰ্তৰ বাবে । তেওঁ জানে তেনেকুৱা কামৰ বিপদ কিমান । গতিকে তেওঁ ভাবিলে বিষ্ণীক চাঁদিনীঘাটলৈ পঠাব পাৰিলে ভাল

নিতাই পালে প্ৰথম নাম দিলে বিষ্ণীৰ বাপেকৰ । চেনীৰামে নাম দিলে বাসুদেওৰ । নিতায়ে ভাবিলে বাপেক গলে লগতে বিষ্ণীও যাব । তাতে গৈ মৰে যদি মৰক । চেনীৰামে ভাবিলে বাসুদেও চাঁদিনীঘাটলৈ গলে, যাব অকলে । কাৰণ মাইকী নিয়াৰ বাবে চাহাবে উৎসাহ দিয়া নাই । তেতিয়া টিম্‌কী ৰূপহীজানত থাকিব । দুই-এজন মানুহ লগাব পাৰিলে মতা নোহোৱা টিম্‌কীক এসেকা দিব পৰা যাব ।

আচৰিত কথা যে, নিতাই চেনীৰামে যি আশা কৰিছিল, ঠিক তেনেকুৱাই হ'ল । মুনিহ-তিৰোতা দুকুৰি মানুহ ওলাল । আনকি নিতাই পালে যিটো দুৰাশা বুলি ভাবিছিল, সিও হ'ল —বিষ্ণী বাপেকৰ লগত ওলাল ; চাঁদিনীৰ ইমান কাহিনী, তাই চাঁদিনীৰ পাৰত থাকিব । আৰু মাত্ৰ তিনিজনী মাইকীৰ লগত বিষ্ণীও চাঁদিনীঘাটলৈ গ'ল । চেনীৰামে আশা কৰা মতে টিম্‌কী থাকি গ'ল । বিয়া কৰাইছে মাত্ৰ, বাসুদেওৱে তাইক বিপদৰ মাজলৈ নিব নোখোজে ।

ভয়-শংকা মনত থাকিলেও, মানুহখিনিয়ে আনন্দমনেৰে দুদিন তাত কটালে । মতা মানুহখিনিয়ে কোৰ মাৰে, জংঘল চাফা কৰে । বিষ্ণীহঁতে চাহৰ পুলিবোৰৰ যত্ন লয় । এটা অংশত পুলিবোৰ ওখ হৈ গৈছে, কিন্তু তলত বনে ভৰি পৰিছে । সিহঁতে প্ৰত্যেকে একোটাকৈ 'পাহি' (লাইন) লয়, আৰু দিনটোৰ ভিতৰত সেই পাহিটো চিকুণাই পৰিষ্কাৰ কৰে । বিষ্ণীয়ে এদিন জোৰ কৰি তিনিওজনী মাইকীক চাঁদিনীৰ পাৰলৈ লৈ গ'ল । মাইকী কেইজনীয়ে তাই কোৱা সত্ত্বেও, নৈখনত নামি গা নুধুলে । কিন্তু তাই ধুলে । তাই একঁকাল পানীলৈ গ'ল, কিন্তু আৰু বেছি যাব নোৱাৰিলে, কাৰণ পাৰৰপৰা মাইকীকেইজনীয়ে হাল্লা লগাই দিলে, উঠি আহিবলৈ । সেইখিনি পানীতে বিষ্ণীয়ে ডুব মাৰি গা ধুলে ।

তৃতীয় দিনাখন ৰাতি মানুহবোৰ শোৱাৰ এঘণ্টামান পিছত এটা অস্বাভাৱিক শব্দ হবলৈ ধৰিলে । প্ৰথমে এজন মানুহে সাৰ পালে, তাৰ পিছত আৰু দুজনে, তাৰ পিছত আটাইবোৰ মানুহে সাৰ পাই উঠিল ।

বস্তুত ওপৰৰপৰা পানীৰ স্ৰোত এটা তলত পানীৰ ওপৰত পৰিলে যেনেকুৱা শব্দ হয়, তেনেকুৱা শব্দ । আৰু সেই শব্দটোৰ লগে লগে শব্দ হয় —হু-উ-ছ, হু-উ-ছ্, হু-উ-ছ্ । অলপ সময় শব্দটো তেনেকৈ আহি থকাৰ পিছত বন্ধ হৈ যায় । পানী পৰাৰ শব্দও নাই —হুছ্ হুছনিও নাই । চাৰিওফালে নিতাল হৈ যায় । খন্তেক পিছতে আকৌ সেই আৱাজ ।

সেই আৱাজৰ লগত আন এক প্ৰকাৰৰ আৱাজ আৰম্ভ হ'ল । পাহাৰৰ ওপৰৰপৰা প্ৰকাণ্ড শিল এচটা পোনে পোনে গৈ পানীত পৰিলে যেনেকুৱা শব্দ হয়, তেনেকুৱা শব্দ । কিছু সময়ৰ বাবে সেই খলকনিৰ শব্দবোৰ বন্ধ নহ'ল । যেন এবাৰ মাত্ৰ এটা শিল বাগৰি পৰিছে, তাৰ পিছত একেলগে কেবাটাও ।

ঘৰৰ ভিতৰত থকা মানুহখিনিৰ ভয়ত অঠকণ্ঠ শুকাই গ'ল । ওলাই বাহিৰলৈ যাবলৈকো কাৰো সাহ নহ'ল । যিমানেই জুপুৰি নহওক কিয়, ঘৰৰ ভিতৰখনেই যেন ৰক্ষাৰ স্থল । বাহিৰত যি হয় হৈ থাকক, ঘৰৰ ভিতৰলৈ কোনো বিপদ আহিব নোৱাৰে, সকলো মানুহৰে সেই একে আশ্বাস । টুপুকা মাৰি সিহঁতে কঁপি কঁপি ঘৰৰ ভিতৰতে বহি বহি বাহিৰৰ তুমুল শব্দবিলাক ক'ৰপৰা কেনেকৈ আহিছে ভাবিবৰ চেষ্টা কৰে ।

সিহঁতৰ কাৰো মনত সন্দেহ নাথাকে যে সেয়া দৈত্য দানৱৰ কাণ্ড । চাঁদিনীৰ নানা কাহিনী বাগানৰ আটাইবোৰ মানুহেই জানে । যিবিলাক কুলী ইয়াত আছে, তাহাঁতেও চাঁদিনীৰ কথা শুনিছে । চাঁদিনী দেওলগা নৈ । টকাৰ লোভত কোম্পানীয়ে চাঁদিনীৰ ৰাজ্যত বাগান খুলিছে, আৰু মৰিব লাগিব আমি, —সিহঁতে ভাবে ।

সিহঁতৰ কেইজনমানে বেৰৰ ফাঁকেদি বাহিৰলৈ চাই আছিল । বাহিৰত মাত্ৰ তৰাৰ পোহৰ, ভালকৈ একো এটা মণিব নোৱাৰি । ওচৰতে বহি থকা আন এজনে কলে, —তেনেকৈ বাহিৰলৈ চাই নাথাকিবি । বাণ মাৰি দিব, চকু কণা হৈ যাব । আৰু যদি কিবাকৈ দেখা পাৱ, তেনে সেই ভয়ংকৰ মূৰ্তি দেখা মাত্ৰকে মৰি থাকিবি । চুপ কৰি বহি থাক । যি হয় হব ।

বাস্‌দেওৱে কয়, —তাতকৈ বাহিৰলৈ যাওঁ ব'ল । ওচৰতে খেৰ কিছুমান দ'ম কৰি থোৱা আছে । তাত জুই লগাই দিলে দপ্ দপ্‌কৈ জুই জ্বলিব । তেতিয়া দেখা পাম, ক'তনো কি হৈছে ।

আনবিলাকে কয়, —তই মনে মনে থাক বাস্‌দেও । ইমান তাগদ্ দেখুৱাব নালাগে । দেখি কি কৰিবি ? দাৰে কাটিবি নেকি ? তই অকলে গৈ মৰিব খোজ, মৰগৈ । আমি নাযাওঁ ।

বিষ্ণীৰো অসম্ভৱ ভয় লাগে । ঘৰটোৰ ভিতৰত তাই আৰু দুজনী মাইকী । তাইৰো খুব ইচ্ছা হয় যে ভয়ে ভয়ে এনেকৈ কঁপি থকাতকৈ, বাহিৰলৈ ওলাই গৈ চোৱাই ভাল । কিন্তু তাই শুনিছে বোলে ছোৱালীৰ বাবে বেছি ভয় । ছোৱালীক পালে কিহবাই পিঠিত তুলি লৈ উৰাই লৈ যায় । ক'লৈ লৈ যায় কোনেও কব নোৱাৰে ।

এনেতে কোনোবাই বিকট চিঞৰ এটা মাৰি দিলে, —মাৰিলে, মাৰিলে, পলা । মস্ত ডাঙৰ, ক'লা । কপালত দুটা তৰা থকা এখন ক'লা পাহাৰে খেদি আহিছে । পলা, পলা, এই মাত্ৰ আহি পালেহি । এটা নহয় দুটা । কাৰো ৰক্ষা নাই । এটা এটাকৈ আমাৰ গোটেই সোপাকে গিলি পেলাব । মৰিলোঁ ঐ ।

বিষ্ণীয়েও দেখা পালে । তাই চিঞৰি দিলে, —হাতী । এদল হাতী । কাৰ ক'ত কি আছে, বজাই দে ।

কেইজনমান ঘৰৰপৰা ওলাই দৌৰ মাৰিলে, আন কিছুমান ভিতৰতে থাকিল । হাতীৰ পালটোৱে কাৰোফালে ভ্ৰূক্ষেপ নকৰি জুপুৰিকেইটাৰ কাষেদি গুচি গ'ল । এটা হাতী হঠাৎ ঘূৰিল । ওচৰতে যিটো জুপুৰি আছিল, সেইটো সি শুঁৰেৰে টানি ভাঙি মাটিত বগৰাই দি, তাৰ ওপৰত গচকিবলৈ ধৰিলে । গচকি আটাইবোৰ বাঁহ-কাঠ টুকুৰা-টুকুৰ কৰি হাতীটো গুচি গ'ল ।

ঘৰৰ ভিতৰত দেখা গ'ল, হাতীৰ গচকত এজনী মাইকী মৰি গৈছে, মতাজন বাচি আছে যদিও, তাৰ অৱস্থা অতি বেয়া । সিও নাবাচে, মৰিব ।

খবৰটো পোৱাৰ লগে লগে ৰূপহীজানৰপৰা কুলী চৰ্দাৰ এজনৰ লগত আৰু কেইজনমান মানুহ চাঁদিনীঘাটলৈ পঠোৱা হ'ল । চাহাবে হুকুম দিলে মৰি যোৱা মানুহক তাতেই সংকাৰ কৰিব লাগে, আৰু জখম হোৱা মানুহ থাকিলে খবৰ দিব লাগে, যাতে তাক দূৰৰ হাস্পাতাললৈ পঠিয়াই দিব পাৰি । দ্বিতীয়তে, তাত থকা মানুহখিনিক তাৰপৰা আহিবলৈ দিব নালাগে । আহিলেই নানা ভুৱা বাতৰি প্ৰচাৰ হব ।

তাত থকা মানুহৰ সহায়ত তিৰোতাজনীৰ সংকাৰ কৰা হ'ল । মতাজন তেতিয়ালৈকে জী আছিল, কিন্তু দেখা গ'ল তাৰো শেষ সময় আহি গৈছে । আৰু হয়তো এঘণ্টা । গতিকে তাক তাৰপৰা নিয়াৰ প্ৰশ্ন নুঠে । আবেলিপৰত দুয়োৰে সংকাৰ শেষ হৈ গ'ল । তেতিয়ালৈকে কোনেও সেই ঠাই এৰি গুচি যোৱাৰ কথা উলিওৱা নাছিল । আটাইবিলাক মানুহৰে বুকুত যি ভয় সোমাইছিল সেই ভয়ে সিহঁতৰ মাতবোল বন্ধ কৰি দিছিল । এতিয়ালৈকে যেন সিহঁতে ভালকৈ উশাহকে লবপৰা নাই ।

এজনে কলে, —আমি আৰু ইয়াত নাথাকোঁ । লাগিলে চাহাবে কোবাই কোবাই আমাক মাৰি পেলাওক, সিও ভাল । কিন্তু ইয়াত ভয়ে ভয়ে আমাৰ টোপনি নহয়, খোৱাকিটা পেটলৈ নাযায় । ইয়াত আৰু নাথাকোঁ ।

চৰ্দাৰে বুজাবৰ চেষ্টা কৰে, —ৰ, কথাটো ভালকৈ শুনচোন । চা, হাবিত হাতী-বাঘ আজিহে ওলাইছে নেকি ? কোন বাগান আছে য'ত বাঘ নোলায় বা হাতী নোলায় ? হাতী, বাঘ, ভালুক ওলালে কেতিয়াবা মানুহৰ ক্ষতি হয়, কেতিয়াবা দুই-এজন তাহাঁতৰ মুখত পৰে । সেইবুলি বাগান বন্ধ হৈ যাব নেকি ?

বাস্‌দেওৱে কলে, —বাগান কিয় বন্ধ হব ? আমি কিবা কাম নকৰো বুলি কৈছোঁ নেকি ? কাম কৰিম । ৰূপহীজানতো কাম আছে । আমি তাতেই কাম কৰিম । তহঁতে ইচ্ছা কৰ, তহঁত ইয়ালৈ আহ । মোৰ মাইকীও আছে ৰূপহীজানত ।

—তোৰ মাইকীক তই ৰূপহীজানত কিয় এৰি আহিলি, মই কব নোৱাৰোঁ । আৰু বিষ্ণীক ইয়ালৈ বাপেকে কিয় লৈ আহিল, তাকো নাজানো । বিষ্ণীক বাপেকে

আনিছে, গতিকে তাইক চাওতা আছে । আজিয়ে মই তোৰ মাইকীক ইয়ালৈ পঠাবলৈ মাইকীবাবুক কুমগৈ । মাইকীবাবুৰে কিবা কামৰ বাবে যদি আজি এৰি দিব নোৱাৰে কাইলৈ দিব, কাইলৈ নোৱাৰে, পৰহিলৈ । এদিন তাই আহিব ।

আন এজনে কলে, —তই আন আটাইবিলাক কাম কৰি দিব পাৰ, কিন্তু আমাক ৰূপহীজানলৈ দিব নোৱাৰ । কিয় নোৱাৰ ? চাহাব বাবু সকলোৱে মিলি কিবা এটা বুদ্ধি কৰি [illegible] আমাৰ এই মানুহখিনিক মাৰি পেলাবলৈ ? আমি যামেই ঘূৰি, যি হয় হ

—তই যে ৰূপহীজানৰ কথা কৈ থাক, —তাত বাঘ-ভালুক নাই নেকি ? তাত বাঘে মানুহক খোৱা নাই নেকি ? গজাননৰ ল'ৰাটোক ঘৰৰ চোতালৰপৰা বাঘে টানি নি খাই পেলোৱা নাই নেকি ? গজাননে ৰূপহীজান এৰি ক'লৈ গৈছে ?

অলপ সময় কোনেও নামাতে । চৰ্দাৰে তাৰ কামিজৰ জেপৰপৰা লেম্ মাৰ্কা চিগাৰেটৰ পেকেটটো উলিয়াই, ভিতৰলৈ চায় । আৰু কেইটা চিগাৰেট আছে সি বোধহয় গণি চায় । এটা চিগাৰেট উলিয়াই পেকেটটো আকৌ ভৰাই থৈ, সি ইফালে সিফালে চাই সোধে —দেছলাই আছে নেকি তহঁতৰ ? দেচোন কাৰ আছে ।

সিহঁতৰ মাজৰপৰা মাইকী এজনীয়ে কলে, —তহঁতে আচল কথাটো নকৱ কিয় ? এইখিনি ভূতৰ ৰাজ্য, ইয়াত নৰমনুষ্য থাকিব নোৱাৰে তাকে নকৱ কিয় ? আমি কিয় থাকিম এই ভূতৰ মাজত ? চাঁদিনীঘাটৰ প্ৰথমে আৰম্ভ কৰা লাইনটো কি হ'ল ? তাত ঘৰ সজাই থাকোঁতে, ভূত-পিশাচৰ হাতত এজন কুলী মৰিছে; কোনেনো নাজানে ?

এনেতে চাহাবৰপৰা খবৰ আহিল । চাহাবে কৈ পঠাইছে যে তেওঁ তেওঁৰ বাগানৰ কুলীক বিপদৰ মাজত ঠেলি দিব নোৱাৰে । আচলতে চাঁদিনীঘাটতত কিনো হৈছে তেওঁ নিজে আহি ভালকৈ চাব । পৰহিলৈ ৰাতিপুৱাৰপৰা তেওঁ চাঁদিনীঘাটতে কেম্প কৰি থাকিব । দিনটোও থাকিব ৰাতিটোও থাকিব, আৰু পাছদিনাখন তেওঁ বঙলালৈ ঘূৰি যাব । তেওঁ যদি দেখে যে তাত কিবা বিপদ হব পাৰে, তেনেহলে তেওঁ তাৰপৰা কুলী লাইন উঠাই লৈ যাব । তেওঁৰ বাগানৰ মানুহৰ তেওঁ কোনো অনিষ্ট হব দিব নোৱাৰে । তেওঁ ইয়াকো কৈ পঠাইছে যে চাঁদিনীঘাটৰ লাইনলৈ তেওঁ আৰু কেইজনমান মানুহ পঠাব ।

মীমাংসা হৈ গ'ল । চাহাব নিজে আহিব, তাহাঁতৰ লগৰে কাম কৰা মানুহো আৰু আহিব । আৰু কি কথা আছে । তাহাঁতৰ মনৰ ভয় আঁতৰি গ'ল ।

কিছুসময়ৰ পিছত সিহঁতৰ মানুহখিনি আহি পালে । সিহঁতৰ লগত মাঘো আৰু তাৰ ঘৈণীয়েক কুড়ীও আহিল । টিমুকীও আহিল । মুৰৰ টোপোলাকেইটা মাটিতে

পেলাই থৈ সিহঁতে যোৱা ৰাতিৰ ঘটনাৰ বিষয়ে সুধিবলৈ ধৰিলে । ঘটনাৰ বিৱৰণ শুনাৰ পিছত নতুনকৈ অহাকেইজনৰ ভয় যেন অলপ পাতলিল । হাতীও ভয়ানক, বাঘো ভয়ানক, ভূত-পিশাচো ভয়ানক । কিন্তু বাঘ-হাতী দেখা পোৱা বস্তু, পলাই সাৰিবৰ কিবা উপায় ওলাবও পাৰে । কিন্তু ভূত-পিশাচৰপৰা ৰক্ষা পৰাৰ উপায় নাই । নেদেখা বস্তুই মাৰিলে কি উপায় । পিছে, —আমাৰ এই মাইকী বাবুজনৰ কিবা এটা হৈছে । তেওঁ কয়, টিম্‌কী ৰূপহীজানৰপৰা আহিব নোৱাৰে । এসপ্তাহৰ কাম তাইক দি থোৱা আছে । সেইখিনি শেষ কৰিহে তাই যাব পাৰিব । ভোলা আহি নোপোৱা হলে, টিম্‌কীক লৈ অহাটো মক্কিলেই আছিল ।

সিহঁতৰ ঘৰবিলাকৰ চাৰিওফালে, অলপ আঁতৰে আঁতৰে, সিহঁতে ডাঙৰ ডাঙৰ গছৰ টুকুৰা জাপি দি জুই জ্বলাই লয় । তাহাঁত এতিয়া তাত মানুহ আঢ়াই কুৰিৰো ওপৰ । সন্ধিয়াৰ আগতে ভাত-পানী খাই সিহঁতে বহুত নিশালৈ বাহিৰৰ জুইৰ ওচৰতে বহি থাকে ।

বিষ্ণীয়ে টিম্‌কীক এসময়ত কয়, —ভয় লাগে কাৰণেহে, নহলে দুয়ো নৈৰ পাৰলৈ গলোঁহেঁতেন । আজি জোনাক আছে, নৈৰ পানীখিনি ভাল দেখাব নহয় জানো ?

—তুল্‌সীয়ে জোনাক ৰাতিৰ নৈ দেখিছে, —টিম্‌কীয়ে কয় । সি কয়, জোনাকত নৈৰ পানীবোৰ দূৰৰপৰা পানী যেন নেদেখি । সি কয়, পানীবোৰ এখন কাপোৰৰ দৰে দেখি । এখন নীলা কাপোৰ লাহে লাহে বগা হৈ আহে ।

—যাবি ? —বিষ্ণীয়ে সোধে ।

—আজি নাযাওঁ । কালিলৈ । —টিম্‌কীয়ে উত্তৰ দিয়ে ।

ৰাতিপুৱাৰ অলপ পিছতে নানা ৰকমৰ ঘেৰেং ঘেৰেং শব্দ কৰি চাহাবৰ জীপখন ওলালহি । চাহাবৰ ঘোঁৰাটো মৰিছে । তেওঁ এখন জীপগাড়ী লৈছে । জীপখনত নানা ৰকমৰ বস্তু আছিল । এখন তম্বু আৰু তম্বুখন তৰিবৰ বাবে নানা ৰকমৰ ৰচি । খুঁটা আদিৰ বাবে যি বাঁহ লাগিব, সেই বাঁহৰ যোগাৰ ইয়াতেই হব । এখন কেম্পখাট আৰু এখন কেম্প টেবিল আহিল । দুটা টিনৰ বাকচ আহিল । আৰু আন আন অসংখ্য কিবা-কিবি বস্তু আহিল । আগেয়ে কথা আছিল যে ইয়াতে ৰাতিটো থাকি পিছদিনা পুৱা চাহাব ঘূৰি ৰূপহীজানলৈ যাব । এতিয়া অলপ সলনি হ'ল ।

তেওঁ ৰাতিটো চাঁদিনীঘাটত থাকি পিছদিনাখন ৰাতিপুৱা মাছ মাৰিবলৈ যাব । ৰাতিটোৰ বাবে এচিষ্টেণ্ট্ মেনেজাৰ ৰূপহীজানত থাকিব আৰু পিছদিনা ৰাতিপুৱা আহি মেনেজাৰ চাহাবৰ লগত তেওঁ মাছ মাৰিবলৈ যাব ।

আবেলি ফ্রেড্রিক চাহাব চাঁদিনীঘাটত উপস্থিত হব । তেওঁ আহি পোৱাৰ আগতে তেওঁৰ কেম্পটো সম্পূৰ্ণ হৈ যাব লাগিব । ক'ৰবাত অলপমান ত্ৰুটি পালে চাহাবে কাকো সুদাই নেৰে । গতিকে মানুহবোৰক কামে কামে লগাই দিয়া হ'ল । কিছুমানে বাঁহ, গছৰ ডাল আদি কাটিবলৈ গ'ল, আন কিছুমানে চাঁদিনীৰ পাৰত সমান এটুকুৰা ঠাইৰ বন-জংঘল কাটি চাফা কৰিবলৈ ললে, আন কিছুমানে জীপখনৰপৰা তম্বু, ৰচি আদি কঢ়িয়াই আনিবলৈ গ'ল ।

কিছু সময়ৰ পিছত ভোলা আহিল । তাৰ পাছে পাছে দুটা কুলী আহিল, মূৰত দুই হাড়ী ফটিকা লৈ । চাহাবে কেম্পত মদ খাব আৰু কুলীবিলাকে সিহঁতৰ লাইনৰ ওচৰত বহি 'নিচাপানী' খাব । চাহাবে জানিলে কিন্তু তাহাঁতৰ বিপদ আছে । ভোলাই জানে যে সিদিনাখন ৰাতি জানিলেও চাহাবে আওকাণ কৰি থাকিব । চাহাবৰ মদ আৰু কুলীৰ মদ বেলেগ । সিহঁতেও যদি খাবলৈ বিচাৰে, খাওক এদিন । চাহাবে সিদিনাখন নাচালে হ'ল ।

ভোলা নাহিলে নাৱৰ যোগাৰ নহয় । গতিকে ভোলা আহিব লগা হ'ল । নাও বন্দোবস্ত কৰা পইচাৰে, দুই হাড়ী মদ লগতে যোগাৰ কৰা সহজ কথা ।

কিছু সময়ৰ পিছত দেহজুৰ আহি ওলাল । সি নাওখন চাঁদিনীৰ পাৰত বান্ধি থৈ ভোলাহঁতৰ ওচৰলৈ আহিল । ভোলাই বহুত বুজাই-বঢ়াই শেষত দেহজুৰক মান্তি কৰাব পাৰিলে । দেহজুৰে প্ৰথমতে আপত্তি কৰিছিল । চাহাব-চুহাবক লৈ নাৱত যোৱা বৰ টান কাম, সি কৈছিল । তেওঁলোকৰ যি ইচ্ছা সেইমতে কাম নকৰিলে তেওঁলোকে খং কৰে । কিন্তু পানীৰ কথা তেওঁলোকে কি জানে, নৈৰ কথা তেওঁলোকে কি বুজি পায় । ভোলাৰ ওচৰত বহি, ভাং এচিলিম তৈয়াৰ কৰি লৈ, সি কৈ থাকে, —চাহাবৰ যে আজিকালি ঢেৰ্‌ঢেৰী গাড়ী এখন আছে সেই গাড়ীখনে চাহাবৰ ইচ্ছামতে যায়, নে চাহাবে গাড়ীখনৰ ইচ্ছামতে যায় ? চাহাবে ইচ্ছা কৰিলেই গাড়ীখন নৈৰ ওপৰেদি যাবনে ? নাযায় । গাড়ীয়ে যিফালে যাব পাৰে, চাহাবে সেই ফালেদিহে যাব লাগিব । হয়নে নহয় ?

ইতিমধ্যে আন কিছুমান কুলীও দেহজুৰৰ চাৰিওফালে বহি ললে । বিষ্ণী আৰু টিম্কীও আহি বহিল । সি এবাৰ ভাঙৰ চিলিমটোত দীঘলকৈ হোপা মাৰি চিলিমটো ভোলাৰ হাতত দি আকৌ কলে, —নাওৰ কথাও একে । তোৰ খুচিমতে নাও নাযায়, নাওৰ খুচিমতে তই গৈ থাকিবি । তই কোবাল সোঁত পোৱাৰ আগতে নাৱে তোক কৈ দিব, আগত কোবাল সোঁত আছে । তই যদি নুশুন, বা শুনি নাপাৱ, নাৱৰীয়া হবলৈ গৈছ কেলৈ ?

বিষ্ণীয়ে কয়, —নাৱে কেনেকৈ কব ? আমি বুজি নাপাওঁ, কেনেকৈ নাৱে কথা কয়, আৰু কেনেকৈ মানুহে বুজি পায় ।

দেহজুৰে এবাৰ তাইৰ ফালে চায় আৰু কয়, —কথা কলেহে কোৱা হয় নেকি ? কবৰ মন গলে কথা নোকোৱাকৈ কব নোৱাৰি জানো ? তয়োতো কেতিয়াবা কাৰোবাক কিবা কব খোজ, কিন্তু মুখেৰে মাতি নকৱ । তথাপিও মানুহজনেতো বুজি পায় । হয়নে নহয় ?

বিষ্ণীৰ বুকুখন ঢপকৈ উঠে । কি সাংঘাতিক কথা । মানুহজনে কেনেকৈ বুজি পায় বাৰু ! আচলতে তাইৰ কেতিয়াবা তেনেকুৱা হয় । তাই টিম্‌কীৰ ফালে চালে । টিম্‌কীয়ে মিচিকিয়াই হাঁহি আছে । বিষ্ণীয়ে কয়, —ক, বৈ গলি কিয় ?

চিলিমটোত আৰু এহোপা মাৰি, পুনৰবাৰ চিলিমটো ভোলাৰ হাতত দি, সি কয়, —এতিয়া বুজিলি । কথা কোৱাৰ বাবে মুখ নহলেও হয়, তোৰ গাটোৱেই কিবাকৈ কথাবিলাক কৈ দিব পাৰে । নৈখনো তেনেকুৱা । নৈখন নাৱৰীয়াৰ মাতৃ, —মাই । মাকে ল'ৰাক যেনেকৈ মৰম কৰে, নৈয়েও তেনেকৈয়ে নাৱৰীয়াক মৰম কৰে । বেয়া ঠাইলৈ যাব খুজিলে গালি দিয়ে । বিপদ আহিলে বিপদৰ ঠাইৰপৰা আঁতৰাই আনে । তই যদি নুশুন, নুশুনি বিপদত পৰ, সেয়া তোৰ কথা ।

বিষ্ণীয়ে আকৌ সোধে, —এই যে চাঁদিনী, চাঁদিনীয়ে তোৰ লগত কথা কয় ? চাঁদিনীৰ কথা তই বুজি পাৱ ?

—তই শুই থাকগৈ । সেয়ে ভাল ।

ভোলাই কয়, —এটা গীত গা দেহজুৰ । নৈৰ কথা তই বুজি পাৱ, আমি বুজি নাপাওঁ । তোৰ গীতো বুজি নাপাওঁ ভালকৈ । তথাপি কিছু কিছু বুজো, আৰু শুনিলে ভাল লাগে । গাচোন ।

বিষ্ণী ইতিমধ্যে উঠি গৈ, দুটা টিনৰ মগত দুই মগ মদ ভোলা আৰু দেহজুৰৰ আগত থৈ দিয়ে । দেহজুৰে ভোলাৰ ফালে চাই হাঁহে । পিছত বিষ্ণীৰ ফালে চাই কয়, —তহঁতৰ নিচাপানী মই নাখাওঁ । গলত পৰিলেই গলটো চেৰ্‌চেৰাই যায় । আৰু কি তিতা । কিযে মিহলাৱ এইবোৰত তহঁতেহে জান । পিছে মই তাক নাখাওঁ । তোৰ হলে মৰম আছে । সাদী হ'ল নে নাই ?

—এটা ল'ৰা দেখুৱাই দিবিচোন —বিষ্ণীয়ে কয় ।

দেহজুৰে দহদিনমান ডাঢ়ি খুৰোৱা নাই । সি ডাঢ়িবোৰ পিহি পিহি এখন্তেক তাইৰ ফালে চাই থাকে । যেন বিষ্ণী সি চিনিপোৱা কোনোবা ছোৱালী । কুলী ছোৱালী আৰু আন ছোৱালীৰ মাজত আকাশ-পাতাল প্ৰভেদ । কুলী বুলিলে কুলী । তথাপি তাৰ এনেকুৱা লাগে যেন বিষ্ণী কোনো পৰ নহয়, আপোন । যেনে ভোলা আপোন হৈ গৈছে । দুগ্‌গা আপোন হৈ গৈছে । এনেকৈ এটা এটাকৈ আপোন হৈ যাওঁতে যাওঁতে কি হবগৈ ? এবাতো, কি হবগৈ এইখন ।

সি হাঁহি হাঁহি বাগৰি পৰিব খোজে । হাঁহিৰ মাজতে এবাৰ কয়, —কি হবগৈ ! আৰু হাঁহে । হাঁহি থাকে ।

ভোলাই ভাবে, ভাঙে দেহজুৰৰ মূৰত ধৰিছে । বিষ্ণীয়ে ভাবে, তাই তেনেকৈ কব নালাগিছিল । তাই ধেমালিহে কৰিছিল ।

তাৰ পিছত চকু দুটা মুদি, দেহজুৰে গাব ধৰে, —

গুৰু ব্ৰহ্মা, গুৰু বিষ্ণু গুৰু মহেশ্বৰ ।
চৰাচৰ জগতৰ গুৰুহে ঈশ্বৰ ॥
দয়া মোৰে দয়া মোৰে দয়া মোৰে প্ৰাণ ।
কিবা বস্তু হব পাৰে দয়াৰে সমান ॥

সি ৰৈ যায় । চাৰিওফালে ঘূৰি ঘূৰি চায় । ভৰিৰ ওচৰত পৰি থকা চিলিমটো অলপ আঁতৰত থয়, আৰু আঁঠুৰ ওপৰত মূৰটো থৈ কি যেন ভাবে ।

ভোলাই সোধে —কিনো বিচাৰিছ তই ?

—তুল্‌সী নাই ? —দেহজুৰে কয় । ও হয় সিতো ৰূপহীজানত । এটা ল'ৰা দেই সি । নিজৰ জানৰ প্ৰতি মমতা নাই । আনৰ প্ৰতি মৰম আছে । এৰা, এটা ল'ৰা ।

আকৌ সি চাৰিওফালে ঘূৰি চায় । তাৰ সম্মুখতে, দুয়োটা আঁঠু কাঢ়ি, হাত দুখন মাটিত পাৰি লৈ, বিষ্ণী তাৰ ফালে চাই আছে । তাইৰ ফালে চোৱা দেখি, তাই কয়, —গা না । ভাল লাগিছিল ।

—ইয়ালৈ আহ । —দেহজুৰে কয় । ওচৰতে বহ । আৰু চাপৰি মাৰিবি, মোৰ লগে লগে । আৰু পাৰ যদি গাবি, মোৰ লগে লগে । বিষ্ণীয়ে হাঁহি মাৰি, তাৰ ওচৰতে বহি লয় । সি গায়, —

ঘৰে ভৈলা ব্ৰাহিৰ গুৰুহে মোৰ
বাহিৰে ভৈলা ঘৰ ।
পৰে ভৈলা আপুন গুৰুহে মোৰ
আপুনে ভৈলা পৰ.॥

লাহে লাহে বাসুদেওৱে হাতচাপৰি মাৰি, কিবা গাবৰ চেষ্টা কৰে । লাহে লাহে আটাইবিলাকে হাতচাপৰি মাৰিবলৈ ধৰে ।

ৰাতিপুৱাৰ আহাৰ শেষ কৰি ফ্ৰেড্ৰিক চাহাব ওল্যাল । তেওঁ দীঘল, ৰৰশী এডাল ললে । ৰচিগছ ৰহুত দীঘল, ৰৰশীৰ গাতে বান্ধি থোৱা চকাটোত পকাই থব পাৰি

আৰু দৰ্কাৰ হলে উলিয়াই দিব পাৰি । তেওঁ বৰশী হাতত লৈ তম্বুটোৰ আগত থিয় দি ওচৰৰ কুলীখিনিক কলে, —ক'তা মইতো একো নেদেখিলোঁ, একো নুশুনিলোঁ । তহঁতে মিছাতে ইমান ভয় কৰ । হঠাৎ এদিন হাতী ওলাইছিল, বুজি পালোঁ । হাবিৰ মাজত বাঘ-হাতী থাকে । কেতিয়াবা হঠাৎ দুই-এজন সিহঁতৰ আগত পৰে, মৰে । আন ঠাইতো আন কাৰণতো মানুহ মৰে । কিন্তু ইয়াত ভূত-পিশাচ নাই । অঁকণমান কিবা হলেই তহঁতে ভয় কৰ । ইমানজাক মানুহ আছে, কিহৰ ভয় ।

চিকাৰ পাৰ্টিটো ওলাল । মেনেজাৰ ফ্ৰেড্ৰিক চাহাব, এচিষ্টেণ্ট মেনেজাৰ ফিন্‌লে, ভোলা আৰু দেহজুৰ । নাওখনত এনেয়ে দহজন মানুহ অনায়াসে যাব পাৰে । কিন্তু মাছ ধৰিবলৈ গলে, বৰশী পেলোৱাৰ বাবে, উঠাই লবৰ বাবে, যথেষ্ট ঠাইৰ প্ৰয়োজন । তাতে আকৌ বৰশী লব চাহাবে ।

দেহজুৰে লাহে লাহে নাওখন চাঁদিনীৰ সোঁমাজলৈ লৈ যায় । তাৰ পিছত সি গমিপিতি চায় কোনপিনে গলে মাছ পোৱা যাব পাৰে । সি দক্ষিণৰ পাৰৰ ফালে নাওখন অলপ চপাই নিয়ে । লাহে লাহে নাওখন উজাই গৈ থাকে ।

ফ্ৰেড্ৰিক চাহাবে বৰশী বাব জানে । তেওঁ চাঁদিনীত বৰশী পেলোৱা নাই, কিন্তু আন ঠাইত বৰশীৰে মাছ ধৰিছে । তেওঁ বচিগছ চুটিকৈ লৈ পানীত পেলাই দিলে । পোন্ধৰ মিনিটমানৰ পিছতে তেওঁ এটা মাছ ধৰিলে, —মজলীয়া ধৰণৰ এটা বৰালী । নাৱত পৰা মাত্ৰকে মাছটোৱে জঁপিয়াবলৈ ধৰিলে আৰু ভোলাই কোনোৰকমেহে ধৰি ৰাখিলে । ফিন্‌লে হাতচাপৰি মাৰি মাৰি কৈ উঠিল হু-ৰে । তাৰ পিছত বহুত সময় আৰু একো নাই । মাছে আহি ধৰে, আৰু টোপ খাই গুচি যায় । তাৰ মানে কিছু ডাঙৰ মাছ হব, চাহাবে ভাবে । প্ৰায় এঘণ্টা হ'ল, মাছ নুঠিল । তেওঁ ফিন্‌লেৰ হাতত বৰশীটো দি বটলৰপৰা অলপ মদ খাই ললে, তাৰ পিছত আকৌ বৰশীটো নিজে ললে । বচিগছ তেওঁ অলপ দীঘলকৈ দিলে । বৰশীৰ টোপটো সলাই দিলে । দহ মিনিটৰ পিছত তেওঁ বচিগছ চকাত ঘূৰাবলৈ ধৰিলে । যেতিয়া বৰশীৰ বচি নাওখনৰ ওচৰ পালে, তেতিয়া ভোলাই নাৱৰ ওপৰলৈ বচি টানি আনিলে —এটা বৌ মাছ । ফ্ৰেড্ৰিকৰ ফুৰ্তিত তৎ নাইকিয়া হ'ল । তেওঁ আৰু ফিন্‌লে দুয়ো চাপৰি মাৰি হাঁহিবলৈ ধৰিলে ।

নাওখন লাহে লাহে উজাই গৈ থাকিল । ভালেখিনি নিলগত দেহজুৰৰ চকুৰ আগত এখন নীলা পাহাৰ জিলিকি উঠিল । দেহজুৰে বুজি পালে সেয়া ঘন হাবিৰে ভৰা এটা টিলা হব । বেছি ওখ নহয়, কিয়নো গছবোৰ তিমান ওখ যেন নেদেখি । দেখিলে ধাৰণা হয় যেন সেইখিনিতে চাঁদিনী শেষ হৈ গৈছে, নাইকিয়া হৈ গৈছে । কাৰণ নৈখন পোনে পোনে সেইখিনিলৈ গৈছে আৰু টিলাটো ঠিক সোঁমাজতে থিয় হৈ আছে । কিজানি চাঁদিনী তাৰপৰাই ওলাইছে, কোনে জানে ।

নৈখন অলপ অলপকৈ যেন ঠেক হৈ গৈছে । ভালকৈ নাচালে গম্ নাপায় । আৰু মন দি চালে দেখা যায় দুয়োটা পাৰ যেন ক্ৰমে ভিতৰলৈ সোমাই আহিছে । আৰু ক্ৰমে আগৰফালে যেন দুয়োটা পাৰ ওখ হৈ গৈ আছে । ঠেক হৈ, ওখ হৈ, গৈ গৈ যেন নৈখন টিলাটোত অদৃশ্য হৈ গৈছে ।

চাঁদিনীৰ দুয়োটা পাৰে পানীবোৰ নীলা । মাজে মাজে অলপ বগা বগা ফেন । কোনো ঢৌ নোহোৱা শান্ত নীলা পানীৰ ওপৰৰ বগা ফেনখিনি ৰ'দত জিক্‌মিকাই উঠে, যেন আকাশৰ ৰ'দখিনি নীলা পানীৰ মাজত চিটিকি পৰি বগা ফেন হৈ উঠে । মাজৰ পানীখিনি বগা । বগা পানীখিনিৰ ওপৰেদি নাওখন গৈ থাকে । মাজত ঢৌ আছে । মাজে মাজে ঢৌবোৰ বেছি হয়, সোঁতৰ বল বাঢ়ে, নাওখনৰ সম্মুখৰ কৰিত আৰু দুয়ো কাষত ঢৌবোৰ জঁপিয়াই থাকে । নাওখন উজাই যাওঁতে এটা শব্দ হয় । যেন, দুখ পাই চাঁদিনীয়ে কাঁতৰি থাকে ।

চাঁদিনীৰ দুয়ো পাৰৰ হাবি জংঘলবোৰ কেতিয়াবা পাতল হয়, কেতিয়াবা আকৌ ডাঠ হয় । দুই-এডাল গছ ক'ৰবাত হালি আহি 'নৈখনৰ' পানী চুই থাকে । নাওখন কাষেৰে আহিলে চৰাইবোৰে কোঢ়াল কৰি উৰি যায় ।

ফ্ৰেড্ৰিকে তেওঁৰ এচিষ্টেণ্টক কয়, —এদিন আহিম দেই ফিন্‌লে ইয়ালৈ । লগত বন্দুক থকা হলে কেইটামান চৰাই মাৰিব পাৰিলোঁহেঁতেন । কিমান যে চৰাই চাৰিওফালে, গুলী মাৰিলে কিজানি একেলগে দুই তিনিটা পৰিব ।

—অতি চমৎকাৰ লাগিছে মোৰো । এদিন আহিবই লাগিব । ইতিমধ্যে আঠোটামান মাছ ভোলাই এচুকত দ'ম কৰি থৈছে । মাছৰ আৰু দৰ্কাৰ নাই । এনেয়ে চখতে, নিচাতে সিহঁতে উজাই গৈ থাকে । আৰু এঘণ্টা । তাৰ পিছত সিহঁত উভতি যাব । ভটিয়নী সোঁতত ঘূৰি আহোঁতে এঘণ্টা লাগিব । আঢ়ৈটা তিনিটাৰ ভিতৰত সিহঁতে কেম্প পাব ।

যিখিনি ঠাইত চাঁদিনীৰ পেটতে টিলাটো গজি উঠিছিল, নাওখন গৈ প্ৰায় সেইখিনি ঠাই পালেগৈ । হঠাৎ সিহঁতে কিবা এটা শব্দ শুনিবলৈ পালে । হো-হোকৈ এটা শব্দ হবলৈ ধৰিলে । যেন এচাটি পছোৱা বতাহে গছ-বন ভাঙি, ধূলি আৰু গছৰ পাতেৰে পৃথিৱীখন আৱৰি পেলাইছে । দেহজুৰে বঠাপাত জোৰ কৰি ধৰি নৈখনৰ পানীলৈ চালে । পানীত কোনো ঢৌ উঠা নাই । সি আকাশলৈ চালে । আকাশত পূবৰ ফালে সামান্য ক'লা মেঘ জমিছে, তাৰ বাহিৰে গোটেইখন আকাশ পৰিষ্কাৰ । সম্মুখৰ ফালে মণিৰ পৰালৈকে, চকু দুটা কোঁচাই সি থিৰ দৃষ্টিৰে চালে । ক'তো একো নাই । ভোলাই দেহজুৰৰ গাত ধৰি পাছলৈ আঙুলিয়াই দেখুৱালে । দেহজুৰে যেন দেখা পালে, পাছৰফালে নৈখনত ওখ ওখ, নীলা নীলা, অপৰ্যাপ্ত ঢৌ । পিছমুহূৰ্ততে আকৌ নাইকিয়া হৈ গ'ল । হোঁ-হোঁৱনি শব্দটো বন্ধ হৈ গ'ল । তথাপি দেহজুৰৰ মনটো অশান্ত হৈ উঠিল ।

অলপ পিছতে সিহঁতে দেখিলে, হঠাৎ নৈখনে পূবৰপৰা ঘূৰি দক্ষিণলৈ গৈছে । সেইখিনি ঠাইত দুই পাৰে দুটা টিলা, দুয়োটা টিলা আগৰফালে পৰস্পৰৰ ওচৰ চাপি আহিছে । যেন নাওখন থকা সেইখিনি ঠাই এটা কলহৰ পেট আৰু সন্মুখৰখিনি কলহটোৰ গল ।

দেহজুৰে বুজি পালে, নাওখন ততালিকে ঘূৰাব লাগিব, নহ'লে এবাৰ সেই ঠেক ঠাইখিনিতে সোমালে সোঁতে নাওখন টানি লৈ যাব । দেহজুৰে চিঞৰি কলে, — হুচিয়াৰ, হুচিয়াৰ । কোনেও নুঠিবা । বহি থাকা । বহি দুয়োফালে নাৱত খামোচ মাৰি ধৰি থাকিবা । হাত এৰি নিদিবা । মই নাও ঘূৰাই লম, ততালিকে ঘূৰাম । পৰি যাব খুজিলেও হাত এৰি নিদিবা । হুচিয়াৰ, হুচিয়াৰ ।

আকৌ শব্দটো আৰম্ভ হ'ল । সন্মুখৰপৰা, দুইপাৰৰপৰা হোঁহোঁকৈ শব্দ হবলৈ ধৰিলে । বতাহৰ হোঁহোঁৱনি শব্দৰ মাজতে যেন মিহলি হৈ গ'ল, কাৰোবাৰ তুমুল হাঁহিৰ ৰোল ।

হঠাৎ ফ্রেড্রিক চাহাবৰ হাতৰপৰা বৰশীটো ওলাই নাওখনৰ ওচৰতে পানীত পৰি গ'ল । তেওঁ বৰশীটো ধৰি আনিবলৈ দুয়োখন হাত মেলি, হালি পানীৰফালে যাওঁতেই গোটেইখন নাও বাগৰি গ'ল । কেইমুহূৰ্তমানৰ ভিতৰতে নাওখন উবুৰি হৈ গ'ল । মানুহকেইজন চিটিকি পানীত পৰি গ'ল । দেহজুৰে নাওখন এৰি নিদিলে, সোঁতে নাওখন ভটিয়াই লৈ গলে আৰু উপায় নাথাকিব । সি চিঞৰি থাকিল, —নাওখনত ধৰি থাক, নাও ডুবি নাযায় । যিয়ে যেনেকৈ পাৰ ধৰি থাক । নাওত ধৰি ওপঙি থাক, মই পাৰৰ ফালে গৈ আছোঁ । এবাৰ সি দেখা পালে ভোলাই ফিন্‌লে আৰু ফ্রেড্রিক দুয়োৰে হাত দুখনত ধৰি কিবাঁগে সাঁতুৰি নাওখনত দুযোৰে হাত লগাই দিলে । দুয়ো কিবাঁকে সাবটি ধৰিলে নাওখন । ভোলাই কৰিৰ ফালে খামুচি ধৰিলে । পিছ মুহূৰ্তত ফ্রেড্রিকৰ হাত আকৌ পিছলি গ'ল । তেওঁ ভটিয়াই যাব ধৰিলে । এবাৰ পানীত ডুব যায়, আকৌ ওপৰলৈ উঠে । ভোলা আৰু ফিন্‌লে আকৌ তেওঁৰ পাছে পাছে গ'ল । ফিন্‌লে ভালকৈ সাঁতুৰিব নাজানে । তেওঁ মাজে মাজে পানীৰ তললৈ ডুবি যাব ধৰিলে । ভোলাই ফ্রেড্রিকৰ হাত এখনত ধৰি তাৰ কান্ধৰ ওপৰেদি হাতখন পেলাই দি সাঁতুৰিবলৈ ধৰিলে ।

ইতিমধ্যে দেহজুৰে উবুৰি হৈ থকা নাওখন পাৰলৈ নিলে । সি ফিন্‌লেক হাতত ধৰি টানি পাৰলৈ নিলে । ভোলাইও ফ্রেড্রিকক টানি নি পাৰ পোৱালে । ভোলা আৰু দেহজুৰ দুয়ো ধৰি ফ্রেড্রিকক পানীৰপৰা তুলি নি পাৰত থলে, তেনেকৈয়ে ফিন্‌লেকো থলে ।

ফিন্‌লে পানী খাইছে যদিও উশাহ লৈ আছিল । কিন্তু ফ্রেড্রিকে আৰু উশাহ নললে ।

তিনি

তুল্‌সীহঁত বাগান আহি পোৱাৰ ছয় বছৰ হ'লহিয়ে প্ৰায় । ৰূপহীজান বাগিচাৰ আটাইতকৈ পুৰণি বাসিন্দা হ'ল, —ৰামু আৰু ভোলা । ভোলাৰ ৰূপহীজানত জন্ম, আৰু এতিয়া তাৰ বয়স চল্লিশ বছৰ । ৰামুৰ জন্মও ৰূপহীজানত, তাৰো বয়স ভোলাৰ সমান । ৰামু আৰু ভোলাৰ ভিতৰত কোন সৰু কোন ডাঙৰ সেই বিষয়ে কোনেও সঠিক কব নোৱাৰে । খুব বেছি, এটা বছৰৰ পাৰ্থক্য । তথাপি সকলোৱে ধৰি লয় যে ৰামু ডাঙৰ, কিয়নো ৰামুৰ ছোৱালী ভোলাৰ ছোৱালীতকৈ অলপ ডাঙৰ ।

দুয়োৰে ভিতৰত বহুতখিনি মিলো আছে । ভোলাৰ ঘৈণীয়েক ঢুকাবৰ তেৰ বছৰমান হ'ল । সিহঁতৰ একমাত্ৰ সন্তান দুগ্‌গা । আজিলৈ সি আৰু কোনো মাইকী নানিলে । আনকি দুগ্‌গাই কিমানদিন কন্দা-কটা কৰি তাক কলে যে তাই অকলে থাকিব নোৱাৰে, সি এজনী মাইকী মানুহ আনিব লাগে, তথাপি সি নানিলে, এতিয়ালৈ অনা নাই ।

ৰামুৰ ঘৈণীয়েক ঢুকাবৰ তেৰ বছৰৰ ওপৰ হ'ল । বিষ্‌ণী ওপোজাৰ সাতদিনৰ দিনাখন তাই ঢুকাইছে । আজি চৈধ্য বছৰে ৰামুই কোনো মাইকী নানিলে । এতিয়ালৈকে অনা নাই । কেঁচুৱাতে বিষ্‌ণীক ওচৰৰ তিৰোতা দুই-এজনীয়ে দেখা-শুনা কৰিছিল, ইমানেই ।

দ্বিতীয়, মাইকী এজনীৰ কথা ওলালেই ভোলাই কয়, —এতিয়া আৰু তাৰাতাৰি কৰাৰ কোনো সকাম নাই । দুগ্‌গা কেঁচুৱা থাকোঁতে মই তাইক কোলাত লৈ বোকোচাত লৈ ডাঙৰ কৰিলোঁ । তেতিয়াই মই কেৰাবাৰো ভাবিছিলোঁ যে মাইকী এজনী নানিলে নহ'বছে, মই আৰু নোৱাৰিম । ছোৱালীজনী কান্দি-কাটি হুলস্থূল কৰে, আৰু মই তাইৰ মুখলৈ চাই থাকোঁ । একো কৰিব নোৱাৰোঁ । ভালকৈ খুৱাবলৈকো নাজানো । কিন্তু তাইও নুবুজা ছোৱালী নহয় । কেঁচুৱাৰপৰাই তাই সব কথা বুজি পায় । নহলেনো মই তাইক কেনেকৈ ডাঙৰ কৰিলোঁ হয় । এতিয়া আৰু কোনো দিগ্‌দাৰ নাই । এতিয়া আকৌ তাইহে মোক চায় । পিছে আনিব লাগিব এজনী । চাই আছোঁ ৰ । আনিম ।

ৰামুৰো একে কথা, —কি কম ! কিমান যে কষ্ট মই পাইছোঁ । নে, মই তাইক এৰিব পাৰোঁ, নে, মই তাইক লগে লগে লৈ যাব পাৰোঁ । এৰি গ'লেনো কোনে তাইক পানী এটোপাকে দিয়ে । ধৰিবলৈ গ'লে, মাইকীজনী মৰোঁতে তাই চকু মেলিছেহে মাথোন । মই আজিও ভাবি নাপাওঁ, প্ৰথম দুটা বছৰ কেনেকৈ যে মই তাইক জীয়াই ৰাখিলোঁ । মাজে মাজে মই তাইৰ কষ্ট দেখি পাগলৰ দৰে হৈ গৈছিলোঁ । তেতিয়াই মই ভাবিছিলোঁ যে মাইকী এজনী নানিলে আৰু কোনো উপায় নাই । পিছত মনত পৰিল, দুছ্ৰা মাইকীয়ে জানো এমাহৰ কেঁচুৱাক চাব পাৰিব নাইবা চাবলৈ ইচ্ছা কৰিব ? তেনেকৈ ভাবি থাকোঁতে এদিন-দুদিনকৈ এবছৰ পাৰ হৈ গ'ল । মোৰ অভ্যাস হৈ গ'ল । এতিয়া আৰু মোৰ কি ভয় ? হলেও, মাইকী এজনী লাগে । আনিব লাগিব ।

ভোলা আৰু ৰামু দুয়ো বহুদিন একেলগে কাম কৰিছে । কিন্তু ভোলা থাকে এটা লাইনত, ৰামু থাকে বেলেগ এটা লাইনত । কাম কৰি থাকোঁতে দুয়োৰে লগালগি হয়, কেতিয়াবা দুই-এক আষাৰ কথাও পাতে । কামৰ শেষত ঘৰাঘৰি যায় । ৰামুৱে কথা বৰ কম কয়, হুঁ, উঁ ৰ বাহিৰে তাৰ মুখৰপৰা প্ৰায়ে আন শব্দ নোলায় । কথা পালে ভোলাৰ কিন্তু নিচা লাগি যায় । সি অনৰ্গল কথাকে কৈ যায় ।

লাইনৰ মানুহবিলাকে ভাবিলে যে ভোলা আৰু ৰামুৰ যে আটাইবিলাক বিষয়তে মিল আছে সেইবাবেহে দুয়োকে পুলিচে ধৰি লৈ গ'ল । নহলে ৰামুক পুলিচে কিয় নিব ? দেহজুৰ আৰু ভোলাক পুলিচে ধৰি নিছে সেইটো বুজি পোৱা কথা । নাওত দেহজুৰ আছিল, ভোলাও আছিল । সিহঁতে চাহাবক কিয় বচাব নোৱাৰিলে, সেইটো সিহঁতৰ জগৰ । কিন্তু ৰামুৰ কি হ'ল ?

বাবুসকলে প্ৰচাৰ কৰি দিলে যে নাওখন মেলি দিবৰ সময়ত ৰামু আৰু ভোলাই কিবা কথা পাতি আছিল । সেই সময়ত ইমান গোপনীয় কথা কি হব পাৰে । ইয়াত নিশ্চয় কিবা এটা যুক্তি আছে । ৰামুই ভোলাক কিবা বুদ্ধি দিছে নিশ্চয় । নহলে ভোলাই জান-প্ৰাণ দি ফিন্‌লেক বচোৱাৰ চেষ্টা কৰিলে, অথচ ফ্ৰেড্ৰিক তাৰ চকুৰ আগতে উটি গৈ ডুবি গ'ল, সি তেওঁক কিয় এবাৰো নাচালে ।

যি নহওক, পুলিচে তিনিজনকে বান্ধি লৈ গ'ল, —দেহজুৰ, ভোলা আৰু ৰামু । পুলিচে ইয়াকো কৈ গ'ল যে এয়া আৰম্ভণিহে । ইয়াৰ পিছত আৰু কিমানজনক ধৰি নিব, তাৰ কোনো ঠিকনা নাই । কাৰণ, ঘটনাটোৰ পিছত কিবা এটা অভিসন্ধি নিশ্চয় আছে । এনেকৈনো নাও এখন ডুবি যাব পাৰেনে ? বতাহ নাই, ঘৰঘূণ নাই, ঢল নাই, তেনে অকস্মাত বৰশী বাই থাকোঁতে নাও ডুবে কেনেকৈ ।

এদিন গ'ল, দুদিন গ'ল । বিষ্ণী বলিয়াৰ দৰে হৈ গ'ল । তাইৰ বাপেক ৰামু, সি কাৰো লগত কাজিয়া নকৰে, কাৰো লগত আনকি টানকৈ কথা নকয়, বাবুসকলক

দেখিলেই চালাম কৰে, চাহাব অহা দেখিলে সি আধামাইল দূৰৰপৰা চালাম দিবলৈ আৰম্ভ কৰে । তাক পুলিচে ধৰি নিলে, তাই ভাবিব নোৱাৰে । আৰু ভোলা, সিয়েনো কাৰ কেতিয়া অপকাৰ কৰিছে ? সদায় কথা কৈ থাকে, হাঁহি থাকে । নামত এখন দোকান আছে । দোকানৰ লাভ কিমান হয় সিহে জানে । তাৰ দোকানৰপৰা পইচাৰ অভাৱত বস্তু নোলোৱাকৈ কোনেও ঘূৰি নাহে । তাক পুলিচে নিলে । দেহজুৰকো তাই দেখিছে । ইমান ভাল মানুহ । তাৰ দৰে বলবান গুৰিয়াল, পটু গুৰিয়াল বোলে পাবলৈ টান ।

তাই নিতাই পালৰ ওচৰলৈ যায়, —চালাম বাবু, তাই কয় ।

নিতাই পালে মূৰ দাঙি চাই কয়, —অঁ' তই ! তই আকৌ কেনেকৈ এইখিনি পালিহি । ক'ৰবালৈ আহোঁতে ক'ৰবাত সোমালিহি যেন পাইছোঁ । নে, ৰাতি বেছিকৈ খালি ? গোটেইটো ৰাতি তইতো আৰু এঠাইতে নাথাক । কেবাঠাইতো কেবাবাৰো খালি হবলা, এতিয়া মূৰৰ ঠিক নোহোৱা হৈছে ।

—বাবু, মোৰ বাবাক পুলিচে ধৰি নিছে । আজি তিনিদিন, —

—হব দে তিমানেই হব । —নিতাই কয় । মইনো আৰু সেই কথাটোকে নাজানো নে ? তোৰ দেখোন ভালেই হ'ল । বাপেৰাও নাই, কামত নগলেও হয়, পইচাৰো চিন্তা নাই । পিছে ডেকা ল'ৰাবিলাকৰ কাম খতি কৰি ৰাখি নথবি । ৰ, তোৰ ঠিক নাই । মই মতাবাবুক কথাটো জনাই থম । কোনোবা ডেকা কুলী হাজিৰা নিদিলে, তোৰ ঘৰত বিচাৰিবলৈ কৈ থম । নে, মতাবাবুকো তই হাত কৰি থৈছ নেকি ? ইচ্ছা কৰিলেই তই পাৰ । মতাবাবুক তই হাত কৰি লোৱাটোনো তোৰ বাবে কি কথা !

নিতাই পালে যি খুচি তাকে কবলৈ সুবিধা পাই যেন বহুতখিনি সকাহ পালে । তাইক আঘাত দিয়াৰ হেঁপাহ এতিয়াও পলোৱা নাই, আৰু বহুত বাকী আছে । গালি পাৰিলেনো তাইৰ কি ইমান অনিষ্ট হব । তাতকৈ বেছি কিবা এটা কৰিব লাগিব । তাইৰ মাত নুশুনি নিতায়ে ভাবিলে যে তাই বোধহয় গুচি গৈছে । কিন্তু মূৰ দাঙিয়ে দেখিলে, তাই তেনেকৈয়ে থিয় হৈ আছে ।

তাই কিজানি দুদিনমান মূৰৰ চুলিখিনিৰ ফালে চোৱাই নাই । এনেয়ে ঢিলাকৈ খোপা বান্ধি থোৱা চুলিখিনি তাইৰ গলধনত পৰি আছে । কেইডালমান চুলি বাঁওখন গালৰ ওপৰত পৰি আছে । মুখৰ ক'লা ৰংটো শেঁতা হৈ গৈছে, —শাৰীখন কান্ধৰ ওপৰেদি নি টানকৈ কোমৰত মেৰাই লৈছে । ব্লাউজটো ঘামত তিতি আছে, আৰু টানকৈ বন্ধা শাৰীখনৰ তলত তাইৰ বুকুৰ সোঁফালখিনি ফুলি উঠিছে ।

—কি হ'ল ? থিয় হৈ আছ যে ? —নিতায়ে কয় ।

—বাবু, মই বাবাৰ কথা কবলৈ আহিছিলোঁ । —বিষ্ণীয়ে কয় । বাবাতো নাওত যোৱা নাছিল । বাবাই দিনটো কোৰ মাৰি আছিল ।

—সেইবোৰ কথা তই মোক কিয় কবলৈ আহিছ ?—সি সোধে । পুলিচক কʼগে । ভালকৈ যদি কব জান, পুলিচে ৰামুক এৰি দিবও পাৰে । তইতো জানিবিয়েই পুলিচৰ মন কেনেকৈ পাতলাব লাগে ।

—মই যদি পুলিচৰ মন ভুলাব পাৰোঁ বাবু, —তাই কয়, তেনে আপোনাৰ মন ভুলাব নোৱাৰোঁ জানো ?

—মানুহে কি কয় জান ?—সি কয়, মানুহে মানে তইঁতৰ কুলীবোৰেই কয়, কয় যে ৰামুৱে আৰু এজনী মাইকী লব নোৱাৰিলে তোৰ কাৰণে । ৰামুৱে মাইকী আনি ঘৰত ৰাখিলে তোৰ অসুবিধা হয় । মাইকী এজনী ঘৰত থাকিলে, তই লʼৰামখাক কেনেকৈ ৰাখিবি ? তই বোলে তোৰ এঘাৰ বছৰ পূৰ হোৱালৈকে বাটেই নাচালি । তাৰ আগৰপৰাই লʼৰা বিচাৰিলি । ৰামুই আৰু কেনেকৈ মাইকী আনে ?

—তাৰ আগুতে বাবু ?—তাই কয় । আগৰ দহ বছৰত বাবাই এজনী কিয় আনিব নোৱাৰিলে ?

—তই যাগে । ইচ্ছা কৰ যদি মাইকী বাবুৰ ওচৰলৈ যাগে । তেওঁ তোক বিচাৰিয়েই আছে । দেখিলে ভাল পাব ।

—বাবু, আপোনাৰ মন ভুলাব নোৱাৰোঁ ?—তাই আকৌ কয ।

নিতাই পালে তাইৰ ফালে ভালেমান সময় চাই থাকে । তাইৰ গালে —মুখে, বুকুৰে-পেটে, কোমৰৰ তলৰ ভাঁজে ভাঁজে, কি যেন এটা তীব্ৰ আকৰ্ষণ । নিতাই পাল থিয হয় ।

বিষ্ণীয়ে কয়, —পাৰোঁ । প্ৰথমবাৰৰ বাবে তাই হাঁহে । হাত দুখন ওপৰলৈ তুলি তাই ঢিলা হৈ পৰা খোপাটো টানকৈ বান্ধে । কোমৰৰ শাৰীৰ মেৰটো খুলি আকৌ কোমৰত টানকৈ মেৰিয়াই লয । তাৰ পিছত নিতাইৰ ফালে চাই তাই কয়, —পাৰোঁ । মই জানো বাবাৰ নাম আপুনি পুলিচক দিছে । মোৰ ওপৰত নাৰাজ হৈ আপুনি বাবাক কষ্ট দিছে । মই ভাবিলোঁ আপোনাৰ হাতে-ভৰি ধৰি মই বাবাক খালাচ কৰি আনো । হাতে-ভৰি ধৰিবলৈ আপোনাৰ ওচৰ চাপিবই নোৱাৰিলোঁ । আপোনাৰ মন ভুলাব পাৰোঁ । তেনেই সহজ, বিলকুল সহজ । বাবাও খালাচ হৈ আহিব । তাৰ পিছত বাবু ? থিয় হৈ থাকোঁতে মোৰ মনত খেলাইছিল বাবু, দহ - এঘাৰ বছৰীযা আপোনাৰ ভনীতনী যদি কেতিয়াবা আপোনাৰ লগত আছিল !

দুগ্‌গাই তুল্‌সীক কৈ আছিল, —বাবাক আনি দে । বাবাক তাইঁাতে মাৰিব । মই জানো, —মাৰিব, মাৰিযে আছে । আনি দে । তাই কান্দে । তুল্‌সীৰ হাতখনত ধৰি টানে আৰু কান্দে ।

ফটা কাপোৰ এখনেৰে হাতৰ ময়লা তেলবোৰ মচি মচি তুল্‌সীয়ে কয়, —কলঘৰত সোমালে তোৰ আৰু ৰক্ষা নাই । ইমান যে মলিবোৰ কʼৰপৰা ওলাই থাকে, কবই নোৱাৰি । কিমান মচিবি ?

—আগেয়ে তই ক, —দুগ্‌গাই কয়, আজিয়ে বাবাক লৈ আহিবি ?

—তই নাকান্দিবিচোন ।—সি কয় ।তই যদি কান্দি থাক, তোকেই চাম নে তোৰ বাবাৰ কথাকে ভাবিম ?

—মোক চাব নালাগে, —তাই কয় । মোক কিয় চাব লাগে ?

হঠাৎ তাই তাৰ কান্ধত মূৰটো থৈ ফেঁকুৰি ফেঁকুৰি কান্দে ।তাইৰ চকুৰ পানীবোৰ তাৰ কান্ধত পৰি বুকুৰেদি বৈ আহে ।

হাতৰ মযলা তেলবোৰ ঘঁহি মচি কাপোৰখন মাটিত পেলাই দি, তুল্‌সীয়ে দুগ্‌গাৰ মুখখন দাঙি ধৰে । তাৰ পিছত তাইৰে গাৰ গামোচাখনেৰে চকুপানীখিনি মচি দি, সি কয়, —কওঁ শুন ।তই নাকান্দিবি ।তই মোক কোৱাৰ আগতেই মই, ভোলা, ৰামু আৰু দেহজুৰৰ কথা চিন্তা কৰি আছিলোঁ । কেৱল চিন্তা —

—আনৰ কথা বাদ দে, —তাই কয় ।আনৰ কথা আনে ভাবিব ।তই মোৰ বাবাক লৈ আহগৈ । মই তোক কৈছোঁ, তই মোৰ বাবাক লৈ আহগৈ ।

তাই আকৌ কান্দে ।সিঁচৰতি হৈ পৰি যোৱা চুলিখিনিৰ ফাঁকে ফাঁকে এতিযাও এটা বগা ৰেখা দেখা পোৱা যায় । এতিয়াও তাত চুলি গজা নাই । তুল্‌সীয়ে কয়, —তই শুনিবিনে, কান্দিবি ?

পুলিচে তোৰ বাবাক অকলে কিয় এৰি দিব ? এৰি তিনিওজনকে দিব । আৰু এৰি দিবই লাগিব ।নাও বুৰি মানুহ মৰিছে, নচিবৰ কথা । তাত দেহজুৰৰ কি দোষ, ভোলাৰ কি দোষ ? ৰামুক যে পুলিচে বিনা কথাত কিয় লৈ গ'ল, কোনেও নাজানে ।ৰামু আছিল পথাৰত কোৰ মাৰি, নাও ডুবিল নৈত । ৰামুৰ কি হ'ল ?

তাই ঘপহকৰে থিয় হয় আৰু যাব খোজে ।তুল্‌সীযে তাইক টানমাৰি আনি কাষতে বহুৱাই লৈ কয়, —তই যদি বুজিবলৈ —

—নালাগে যা, মই নুবুজোঁ ।—দুগ্‌গাই কয় ।তোৰ কেৱল আনৰ কথা তই, মই আৰু দুজনমান একেলগে গৈ যদি আমি পুলিচক কওঁ যে বাবাৰ দোষ নাই, নাওখন বাবাই বাই নিয়া নাই, তেনেহলে বাবাক পুলিচে কিয় এৰি নিদিব ? তই ভাবি আছ কেৱল ৰামুৰ কথা ।ৰামু বিষ্ণীৰ বাপেকতো, সেইবাবে ।সেইবাবে আগেয়ে বিষ্ণীৰ বাপেকৰ কথা ।

তুল্‌সী আচৰিত হৈ যায় ।সি আকৌ এবাৰ দুগ্‌গালৈ চায়, চাওঁ বুলি তাইক চায় । তাইৰ গাৰ গামোচাখনেৰে চকুপানী মচি দিওঁতে খন্তেকৰ বাবে তাইৰ গামোচা নথকা গাখিনিত তাৰ চকু পৰিছিল ।সি চাওঁ বুলি চোৱা নাছিল ।গামোচাখন গাত থকা সত্ত্বেও তুল্‌সীয়ে মন কৰিলে যেন প্যাহি মেল নোখোৱা কিবা এবিধ ডাঙৰ ফুলৰ কলি কাপোৰৰ তলত লুকাই আছে ।

তুল্সীয়ে কয়, —তই বকি থাকিবি নে মোৰ কথা শুনিবি ? তই অহাৰ আগতে মই গজাননক সুধিছোঁ । আৰু আমাৰ দুই-এজনক সুধিছোঁ । তাহাঁতে কৈছে যে পুলিচৰ তালৈ গৈ কোনো লাভ নাই । পুলিচ পুলিচৰ ভাগে চলিব । এনেয়ে পুলিচে এনেকুৱা কেছত বছৰৰ পিছত বছৰ লয, তাতে আকৌ মৰিছে বৃটিছ চাহাব । পুলিচে কেইবছৰ লব তাৰ ঠিক নাই ।

—মই মৰি যাম, —দুগ্গাই ঢাকুৰি ঢাকুৰি কান্দে । তাই ইমান কান্দে যে তুল্সীৰ ধাৰণা হয়, তাইৰ কিবা এটা হব । সি তাইক সাবটি লয় । তাইক সাবটি ধৰি থাকি লাহে লাহে সি তাইৰ কাণৰ কাষত কৈ থাকে,—

—আৰু দুদিন, বেছি হলেও দুদিন । ইয়াৰ ভিতৰতে তোৰ বাবা আহি পাব । হ'লতো ? মই তোক বুজাই কম বুলি ভাবিছিলোঁ । পিছত কম বাৰু । আৰু তই নাকান্দিবি ।

ভালেখিনি সময়ৰ পিছত তাইৰ কান্দোন বন্ধ হয় । কেৱল মাজে মাজে দীঘলকৈ উশাহ টানি ফেঁকুৰে । তাই কয়, —তই খং কৰিছ ?

—কিয় মই খং কৰিম বাৰু ? —সি কয় ।

—নহলে, তই কিয় এই কথা কলি ? —দুগ্গাই কয় । খং উঠিছে কাৰণেহে মিছাকৈ কৈছ যে বাবা দুদিনতে আহিব ।

—তোৰ লগত নোৱাৰিছোঁ আৰু । —তুল্সীয়ে কয় ।

—এয়াতো খং কৰিলি । —তাই কয় । খং কৰি আকৌ মোক ধৰি আছ কিয় ? মিছাকৈ ধৰি আছ, মই জানো ।

তুল্সীয়ে একো নামাতে । সি কি কব ভাবিও নাপায় । দুগ্গাই আকৌ কয় । তাৰ কান্ধৰপৰা মূৰটো নাদাঙি তাই কৈ থাকে, —খং কৰি আছ, কৰ । খঙতে মিছা কথা কৈছ, কৈ থাক । মই তোক কলোঁ, মই মৰি যাম । মই ক'তো থাকিব নোৱাৰোঁ । চাৰিওফালে মই ঘূৰি ফুৰিছিলোঁ । কলঘৰৰপৰা তই নাহহে নাহ । এতিয়া আহিলি । আৰু মোক দেখিলেই তোৰ খং, মোৰ কথা শুনিলেই তোৰ খং । ঠিক আছে, মই মৰি যাম । মই ম —

সি দুগ্গাৰ মুখখনত হাত দি তাইৰ মুখৰ কথা বন্ধ কৰি দিয়ে ।

—দুগ্গা ! এতিয়াহে মোৰ খং উঠিব । মই তোক কি মিছা কলোঁ ?

তাই মূৰ নোতোলে, কয় —বাবা দুদিনতে আহিব বুলি কলি, মিছা কথা নহয় জানো ? তই নিজে দেখোন কৈছিলি যে কেবা বছৰলৈ পুলিচে মানুহ ধৰি নি ৰাখি থৈ

দিয়ে । তেনে তই কিয় কৈছ দুদিনতে বাবা ঘূৰি আহিব ? বাবাই পুলিচৰ হাতৰপৰা নিজে নিজে গুচি আহিব পাৰে নেকি ? আহিব পাৰিলে, ইমান দিন কিয় অহা নাই ? কোনোবাই উলিয়াই নানিলে, বাবাই নিজে নিজে কেনেকৈ আহিব ?

তাই আৰু কেইবাৰমান দীঘলকৈ উশাহ লৈ ফেঁকুৰে । তুল্‌সীয়ে তাইৰ মূৰটো বুকুৰ ওচৰত ভালকৈ থৈ আকৌ কয়, —মই মিছা কোৱা নাই, সঁচাই কৈছোঁ । তোৰ আগত মই মিছা কথা কবলৈ যাম কিয় ? এনেয়ে তই দুখ পাই আছ, তাতে আকৌ মই তোৰ ওপৰত খং কৰিম নে ? খঙো কৰা নাই, মিছাও কোৱা নাই । গজাননহঁতৰ লগত কালিৰেপৰা তাকেইতো আলোচনা কৰি আছিলোঁ । শুনিছ ?

দুবাৰ তিনিবাৰ দীঘলকৈ উশাহ লৈ তাই কয়, —উঁ ।

গজানন, মাঘো, বাস্‌দেও আৰু কেজনমান লগলাগি আমি এটা ঠিক কৰিছোঁ । আমি আটায়ে যাম । শুনিছনে নাই ?

তাই নামাতে । তুল্‌সীয়ে তাইৰ মুখৰফালে চায় । চুটি চুলিবোৰ তাইৰ অলপ দীঘল হৈছে । চুলি পৰি থকা তাইৰ চকু দুটা মুদ খাই আছে । তাইৰ উশাহবোৰ দীঘল হৈছে । তাই শুই গৈছে ।

ক'ৰবাৰপৰা মনচুৰ আহি ওলাল । বিচাৰি বিচাৰি সি গজাননক পালে । মাঘো গজাননৰ ওচৰতে বহি আছিল । যদিও সিদিনাখন শনিবাৰ আছিল, বাগানৰ কাম সিদিনা অতি কম হৈছিল । কাৰো কাম কৰাৰ মন নগৈছিল । সকলোৱে আঘাত পাইছিল যে চাহাব এনেকুৱা অৱস্থাত মৃত্যুৰ মুখত পৰিল । কিন্তু সিহঁতৰ নিজৰ মাজত এনেকুৱা দুৰ্ঘটনা বিৰল নহয় । দৰাচলতে সিহঁতৰ দুৰ্ঘটনা হৈয়ে আছে, মানুহ মৰিয়ে আছে । যোৱা এমাহ দুমাহৰ ভিতৰত সিহঁতৰ কম মানুহ মৰা নাই । তথাপি ফ্ৰেড্ৰিক চাহাবৰ শোকাৱহ মৃত্যুত আটায়ে শোক কৰিছে ।

দুৰ্ঘটনা এটা হ'ল, নাও ডুবিল, মানুহ মৰিল । কিন্তু তাৰ পিছত বিনা দোষত তাহাঁতৰ মানুহক পুলিচে ধৰি নি কষ্ট দিব কিয় ? চাহাবে কৈ নিদিলে, পুলিচে সেই দুজন মানুহক কিয় ধৰি নিব ? সেইবাবে সকলোৰে দুখ, —কাম কৰিবলৈ ইচ্ছা নাই ।

মনচুৰে গজাননক সুধিলে, —কেনে আছ ভাই ? সেই যে আজি কিমান দিন আগতে ভোলাৰ দোকানত আমি লগ খাইছিলোঁ, তাৰ পিছত আৰু তহঁতক লগেই পোৱা নাই । মইও ঘূৰি ফুৰোঁ, তহঁতৰো কাম । দেহজুৰ ক'ত আছে জান নেকি ?

—দেহজুৰক পুলিচে নিছে । —গজাননে কয় । একেলগে ইমানবোৰ পুলিচ আমি দেখাই নাই । কিজানি কুৰিজনমান হব ।

—ক'তনো দেখিলি কুৰিজন ? —মাঘোই কয়, ছজন মাত্ৰ পুলিচ ।

—জানো, তহঁতেই দেখোন কৰ ।—গজাননে কলে ।ছজনে হওক কুৰিজনে হওক পুলিচ আহিল । পুলিচে সিহঁতক ধৰি লৈ গ'ল ।

—ধৰি ক'লৈ নিলে ?—মনচুৰে সোধে ।

—তোৰো যে আকৌ কথা,—গজাননে কলে, ধৰি ক'লৈ নিব ? থানালৈ নিছে ।

—তাকেতো মই জানিব খুজিছিলোঁ—মনচুৰে কয় ।থানালৈ নি থানাতে ৰাখিছে, নে ইতিমধ্যে জিলালৈ পঠিয়ালে ।খবৰটো মই উলিয়াব লাগে ।সি কিজানি ভাবি মৰিছে, আমাৰ আটাইবোৰৰে কি হ'ল ।কোনোবা নহয় কোনোবা এজন গৈ খবৰ কৰিব লাগিছিল । সি ভাবিব চাহাবৰ লগতে মানুহে তাকো বিদায় দিলে নেকি ?

—নগলি কিয় তই খবৰ কৰিবলৈ ?—মাঘোই কয় ।আমি কেনেকৈ যাম ? আমি কুলী, দেখিলেই আমাক খেদিব, নহলে আমাকো নি ভিতৰ সুমুৱাই থব ।

—মই জানিলেহে যাম ।—মনচুৰে কয় ।ইয়াত থাকিলেহে যাম ।মই গৈছিলোঁ তিনিদিনৰ বাবে ।ঘূৰি আহি, নাও ঘাটত বান্ধি থোৱাৰ পিছত গম পালোঁ, যে দেহজুৰক হঠাতে বাগানৰ চাহাবে মাতি নিযাইছে ।মই ভাবিলোঁ, ঠিক আছে ।গুৰি সান্দহ কেইটামান বাটি এটাত লৈ খাম বুলি পানী বাকি দিছোঁহে মাত্র, মাছমৰীয়া গাঁৱৰ মানুহ এজনে আহি খবৰ দিলে, দেহজুৰৰ নাও ডুবিছে ।

গুৰি সান্দহৰ বাটিটো থিতাতে থৈ মই মূৰে-কপালে হাত দিলোঁ । দেহজুৰৰ নাও ডুবিছে !দেহজুৰৰ দৰে গুৰিযাল ভূ-ভাৰস্তত কেইজন আছে ? সি মেঘৰ মাত বুজি পায, পানীৰ মাত বুজি পায,নৈৰ মাত বুজি পায ।ভৰা নৈৰ বুকুত বহি বহি সি বৈ ঢৌবিলাকৰ লগত কথা কয ।মই নিজে শুনিছোঁ ।নদী তাৰ মাক, সি নদীক 'মাই' বুলিযে মাতে । ল'ৰাই মাকৰ লগত যেনেকৈ কথা পাতে, আদৰ লগায আকৌ খঙো কৰে, তেনেকৈযে সি ভৰা নদীৰ লগত ধেমালি কৰি থাকে ।ধেৎ, মযো যে এটা, কি কওঁতে কি ওলাল ।

কপালৰপৰা হাতখন গুচাবলৈ পোৱাই নাই, মানুহজনে আকৌ কলে যে নাওতো ডুবিছেই, বাগানৰ চাহাবজনো পানীত পৰি মৰিছে । হে খোদা ! মই দৌৰি এইখিনি পালোহি ।এতিয়া মই ক'লৈ যাওঁ কি কৰোঁ ?

গজাননে কলে,—তই আহিছ ভালেই হৈছে ।সঁচা কথা কবলৈ হলে, আমি পুলিচক ভয কৰো ; এনেযে কিবা ভয কৰোঁনে ? চাহাবে অকণমান কাণ চুৱালেই পুলিচে আমাৰ ওপৰত যি অত্যাচাৰ কৰে,কি কম আৰু ।

—কিমানজনক নিছে পুলিচে ?—মনচুৰে সোধে ।

গজাননে কয, —ভোলা, ৰামু আৰু দেহজুৰ ।এই তিনিজনক নিছে । আৰু বা কিমানজনক নিযে ।

—কি কৰিম ।—মনচুৰে কয়, দেহজুৰৰ কপাল বেয়া আৰু মোৰো কপাল বেয়া । সেই সময়ত মই ইয়াত থকা হলে, দেহজুৰে মোক এৰি আহিব নোৱাৰিলেহেঁতেন । পিছে, এইবোৰ মিছা কথা এনেয়েহে মনৰ দুখত কওঁ । মই থাকিলে কিবা দুৰ্ঘটনা হব নোৱাৰে নেকি ? পাৰে নে কব নোৱাৰিব । দেহজুৰেই কয় —যাৰ কাল আহে তাক কোনে ধৰি ৰাখিব । চান্দৰৰ কাল আহিছিল । কোনে ৰক্ষা কৰিব ? পিছে, যোৱা গ'ল, যি হ'ল হ'ল । ইহঁতক পুলিচে কিয় নিলে ? বাগানৰ মানুহ পুলিচে ধৰিবলৈ হলে, বাগানৰ চাহাবে নাম দিব লাগিব । কি কৰ ?

মাঘোই কলে, —দেহজুৰ নাৱৰীয়া আছিল, দেহজুৰক নিলে । ভোলা নাৱত আছিল, ভোলাক নিলে । বুজিলোঁ । ৰামুক কিয় নিলে ? ৰামুৰ নাম মিছাকৈ কোনে দিলে আমি ভাবিয়ে পোৱা নাই ।

কুড়ী ওচৰতে বহি আছিল । তাই কয়, —মই জানো ৰামুৰ নাম কোনে দিছে । এজন চাহাব মৰি গৈছিল আনজন কথমপি জীয়াই আছিল । সেইবাবে নামবোৰ দিছিল জামাদাৰ বাবুৱে । তেওঁৱে ৰামুৰ কথা মিছাকৈ লগাই দিছিল । মই জানো, দেখিছোঁ ।

গজাননে কয়, —জামাদাৰ বাবুৱে ৰামুৰ নাম মিছাকৈ লগাই দিব কিয় ? ৰামুক তেওঁ কিয় বিপদত পেলাব ?

—বিষ্ণীৰ কাৰণে ।—তাই কয় । জামাদাৰ বাবুৰ কথানো কি কম ? মোৰ কথা কোনেনে পতিয়াব ? তেওঁ ভাক্‌কক কম অত্যাচাৰ কৰিছিল নেকি ? তাক তেওঁ কিয় অত্যাচাৰ কৰিছিল, মই জানো । মোৰ কাৰণে । তেওঁৰ খং আজিও যোৱা নাই । মাঘোক বা আকৌ কি কৰে এতিয়া । আজিও যদি মই জামাদাৰ বাবুৰ ওচৰলৈ গৈ কওঁ —থাকক দেই, নকওঁ ।

গজানন, মাঘো, মনচুৰে ইজনে সিজনৰ ফালে চায়, মুখেৰে একো নামাতে । মাত্ৰ মনচুৰে কুড়ীৰ ফালে এবাৰ কেৰাহিকৈ চায় । তাইৰ বাবে মানুহৰ লোভ হোৱাৰে কথা । তাইৰ গাটো আটিল, মুখখন মৰমলগা । যেন দেখিলেই ওচৰলৈ আহি কবৰ মন যায়, —কেনে আছ ? ভাল ? তাৰ পিছত তাই হাঁহি দিব । তাইৰ হাঁহিটো দেখিলে মনটো ভাল লাগি যাব । মনতে এনেকুৱা লাগিব যে তাই আৰু এবাৰ হাঁহি দিয়া হলে ! মনচুৰে মুখ ঘূৰাই লৈ সোধে, —তুল্‌সী বোলা ল'ৰা এটা আছিল নহয়, সি নাই ?

—তহঁতে মানুহ গোটাই থাক, আৰু একো নকৰিবি —কুড়ীয়ে কয় । সিফালে পুলিচে বা সিহঁতৰ ওপৰত কি চলাইছে, তাৰ চিন্তা নাই ! কেৱল মানুহ গোটাই থাক । আৰু দল বান্ধি বান্ধি সাহস পাৱ নেকি চা ।

তাই এবাৰ থিয় হৈ কাপোৰবিলাক জোকাৰি লয় । কিবা পৰুৱা, নহলে গছৰ শুকান ঠাৰি ক'ৰবাত সোমাই আছে কিজানি । তাইৰ ব্লাউজটো দুঠাইতো ফটা । কাপোৰবিলাক

জোকাৰি তাই বহে । খন্তেক পিছতে আকৌ থিয় হয় । ক'ৰবাত কিবা এটা নিশ্চয় সোমাই আছে । শাৰীৰ আঁচলটোৰে আকৌ গাটো তাই জোকাৰে, তাৰ পিছত আঁচলটো কোলাতে থৈ আকৌ বহে । ব্লাউজটোৰ দুটা ফুটাৰ এটা ওলাই থাকে ।

মন্‌চুৰে আকৌ এবাৰ তাইৰ ফালে চায় । ভৰি দুখন মেলি দি তাই মাটিতে বনৰ ওপৰত বহি থাকে । উবুৰিকৈ একেলগ কৰি বান্ধি থোৱা দুখন নাৱৰ কথা মন্‌চুৰৰ মনত খেলাই যায় ।

এনেতে তুল্‌সী আহে । মন্‌চুৰক দেখি আচৰিত হৈ সি কয়, —আৰে মন্‌চুৰ মিঞা, তই ! তই ক'ৰপৰা ওলালিহি । ভালেই হ'ল যে আহিলি । তোৰ কথা মই ভাবি আছিলোঁ । অন্ততঃ তোক খবৰ এটা দিব লাগিছিল, পিছে মই সময়কে কৰিবপৰা নাছিলোঁ । জান নহয় ভোলাৰ জীয়েকজনী, সেই যে দুগ্‌গা । তাই যে কান্দি অস্থিৰ । কি আচৰিত চাচোন কথাবোৰ । মাঘোইনে কোনে জানো কৈছিল যে তাই হেনো দোকানলৈ মানুহ গলে নিচাপানীৰ হাড়ি উলিয়াই দিব পাৰে —

মন্‌চুৰে বাধা দি কয়, —কি যে তই কৱ । মই তইতৰ নিচাপানী খাওঁ নেকি ? মই তাক চুয়ে নাচাওঁ । তাই আনি দিয়ে, তাঁৰিৰ টেকেলি, হাড়ি নহয় ।

—বাৰু টেকেলি, —তুল্‌সীয়ে কয় । আৰু তাই কালৈকো ভয় নকৰে । মেম চাহাবৰ বেতৰ কোব খাই তাই নাকান্দিলে । তাইৰ মূৰ ফাটি গ'ল, কিন্তু তাই নাকান্দিলে । এতিয়া তাইৰ কি কান্দোন !

—আৰু কৈ থাক, —কুড়ীয়ে কয়, কথা-পাতি থাক । লাগে যদি মই বিচাৰি এটা কলহকে যোগাৰ কৰোঁ । তইঁতে খা আৰু কথা পাতি থাক । দুগ্‌গাৰ কথা ক, বিষ্‌ণীৰ কথা ক । মাইকীৰ কথা পাতি থাক । পুলিচে লৈ যোৱা মানুহ. পুলিচৰ ঘৰতে থাওক । তইঁতে মাইকীৰ কথা পাতি ভাল পাইছ, পাতি থাক ।

—তইনো কিয় ইমান খং কৰিছ ? —গজাননে কয় । তই কচোন এইমাত্ৰ তই ক'লৈ যাবি ? নে থানালৈ গৈ তাহাঁতক মোকোলাই আনিবি ? কিবা এটা কৰিবই লাগিব । সেই বুলি কিবা এটা কৰি তাহাঁতৰ অনিষ্ট কৰিবি জানো ?

তুল্‌সীয়ে তাইৰ ফালে চায় । তাইৰ আচলতে বোধহয় খং উঠিছে । কিয় খং উঠিছে ধৰিবলৈ টান । মাইকী মানুহৰ কথা সি বুজিবলৈ টান পায় । কি কথাত কি কথা কৈ দিয়ে ধৰিবলৈ টান হৈ পৰে । সি কুড়ীক ভালকৈ চায । মাঘোই তাইক আনিছে । তাইক ভাক্‌কৰে এৰি দিছে । সি শুনিছে, কি কাৰণত ভাক্‌কৰে তাইক এৰি দিছে । তাইৰ বাচ্চা কম হয় । সেইবাবে । আৰু, —তাৰ হাঁহি দিবৰ মন যায়, —তাইৰ গাখীৰ নাই । ভাক্‌কৰে কৈছিল —পাথৰৰ দৰে টান । সি বাখিব নোৱাৰে, তাৰ হাঁহি খিক্‌খিক্‌কৈ ওলাই যায় ।

কুড়ীয়ে তুল্সীৰ ফালে চাই থাকে । কিয় সি তেনেকৈ হাঁহিব ? কি কাৰণে ? দুগ্গা, কালোন্দী, তুল্সীৰ কথা কোনে নাজানে !

—মই বুজি পাইছোঁ, —কুড়ীয়ে কয় —তহঁতে আটায়ে থানালৈ গৈ আমাৰ কুলীকেইটাক মোকোলাই আনিবি । তুল্সী আহিছে, তহঁতৰ আৰু কি ভয় ? পিছে, তুল্সীয়ে আকৌ দুগ্গাৰ চকুপানীৰ কথাকে ভাবিছে, নে দুগ্গাৰ বাপেকৰ কথা ভাবিছে জানো ?

তুল্সীয়ে তাইৰফালে চাই থাকে । তাই কিন্তু তাৰ ফালে নাচায় । বৰং তাই কাৰো ফালে নাচায় । তাই যেন কোনোবা এখন পৃথিৱীলৈ চায়, যি পৃথিৱীয়ে তাইক ফাকি দি আহিছে । । কিমান বয়স হব তাইৰ, তুল্সীয়ে ভাবে, —বাইশ ? তেইশ ? বোধহয় বাইশ । তাই ভাক্ৰুক এৰি আহিছে । এৰি আহি মাঘোৰ লগত আছে । আনে নহলেও, তুল্সীয়ে জানে যে মাঘোই গোৱালগুত হেৰুৱাই অহা তাৰ মাইকীজনীক পাহৰা নাই । কুড়ীয়ে ? কুড়ীৰ কি আছিল, কোন আছিল ? ভাক্ৰু ? তাৰ মনে নামানে । কুড়ীৰ কোন আছিল ?

সি গৈ তাইৰ ওচৰতে বহি কয়, —তোৰ নাম কুড়ী, নহয় জানো ? মাঘোৰ লগত মই একেখন ট্ৰেইনতে, একেখন জাহাজতে আহিছোঁ । তাৰ কথা মই জানো । দুগ্গা সৰু ছোৱালী, তাই —

—তই মোৰ ওচৰত কিয় বহিলি ? মাঘোৰ এজনী মাইকী আছিল । মোৰ এজন মতা আছিল । মাঘোই তাৰ ঘৈণীয়েকজনীক কোনোবা এটা জাহাজঘাটত এৰি থৈ আহিল । মোৰ মতাজনে, মানে ভাক্ৰুৱে, মোক এৰি দিলে । মাঘোৰ মাইকী নাই, মোৰ মতা নাই । বছ্ । তই, দুগ্গাৰ কথা মোক নকবি । মই মাইকী, দুগ্গাও মাইকী । আৰু কালোন্দীও মাইকী ।

তুল্সী থিয় হৈ কলে, —আজি চাৰি বজাত ফিন্লে চাহাবে মিটিং পাতিছে । ফ্ৰেড্ৰিক চাহাবৰ, কি কয় জানো, মুঠৰ ওপৰত, ফ্ৰেড্ৰিক চাহাবৰ মৃত্যু হৈছে, আমি সকলোৱে চাহাবৰ সম্মানৰ কাৰণে প্ৰাৰ্থনা কৰিম । তাত, সেই মিটিঙত আমাৰ কুলী দহজন যাব । গজানন আৰু মাঘোৰ নাম তাত আছে । মই যাম । আৰু কুড়ীও যাব । আজি চাৰি বজাত । মিটিং শেষ হোৱাৰ পিছত, আমি ফিন্লে চাহাবক লগ ধৰি দেহজুৰ, ভোলা আৰু ৰামুক যাতে পুলিচে এৰি দিয়ে, তাৰ বাবে দৰ্খাস্ত দিম । তহঁত যাবি কিন্তু । বাকীবিলাকক মই লৈ যাম । তই গলে ভাল মনচুৰ । তোক লৈ যাম ।

তাৰ পিছত সি কলে, —কুড়ী ব'ল । তোৰ ঘৰলৈ যাওঁ ব'ল ।

কুড়ীহঁতৰ ঘৰত সোমাই তুল্সী অলপ আচৰিত হৈ গ'ল, —কি জঘন্য লেতেৰা । সিহঁত আটায়ে অৱশ্যে লেতেৰা । কাপোৰ কম থাকিলে আৰু দিনে-নিশাই বনে - জংঘলে

কাম কৰি ফুৰিলে, আৰু পৰিশ্ৰমত সদায়ে শৰীৰ ভাগৰি থাকিলে, লেতেৰা হোৱাৰে কথা । আৰু এটা অভ্যাসৰো কথা । কিন্তু কুড়ীৰ ঘৰত মানুহ থাকে বুলি ভাবিবলৈ টান । কাপোৰখিনি যে ইমান সিচঁৰতি হৈ য'তে ত'তে পৰি আছে, যে কোনখন কাপোৰ পিন্ধা কাপোৰ, কোনখন বিছনাৰ কাপোৰ, কোনখন লেম চাফা কৰা কাপোৰ, ধৰিবলৈ টান । কুড়ীয়ে নিশ্চয় ঘৰখন ভাল নাপায ।

তাই সোধে, —কি চাই আছ ? বেয়া, লেতেৰা, নহয় ? মাঘোই মোক কিয নামাৰে ? ইমান বেয়াকৈ ৰাখোঁ, সি দেখিও মোক কিয় নামাৰে ?

—ঘৰখন তোৰ লগত নিমিলে ।—তুল্‌সীয়ে কয় । দেখিলেই তোক মৰম লাগে । ঘৰখনক মৰম নালাগে ।

চাংখনৰ ক্ৰোণত বহি তুল্‌সীয়ে তলৰ ফালে চায় । চাঙৰ তলত কিছুমান টেকেলি । কুড়ী থিয় হৈ থাকে । খুঁটা এটাত আঁউজি, হাত দুখন ওপৰলৈ তুলি খুঁটাটোত ধৰি তাই থিয় হৈ থাকে ।

তুল্‌সীযে কয়, —তোক দেখাৰ আগতে মই ভাবিছিলোঁ তই বুঢ়ী হৈ গৈছ হবলা । ভাক্‌কৰ লগত তই কেইবাবছৰো আছিলি, তোৰ বাচ্চাও আছে, —এইবোৰ কথা তোক দেখাৰ আগতে শুনি আছিলোঁ । এতিয়া দেখিছোঁ তই মোতকৈও সৰু । তই যিমানেই লেতেৰা কাপোৰ নিপিন্ধ কিয়, তোক ভাল দেখি । তই যেতিয়া মোৰ ফালে চাৱ, বা আন কোনো বস্তুৰ ফালে চাৱ, তেতিয়া তোৰ চকু দুটাত পানী ভৰি অহা যেন লাগে । পানী ভৰি উঠিলে চকু দুটা পানীৰ দৰে নীলা হয । তেতিয়া —তই কান্দিছ ?

কুড়ীৰ দুই গালেদি দুধাৰ চকুলো বৈ আহে । তাই কয়, —তই যা ! যা —যা ।

ফিন্‌লে চাহাবক কাকূতি -মনতি কৰাৰ আৱশ্যক নহ'ল । গজাননে হাতযোৰ কৰি কলে, —চাহাব । হুজুৰ-চাহাব । তাহাঁতৰ কোনো দোষ নাই । নাও কেতিয়াবা ডুবে, কেতিয়াবা অঘটন হয় । ইহঁতৰ কোনো দোষ নাই ।

ফিন্‌লেই কলে, —মই নিজে নাৱত আছিলোঁ । মোক তইঁতে বুজাই কব নালাগে । পুলিচে কোন মানুহক নিছে কচোন ।

—চাহাব, —গজাননে আকৌ কয়, পুলিচে তিনিজনক লৈ গৈছে । এক হ'ল দেহজুৰ, সি নাওখন বাই নিছিল । দুই হ'ল ভোলা, সি দেহজুৰক সহায় কৰিবলৈ আৰু চাহাবসকলৰ কাম কৰিবলৈ নাওতে গৈছিল । তিনি হ'ল ৰামু । ৰামু নাৱত যোৱা নাছিল । সি পথাৰত কোৰ মাৰি আছিল । তাকো নিছে । পুলিচে কৈ গৈছে যে আমাৰ মাজৰপৰা আৰু কেইজনমানক নিব । চাহাব আমাৰ মাইবাপ । চাহাবে আমাক ৰক্ষা নকৰিলে, আমি মৰিলোঁ ।

ফ্রিন্‌লেই কলে, —নাও চলোৱা মানুহজন অতি পাকৈত মানুহ । সি নাৱত নথকা হ'লে আমাৰ নাও উটি গৈ ক'ৰবাত পাহাৰত খুন্দা মাৰি ভাগি চুৰমাৰ হ'লহেঁতেন।আমি এজনো নাবাচিলোঁহেতেন । ভোলাৰ সাহসক মই শলাগিছোঁ । ভোলাই একেজাঁপে নদীত পৰি আমি দুয়োকে দুই হাতে ধৰি টানি আনি নাৱৰ ওচৰ চপাই দিছিল । কেনেকৈ যে সি সেই সোঁতত দুয়োকে টানি আনিলে আজিও মই ভাবি নাপাওঁ । পিছৰবাৰ ফ্রেড্রিক উটি যাওঁতে তেওঁক ধৰিবলৈ সিও গৈছিলময়ো গৈছিলোঁ । কিছুপৰৰ পিছত মই অজ্ঞান হৈ গৈছিলোঁ । ভোলাই দুজন জ্ঞান হেৰুওৱা মানুহক কেনেকৈ পাৰলৈ নিলে, তাকো মই আজিও ভাবি নাপাওঁ । আজি তহঁতৰ আগত মই কৈছোঁ —ভোলাই মোৰ প্ৰাণ বচাইছে । বাকী আৰু যিজনক নিছে, কিবা ভুলতে নিছে । মই চাম বাৰু ।

গজাননে আকৌ কলে, —চাহাবৰ দয়া । পিছে, আমাৰ মানুহ মখাই কয় বোলে এবাৰ পুলিচে নিলে, সিহঁতে মানুহক কেইবাবছৰৰ পিছতহে এৰি দিয়ে । চাহাবে যদি দয়া কৰে ।

—মই নিজে থানালৈ যাম —ফ্রিন্‌লেই কয় । তহঁত যাগে । মই থানাৰপৰা সিহঁতক লৈ আহিম ।

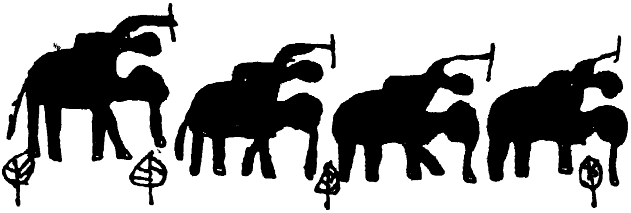

চাৰি

দুপৰীয়া কটি-ছুটীৰ সময়ত অলপ জিৰাই-শঁতাই লৈ কুলীবিলাকে আকৌ কামত ধৰিলে । মানুহবিলাকে বাগানৰ পূব সীমাটোত কাম কৰি আছিল । সেই সীমাটোৰ কাষৰপৰা মাটিখিনি দ । দ মাটিত চাহগছ কৰ নোৱাৰি । পানী জমা হৈ থকা ঠাইত গছবোৰ মৰি যায় । সেই সীমালৈকে বন-জংঘল জুৰি, ডাঙৰ গছবোৰ কাটি বগৰাই পেলাই, তাত আজি কেইদিনমানৰপৰা কোৰ মৰা আৰম্ভ হৈছে । সীমাৰ বাহিৰৰ ফালে হাবি, ওখ ওখ গছ আৰু লতা । পূবৰ সীমাইদি উত্তৰৰপৰা দক্ষিণলৈ গোটেইখন হাবি ।

এজনে কোৰৰ নালডালত ভিৰ দি সেই হাবিখনলৈ চাই কলে, —দেখিছ ? জাকে জাকে চৰাইবোৰ কেনেকৈ উৰি আছে ?

আন এজনে কলে, —হাবিৰ মাজত আজিহে তই দেখিলিনে চৰাই ?

—কিবা এটা ওলাইছে দেই, —প্ৰথমজনে আকৌ কয় । নহলে, এনেকৈ জাকে জাকে উৰিছে, জাকে জাকে আহি পৰিছে, এনেকুৱা কেতিয়াও নহয় ।

ওচৰৰজনে কলে, —তই চৰাই চাই থাক, আমি কোৰ মাৰি থাকোঁ ।

প্ৰথমজনে কোৰ মৰাৰ কোনো আগ্ৰহ নেদেখুৱালে । সি তথা লাগি হাবিখনৰ ফালে চাই থাকিল । কোৰ থৈ তাৰ ওচৰৰজনেও এবাৰ সেই ফাললৈ চালে । এৰা, হয়তো । চৰাইবিলাকৰ কিবা এটা হৈছে । সি কয়, —হেই চাচোন চা । কিবা ওলাইছে হব পায় ।

এটাৰ পিছত এটাকৈ সিহঁতে কোৰ থৈ হাবিৰ ফালে চালে । অগণন চৰাই উৰিছে, আকৌ গছৰ ওপৰত পৰি খন্তেকতে আকৌ উৰিছে । শগুনবোৰেও জাক পাতি উৰি খোৱা বস্তু বিচাৰে । কিন্তু ঘূৰি ঘূৰি তললৈ চাই চাই এটা এলেকাৰপৰা আন এটা এলেকালৈ সিহঁতৰ বিচাৰি ফুৰাৰ নিযম আছে । এফাল মূৰৰপৰা উৰি উৰি গৈ থাকে । এয়া কিন্তু বেলেগ । কাউৰী, বগলী, কপৌ, ভাটৌ আৰু অসংখ্য বিধৰ সৰু-বৰ চৰাইবোৰে গছৰপৰা উৰি বহুত দূৰলৈ গৈ, হাবিখনৰ চাৰিওফালে ঘূৰি ঘূৰি আকৌ আহি গছত পৰে । অলপ সময় গছত ৰোৱাৰ পিছত আকৌ উৰি যায় ।

মানুহখিনিয়ে কিছু সময় সেইফালে চাই থাকি আকৌ নিজৰ কামত ধৰে । চৰাইৰ কথা সিহঁতে আৰু বুজিবৰ চেষ্টা নকৰে । হাবিৰ মাজলৈ গৈ কিবা ওলাইছে নেকি চোৱাৰ বাবেও সিহঁতে আগ্ৰহ নকৰে ।

চাহৰ পুলি ৰোৱা পথাৰখনৰ চাৰিওফালে লোহাৰ তাঁৰৰ বেৰ দিয়া আছে । তাঁৰৰ বেৰৰ বাহিৰত গৰু-ছাগলী চৰে, ভিতৰত সোমাব নোৱাৰে । কিছুমানে আকৌ গৰু-ছাগলী এৰাল দিয়ে; আন কিছুমানে এনেয়ে এৰি দি থয় ।

কেইজনীমান বুঢ়ী আৰু কিছুমান ছোৱালীয়ে পুলি নিকাই আছিল । দুজনীমান বুঢ়ী লগ লাগিলেই গল্প ওলায় । গল্পৰ পিছত গল্প । শেষ নহয় । বুঢ়ীহঁতে কথা পাতি পাতি এফাল মূৰৰপৰা পুলিৰ গুৰিৰপৰা লতা-বন আঁতৰাই আগলৈ গৈ থাকে । ছোৱালীহঁতে কাহিনীবিলাকৰ অলপ-চলপ শুনে, আকৌ পুলিৰ গুৰিবোৰ চাফা কৰি ইটো মূৰৰপৰা সিটো মূৰলৈ গৈ থাকে । এজনী ছোৱালীয়ে হঠাৎ কলে, —হেই, তইতৰ গৰুজনীয়ে এৰালৰ ৰচি ছিঙি পলাল ।

—কাৰ ওই ? —বুঢ়ীজনীয়ে মূৰ নোতোলাকৈয়ে সুধিলে ।

ছাগলী কিছুমানে বেবাবলৈ আৰম্ভ কৰিলে । বুঢ়ীজনীয়ে তেনেকৈ থাকিয়ে কলে, —সেই যে গৰুজনী, তাই এৰালৰপৰা দৌৰিছে, আৰু এই ছাগলীমখাই বেঁ বেঁ ধৰিলেই নহয় । এনেয়েনো মই কওঁনে, ছাগলী নুপুহিবি । ছাগলীৰ গন্ধকে লবি নে বেবেৰনিকে শুনিবি ?

বুঢ়ীৰ কথাৰে কাণ নিদি ছোৱালীজাক থিয় হ'ল । আন গৰুবোৰো দৌৰিছে । গাইবিলাকৰ লগতে পোৱালিবিলাকে দৌৰিছে । দৌৰি ঘৰমুৱা হোৱা নাই, যেনি-তেনি দৌৰি ফুৰিছে । ছাগলীও দৌৰিছে । যিকেইটাই এৰালৰ পঘা ছিঙিব পৰা নাই, সেইকেইটাই বেবাই আছে । ছোৱালীবিলাকে থৰ লাগি চাই থাকে । লাহে লাহে বুঢ়ীকেইজনীও উঠি আহে । হয়, গৰু-ছাগলীবোৰ যেনিয়ে পায় তেনি দৌৰিছে । কেতিয়াবা বাঘ ওলালে গৰুবোৰে পঘা ছিঙি যায়, কিন্তু এনেকৈ নদৌৰে । আৰু এতিয়া দিন দুপৰতে পথাৰৰ মাজত ক'ৰপৰা নো ওলাব বাঘ । বাঘ-চাঘ নহয় । সিহঁতে বুজি নাপায় ।

দুই-এটা মেকুৰী ৰাস্তাৰ ইপাৰৰপৰা সিপাৰ হয় । সিপাৰে গৈ জোপোহাৰ মাজত লুকায় আৰু অলপ পিছতে ওলাই আন ফালে যায় । কুকুৰে ভুকে, আৰু দুই-এটা কুকুৰে ওপৰলৈ মুখ কৰি দীঘলকৈ বিনায়, ভু-উ-উ-উ ।

দেহজুৰ আৰু মন্‌চুৰে ৰূপহীঘাটত জিৰাই আছিল । দুডাল ডাঙৰ গছৰ তলত বাঁহৰ খুঁটিৰ ওপৰত কামি কেইটামান পেলাই সিহঁতে এখন চাং বনাইছিল । তাতে বহি গছত আঁউজি আৰাম কৰিব পাৰি, আৰু দৰ্কাৰ হলে মূৰৰ গামোচাখন গাৰু কৰি লৈ তাত শুবও পাৰি । দুয়ো তাতে বহি বিৰী টানি টানি চকু মুদি আৰাম কৰি আছিল । হঠাৎ যেন হাজাৰটা উঁইচিৰিঙা পোকে একেলগে সুহুৰিযাবলৈ ধৰিলে । সিহঁতৰ সুহুৰণি শুনি গছৰ চৰাই কেইটামান উৰি গ'ল । অবিশ্ৰান্তভাৱে সুহুৰি চলি থাকিল । মন্‌চুৰে চকু মেলি বিৰীডাল দূৰত পেলাই দিযে ।

—এই পোকবোৰৰ কাৰণে ক'তো অকণমান জিৰাবও নোৱাৰি, —সি নিজকে কয় । কি যে সিহঁতে পায় এনেকৈ টেঁটুফালি চিঞৰি থাকি, সিহঁতেহে জানে । সিহঁতৰ টেঁটু আছে নে নাই অ' দেহজুৰ ।

—মনে মনে থাক, —দেহজুৰে কয় ।

কিন্তু কোনে মনে মনে থাকিব ? উঁইচিৰিঙাৰ লগে লগে আন কিছুমান সৰু চৰায়েও কিৰিলিয়াবলৈ ধৰিলে । সিহঁতবো কিৰিলি আৰু নাথামে ।

দেহজুৰ উঠে, —চকু দুটাত পানী মচি আহোঁ ৰহ, ইহঁতে আজি আৰু আমাক জিৰাব নিদিয়ে ।

সি ৰূপহীৰ যুৱলিলৈ নামি যায় । তাৰ পাছে পাছে মন্‌চুৰো যায় । দেহজুৰে পানী এচলু মুখত দিলে, তাৰ পিছত নৈখনলৈ চালে । কিছুসময় সি একান্তমনে নৈৰ পানীৰ ফালে চাই থাকিল ।

—কি চাইছ ইমানকৈ ? —মন্‌চুৰে সোধে ।

—কি চাইছোঁ ময়ো কব নোৱাৰিছোঁ, —সি কয়, নৈখন দেখিছ ? সি স্তব্ধ হৈ আছে, অলৰ-অচৰ হৈ নিমাত হৈ পৰি আছে । ক'তো এধানিমান ঢৌ এটাও নাই । এখন নীলা কাপোৰৰ দৰে নৈৰ পানীখিনি সমান হৈ শুই আছে ।

সি এআঁঠুমান পানীলৈ নামি যায়, আৰু উঠি আহে । উঠি আহি যুৱলিত থিয় হৈ বহুদূৰলৈকে চাই পঠিয়ায় ।

—দেখিছ মনচুৰ ? কোনো ঢৌ নাই, কোনো সোঁত নাই । চাই থাকচোন এনেকুৱা লাগিব যেন গোটেই নৈখন এবাৰ ইকাতি হৈছে, এবাৰ সিকাতি হৈছে । দেখিছ মনচুৰ, নে তই দেখা নাই ?

মনচুৰে কয়, —কি জানো, মোৰ দেখোন চকুত নপৰে । তইহে দেখা পাৱ এই নোহোৱা-নোপজা বস্তুবোৰ । নদীয়েনো ক'ৰবাত শোৱেনে ? ইকাতি-সিকাতি কৰে নে ? সোঁতটোকে বোধহয় তেনেকুৱা দেখা গৈছে । অ' ৰবি, ৰবি । হয়দে । হঠাৎ মোৰো তেনেকুৱা লাগিছিল, যেন বাগৰ সলালে ।

অতি গম্ভীৰ হৈ, কিবা ভাবি ভাবি, দেহজুৰ পাৰলৈ উঠি আহি কয়, —ব'ল । গছৰ ডাঙৰ ডালকেইটামান কাটোগৈ । কাটি সেইবোৰ নৈৰপৰা দূৰত দ গাঁত কৰি পোতোগৈ । তাৰ পিছত যিখিনি ৰচি আমাৰ লগত আছে, আটাইখিনি লগ কৰি নাওবোৰ বান্ধো । নাওবোৰ ভালকৈ বান্ধিব লাগিব ব'ল ।

—কিনো ভাবিছ তই ? —মনচুৰে সোধে ।

—ব'লচোন বাৰু । আগেয়ে কামখিনি কৰি লওঁ ।

বিষ্ণী, কুড়ী, টিম্‌কীহঁতে মূৰত পাতৰ টুকুৰিবিলাক লৈ শাৰী পাতি আহি আছিল । সিহঁতৰ আগেদি দুটা শিয়ালে ৰাস্তাৰ ইপাৰৰপৰা সিপাৰলৈ লৰ মাৰিলে । সিহঁত আচৰিত হৈ গ'ল । আবেলি তিনি বাজি গৈছেহে, এতিয়াই শিয়াল ।

শাৰীটোৰ প্ৰথমতে আছিল টিম্‌কী । তাই শিয়াল দেখি থিতাতে ৰৈ গ'ল ।

—শিয়ালনে কুকুৰ ধৰিব পাৰিলিনে ? কুকুৰ নেকি ? এই দিন দুপৰীয়া শিয়াল ওলাবনে ?

কুড়ীয়ে কলে, —শিয়ালেই হয়, কুকুৰ নহয় । মই ভালকৈ দেখিছোঁ । এটা নহয়, দুটা । তোৰ যে মুৰ্‌গীকেইটা আছিল বিষ্ণী, ঘূৰিগৈ পাৱনে নাপাৱ সন্দেহ । আজিহে দেখিলোঁ, ভৰ দুপৰতে শিয়াল ওলায় । বুঢ়ী হলোহি, এনেকুৱা কাণ্ড দেখা নাই । তই দেখিছিলিনে কেতিয়াবা টিম্‌কী ?

টিম্‌কীয়ে কলে, —এইখন আছাম দেছ । ইয়াত সব হব পাৰে । ৰচোন ৰ, অলপ থিয় দে না । সৌফালে চা ।

আধা মাইলমান দূৰত সিহঁতৰ লাইন । যিখিনি ঠাইত সিহঁত থিয় দিলে, সেইখিনি ঠাই ওখ; তাৰ পাছত এখন দ পথাৰ । পথাৰখনৰ সিপাৰে সিহঁতৰ থকা লাইনবোৰ ।

আজি কিবা এটা হৈছে দেই । সেই দূৰলৈ লাইনৰ ফালে চাচোন । শিয়ালো দৌৰিছে, কুকুৰো দৌৰিছে । কিন্তু কুকুৰে শিয়াল ধৰিবলৈ শিয়ালক খেদি যোৱা নাই । এনেয়ে দৌৰি আছে । সঁচাকৈ, তোৰ মুৰ্গীমখা লৈ গ'ল নেকি আজি । শিয়াল-কুকুৰৰ মুখত কিন্তু একো দেখা পোৱা নাযায় ।

বিষ্ণীয়ে কয়, —ব'ল গৈ থাক । ইয়াত থিয় হৈ থাকি শিয়াল-কুকুৰৰ খেমালি চাই থাকিলে, পাত জোখাও নহব, মোৰ মুৰ্গীকেইটাও যাব । ব'ল, গৈ থাক । থিয় হৈ থাকিলে পাতবোৰ বেছি গধুৰ হয়, মূৰটো জিন্ জিনাবলৈ ধৰে ।

সিহঁত আগবাঢ়ে । অলপমান গৈয়ে কুড়ীয়ে কয়, —পানীখিনিলৈ চাচোন । মাছবোৰে কি জঁপিয়াই আছে । বৰশী লগত থাকিলে ভালেই আছিল । পাঁচ মিনিটত দুটা মাছ ধৰিব পাৰিলোহেঁতেন । আজিৰপৰা ৰাতিপুৱা আহোঁতে বৰশী লগত লৈ আহিব লাগিব । এইখিনিতে ইমান মাছ আছে গমকে পোৱা নাছিলোঁ ।

—এতিয়াও পাৰিবি ব'ল, —বিষ্ণীয়ে কয়, পাতখিনি ওজনত পেলাই দি লৰমাৰি গৈ বৰশী লৈ আহিবি । মাঘোকো লৈ আহিবি । মাছ মাৰ নে কি কৰ কৰি থাকিবি ।

—মাঘোক তই এতিয়া ঘৰৰ ভিতৰৰপৰা বাহিৰলৈ এখোজ উলিয়াই আনিব পাৰিবিনে ? —কুড়ীয়ে কয় । পিছে, চাচোন চা, কেনেকৈ মাছবোৰে জঁপিয়াই আছে । নামি গলে কিজানি হাতেৰে ধৰি আনিব পাৰি । কি যে কথা ।

সাঁজ লগাৰ লগে লগে বাগানত মানুহবিলাকৰ খোৱা শেষ হৈ গ'ল । যি দুই-এখন সাজ-বাচন ধুব লগা আছিল, তাকো ধুই আনি ভিতৰত থোৱা হ'ল । আৰু কাম নাই । নিচাপানী যিখিনি খাব লগা আছিল, ভাত খোৱাৰ আগতে সেই কামো শেষ হৈ গ'ল । কিন্তু প্ৰায়খিনি মানুহে বাহিৰতে বহি থাকিল ।

আকাশখন গোমোঠা মাৰি আছে । ক'তো বা-বতাহ নাই । মানুহবিলাক এবাৰ ভিতৰলৈ যায়, আকৌ গৰমতে বাহিৰলৈ আহে । ঘৰৰ ভিতৰতো সুখ নাই বাহিৰত বহিলেও সুখ নাই । জুন মাহৰ গৰম । গা তিতি যায়, গাৰ কাপোৰ তিতি যায়, ইমানেই ঘাম ওলায় ।

হঠাৎ এটা শব্দ আৰম্ভ হ'ল । গুম্‌গুম্‌কৈ কিবা এটা শব্দ বহুত দূৰৰপৰা যেন ভাহি আহিছে । যিখিনি মানুহ বাহিৰত আছিল, সেইখিনি মানুহে কাণ পাতি শুনিবলৈ ধৰিলে । কিহৰ এই শব্দ, ক'ৰপৰা আহিছে । মেঘৰ গাজনিৰ শব্দ এনেকুৱা নহয় । ই এটা বেলেগ ধৰণৰ গুম্‌গুমনি । লাহে লাহে গুম্‌গুমনিটো বেছি গম্ভীৰ হৈ উঠিল, লাহে

লাহে গুম্‌গুমনিটোৱে গৰ্জিবলৈ ধৰিলে । আৰু পৃথিৱীখন কঁপিবলৈ ধৰিলে । কঁপনি গুচি প্ৰচণ্ড জোকাৰ আৰম্ভ হ'ল । ভূঁইকঁপ, বিৰাট সংহাৰী ভূঁইকঁপ ।

গোটেইখন পৃথিৱী আৰ্তনাদ কৰি উঠিল । পৃথিৱীখন যেন এতিয়া ফাটি চূৰমাৰ হৈ যাব । পাহাৰবোৰ খহি পৰিব, নদীবোৰ উজাই গৈ আকাশ পাব । পৃথিৱীখনে জোকাৰি থাকিল । এই জোকাৰণি যেন আৰু কোনোদিন বন্ধ নহব, তেনেকুৱা লাগিল । আকাশ পৃথিৱী যেন একাকাৰ হৈ গ'ল, আকাশৰ তৰাবোৰে পৃথিৱীৰ জোনাকী পৰুৱাৰ লগত মিলি গ'ল, গছ-বিৰিখ, পৰ্বত-নদী পৃথিৱীৰ পেটত জাহ গ'ল । ভূমিকম্প আহিল, —এটা বিৰাট দৈত্যৰ দৰে আহি ভূঁইকঁপটোৱে পৃথিৱীখন ভাঙি মুচৰি ধূলিসাৎ কৰি যেন এতিয়া গিলি পেলাব ।

পৃথিৱীখন ছিৰাছিৰ হৈ ফাটি গ'ল । পৃথিৱীৰ ফাটৰ মাজেদিং সৰু টিলাবোৰ সোমাই গ'ল, অৰণ্যৰ গছবোৰ সোমাই গ'ল, নৈ সোমাই গ'ল । আৰু সোমাই গ'ল ঘৰ-দুৱাৰ, কল-কাৰখানা, গৰু-ছাগলী, বনৰ বাঘ-হৰিণা । সেই ফাটৰ মাজেদি ৰাস্তাবোৰ সোমাই গ'ল, —খণ্ড খণ্ড হৈ চাহ বাগান সোমাই গ'ল, গছৰপৰা হঠাৎ পৰি যোৱা কাউৰী-শগুন সোমাই গ'ল । কিন্তু জোকাৰণি শেষ নহ'ল ।

মানুহবিলাকে বাহিৰলৈ ওলাই আহি চেঁচুফালি চিঞৰিলে । কেইজনমানে আকৌ বাহিৰ ওলাবকে নোৱাৰিলে । থিয় হৈ থাকিলে মানুহ বাগৰি পৰে, দৌৰিব খুজিলে হয় কোনোবা গাঁতত সোমায় নহলে উবুৰি খাই বাগৰি পৰে । কিবা এটা আশ্ৰয় নাপালে, মানুহে থিয় দি থাকিব নোৱাৰে, খোজ কাঢ়িব নোৱাৰে, দৌৰিব নোৱাৰে । আৰু আশ্ৰয় ক'ত পাব ? ঘৰৰ খুঁটাত ধৰিলে, জোকাৰণিত হাত পিছলি আহে, বাহিৰলৈ ওলাম বুলি এখোজ দিলে এবাৰ খুঁটাত, এবাৰ বেৰত, এবাৰ দুৱাৰত, ক'ৰবাত নহয় ক'ৰবাত খুন্দা খাই আকৌ বাগৰি পৰিব লগা হয় । আটাইখিনি মানুহ বাহিৰ ওলাব নোৱাৰিলে । কেইটামান ঘৰ বাগৰি পৰিল, আৰু যিখিনি মানুহ ওলাব নোৱাৰি ভিতৰতে আছিল, সেইবোৰৰ কিছুমান ঘৰৰ হেঁচাত মৰি থাকিল, কিছুমান মৰো-মৰো হৈ থাকিল ।

বাহিৰত থকা মানুখিনিও পৰিত্ৰাণ নাপালে । সিহঁতে আঁঠুকাঢ়ি দুয়োহাত মাটিত পেলাই লৈ, বাগৰি পৰি নাযাবলৈ চেষ্টা কৰি থাকিল । তথাপি কিছুমান বাগৰি পৰিল । সিহঁতৰ চকুৰ আগতে মানুহ-গৰু, ম'হ-ছাগলী ফাটত সোমাই অদৃশ্য হৈ গ'ল ।

জোকাৰণি বন্ধ হ'ল, কিন্তু পৃথিৱীৰ কঁপনি থাকি গ'ল ।

ভালেখিনি সময়ৰ পিছত, পৃথিৱীৰ কঁপনি লাহে লাহে কমি আহি নাইকিয়া হৈ গ'ল । গুম্‌গুমনিটো আৰু নুশুনা হৈ গ'ল । চকু মুদি থাহত পৰি থকা মানুহখিনি এজন এজনকৈ চকু মেলিব আৰম্ভ কৰিলে । এজন এজনকৈ থিয় হৈ চালে আকৌ পৰি যায় নেকি । জীয়াই থকা মানুহখিনিয়ে বোকাপানী গাত লৈ, চাৰিওফালে চকুফুৰাই চালে । দেখিলে, কি বিৰাট

ধ্বংস ! আগৰ চিনাকি পৃথিৱীখন আৰু নাই, চাৰিওফালে কেৱল ভাঙি যোৱাৰ দৃশ্য । প্ৰায়বিলাক ঠাইতে পানী উপচি আছে । ফাটি যোৱা পৃথিৱীৰ ফাটৰ মাজেদি তীব্ৰ বেগে পানীবোৰ ওপৰলৈ উঠি আহিছে, আৰু দুই-এঠাইত পানীৰ সোঁত বৈ গৈছে ।

সিহঁতৰ মাজৰপৰা কেইজনমান ওলাই আহিল । ভোলা, গজানন দুয়ো আহি সিহঁতক কলে, —আগেয়ে মানুহখিনিক চা । কোনোবা হয়তো গাঁতত সোমাই আছে, কোনোবা ঘৰৰ ভিতৰতে চেপা খাই আছে, কোনোবাই আকৌ ফাটত সোমাই কক্‌বকাই নমৰাকৈ আছে । সেইখিনি মানুহক চা । তাৰাতাৰি য'ত পাৰ তাৰেপৰাই দা-কোৰ ল । পোত খাই থকা মানুহ দেখিলে উলিয়াবৰ চেষ্টা কৰ । নিজৰ বয়-বস্তু পিছত চাবি । গৰু-ম'হ পিছত চাবি । সোনকাল কৰ ।

সিহঁত দিহাদিহি যায় । তুল্‌সীও যায । তুল্‌সী এটা লাইন এমূৰৰপৰা আৰম্ভ কৰে । প্ৰথমটো ঘৰ এফালে হালি গৈ প্ৰায় মাটিত লাগিছে । কিজানি চুই দিলে ঘৰটো বাগৰিয়ে পৰিব । দুৱাৰখন খোল খাই আছে, এখন বেৰৰ বাহিৰে, বাকীবোৰ বেৰ খহি পৰিছে । সি দুখোজমান ভিতৰলৈ সোমাই যায । ঘৰৰ ভিতৰত ক'ৰ বস্তু কোনখিনি পাইছেগৈ তাৰ কোনো ঠিক নাই । কোনো এটা বস্তুৱে এঠাইত নাই, সিৰ্চৰতি হৈ গৈছে । পানীৰ কলহটো ভাগি আছে । এটা কোণত বাচ্চা এটাৰ ভৰিখন দেখি, সি আগুৱাই গৈ চালে । বাচ্চাটোৰ মূৰটো ভাঙি থেতেলা হৈ চেপেটা হৈ গৈছে । মূৰৰ ওপৰত পৰি থকা কাঠৰ খুঁটাটোত তেজ লাগি আছে । মূৰ ভাঙি চেপেটা হোৱা বাচ্চাটোক উলিয়াই আনি একো লাভ নাই । কোনো মাইকীক তাত সি নেদেখিলে । কিজানি বাচ্চা এৰি থৈ তাই দৌৰিলে, বা বাচ্চাটো শুই আছিলে, নাইবা তাযো কোনোবা ফাটত সোমাই মৰি আছে ।

সি দ্বিতীয় ঘৰটোলৈ যায । ঘৰটো থিয হৈ আছে । এখন বেৰ ছিটিকি গৈ ভাঙি পৰি আছে । দুৱাৰখন বন্ধ । সি জোৰ কৰি ঠেলি দিলতহে দুৱাৰখন খোল খালে । ভিতৰত কোনো মানুহ-দুনুহ নাই । মজিয়াখনৰ সোঁমাজতে এটা দীঘলকৈ ফাট মেলি আছে । আৰু ফাটৰ মাজত কিবা বাচন সোমাই আছে । এটা চুকৰপৰা ফাটটোলৈ এটা সোঁত বৈ আছে । গন্ধৰপৰা সি চিনি পায যে মদৰ টেকেলি ভাঙি মদখিনি বৈ আহিছে ।

তাৰ পাছৰটো ঘৰত বুঢ়া মানুহ এজন পৰি আছে । তুল্‌সী ভিতৰলৈ গৈ মানুহজনৰ ওচৰত আঁঠুকাঢ়ি মুখখনলৈ চায । মানুহজনে উশাহ-নিশাহ লৈ আছে, কিন্তু বোধহয চেতনা নাই । ভৰি দুখন কিন্তু জঠৰ হৈ আছে । এখন ভৰিৰ কলাফুলত আৰু আনখনৰ আঁঠুৰ ওপৰত তেজ লাগি আছে আৰু দুইখিনি ঠাই ফুলি আছে । তাক তাৰপৰা উলিয়াই নিব লাগিব । ঘৰত আৰু কোনো প্ৰাণী নাই । বয-বস্তু, কানি-কাপোৰ সিৰ্চৰতি হৈ পৰিবৰে কথা । আৰু দুজনমান মানুহ মাতি আনিবলৈ বাহিৰলৈ যাওঁতে তাৰ চকু বেৰখনত পৰিল । বেৰখনত এখন ফটো ওলোমাই থোৱা আছে । তুল্‌সী ওচৰলৈ গৈ চালে । ধোঁৱা লাগি

লাগি ফটোটো চিনিব নোৱৰা হৈছে । তথাপি সি বুজি পালে যে সেয়া কোনোবা ইংৰাজ চাহাবৰ ছবি । ফটোখন পৰি যোৱা নাই ।

তাৰ পাছৰ দুয়োটা ঘৰ থিয় হৈ আছে । বাহিৰৰপৰা দেখোঁতে ঘৰ দুটা কোনো খতিখুণ নোহোৱা যেন লাগে । পিৰালিবোৰ খহি পৰিছে আৰু চোতালত দুই-এটা ফাট মেলিছে, কিন্তু ফাটবোৰ বহল নহয় । দুয়োটা ঘৰৰ সীমাহদি এডাল গছ বাগৰি পৰি আছে । এটা এটাকৈ দুয়োটা ঘৰৰ ভিতৰফালে চাই-চিন্তি সি আগবাঢ়ে ।

ঘৰ দুটা এৰি গৈ সি দেখিলে যে সেইখিনিতে এটা বিৰাট আকাৰৰ ফাট । সি কিজানি জাঁপমাৰি পাৰ হৈ যাব নোৱাৰিব, ইমান বহল । দীঘলেও তেনেকুৱা, ইমূৰৰপৰা সিমূৰ । যেন, সেইখিনিতে কিবা এটা সীমা, পাৰ হৈ যাব নোৱৰা সীমা । সি ফাটটোৰ পাৰত থিয় হৈ আগৰ ফালে চাই দেখে যে তাত একে-লেথাৰিয়ে চাৰি পাঁচটা ঘৰ বাগৰি পৰি আছে । গছ-তছো উভাৰি পৰি আছে । মাটি ফাটি হোৱা নলাটো সি জাঁপ মাৰিয়ে পাৰ হব লাগিব । দূৰৰপৰা দৌৰি আহি জাঁপ মাৰিলে পাৰ হৈ যাব পাৰিব । কিমান দ উমান লবলৈ সি তললৈ চালে । চাই সি দুডালমান নেজ দেখিলে । কেবাটাও গৰু সেইখিনিতে নিশ্চয় তাত পোত খাই আছে । সম্পূৰ্ণ পোত গৈছে, কেৱল নেজ ওলাই আছে ।

জাঁপমাৰি ফাটমেলি থকা ঠাইডোখৰ সি পাৰ হৈ গ'ল । সম্মুখৰ ফালে চাই তাৰ ভয় লাগি গ'ল । তাত দহোটামান ঘৰৰ ভিতৰত কোনো এটাও সম্পূৰ্ণভাৱে থিয় হৈ থকা নাই । অলপ দূৰে দূৰে মাটিবোৰে ফাট মেলিছে । আৰু বহুতো গছ উভাৰি পৰি আছে । দুটামান ঘৰ পাৰ হৈ এঠাইত সি দেখিলে, মানুহ এটা পোত খাই আছে, মাত্ৰ ভৰি দুখন ওপৰত ওলাই আছে । তাৰ দেখি ধাৰণা হ'ল যে মানুহজনে বোধহয় বাহিৰলৈ দৌৰিছিল, হঠাৎ সম্মুখৰ মাটিখিনি ফালি গৈ তাক চেঁপি ধৰিলে ।

ঘৰৰ ভিতৰ ফালে আৰু ঘৰৰ বাহিৰত চাই চাই সি আগুৱাই গৈ থাকে । কোনোবা ক'ৰবাত যদি জী আছে, পাৰিলে তাকহে প্ৰথম উলিয়াব লাগে । যি মৰি পৰি আছে, তাক পিছতো নিবপৰা যাব । কিছু দূৰত সি মানুহ দেখিলে । একেলগে বহুত মুনিহ তিৰোতাই ইফালে সিফালে খোজ লৈছে । ইয়াত থিৰেৰে থাকিব নোৱাৰি সেই ফাললৈ নিশ্চয় সিহঁতে দৌৰি পলাইছিল; এতিয়া নিজৰ ঘৰ বিচাৰি ওলাইছে ।

তুল্‌সীয়ে অলপ পিছতে ভগা ঘৰ এটাৰ ওচৰত কিবা এটা শব্দ শুনিবলৈ পালে, কিবা জন্তু নাইবা কোনোবা মানুহৰ ডিঙিৰ শব্দ । সি ওচৰলৈ গৈ দুৱাৰখন খুলিবৰ চেষ্টা কৰিলে, কিন্তু জোৰে হেঁচিলেও দুৱাৰখন খোল নাখায় । ঘৰটোৰ ওপৰতে গছ এডাল পৰি হেঁচা মাৰি ঘৰটো ভাঙি দিছে, আৰু কিবাকৈ দুৱাৰখন দুই ফালৰ হেঁচাত বন্ধ হৈ গৈছে । সি আন ফালে যায়, গৈ ভগা বেৰ এখনেদি ভিতৰ সোমায় ।

উবুৰি হৈ মাটিতে মাইকী এজনী পৰি আছে । গছৰ এটা প্ৰকাণ্ড ডাল তাইৰ কোমৰৰ ওপৰত পৰি আছে, আৰু কঁকালৰপৰা ভৰিলৈকে ডালটোৱে তাইক আগুৰি আছে । তাইৰ

গলৰপৰা আৱাজটো হৈ আছে । বাহিৰলৈ যাব খোজোঁতেই গছডাল পৰি গৈ তাইক চেপি ধৰিছিল যেন লাগে । আৰু সেই ডালটো এনেকৈ কঁকালত লাগি আছে যে কিজানি তাইৰ কঁকালৰ হাড় ভাঙি গৈছে । কিবাকৈ ডালটো আঁতৰ কৰি আনিব নোৱাৰিলে তাইক উলিয়াবৰ উপায় নাই ।

অকণো পলম নকৰি সি দুই হাতেৰে দাখন ধৰি ডালটোত ঘাপ মাৰিবলৈ ধৰিলে । বেছি সময় নালাগিল, ডালটো দুই খণ্ড হৈ গ'ল । লাহে লাহে সি কঁকালত পৰি থকা ডালছোৱা আঁতৰ কৰিলে । ভৰিৰ ওপৰত তক্তা এচলা পৰি আছিল, তাকো আঁতৰাই আনিলে । তাৰ পিছত সি মাইকীজনীৰ বাউসী দুটাত ধৰি আগলৈ টানিলে । মাইকীজনীৰ গাটো সেই শেলৰপৰা ওলাই আহিল । কোমৰৰ তলৰ ফালে তাইৰ কাপোৰখিনি ছিঁৰি ফাটি টুকুৰা টুকুৰ হৈ গৈছে । কোমৰৰপৰা আৰম্ভ কৰি ভৰিলৈকে তাইৰ গোটেই গাটো যেন থেতেলা হৈ গৈছে । আৰু ফালি ছিৰাছিৰ হৈ গৈছে । কেবাঠাইতো তেজো ওলাইছে । হাড়বোৰ ভাঙি গৈছে নে নাই সি ধৰিব নোৱাৰে ।

তাই তেতিয়াও উবুৰি হৈ আছিল । তুল্‌সীয়ে লাহেকৈ তাইক বগৰাই ওপৰমুখ কৰি দিলে । দি, সি উচাপ খাই উঠিল, সেয়া কুড়ী । কুড়ীৰ কপালতো তেজ, কপালৰ এঠাইত ছাল উঠি গৈছে । কোৱাৰিদি অলপ তেজ বৈ গৈছে । দাঁতৰপৰা ওলাইছে নে ক'ৰপৰা তেজ ওলাইছে সি ধৰিব নোৱাৰে । তাইৰ চকু দুটা আধামেলা হৈ আছে । চকু আধা মেলখোৱা, কোৱাৰিত তেজ, গলৰ শব্দ, —এইবিলাক বেয়া চিন বুলি কোৱা সি শুনিছিল । তাৰ মনটো বেয়া লাগে ।

সি ফটা কানি অলপ বিচাৰি উলিয়ালে । বাহিৰৰ চোতালৰ পানীত তিয়াই লবলৈ গৈ উভতি আহিল, —পানীখিনিত বোকা মিহলি হৈ আছে । বনৰ ওপৰত জমা হৈ থকা পানীত কাপোৰখিনি তিয়াই লৈ সি প্ৰথমে কুড়ীৰ গাল-মুখ-কপালৰ তেজবিলাক মচি দিলে । অইন এটুকুৰা কাপোৰেৰে তাইৰ কোৱাৰিটো আকৌ ভালকৈ মচিলে । কিজানিবা তেজ ওলায়েই আছে । তাৰ পিছত সি কঁকালৰ, ভৰিৰ তেজ ওলোৱা ঠাইবিলাক ভালকৈ মচি দিলে । তাৰ পিছত সি ঘৰৰ ভিতৰত পোৱা কাপোৰখিনি গোটাই লৈ মাটিৰ ওপৰতে বিছনা তৈয়াৰ কৰিলে, যাতে তাইক বগৰাই আনি বিছনাখনত থব পাৰি । ওপৰ মুখ কৰি দিয়াৰ পিছত তাইৰ গলৰ গোঙনিটো বন্ধ হৈছে ।

বিছনাখন পাৰি উঠি, সি প্ৰথমে এখন এখনকৈ তাইৰ ভৰি দুখন বিছনাৰ ওপৰত থলে । তাৰ পিছত মূৰৰ তলেদি হাত দুখন পিঠিলৈ সোমাই সামান্য দাঙি তাইক বিছনাৰ ওপৰলৈ আনিলে । তাই দুখ পোৱাৰ দৰে চিঞৰি উঠিল । গলটোৰপৰা আকৌ শব্দ হ'ল । সি এখন হাত ধৰি চালে, মাটিতে পৰি থকাৰ বাবে হাতখন তেনেই চেঁচা; কিন্তু বাউসীৰ ওচৰত সামান্য গৰম । আৰু অলপ কাপোৰ লৈ সি কাপোৰখিনি পানীত তিয়াই আনি

অলপ অলপকৈ চেপি মূৰটোত পানী দিলে । তাৰ পিছত তেনেকৈ চেপি অলপ দুয়োটা চকুতে দিলে ।

অলপ পিছত তাইৰ চকু মেল খাই গ'ল । চকুমেলি তাই চাৰিওফালে চাবলৈ ধৰিলে । মূৰৰ ফালৰপৰা তুল্‌সী আহি তাইৰ কাষত থিয় হ'ল । খন্তেক সময় কুড়ীয়ে তাৰ ফালে চাই থাকিল । তাৰ পিছত আকৌ তাই চকু মুদিলে । তুল্‌সী তাইৰ ওচৰতে বহি মাতিলে, —কুড়ী !

কেবাবাৰো মতাৰ পিছত তাই চকু মেলি আকৌ তাৰ ফালে চালে, এটা দীঘলকৈ উশাহ ললে, আৰু হাতখন দাঙিবলৈ চেষ্টা কৰি নোৱাৰিলে । তাৰ পিছত তাই মুখখন মেলি দিলে ।

তুল্‌সীয়ে বুজি পালে তাই পানী বিচাৰিছে । বিচাৰি বিচাৰি সি এটা আধাভগা মগ পালে । মগটো ভালকৈ অখালি, ঘৰৰ ভিতৰত পানী নাপাই বাহিৰৰ পানী বেছি জমা হৈ থকা ঠাইৰপৰা পানী অলপ ললে, আৰু তাইৰ মুখত অলপ অলপ ঢালি দিলে । অলপ পানী খোৱাৰ পিছত তাই আকৌ দীঘলকৈ উশাহ এটা লৈ তাৰ ফালে চালে ।

—তই এনেকৈ অলপ সময় ইয়াতে শুই থাক । ইয়াৰপৰা তোক লৈ যাব লাগিব । ঘৰ ভাগি-ছিগি গৈছে, ইয়াত কেনেকৈ থাকিবি ? কিমান সময় মাটিত থাকিবি ? তোক অকলে মই দাঙি নিব নোৱাৰোঁ । তইতো আৰু এই অৱস্থাত বোকোচাত উঠিব নোৱাৰ । আৰু দুজনমান লৈ আহিম, তেতিয়া তোক লৈ যাব পাৰিম ।

কুড়ীয়ে আঙুলিৰে খেপিয়াই চায়, তাইনো কিহৰ ওপৰত শুই আছে । তাই মাটিৰ ওপৰত শুই থকা নাই, কাপোৰৰ ওপৰত আছে ।

হঠাৎ তুল্‌সীৰ মনত পৰে, —কালোন্দী বা কেনে আছে ! অৱশ্যে পিছ মুহূৰ্ততে তাৰ মনত পৰে যে কালোন্দী আছে গজাননহঁতৰ লগত । গজাননে একো কোৱা নাই । গতিকে তাই ভালেই আছে । আৰু বিষ্‌ণী ? —টিম্‌কী ? —দুগ্‌গা ? বাস্‌দেও ভাক্‌কহঁতৰ বা কি হ'ল, আৰু দেহজুৰৰ, মন্চুৰৰ ? মাঘোনো ক'লৈ গ'ল ? মাঘো সদায়ে তেনেকুৱা । তাৰ মাইকীক সি ভালকৈ নাচায় ।

তুল্‌সী উঠিব খোজোঁতেই গম পালে, কুড়ীয়ে আঙুলিকেইটাৰে তাৰ কাপোৰত ধৰি আছে ।

—আৰু পানী খাবি ? —সি সোধে । আৰু অলপ পানী তাইৰ মুখত দিয়ে ।

—তই কথা কব নোৱাৰ ? —সি আকৌ সোধে ।

তাই তাইৰ নিজৰ মুখখন আৰু কাণখন দেখুৱাই দি তাক বুজাই দিবলৈ চেষ্টা কৰে । সি বুজি পায় যে তাই তাৰ কাণত কথা কব । মাত ভালকৈ ফুটি নোলায় চাগে ।

তাইৰ বুকুৰ ওপৰেদি হালি, সি তাইৰ মুখৰ ওচৰত কাণ পাতি দিয়ে ।তাই সেহাই সেহাই কয়, —অলপ সময় নাযাবি ।

আঙুলিকেইটাৰ বাহিৰে বাঁওহাতখন তাই লৰাব নোৱাৰে ।সোঁহাতখন লৰাব পাৰে । সেইখন হাতেৰে তাই নিজৰ গাটো লাৰি চায় ।গাত কাপোৰ প্ৰায় নায়েই ।ভৰিৰ ফালে চাবলৈ তাই ভৰি দুখন দাঙিবৰ চেষ্টা কৰে, কিন্তু নোৱাৰে ।এনেয়ে তাই গম পায় কাপোৰ বুলিবলৈ তাইৰ ভৰিৰ ফালে একো এটা নাই ।তথাপি তাই চাব খোজে কিজানি ফাটি-ছিটি আছেই ।তুল্‌সীক তাই বুজাবৰ চেষ্টা কৰে যে তাইৰ মূৰটো অলপ দাঙি ধৰিব লাগে । দুবাৰমান ইংগিত দিয়াৰ পিছত সি বুজি পালে ।

সি এখন হাত তাইৰ বুকুৰ ওপৰেদি পিঠিলৈ নি আনখন হাত মূৰৰ তলত দি তাইৰ মূৰটো দাঙি ধৰিলে ।দাঙি ধৰিলেই তাই ক'ৰবাত দুখ পায় ।তথাপি তাই চিঞৰি নিদি তাইৰ গাটোলৈ চালে ।দেখিলে কাপোৰ নাই বুলিলেই হয় ।তাই আকৌ চকু মুদি দিয়ে, তেতিয়া তুল্‌সীয়ে গম পালে তাইনো কিয় মূৰটো দাঙি দিবলৈ কৈছিল ।

সিও দেখিলে তাইৰ গোটেইটো গাতে ক'ৰবাতহে দুই-এটুকুৰা কাপোৰ লাগি আছে । কিন্তু এতিয়া সি ক'লৈ যাব কাপোৰ বিচাৰি ।যিখিনি কাপোৰ ঘৰত আছিল, সেইখিনি তাইৰ গাৰ তলতে সোমাই আছে ।ফটা কাপোৰখিনি সি ইফালে সিফালে টানি দিবলৈ চেষ্টা কৰে, কিন্তু একো লাভ নহয় ।সি বাদ দিয়ে ।তাৰ ইচ্ছা হয় যেন যিখিনি কাপোৰ গাত লাগি আছে, সেইখিনিও টানি-আজুৰি পেলাই দিয়ে ।তাৰ অযথা খং উঠি যায় । শুদা গাটো লৈ তাই পৰি থাকক, কি হব ।

তাই তাৰ হাতখনত ধৰি টানে আৰু কাণখন তাইৰ মুখৰ ওচৰলৈ টানি নি তাই কয়, —একেবাৰে অকলে ।ভয় লাগে ।

তুল্‌সীয়ে তাইৰ গাল-মুখ পিহি দিয়ে ।তাই লৰাব নোৱৰা তাইৰ বাঁওহাতখন পিহি দিয়ে ।তাইৰ গাটো পিহি দিয়ে ।সি দেখে যে তাইৰ বাঁওফালে বুকুত ঘূৰণীয়া এটা ক'লা দাগ —জন্মৰে দাগ ।তাইৰ বাঁওখন উৰুতো ঠিক তেনেকুৱা এটা দাগ, —জন্মৰে দাগ । তাইৰ গাটো পিহি দি থাকি সি এবাৰ তাইৰ মুখলৈ চায় ।তাই থৰ লাগি তাৰ ফালে চাই আছে ।

—কি চাইছ ? —সি সোধে ।

তাই যেন কিবা কব খোজে, হাঁহিব খোজে ।কিন্তু তাইৰ কোৱাৰিৰে আকৌ তেজ অলপমান ওলাই আহে ।তাক সোঁহাতখনেৰে এবাৰ টান'কৈ ধৰি আকৌ এৰি দিয়ে ।তাই চকু দুটা মুদে ।তাইৰ আৰু চকু মেল নাখায় ।

মানুহৰ বিলাই-বিপত্তিৰ সীমা নাইকিয়া হ'ল ।গৰু, ম'হ, ছাগলী কিমান যে মৰিল তাৰ হিচাপ নাইকিয়া হ'ল ।অকল ৰূপহীজান বাগিচাতে সৰু সৰু ল'ৰা-ছোৱালী মৰিল

সাতোটা, মাইকী তিনিজনী, মতা মানুহ দুজন । বিস্তৰ ঘৰ-বাৰী ভাগি পৰিল । মানুহৰ থাকিবৰ বাবে ঠাই নাইকিয়া হ'ল ।

পৃথিৱীৰ জোকাৰণি তিনিদিনলৈ থাকিল । কেতিয়াবা এটা জোকাৰণিৰ এঘণ্টা পিছতে আৰু এটা আহে, কেতিয়াবা আকৌ সাত-আঠ ঘণ্টালৈ শান্ত হৈ থাকে । ভয়ত মানুহ ঘৰৰ ভিতৰলৈ নোসোমোৱা হয় ।

যেতিয়া জোকাৰণি বন্ধ হোৱাৰ এসপ্তাহ পাৰহৈ গ'ল, তেতিয়াহে লাহে লাহে মানুহৰ ভয় আঁতৰিবলৈ ধৰিলে । লাহে লাহে মানুহ ঘৰৰ ভিতৰ সোমোৱা হ'ল, লাহে লাহেকৈ দুই-এটা কামত মানুহে হাত দিয়া আৰম্ভ কৰিলে । কুলী লাইনত ল'ৰা-ছোৱালীৰ কিৰিলি শুনা গ'ল ।

যি বাটটোৰে মানুহে ৰূপহীজানৰপৰা ৰূপহীঘাটলৈ অহা-যোৱা কৰিছিল, সেই বাটটো বন্ধ হৈ গ'ল । বাগিচাৰপৰা অলপ আঁতৰত সেই বাটটোৰ পঞ্চাশ গজমানৰ এছোৱা পানীৰ তলত ডুবি গ'ল । সেইখিনি ঠাই ইমান দ হৈ গ'ল যে নাও নহলে ইপাৰ-সিপাৰ হোৱাৰ উপায় নোহোৱা হ'ল ।

সেইখিনি ঠাই দ হ'ল । কলঘৰটোৰপৰা অলপ নিলগত এচিষ্টেণ্ট মেনেজাৰৰ বাংলাৰ বাবে ৰখা ঠাইখিনি টিলা এটাৰ দৰে ওখ হৈ পৰিল । তাত দ'ম কৰি থোৱা ইটাবোৰ মাটিৰ তলত সোমাই গ'ল ।

ৰাস্তাৰ যিখিনি ঠাই মাটিৰ তলত সোমাই গ'ল, সেইখিনি ঠাইৰপৰা পোনে পোনে, চাহগছবিলাকৰ মাজেদি, কেবাডোখৰ ঠাই তেনেকুৱা দ হৈ গ'ল । যেন এখন নৈ সেইপিনেদি বহুদূৰলৈ বৈ আছিল, আৰু এতিয়া নৈখন মৰি গৈছে, কেৱল মাজে মাজে কিছুমান ঠাইত পানী জমা হৈ আছে । সেইবিলাক ঠাইৰ চাহগছবোৰ ক'ত গৈ লুকাল, ধৰিবলৈ টান হৈ পৰিল ।

আচৰিত কথা যে কলঘৰটোৰ বিশেষ একো লোকচান নহ'ল । কলঘৰটোৰ ওচৰতে থকা বাঁহগছবোৰ শিপাৰে সৈতে উভালি পৰি গৈছে, মেনেজাৰ থকা ঘৰটোৰ ওপৰত গছ পৰি এটা কোঠা ভাঙি গৈছে, বাংলাৰ সন্মুখৰ পথাৰখনত কেবাটাও ফাট মেলিছে । কিন্তু কলঘৰটো ভালে আছে । ভিতৰত থকা মেচিনকেইটাৰো কোনো খতিখুণ হোৱা নাই । এতিয়ালৈ কোনো মেচিন চলোৱা হোৱা নাই, কিন্তু দেখোতে ঠিকেই আছে ।

আৰু এটা ঘৰৰ অলপো ক্ষতি নহ'ল । সেইটো হ'ল বাংলাটোৰপৰা অলপ দূৰত থকা অকলশৰীয়া ঘৰটো । যেনেকৈ আগেয়ে আছিল, তেনেকৈয়ে ই ৰৈ গ'ল । কাষৰ বৃহৎ গছডাল তেনেকৈ থাকিল । কিজানি গছৰ শিপাবোৰ বহু ঠাইলৈ বিস্তৃত, সেইবাবে পৃথিৱী কঁপি থকাৰ লগে লগে গছো কঁপি থাকিল কিন্তু নপৰিল ।

ৰূপহীত ঢল আহি গ'ল । ৰূপহীৰ পাৰত থকা মানুহবোৰ তাৰপৰা উঠি গ'ল । নৈৰ কথা জনা মানুহবিলাকেও বুজি নাপালে হঠাৎ ক'ৰপৰা এই ঢল আহিল । কিন্তু মানুহৰ ভাবিবৰ সময় ক'ত ? জীৱন মৃত্যুৰ কথা । যেনি পায় তেনি মানুহবোৰ পলাল ।

আৰু দুদিন বাট চাই দেহজুৰ আৰু মনচুৰো যাব । কিজানি দুদিনৰ ভিতৰত ঢল অকণমান কমেই । ওচৰৰ মাছমৰীয়া গাঁওখন ইতিমধ্যে তাৰপৰা উঠি গৈছে । ৰূপহীজান বাগানৰ ব[illegible]ন্ধ হৈ গৈছে, গতিকে তাঁহাতৰ নাৱৰ কামো বন্ধ হৈ গৈছে । সিহঁতে অহিন কোনো[illegible]হিলে যাব কাম বিচাৰি ।

দেহজুৰে মনচুৰক কৈছিল যে দুদিন বাটচোৱাৰ কোনো অৰ্থ নাই । দুদিনত এই ঢল নকমে ।

—তোৰ কথাবোৰেই তেনেকুৱা —মনচুৰে কৈছিল । তই কেনেকৈ জানিলি যে ঢল নকমে ? কিনো আমাৰ ইমান তাৰাতাৰিখন লাগিছে ।

দেহজুৰে কৈছিল, —দুদিন থাকিবলৈ বিচাৰিছ, থাক । সেইটো কি ইমান ডাঙৰ কথা ! পৃথিৱীখনেই ফাটি ছিৰাছিৰ হৈ গৈ ধ্বংসই হ'ল, আৰু তোৰ মোৰ ৰাজ্যখনৰ বাবেহে আমাৰ টোপনি নাইকিয়া হবনে ? হব, দুদিন পিছত গলেও হব । ঘৰৰ ফালে যি হব লগা আছিল, হৈছেই । আৰু তই ঢলৰ কথা কৈছিলি । নদীৰ ঢলত সোঁত থাকে নে নাথাকে ? নদীৰ ঢলতো আৰু পথাৰৰ বানপানী নহয় । ঢলত সোঁত থাকে । যদি থাকে, ৰূপহীৰ ঢল উঠিছে, তাত সোঁত নাই কিয় ? মানে ঢলৰ প্ৰখৰ সোঁত ?

—তয়ে কচোন, —মনচুৰে কয় । জানইতো, নাও বাব পাৰোঁ, কিন্তু নৈৰ কথা মই তোৰ দৰে বুজি নাপাওঁ । তইহে নৈৰ লগত কথা পাত ।

দেহজুৰে কয়, —মই আন্দাজহে কৰোঁ । মই কিবা পণ্ডিত নে ? ঢল উঠিছে । ঢলৰ আৱাজো নাই সোঁতো নাই । তেনেহলে কেনেকৈ ঢল আহিল ? মানে ঢল অহা নাই ।

—থ, থ —মনচুৰে কয় । তোৰ কথাবোৰ আজিকালি তেনেকুৱাই হৈছে । কৈছিলোঁ নহয়, চকুৰে ঢল দেখিছোঁ, তয়ো দেখিছ । এতিয়া তই কব খোজ সেয়া ঢল নহয় ।

—নহয় যেন লাগেতো । —সি কয় । কিজানি হয়েই কেনেকৈ জানিম ? মোৰ মনত ধৰে, এয়া ঢল নহয় । নদীৰ পানীখিনিকে ঢল যেন দেখা গৈছে । কাৰণ নদীৰ পানী তলত আছিল, এতিয়া বহু ওপৰলৈ উঠি আহিছে । ওপৰলৈ কিয় উঠি আহিল ? কাৰণ নৈখনেই ওপৰলৈ উঠি আহিল । কেৱল পানীখিনি নহয়, গোটেই নৈখন । ভূমিকম্পই নৈখন দাঙি ওপৰলৈ তুলি দিলে । বুজিলি ?

—ৰ, মই এচিলিম ভাং লগাওঁ । —মনচুৰে কয় ।

সমগ্ৰ ৰূপহীজান বাগানখনতেই বিস্তৰ ক্ষতি হ'ল । কিন্তু আটাইতকৈ বেছি ক্ষতি হ'ল বাগানৰ দক্ষিণ অংশত । নতুনকৈ পতা চাঁদিনীঘাট ডিভিজনটো প্ৰায় সম্পূৰ্ণ শেষ হৈ

গৈছে । য'ত পূৰ্বে চাঁদিনীঘাটৰ কুলী লাইন আছিল, সেই ঠাইখিনি লাহে লাহে চাঁদিনীয়ে গ্ৰাস কৰি উত্তৰলৈ বৈ আহি আছে । চাঁদিনী উত্তৰ পাৰে এতিয়াও বাঢ়িয়ে আছে । বাঢ়ি বাঢ়ি কিমান আহি পাব কোনেও নাজানে ।

যিখিনি মানুহ চাঁদিনীঘাটৰ কুলী লাইনত আছিল, সিহঁতে প্ৰথমটো জোকাৰণি থামি যোৱাৰ লগে লগে ৰূপহীজানৰ ফালে দৌৰিছিল । মাত্ৰ এজন মানুহে তাত প্ৰাণ হেৰুৱাইছিল । বাকীখিনি চিঞৰি বাখৰি, মাটিত পোত খাই আকৌ কথমপি উঠি, পানীত পৰি, বোকাত সোমাই, গাৰ কাপোৰ-কানি বাটত পেলাই থৈ কোনোৰকমে ৰূপহীজানত ওলাইছিল । তাৰপৰা নপলালে ঘৰবিলাকৰ লগতে সিহঁতেও এতিয়ামানে চাঁদিনীৰ পেটত সোমাই গ'লহেঁতেন ।

গৰ্জন কৰি কৰি, জিভামেলি চাঁদিনী উত্তৰলৈ আহি থাকে । ঢৌবিলাকৰ মাজেদি চাঁদিনীৰ ৰঙা জিভা লক্‌লকাই থাকে । পাছে পাছে চাঁদিনীৰ নীলা পানীত সাঁতুৰি আহে নাগকন্যাবোৰ । নীলা পানীকে অংগৰ আভৰণ কৰি লৈ, ঢৌৰ মাজত জিলিকি উঠা বগা মুকুট মূৰত পিন্ধি লৈ, অংগবোৰৰ সহস্ৰ ভংগিমা কৰি, চুলিমেলি নাগকন্যাবোৰ আহি থাকে । এবাৰ আগলৈ আহে, এবাৰ পাছলৈ যায়, আৰু হাঁহে, —খিল্‌খিল্‌কৈ হাঁহি থাকে ।

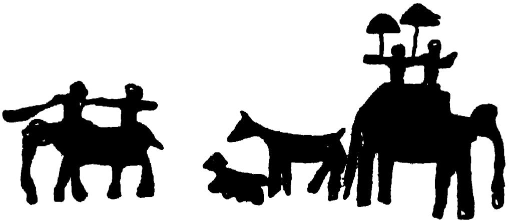

পাঁচ

১৮৯৭ চনৰ ১২ জুনৰ বৰ ভুঁইকঁপে সমগ্ৰ অসমকে জুকলা কৰি পেলালে । মানুহৰ যাতনাৰ অন্ত নাইকিয়া হ'ল । অলেখ মানুহে নিজৰ সৰ্বস্ব হেৰুৱাই বাটৰ ভিকহু হ'ল । একেটা পৰিয়ালতে চাৰি-পাঁচটাকৈ প্ৰাণ হানি হ'ল । গৰু, ম'হ, ছাগলী কিমান যে মৰিল, কিমান মাটিৰ তলত পোত খাই গ'ল, কিমানক পানীয়ে উটাই নিলে তাৰ সীমা নাইকিয়া হ'ল । আলিবোৰ ছিন্ন-বিচ্ছিন্ন হৈ গ'ল, দেশখনৰ সংযোগ পথ নোহোৱা হ'ল । ঘৰ-দুৱাৰ ভাঙিল, ধানৰ ভঁৰাল পোত খাই গ'ল, মানুহৰ জীৱন ধাৰণৰ পথ নাইকিয়া হ'ল । তাৰ পিছত আহিল মহামাৰী, —আহিল দুৰ্ভিক্ষ ।

কেবাখন নৈয়ে গতি সলালে । য'ত আছিল নদী তাত হৈ পৰিল বালিচৰ, আৰু নদীয়ে গাঁও-ভূই উটাই আনফালে গতি কৰিলে । ভঁৰালতো নায়েই, খেতি কৰিবলৈ সেই গাঁৱৰ

ওচৰত মাটিও নোহোৱা হ'ল । বহুত মানুহে নিজৰ ঘৰ-বাৰী পৰিত্যাগ কৰি আন ঠাইলৈ গুচি গ'ল । কিন্তু গৈ কেইদিন-কাৰ ঘৰত থাকিব, সকলোৰে দশা একেই । হাজাৰ হাজাৰ, দুৰ্দশাত পৰা মানুহৰ থান-থিতি নোহোৱা হ'ল ।

বাগানৰ কুলীয়ে নহয় মেনেজাৰসকলো বিমোৰত পৰিল । বাগানত অভাৱ-অনাটন আৰু বেমাৰ অতি সংক্ৰামক । একেলগে, ধৰিবলৈ গলে, একেখন বেৰৰ মাজতে যেতিয়া হাজাৰ হাজাৰ মানুহ থাকে, তেতিয়া সমস্যাবোৰে তীব্ৰ ৰূপ ধৰে । বেমাৰ আৰম্ভ হ'লে, একেলগে বহু মানুহৰ হয়, চিকিৎসাৰ বন্দবস্ত কৰিব পাৰিলেও, সাহায্য পোৱাৰ আগেয়ে বহু লোক মৰি যায । খাদ্যৰ অভাৱ হলেও সি ভয়ানক ৰূপ ধাৰণ কৰে । এবস্তা বা দুবস্তাৰ কথা নহয়, শ শ বস্তা খোৱা বস্তুৰ দৰকাৰ হয় । অনাটন হলে কুলীৰ মাজতে কাজিয়া হয়, কাজিয়া হলে মানুহ মৰে । গতিকে প্ৰথম দৰ্কাৰ খাদ্য । দৰৱ-পাতি নহলেও-এদিন দুদিন চলে, খাদ্য নহলে নচলে । কিন্তু বাগানত খাদ্য নাই । দুদিন পিছতে হাহাকাৰ লাগিব, মানুহ মৰামৰি হব ।

যি বাটটো বাগানৰপৰা জিলালৈ গৈছে, সেই বাটটো কেবা ঠাইতো ছিঙিছে । এঠাইত কোনোপধ্যে কোনো প্ৰকাৰৰ গাড়ী পাৰ কৰিব নোৱাৰি । আনবিলাক ঠাইত তলত লোহাৰ জালি পেলাই দি জীপগাড়ী পাৰ কৰি নিব পাৰি ।

সেইবাবে বাগানে দুখন জীপগাড়ী বন্দবস্ত কৰিলে । পাৰ হব নোৱৰা ঠাইডোখৰত দুয়োফালে দুখন জীপ থাকিলে, কেৱল মাজৰ ঠাইখিনিত বস্তুবোৰ মানুহে নিজে কঢ়িয়াই আনিব লাগিব । সিপাৰৰ জীপৰ বস্তু আনি ইপাৰৰ জীপত তুলিব লাগিব । মানুহৰ অভাৱ নাই বাগানত । গতিকে বাগানে সেই বন্দবস্তকে কৰিলে ।

আনহাতে বাগানত বেমাৰ আৰম্ভ হৈছেই । পেটৰ বেমাৰ আৰু জ্বৰ । তেজে শৌচ কৰি সাত বছৰীয়া ল'ৰা এটা মৰি ইতিমধ্যে জাননী দিছেই যে ই অচিৰতে সংক্ৰামক হৈ বিয়পিব । বাগানত হাস্পাতালৰ ঘৰ এটা আছে, কিবাকিবি দৰব সংগ্ৰহ কৰি থোৱা আছে । কিন্তু কোনো ডাক্তৰ নাই । কম্পাউণ্ডাৰো নাই । বেমাৰ হ'লে পাঁচজন মতা আৰু তিনিজনী মাইকীক ৰাখিবৰ বাবে হাস্পাতালত বন্দবস্ত আছে, তাৰ বাহিৰে একো নাই । এসপ্তাহৰ বাবে হলেও, জিলাৰপৰা ডাক্তৰ এজন আনিব নোৱাৰিলে বিপদ আছে ।

ফিন্‌লে চাহাব নিজে ওলাল । তেওঁ লগত চাৰিজন মানুহ ললে, তুল্‌সী, বাস্‌দেও, মাঘো, ৰামু । প্ৰথমতে কথা আছিল যে ভোলাক লব, কাৰণ সি দুই-এজন মানুহক চিনি পায়, আৰু সি বেছ চালাক । কিন্তু, অসুখ হোৱা মানুহবোৰক কোনে চাব । ভোলাৰ দৰবো আছে, আৰু বাগানৰ কুলীৰ ভিতৰত সিয়ে ডাঙৰ বেজ । গতিকে সি থাকিল মাঘো আহিল ।

এজন ডাক্তৰৰ বন্দবস্ত হ'ল, খোৱা বস্তু-বাহানিবো যোগাৰ হ'ল । দেখা গ'ল যে এবাৰতে এখন জীপে ইমানবোৰ বস্তু কঢ়িয়াব নোৱাৰিব । অন্ততঃ দুবাৰ অহাযোৱা কৰিব

লাগিব । এইখিনি কাম কৰোঁতে বিশেষ অসুবিধা নহ'ল । প্ৰথমখন জীপে আহি বস্তবোৰ ভগা আলিটোৰ সিপাৰে থলে । ইহঁত চাৰিওজনে মিলি এককাল দ পানীৰ ঠাইখিনিত বস্তুবোৰ মূৰত তুলি লৈ ইপাৰৰ জীপখনত বোজাই কৰি দিলে । ইপাৰৰ জীপখন বিদায় দি সিহঁতে আকৌ বাকীখিনি বস্তু আনিবলৈ গ'ল । দ্বিতীয়বাৰ জীপখন সিপাৰ আহি পাওঁতে প্ৰায় সন্ধিয়া হ'ল । তুল্‌সী, ৰামুহঁতে বস্তাবোৰ কঢ়িয়াই আনি যেতিয়া ইটো পাৰ পালে তেতিয়া এন্ধাৰ হৈ গৈছে । সিপাৰৰ জীপখন গুচি গ'ল, কিন্তু ইপাৰৰ জীপখন তেতিয়াও আহি পোৱা নাই ।

বস্তাৰ ওপৰতে বহি সিহঁত চাৰিওজনে জীপখন অহালৈ বাট চাই থাকে । ৰামুৱে এটা বিৰী জ্বলাই লৈ কয়, —আগৰ চাহাবৰ লগত মই বহুদিন আগেয়ে এবাৰ জিলালৈ আহিছিলোঁ । চাহাবে কলে বোলে ৰামু মোৰ লগত ব'ল । তোৰ বল আছে, তই থাকিলে সুবিধা হব । বিষুণীয়ে ধৰিলে যে তায়ো মোৰ লগত আহিব । কোনোৰকমে তাইক এৰি আহিব নোৱাৰোঁ । তাইৰ কথা হ'ল, তাই জিলা দেখা নাই, গতিকে জিলা চাবলৈ আহিব, মোৰ কথা হ'ল যে এই আলিটোৰে তাইক মই আনিব নোৱাৰোঁ, গতিকে তাইক এৰি আহিব লাগিব । অৱশেষত কোনোৰকমে তাইক গঁতিয়াই ঘৰৰ ভিতৰত থৈ আহিলোঁ ।

—এই আলিবাটটোৰে কি কৰিছিল তোক ? —মাঘোই সোধে ।

ৰামুই বিৰীডাল দুই হোপা মাৰি পেলাই দি কয়, —মই তেতিয়া সৰু । বাবাই কাহিনী শুনাবলৈ ভাল পাইছিল । বাবাই এদিন কৈছিল যে এই আলিটোৰ কোনোবাখিনি ঠাই দেওলগা । বাবাই বোলে কাৰোবাৰ মুখত শুনিছিল যে এই আলিটো বহুত দিনৰ পুৰণা আলি । এইটো আলিয়েদি বোলে আহামদেছৰ ৰজা-মহাৰজাসকলে হাতী-ঘোঁৰাত উঠি অহা-যোৱা কৰিছিল । ৰণ কৰিবলৈ অহা বিদেশী মানুহবিলাকেও এইটো আলিয়েদি এবাৰ ৰজাৰ প্ৰাসাদ দখল কৰিবলৈ আহিল হেনো ।

বাস্‌দেওৱে কলে, —তয়ো কথাবোৰ সজাই সজাই কব জান । ক'ৰ সৈন্য-সামন্ত আহিব, ইমান দূৰলৈ !

মাঘোই কলে, —ধেৎ, তই মনে মনে থাকচোন বাস্‌দেও । কচোন ৰামু, তাৰ পিছত কি হ'ল ? শুনি ভাল লাগে দেই, ক ।

—এইটো আলিৰ পাৰতে সৈন্যবিলাকে ভাত-পানী খাই শুবলৈ ললে । অলপ পিছতে সিহঁতে দেখিলে গোটেইটো আলিতে জাক জাক মানুহ । প্ৰতিটো মানুহ ঘৰৰ সমান ওখ । সৈন্যবিলাকেও তৰোৱাল উলিয়াই লৈ খেদি আহিল । সিহঁতে তৰোৱালেৰে যিমানেই ঘাপ নামাৰক কিয়, সেই মানুহবিলাকৰ একো নহয় । পাঁচ-ছয় ঘাপ মৰাৰ পিছত সৈন্যজনৰ নিজৰে মূৰটো কিহবাই পাছলৈ টানি লৈ যায়, তাৰ পিছত তাৰ মুখেদি তেজ ওলাই আহে, আৰু সি মৰি থাকে । এশৰো অধিক সৈন্য মৰিল । জীয়াই থকা সৈন্যবিলাক

পলাল । পলাই আৰু ক'ত সাৰে ! পাছপিনৰ পৰা এই দৈত্যবিলাকে ধৰি ছিন্তি মুচৰি মাৰি পেলায় । সৈন্যও শেষ হ'ল—দৈত্যবিলাকো নাইকিয়া হ'ল ।

—সঁচানে মিছা জানো !—তুল্‌সীয়ে আপোনমনে কয় ।

—এই ৰজাবোৰ এতিয়াও আছে নেকি ?—বাসুদেওৱে সোধে ।

—তই সমূলি একো নাজান,—মাঘোই কয় । এতিয়া আৰু ৰজা ক'ত থাকিব ? এই চাহাববোৰ নাছিল জানো ? কি কয় অ' ? হয়, বৃটিছ । বৃটিছ আহিল, ৰজা গ'ল । ৰজাৰ খেল পথাৰতে চাগে চাহ বাগান হ'ল ।

সি অকলে হাঁহে ।

—আমিও আহিলোঁ,—তুল্‌সীয়ে আকৌ নিজকে কোৱাদি কয় ।

—মানুহে অহা-যোৱা কৰেই,—ৰামুৱে কয় । অহা-যোৱা নকৰি কোনোবা এঠাইত আটাইবোৰ মানুহ গোট খাই থাকিলে, এই মাটিবোৰ এনেয়ে পৰি থাকিলহেঁতেন । ইয়াত চাহগছ হৈছে । আন ক'ৰবাত ধান হৈছে, আন ক'ৰবাত ধেঁহু হৈছে ।

—ৰাতি হে আহিল,—বাসুদেওৱে কলে । এতিয়া যদি দীঘল দীঘল সেইবোৰ ওলায়, কি কৰিবি ?

—এতিয়া নোলায় । ৰামুৱে কয় । এতিয়া সেইবোৰ ইয়াত নাই । এই আলিয়েদি দিনভৰ ৰাতভৰ, হৰদম গাড়ী চলি থাকে । ইয়াত আৰু ভূত-পিশাচ, দৈত্য কেনেকৈ থাকিব ?

—ৰচোন,—মাঘোই কয় । এটা কথা মই একেবাৰে বুজি নাপালোঁ । ৰজাই এই দৈত্যজাকক পুহি ৰাখিছিল নেকি ? নহলে, ৰজাক ৰক্ষা কৰিবলৈ সিহঁতে কিয় যুঁজ কৰিবলৈ যাব ?

—যি নহওক,—বাসুদেওৱে কয়, ভাবিলে ভয় লাগে ।

মাঘোই টপৰাই কয়,—তই টিম্‌কীক লগত লৈ আহিব লাগিছিল । তোৰ যি ভয়, টিম্‌কী লগত নাথাকিলে ভয়টো আকৌ বেছি হয় । হয়নে তুল্‌সী, টিম্‌কীৰ বোলে ভয় নাই ? নালাগে, তোক নোসোধো । মই নিজেই জানো । তাইৰ সাহসো আছে বুদ্ধিও আছে । জাহাজত গম পাইছিলোঁ নহয় । সঁচাকৈ, তাই বুদ্ধি কৰি ধৰি নথকা হলে জাহাজৰপৰা পৰি গৈ মই মৰি থাকিলোহেঁতেন ।

তুল্‌সী থিয় হৈ দূৰলৈ চায় । তাৰ পিছত ৰামুক কয়,—তোৰ কথাবিলাক কিজানি সঁচা দেই ৰামু । আজিৰ অৱস্থাটো ভাল দেখা নাই । চাচোন আগলৈ ।

আটায়ে সেইফালে চায় । হাতত দীঘল দীঘল লাঠী লৈ সাত-আঠজন মানুহ সেইফাললৈ আহি আছে । সিহঁতৰ লগত কোনো পোহৰ নাছিল, গতিকে মানুহকেইজনৰ

মুখ ভালকৈ চিনিব নোৱাৰি । কিন্তু দেখোঁতে শকত-আৱত থূলন্তৰ । বাসুদেওৱে দেখিলে যে সেইবোৰ সঁচা মানুহ, কোনো ভূত-প্ৰেত নহয় । সিহঁতে ওচৰলৈ আহি বামুইতক কলে, —হেই কুলী । বস্তাকেইটা দিবি নে মাৰ খাবি ? তাৰাতাৰি ক । যদি ভালে ভালে দিয়, তেনে তহঁতক একো নকৰোঁ । যদি দিব নোখোজ মাৰ খাবি । মাৰি শেষ কৰি তহঁতক ৰাস্তাৰ কিনাৰত পেলাই থৈ যাম ।

তুলসীয়ে কয়, —এইবোৰ আমাৰ বস্তু নহয়, বাগানৰ বস্তু । তহঁতক কেনেকৈ দিম ? আমি নিদিওঁ ।

—নিদিয় নহয় ? —তুলসীৰ ঘাৰতে একোব মাৰিলে । বাকীকেইজনে মাথোঁহঁতক পিটিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে । ইতিমধ্যে তিনিজনে দাঙি এটা বস্তা দূৰলৈ লৈ গ'ল ।

তেনেতে জীপৰ লাইট সিহঁতৰ গাত পৰিল । সিহঁত পলাল ।

তিনিদিনৰ পিনা ডাক্তৰ চক্ৰবৰ্তীয়ে বুজি পালে যে তেওঁ অকলে ইমানবোৰ বেমাৰীৰ তত্ত্বাৱধান কৰাটো অসম্ভৱ । ডাক্তৰজন আচলতে দয়ালু প্ৰকৃতিৰ লোক আছিল । মানুহৰ দুখ দেখিলে তেওঁ নিজেও দুখ পাইছিল । তেওঁ দেখিলে যে ৰূপহীজানত যিমান বেমাৰী, তাৰ আধাখিনিকো ৰাখিবলৈ হাস্পাতালত ঠাই নাই । যি সক ঘৰটোত কুলীবিলাকে কেতিয়াবা পূজা আদি কৰিছিল, সেই ঘৰটোও তেওঁ হাস্পাতাল কৰি ললে । তাত ছজন মানুহৰ স্থান হ'ল । বাকীখিনি বেমাৰী লাইনত থাকিল ।

তাত অসুখবিলাকো নানা ধৰণৰ । আটাইতকৈ বেছি পেটৰ কামোৰ, তাৰ পিছতে জ্বৰ । কিছুমানৰ হাতে-ভৰিয়ে ঘা-ময় ঘা । কিছুমানৰ আকৌ হাত-ভৰি ভঙা । কিছুমানৰ কঁকালৰ বিষ, পিঠিৰ বিষ । লাইনত থকা মানুহখিনিৰ চিকিৎসা লাইনৰ মানুহেই কৰে । সিহঁতৰ ভিতৰতে বেজ আছে ! পেটৰ কামোৰ হলে, কিবা গছৰ পাত থেতেলি ৰস উলিয়াই সেই ৰস খুৱাই দিয়ে । জ্বৰতো একে কথা, বেলেগ এবিধ পাতৰ ৰস । হাত-ভৰি ভাঙিলে তেনেকৈ কিবা গছৰ ডাল আৰু শিপা বান্ধি থয় । পাত শিপা বান্ধোতে বান্ধোতে কিছুমানৰ হাড় গেলি পচি যায় । কাচিৎ কেতিয়াবা দুই-এজন ভাল হৈ উঠে ।

ভোলাই সুধা সমুদ্ৰ, বেছিদিন আৰু ক'লা বড়িৰে পাৰেমানে চিকিৎসা কৰে । জ্বৰ-পেটৰ অসুখত সুধা সমুদ্ৰ, বেছি জ্বৰ হলে বেছিদিন আৰু গাৰ বিষত ক'লা বড়ি । কিন্তু ভোলাৰো দৰৱ শেষ হৈ আহিছে । আৰু বাৰ-তেৰ দিন পিছত হাট বহিব । সেই হাটত পাবও পাৰে দৰৱ, নাপাবও পাৰে ।

ডাক্তৰে অনুমান কৰে, লাহে লাগে ক'লাজ্বৰ আৰম্ভ হব । যেনেকৈ মানুহৰ জ্বৰ উঠিয়ে মূৰ পাইছেগে, তেওঁৰ সন্দেহ নাথাকে যে কিবাকে, কিবা কাৰণত গোটেইটো অঞ্চলতে বেয়া বেমাৰ কড়িওৱা মহ বিয়পি পৰিছে । পানীবোৰ কিবা কাৰণত দূষিত হৈ গৈছে ।

‘গতিকে বেমাৰ আৰু বাঢ়িব ।তেওঁ কোনো প্ৰতিবেধকৰ কথা ভাবিব নোৱাৰে ।মেলেৰিয়া, ক’লাজ্বৰৰ প্ৰতিবেধক দৰব কোনে আনিব, কোনে দিব ? পানী তপতাই খাবলৈ কলে, কোনে শুনিব ? আঁঠুৱা তৰি শুবলৈ কলে কোনে আঁঠুৱা তৰিব ? আৰু ওৰে দিনটো জংঘলৰ মাজত কাম কৰোঁতে যে মহে খাব তাক কেনেকৈ ৰোধ কৰা যাব ? গতিকে ডাক্তৰে, মেনেজাৰে অসহায়ভাৱে চাই থাকিব আৰু কুলীবোৰ তেওঁলোকৰ চকুৰ আগতে মৰি মৰি থাকিব । আৰু তেওঁ বা নিজে বাগিচাত কেইদিন থাকিব পাৰিব ?

বহু ভাবি-চিন্তি তেওঁ মেনেজাৰক কলে যে ইয়াৰে দুজন ডেকা ল’ৰাক তেওঁ সাধাৰণ দুই-এটা কথা শিকাব লাগিব । মেনেজাৰে কলে যে সেইটো সম্ভৱ নহব ।

—সিহঁতৰ কোনেও আখৰকে চিনি নাপায়, তাহাঁতক কি শিকাব ডাক্তৰ ?

—মই সিহঁতক ডাক্তৰি শিকাবলৈ যোৱা নাই, ফিন্‌লে চাহাব । আখৰ চিনি নোপোৱাকৈয়ে কোনোবা এজনে আপোনাৰ ঘৰৰ কাম কৰি নিদিয়ে জানো ? সিহঁতেই আপোনাক চাহ বনাই দিয়ে, ভাত বনাই দিয়ে, আপোনাৰ ঘৰ পৰিষ্কাৰ কৰে । আপোনাৰ খোৱা পানীখিনিও সিহঁতেই যোগাৰ কৰি দিয়ে; আপোনাৰ বজাৰ কৰে, বয়-বস্তুবোৰ যথাস্থানত থয় । তেনে ? আন কথা মই বাদ দিলোঁ বাৰু । শৌচখিনি এটা পাত্ৰত লৈ, নাইবা যেই কোনো পাত, ময়লা কাপোৰ আদিৰে লৈ গাঁতত পেলাবলৈ, আখৰ চিনাৰ কি প্ৰয়োজন ? পানী উতলাই বেমাৰীক দিয়াৰ কাৰণেই বা লেখা-পঢ়া জনা মানুহ হব লাগে কিয় ?

—হাস্পাতালৰ কথালৈ আহোঁ । এজন মানুহৰ কঁপনি উঠিলে, এই ল’ৰাজনে বুজিব, জ্বৰ উঠি আহিছে । মুখখন দেখিলেই বুজিব, বমি হব এতিয়া । মূৰ জোকাৰি থকা দেখিলে বুজিব জ্বৰটো বেছি হৈছে ।

—তাৰ পিছত কি হব ডাক্তৰ ? সেইখিনি বুজি পালেইতো নহব । বুজি পাই কিবা কৰিব লাগিব । দৰব দিব লাগিব । আখৰ চিনি নোপোৱা মানুহজনে দৰববোৰ কেনেকৈ চিনি পাব ?

—ফিন্‌লে চাহাব, —ডাক্তৰে কয় । আপুনি জানো কি ভাবিছে মই কব নোৱাৰোঁ । মহ আপোনাক সঁচা কথাটো কৈ দিব খোজোঁ । মই ইয়ালৈ পাঁচশ বিধ দৰব লৈ অহা নাই । কোনেও আনিব নোৱাৰে । ইয়াতে মই মিক্সাৰ বনাওঁ, দেখিছে নহয় ? ইয়াতে বোলে কোনোবা এজনে সুধা সমুদ্ৰ, বেছিলিন আদি দি আহিছে । সিও মিক্সাৰ । তিমান বেয়াও নহয় । দ্বিতীয় কথা, —মই ইয়াত আৰু কেইদিন থাকিম ? তৃতীয়, মোৰ পাছৰজন ডাক্তৰ আহি পাওঁতে যদি, ধৰক, দুসপ্তাহ লাগে, তেতিয়া যৎসামান্য পৰিচৰ্যা হলেও কোনে কৰিব ? আৰু, শেষত আটাইতকৈ বিপদৰ কথা হ’ল যে মোৰ বোধেৰে আৰু এমাহ দুমাহলৈ বেমাৰীৰ সংখ্যা বাঢ়ি থাকিব, নকমে ।

—গতিকে আপুনি মোৰ কথা শুনক, আপুনি অন্ততঃ দুজন ডেকা ল'ৰা বিচাৰি আনক । সিহঁতৰ অইন কোনো গুণ নালাগে, মাত্র মানুহৰ দুখ পতিয়াবপৰা ধৰণৰ হব লাগে আৰু ঘিণ নথকা হব লাগে ।

তুল্সীক বিচাৰিব নালাগিল । বাগানৰ প্ৰায়সকলে তাৰ কথা জানে । ৰূপহীঘাটৰ নৈত উটি যোৱা ল'ৰাটোক বচোৱা কথাটো প্ৰায়বোৰ মানুহে শুনিছে । গতিকে সি হ'ল এজন । ভোলাই আন এজন ল'ৰাক বিচাৰি উলিয়াই আনিলে, তাৰ নাম বিশ্নাথ ।

বিশ্নাথক জনা মানুহৰ সংখ্যা কম । সি প্ৰায় অকলে থাকে । নিজৰ কাম কৰে, কথা কম কয় । ল'ৰাটো অলপ চাপৰ, চুলিবোৰ থিয়, বুকু ওখ, বাউসী পূৰঠ । মুঠতে বলবান । সি যেন সদায় কিবা ভাবি থাকে । ভাবি থকাৰ কাৰণেই নেকি তাৰ চকু দুটা তীব্ৰ । বয়সত তুল্সীৰ সমান যেন দেখি, কিন্তু সি তুল্সীতকৈ এবছৰমান সৰু । তাৰ বিষয়ে ভোলাই অলপ-চলপ জানে ।

বিশ্নাথৰ মাক-বাপেক নাই । আছিল । অসময়ে আহোঁতে বাটতে দুয়োৰে মৃত্যু হয় । মাকক সি অতিপাত ভাল পাইছিল, আৰু বাটত নানা যাতনা ভুগি তাৰ মাক মৰি গৈছে । কোনেও তাক অকণো সহায় নকৰিলে, কোনেও মাত এষাৰ নিদিলে । গতিকে তাৰ মনত কিবা এটা দুখ আৰু ক্ষোভ বৈ গ'ল । সি ভনীয়েকজনীক লগত লৈ ৰূপহীজান পালেহি । তাইৰ তেৰ বছৰ পূৰ নহওঁতেই কোনোবা ল'ৰা এটাই তাইক পলুৱাই নিলে । এবছৰ মাৰ-ধৰ কৰি, তাইক সি এৰি দি আন কোনোবা এজনী ললে । তাৰ ভনীয়েকজনী আহি তাৰ লগত তিনিমাহ থকাৰ পিছত আন এটা ল'ৰাই তাইক নিলে । তাৰ লগত ডেৰ বছৰ থকাৰ পিছত তাই মৰে । কোনোবাই তাক কৈছিল যে তেতিয়া তাইৰ পেটত বাচ্চা আছিল, আৰু তাইৰ মতাটোৰ গোৰৰ্ত বাচ্চাটোও মৰিছিল, তায়ো মৰিছিল ।

ইয়াৰ পিছত বিশ্নাথে দুয়োটা ল'ৰাকে বিচাৰি ফুৰিলে । আচলতে সিহঁতৰ এটাও ল'ৰা মানুহ নহয় । প্ৰথমজনৰ বয়স পঁয়ত্ৰিশমান হব । এদিন বিশ্নাথে তাক লগ পালে । হাতৰ দাখনেৰে তাক এঘাপ মাৰিলে । ঘাপটো তাৰ বাউসীত পৰিল । সি ইমান চিঞৰিলে যে তৎক্ষণাতে মানুহ আহি গ'ল, বিশ্নাথ আঁতৰি আহিল । দ্বিতীয়জনৰ বয়স প্ৰায় চল্লিশৰ ওচৰ । বিচাৰি বিচাৰি তাকো এদিন উলিয়ালে । সিদিনা তাৰ হাতত দা নাছিল, আছিল এডাল চুটি লাঠী । একোৰ গাত পৰাৰ পিছত সেই মানুহজনেও আনিলে এডাল লাঠী । বিশ্নাথৰ হাতে-ভৰিয়ে কোব পৰিল । বিশ্নাথেও কোবালে । কিবা উপায়ে সি নিজৰ মূৰটো বচাই ৰাখিলে, কিন্তু কোবত তাৰ গাৰ আন ঠাই জেৰজেৰীয়া হৈ গ'ল । মানুহজনৰ উৎসাহ বাঢ়ি গ'ল আৰু যিমান পাৰে তিমান সি বিশ্নাথক কোবালে । অৱশেষত বিশ্নাথৰ দুইহতীয়া এটা কোব তাৰ মূৰত পৰিল আৰু সি বাগৰি পৰি থাকিল ।

ডাক্তৰে মাথোন এষাৰ কথা সিহঁতক সুধিছিল, —বেমাৰী মানুহৰ কষ্টৰ বাবে তহঁতৰ দুখ লাগে ?

তুলসীয়ে কৈছিল—লাগে ।

—তোৰ ? ডাক্তৰে বিশ্নাথক সুধিছিল ।

—মোৰো কষ্ট হয়, —বিশ্নাথে কলে ।

—হব তেনেহলে ।—ডাক্তৰে কলে । তইঁত দুয়ো আজিৰপৰা ইয়াত ডাক্তৰ হলি । ৰ, ৰ, মোক কবলৈ দেচোন । ময়ো ডাক্তৰ । মই জানো তইঁতে লেখা-পঢ়া নাজান । মই যেনেকুৱা ডাক্তৰ, তইঁত তেনেকুৱা ডাক্তৰ নহৱ । কিন্তু ডাক্তৰৰ বহুখিনি কাম তইঁতে কৰিব পাৰিবি । তইঁত দুয়ো ডেকা, দুয়ো বুদ্ধিমান, মানুহৰ কষ্ট হলে দুয়ো কষ্ট পাব । তেনেহলে হৈ গ'ল । তিমানেই হব । বাকীখিনি কথা মই তইঁতক বুজাই দিম ।

—ডাক্তৰ চাহাব ! চালাম,—কোনোবাই মাতিলে । মুখ ঘূৰাই ডাক্তৰে দেখিলে এজনী ছোৱালী । কুলী ছোৱালী । ডাক্তৰ আচৰিত হৈ গ'ল । কুলী ছোৱালীৰ সাজ, কিন্তু তাই যেন কুলী ছোৱালী নহয় । ক'ৰবাত তাইৰ কিবা এটা বিশেষত্ব আছে, তেওঁ ঠিক ধৰিব নোৱাৰে ।

—কাৰ অসুখ ?—তেওঁ সুধিলে ।

—ডাক্তৰ চাহাব !—তাই আকৌ কলে ।

—নকৰ কিয়, কাৰ অসুখ । ইয়াত নে লাইনত ।—ডাক্তৰে সোধে ।

—ডাক্তৰ চাহাব, মোৰ নাম বিষ্ণী ।—তাই কয় ।

কোনো কাৰণ নোহোৱাকৈ ডাক্তৰে খিক্খিক্কৈ হাঁহে । বিশ্নাথ আৰু তুলসী দুয়ো তেওঁৰ ফালে অবাক হৈ চাই থাকে । হাঁহি থামিলত ডাক্তৰে কয়,—

—বাবু, তই কিষ্ণী, কিষ্ণা, কৃষ্ণা । এতিয়া ক, কাৰ কি হ'ল ।

এইবাৰ হাঁহে তাই । শাৰীৰ আঁচলটো দাঁতেৰে চেপি ধৰি তাই খিক্খিক্কৈ হাঁহে । খন্তেক পিছতে তাই, হাতযোৰ কৰি কয়, —মাফ কৰিব ডাক্তৰ চাহাব । মই মাফ মাগিছোঁ । মোৰ হাঁহি উঠি গ'ল, গল্‌তি হৈ গ'ল । মোৰ নাম কিষ্ণী, কিষ্ণা নহয়তো । বিষ্ণী, বিষ্ণী ।

—বিষ্ণী ?—ডাক্তৰে নিজকে কয় । বিষ্ণীৰ একো অৰ্থ নহয় । কিষ্ণা ভাল, কৃষ্ণাৰপৰা কিষ্ণা হৈ গ'ল ।

—আপুনি যদি কয় ডাক্তৰ চাহাব সেয়ে হব । ডাক্তৰ চাহাব, আপুনি আমাৰ চাহাবক কৈ দিব যে মোৰ নামটো কিষ্ণা হৈ গ'ল । নহলে হাজিৰা বাবুৱে গোলমাল কৰিব । কি কৈছিলে,—কিষ্ণা ? হ'ব, কিষ্ণা ।

—ৰবি, ৰবি, —ডাক্তৰে কলে । বিষ্ণীৰো এটা অৰ্থ হব পাৰে । বিষ্ণী ? বিষ্ণু । বিষ্ণু মতা বিষ্ণী মাইকী । হবও পাৰে । হবও পাৰে, হয় কিজানি । টানি-মানি আনিব পাৰি বোধকৰো বিষ্ণুৰপৰা ।

—নালাগে ডাক্তৰ চাহাব, —তাই কয় । টানি-মানি কৰিব নালাগে । সহজতে ওলাই আছে, —কিষ্ণা । আপোনাৰো ভাল লাগিছে । মই কিষ্ণাই হৈ গলোঁ ।

তুল্সীয়ে কয়, —হেই বিষ্ণী ! কি ধকি আছ ? নকৰ কিয়, কাৰ ক'ত কি হৈছে । তাই কথা পালে নেৰে ।

—কিষ্ণা —বিষ্ণীয়ে সংক্ষেপে কয় ।

সিহঁত দুয়োৰে ফালে চাই ডাক্তৰে কলে, —তহঁত দুয়োৰে নাম কি নকলি নহয় । এই ছোৱালীজনী ভাল, আহিয়ে নিজৰ নাম কৈ দিছে । কচোন, তোৰ কি নাম ?

—তুল্সী । —সি কয় ।

—বিশ্নাথ । —ইজনে কয় ।

—এতিয়া তহঁত আটায়ে যা । এঘণ্টা পিছত আহিবি । বাগানত কাম কৰা মানুহ যেতিয়া ঘণ্টা মানে কি বুজি পাব । এঘণ্টা পিছত আহিবি, তেতিয়া মই তহঁতক কেইটামান বেমাৰী দেখুৱাম । একো টান নহয় কামবোৰ । কেৱল তহঁতে ঘিণ কৰিব নোৱাৰিবি । শৌচ, পেচাব, তেজ, বমি, ঘা, ফোঁহা —এইবিলাক ঘিণ কৰিব নোৱাৰ । আৰু ঘিণ কৰিবলৈ কি আছে ? অ' ৰ, তই কিয় আহিছিলি নকলি নহয় বিষ্ণী ।

—ডাক্তৰ চাহাব, ইহঁতে ইয়াত কাম কৰিবতো । এই হাস্পাতালত ? চাহাব, মাফ কৰিব । ময়ো ইয়াতে কাম কৰিম । চাহাব, মই পাৰিম । কিষ্ণা —মানে মোৰ নাম কিষ্ণা ।

ডাক্তৰ উঠিছিল, আকৌ বহিল । বহুত সময় মনে মনে তেওঁ কিবা ভাবিলে, তাৰ পিছত কলে, —কিয় ? —পাত তোলোতে খুব কষ্ট হয় ?

—নহয় চাহাব, সেইবাবে নহয় । —তাই কয় । কষ্ট পোৱা বুলি ভাবিলে পাত তোলোতেওতো ফাকি মাৰিব পাৰোঁ । কষ্টৰ বাবে নহয় । যেই শুনিলোঁ আপুনি কুলীক ডাক্তৰ বনাব, তেতিয়াই মই দৌৰি আহিলো চাহাব । আমাৰ মানুহবোৰ মৰি আছে । মই অকলে সুখত থাকি কি কৰিম ?

ডাক্তৰে তলমূৰ কৰি কিবা ভাবে । তাৰ পিছত কয়, —বাৰু এঘণ্টা পিছত আহিবি । তই ৰাতিৰ ডিউটি কৰিব নোৱাৰিবি । হব বাৰু যা ।

ডাক্তৰক অবাক কৰি দি তাই ডাক্তৰৰ ভৰি দুখন চুই সেৱা কৰিলে । তাইক দেখি তুল্সী আৰু বিশ্নাথেও ভৰি চুই সেৱা কৰিলে । তাৰ পিছত তিনিও ওলাই গ'ল । ওলাই যাওঁতে বিষ্ণীযে কৈ গ'ল, —চাহাব, নামটো কিষ্ণা ।

ডাক্তৰৰ উপদেশ অনুসৰি তুল্‌সী আৰু বিশ্‌নাথে বেমাৰী ৰখা ঘৰটো এটা হাস্পাতাল কৰি তুলিছে । ঘৰৰ বাহিৰ ফালে গোটেইটো চৌহদ সিহঁতে চাফা কৰি ধুনীয়া কৰিছে । ভগা-ছিগা ড্ৰামবোৰ কাটি ঘৰটোৰ বাহিৰত তিনি চাৰি ঠাইত থৈ দিছে, যাতে জাবৰ, ময়লা আদি তাতে পেলাই দিব পাৰি । অলপ দূৰত কেইটামান গাঁত খান্দিছে যাতে বেমাৰীৰ ময়লা কাপোৰ আদি তাত পেলাই দি পিছত গাঁতটো পুতি পেলাব পাৰি । বহল মুখৰ টিন কিছুমান সমানকৈ কাটি বেমাৰীসকলৰ ওচৰত থৈ দিছে যেন বেমাৰীয়ে সেইবোৰ দৰ্কাৰত লগাব পাৰে । সৰু সৰু মেজ কেইখনমান যোগাৰ কৰি তাকো কোঠাৰ ভিতৰত ৰাখি থৈ দিছে । তিনিটা এলুমিনিয়ামৰ টৌ ধুই-পিহি পৰিষ্কাৰ কৰি ভিতৰতে ৰাখি দিছে, আৰু দুটা মগ ।

ডাক্তৰে কিছুমান পাউদাৰ সিহঁতক দি গৈছিল । পাউদাৰবিলাক সিহঁতে মজিয়াত ছটিয়াই দিয়ে । এটা পাত্ৰত উতলোৱা পানী থৈ দিয়ে । বেৰত থকা ৰেক্‌বোৰ সিহঁতে ভালকৈ পৰিষ্কাৰ কৰি তাৰ ওপৰত নানা ৰকমৰ দৰবৰ বটল আৰু দৰবৰ টেমাবোৰ থয় । কলঘৰৰপৰা সিহঁতে দুটা চাহপাতৰ খালী বাকচ যোগাৰ কৰে । ভিতৰত ঠাইৰ নাটনি হোৱা বাবে, দুয়োটা বাকচ সিহঁতে বাৰাণ্ডাৰ দুই মূৰত থৈ দিয়ে । বেমাৰীৰ লেতেৰা কাপোৰ তাত থব পৰা যাব । এটা বাকচ মতা মানুহৰ বাবে, আনটো মাইকীৰ । ওপৰত ঢাকি দিবৰ বাবে সিহঁতে দুচলা তক্তাও যোগাৰ কৰে । লেতেৰা কাপোৰ বাকচৰ ভিতৰত থৈ ওপৰত তক্তাৰ ঢাকোনখন ভালকৈ দি থৈ দিলে, তাত মাখি সোমাব নোৱাৰে ।

বিশ্‌নাথ আৰু তুল্‌সীয়ে চুটি হাফপেণ্ট আৰু হাত থকা বনিয়ন চোলা পিন্ধে । বনিয়নটো হাফপেণ্টৰ ভিতৰত সুমুৱাই লয় । দুয়ো কোমৰত এটুকুৰাকৈ অইল ক্লথ বান্ধি লয় । বিষ্‌ণীৰ কাপোৰ দুযোৰ । এযোৰ পাতল সেউজীয়া, আনযোৰ সামান্য গুলপীয়া । এটা ব্লাউজ, এখন শাৰী । শাৰী দুখন ঠেক পুতলৰ, আঁঠুৰপৰা এবেগেতমান তলত পৰি থাকে । বিশ্‌নাথ আৰু তুল্‌সীৰো কাপোৰ দুযোৰকৈ । ৰাতিপুৱাৰপৰা বনিয়ন হাফপেণ্ট, আবেলিৰপৰা কামিজ আৰু হাফপেণ্ট । ডাক্তৰৰ উপদেশ যে সিহঁতে হাস্পাতালৰপৰা গৈ এযোৰ কাপোৰ গৰম পানীত ভালকৈ সিজাই দিব আৰু বাকীযোৰ পিন্ধিব ।

ডাক্তৰ চক্ৰবৰ্তীৰ উপদেশ সিহঁতে আখৰে আখৰে পালন কৰে । ডাক্তৰ চক্ৰবৰ্তীক সিহঁতে চক্‌ৰতী বুলি কয় । এনেকুৱা মানুহ পৃথিৱীত নহয় । ইমান মৰমিয়াল, ইমান দয়ালু । সিহঁতে তেওঁক দেখিলেই এশহাত দূৰৰপৰা নমস্কাৰ কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰে । আটাইবোৰ কুলীৰ মনত তেওঁ ভগৱান । সিহঁতৰ মনত তেওঁ সম্পূৰ্ণ দেৱতা হৈ গ'ল, যিদিনা তেওঁ কুলীমাইকীৰ ভৰি চুলে ।

মাইকীজনীৰ গেৰোৱাৰপৰা ভৰিৰ পতালৈ উখহি গৈছিল, আৰু তাই খোজ কাড়িব নোৱৰা হৈ গৈছিল । ডাক্তৰ চক্ৰবৰ্তীয়ে তাইৰ ভৰিখন ধৰি ছুৰিৰে ফালি ভিতৰৰপৰা কাঁচৰ

টুকুৰা এটা বাহিৰ কৰি আনিছিল । কুলীমাইকীৰ ভৰি চুবলৈ তেওঁ অকণো সংকোচ নকৰিলে । তেওঁ, —ভাক্তৰ চক্ৰবৰ্ত্তী, সিদিনাৰপৰা দেৱতা হৈ গ'ল ।

সাধাৰণতে বিষ্ণীয়ে মাইকী মানুহখিনিক চায়, আৰু ইহঁত দুয়ো মতা মানুহৰ তদাৰক কৰে । যদিও ইহঁত দুজন, হয় তুল্সী নহয় বিশ্নাথ, কিবাকিবি কামত বাহিৰলৈ অহাযোৱা কৰি থাকে । আৰু মুনিহ তিৰোতা বেমাৰীৰ ভিতৰত বিশেষ কোনো প্ৰভেদ নাই, —একে ধৰণৰ বেমাৰ । বিষ্ণীয়ে মাজে সময়ে মতা মানুহক চায়, তুল্সীহঁতেও মাজে মাজে মাইকীক চায় । আৰু ঘৰো একেটা । মাজতে পাঁচ ফুট ওখ এখন বাঁহৰ বেৰ, এফালে মতা সিফালে মাইকী ।

বিশ্নাথক এদিন বিষ্ণীয়ে কৈছিল, —তই সদায় মন মাৰি থাক কিয ?

—তই সদায় হাঁহি থাক কিয় ? —সি প্ৰশ্নেৰে উত্তৰ দিছিল ।

—মই যদি মন মাৰি থাকিবলৈ আৰম্ভ কৰোঁ —তাই কৈছিল, তেনে তই হাঁহি থাকিবলৈ আৰম্ভ কৰিবি নেকি ?

বিশ্নাথে উত্তৰ দিছিল, —তোৰ লগততো মোৰ কোনো জেদ নাই যে তই হাঁহিলে মই কান্দিম আৰু তই কান্দিলে মই হাঁহিম । আৰু, তই নোৱাৰ ।

—কি নোৱাৰোঁ ? —তাই সুধিছিল ।

—তই মন মাৰি থাকিব নোৱাৰ । —সি কৈছিল ।

—মন মাৰি থকাটো ইমান টান কাম যে তোৰ বাহিৰে আনে মন মাৰি থাকিব নোৱাৰে, নহয় জানো ? হাঁহিবিলাক মানুহৰ এনেয়ে ওলায়, তাত যত্ন নালাগে । সেইবাবে তই নাহাঁহ ।

বিশ্নাথে কয়, —তই হাঁহি থাক, কথাবোৰ হলে খং উঠাৰ দৰে কৈ দিয কিয় ? সদায় নহয়, কেতিয়াবা কেতিয়াবা । কিয় ?

কোনোবা এজনী মাইকীয়ে ভিতৰৰপৰা চিঞৰে, —পানী । পানী দে ।

তাই ভিতৰলৈ গৈ থাকোঁতে কৈ যায়, —তই অকণমান ৰ । এতিয়াই আহিম ।

সি হঠাৎ কৈ দিয়ে —কিষ্ণা ।

তাই খন্তেকৰ বাবে ঘূৰি চাই ভিতৰলৈ সোমাই গ'ল । মাইকীজনীক পানী অলপ খুৱাই দি বাৰাণ্ডালৈ ওলাই আহি বিষ্ণীয়ে দেখিলে যে বিশ্নাথ তাত নাই । ভিতৰলৈ চাই দেখিলে যে বিশ্নাথে মানুহ এজনৰ কপালখনত হাত দি আছে । অলপ তেনেকৈ হাত দি চাই সি উঠি আহে । বিষ্ণীও ভিতৰলৈ যায় । বিশ্নাথে বাকচ এটাৰপৰা ফটা কাপোৰ

এখন উলিয়াই আনি কেবাটা ভাঁজ কৰি পানীত ডুবাই তিয়াই ললে । তাৰ পিছত কাপোৰখিনি তাৰ কপালত দি থলে । মানুহজনে কঁপি আছিল । সি আন এখন ডাঠ চাদৰৰ দৰে কাপোৰ আনি তাৰ গাৰ ওপৰত ঢাকি দিলে ।

—জ্বৰটো বেছি হৈছে, নহয় ?—বিষ্ণীয়ে সোধে ।

সি একো নামাতে । কেইটামান ডাঙৰ বটলত মিক্সাৰ কিছুমান কৰা আছিল । এটা গিলাচত সি তাৰপৰা মিক্সাৰ অলপ ঢালি লৈ আহি মানুহজনৰ মূৰটো অলপ দাঙি ধৰি, তাক কলে, —মুখখন মেল ।

মানুহজনে চকু মেলি চালে । তাৰ চকু দুটা তল্‌বল্‌ কৰে ৰঙা । সি এবাৰ বিষ্ণীৰ আৰু এবাৰ বিশ্‌নাথৰ ফালে চালে । গিলাচটো হাতত লৈ থাকি, বিশ্‌নাথে আকৌ কলে, —মুখখন মেল, দৰব খা ।

সি দৰবখিনি খালে । কিন্তু কঁপনি কমক চাৰি বেছিহে হ'ল । এনেকুৱা লাগিল যেন সি বিছনাৰপৰা বাগৰি পৰি যাব । বিশ্‌নাথে তাক জোৰ কৰি ধৰি থাকিল । এনেতে কোঠাটোৰ সিমূৰে থকা বিছনাখনৰপৰা এটা শব্দ হ'ল । তাত চৈধ্য-পোন্ধৰ বছৰৰ ল'ৰা এটা আছে । তাৰ বমি আৰু শৌচ । মাজে মাজে শৌচৰ লগত তেজো পৰে ।

বিশ্‌নাথে থিয় হৈ সেইফালে চায়, আৰু এবাৰ কঁপি থকা মানুহজনলৈ চায় ।

—তই যা, মই তাক ধৰি আছোঁ—বিষ্ণীয়ে কয় । বিছনাৰপৰা সি বাগৰি নপৰিলেই হ'ল । নহলে, ধৰি থাকিলেই তাৰ জ্বৰ নকমে । যা ।

বিশ্‌নাথে বমি কৰি থকা ল'ৰাটোৰ ওচৰলৈ গৈ তাৰ মূৰটোত ধৰি থাকে । এতিয়া আৰু বাচন-বৰ্তন বিচাৰি একো লাভ নাই । মাটিৰপৰা বমিবোৰ উঠাবই লাগিব । কম উঠোৱা যি কথা, বেছি উঠোৱাও সেই একে কথা । বমি শেষ হোৱাৰ পিছত তাৰ মূৰটো বিশ্‌নাথে আকৌ গাৰুত থৈ দিয়ে । তেতিয়া সি গম পায় যে তাৰ গাৰ তলত পাৰি দিয়া কাপোৰখন তেনেই লেতেৰা হৈ গৈছে । সি কেৱল বমিকে কৰা নাই । সি ভৰিৰ ফালৰপৰা কাপোৰখনৰ এফাল টানি আনে । কিন্তু ল'ৰাটোক এখন হাতেৰে দাঙি আনখন হাতেৰে কাপোৰখিনি উলিয়াই অনাটো তাৰ অসুবিধা যেন লাগে । গোটেই মজিয়াখনত লেতেৰাবোৰ পৰি যাবও পাৰে ।

বিষ্ণীয়ে বুজি পায় । তাই ওচৰলৈ গৈ বিশ্‌নাথক কয়, —তই কাপোৰখন এৰি দে । তাক অলপ অলপকৈ দাঙি দে, কাপোৰখন মই উলিয়াই আনিম ।

সি তাই কোৱামতে ল'ৰাটোক কঁকালৰপৰা দাঙি ধৰে, আৰু বিষ্ণীয়ে উলিয়াই আনোতেই ভাঁজ ভাঁজ কৰি কাপোৰখন উলিয়াই আনে । তাই এনেকৈ ভাঁজ কৰে যে কাপোৰত কি লাগি আছে দেখা পোৱা নাযায় ।

—তই জান ।—বিশ্‌নাথে কয় ।

—মই সেইখিনিতে থিয় হৈ আছিলোঁ ।—তাই কয় ।এইবিলাক কামত দুজন হলে সদায় সুবিধা ।নাই, তই কিয় মাতিবি ? তই অকলে সব কৰিব পাৰ ।কিয় মাতিবি ?

তলত পাৰি দিবলৈ আন কাপোৰ আৰু নাই ।সিটো কোঠাত কিজানি আছে ।বিষ্ণী তাতেই গামোচাৰ দৰে কাপোৰ এখন দেখি, সেইখন ভাঁজ কৰি জাপি ল'ৰাটোৰ কঁকালৰ তলত সুমুৱাই থয় ।কিছু সময়ৰ বাবে সি শান্ত হৈ শুই থাকে ।সিহঁত দুয়ো আঁতৰি আহে ।

—এই ল'ৰাটোক দেখি ডাক্তৰে যেন গহীন হৈ গৈছিল, নহয় ?—বিষ্ণীয়ে কয় ।

—ডাক্তৰৰ মুখৰফালে মই চোৱাই নাছিলোঁ,—বিশ্‌নাথে কয় ।

—তইনো কাৰফালে চাই থাক ?—তাই সোধে ।

সি তাইৰ ফালে চাই হাঁহে, একো নকয় ।

—কি ভাবি থাক ?—তাই আকৌ সোধে ।

এইবাৰো সি নামাতে ।তাই তাৰ ফালে চাই মুখ ঘূৰাই আনে, আকৌ এবাৰ চায়, আৰু কয়,—কথা কবলৈ তই টান পাৱ ।ৰ মই মাইকীকেজনীক দৰব খুৱাই আহোঁ । তই ইয়াত থাকিবি, নে মোৰ লগে লগে আহিবি ?

—ব'ল ।—বিশ্‌নাথে কয় আৰু তাইৰ লগে লগে সিফালৰ কোঠাটোলৈ যায় । তিনিওজনীৰে জ্বৰ ।দুজনী লালকাল দি পৰি আছে ।এজনীয়ে অলপ ভাল পাইছে । ভাল হোৱাজনীক কাইলৈ ঘৰলৈ পঠাবপৰা যাব ।বাকী দুজনীৰ অৱস্থা বেয়া ।এজনীৰ একেবাৰে হুচ নাই ।তাই হাত-ভৰিবোৰ মাৰি থাকে, গাৰ কাপোৰ-কানি পেলাই দিয়ে । আৰু মুখখন মেলি থাকে ।তাইক পানীকে লাগি থাকে ।বিষ্ণীয়ে প্ৰতিজনীৰে হাতত ধৰি চায়, কপাল চুই চায় ।চকু দুটা চায় ।ডাক্তৰে যেনেকৈ পৰীক্ষা কৰে, তায়ো তেনেকুৱা কৰে ।

—কেনে দেখিলি ?—বিশ্‌নাথে সোধে ।

—ভাল, বহুত ভাল ।—তাই কয় ! চিন্তা কৰিব নালাগে, ভাল হৈ যাব ।

বিশ্‌নাথে শব্দ কৰি হাঁহে ।

দুটা ডাঙৰ বটলত দৰব আছে ।তদুপৰি কেইটামান টেব্‌লেটো আছে ।প্ৰথমে তাই পনীয়া দৰববোৰ তিনিওজনীকে খুৱায় ।তাৰ পিছত দুটা টেব্‌লেট এটা এটাকৈ দুইজনীক দিয়ে ।তাৰ পিছত ওলাই আহে ।

বাহিৰলৈ আহি বিষ্ণীয়ে কয়,—ইমান সহজে পাৰিম বুলি মই জনা নাছিলোঁ ।মই ভাবিছিলোঁ,—ভয় লাগিব ।আৰু লেতেৰা দেখিলে, গন্ধ ওলালে বেয়া লাগিব ।

—তই নিজে নিজে কিয় ইয়ালৈ আহিলি ?—সি সোধে ।

—এনেয়ে । কথাটো শুনা মাত্রকে মোৰ মনত খেলালে, মই যাব লাগে । মই আহিলোঁ । আৰু বেমাৰ হলে মানুহবোৰে আশ্ৰয বিচাৰে । নহয়—আশ্ৰয নহয় । কচোন কি বিচাৰে ? কেনেকৈ কয জানো ! কি বিচাৰে ?

—মৰম । মৰম বিচাৰে নেকি ?—বিশ্নাথে কয । নহয, ঠিক নহ'ল । বিচাৰিলেও বেমাৰীকনো কোনে মৰম কৰিবলৈ যাব ?

—মৰম কৰিবলৈ হলে, কি কৰিব লাগে ?—তাই সোধে ।

—মৰম কৰিবলৈ তোৰ মন গৈছে নেকি ?—সি কয ।

—কাক ?—তাই সোধে ।

—দৰব দিযাৰ সময হ'ল ।—সি কয । কেইখনমান কাপোৰো ধুই শুকাবলৈ দিব লাগিব । ইযাত কাপোৰ বৰ কম হৈছে । ডাক্তৰ আহিলে তই কবিচোন ।

—তোৰ বেমাৰীক কাপোৰ লাগে,—তাই উত্তৰ দিযে । মই কিয কবলৈ যাম ? তই কবি ।

—তই কলে ততালিকে কাপোৰ আহি যাব ।—সি কয ।

—কিয ?—তাই কয ।

—ডাক্তৰে তোক মৰম কৰে ।

—তই গম পাইছ ?

—ডাক্ত'ৰে তোক মৰম কৰেইতো । তযো জান ।

—তুল্সীযে জানে ? মই ডাক্তৰৰ লগত কথা পাতোঁতে, তইত দুয়ো আছিলি ।

—তই সুধিবি তুল্সীক ।

—একেলগে আমি তিনিওজন থিয হৈ আছিলোঁ । তই কেনেবাকৈ গম পালি ডাক্তৰে মোক মৰম কৰে । তুল্সীয়ে গম নাপালে । মোক কোনোবাই মৰম কৰা যেন পালে, তই লক্ষ্য কৰ । হয ?

ভিতৰৰপৰা আকৌ চিঞৰে—পানী ! পানী ।

বিষ্ণী সেইফাললৈ যায় । বিশ্নাথে তাতেই থিয় হৈ থাকি কয, —কিষ্ণা ।

বিষ্ণী ঘূৰি আহি তাৰ ওচৰত থিয দিযে । অলপ সময় তেনেকৈ থিয় হৈ থাকি তাই কয়, —চকুলৈ চাই কব নোৱাৰ ?

তাই ভিতৰলৈ সোমাই যায় ।

দুপৰীয়াৰ অলপ পিছতেই তুল্‌সী আহিল । তাৰ পাছে পাছে চাৰি পাঁচজন মানুহ বাঁহৰ চাঙী এখনত এজন বেমাৰী লৈ আহিল । বেমাৰীজনক সিহঁতে বাৰাণ্ডাৰ ওপৰত থৈ দিলে । তুল্‌সী আৰু বিশ্‌নাথে ভিতৰলৈ গৈ চালে নতুনকৈ অনাজনক ক'ত ৰাখিব পৰা যায় । পাঁচখন বিছনাত পাঁচজন বেমাৰী আছেই । অৱশেষত সিহঁতে ঠিক কৰিলে যে তাক মাটিতে শুৱাই ৰাখিব । লগত অহা চাৰিজন মানুহক সিহঁতে কিছুমান শুকান জাবৰ আনিবলৈ কলে -। খেৰৰ দৰে পাত থকা যেই সেই শুকান বন হলেই হব । শুকান বনখিনি সিহঁতে মাটিৰ ওপৰত ডাঠকৈ পাৰি লৈ তাৰ ওপৰত কাপোৰ এখন পাৰি তাক শুৱাই থলে ।

—আজি ৰাতিপুৱাৰপৰা এনেকৈয়ে গ'ল, —তুল্‌সীয়ে কয ।লাইনত বেমাৰে আগুৰি ধৰিছে । মই অকলে আৰু নোৱাৰিম যেন পাইছোঁ । এটা ডাঙৰ ঘৰ পোৱা হলে, আটাইবোৰকে আনি তাত ৰাখিবপৰা গ'লহেঁতেন । তেতিযা সুবিধা হয় । কিন্তু, ঘৰ পাবি ক'ত ?

—তোৰ লগত ময়ো যাব পাৰোঁ, তেতিয়াহলে তই এটা লাইনত যাবি, মই আন এটালৈ যাম ।—বিশ্‌নাথে কয় ।

—ডাক্তৰ কেতিয়া ঘূৰি আহিব জানো ।—তুল্‌সীয়ে কয় । বহুত ৰাতি হব নেকি আহি পাওঁতে । ডাক্তৰ ইয়াত থাকিলে, বিষ্‌ণীয়ে অকলে দুই-এদিন ইয়াত তদাৰক কৰিব পাৰিব । তেতিয়া তই মোৰ লগত যাব পাৰিবি ।

অলপ সময় বৈ, সি আকৌ কয়, —গৈ দৰব-পাতি দিব পাৰিলে লাভ হয় দেই । ৰাতিপুৱাতে দুজনক দৰব দিছোঁ । এজনৰ জ্বৰ, এজনৰ পেটৰ কামোৰ । তাৰ পিছত খবৰ পাই এইজনৰ তালৈ গলোঁ । ইয়াৰ অৱস্থা একেবাৰে বেয়া । ডাক্তৰ সোনকালে আহি নাপালে, কি হয় ঠিক নাই । অহাৰ সময়ত খবৰ কৰিলোঁ —ৰাতিপুৱাৰ দৰবে কাম দিছে । দুয়োজনে বহুতখিনি ভাল পাইছে ।

—তই বাবাক দেখিছ ? —বিষ্‌ণীয়ে সোধে । বাবাই এবাৰ ইয়ালৈ আহিম বুলি কৈছিল, আহি পোৱা নাই দেখোন ।

—বিষ্‌ণী শুন ।—তুল্‌সীয়ে কয় । পানী গৰম কৰিব পাৰিবি ? ইয়াৰ হাত-ভৰিবো চেঁচা হৈ গৈছে । কাপোৰত গৰম পানীৰ ভাপ লৈ সেক দিব পাৰিলে, ভাল হব কিজানি যেতিয়া হাত-ভৰি চেঁচা হৈ যায় তেতিয়া, —কি কৈছিল ডাক্তৰে বিষ্‌ণী ? —যেতিয়া হাত ভৰি চেঁচা পৰে তেতিয়া কি কৰিব লাগে ?

—আগেয়ে তাক এবাৰ চাই লওঁ আহ ।—বিষ্‌ণীয়ে কয় । কিজানি চেনিপানী দিব লাগে । চেনিৰ দৰে কিবা এটা আছে নহয় ? কি জানো নামটো ! গ্লু, খাদ্য কিবা এটা । নহলে, তাৰে অলপ পানীত মিহলাই দি দিম খাবলৈ । হুঁ, হয়, গ্লুকোজ ।

সিহঁত তিনিও মিলি মানুহজনক ভালকৈ চালে । তাৰ গাত কোনো চেতনা নাই । হাত-ভৰি লৰচৰ নকৰে । চকু মেলি নাচায় । ওঁঠ দুটা শুকাই ফাটি যোৱাৰ দৰে হৈছে । কাপোৰ-কানিবোৰ লেতেৰা হৈ আছে । ভৰি-হাত চেঁচা ।

—গৰম সেক দিওঁ, আৰু চেনিপানীও খুৱাওঁ, নহয় জানো ? —বিষ্‌ণীয়ে কয় । আৰু এটা দৰব আছে, পাঁচ নম্বৰ দৰবটো । সেইটো দিমনে মিলিম ভাবিছোঁ । দিম নে ?

বিশ্‌নাথে কয়, —যদি চকু আধামেলা হৈ থাকে, উশাহ-নিশাহ খৰ হয়, হাত-ভৰি চেঁচা হয়, তেনে পাঁচ নম্বৰ । ইয়াৰ উশাহ খৰ হোৱা নাই । গতিকে পাঁচ নম্বৰ এতিয়া নিদিওঁ ।

সিহঁত তিনিওজনে দুয়োটা কোঠাৰে বেমাৰীকেইজনৰ ওচৰলৈ গৈ দুই-এটা কথা সোধে, হাত-ভৰি চায়, কপালত হাত দি চায় । তাৰ পিছত বাহিৰলৈ আহে ।

বিষ্‌ণীয়ে কয়, —এতিয়াই যে তহঁতে কৈছিলি যে তহঁত দুয়ো লাইনলৈ যাবি আৰু মই অকলে ইযাত থাকিম, কথাটো মোৰ ভাল নালাগিল ।

—কিয ? —তুল্‌সীয়ে কয । ডাক্তৰ থাকিব, তই অকলে নহব ।

—ডাক্তৰে ইয়াতে বহি নাথাকে । —তাই কয় । কালোন্দীক আনিব নোৱাৰি ? কালোন্দী আৰু মই দুয়ো থাকিলে ভয় নালাগে ।

—কালোন্দীৰ আজি ৰাতিপুৱাৰপৰা জ্বৰ, —তুল্‌সীয়ে কয় । ভোলাক এবাৰ লগ পাইছিলোঁ । সি কলে তাইৰ জ্বৰ উঠিছে ।

—তই নিজে যোৱা নাই ? কি বা জ্বৰ হ'ল তাইৰ । —বিষ্‌ণীয়ে কয ।

—যাবলৈ সময়ে পোৱা নাই । —সি কয । এতিয়া যাম । ডাক্তৰ আহি পালে মই যাম বুলি ভাবি আছিলোঁ । ইযাত তিনিজনৰ অৱস্থা মই ভাল দেখা নাই ।

—তই ডাক্তৰলৈ বাট চাব নালাগে —বিশ্‌নাথে কয় । তই যাগৈ । কিজানি এজনী মাইকীক ঘৰলৈ পঠাবপৰা যাব । সেইখন বিছনা খালী হব । যদি কালোন্দীৰ জ্বৰ বেছি, তেনে তাইক ইযালৈ লৈ আহিবি । তেতিযামানলৈ ডাক্তৰো আহি পাব, নতুন দৰবো আহি পাব । তই যাগৈ ।

তুল্‌সী যেতিযা কালোন্দীৰ ওচৰ পালে, তেতিযা তিনিমান বাজিছে । কালোন্দীৰ কপালত তুল্‌সীয়ে হাতখন থোৱা মাত্ৰকে তাই চকু মেলি চালে । সি তাইৰ হাতখন তুলি ললে । কালোন্দীয়ে আকৌ চকু মুদি দিলে । সি তাইৰ হাতখন পিহি দি থাকিল । তাই কলে, —অকণমান পানী দিবি ?

উঠি গৈ সি পানী অলপ আনি তাইক খুৱাই দিলে । পানী খাই তাই তাক কলে, —ওঁঠ দুটা শুকাই যোৱা যেন লাগিছে ।

—শুকাইছে ।—সি কয় ।তোৰ গাত জ্বৰ আছে, সেইবাবে ওঁঠ শুকাইছে ।কেতিয়া উঠিছে জ্বৰ ?—ৰাতিপুৱা ?

—তই এতিয়াই আকৌ যাবি গৈ ?—তাই সোধে ।

—নাযাওঁ ।কিয় ?—সি কয় ।

—তই দেখোন থিয় হৈ আছ ।কিজানি বহাৰ সময নাই তোৰ ।

সি তাইৰ ওচৰতে বিছনাখনত বহে ।তাই আকৌ কয,—লাইনত বোলে বহু মানুহৰ বেমাৰ হৈছে; কেবাজনো বোলে মৰিছে ।ডাক্তৰে কৈছে কিবা বিয়পা বেমাৰ ।হয ? ডাক্তৰে কৈছে,বেমাৰীৰ ওচৰলৈ সাৱধানে যাব লাগে ।বেমাৰীয়ে খোৱা বস্তু আনে খাব নালাগে ।গৰম নকৰাকৈ পানী খাব নালাগে ।হয় ?

—এইবিলাক নিয়ম ।নিয়মৰ কথা ।বেমাৰ যাতে বিযপিব নোৱাৰে, তাৰবাবে প্ৰতিজন মানুহে সাৱধান হব লাগে ।—তুল্‌সীযে কয ।

—তই সেইকাৰণে থিয় দি আছিলি, বহা নাছিলি ।হয ?—তাই কয ।মোৰ জ্বৰ বেছি নাই ।তই যদি যাব খোজ, যাগৈ ।আৰু মোৰ ওচৰত নবহিবি ।তুল্‌সীযে সোধে, তই দৰব খাইছ ?

—ভোলাই কিবা দিছে, খাইছোঁ,—তাই কয ।কৈছোঁ নহয, মোৰ জ্বৰ বেছি নাই । ভোলায়ো কৈছে ।কেৱল মূৰটো বিষায, হাত ভৰি কঁকাল বিষায ।

তুলসীয়ে তাইৰ কপালে-মুখে ফুৰ'ই দি, তাইৰ চুলিবোৰ ভাগ ভাগ কৰি চুলিৰ মাজে মাজে মূৰটো আঙুলিৰে পিহি দিয়ে আৰু কয, জ্বৰ আছে ।কপালখন গৰম, গাল দুখন গৰম, ওঁঠ দুটাৰ ভিতৰ ফালেও গৰম ।

—কি !—তাই কয ।

—ক'ত বিষাইছে, কচোন ।—সি কয ।তোৰ চুলিখিনি পিঠিৰ তলত সোমাই লাৰু বান্ধি আছে ।চাওঁ, ঘূৰি দেচোন ।তোৰ ব্লাউজটো গলৰ ওচৰ পাইছেগৈ ।ৰ, মই ঠিক কৰি দিম ।তোৰ পিঠিখন চুলিবোৰে মোহাৰি দি আছে বাবেই নেকি, পিঠিখন চিক্‌মিকাই আছে ।

তাই এইবাৰ অলপ ডাঙৰকৈ কয, —কি ?

তুল্‌সীয়ে তাইৰ মূৰৰ চুলিখিনি আগলৈ পেলাই দি লাহে লাহে মূৰটো পিহি দিয়ে, আৰু দুযোটা কুম মোহাৰি দিয়ে ।

—ইমান ভাল লাগে ।—তাই কয় ।তই বাতিপুৱাৰপৰা কিয় অহা নাছিলি ? মই ইমান কষ্ট পাই আছোঁ, ইমান গাৰ বিষ, আৰু তই ক'ৰবাত ঘূৰি ফুৰিছ ।

সি পিঠি, গলধন, মূৰ পিহি দি থাকে ।তাই আকৌ কয়, চাওঁ তোৰ খং উঠিছে নেকি ! মই জানো তই ঘূৰি ফুৰা নাই ।তই লাইনত বেমাৰীৰ খবৰ কৰি ফুৰিছ । পিছে, ময়োতো বেমাৰী ।ময়ো লাইনত আছোঁ ।মোৰ খবৰ নকৰিলি কিয ?

—সিখন হাত দেচোন ।পিটিকি দিম ।—সি কয় ।

তাই হাতখন আগবঢ়াই দি কয়, তোক আজি মই বেয়া কথাবোৰ কৈ আছোঁ ।তই মৰম কৰি আছ, মই বেযাকৈ কৈ আছোঁ ।মোৰ গাত জ্বৰ আছে কাৰণে মোৰ এনেকুৱা হৈছে নেকি ?

—তোৰ আৰু ক'ত ক'ত বিষায ? —সি কয় ।আঁঠুত, ভৰিত, আৰু ক'ত ?

সি উঠি গৈ তাইৰ ভৰিৰ ওচৰত বহে ।ভৰিৰ পতা, কলাফুল লাহে লাহে পিহি দিযে ।আঙুলিকেইটা টানি দিয়ে ।তাইৰ আঙুলিবোৰ শকত নহয়, পতাখন দীঘল কিন্তু শকত নহয়, কলাফুল দুটা বেছি শকত নহয় ।ভৰি দুখন দেখিলে মৰম লাগে ।

সি কয, তই কিয় ভালকৈ নাচিব পাৰ আজি গম পালোঁ ।তোৰ ভৰি দুখন দীঘল, পাতল, গধুৰ নহয ।সেইবাবে ভৰি দুখন দাঙি নাচ কৰা তোৰ বাবে একো টান নহয় ।

—এইফালে চাচোন, তাই কয ।মোৰ ফালে চা, তেতিযা তোক মই কম, মই কিয় নাচিব পাৰোঁ ।

—ৰচোন, তোৰ মুখখন পিছতো চাম ।—সি কয ।মুখখন চাবলৈ কি আছে । সকলোৱে জানে, তোৰ মুখখন ধুনীয়া ।গাল দুখন দীঘলীয়া, ভৰা; ওঁঠ দুটা সেমেকি থকা; নাকটো জোঙা ।

—তই কাৰ মুখত এইবোৰ কথা শুনিছ ? —তাই সোধে ।কোনে ইমানবেলি মাইকীৰ মুখলৈ চাই থাকে যে বিধে বিধে চকুত পৰে ?

—তই মাইকী নহয় —ছোৱালী, ছুক্‌ৰী ।—সি কয় ।সেইবাবে তোলৈ চাই থাকে । ময়ো চাওঁ, চাই থাকোঁ ।

সি তাইৰ আঁঠু দুটা পিটিকি দিযে ।এবাৰ তাই কৈ উঠে, —আৰু পিটিকি দেচোন সেইখিনিতে ।ইমান যে ভাল লাগিছে ।তোক কোনে শিকাইছে বাৰু ? হাস্পাতালৰ ডাক্তৰে ? ডাক্তৰ চক্ৰবৰ্তীয়ে ? সকলোৱে কয়, তেওঁ বোলে খুব ভাল ডাক্তৰ ।আৰু খুব মৰমিয়াল ।

সি পিটিকি দি থাকে । সোঁ আঁঠুৰ ওপৰখিনিতে হাতখন দি সি বৈ যায় । এটা ঘূৰণীয়া ৰঙা দাগ । দাগটোৰ ওপৰখিনিতে অকণমান ক'লা ।

—কালোন্দী !—সি মাতে ।

তাই চকু মুদি আছিল । চকু মেলি তাই তাৰ ফালে চায় । সি যেন কিবা এটা আচহুৱা বস্তু দেখিছে তেনেকৈ সি তাইলৈ চাই থাকে ।

—কালোন্দী, তোৰ সোঁ আঁঠুটোৰ ওপৰ ফালে কি আছে জান ? দেখিছ কেতিয়াবা ? এটা জোন । ঘূৰণীয়া ৰঙচুৱা এটা জোন ।

—এৰি দে, ভৰিখন ।—তাই কয় । তই কাপোৰবোৰ কিয় গুচাই দিছ ? মোৰ গাৰ কাপোৰ ক'ʼৈ গৈছে মই কবই নোৱাৰোঁ । গাৰ বিষত মই বাগৰি আছিলোঁ । শাৰীখন গাত নাই নেকি ?

—তই শুই থাক । —তুলসীয়ে কয় । তোৰ গাত এনেকুৱা দাগ এটা নহয়, কেবাটাও । ইয়াৰ আগতে আৰু এটা দেখিছিলোঁ । আৰু বা ক'ত কিমান আছে । কিন্তু আকাশৰ জোনটোৰ দৰে দাগ, মানুহৰ গাত থাকেনে ? তোৰ গাত আছে । এতিয়া শাৰীখন টানি আনিলে কি হব ? দেখাতো পালোৱেই । দেখিলোঁ দেখিলোঁ, কি হ'ল ? লৈ যাম নেকি মই ?

—তোৰো বোধহয মূৰত জ্বৰ উঠিছে, —তাই কয় । মূৰত জ্বৰ উঠিলে বোলে মানুহে যিহকে পায় তাকে বকে, তোৰো সেযে হৈছে । তই ক'ৰবাত জোন দেখ, ক'ৰবাত তৰা দেখ । আৰু নিব খোজ যদি লৈ যা । মোৰ জোনটো তই লৈ যা । কেনেকৈ নিবি ? কিহেৰে নিবি ? ধুই দি উঠাব নোৱাৰিবি । হাতেৰে ঘঁহি-পিহিও উঠাব নোৱাৰ । চাই থাক, নি থাক । আৰু চা, ক'ত আছে জোন, ক'ত আছে তৰা । উস্, মোৰ ভাগৰ লাগিছে ।

তুলসীয়ে পিহি দিয়ে, পিটিকি দিযে । যিমানে ওপৰ ফালে পিহি দিযে তিমানে বেছি শকত বেছি ঘূৰণীয়া ভৰিখিনি সি দেখা পায় । শকত, ঘূৰণীযা, বাহিৰৰ ভালে টান আৰু ভিতৰ ফালে কোমল । বাহিৰফাল ক'লা আৰু ভিতৰফালে শেঁতা । সি অলপ জোৰকৈ পিটিকি দিয়ে । একেলগ হৈ লাগি থকা ভৰি দুখন অলপ আঁতৰ আঁতৰ কৰি সি এখন এখনকৈ পিটিকি দিয়ে । তাই ওপৰলৈ মুখ কৰি শুই আছিল । তাই পেট পেলাই শুই থকা হলে, লগতে সি তাইৰ কঁকালো পিটিকি দিব পাৰিলেহেঁতেন । সি হাত এখন ভৰিৰ তলেদি সুমুৱাই কঁকালখন ঢুকি পোৱাৰ চেষ্টা কৰিলে । হঠাৎ তাৰ হাতত লাগি থকা তাইৰ ভৰিৰ কোমলখিনি কটকটীয়া টান হৈ উঠে ।

তাই চিঞৰি দিয়ে, —তই মোক লৈ যা তুলসী । থাকক মোৰ জ্বৰ, তই মোক লৈ যা । মোক লৈ যা ।

ছয়

বিযাৰ তিনি বছৰ হৈ যোৱাৰ পিছত, তুল্‌সীৰ মনতো বিষাদ আহিল ।ইমানদিনে সি মানুহৰ কথালৈ আওকাণ কৰি আছিল ।ল'ৰা-ছোৱালী হোৱা নাই, কি হ'ল ? কেতিয়াবা হব ।যদি কেতিযাও নহয, তেনে লাজৰ কথা ।কিন্তু কিয় নহব ? হব ।প্ৰথম প্ৰথম তাক কোনোবাই এই বিষযে সুধিলে, সি হাঁহি উৰাই দিছিল ।তথাপিও তাৰ লগৰ দুই-চাৰিজনে তাক কৈছিল, —কি অ' তুল্‌সী, মাইকীজনী তোৰ ওচৰলৈ নাহে নেকি ? কিনো কৰিবি ? বুঢ়ী হৈ গ'লতো ।তোৰ দোষ নাই ।

আন সমযত কোনোবা এজনে কৈছিল, —মই আগতেই জানো যে তাইৰ সন্তান নহয ।কিছুমান চিন আছেতো, ধৰিব পাৰি ।আৰু তযোনো এনেকুৱা বুৰ্বক হব লাগেনে ? একেলগে একেখন জাহাজতে আহিলি ।বিযাই যদি কৰাৱ, আগেযে কৰাব লাগিছিল ।এতিযা তাইৰ বযস ভাটি দিলে ।এতিযা তই সময পালি তাইক আনিবলৈ । কথাটোহে কলোঁ ।যি কৰ কৰ ।

তাক দেখিলেই তাৰ লগৰবিলাকে লাহে লাহে ইতিকিং কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে । তুল্‌সীৰ লাহে লাহে অসহ্য লাগিল ।কি যে ইমান এটা সাংঘাতিক কথা হ'ল সি বুজি নাপায ।কিন্তু প্ৰতিদিনে কালোন্দীৰ বদ্‌নাম শুনি শুনি সি অতিষ্ঠও হ'ল, চিন্তিতও হ'ল ।ক'ৰবাত কিবা উপায থাকিলে, যেনেকৈ নহওক কিয, সি কিবা এটা কৰিলেহেঁতেন ।

কালোন্দীৰো বেযা লাগে ।তুল্‌সীৰ যেনতেন, তাই ঘৰৰপৰা ওলাবকে নোৱাৰে ।সেই একেটা কথা, তাইৰ বাচ্চা নহয, হব নোৱাৰে ।বুঢ়াকালত কোনো মাইকীৰে বাচ্চা নহয ।বাচ্চা হোৱাৰ কোনো লক্ষণ তাইৰ গাত নাই ।তাইৰ ভৰিৰ কলাফুল দুটা খীণ, পতাবোৰ দীঘল, চুলিবোৰ আঁঠুলৈকে পৰা, বুকু বেছি খিয়, পিঠিখন ভাঁজখোৱা ।মুঠৰ ওপৰত কোনোদিনে তাইৰ বাচ্চা হব নোৱাৰে ।বুঢ়ী দুই-এগৰাকীয়ে তাইৰ মুখৰ ওপৰতে কৈ দিয়ে, —তয়ো ভাল মাইকী এজনী !কি কৰিবি ? মাৰ যাইতো ।

কোনেনো শিকাই দিব ? আমিও জানো, আমিও শিকাই দিব পাৰোঁ । পাছে, তইতো আৰু ঘৰৰ বাহিৰ নহয় । তুল্‌সীৰ লগত ইমাননো কি কথা পাত, তইহে জান । পাছে, কথা পাতি থাকিলেই বাচ্চা হব নে ?

আন কোনোবা এজনীয়ে আগৰজনীৰ কাণে চাই কয়, —তইনো কেনেকৈ বুঢ়া হ'লিহি কব নোৱাৰোঁ । কালোন্দীয়ে তুল্‌সীৰ লগত কথা পাতি থাকে বুলি তোক কোনে কলে ? তাক দেখিলে মোৰ হলে দুখেই লাগে । আজিকালি তাৰ মুখলৈ চাবকে নোৱাৰি । নেদেখিছ তুল্‌সী কেনেকৈ লাহে লাহে খীণাই গৈ আছে ? নিখীণাই কি হব ? কামৰপৰা আহি অলপ নিচাপানী খাই ল, অলপ জিৰাই ল, তাৰ পিছত ৰুটি খাই ল, তাৰ পিছতহে শুবি । নাই, সেইবিলাক কৰিবলৈ সি সময় পায ক'ত ? আহি পোৱাৰ পিছতেই তাই হাঁহি মাৰি আহিলেই নহয । খোৱাৰ সময, জিৰোৱাৰ সময, সি ক'ত পাব ? সেইবাবে সি খীণাই গৈ আছে, আৰু কালোন্দী ফিন্দ খাই গৈ আছে । হওক দে, একো বেযা নহয । কোনেনো বাচ্চাৰ জঞ্জাল লয । বাচ্চাৰে কি হব ? এনেকৈয়ে ভাল । তাইৰ নিচা মতাক নাচোন দেখুওৱা, —টিকাৰ নাচোন, বুকুৰ নাচোন । যি কৰে কৰি থাকক সিহঁতে, আমাৰ নো কি হ'ল । পিছে, মাক-বাপেক নোহোৱা ছোৱালী, তাইৰ কিবা এটা বাচ্চা হলে আমি ভাল পাওঁ । নহলে কালোন্দীয়ে নাচে, নে মতাৰ লগত দৌৰে, নে তুল্‌সীৰ লগত কেৱল কথা পাতি থাকে, —সেইবিলাক লৈ আমাৰ কি হ'ল ।

কালোন্দীৰ বেয়া লাগে । ল'ৰা-ছোৱালীৰ বাবে তাই বলিযা হোৱা নাই, কিন্তু মানুহৰ কথাই তাইক বলিযা কৰি তুলিছে । মাজে সময়ে তাইৰ এনেকুৱা লাগে যে বাহিৰলৈ ওলাই যাবলৈকে তাইৰ অনিচ্ছা হয । কিন্তু নগলেও উপায নাই । ঘৰত বহি থাকিলে সিহঁতে খাব কি ?

—তই কচোন, —কালোন্দীয়ে এদিন তুল্‌সীক সোধে, —সঁচাকৈয়ে মই বুঢ়ী হৈ গৈছোঁ ? আচলতে আমাৰ কেইবছৰ হ'ল বাৰু ? তই কব নালাগে, ৰ, ময়ে কব পাৰিম । তিনি বছৰ চাৰি মাহ হ'ল । তিনি বছৰ চাৰি মাহ আমি একেলগে আছো । বিযা হোৱাৰ আগতেই মই বুঢ়ী হৈ গৈছিলো নেকি ?

তুল্‌সীয়ে কয, —তোৰ যি দুখ, মোৰো সেই দুখ । তযো বুঢ়ী হোৱা নাই, ময়ো বুঢ়া হোৱা নাই । বাচ্চা নোহোৱাৰ বাবে তোৰো দুখ নাই, মোৰো নাই । দুখ হৈছে আনৰ । সিহঁতৰ বাবে ওলাবকে নোৱৰা হলো । সিহঁতৰহে চিন্তাৰ পাৰকূল নাই । য'তে নাযায কিয়, সেই একে কথা । ইমান বেছিকৈ বুঢ়ীজাকে চাৰিওফালে কথাবোৰ কৈ ফুৰে, যে আনকি মাইকী বাবুৱে জানে, আৰু মোৰ ফালে চাই হাঁহে । বুঢ়ীকেইজনীয়ে তেওঁক শুনাইছে, নহলে আৰু কোনে এইবোৰ কথা তেওঁক কবলৈ যাব ।

—আগেয়ে মোক কচোন, —কালোন্দীয়ে আকৌ সোধে, —মোৰ বয়স এতিয়া কিমান হব বাৰু ?

—তোৰ বয়স কিমান, —তুলসীয়ে কয়, —মই কেনেকৈ জানিম বাৰু ? তোৰ কিয়, মই নিজৰে বয়স ঠিককৈ কব নোৱাৰিম । আন্দাজ কৰিব পাৰোঁ । বাগানলৈ অহাৰ কেইবছৰ হ'ল, কচোন । নহয়, তেনেকৈ নহব । বিয়াৰ সময়ত তোৰ বয়স কিমান আছিল, কচোন আগেয়ে ।

—মই কেনেকৈ জানিম ? —তাই কয় । নাজানো কাৰণেহে মই তোক সুধিছোঁ । বিযাৰ সময়ৰ বযস জানিলে তোক কিয় মোৰ বযসৰ কথা সুধিবলৈ যাম ? তিনি বছৰ চাৰিমাহ লগাই দিলেই হৈ যায় । মোৰ বয়সটো ওলাই যায় । তই হিচাপ কৰি উলিয়াচোন ।

—ঠিক আছে, —সি কয়, মই হিচাপ কৰোঁ । আমি বাগানলৈ আহি পোৱাৰ বাৰ বছৰ পিছত মই তোক আনিছোঁ । জাহাজত উঠাৰ আগেয়ে, সেই কুলী-ডিপোত তোক লগ পাইছিলোঁ । তেতিয়া তোৰ জ্বৰ, গাত কোনো কাপোৰ-কানি নাই, মাত্ৰ কঁকালত এটুকুৰা অসম্ভৱ লেতেৰা কাপোৰ । ইমান লেতেৰা, যে তই কাপোৰটুকুৰা পেলাই দিছিলি । তেতিয়া তোৰ উদং গাটো দেখিছিলোঁ । তেতিয়া —

তাই উঠি আহি হাতেৰে তাৰ মুখখনত সোপা দি ধৰি তাই কয়, —আৰু নকবি । আটাইবিলাক কথাই তোৰ মনত থাকে, নহয় ? ভাগ্য ভাল যে অগণন মানুহ আছিল, কোনেও কাকো দেখা নাপায় । নহলে, —ইচ্ —নহলে কি লাজৰ কথা ? নহয় ?

তাই হাঁহে, হাঁহি থাকে । তাৰ কান্ধত মূৰটো থৈ তাই পাৰেমানে হাঁহে আৰু কয়, —ক, কৈ থাক । কি দেখিছিলি । আৰু ক ।

—তোৰ উদং গাটো দেখিছিলোঁ, —সি কয় । কাপোৰটুকুৰা তিতি আছিল বাবে, টুকুৰাটো পেলাই দিয়াৰ পিছতো, পেটৰ তলখিনি তিতি আছিল । গাত তোৰ জ্বৰ, পেটৰ তলখিনি তিতা, গাত দিবলৈ কাপোৰ নাই । —মই একো উপায় নাপাই হাতেৰে মোহাৰি মোহাৰি তিতা ঠাইখিনি শুকাই দিবলৈ চেষ্টা কৰিছিলোঁ ।

তাক জোৰকৈ সাবটি ধৰি, তাৰ কান্ধত মূৰটো গুজি লৈ, তাই কয়, —কি ?

—মোহাৰি দি আছিলোঁ, —সি কয় ।

—কি ? —তাই আকৌ কয় ।

—তেতিয়া তোৰ বয়স কিমান হব ? —দহ বছৰ । —সি কয় ।

—কিজানি অলপ বেছিয়ে আছিল, —তাই অতিপাত হাঁহে আৰু কয়, —তই ভালকৈ চাইছিলি জানো ? মাত্ৰ দহ বছৰ ?

তুলসীয়ে তাইৰ মূৰটো কান্ধৰপৰা আনি দুয়োখন হাতেৰে ধৰি, কপালত পৰি থকা চুলিখিনি আঁতৰ কৰি দি, কৈ থাকে, —দহ বছৰ । তই যদি কব, আৰু চাৰিমাহ লগাই

ৰিব পাৰোঁ, দহ বছৰ চাৰিমাহ । তেতিয়া মই তোৰ বয়সৰ কথা ভবা নাছিলোঁ । জানিছিলোঁ মোতকৈ তই সৰু । তোৰ গোটেই গাটো দেখিও, মই তোক খুব ভালকৈ চোৱা নাছিলোঁ । কেৱল মোৰ বেয়া লাগিছিল, মনটোত দুখ লাগিছিল, তোক কিবা খুৱাবলৈ মন গৈছিল । কিন্তু আজিও মোৰ হুবহু মনত আছে । তিতা, শৈঁতা, ধোঁৱা বৰণৰ —

—কি ? তাই উঠি বহে ।

—তেতিয়াহলে, তোক মই অনাৰ সময়ত তোৰ বয়স হৈছিল বাইশ ।

—বয়সৰ কথা থাওক, —তাই কয় । বুঢ়ী হৈছোঁ যদি হৈছোঁ । ইমান মোৰ ভাগৰ লাগিছে । তই যেতিয়া মোৰ কথা কৈ থাক, তেতিযা মোৰ ভাগৰ লাগি যায । ভাগৰ লাগে, দীঘলকৈ উশাহ লবলৈ মন যায় । কিয় ? চাওঁ, ভালকৈ বহচোন, তেতিয়াহলে তোৰ গাত আঁউজিবলৈ সুবিধা হব । ও, অকণমান ৰ ।

তাই উঠি গৈ আঠিয়া কল দুটা লৈ আহে । কল দুটা তাৰ হাতত দি, তাই কয়, —খা, খাই ল । তাৰ পিছত আকৌ তই কৈ থাকিবি, মোৰ কথা মোৰ আগত কৈ থাকিবি । তই কৈ থাকিবি, মোৰ ভাগৰ লাগি থাকিব । এতিযা খা ।

তুলসীয়ে কল খাই থাকি কয়, —কথা শুনি থাকিলে তোৰ ভাগৰ লাগে ? কথা শুনি থাকিলে মোৰ হলে ভাগৰ নালাগে ।

—মোৰো নালাগে, —তাই কয় । কেৱল কথা শুনি থাকিলে মোৰো ভাগৰ নালাগে । ভাগৰ লাগে, তই যেতিযা মোৰ কথা কব তেতিয়া । গাটো কিবা লাগি যায়, শক্তি নাইকিয়া হয় । তোৰো তেনেকুৱা লাগিব । মই কথা কব নাজানো বাবেহে । তই যেনেকৈ কব, ময়ো তোৰ কথা তেনেকুৱাকৈ যদি কব জানিলোহেঁতেন, তেনে তোৰো ভাগৰ লাগি গ'লহেঁতেন । এতিয়া ক, তোৰ গাতে মই লাগি আছোঁ । তই কৈ থাক ।

—কি কম ? —সি সোধে

—কি তোৰ হুবহু মনত আছে, তাকে ক ।

—এটা সময়ত মোৰ খুব ভয় লাগিছিল । ওচৰতে ল'ৰা-ছোৱালীবোৰ মৰি আছিল, ডাঙৰ মানুহো মৰিছিল । মোৰ ভয় লাগিছিল যে তযো কিজানি মৰি যাবি । তোৰ চকু দুটা পোহৰ হৈ আছিল, বাকীখিনি যেন এন্ধাৰ, যেন অলৰ । পাতল ওঁঠ দুটা শুকান, লেৰেলি লেৰেলি যেন শুকাই গৈছিল । বুকুখন ঘনাই উঠা-নমা কৰি আছিল । গাৰ ৰঙতকৈ বুকুৰ ৰংখিনি পাতল । গছৰ পাতৰ আগভাগৰ ৰংখিনি যেনেকুৱা তেনেকুৱা পাতল । পেটটো শুকাই ভিতৰলৈ সোমাই গৈছিল বাবে, নাইটো প্ৰায় নেদেখা হৈ গৈছিল । নাইৰ অকণমান তলৰ পৰা তিতা । তিতি তিতি সেমেকি আছিল । আমাৰ গাৱঁত থাকোঁতে মই দোকমোকালিতে উঠি হাত মেলি কুঁৱলীৰ মাজেদি দৌৰিছিলোঁ । হাতত কুঁৱলীবোৰ লাগিছিল ।

জোপোহাবোৰৰ মন পাতৰ ওপৰত ডাঠ হৈ পৰি থকা কুঁৱলীবোৰৰ ওপৰত মই হাতখন লগাই দিছিলোঁ । হাত দিয়া মাত্রকে কুঁৱলীবোৰ পানী হৈ গৈছিল, পাতখিনি হালি গৈছিল । তোৰ তিতা ঠাইবিলাকত হাত দি মোৰ তেনেকুৱা লাগিছিল । যেন তিতাবোৰ বেছি তিতিছে, যেন তিতা পাত এটা হালি গৈছে । তিতা কেঁচা পাত সৰি তলত নপৰে, হালি যায় ।

ভালেখিনি সময় দুয়ো মনে মনে থাকে । তুল্সীয়ে তাইৰ খোপাটো সোলোকাই দিয়ে । চুলিবোৰে তাইৰ পিঠিখন আৱৰি পেলায় । কিছুমান চুলি সি বুকুৰ ওপৰত পেলাই দিয়ে, আৰু কয়, —তোৰ চুলিবোৰ ইমান ঘন আৰু দীঘল যে তই কোনো কাপোৰ নিপিন্ধিলেও হয় ।

—ইছ্ ৰাম ।—তাই কয় । মোৰ কিবা এটা হব । মই মৰি যাম । খন্তেক সময় থামি তাই আকৌ কয়, —তই আন এজনী মাইকী আনিলে, মোক তই খেদি দিবি ?

—তেতিয়া তই আন এটা মতালৈ নাযাবি জানো ? —সি সোধে ।

তাই লাহে লাহে উঠি বহে । চুলিখিনি আকৌ খোপা কৰি লয় । ব্লাউজৰ খোল খাই যোৱা তলৰ বুটামটো আকৌ মাৰি লয় । তাৰ পিছত তাই থিয় হৈ শাৰীখন ভালকৈ লয় । শাৰীখন পিহি ঠিক কৰি থাকোঁতে তাই গম পায়, তাইৰ পেটটো সমান হৈ আছে, অকণো ফুলি উঠা নাই । তেনেকৈ থিয় হৈ থাকি, তুল্সীৰ ওচৰলৈ নোযোৱাকৈ তাই কয়, —কিয়, তই মোক তেনেকৈ কলি ?

—তই মোক কিয় কৈছিলি ? —সি কয় ।

—তোক ল'ৰা-ছোৱালী লাগে ।—তাই কয়, আন মাইকী নানিলে তই কেনেকৈ পাবি ল'ৰা-ছোৱালী ?

—তোকো লাগে ল'ৰা-ছোৱালী, —সি কয় । আন মতালৈ নগলে তোৰ কেনেকৈ হব ল'ৰা-ছোৱালী ?

তাই আকৌ লাহে লাহে তুল্সীৰ ওচৰলৈ আহে, তাৰ পিছত তাৰ গাতে গা লগাই বহে আৰু কয়, —সঁচাকৈ কচোন, মোৰ বাচ্চা হব নোৱাৰে ?

তুল্সীয়ে তাইৰ শাৰীখনৰ পাৰিটো পিটিকি থাকে । তাৰ পিছত ব্লাউজটোৰ গুদামবোৰ এটা এটাকৈ পিটিকি চায় । তাৰ পিছত তাইৰ গাল দুখন পিহি দিয়ে ।

কালোন্দীয়ে আকৌ সোধে, —নকব ?

তুল্সীয়ে কয়, —কিয় তোৰ বাচ্চা নহব ? হবই । [illegible]টেই বাগানখনৰ মানুহে তোক ঘূৰি ঘূৰি চায় । কুলীয়ে হওক, বাবুৱে হওক, সকলোৱে তোলৈ চাই থাকে । তই ইমান ধুনীয়া । তোৰ বাচ্চা হবই ।

—তেনে মই কিবা নাজানো ? —তাই সোধে ।

—মানুহে কি কয় জান ? —তুলসীয়ে কয় । আমাৰ যে মাইকী বাবু আছে, চেনীৰাম বাবু, তেওঁ মোক কৈছিল । সিদিনাখন তেওঁ হঠাৎ মোক লগ পাই কৈছিল, —শুন তুলসী । এই বুঢ়ীবিলাকে নানা কথা কয় । তহঁতৰ যে কিয় একো ল'ৰা-ছোৱালী হোৱা নাই, সেই বিষয়ে নানা গল্প কৰে । মই তোকো জানো কালোন্দীকো জানো । তহঁতৰ ঘৰুৱা কথা তহঁতৰ কথা, তাত মোৰ কবলৈ একো নাই । পিছে, মই হলে কাৰণটো জানো ।

সোধো নোসোধোকৈ মই সুধিলো, —কওকচোন ।

তেওঁ কলে, —তই বা আকৌ কি ভাব ! যি ভাব ভাবিবি বাৰু । মই যি উমান পাইছোঁ তাকেহে কম । তহঁতৰ কি এটা পৰব হৈছিল নহয় । বহুদিন আগেযে । কেবাবছৰো হ'ল । সেই পৰবত কালোন্দীয়ে নাচিছিল, মনত আছেনে তোৰ ? দীঘল চুলিকোছা মেলি দি তাই নাচিছিল । চোৱা মানুহে কেবাদিনলৈ কৈ আছিল, কালোন্দীৰ নাচ । আন ছোৱালীযেও নাচিছিল । কিন্তু কোনেও কালোন্দীৰ দৰে চুলি মেলি দেৱতাৰ আগত নচা নাছিল; আৰু মানুহবিলাকেও আন ছোৱালীক বাদ দি কৈছিল, —কালোন্দীৰ নাচ ।

মাইকী বাবুৱেনো নাচৰ কথা কিয় উলিয়ালে বুজি নাপাই মই সুধিছিলোঁ, —আপুনি আন কথাহে কব খুজিছিল, ওলাল নাচৰ কথা ।

তেওঁ কৈছিল, —তই শুনচোন । মই কৈ আছোঁ নহয । কি কৈ আছিলোঁ ? অ' নাচৰ কথা, কালোন্দীৰ নাচ । সেই যে তাই চুলি মেলি দেৱতাৰ আগত নাচিলে, তাইৰ ওপৰত দেৱতাৰ কোপ পৰিল ।

তেনেতে সিফালৰপৰা জামাদাৰ বাবু আহিল । মাইকী বাবু আৰু জামাদাৰ বাবুৰ মাজত কিবা এটা আছে । তেওঁলোকে বোধকৰো ইজনে সিজনক দেখিব নোৱাৰে । আৰু, জামাদাৰ বাবুক সকলোৱে ভয কৰে । তেওঁ যি কয় তাকেই চাহাবে মানি লয় বুলি আটায়ে জানে । জামাদাৰ বাবুক দেখি তেওঁ মোক পিছদিনা ৰাতিপুৱা লগ পাবলৈ কৈ তাৰাতাৰি গুচি গ'ল ।

কালোন্দী তাৰ গাৰ কাষৰপৰা অলপ আঁতৰি, আঁঠু দুটা কোঁচাই লৈ তাৰ মুখলৈ একান্তমনে চাই থাকি কলে, —দেৱতাৰ ওচৰত দোষ লগালোঁ ? মই মাটিত দীঘল দি পৰি দেৱতাৰ ওচৰত ভিক্ষা মাগিলোঁ । কাপোৰ ধুই-মেলি শুকাই, সেই কাপোৰ পিন্ধিলোঁ, গা-পা ধুলোঁ, দেৱতাৰ আগত বাতি জ্বলাই দিলোঁ । তাৰ পিছত নাচিলোঁ । তথাপি মই দোষ লগালোঁ ?

পিছদিনা মই আকৌ গ'লোঁ, —তুলসীয়ে কলে । গৈ মই তেওঁক সুধিলোঁ, তেওঁ কেনেকৈ জানিলে যে তোৰ ওপৰত দেৱতাৰ কোপ পৰিল । তেওঁ কৈছিল, —সেই কথা

তোক মই কৈ দিব নোৱাৰোঁ । কিছুমান চিন ওলায় । সেইবোৰ চিন যিসকলে চিনি পায়, তেওঁবিলাকেহে গম পায়, আনে নাপায় । পিছে, তোৰ যদি কথাষাৰ মনে নধৰিলে, তই যাগৈ । কৈছোঁ নহয়, তহঁতৰ কথাত মোৰ কি ? তোক দেখি মনত খেলালে যে কথাষাৰ কৈ দিওঁ তহঁতৰ ভালৰ কাৰণে । যাগৈ, যা ।

মই সুধিলো যে ইয়াৰ কিবা উপায় আছে নেকি ।

তেওঁ কৈছিল, —উপায আছে । কিন্তু তহঁতে সেইবোৰ কাম কৰিব নোৱাৰিবি । তই কিবাকৈ সম্মতি দিলেও কালোন্দী ৰাজী নহব । এইবোৰ কাম কোনো ডাক্তৰৰ কাম নহয় । ডাক্তৰে একো কৰিব নোৱাৰে । কিন্তু তহঁতৰ যেনেকৈ বেজ আছে, আমাৰো আছে । পূজা-পাতল কৰিব লাগে । তাৰ নিযম আছে । সেইবোৰ কাম কৰিব পাৰিলে, সন্তানৰ আশা আছে । সন্তান হবই, এই কথা কোনেও কব নোৱাৰে । কিন্তু মই নিজে কেইবাগৰাকীক ভাল কৰিছোঁ । এতিযা সিহঁতৰ ল'ৰা-ছোৱালী ভৰপূৰ । তহঁতৰ খুচি ।

—তাৰ পিছত ? —কালোন্দীয়ে সোধে ।

—তাৰ পিছত তেওঁ কৈছিল, —তুলসীযে কয, —যদি তহঁতে ইচ্ছা কৰ দেওবাৰে ৰাতিপুৱা মোৰ তালৈ আহিবি । তহঁত দুয়ো আহিবি । তেতিযা মই আটাইবোৰ কথা ভাঙি-পাতি কম । ইযাত বাগানৰ মাজত এইবোৰ কথা আলোচনা কৰিব নোৱাৰি । যদি ইচ্ছা কৰ, তেতিযাহে আহিবি । ইচ্ছা নাথাকিলে আহি লাভ নাই । মই কৈছোঁ নহয়, এইবোৰ কাম তন্ত্ৰ-মন্ত্ৰৰ কাম, পূজা-পাতলৰ কাম । ইটো কিয কৰিব লাগে, সিটো কিয় কৰিব লাগে, —এইবোৰ প্ৰশ্ন সুধি থাকিলে, মই উত্তৰ দিব নোৱাৰিম । তহঁতৰ পূজা কৰা মানুহেও নোৱাৰে । গতিকে ভাবি-চিন্তি চাই আহিবি ।

—এতিয়া কি কৰিবি ? —তাই সোধে ।

—মই একোকে ঠিক কৰা নাই, —সি কয় । যাবলৈ ইচ্ছাও হয, নহয়ো । তেওঁনো আমাৰ কুলীৰ ঘৰুৱা কথাত ইমান মনোযোগ দিব লাগে কিয় ? তেওঁ আমাৰ ভালৰ কাৰণে চিন্তা কৰা বুলি কয় । পিছে, কোন বাবুৱে তেনেকৈ আমাৰ ভালৰ কাৰণে চিন্তা কৰে ?

—মোৰো ভয় লাগে, —তাই কয় । মই ভাবোঁ তেওঁ আমাৰ বাবে চিন্তা কৰা নাই, তেওঁ নিজৰ কাৰণে চিন্তা কৰিছে । বেজবোৰ তেনেকুৱাই । পইচা আদায় কৰাৰ বাবে নিজে উপযাচি কথাবোৰ কয় । পূজা দে, কাপোৰ দে, —কেৱল দি থাক । সেইবোৰ পোৱাৰ লোভতে সিহঁতে মানুহক ফুচুলাই থাকে । কিন্তু ভাল বেজো আছে, ভাল পূজাও আছে । পূজা কৰি মানুহে ফলো পায় । নহলে, আটাইবোৰ মানুহে কিয় পূজা কৰে ?

—এটা কাম কৰিবি ? —তুলসীয়ে কয় । দেওবাৰে ৰাতিপুৱা আমি যাওঁগৈ বাৰু । আমিতো এতিয়ালৈ একো জনা নাই । তালৈ গলেই যে আমি তেওঁৰ কথা মানিব লাগিব,

তেনে কি কাৰণ আছে ? আমাৰ পছন্দ নহয়, নকৰোঁ । বহুত পইচাৰ কথা যদি উঠে, তেনে আমি কম, আমি নোৱাৰোঁ । কি কৰ তই ?

চেনীৰামৰ লগত আলোচনা কৰাৰ পিছত সিহঁতে ঠিক কৰিলে, সিহঁতে পূজা কৰিব । খৰচো বেছি নহয় । বয়-বস্তু কিনাৰ বাবে মুঠতে এটকা । সেই এটকাৰে ৰঙা কাপোৰ, মাটিৰ টেকেলি, ঘিউ, কল আদি যাবতীয় পূজাৰ সামগ্ৰী কিনিবপৰা যাব । আৰু এটকা লাগিব বেজৰ দক্ষিণা । মুঠতে চেনীৰামক দুটা টকা দিলে আটাইখিনি কাম হৈ যাব ।

শনিবাৰ নহলে পূজা নহয় । গণি-পিতি চেনীৰামে কলে যে শনিবাৰে নিশা আঠ বজাৰপৰা এঘাৰ বজালৈ পূজা হব । তুল্‌সীহঁতৰ বাবে সেই সময় সিহঁতৰ আজৰি সময়, আৰু পাছদিনাখন দেওবাৰে সিহঁতৰ কোনো কামো নাথাকে । গতিকে সিহঁতৰ কোনো অসুবিধা নহয় । চেনীৰামে কৈছিল যে এই কামত বেজৰ বাহিৰে আন কোনো মতা মানুহ উপস্থিত থাকিব নোৱাৰে । গতিকে কালোন্দী অকলে আহিব লাগিব । কিন্তু কালোন্দী কোনোমতে মান্তি নহ'ল । অৱশেষত ঠিক হ'ল যে দুয়ো একেলগে আহিব, আৰু কালোন্দীক তাত থৈ তুল্‌সী ঘৰৰপৰা দূৰৰ আঁহত গছজোপাৰ তলত বহি থাকিব । পূজা শেষ নোহোৱা পৰ্যন্ত কালোন্দীয়ে মুখেৰে মাতিব নোৱাৰিব, আৰু বেজে যি কয় তাকে তাই কৰিব লাগিব । যদি তাই তাৰ কথা নুশুনে নাইবা মুখেৰে মাতে, তেনে সিহঁতে পূজাৰ কোনো ফল নাপায় । বৰং অনিষ্টহে হব ।

শনিবাৰে কালোন্দী বাগানত কাম কৰিবলৈ নগ'ল । তাই দিনটো লঘোনে থাকিল । বেজে কোৱামতে হাতৰ আৰু ভৰিৰ আঙুলিত জেতুকা লগালে । ৰঙা আঁচুসূতাৰ ৰচি এগছ কঁকালত পিন্ধিলে, যাতে গাঁঠি দিয়াৰ পিছত ৰঙা ৰচিডালৰ দুয়ো ফালৰ মূৰ দুটা নাইটোৰ তলত নাইৰপৰা পাঁচ আঙুলি তলত ওলমি থাকে । কাণ আৰু ডিঙি খালী কৰি ৰাখিব লাগে, সেইবাবে তাই কাণৰ আৰু ডিঙিৰ মণি সোলোকাই থলে । গাত তাই মাত্ৰ এখন কাপোৰ ৰাখিব পাৰিব । এখনৰ বাহিৰে তাই কোনো কাপোৰ লব নোৱাৰিব, আৰু কাপোৰৰ পাৰিটো ৰঙা নাইবা ৰঙচুৱা হলে ভাল, নহলে নাই । ধুই শুকাই নতুনৰ দৰে কৰি, তাই শাৰী এখন পিন্ধিলে । শাৰীখন বুকুৰ ওপৰেদি মেৰাই লৈ কোমৰত গুজি ললে । তাই ঘৰৰ ভিতৰতে দুই-এখোজ কাঢ়ি চালে । ভৰিৰ ক'লা আঙুলিকেইটাৰ জেতুকা দিয়া ৰঙা নখবোৰ চিক্‌মিকাই উঠিল । কেৱল নাইৰ তলত ওলমি থকা ৰচিডালৰ বাবে তাইৰ কিবা অশান্তি লাগিল । শাৰীখন ওপৰতে থাকে ৰচিডালত নালাগে । আৰু ৰচিডাল খোজৰ লগে লগে এবাৰ ইফালে এবাৰ সিফালে বাগৰি ফুৰে । কিবা যেন পিৰ্‌পিৰাই থাকে, তাইৰ ভাল নালাগে ।

তুল্‌সীয়ে পইচাখিনি যোগাৰ কৰি লয় । আৰু সিহঁত দুয়ো, ৰাতি এন্ধাৰ হোৱাৰ পিছত চেনীৰামৰ ঘৰলৈ আগবাঢ়ে । আহঁত গছজোপাৰ তলেৰে যাওঁতে গছৰ ওপৰত

কিবা চৰায়ে পাখি জোকাৰে । চেনীৰামৰ ঘৰৰ সন্মুখ পাওঁতে, ক'লা মেকুৰী এজনী সিহঁতৰ আগেদি গুচি যায় ।

—তই এইমাত্র গুচি নাযাবি তুল্‌সী ।—চেনীৰামে কয় । সিটো কোঠাত মই পূজাৰ যোগাৰ কৰিছোঁ । তই পইচাখিনি দে, আৰু অলপ বহ । যোগাৰখিনি শেষ কৰি আহি মই তোক কম, তেতিয়া যাবি ।

তেওঁ আন কোঠাটোলৈ সোমাই যায় । তেওঁক দেখি কালোন্দীৰ হাঁহি উঠিব খুজিছিল । হাঁহিটো বন্ধ কৰি, তাই তুল্‌সীক ফুচফুচাই কয়, বাপ্‌ৰে, দেখিলি ? মাইকীবাবুৰ কি ছং ! কপালত ৰঙা কিবা এসোপা সানি লৈছে, লম্‌লমীয়া ধুতি, গলত মালা, —

—হেই চুপ্‌, —তুল্‌সীয়ে কয়, —বেজক তেনেকৈ কব নাপায় ।

—মস্ত পেটুলা, —তাই কয ।

অলপ পিছত সিটো কোঠাৰপৰা ওলাই আহি চেনীৰামে কয়, —তইঁতক আকৌ এবাৰ মই কৈ থওঁ । পিছত আকৌ মোক দুষিবি । এইখন আসাম দেশ, —তন্ত্ৰ-মন্ত্ৰৰ দেশ । এই পূজাৰ নিয়মেই বেলেগ । পূজাৰী সাধকে যিহকে কয় তাকেই কৰিব লাগে । সেইমতে যদি নচল, তইঁতে এতিয়াও গুচি যাব পাৰ । আৰু যদি সেইমতে কাম কৰ তেনেহলে থাক । কি কৰিবি ?

—আমিতো পূজা দিম বুলিযে আহিছোঁ ।—তুল্‌সীযে কয ।

—তেনেহলে তই যাগে । দুঘণ্টা পিছত আহিবি । দুঘণ্টা হোৱাৰ লগে লগে মই কাঁহ বজাই দিম । তই আহি তোৰ মাইকীক লৈ যাবি ।

কালোন্দী কোঠাটোলৈ গৈ দেখিলে খুব বেছি আৰম্বৰ একো নাই, ৰঙা কাপোৰেৰে ঢাকি থোৱা কিবা এটা বস্তু আছে । চাৰিওফাল আগুৰি ফুলেই ফুল । ফুল আৰু কাপোৰৰ ওপৰেদি সাপৰ মূৰৰ দৰে কিবা এটা বস্তু ওলাই আছে । খীণ পোহৰৰ তেলৰ চাকি এগছ জ্বলি আছে । কোঠাটোত আন কোনো পোহৰ নাই বাবে চাকিৰ পোহৰখিনি যেন বেছিকৈ জ্বলে, আৰু সেই পোহৰত বস্তুবোৰ দেখা পোৱাত কোনো অসুবিধা নহয ।

সেই ৰঙা দেৱতাৰ মূৰ্তিৰ আগত চেনীৰাম ঢাৰি এখনত বহি থাকে । পাছফালে দীঘলকৈ পাৰি থোৱা আন এখন ঢাৰি । ঢাৰিখনৰ ওপৰত বিছনাৰ চাদৰ এখন পৰা থাকে । তাতেই কালোন্দী বহে ।

চেনীৰামে কি মন্ত্ৰ কয, কালোন্দীযে একো বুজি নাপায । তাৰ মুখৰপৰা কিছুমান আচহুৱা শব্দ হৈ থাকে, আৰু কালোন্দীযে একান্তমনে শুনিবলৈ চেষ্টা কৰে । তাৰ মুখখন কালোন্দীৰ ফালে থকা হলে, কিজানি তাই দুই-এটা শব্দ বুজি পালেহেঁতেন । চেনীৰামে

দুই-চাৰিটা ফুল, ৰঙা কাপোৰৰ মাজৰ দেৱতাৰ ফালে দলিয়াই দিয়ে, কেইটামান চাউল ইফালে-সিফালে ছটিয়াই দিযে, আৰু আমৰ পাত কেইটামান পানীত তিযাই লৈ সেই পানী কালোন্দীৰ গাত ছটিয়াই দিয়ে । তাৰ পিছত তেওঁ হাতত এপাহি ফুল লৈ তাইক কয়, দুয়োখনি হাত পাতি ফুলপাহ ল, আৰু ফুলপাহ মূৰত গুজি ল । তেতিয়া মূৰৰ ভাগৰ কাম শেষ হৈ যাব । ফুলটো লৈ কান্ধৰপৰা শাৰীখন গুচাই দে, বুকু শান্তি কৰিব লাগিব । তাৰ পিছত পেট ।

কালোন্দী ফুলপাহ চুলিৰ মাজত গুজি লৈ বহি থাকে । চেনীৰামে আকৌ কয, কৈছো নহয়, শাৰীখন কান্ধৰপৰা আঁতৰাই দে ।

কালোন্দী অলপ সময ইতস্ততঃ কৰি শাৰীখন কান্ধৰপৰা পেলাই দিযে । পেটলৈকে তাইৰ গাটো উদং হৈ পৰে । চেনীৰামে প্ৰথমে আমৰ পাতেৰে তাইৰ গাটোত পানী ছটিযাই দিয়ে । তাৰ পিছত তেওঁ আঙুলিকেইটা সেন্দূৰৰ দৰে ৰঙা পনীযা কিবা বস্তু এটাত তিযাই লৈ সেই আঙুলিৰে তাইৰ বুকু ৰাঙ্গি দিযে, লাহে লাহে সম্পূৰ্ণকৈ ৰাঙ্গি দিযে । উচপ খাই উঠি তাই থিয হয়, কিন্তু আকৌ বহি পৰে । চেনীৰামে কয, উচপ খাই উঠাৰ কোনো কাৰণ নাই । ডাক্তৰে ইযাতকৈযো বহুত বেছি পৰীক্ষা কৰে । ঘাই কাম এতিযাও আৰম্ভ হোৱাই নাই । এইখিনি একে হোপাই খাই ল ।

কালোন্দীযে বাতিটো হাতত লৈযে গম পালে যে সেযা ফটিকা । তাই কোনো সন্দেহ নকৰাকৈ গোটেই বাতি ফটিকা পি খালে । তাই সদায নিচাপানী নাখায, কেতিযাবা পৰব আদি হলে আনৰ লগতে তাযো খায । ফটিকাক তাই ভয নকৰে ।

চেনীৰামে কয, পূজাৰপৰা মই গম পাই গ'লো যে তোৰ বাচ্চা নোহোৱাকৈ থাকিব নোৱাৰে, বাচ্চা হবই । তই আটাইখিনি কাম মনৰ ইচ্ছাৰে কৰিছ । দেৱতাই তোক ফল দিব । তই আপত্তি কৰা নাই, হুলস্থূল কৰা নাই । তোৰ বুজ আছে । এতিযা অলপ শুদ্ধি কৰিলে হৈ যাব । তই ৰঙা সূতাডাল কঁকালত লৈছ নহয ? ঠিক আছে । তই ঢাৰিখনত শুই চকুমুদি থাক । সূতাগছ শুদ্ধি কৰি দিম । তাৰপিছত এমাহ দহদিন তই এই সূতাগছ কঁকালত ৰাখিবি । ফল পাই যাবি, তাত কোনো সন্দেহ নাই ।

কালোন্দী তেওঁৰ কথা অনুসৰি ঢাৰিখনত শুই দি চকু মুদে । খন্তেক পিছতে তাই গম পায়, চেনীৰামে তাইৰ ওচৰলৈ আহি, সূতাগছ উলিযাবলৈ তাইৰ শাৰীখন আঁতৰাই নি আছে । তাই চকুমেলি চাই চেনীৰামক দেখা মাত্ৰকে উঠি বহে । কোনো এটা কথা নোকোৱাকৈ তাই থিয হয, আৰু চেনীৰামে উঠিবলৈ নৌপাওঁতেই তাই তাইৰ জেতুকাৰে ৰঙা কৰা দীঘল নখকেইটাৰে তাৰ দুযোখন গাল খামুচি তেজ উলিযাই দিয়ে । সি দুযোখন হাতেৰে গাল দুখন ঢাকি ধৰোঁতে, তাই আকৌ জোঙা নখকেইটাৰে তাৰ বুকুত আঁচুৰি তেজ উলিযাই দিযে । সি থিয় হব ধৰোঁতেই তাই পাছফালৰপৰা গৈ নখকেইটা তাৰ দুয়োটা

চকুতে সুমুৱাই দিবলৈ চেষ্টা কৰিলে, কিন্তু সিও তুৰন্তে চকু দুটা ঢাকি ধৰিলে । সেই সুযোগতে তাই জ্বলি থকা চাকিটো আনি তাৰ চুলিৰ মাজত সুমুৱাই দিলে । তাৰপিছত পাৰীখন কান্ধৰ ওপৰেদি মেৰাই লৈ তাই আঁহত গছজোপাৰ ফালে দৌৰিলে ।

ৰপহীজান বাগানত এনেকুৱা ঘটনা কাহানিও ঘটা নাছিল । দুশৰো অধিক কুলী একেলগ হৈ মেনেজাৰ চাহাবৰ বাংলাৰ আগত গোট খালে । মতা আছিল, মাইকীও আছিল । কিছুমানে ঘাঁহৰ ওপৰত বহি ললে, আন কিছুমান থিয় হৈ থাকিল । বয়সীয়া বিলাকৰ ভিতৰত গজানন আছিল, ভোলা আছিল, ৰামু, দয়ালু আছিল । ডেকাবিলাকৰ ভিতৰত তুল্‌সী, মাঘো, বিশ্‌নাথ আদি কৰি এশমান আছিল । সিহঁতে মুখেৰে কোনো হৈ-হাল্লা নকৰাকৈ চাহাবক অপেক্ষা কৰিলে ।

ফিন্‌লে অবাক হৈ গ'ল । ইমানবোৰ কুলী ইয়ালৈ আহিছে । তাৰমানে আজি কাম বন্ধ হৈ গৈছে । একগোট হৈ কুলীবোৰে তেওঁক অপেক্ষা কৰি আছে, কিন্তু কোনেও চিঞৰা নাই, কোনেও উত্তেজিত হোৱা নাই । তেওঁ মনত পেলাবলৈ চেষ্টা কৰে, সিহঁতৰ ৰেচন আদি দিয়া হৈছে নে নাই । নে সিহঁতৰ কিবা মাৰামাৰি হ'ল । মনত নানা আশংকা কৰি তেওঁ বাৰাণ্ডালৈ ওলাই আহি চাৰিওফালে চালে । তেওঁক দেখা পাই যিখিনি মানুহ মাটিত বহি আছিল, সিহঁত থিয় হ'ল । আটাইবিলাকে মাত্ৰ এ-আষাৰ কথা কলে,—চালাম চাহাব ।

—তহঁত আটাইবোৰ ইয়ালৈ কিয় আহিছ ?—তেওঁ সোধে । কি ইমান ডাঙৰ কথা হ'ল যে গোটেই বাগিচাখনেই উঠি আহিছ ? বাৰু আহিছ যেতিয়া এতিয়া কচোন কি হৈছে তহঁতৰ ।

ভোলাই কয়, —চাহাব, হুজুৰ আমাৰ মাই-বাপ, আমাক মাফ কৰিব লাগে ।

—কিয় মাফ কৰিব লাগে ? —চাহাবে সোধে ।

—চাহাব, —গজাননে কয় । ইহঁত এই ল'ৰামখাহি একো নুবুজে । সিহঁতে মাইকীবাবুৰ লগত কাজিয়া কৰিব খোজে । চৰমৰ কথা হুজুৰ, ইহঁতে পাগলেই হ'ল নেকি, ইহঁতৰ মুখত মাৰ-ধৰ কৰা কথা ওলায় । আমি বহুত চেষ্টা কৰি ইহঁতক দমাই ৰাখিছো । নহলে, কি কম হুজুৰ, সিহঁতেও মৰে আমাকো মাৰে ।

—মৰিলে মৰিছো,—তুল্‌সীয়ে কয় । চাহাব, মোৰ মাইকীক ....

ভোলাই বাধা দি কয়,—তই চুপ্ কৰ তুল্‌সী । আমি এই আটাইবিলাক মানুহ কিয় আহিছো ? এই কথা কেৱল তোৰ কথা নহয় । আমাৰ সবৰে কথা ।

মেনেজাৰে দেখিলে যে এনেকৈ ইহঁতৰ লগত কথা কৈ একো লাভ নহব । আচল কথাটো কি, উলিয়াবলৈকে টান হব । চেষ্টা কলে,—এনেকৈ নহব । তহঁতৰ ভিতৰৰ পাঁচজন মানুহ আহ । তহঁতৰ কি হৈছে বুজি লওঁ । তহঁত দুজন [illegible] । কি

কৈছিলি নাম ? ভোলা আৰু আনজন চৰ্দাৰ । আৰু ইয়াৰ বোধকৰো কিবা নিজৰ কথা । সিও আহক । বাকীবিলাক ইয়াৰপৰা যাগৈ । যি কৰিব লাগে মই কৰিম । এতিয়া তহঁত পাঁচজন আহ, কোন কোন আহ ।

—চাহাবে একদম ঠিক কথা কৈছে,—গজাননে কয় । তহঁত যা । ভোলা, ৰামু, তুল্‌সী থাক । আৰু কালোন্দী থাক । বাকীবোৰ যা । হুজুৰে কৈছে, সব ঠিক কৰি দিব । আৰু কি কথা আছে ? যা ।

কিন্তু কোনেও যোৱাৰ বাবে মন নকৰে । তাতেই থিয় হৈ থাকে ।

মেনেজাৰে বাৰাণ্ডাতে বেটৰ চকী এখনত বহি সিহঁতৰ ৰেহৰূপ লক্ষ্য কৰে, আৰু কয়,—তহঁত পাঁচজন আহ । বাকীবোৰ যা । যাবলৈ কৈছো নহয়, যা ।

—চাহাব,—বিশ্‌নাথে কয়, আমি ইয়াতে বৈ থাকো হুজুৰ । ইহঁত পাঁচজন হুজুৰৰ ওচৰলৈ যাওক ।

ফিন্‌লে চাহাব উঠি আহে । ধৰিবলৈ গ'লে, তেওঁৰ আদেশ অমান্য কৰা হ'ল । বাগানত সেয়া বিৰল ঘটনা । তেওঁ বাৰাণ্ডাতে ইফালে-সিফালে দুবাৰমান ঘূৰিলে, আৰু তাৰ পিছত কলে, —তহঁতৰ ভালৰ বাবে মই কৈছোঁ, তহঁত যা ।

তেওঁ চিগাৰেটটো দলিয়াই পেলাই দিয়ে, আৰু সিহঁতে ততালিকে উঠি তাৰপৰা গুচি নোযোৱা দেখি অলপ আচৰিত হয় ।

তুল্‌সীয়ে কয়, —যা, যাগৈ ।

লাহে লাহে এখোজ-দুখোজকৈ মানুহখিনি আঁতৰি যায় । চাহাবৰ মনত শংকা জাগি উঠে । মনত তেওঁ অস্বস্তি বোধ কৰে । তুল্‌সীয়ে কোৱা মাত্ৰকে সিহঁত গুচি গ'ল, তেওঁৰ কথাত নগ'ল । এটা বেয়া লক্ষণ । চিন্তান্বিত লৈ লাহে লাহে তেওঁ আকৌ চকীখনত বহিল । কুলী পাঁচগৰাকী থিয় হৈ থাকিল । তেওঁ তুল্‌সীক আকৌ এবাৰ চাই ললে । তাৰ পিছত কলে, —তোৰ নামটো কি কৈছিলি ? —গজানন ? বাৰু ক, তহঁতৰ কি হৈছে । তাৰ আগেয়ে ক, এনেকৈ দলবান্ধি কিয় আহিছিলি ? কথা এটা কোৱাৰ কাৰণে, দলেবলে কিয় আহিব লাগে ? তহঁতৰ কোনোবা এজনৰ কিবা এটা হৈছে, এজনে কলে মই শুনি নাপাওঁনে ? কোনে ইমান মানুহক মাতি গোট খুৱাই ইয়ালৈ লৈ আহিছিল ? তই ?

—জী চাহাব । মোৰ মাইকীৰ কথা হুজুৰ ।—তুল্‌সীয়ে কয় । মোৰ মাইকী, আনৰ মাইকী একে কথা ।

—হৈছে আৰু ।—চাহাবে কয় । তেওঁৰ মনৰ অশান্তি নকমে; বাঢ়িহে যায় । তুল্‌সীৰ কথাত দলবান্ধি কুলীবোৰ আহে; তাৰ কথাত যায় ।

তেওঁ চিগাৰেট এটা জ্বলাই লৈ কয়, —ক, কি হৈছে । তহঁতৰ কাণ্ড দেখি মই বেয়া পাইছোঁ । খুচিমতে তহঁতে যেই সেই সময়তে এনেকৈ আহিবিনে ? ক বাৰু, কি ইমান ডাঙৰ ঘটনা হৈছে । আজে কথাত যদি আহিছ মই তহঁতক মাফ কৰিব নোৱাৰিম । এই ছুক্‌ৰীজনী কিয় আহিছে ইয়ালৈ ?

—তাই মোৰ মাইকী হুজুৰ, —তুল্‌সীয়ে কয় ।

ফিন্‌লে চাহাবে তাইৰ ফালে চায় । কুলীছোৱালী, ক'লা কিন্তু চকু-মুখ উজ্জ্বল । তাইক দেখিলে আৰু এবাৰ চাবলৈ মন যায । তেওঁ সংক্ষেপে কয়, —ক ।

—হুজুৰ !—কালোন্দীয়ে কয । শাৰীৰ আঁচলটো তাই দাঁতেৰে কামুৰি ধৰে আৰু কয়, —কালি নিশা মাইকীবাবুৱে মোৰ ওপৰত অত্যাচাৰ কৰিছে চাহাব ।

—কোনে ? —ফিন্‌লে থিয হয । —নিশা ? তোৰ ওপৰত অত্যাচাৰ কৰিছে ? মাইকীবাবুৱে ? তই পাগল হৈছ নেকি ? তই থাক লাইনত । মাইকীবাবু লাইনলৈ আহিছিল, নিশা তোৰ ঘৰলৈ ? পাগল হৈছ নেকি তই ? তহঁতে মোক এই কথা শুনাবলৈ আহিছ ?

ভোলাই কয, —চাহাবে হুকুম কৰিলে মই কওঁ । হুজুৰ মাইবাপ, হুজুৰক নকৈ কাক কম ? ইহত দুয়োৰে বিযা হোৱাৰ তিনি বছৰমান হ'ল চাহাব, ল'ৰা-ছোৱালী নাই । বাচ্চা নহলে আমাৰ বুঢ়ীবিলাকে নানা কথা কয হুজুৰ । মাইকীবাবুৱে ইহঁতক কলে তেওঁ মন্ত্ৰ জানে, পূজা জানে । পূজা কৰিলে বাচ্চা হব । ইহঁতক তেওঁ পূজাৰ বাবে ঘৰলৈ মাতি নিলে । কোনেনো নাযাব হুজুৰ ? জনা মানুহে পূজা কৰিলে, মানুহে তাৰ ফল যেনে তেনে পায । দেখিলে হুজুৰেও বিশ্বাস কৰিব । দুয়ো কালি ৰাতি তেওঁৰ ঘৰলৈ গ'ল । তাতেই এই ঘটনা ।

এটা সুবিধা পোৱা যেন দেখি চাহাবে তুল্‌সীক কলে, —এইহে মতা ! তোৰ আগতে তোৰ মাইকীক কোনোবাই লাজ দিযে, আৰু তই এনে মতা যে তই সেই কথা দলবান্ধি মোক কবলৈ আহ । তোৰহে লাজ লাগিব লাগে । কিয তই—

তেওঁ ৰৈ যায । হঠাৎ তেওঁ গম পায যে তেওঁ তাক উচটাই দি আছে । তেওঁ কথাষাৰ ঘূৰাই কবলৈ যাওঁতেই, তুল্‌সীয়ে কয, —মযো তাকেই ভাবিছিলোঁ চাহাব । এই কথাৰ বাবে মই চাহাবৰ ওচৰলৈ কিয আহিম । মোৰ যি কথা আছে, মাইকীবাবুৰ লগত আছে । ইহঁতে মোক কোনোৰকম যাব নিদিযে চাহাব । আৰু মোক নানা ফন্দি কৰি মাইকীবাবুৱে আঁতৰ কৰি দিছিল । মই আগত থকা হলে । হুজুৰ মই যাওঁ, —মোৰ কথা, মই যি কৰোঁ কৰিম ।

ফিন্‌লেই কয, —তই থাম । মই বুজি পাইছোঁ । তই আৰু কব নালাগে । তোৰ মাইকীয়ে কিবা কব খুজিছিল । কচোন ।

—হুজুৰ, বেচৰমৰ কথা । মোক কলে, লঘোনে থাক, থাকিলোঁ । মাত্ৰ এখন কাপোৰ পিন্ধিবি । পিন্ধিলোঁ মাত্ৰ শাৰীখন । কলে, পূজাৰ সময়ত আন কোনো মানুহ ওচৰত থাকিব নোৱাৰে । তুল্‌সীক দূৰলৈ পঠালোঁ । তেতিয়া তেওঁ, মাইকীবাবুৱে, মোক ধৰিলে । চাহাব ! আমি কুলীছোৱালী চাহাব । আমাক তেওঁ কি কৰিব ? আৰু অলপ সময় থকা হলে, ময়ে তেওঁক খটম কৰি দিব পাৰিলোঁহেঁতেন । তেতিয়া আকৌ বিপদ আমাৰহে ।

—প্ৰমাণ দিব পাৰিবি তই ? —চাহাবে সুধিলে ।

—প্ৰমাণ মই দি থৈ আহিছোঁ চাহাব, —তাই কয় । তেওঁৰ গালত, বুকুত চিন থৈ আহিছোঁ । এইকেইটা নখেৰে, চাহাব, তাক আঁচুৰি তেজ উলিযাই দিছোঁ । সেই চিন যাওঁতে দিন লাগিব । হুজুৰ বাচ্চা বাচ্চা কৰি পাগল হৈ গৈছিলোঁ, তাক বিশ্বাস কৰিছিলোঁ । আছাম দেশ বোলে যাদু-মন্ত্ৰৰ দেশ । আমাক ফাকি মাৰি, মিছা পূজা-পাতল পাতি, তেওঁ এনেকুৱা কৰিব, কোনে ভাবিব হুজুৰ ।

ভালেখিনি পৰ চাহাবে একো নামাতে । তাৰ পিছত তেওঁ সিহঁতৰ ফালে চাই কয়, —ভোলা, তইঁতে কি কৱ ? এইবিলাক ইহঁতৰ নিজৰ ভিতৰৰ কথা, বাগানৰ নহয় । বাগানৰ ভিতৰত হোৱা হলেও অন্য কথা আছিল । ৰাতি কাৰ ঘৰত কি হৈছে, মই বিচাৰ কৰিব লাগিলে, বাগানৰ কাম কোনে চাব ?

—চাহাব, —ভোলাই কয, তুল্‌সীযে তাকে কৈছিল, যে এইটো তাৰ নিজৰ কথা । তাৰ মাইকীক কোনোবাই বেযা কামলৈ টানিছে, সি সেইজন মানুহক চাব । আমি তাক জোৰ কৰি ধৰি ৰাখিছোঁ । কুলীযে কুলীযে মাৰামাৰি কৰোঁ, সি এক কথা । কুলীযে বাবুৱে কাজিযা কৰিব, সি অন্য কথা । আৰু হুজুৰ, তুল্‌সীযে কিবা এটা কৰিবলৈ ওলালে, তাৰ পাছে পাছে বহুত কুলী ওলাব । তাৰপৰা লাভ নহব, চাহাব ।

—তেনে মিটমাট কৰ, —চাহাবে কয । চেনীৰামে কিছু টকা-পইচা দিযক, তেতিয়া ক্ষতিপূৰণ হৈ গ'ল । সি যদি দিবলৈ ৰাজী নহয, মই ৰাজী কৰাই দিম । আৰু এই ছোৱালীজনীযে যেনেকৈ কলে, মইতো ইযাকে বুজিলোঁ যে সি তাইৰ কোনো অনিষ্ট কৰিব নোৱাৰিলে ।

—চাহাবেতো ভালেই কৈছে, নহয জানো কালোন্দী ? —গজাননে কয ।

—আমি যাওঁ ব'ল, —তুল্‌সীযে কালোন্দীক কয় ।

—হুজুৰ, —কালোন্দীযে কয, মাইকীবাবুৰ পইচা মই নোচোওঁ । মোক একো নালাগে । কিন্তু হুজুৰ, মোৰ মনত থাকিব । এতিযা বাগানৰ বহুত মানুহে জানিলে । বহুতৰ মানুহৰ মনত থাকিব । কেৱল মোৰ মতাই জানিলে বেলেগ কথা আছিল । আটাইবোৰ মানুহে জানিলে, ইহঁতৰ বাবে, —এই ভোলা, ৰামু, ইহঁতৰ বাবে । আটায়ে জনাৰ পিছত আৰু মোৰ লাজ ক'ত থাকিল হুজুৰ ? টকা-পইচা মোক নালাগে হুজুৰ ।

গজাননে কলে, —চাহাব, মিটমাট নহব । ইহঁতে মিটমাট নকৰে । লাইনত নানা কোৰামেলা চলিছে চাহাব । বাগানত কালোন্দীক সবে মৰম কৰে । মাইকীবিলাকে কৈ ফুৰিছে —কালোন্দীক যিয়ে এনেকুৱা কৰিলে, সি আমাকো তাঁকেই কৰিলে; যিখন হাত কালোন্দীৰ গাত লাগিল, সেইখন হাত আমাৰ আটাইৰে গাত লাগিল । আচলতে কথাটো ভাল নহ'ল চাহাব ।

ফিন্‌লে উঠিল আৰু কলে, —ডাক্তৰ চক্ৰবৰ্তীৰ লগত হাস্পাতালত তয়ে কাম কৰিছিলি, নহয় জানো তুল্‌সী ? তোৰ লগত আৰু এজন আছিল হবলা ।

—হয় চাহাব, মই কৰিছিলোঁ —তুল্‌সীয়ে কয় । আৰু আছিল বিশ্‌নাথ । বিষ্ণীও আছিল ।

—আৰু তই বোধহয় খুব নাচিব জান ? —তেওঁ কালোন্দীক সোধে ।

কালোন্দীয়ে তলমূৰ কৰি থাকে, একো নামাতে । কোনোবা সময়ত তাই কান্দিছে, তাইৰ চকুৰ পানী গালত লাগি থাকে ।

চাহাবে কয়, —তহঁত যা । চেনীৰাম বাবুক সুধিব লাগিছিল । সুধিলে সি অৱশ্যে অস্বীকাৰ কৰিব । তথাপি এবাৰ কথাটো তাক কৈ ইয়াৰপৰা তাক বিদায় কৰিব লাগিব । এতিয়া যা । চেনীৰাম আৰু ইয়াত থাকিব নোৱাৰে । কালোন্দী, তই চেনীৰামক জখম কৰি তেজ উলিয়াই দিছ, সি তোক একোকে কৰিবপৰা নাই । তই কিয় কান্দিছ ? যাগৈ । আৰু নাচিবি ।

সিহঁত গুচি যায় । ফিন্‌লেৰ কিন্তু চিন্তা নাযায় । চেনীৰামক খেদি দিয়া সহজ কথা । সি গলে বাগানৰ একো ক্ষতি নহয় । কিন্তু, আক্ষেপ এটা জনাবৰ বাবে, কুলীবিলাকে এজন মানুহৰ কথাত দলবান্ধি আহিল, আৰু সেইজন মানুহৰ কথাত দলবান্ধি গুচি গ'ল । কালোন্দীৰ কথা, বাকীবোৰ কথা সামান্য । গুৰুতৰ কথা হ'ল যে, দলবদ্ধ হোৱাৰ সাহসটো কোনোবাই সিহঁতক দিলে । তেওঁৰ চিন্তা নাযায় ।

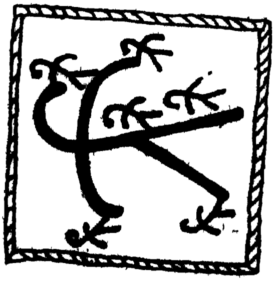

সাত

ধৰিবলৈ গ'লে, ভোলাৰ দোকানখন বন্ধই হৈ গৈছে । বাঁহৰ খুঁটাৰ ওপৰত বাঁহৰ কামি পাৰি দি বনোৱা চাংখন আছে । তাত তিনিজন মানুহ বহিব পাৰে । গাতে গা লগাই বহিলে চাৰিজন । কিন্তু বহোঁতা মানুহ প্ৰায়ে নাথাকে । সুধাসমুদ্ৰৰ চাৰিটা আৰু বেছিলিনৰ তিনিটা বটল আজি বহুদিন ধৰি পৰি আছে । আজিকালি 'চগ্‌বতী' ডাক্তৰৰ মিক্সাৰ বেছি চলে । ভোলাই নিজে বনোৱা ক'লা বড়িবোৰৰ আদৰ কিন্তু কমা নাই । বড়িবোৰ আগৰদৰেই বিক্ৰী হয় । শাৰী, ব্লাউজ, বনিযন তাৰ দোকানত আজিকালি সি আৰু নাৰাখে । বিৰী, চিগাৰেট অলপ-চলপ থাকে । চাউল-দালি চাৰি-পাঁচ সেৰমানকৈ থাকে । আৰু গাঁৱৰ মানুহে বেচিবলৈ অনা দুই-একাধি কল, দুই-এটা কোমোৰা, জিকা-ভোল ইত্যাদি । তাড়ি মাত্ৰ দুকলহ মানকৈ থাকে, কাৰণ খেজুৰৰ গছবোৰ বুঢ়া হৈ গ'ল আৰু ভালেখিনি নিলগলৈ যাবলৈ ভোলাৰ সময নাথাকে ।

ভোলাৰ দোকানৰ অৱনতিৰ মূল কাৰণটো হ'ল, তাৰ দোকানৰপৰা এশগজ আঁতৰত খোলা আন দোকানখন । কোনোবা এজন মহাবীৰে তাত এখন দোকান খুলিলে । কিছুমানে কয় মহাবীৰ, আৰু কিছুমানে কয় জৈন । কিন্তু মানুহজন একেটা মহাবীৰ জৈন । সেই দোকানৰ ৰমকজমক কাপোৰ আৰু আন বস্তুৰ তুলনাত ভোলাৰ দোকানৰ বস্তুবোৰ তেনেই পেলনীয়া বস্তু । আনহাতে, তেনেকুৱা বস্তু আনিবলৈ ভোলাৰ শক্তিও নাই, বুদ্ধিও নাই, পইচাও নাই । তাৰ বাহিৰে মহাবীৰৰ দোকানত এবিধ পনীয়া বস্তু পোৱা যায, সৰু বটলত থাকে, কাপোৰত পৰিলে গন্ধ ওলায় । কাপোৰত সেই পনীয়া বস্তু পৰা মাত্ৰকে মলমলীয়া গন্ধ ওলায় । পাছলৈ কিন্তু কাপোৰখন ভেকেটা ভেকেট গোন্ধায । এই কাৰণেই নেকি, ছুক্‌ৰী আৰু মাইকীবোৰ সেই মহাবীৰৰ দোকানলৈ যায় । কোনো এজনীও ভোলাৰ দোকানলৈ নাহে । মহাবীৰৰ দোকানত এবিধ বগা পাউদাৰো পোৱা যায় । দেখিবলৈ ঠিক যেন ময়দাৰ গুৰি, কিন্তু গোন্ধায় । এই পাউদাৰৰপৰা কি কি উপকাৰ হয়, মহাবীৰে অনৰ্গল কৈ যায় । গাৰ কোন কোন ঠাইত দিব লাগে তাকো সি কৈ দিয়ে । ভোলাই অৱশ্যে ভাবি নাপায় যে এই পাউদাৰ কি কামত লাগিব পাৰে । মুখত আৰু গলধনত পাউদাৰ সনা

মাইকী মানুহ সি দেখিছে । ঘামি চকা ক'লা ছালৰ ওপৰত বগা পাউডাৰবোৰ, বাকিয়া কাণত মুখত খুন্দকণ লৈ বোৱা পৰুৱাৰ শাৰী যেন দেখি । মুখে, বুকুৱে, পিঠিয়ে এই শাৰী শাৰী পৰুৱাবোৰ লৈ থাকি মাইকীখিনিয়ে কিয় উচ্‌পিচ্‌ নকৰে, সি কেতিয়াবা ভাবে ।

মহাবীৰৰ দোকানৰ আন এটা আকৰ্ষণ হ'ল —চিগাৰেট । লেম্ মাৰ্কা চিগাৰেট নহয়, আন এবিধ চিগাৰেট । পেকেটৰ ওপৰত উৰি থকা চৰাই এটাৰ ছবি । আকাৰত, লেম্ মাৰ্কাতকৈ সামান্য সৰু । মহাবীৰৰ মতে, সেইবিধ চিগাৰেট দুনীয়াৰ ভিতৰত আটাইতকৈ ভাল চিগাৰেট । প্ৰথমতে জাৰ্মান দেশত ওলাইছিল এই চিগাৰেট, বৰ্তমান ইংৰাজবোৰে বনাবলৈ শিকিছে । মহাবীৰৰ ভাই এজন থাকে কলিকতাত । সেই ভায়েকে নানা বুদ্ধি কৰি কোম্পানীৰপৰা এই চিগাৰেট যোগাৰ কৰে বুলিহে মহাবীৰে যোগান ধৰিব পাৰিছে । নহলে, এই চিগাৰেট পোৱাৰ কাৰ সাধ্য ! সেয়া মহাবীৰৰ কথা । গতিকে, বাগিচাখনৰ আটাইবোৰ মাইকী মানুহে, চিগাৰেট আনিব লাগিলে, যায় মহাবীৰৰ দোকানলৈ । কেতিয়াবা দুই-এজনে যেতিয়া কয় যে এইবোৰ চিগাৰেট হাটৰ বজাৰতো পোৱা যায়, তেতিয়া মহাবীৰে ততালিকে উত্তৰ দিয়ে যে সেইকেইজন দোকানীয়ে তাৰপৰাহি লৈ যায় কেইটামান পেকেট ।

আজিকালি গজাননো ভোলাৰ দোকানলৈ কম আহে । গজাননে ক'ৰবাত কাৰোবাৰপৰা কানি খাবলৈ শিকিলে । তাৰ বয়স হ'ল, সি এতিয়া আৰু বাগিচাত বেছি কাম কৰিব নোৱাৰে । তথাপি নকৰিলেও নহয় । কাৰণ কানিৰ পইচা তাক কোনেও নিদিয়ে । কাম কৰি যিখিনি পইচা সি পায় সেইখিনি সি কানি কিনোঁতে খৰচ কৰে । গতিকে আবেলি বাগিচাৰ কাম শেষ হোৱাৰ পিছত সি প্ৰায়ে ঘৰৰপৰা নোলায় ।

আৰু দুগ্‌গাই এতিয়া দোকানত বহি মানুহৰ সোধ-পোছ নকৰে । কেতিয়াবা দৰ্কাৰ হলে তাই আহে, দুই-এটা কথা কয় তাৰ পিছত ভিতৰলৈ যায় । তাইৰ চুলিখিনি এতিয়া আগতকৈ ভালেখিনি দীঘল হৈছে, আৰু তাই ডাঙৰ হৈছে । আগেয়ে তাই দোকানলৈ অহা আটাইবোৰ মানুহৰ লগতে কথা পাতিছিল, এতিয়া তাই কিছুমানৰ লগত কথা পাতি ভাল পায়, আন কিছুমানৰ লগত কথা পাতিবলৈ মন নকৰে ।

মুঠৰ ওপৰত, ভোলাৰ দোকান গ'ল, কিন্তু আড্ডা থাকিল । এতিয়াও আবেলি পৰত ভোলাৰ দোকানত নিতৌ মেল বহে । কেতিয়াবা চাৰি-পাঁচজন, কেতিয়াবা আকৌ দহ-বাৰজন মানুহ গোট খায় । সিহঁতে তাড়ি খায়, চিগাৰেট খায় আৰু হঠাৎ দুই-এজনে নিমখেৰে লালচাহ খায় । ভোলাই নিজে কথা কৈ ভাল পায়, শুনিও ভাল পায় । গতিকে কোনো বস্তু বিক্ৰী নহ'লেও ভোলাৰ দোকানত মানুহৰ অভাৱ নহয় । অৱশ্যে তাত গোট খোৱা মানুহখিনি বাগানৰ কুলী, গাঁৱৰপৰা কদাকাচিৎহে দুই-এজন তালৈ আহে ।

গাঁও বা বস্তিত কি ঘটনা ঘটে সেই খবৰ পোন প্ৰথমতে বাগিচাত ভোলা আৰু বামুৰ কাণলৈ আহে । কিবা এটা উপায়ে সিহঁতে খবৰবোৰ জানে । সিহঁত দুয়ো আগ্ৰহতে জান

ভোলা ৰামে বোধহয় সিহঁতে বাগিচাৰ বাহিৰৰ আসামৰ খবৰৰ উমান কিবা উপাযে পায । সিহঁত দুয়ো জানে যে কিবা কামত আসামৰ মানুহবিলাকৰ খং উঠিছে । তেওঁলোকে নানা ঠাইত মেলমিটিং কৰিছে, সভা পাতিছে আৰু চৰকাৰক গালি পাৰিছে ।

ৰামুৱে ৰতনক সুধিছিল, —তইঁতে ৰেলগাড়ী বেযা পাৱ নেকি অ' ৰতন ? আসাম দেশলৈ ৰেলগাড়ী আহিছে, ভালহে কথা । নে তইঁতে ভয পাৱ ? ৰেলগাড়ী দেখিছ নে নাই ? মই হলে দেখা নাই । আমাৰ মানুহবিলাকে কয, মস্ত ডাঙৰ বস্তু । অগণন মানুহ লৈ দম্‌দমাই গৈ থাকে । কিন্তু ভযৰ কোনো কাৰণ নাই ।

—তই যে একোটা কথা কৱ ৰামু, —ৰতনে কয, ৰেলগাড়ীক আকৌ মানুহে ক'ৰবাত ভয কৰেনে ? তই নেদেখিব পাৰ, মই হলে ৰেলগাড়ী দেখিছো । কিয, ইযাৰপৰা যোৰহাটলৈ যাচোন । দেখিবি ৰেলগাড়ী আহি আছে, গৈ আছে । ইঞ্জিনটোৰ লগত হাকোটাৰে দবাবোৰ লগ লগাইছে । ইঞ্জিনটো গ'লে পাছে পাছে ডবাবোৰ গৈ থাকিব ।

—ক'ত দেখিছ বুলি কলি ? —ৰামুৱে সোধে, সেইখন ঠাই ইযাতে নেকি ? মানে এই আসাম দেশত ? কিনো কৱ তই ? ইযাত আকৌ ক'ৰপৰা ৰেলগাড়ী ওলাব ?

—আজি কুৰি বছৰ আগতে ৰেলগাড়ী চলিল, —ৰতনে কয, —সি সোধে ব'ৰপৰা ইযাত ৰেলগাড়ী ওলাল । এনেযেনো মানুহে কযনে কুলী বুলিলে কুলী । পিছে, তইনো কিয এইবোৰ কথা উলিযাইছ ৰামু ? ক'ৰবালৈ যাবলৈ মন মেলিছ নকি ? তোৰনো আজি কি হ'ল অ' ভোলা ! তই দেখোন মুখেৰে নামাত ?

—মই এই ৰামুৰ কথাকে ভাবি আছিলোঁ, —ভোলাই কয । সি আজিকালি নিজৰ কথা ভাবিবলৈ বাদ দিছে, পৰৰ কথাকে ভাবে । মই কওঁ, —তই কুলী, মই কুলী, আমি কুলীৰ কথা ভাবিলেই হব । নাই, তাক আনৰ কথাহে লাগে । মই তাক কিমান দিন কলো, বোলে মাইকী এজনী আন । তেতিযাহে দেখিম তই কিমান আনৰ কথা চিন্তা কৰ । চাই লম নহয । হযনে নহয, চিত্ত ?

—তইঁতে যিমান পাৰ বকি থাক, —চিত্তই কয, তাডি অকণ আছে যদি দে । তাৰ পিছত যি কৰ কৰি থাক তহঁতে । ৰামুই কিয মাইকী এজনী নানে, তযেবা কিয এজনী নান, সেইবোৰ তইঁতৰ কথা । মোক তাডি দে অকণমান ।

—এৰা, তই ঠিকেই কৈছ চিত্ত, —ৰতনে কয । ইহঁতৰ কথাৰ লগত আমাৰ কথা নিমিলে । পিছে, ইহঁতেনো যাব ক'লৈ ? আমাৰ বিপদ হলে, ইহঁতৰো বিপদ । আমাৰ দেশৰ অপকাৰ হলে সেই অপকাৰে ইহঁতকো চুব । তথাপি আমাৰ কথা, তোৰ মোৰ কথা । ইহঁতৰ নহয । দে, ভোলা দে ।

—ৰচোন ৰ, —ভোলাই কয । অলপ উশাহ ল, তাৰ পিছত তাডি খাবি । আৰু যিখিনি তাডি আছে, সেইখিনি বেছ পুৰণা তাডি । এগিলাচ খাবি আৰু উঠিব নোৱাৰিবি । আগেযে ৰামুৰ কথাৰ উত্তৰ দেচোন, চিত্ত । ৰেলগাড়ী আহিলে তইঁতে বেযা পাৱ কিয ?

—তহঁতৰ মগজু নাই, বুজিছ ভোলা ? —চিত্তই কয় । মগজু নোহোৱা মূৰত কোনোবাই সুমুৱাই দিলে যে আমি ৰেল অহা নিবিচাৰোঁ আৰু তহঁতে বিশ্বাস কৰিলি । তহঁতে এইখন দেশৰ কথা কি জান ?

ভোলাই কয়, —তই বৰ কথা নকবি চিত্ত । তোৰ এই দেশত জন্ম, ৰামুৰ আৰু মোৰ জন্ম ও এই দেশতে । তোৰ বাপেৰা নাইবা বাপেৰাৰ বাপেক কোন দেশৰপৰা আহিছিল কোনে সোধে ? ৰতনৰ আগৰ কথাবোৰ কোনে সোধে ? মই কুলী । ধৰিবলৈ গলে মই যে কুলী মোৰ গাতে লিখা আছে । তোৰ নাই । তই বাগিচাৰ কুলী নহৱ । ইমানেই । সেইবুলি, এইখন তহঁতৰ দেশ, এইবুলি বাৰেপতি কৈ থকাৰ কোনো মানে নাই । ৰ, মই টেকেলিটো আনো । খা । খাই ইযাৰপৰা যা । তহঁতৰ দেশলৈ যা ।

—তোৰ দেখোন আজি বৰ খং, —বিশ্নাথে কয় । তুল্সী আৰু বিশ্নাথ দুয়ো আহি ঘাঁহনিৰ ওপৰতে বহে । সি আৰু কয়, —আমি মানুহ বহুত হলোঁ । এটেকেলিৰে কেনেকৈ হব ? দুটেকেলি আন । তাৰে আৰম্ভ কৰোঁ ।

দুগ্গা এবাৰ ওলাই আহে । তাই গোটখোৱা মানুহকেইজনলৈ চায়, আৰু তাৰ পিছত ভিতৰলৈ সোমাই যায় ।

বিশ্নাথে মাতে, —হেই দুগ্গা । ওঁ, তাই গ'লেই নহয় । জোক ওলাব নেকি অ' ভোলা ? ওলায যদি কৱ, খিয দিযে থাকো । জোকলৈ মোৰ বৰ ভয় লাগে ।

—দুযো ডাক্তৰ ক'ৰপৰা ওলালি ? —ভোলাই সোধে । আহিলি ভালেই হ'ল । এখন ঢাৰি আছে ক'ৰবাত । আনি লৈ বহ । চিত্ত আৰু ৰতন ইহঁত দুযোৰে আজি কথাবোৰ বেলেগ । কিবা এটা হ'ল । সিহঁতৰ কথা আমি বুজি নাপাওঁ, আমাৰ কথা সিহঁতে নুবুজে । আচল কথা ক'ৰবাত থাকি গ'ল, আমি আন কথাত লাগি থাকিলোঁ ।

তুল্সীয়ে কয়, —মই যাওঁগে দে । তহঁতে তাড়ি খা আৰু ওৰে ৰাতি কথা পাতি থাক । এই আসামীবিলাকৰ লগত মই কথা নাপাতো । তাহাঁতৰ নাম ওলালেই মোৰ খং উঠি যায় । তোৰ ইযালৈ আহিছিলোঁ কথা পাতি আৰাম কৰিব বুলি । তোৰো আজিকালি এই আসামীবোৰহে লগ । ক'ৰবাত মাৰপিট লাগিব । তাতকৈ যোৱাই ভাল ।

—তই কিয় যাব লাগে ? —চিত্তই কয । তই বহ । আমি থাকিলে তোৰ যদি বেয়া লাগে, আমিয়ে যাওঁ । কিন্তু তোৰ খং কিহৰ বাবে ? কোনোবা এজন মানুহে বেযা কাম কৰিলে তোৰ সমাজখনৰ আটাইবোৰ মানুহেই বেযা ? তহঁতৰ ভিতৰত বেয়া মানুহ নাই ? তহঁতৰ মানুহে চুৰি নকৰে ? তহঁতৰ ভিতৰত কোনেও মাৰধৰ নকৰে ? —কোনেও মাইকী মানুহক বেয়া ব্যৱহাৰ নকৰে ? কোনোবা এজনে দোষ কৰিলে তই তোৰ সমাজখন এৰি যাবি ? তেনেহলে তই ক'লৈ যাবি ? ক'ত থাকিবি ? কাৰ লগত থাকিবি ?

—বহ, বহ —ৰামুই কয় । আটায়ে বহ । তহঁতৰ কথা-বতৰা শুনিলে ভাল লাগে । বহচোন বহ চিত্ত, তয়ো বহ ৰতন । তহঁতৰ বাচ্চা হব, ইয়াতে থাকিব, ইয়াতে ডাঙৰ হব । আমাৰো বাচ্চা হব, ইয়াতে থাকিব ইয়াতে ডাঙৰ হব । তেনেহলে এইখন ঠাইৰ কথা নাজানিলে কেনেকৈ হব ?

দুগ্‌গাই টেকেলি এটা আনি ৰামুৰ আগত থৈ দি তাই ৰামু আৰু ভোলাৰ মাজতে বহে । গিলাচ তিনিটা, দুগ্‌গাক বাদ দি মানুহ ছয়জন । সিহঁতে অৱশ্যে এটা গিলাচেৰে কেবাজনে পি খোৱাত কোনো সংকোচবোধ নকৰে । আটাইকেইজনে এগিলাচকৈ তাড়ি খাই লয় । তাৰ পিছত তুল্‌সীযে কয়, —হয দেই চিত্ত, তোৰ কথাবোৰ মনত লগা কথা । তথাপি খং উঠিলে সহজে খং মাৰ নাযায । সেইবোৰ কথা থ বাৰু । ৰামুৱে কিবা ৰেলগাড়ীৰ কথা কৈ আছিল । কিনো কথাটো ?

চিত্তই টেকেলিটোৰপৰা আৰু আধাগিলাচ তাড়ি বাকি লয । তাৰপৰা এঢোক খাই সি কয, —আমি আটাইবিলাকে আসামদেশ আসামদেশ কৰি আছিলোঁ নহয ? এতিযা, আসামদেশখন ক'ত ? কোনখন দেশ আসামদেশ ?

সি বাকীখিনি তাড়ি পি খাই গিলাচটো থৈ দিযে । ভোলাই লাহে লাহে কয, —মই কৈছিলোঁ নহয, পুৰণা তাড়ি । এগিলাচে তাক পাইছেগৈ । সি নিজেই কব নোৱাৰে কি কথা তাৰ মুখেদি ওলাই আছে । এতিয়া ইযাৰপৰা উঠি ভালে ভালে সি ঘৰ ওলাব পাৰিলেই ৰক্ষা ।

—তই অকণমান মনে মনে থাকচোন, বাবা, —দুগ্‌গাই কয । তাই একান্তমনে শুনিবৰ চেষ্টা কৰে, চিত্তই আৰুনো কি কথা কয । তাই গম পায সি কিবা এটা কবলৈ বিচাৰি আছে ।

চিত্তই কয়, —ৰেলগাড়ীৰ কথা ওলাইছিল । হয, ৰেলৰ লাইন আহিছে । তহঁতৰ ৰহতে গোৱালগুৱৈলে ৰেলেৰে আহি তাৰপৰা নাও জাহাজেৰে এইখিনি পাইছিলিহি । সেই গোৱালগুৱৰ ফালৰপৰা আহি ৰেলগাড়ী লামডিং পাইছে । কিন্তু গোৱালগু, মেঘনাৰ সিপাৰে, ইফালে কিছু নিলগত চাঁদপুৰ । চট্টগ্ৰামৰপৰা ওলাই এই ৰেললাইন ৰাজসাহী চিলেট আদি পাৰ হৈ উত্তৰ কাছাৰেদি আহি লামডিং পাইছে । আমাৰেই ভাল হ'ল । তাত আমাৰ কিহৰ দুখ ?

—তাকেইতো মই কৈ আছিলোঁ, —ৰামুই কয়, ৰেললাইন আহিছে ভাল হৈছে । তাত খং কৰিবৰ কি আছে ?

—ৰেললাইন অহাৰ বাবে, কোনেও খং কৰা নাই, —ৰতনে কয় । ৰেল লাগে, জাহাজ লাগে, পোষ্টাফিছ লাগে । সেইবোৰ হয় মানে ভাল । কচোন চিত্ত, আচল কথাটো কৈ দেচোন ।

—কথাটো হ'ল, —চিত্তই কয়, আসামদেশখন নোহোৱা হ'ল । এতিয়া আসামক বংগদেশৰ লগত লগ লগাই দিলে । ইমানদিনে আসামখন সুকীয়া ৰাজ্য আছিল । এতিয়া আসাম গুচি বংগদেশ হ'ল । এতিয়া ইয়াৰ মানুহবিলাকে কি কৰিব ? নতুন ৰেললাইনটো চাই আনন্দ কৰিব, নে নিজৰ দেশখন হেৰাই যোৱাৰ বাবে দুখ কৰিব ?

—দুখ ? —বিশ্‌নাথে আচৰিত হোৱাৰ দৰে কয়, —দুখ কৰিলে কি হব ? আগৰ দিনত বোলে ৰজাই যুদ্ধ কৰিছিল । যুদ্ধত জিকিব পাৰিলে, আনৰ ৰাজ্য কাঢ়ি লৈছিল । ইয়াতনো কেতিয়া যুদ্ধ হ'ল ? আমি দেখোন গমকে নাপালোঁ । পিছে, আমিনো বাগিচাত থাকি যুদ্ধৰ কথা কি গম পাম ? আমি হাবি কাটো, কোৰ মাৰোঁ, পাত তোলো ।

—যুদ্ধ ক'ত হ'ল ? —চিত্তই কয় । যুঁজ-বাগৰ নাই । কলিকতাত থকা চৰকাৰে কলে আসাম বংগদেশৰ লগত চামিল হব । গতিকে চামিল হৈ গ'ল ।

—এতিয়া কি কৰিবি ? —তুল্‌সীয়ে সোধে ।

—এতিয়া তাড়ি খাম । —চিত্তই কয় । আৰু, —চিত্তই অলপ সময় থামি তুল্‌সীৰ ফালে চাই হাঁহি কয়, —আৰু তই যদি খং নকৰ, তেনেহলে দুগ্‌গাক চাম । দুগ্‌গা ইমান ধুনীয়া যে, তাই মোৰ ভনী হোৱা হলে, তাইক মই লগে লগে লৈ ফুৰিলোহেঁতেন ।

দুগ্‌গাই হাঁহিবৰ চেষ্টা কৰে, কিন্তু তাইৰ হাঁহিটো ফুটি নোলায় । তাই টেকেলিটো জোকাৰি চায় আৰু কয়, —মই বুজি পাইছোঁ, তোক আৰু অকণমান তাড়ি লাগে । আৰু জানো আছে নে নাই ? আছে যদি আৰু এটেকেলি আনিম নেকি ?

তাই উঠি ভিতৰলৈ যায় । তাইৰ ভৰি দুখনত চাকিৰ খীণ পোহৰ পৰে । খন্তেকৰ বাবে ভৰি দুখন জিলিকি উঠে । চিত্তই ভোলাৰ হাতত টকা এটা দিয়ে । ৰতনেও তাক টকা এটা দিয়ে । দুটেকেলি তাড়িৰ দাম দুটকা । বিশ্‌নাথে তুল্‌সীক কয়, —তই এটকা আনিছিলি নহয় ? তোৰ টকাটোও দি দে । মুঠতে তিনি টেকেলি হব । ইয়াৰ কথাবোৰ শুনি থাকিবৰ মন গৈছে । তিনি টেকেলি শেষ কৰিহে আজি ইয়াৰপৰা উঠিম ।

টকা এটা ভোলাক দি তুল্‌সীয়ে আকৌ সোধে, —এতিয়া কি কৰিবি ?

চিত্তই মনে মনে থাকে । ৰতনে কয়, —কিনো কম ? কি উত্তৰ দিম ? চৰকাৰে অন্যায় কৰিলে আমি কি কৰিব পাৰোঁ ? আমি আপত্তি জনাব লাগে, প্ৰতিবাদ কৰিব লাগে । এজন দুজনে নহয়, বহুত মানুহে, আটাইবোৰ মানুহে ।

—তেনেহলে কৰ, —বিশ্‌নাথে কয় । আটাইবোৰ মানুহে আপত্তি কৰ্ ।

দুগ্‌গাই কয়, —ৰূপহীজান বাগিচাখন আন এখন বাগিচাৰ লগত লগ লগাই দিলে, তই আপত্তি কৰিব পাৰিবি ?

—নোৱাৰোঁ —বিশ্নাথে কয় । আমি কাম কৰা কুলী । আমাৰ আকৌ কিহৰ আপত্তি ? তাৰ বাহিৰে, আন বাগিচাৰ লগত এইখন বাগিচা লগ লাগিলে আমাৰ একো হানি নহয় ।

—মই এটা কথা কওঁ, —ভোলাই কয় । আমাৰ ইযাত তইঁতে এই ওজৰ-আপত্তিৰ কথাবোৰ বেছিকৈ নোকোৱাই ভাল । তই কি কৰ ৰামু ? যদি চাহাবে গম পায় যে আমি ইয়াতে বহি চৰকাৰৰ কথা আলোচনা কৰিছো, তেনে কি ফল হব ভাবি চাচোন ।

—সেই কাৰণে মই একো কোৱা নাছিলোঁ, —চিত্তই কয় । তইঁতে নিজেই সুধি আছ, —সেইবাবে কৈছোঁ । আৰু সুধিলি যে, ভালেই হ'ল ।

—ভালেই হ'ল, হয, —তুলসীযে কয । এদিন নহয এদিন আমি জানিলোঁ হয । মই তইঁতক দেখিব নোৱাৰোঁ, তইঁতৰ ওপৰত মোৰ খং । তথাপি তোৰ ওপৰত মোৰ খং নাই, ৰতনুৰ ওপৰত খং নাই । আচলতে, কেৱল তইঁত দুযো বুলিযেই নহয, বাহিৰৰপৰা যিবিলাক আহে তাহাঁতক দেখিলে কোনো এজনৰ ওপৰতে মোৰ খং নুঠে । কথাবোৰ কিবাকিবি । আসামী মানুহক মই বেযা পাওঁ । কিন্তু কোনো সুকীযা মানুহ এজনক বেযা নাপাওঁ । কি কথা বাৰু ? চেনীৰামক অৱশ্যে দেখিব নোৱাৰোঁ । সি বাগিচাত থকা হলে কিজানি মই তাক ঘপিযাই দিলোহেঁতেন । পিছে, বেযাই পাওঁ বা ভালেই পাওঁ, আমি ইযাতে আছো । তইঁতো আছ, আমিও আছো । আমাৰ নিযম বেলেগ, তইঁতৰ বেলেগ । আমি বাগিচাত কাম কৰোঁ, চাবুকৰ কোব খাওঁ, মাটিত বাগৰি থাকোঁ । আমি কুলী, তইঁত বাবু । বহুতদিন পিছত কি হব ? মোৰ নিজৰ মনতে হাঁহি উঠে । কি হব বাৰু, বহুতদিন পিছত ?

দুগ্গাই উঠি আহি চিত্তৰ ওচৰত বহি কয, —তই কিয তেনেকৈ কৈছিলি ?

—মই কৈছিলোঁ তই ধুনীযা, —চিত্তই কয । ধুনীযা নহয নেকি তই ?

—আৰু কি কৈছিলি ? —তাই সোধে ।

—আৰুনো কি কৈছিলোঁ ? —সি উত্তৰ দিযে । আৰুতো মনত নপৰে ।

দুগ্গা তাৰ ওচৰৰপৰা উঠি যায, আৰু কয, —এই কৈছিলি এই পাহৰি গ'লি, মিলি গৈছে । ময়ো তাকে ভাবিছিলোঁ । মুখেৰে ওলাল, কৈ দিলি । কি ওলাই গ'ল, মনতে নাই । তুল্সীযে কৈছিল নহয, —তইঁতো আছ, আমিও আছো । তথাপি তইঁত বাবু আমি কুলী ।

—ৰচোন ৰ দুগ্গা, —চিত্তই কয । মই কৈছিলোঁ যে তই মোৰ ভনী হোৱা হলে ...

—হব হব, —তাই কয । যাওঁতে বাটত তই ৰতনৰ আগত মোৰ কথা কি কৈ যাবি মই জানো ।

—মানে, মানুহৰ আগত তোক ভনী বুলি কবলৈ লাজ পাম ? —সি কয় । ঠিক আছে । তই সকলোৰে আগত মোক ককাইদেউ বুলি মাতিবি । যদি ককাইদেউ দীঘল যেন পাৱ, মাতিবি, —ভৈয়া । হ'ল ?

তেনেতে মাঘো আৰু বাসুদেও আহি ওলাল । আহি পায়ে মাঘোই কলে, —ছেঃ, আহি বেযাই কৰিলোঁ যেন পাইছো । তহঁতে বা কি কথা পাতিছ । পিছে, বাসুদেও, তই এটা কাম কৰ । তোৰ ঘৰ নিচেই ওচৰতে । তই এটা কলহ লৈ আহগৈ । একলহে হোৱা টান, ইমানবোৰ মানুহ । যা, লৈ আহগৈ । ভোলাৰ লগত মই অলপ কথা পাতি লওঁ । তই যাবি আৰু আহিবি, পলম নকৰিবি ।

—তই কিবা এটা কৰ মাঘো, —ভোলাই কয় । নহলে কোনোবা এজন বেজৰ লগতে কথা পাতি চা, তোৰনো কপালত কি লেখা আছে । তোৰ লগত দেখোন কোনো মাইকীমানুহ ভালে-কুশলে নাথাকে ।

ৰামুই কয়, —আৰু এবাৰ চা, আৰু এজনী আন । মানুহে কয় বোলে তিনিবাৰত ফল হবই হব । এইবাৰত নাথাকিলে তোৰ আৰু কপালতে নাই বুলি ধৰিব লাগিব ।

মাঘোই কয়, —সেইবোৰ কথা বাদ দে । তহঁত দুয়োৰে মাইকী নাই । তহঁত দুযো মৰি যোৱা নাই । মযো তহঁতৰ লগ হলোঁ । মই আৰু কোনো মাইকী নানো । মোৰ কিবা এটা বেয়া ক'ৰবাত আছে । কি কষ্ট খাই কুড়ী মৰিল ! আৰু মই একো এটা কৰিব নোৱাৰিলোঁ । এয়া তুলসী আছে ইযাতে । কচোন তুলসী কেনেকৈ চেপা খাই কুড়ী মৰিল । আৰু এইবোৰ কথা কেতিয়াও নুলিযাবি, মই তহঁতক কৈছোঁ । একেটা ঘৰতে থাকোঁ । যেতিয়া তাই হাড় ভাঙি পৰি থাকিল, তেতিয়া হলে মই নাই । তাইৰ সেইখিনি ভাগ্য যে তুলসীযে তাইক জীয়াই থকা অৱস্থাতে পালে, এটোপ পানী মুখত দিলে । বচ হ'ল । আৰু মোৰ মাইকীৰ কথা তহঁতে কোনোদিনে নুলিয়াবি । যদি উলিয়াৱ মই অকলে ঘৰৰ চুকত বহি থাকিব লাগিব । তহঁতৰ ভৰিত ধৰিছোঁ, নুলিয়াবি । এতিয়া অলপ পানী খাই লওঁ আহ । বহ, বাসুদেও, বহ ।

কলখোৱা বাদুলি এটা সিহঁতৰ মূৰৰ ওপৰেদি উৰি যায় । তাৰ পিছত আৰু এটা । দুগ্‌গ্যাই তাইৰ বাঁওখন ভৰিৰ নেপুৰডাল সোলোকাই আনি বোকাখিনি মোহাৰি পেলাই দি আকৌ পিন্ধি লয়; কান্ধৰপৰা বাগৰিপৰা শাৰীৰ আঁচলটো আকৌ কান্ধৰ ওপৰত ভালকৈ লয়; কাণদুখনৰ ওপৰত পৰি থকা চুলিখিনি পাছফালে আঁতৰাই থয় । তাইৰ চকুৰ পোহৰখিনি তাইৰ ওঁঠ দুটাৰ ওপৰত পৰে । তাই কয়, —তই কি কৈ আছিলি ভৈয়া ? আমাৰ দেশখন নাই ? আমি এতিয়া আসামী নহওঁ ? আমি বঙাল ? আচলতে আমি ৰেলগাড়ীৰ লগত যুঁজ কৰা নাই, যুঁজিছোঁ বাঙালীৰ লগত ? হয় ?

—তই একেবাৰে চিধাকৈ কৈ দিছ দুগ্‌গা, —চিত্তই কয় । মাত্ৰ এটা কথা ঠিক নহ'ল । আমি বাঙালীৰ লগত যুঁজ কৰা নাই, যুঁজ কৰিবলৈ ওলাইছো চৰকাৰৰ লগত । বাঙালীয়ে

আমাক লৈ যোৱা নাই । চৰকাৰে জোৰকৈ, কোনো কাৰণ নোহোৱাকৈ আমাক বংগদেশৰ লগত লগ লগাই দিছে । আমি ভাল পোৱা নাই । কিয় ভাল পাম ? এইখন আসামদেশ । যদি চৰকাৰে লগ লগাবই লাগে; ঠিক আছে, লগ লগাই দে । লগ লগাই দি ক যে এই গোটেইখন আসাম হ'ল । তেনেকৈ কিন্তু নকয, কব নোৱাৰে । কাৰণ বংগদেশক আসাম বুলি কলে, বাঙালীয়ে চৰকাৰক সুদাই নেৰে । আসামকো বংগদেশ বুলি চৰকাৰে কব নোৱাৰে, যদিহে আমি আসামীবিলাকে সেই বল দেখুৱাব পাৰোঁ ।

—ৰবিচোন চিত্ত —বাসুদেৱে কয, —তই বৰ খৰকৈ গৈছ । তোৰ আটাইখিনি কথা মই বুজা নাই । অলপমান বুজি পাইছোঁ । তই কৈছ, তহঁতে চৰকাৰক বেযা পাইছ, সেইবাবে চৰকাৰৰ আগত বল দেখুৱাবি, চৰকাৰৰ লগত যুঁজিবি । খালী হাত দুখনেৰে যুঁজিবি ?

ৰতনে কঁয, —যুঁজ মানে মৰামৰি কৰাৰ কথা আমি কোৱা নাই । আমি যে বেযা পাইছোঁ, এই কথাটো জোৰ কৰি কব পাৰিলেই হৈ যায । মই অকলে কলে নহয, চিত্তই কলেও নহয, ভোলাই কলেও নহয । কাৰণ এজন-দুজন মানুহৰ কথাৰ জোৰ নাই, তেজ নাই । আটাইবিলাকে যদি কওঁ, তেনে সেই কথাৰ বল আছে, তেজ আছে । আমি আসামদেশত থকা আটাইবোৰ মানুহে যদি কওঁ, আমি বংগদেশৰ লগত চামিল নহওঁ, তেনেহলে চৰকাৰে আমাক কব নোৱাৰে যে হবই লাগিব ।

এইবাৰ ৰামুৱে কয । সিহঁতৰ মনত লাহে লাগে সন্দেহ উপজিবলৈ ধৰে । সি কয, —এইবোৰ কথা আমাক কিয় শুনাবলৈ আহিছ ?

উত্তৰটো চিত্তই দিযে, —ইয়ালৈ আঁহোঁতে তহঁতক গোটেইটো সমস্যাৰ কথা কম বুলি অহা নাছিলোঁ । বাটে-ঘাটে মানুহে যি কথা কৈ ফুৰে, ইযাতো তাডি খাই খাই সেইবোৰ কথাকে পাতিলাহেঁতেন । তথাপি, তহঁতেও কিয শুনিব লাগে, সেই প্ৰশ্নটো তুল্সীক সুধিব পাৰ । সি কৈছিল, —তহঁতে ইযাত, এইখন দেশত থাক, আমিও এইখন দেশতে থাকোঁ । দুগ্গাক সোধ । এতিযাই তাই মোক মাতিছিল, —ভৈযা । নহলে ভোলাক সোধ, ৰামুক সোধ । তই কি কৈছিলি ভোলা ? —তোৰ আৰু ৰামুৰ জন্ম এই দেশতে, নহয জানো ? আৰু কৈছিলি, মোৰ বাবাৰ নাইবা বাবাৰ জন্ম ক'ত হৈছিল, কোনে সোধে । হয়নে নহয় ?

—ভোলা, —ৰামুই আকৌ কয, —মই উঠিলোঁ । নিচাপানী অকণমান মোৰ ঘৰতো আছে । তাতেই খামগৈ । ইযাত থকাটো বিপদৰ কথা । ইহঁতে যিবোৰ কথা কৈ আছে, সেইবোৰ কথা শুনি থাকিলে আমাৰ চাহাবে আমাক কি কৰিব, আমি জানো । তইঁত বহ, মই আহিলোঁ ।

—মযো তাকেই কওঁ, —ভোলাই কলে, এইবোৰ কথা শুনি থাকিলে আমাৰ বিপদ আছে । চিত্ত, তোক অলপ পানী লাগিব নেকি ?

—তয়ো চালাক হৈছ ভোলা, —চিত্তই কয় । যাগে বুলি নকৈ সুধিছ পানী খাম নেকি ? বাৰু যাওঁ ব'ল ৰতন ।

সিহঁত দুয়ো যাবলৈ উঠে । তুলসীয়ে সোধে, —তহঁতে আমাক কিবা কবলৈ আহিছিলি ?

—কবলৈ আহিছিলোঁ —চিত্তই কয় । তহঁতৰ আগত কথাবোৰ কলে তহঁতে কি ভাব, তাকে জনাৰ ইচ্ছা আছিল । তহঁতক কলো হয়, কিন্তু তহঁতক একো কৰিবলৈ কোৱা নাই । তহঁতে শুনিলি, জানিলি । এতিয়ালৈ তিমানেই হব । আৰু মই তহঁতৰ কথা শুনি তবধ মানিলোঁ । ভোলাৰ কথা, তোৰ কথা, তহঁত আটাইবোৰৰ কথা । এতিয়াৰপৰা বোধহয় আমিহে তহঁতৰ পৰামৰ্শ বিচাৰি আহিব লাগিব, তহঁতক আমি কোনো পৰামৰ্শ দিব নোৱাৰিম । তহঁতে কথাবোৰ যিমান চমুকৈ আৰু স্পষ্টকৈ বুজি পাৱ, আমি নাপাওঁ ।

—তহঁতে এতিয়া ক'লৈ যাবি ? উঠিলিয়ে যে !—দুগ্‌গাই কয় ।

—আমাৰ কথা নুসুধিবি দুগ্‌গা —ৰতনে কয় । আজি কিছুদিন ধৰি আমি কেৱল কথাকে কওঁ । কাম নকৰোঁ, কথা কওঁ । কথা কওঁতে কওঁতে কাম কৰাৰ সময় নাপাওঁ । ই, চিত্তই মোৰ কথা নুশুনে । সি কয় যে গোটেই জীৱনটোৱে কাম কৰাৰ সময় পাবি; এতিয়া কথা কবই লাগিব । গোটেইবিলাক মানুহে বুজক আমাৰ অৱস্থা কি হৈছে । তাৰ পিছত যি হয় হব । তহঁতো সাধাৰণ মানুহ, আমিও সাধাৰণ মানুহ । আমাৰ কথা কোনে শুনিব ? কিন্তু চিত্তৰ সেই একেটা কথা, —শুনিব । ডাঙৰকৈ কব পাৰিলে শুনিব । বহুতে একেলগে কলে ডাঙৰ শব্দ হব । তেতিয়া শুনিব ।

দুগ্‌গাই খিক্‌খিক্‌কৈ হাঁহে । তাৰ পিছত কয়, —তোৰ কথাই সঁচা, তহঁতে কেৱল কথাকে কৱ । মই তহঁতক সুধিলোঁ, তহঁত ক'লৈ যাবি । তই কিন্তু নানা ৰকমৰ কথা কৈ দিলি, কিন্তু ক'লৈ যাবি সেই কথাটো নোলাল ।

—ইহঁত এনেকুৱাই, —বিশ্‌নাথে কয় । কথাবোৰ মেৰাই ঘূৰাই কৈ থাকে । তহঁতে যদি ভাব, কিছুমান কথা আমাক কব নালাগে, নকওঁ বুলি কৈ দিবি । ঘূৰাই থাক কিয় ?

—বাৰু পোনপটীয়াকৈ কওঁ, —ৰতনে কয় । আমি এতিয়া যাম মেটেকামৰা গাঁওলৈ । ইয়াৰপৰা তিনিমাইল উত্তৰে ।

—আমাক কি কবলৈ আহিছিলি ? —বিশ্‌নাথে আকৌ সোধে ।

—আমাৰ আসামখন বংগদেশৰ লগত চামিল কৰি দিলে, তাকে কবলৈ আহিছিলোঁ —সি উত্তৰ দিয়ে ।

—কিয় ? আমাক কিয় কব লগা হ'ল ? —সি সোধে ।

—আমি যেনেকৈ আসামত আছোঁ, তহঁতো তেনেকৈ আসামত আছ । সেইবাবে তহঁতেও জানিব লাগে ।—ৰতনে কয । আমি বুলিলে তহঁতক লৈ, তহঁতক ধৰি, আমি । আমাৰ দুখ হলে, তহঁতৰো দুখ হব । ভোলাই তাকে কৈছে । তুল্‌সীয়েও তাকে কৈছে । এই দেশৰ যদি বিপদ হয, তহঁতৰো বিপদ হব ।

—হয় নেকি ? —বিশ্‌নাথে সোধে । আসামৰ বিপদ হলে তহঁতৰ বিপদ হব হয । কিন্তু আমাৰো হব নেকি ? তহঁতৰ দুখ হলে, আমাৰো দুখ হব বুলি কৈছ, আমাৰ দুখ হলে তহঁতৰো দুখ হব নেকি ? ক, হব নেকি ? আমাৰ বহুত দুখ হৈছিল, এতিযাও হৈ আছে । আমাৰ দুখ যেতিযা হৈছিল তেতিযা তহঁতকো দুখে চুইছিল নেকি ? যেতিযা আমাৰ শ শ মানুহ মৰিছিল, তেতিযা তহঁতৰ কোনোবাই কান্দিছিল নেকি ?

—বিশ্‌নাথ, —চিত্তই কয, কথাবোৰ ক'ৰবালৈ গুচি গ'ল । মই কৈছিলোঁ নহয, আমি তহঁতক কোনো এটা কাম কৰিবলৈ কোৱা নাই, কেৱল কথাটো জানি থবলৈ কৈছিলোঁ । তই যে কৈছ তহঁতৰ দুখ-সুখত আমি ভাগ লোৱা নাই সেইটো সঁচা কথা । আমি ভাগ লব নোৱাৰোঁ, কাৰণ আমি তহঁতৰ লগলৈ আহিব নোৱাৰোঁ, ইচ্ছা কৰিলেও আহিব নোৱাৰোঁ । তহঁতৰ ৰাজ্যখন বেলেগ । মানুহ মৰিলেও আহিব নোৱাৰোঁ, নাচ চাবলৈকেও আহিব নোৱাৰোঁ । তহঁতৰ দুখ হলে আমি একো কৰিব নোৱাৰোঁ, কিন্তু জানি থব পাৰোঁ । তহঁতেও দেশৰ বিপদ হলে একো এটা কৰিব নোৱাৰ, কিন্তু জানি থব পাৰ । কাৰণ, কোনোবা এদিন তহঁত আৰু আমি ওচৰ চাপি আহিম । ব'ল ৰতন ।

সিহঁত দুয়ো লাহে লাহে গুচি যায । অলপ সময কোনেও একো কথা নকয । ৰামুৱে এগিলাচ পানী খাই লৈ কয, —বিশ্‌নাথ, তই কথাবোৰ টানকৈ কৈ দিলি নেকি ?

—কি টান হ'ল ? —দুগ্‌গাই কয । সি ঠিকেই কৈছে । আমাৰ লগত সিহঁতৰ কি মিল আছে ? চিত্ত আৰু ৰতন দুজনহে মাত্র মানুহ । সেই দুজন মানুহ আমাৰ লগত মিলিলে, আমাৰ কি লাভ হ'ল ? আৰু সেই দুজনো যদি নাহে, আমাৰ কি লোকচান হ'ল ? বিশ্‌নাথে ঠিকেই কৈছে ।

—বিষণী আহিব খুজিছিল, —ৰামুই কয । তাইক লগত লৈ নাহি ভালেই কৰিলোঁ । তাইৰ মুখৰপৰা কি ওলালহেঁতেন, ধৰিব নোৱাৰি ।

—কি হ'ল অ' তুল্‌সী ? —ভোলাই কয । তোৰ দেখোন মাত-বোল বন্ধ হৈ গ'ল । কিবা এটা ক । কিন্তু এইবোৰ কথা নুলিযাবি । কোন ফালেদি এটা ৰেলৰ লাইন আহি কোনফালে গ'ল, তাত আমাৰ দৰ্কাৰ নাই । আৰু সঁচাকৈ যদি আসাম গুচি বাঙাল হ'ল, হ'ল আৰু । আমি কি কৰিম ? বেযা লাগে হয । ইহঁতৰ গীত-মাত, নাচ-গান ভাল লাগে । সেইবোৰ গলে বেযা লগা কথা ।

—ইহঁত দুইটাকে মোৰ ভাল লাগে, —তুলসীয়ে কয় । সিহঁতে যে আমাৰ আগত নিজকে কিবা ডাঙৰ বোলাবলৈ আহিছিল, তেনেকুৱা নহয । আচলতে সিহঁতে ভাবে, দেশৰ বিপদ, গতিকে আমিও জনা উচিত ।

—আন কথা পাত, —মাঘোই কয । এইবোৰ শুনি আমনি লাগিছে । বাস্‌দেও, তয়ে কিবা এটা ক । আন কথা যদি নাই, টিম্‌কীৰ্ কথাকে ক । নহলে বাচ্চাৰ কথাকে ক । তইঁতৰ কেইটা হ'ল জানো ? দুটা নে তিনিটা ?

—তিনিটা —বাস্‌দেৱে কয । টিম্‌কীৰ কথাবোৰ এই চিত্তৰ কথাৰ দৰে । তাই কয মানুহৰ বহুত বাচ্চা হব লাগে । আৰু আমাৰ দৰে জংঘলত কাম কৰা মানুহবোৰৰ বাচ্চা কম হলে বিপদ । বেছি হলে ভাল । একেলগে কেবাটা ল'ৰাঁ-ছোৱালীয়ে চিঞৰি দিলে, নুশুনো বুলি থাকিলেও, মানুহে শুনিবই শুনিব । মানুহে কিয়, বাঘ-ভালুকেও শুনিব । আৰু টিম্‌কীয়ে কয়, ল'ৰা-ছোৱালীৰ লগত তাইৰ কষ্ট নহয় । এটাক কোলাত লব, এটাক মৰম কৰিব, এটাক মাৰিব, এটাক গালি পাৰিব । ঘৰখনত সদায এটা নহয এটা কোড়াল লাগি থাকিব । তাইৰ বোলে ভাল লাগে । মই নোৱাৰোঁ । ইমান উৎপাত, বহু ৰাতিলৈ মই বাহিৰতে বহি থাকোঁ ।

—মই যাওঁগে, —বিশ্‌নাথে কয । আজি আবেলিৰপৰা গধূলিৰ সমযখিনি মিছাতে গ'ল । মিছাতে মন বেয়া হৈ গ'ল । লাগ-বান্ধ নোহোৱা কথাবোৰ । তেনেই মিছাতে ।

তুল্‌সী আৰু মাঘোৰ বাহিৰে বাকী আটাইবোৰ গুচি যায । ভোলাই কলহ টেকেলিবোৰ আঁতৰাই থৈ মাঘোৰ ওচৰত জুপুকা মাৰি বহি থাকে । দুগ্‌গা উঠি আহি তুল্‌সীৰ ওচৰত বহি কয়, —তই কিবা এটা ভাবি আছ, নহয় ?

—তোৰ নেপুৰপাতৰ কথা ভাবি আছোঁ —তুল্‌সীয়ে হাঁহি হাঁহি কয় ।

ভোলা আৰু মাঘোই কলহটো উবুৰি কৰি দুগিলাচ নিচাপানী বাকি লৈ ঢক্‌ঢক্‌কৈ পি দিয়ে । তাৰ পিছত মাঘো ঘৰৰ ভিতৰলৈ সোমাই যায় । তাৰ যেন আজি কোনোমতে নিচা লাগি অহা নাই । যিমানেই খায় আৰু খাবলৈ তাৰ মন যায় ।

—মোৰ নেপুৰৰ কি হ'ল ? —তাই সোধে ।

—খুব ভালকৈ ঘঁহিব পাৰিলে চক্‌চকীয়া বগা হব, —সি কয় ।

--তই দিবি নেকি চক্‌চকীয়া কৰি ? —তায়ো হাঁহে ।

—ভৰিখন্ এইফালে দেচোন, চেষ্টা কৰি চাওঁ —তুল্‌সীয়ে কয় ।

—মোৰ গাটো চুবৰ মন গৈছে তোৰ, তাকে ক । —তাই কয় । বাৰু চুই থাক । আৰু ক, তই কি ভাবি আছিলি ।

—বিশ্‌নাথে কৈছিল নহয —সি কয, —লাগ-বান্ধ নোহোৱা কথা । তেনেকুৱা লাগ-বান্ধ নোহোৱা কথা ভাবি আছিলোঁ ।

পঁজাটোৰ বেৰ এখনত আঁউজি এন্ধাৰতে মাঘো আৰু ভোলাই সিহঁতৰ গিলাচ দুটা ভৰাই লৈ লাহে লাহে চকু মুদি পানী খাই আছিল । তুল্‌সীয়ে দুগ্‌গাৰ ভৰি দুখন পিটিকি দি আছিল । ভৰি দুখন অলপ ঘামি উঠিছিল । পাতল শাৰীখন গাতে লাগি ধৰিছিল ।

তাই কয, —ক, কি লাগ-বান্ধ নোহোৱা কথা । নে পাহৰি গলি ? গাটো চুই থাকিলে কথাবোৰ পাহৰি যাব নেকি ? আৰু ভৰি দুখন এৰি দে । মতা মানুহে ছোৱালীৰ ভৰি চুব নাপায । তই কিয চুইছ ? কালোন্দীলৈ মনত পৰিছে ?

তুল্‌সীয়ে কয, —এতিযাই চিত্তই কি কৈছিল ? কোৱা নাছিল জানো যে তই ধুনীযা ? ইমান ধুনীযা যে ভনী-তনী কিবা এটা বুলিবলৈ মন যায ? তই ধুনীযা হলে তোৰ ভৰিখনো ধুনীযা, সেইবাবে তোৰ ভৰিখন চুই আছিলোঁ । তোৰ পিঠিখন ঘামি গৈছে ।

—কেনেকৈ জানিলি ? —তাই সোধে ।

—ব্লাউজটো অলপ অলপ তিতিছে । —সি কয ।

—কেনেকৈ জানিলি ? —তাই আকৌ সোধে ।

তোৰ ভৰিখন এখন হাতেৰে চুইছিলোঁ, —সি কয । আনখন হাত আনিব ধৰোঁতে তোৰ ব্লাউজটোত হাতখন লাগিছিল । হাত লাগিলে গম নাপায জানো ?

এন্ধাৰতে তাই তাৰ মুখলৈ চায । কিবা কব খুজি আকৌ বন্ধ কৰে । তাৰ হাতখন এবাৰ পিটিকি চাই এৰি দিযে । এখন ভৰি দীঘলকৈ মেলি দি আকৌ কোঁচাই আনে । তাৰ পিছত এখন ভৰিৰ ওপৰত আন এখন ভৰি দি দুয়োখন দীঘলকৈ সন্মুখৰ ফালে মেলি দি তাই কয, —তই হলে মোৰ কথাটোৰ উত্তৰ নিদিলি ।

—মই এটা কথা ভাবি আছিলোঁ —তুল্‌সীয়ে কয । ডাঙৰকৈ কব পাৰিলে, কিবা উপাযে দূৰৰ মানুহেও কথাবোৰ শুনে । ডাঙৰকৈ কোৱা কথাৰ জোৰ হয, তেজ হয । আৰু ভালেমান মানুহে গোটখাই একেলগে কব জানিলে, কথাবোৰ ডাঙৰ হয, কথাবোৰৰ তেজ হয । দেশৰ কথা বাদ দে, কিন্তু আমাৰ নিজৰে বহুত কথা আছে । আমি বহুদিন ধৰি আমাৰ দুৰ্গতিবোৰৰ কথা কৈযে আছোঁ, কৈযে আছোঁ । কিন্তু সেই কথাবোৰৰ তেজ নাই । কোনেও নুশুনে । যদি আটাইবোৰে একেলগ হৈ কব পাৰোঁ, তেজ হব । নহয জানো ? এই কথা মই ভাবি আছিলোঁ । হ'ল এতিযা ?

আঠ

সি নিজে গম নোপোৱাকৈ তাৰ শৰীৰটোৱে দুখ আৰু বেদনাত কাতৰি থাকে । তুল্সীৰ টোপনি আহে, কিন্তু যাতনা পোৱা শৰীৰটোৰ দুখবোৰ সজাগ হৈ থাকে । সি হাত-ভৰি টনাটনি কৰি থাকে, আৰু তাৰ মুখৰপৰা উশ্ আহ্ শব্দবোৰ ওলাই থাকে । কঁকালৰ ওপৰত পিঠিখনত সামান্য তেজ গোট মাৰি থাকে । টোপনি গৈ থকা তুল্সীৰ মনটোও কিবা উপায়ে সজাগ হৈ থাকে । সজাগ হৈ থকা মনটোৱে তাৰ গাৰ বিষবোৰ পাহৰাই দি অন্য ক'ৰবালৈ গুচি যায় । দীঘল কোঠাটোৰ টান পকাৰ ওপৰত, বহুত মানুহৰ মাজত পেট পেলাই পৰি থাকি তুল্সী শুই থাকে ।

শব্দ এটা তাৰ কাণলৈ আহি থাকে, —হুছ্ হুছ্, ঘছক্ ঘছক্, হুছ্ হুছ্ —ঘছক্ ঘছক্ । হয়, সেয়া ট্ৰেইনৰ শব্দ; ৰেলগাড়ী এখন ক'ৰবাৰপৰা আহি ক'ৰবালৈ গৈ আছে । বহুদূৰ বাট । নৈ পাহাৰ, বন-জংঘল, গাওঁ-চহৰ পাৰ হৈ ৰেলখন ক'ৰবালৈ গৈ থাকে । সি ৰেলখনৰ পাছে পাছে দৌৰি গৈ থাকে । সেইখন গাড়ীতে তাৰ মাক আছে । কেনেবাকৈ গাড়ীখন লগ পাব পাৰিলে, সি জাঁপ মাৰি উঠিব পাৰিব । তেতিয়া সি তাৰ মাকক বিচাৰি উলিয়াব পাৰিব । কিন্তু ৰেলখন নৰয, সি যিমানে দৌৰে, তিমানে ৰেলখনো দৌৰে । হঠাৎ ৰেলখনৰপৰা অদ্ভুত ধৰণৰ কিবা শব্দ হবলৈ ধৰে । ৰেলখনে গৈ এখন পাহাৰ পায; পাহাৰখন ভাঙি চূৰমাৰ কৰি ৰেলখন পাহাৰৰ ভিতৰলৈ সোমাই যায় । তুল্সীৰ মনত পৰে তাৰ মাক সেইখন গাড়ীতে আছে । আৰু পাহাৰৰ মাজত গাড়ীখন ভাঙি-ছিঙি চূৰমাৰ হৈ গ'লে তাৰ মাক আৰু জীযাই নাথাকিব । সি বেছি জোৰে দৌৰিবলৈ ধৰে ।

তাৰ সম্মুখতে ৰতন থিয হৈ তাক বাধা দিবলৈ চেষ্টা কৰে । তাৰ বাধা-নিষেধ নুশুনি তুল্সীয়ে আগবাঢ়িবলৈ চেষ্টা কৰে । তাৰ ধাৰণা হয় সেযা ৰতন নহয়, চিত্ত । দুয়োখন হাত দাঙি চিত্তই যেন তাক কৈ থাকে, —

—আৰু আগলৈ নাযাবি তুল্সী । তই থাম, ঠিক তাতেই থামি যা, আৰু আগ নাবাঢ়িবি । আগৰ পাহাৰখন খহি পৰিছে । আগ বাঢ়িলে তয়ো পাহাৰৰ মাজত সোমাই নাইকিযা হৈ যাবি । থাম তুল্সী, তই থাম ।

পিছ মুহূৰ্ততে সি বুজি পায সেযা ৰতনো নহয, চিত্তও নহয । সেযা ঠাকুৰ । জনাৰ্দন নে কিবা এটা নাম । হবও পাৰে, কিজানি জনাৰ্দন ঠাকুৰ, তেনেকুৱাই কিবা এটা হব । জনাৰ্দন ঠাকুৰ যেন তাৰ সম্মুখতে থিয় হৈ মিচিকিযাই হাঁহি আছে । ঠিক হাঁহি নহয ---উপহাস, জযী হোৱাৰ গৰ্ব । ঠাকুৰে যেন তাক কৈ আছে, —আৰু ক'লৈ যাবি তই ? আহ, আৰু দুখোজমান আগুৱাই আহি থাক । তাৰ পিছতেই তোৰ বাবে খান্দি থোৱা এই গাঁতটোত সোমাই পৰ । তাতে জুই জ্বলি আছে । এই জুইৰ দাহত পাহাৰৰ শিল ফাটি যায । আৰু তই কি ? আহ, দুখোজমান আহ ।

তুল্সীৰ বযস সাত বছৰমান হওঁতেই সি এই মানুহজনক লগ পাইছিল । জনাৰ্দন ঠাকুৰ নে কিবা এটা নাম । তেওঁ সিহঁতৰ গাঁৱলৈ আহিছিল । লগত তেওঁৰ সাত-আঠজন মানুহ, সিহঁতৰ প্ৰত্যেকৰে হাতত লাঠী । তেওঁৰ নিজৰ হাতত একো নাই, শুদা মানুহজন আৰু মুখৰ হাঁহিটো । তেজ পি উঠি বাঘে যেনেকৈ চেলেকি চেলেকি নিজৰ মুখখন চক্চকীযা কৰে, তেনেকুৱাকৈ ঠাকুৰেও যেন মুখখন হাঁহিৰে চক্চকীযা কৰি লৈছিল । ভালুক-নাচ সি দেখিছিল । ঠাকুৰে ইফালে সিফালে ঘূৰি মানুহবিলাকৰ ওপৰত তৰ্জন-গৰ্জন কৰি থাকোঁতে, তেওঁক নাচি থকা ভালুক যেন দেখা গৈছিল । ঠাকুৰৰ লগত অহা মানুহকেইটাই এটাৰ পাছত এটাকৈ তিনিটা ঘৰত জুই লগাই দিছিল, আৰু সি ভযত চিঞৰি চিঞৰি কান্দি দূৰলৈ পলাইছিল । তাৰ লগতে আৰু কেবাটা ল'ৰা-ছোৱালীযে ভযতে পিন্ধা কাপোৰ-কানি ক'ৰবাত পেলাই থৈ দৌৰিছিল । সিহঁতে কেবাজনী ছোৱালীক ধৰি বান্ধি লৈ গুচি গৈছিল । ঘৰকেইটাত জুই জ্বলিযে আছিল, আৰু সি ভযতে কঁপি আছিল । ছোৱালীকেইজনীৰ চিঞৰবোৰ তাৰ কাণলৈ আহিছিল ।

হঠাতে সি দেখিবলৈ পালে, সেই ছোৱালীকেইজনীৰ মাজৰজনী বিষ্ণী । বিষ্ণীযে চিঞৰি চিঞৰি কান্দিছে আৰু হাত দুখন তুলি কাৰোবাক মাতিছে । তাইৰ চকুলো বৈ বৈ গালৰপৰা নাকত পৰিছে, আৰু তাই টেঁটুফালি চিঞৰি তাকেই মাতিছে, —তুল্সী তই আহ । মোক লৈ যা । ইহঁতে মোক মাৰি পেলাব । তই দৌৰি আহ, মোক লৈ যাহি । আন কোনো নাহে । গাঁৱৰ মানুহবোৰ জুইত জাহ দি মৰিল । তই আছ । তই আহ, —দৌৰি আহি মোক লৈ যা ।

বিষ্ণীৰ ওচৰলৈ যাবলৈ তুল্সীযে দৌৰিবলৈ চেষ্টা কৰে, কিন্তু নোৱাৰে । তাৰ হাত-ভৰিবোৰ যেন শিকলিৰে বন্ধা । সি হাত-ভৰি লৰাবকে নোৱাৰে । দৌৰিবলৈ নোৱাৰি সি যেন ভযতে কান্দে । সি হাত-ভৰি এচাৰে আৰু কান্দে । বিষ্ণীৰ চিঞৰবোৰ দূৰলৈ যায । তাৰ চকুৰ পানীবোৰ শুকাই যায ।

টোপনিতে সি বাগৰ সলায । ঢং ঢংকৈ দুটা শব্দ হয । কোনোবাই দুবাৰ হাঁহে, —খিক্-খিক্, ঘিক্-ঘিক্ । তুল্সীযে চকু দুটা ডাঙৰকৈ মেলি ভালকৈ চাবলৈ চেষ্টা কৰে ।

যেন চিনা চিনা মুখ । হয়, কুড়ী । তাইৰ গাটো নেদেখি, মাত্ৰ মুখখন দেখা পোৱা যায় । তুল্সীৰ ফালে চাই বৈ বৈ তাই হাঁহে । তাই কৈ থাকে, —কি হ'ল তুল্সী ? ভাগৰ লগাই আগতেই ভাগৰি গলি ? মোক বচাব নোৱাৰিলি । কিয় নোৱাৰিলি ? তই যদি নোৱাৰিলি, আনে কেনেকৈ পাৰিব ? এফাল এফালকৈ তই মোৰ দুয়োফাল টানি উলিয়াইছিলি । এটা ফালত জীৱন নাছিল, আনটো ফাল জী আছিল । জী থকা ফালটোৰপৰা মৰিযোৱা ফাললৈ জীৱনটো তই টানি আনিব নোৱাৰিলি । মই চেপেটা হৈ মৰি থাকিলোঁ । কিন্তু মই মৰিলোঁ জানো ? মৰিলে তোৰ লগত কেনেকৈ কথা পাতি আছোঁ ? মই মৰা নাই । মৰিও তোক চুই চুই মই জীয়াই আছোঁ । তই শুনিছ জানো, মোৰ কথা তই বুজি পাৱ জানো ? নাপাৱ ? সঁচা ?

তাই আকৌ হাঁহে । কুড়ীয়ে শব্দ কৰি খিক্খিক্কৈ হাঁহে । হাত-ভৰি, বুকু, কঁকাল নোহোৱা কুড়ীৰ শুদা মুখখনে হাঁহে আৰু কয়, —তইঁতৰ ওচৰে-পাঁজৰে কোনোবাখিনিতে মই বৈ আছোঁ । মই মৰাৰ সময়ত তই মোক চুই আছিলি, তোৰ মনত আছে তুল্সী ? সেইবাবে মৰাৰ পিছতো মই তোক চুই আছোঁ । পাৰিলে তোৰ মাজত নাইবা আন কাৰোবাৰ মাজত মই জী থকাৰ চেষ্টা কৰিলোহেঁতেন । চেষ্টা কৰা নহ'ল, মই মৰি গ'লোঁ । মৰি গৈ মই তোক চুই আছো । ভয় খাইছ ? কিয় ? ভূত হৈ যোৱা বাবে ? তই ডেকা হবলৈ নিশিকিলি, বাচ্চা হৈ থাকিলি । সেইবাবে তোৰ বিপদ । লাইনত ভূত সোমালে কি কৰিবি ?

তুল্সীৰ নাকৰপৰা এটা শব্দ হৈ থাকে । কেতিয়াবা কেতিয়াবা শব্দটো ডিঙিৰপৰা ওলায় । কেতিয়াবা শব্দটো বন্ধ হয়, উশাহটোও বন্ধ হয় । তাৰ পিছত সি দীঘলকৈ উশাহ লয় । আকৌ এবাৰ উশাহটো বন্ধ কৰি সি মণি মণি চাবলৈ চেষ্টা কৰে । তাৰ মনত খেলায়, সেয়া কুড়ী নহয় । আন কোনোবা । নহলে কুড়ী গুচি গ'ল, আন কোনোবা এজনী আহিল । তাইৰ চুলিবোৰ কেঁকোৰা-কেঁকুৰী, নখবোৰ দীঘল, ওঁঠ দুটা টিক্টিকীয়া ৰঙা, দাঁতবোৰ জোঙা । তাই শব্দ নকৰাকৈ মুখ মেলি হাঁহে । তুল্সীৰ চাৰিওপিনে জঁপিয়াই জঁপিয়াই তাই পেটটো দেখুৱাই দিয়ে, তাইৰ জিভা দেখুৱাই দিয়ে । তুল্সী শিয়ঁৰি উঠে । তাই অলপ দূৰলৈ যায়, আকৌ ওচৰলৈ আহে । তাৰ পিছত তুল্সীৰ ফালে পিঠি দি তাই বহে, তাইৰ পিঠিখনত যেন দীঘল কাঁইট কিছুমান গজি আছে । তাই কৈ যায়, —ময়ো আহিলোঁ । তই বোলে ডাক্তৰ হৈছ । ডাক্তৰ হৈ কি কৰিবি ? মই নিবলৈ আহিছোঁ, তই ৰাখিবলৈ বিচাৰিছ । কেনেকৈ ৰাখিবি ? মই লুকাই থাকিব জানো । লুকাই থাকি চুৰ কৰি নিবলৈ মই জানো । তই কি কৰিবি ? মোক দেখিলে চিনি পাবি ? নাপাৱ । যাক নিম তাক মই কিন্তু চিনি পাওঁ । ধৰিম আৰু নিম । তই একো কৰিব নোৱাৰ । তই ইমান ভয় খাইছ কিয় ?

দেখিলে ভয়লগা মাইকীজনী থিয় হয় । তাই তুল্সীৰ নিচেই ওচৰলৈ আহে । তাইৰ মুখখন তাৰ চকু দুটাৰ ওচৰলৈ নি, ৰঙা মুখখন তাই বহলকৈ মেলি, আকৌ কয়, —তই

কিয় ভয় খাইছ মই জানিছোঁ । তই কালোন্দীৰ কথা ভাবি ভয় খাইছ । তাইৰ পেটত কি আছে তই নাজান, মই জানো । কম নেকি ? নকওঁ, নকওঁ । তই ভাবি থাক, ভাবি ভাবি মৰ । মই কিয় কৰবলৈ যাম ? তই ভয় নাখাবি । মই কালোন্দীৰ কথা ভবা নাই । তাইৰ অকণমান পেটটোৰ মাজৰ অকণমান বস্তুটোৰ প্ৰতি মোৰ লোভ নাই । শুনিছ ? সেয়া শব্দ শুনি পাইছ ? কিহৰ শব্দ ? পাহাৰ ফাটি চিৰাচিৰ হোৱাৰ শব্দ ? নকওঁ মই । তই ভাবি থাক, ভাবি ভাবি মৰি থাক ।

ভয়ংকৰ শব্দ হয় । তুল্‌সীহঁতৰ গাঁৱৰ পথাৰৰ মাজত থকা আমগছবোৰ ভাঙি পৰে । গাঁৱৰ এমূৰে থকা সৰু মন্দিৰটোৰ গাতে লাগি থকা বটগছজোপা ভাঙি মন্দিৰৰ ওপৰত পৰে । বহুদূৰত থকা ৰেলৰ দলংখন ভাঙি দুটুকুৰা হৈ নৈত পৰি যায় । নৈৰ পানীত ওপঙি থকা ন্যাওকেইখন পানীত বুৰ যায় । আৰু তুল্‌সীয়ে হঠাৎ ডুব যোৱা নাওখনত ধৰি ওপঙি থকা মানুহজনক দেখা পায় । কিজানি দেহজুৰ হব । নহলে মন্‌চুৰ হব । সি ওপঙি থাকি চিঞৰি আছে । ৰূপহীৰ নাৱৰীয়া দেহজুৰ মন্‌চুৰে কিবা উপায়ে ময়ূৰাক্ষী সুবৰ্ণৰেখা পাৰ হৈ নাম নোহোৱা সৰু এখন নৈত নাও বাইছেগৈ । আৰু সিহঁতৰ কোনোবা এজনে চিঞৰি আছে ।

তুল্‌সীয়ে ভাবিব নোৱাৰে । সি উঠিব নোৱাৰে, দৌৰিবও নোৱাৰে । তাৰ হাত-ভৰিবোৰ অৱশ হৈ গৈছে । কিন্তু তাৰ নাক-কাণ-চকু সজাগ হৈ আছে । কাণখন বন্ধ হৈ যোৱা হলে ভাল আছিল । সি আৰু সহ্য কৰিব নোৱাৰে । অসম্ভৱ শব্দ । ৰেলগাড়ীৰ শব্দ, পাহাৰৰ শিলৰ মাজত সোমাই গৰ্জন কৰি থকা কিবা এটা ইঞ্জিনৰ শব্দ । শিলবোৰ ভাঙি ৰেলগাড়ীখন ক্ৰমে তাৰ ফালে আহি আছে । খন্তেক সময়ৰ পিছতে গাড়ীখন তাৰ গাৰ ওপৰেদি বাগৰি যাব । তুমুল শব্দ কৰি তাক পিহি চেপেটা কৰি থৈ যাব । আৰু সেই গাড়ীখন ৰখোৱাৰ তাৰ কোনো শক্তি নাই । সি চিঞৰি দিয়ে । তাৰ চিঞৰটো তাৰ ডিঙিত যেন বন্ধ হৈ যায় । সি আৰু দুগুণ জোৰে চিঞৰি দিয়ে ।

—হেই কুলী ।—কোনোবাই তুল্‌সীক জোৰ কৰি ইফালে-সিফালে বগৰাই দিয়ে । টান পকাৰ ওপৰত তাৰ মূৰটোৱে থক্ থক্ শব্দ কৰে । আকৌ কোনোবাই কয়, —কি হৈছে তোৰ ? ঝব্‌কাই ধৰিছে ইয়াক । পানী মাৰ । ইয়াৰ চকুৱে-মুখে পানী মাৰি দে । নহলে ই মৰিব । হেই কুলী, উঠি বহ । নহলে মৰি থাকিবি ।

তুল্‌সী উঠি বহিল । তাৰ সমগ্ৰ শৰীৰটো ঘামে তিয়াই দিছে । কপালৰ ঘামবোৰ টুপ্ টুপকৈ পৰিয়েই আছে । উশাহবোৰ তেতিয়াও অতি ঘন । মুখত ফেন লাগি থাকে । সি চকুহাল ডাঙৰকৈ মেলি চাৰিওফালে চায় । সি ক'ত আছে, তাৰ কি হৈছে, সি ততালিকে ধৰিব নোৱাৰে । পাঁচ-ছয়জন মানুহে তাক বেঢ়ি ধৰি আছে, আৰু তাক কিবা কথা সুধি আছে ।

—কি হৈছিল তোৰ ? কি চিঞৰ ! আমি ভাবিছিলোঁ তই কিজানি মৰি যাবি । হাত-ভৰি মাৰি ইমানকৈ কিয় চিঞৰিছিলি ? সপোন দেখিলে মানুহে এনেকুৱা কৰে জানো ? তোক কিহবাই পাইছে । তোক ভূতে লম্ভিছে, ঝব্‌কাই ধৰিছে ।

তুল্‌সীয়ে মুখেৰে নামাতে । সি পৰিস্থিতিটো গমি চাবলৈ চেষ্টা কৰে । তাৰ মনত পৰে, সি ফাটেকত আছে । এয়া ফাটেক ঘৰ । আন বহুত কয়দীৰ লগত সিও এজন কয়দী । ফাটেকৰ দীঘল ঘৰটোৰ পকাৰ ওপৰত সি শুই আছিল । বাকীবিলাকৰ লগত সিও মাৰ খাইছিল । তাৰ ভৰি-হাত-পিঠিত কোবৰ চিনবোৰ এতিয়াও আছে । গোটেইটো গাতে তাৰ বিষ । তথাপি কেতিয়াবা তাৰ টোপনি আহি গৈছিল । আৰু সি সপোন দেখি আছিল । এনেকুৱা ভয়ংকৰ সপোন সি জীৱনত কেতিয়াও দেখা নাই । সপোনো ইমান ভয়ংকৰ হব পাৰে, সি ভাবিবই পৰা নাছিল । বোধহয় তাৰ মূৰৰ বিকৃতি ঘটিছে । নহলে এনেকুৱা বিভৎস সপোন সি কিয় দেখিব ? তাৰ মগজু বেয়া হৈ গৈছে নিশ্চয় ।

কিছু সময় বহি থকাৰ পিছত, তাৰ চেতনা ঘূৰি আহে । অসংলগ্ন কথাবোৰ তাৰ মনৰপৰা আঁতৰে । সি গম পায়, সি কয়দী । তিনিমাহৰ বাবে তাৰ ফাটেক হৈছে । সি জানে এইবোৰ মেকেন্‌জি চাহাবৰ চক্ৰান্ত । ৰূপহীজান বাগিচাত মেকেন্‌জি চাহাব বৰ্তমান সহকাৰী মেনেজাৰ, কুলীৰ ভাষাত মিস্ত্ৰি চাহাব । মানুহজন ধূৰ্ত । চাৰিওফালে তেওঁৰ চকু । কোনে ক'ত কি কৰিছে, কোনে ক'ত কি কথা পাতিছে, —তেওঁ আটাইবোৰ গম পায । ফন্দি কৰি, তেওঁ লাইনত হোৱা ঘটনাৰো খবৰ ৰাখে ।

ৰতনহঁতৰ লগত সিহঁতে যিদিনা সন্ধিয়া ৰেলগাড়ীৰ কথা, আসামৰ কথা, বংগদেশৰ কথা পাতিলে, তাৰ পিছদিনা আবেলি পুলিচ বাগিচালৈ আহিল । বাগিচাৰ চাহাবে সিহঁতৰ কাৰো বিৰুদ্ধে কোনো গুৰুতৰ অভিযোগ তুলিব নোৱাৰিলে । দৰাচলতে সিহঁতৰ বিৰুদ্ধে কোনো ৰকমৰ আপত্তিকে দৰ্শাব নোৱাৰিলে । কিন্তু মেকেন্‌জিৰ কথা একেবাৰে ওফোৰাই দিয়াৰ কথা ফিন্‌লেও নাভাবিলে । মেকেন্‌জিৰ কথা হ'ল, বিষগুটি আঁতৰাই পেলাব লাগে । সেই গুটি এবাৰ গজিলে তাৰ সঁচ নাইকিয়া কৰাটো সহজ নহয় । গতিকে, গুটিটো শেষ কৰি দিব লাগে । মেকেন্‌জিয়ে গম পাইছে যে তুল্‌সীৰ কথা আটাইবোৰ বনুৱাই মানে, দৰ্কাৰ হলে তুল্‌সীয়ে নিজৰ বিপদৰ কথা নাভাবি, সমূহীয়া স্বাৰ্থৰ কথা ভাবিব পাৰে, মাৰ খালেও সি ভয নাখায় । এইবোৰ দুৰ্লক্ষণ । তুল্‌সীক দমন কৰিব লাগে ।

গতিকে তিনিজন বনুৱাক গ্ৰেপ্তাৰ কৰা হ'ল । তুল্‌সী, বিশ্‌নাথ আৰু মাঘো । কোনো দ্বিধা শংকা নকৰাকৈ গৈছিল মাঘো । কিন্তু, কেইটামান কোব দি পুলিচে মাঘো আৰু বিশ্‌নাথ দুয়োকে এৰি দিলে । থাকিল মাত্ৰ তুল্‌সী । বিচাৰত তুল্‌সীৰ তিনিমাহ সশ্ৰম কাৰাদণ্ড হ'ল । সশ্ৰমেই হওক, বিনাশ্ৰমেই হওক, ফাটেকত থাকিলে কুলীয়ে মাৰ খাব লাগিবই । তাহাঁতৰ দোষ-গুণৰ কথা, অপৰাধৰ কথা সেইবোৰ কোনে চিন্তা কৰে ।

তুল্‌সীক পুলিচে লৈ যোৱাৰ পিছত কালোন্দীয়ে এবাৰ কান্দিছিল ।সিহঁতৰ মাজত মাৰখোৱা, শাস্তিপোৱা, গালিখোৱা একো এটা আচৰিত কথা নহয় ।বৰঞ্চ দৈনন্দিন ঘটনা । আৰু সেইবিলাক ঘটনাৰ বাবে কোনেও দুখ নকৰে ।পুলিচ থানা আৰু ফাটেকো সিহঁতৰ বাবে তেনেই আচহুৱা বস্তু নাইবা ভয়লগা ঠাই নহয় ।নানা অজুহাত দেখুৱাই সিহঁতৰ নানাজনক পুলিচে আটক কৰি ফাটেকত ভৰাই থয় ।নিজৰ ভিতৰত মাৰপিট কৰিলেও যি শাস্তি হয়, আনৰ লগত কাজিয়া হলেও সেই শাস্তি হয ।অথচ, বাগিচাৰ চাৰি সীমাৰপৰা পলাবৰ কোনো উপায় নাই ।

আজি কিছুদিন ধৰি কালোন্দীৰ গাটোও বেযা ।কেইমাহমান আগতে এদিন পাত তুলি থাকোঁতে তাই পৰি গৈছিল ।কাম কৰি থাকোঁতে পৰি যোৱা লাজৰ কথা ।কিন্তু তাই ইচ্ছা কৰি পৰি যোৱা নাছিল ।হঠাৎ তাইৰ মূৰটো আচন্দ্ৰাই কৰিবলৈ ধৰিলে ।তাই পৰি গ'ল ।খন্তেক পিছতে তাই নিজে আকৌ উঠিল ।অলপ সময পাত তুলি তাই লাইনলৈ উভতি-আহি দেখিলে তুল্‌সীযে কেইটামান টকা গণি আছে ।কালোন্দীক দেখা মাত্ৰকে সি কলে, —তই কেনেকৈ আহিলি ? মই কলঘৰৰপৰা তাৰাতাৰি আহিলোঁ । ভাবিলোঁ গৈ তোক লৈ আহোঁ ।

—কিয ?—তাই সোধে ।

—তই বোলে পৰি গৈছিলি ।তোক লৈ আহিম বুলি ভাবিছিলোঁ ।

—ৰচোন, অকণমান শুই দিওঁ, তাই কয, মূৰটো ভাল লগা নাই ।

চাংখনত দীঘল দি পৰি অলপ সময তাই চকু মুদি থাকে ।তাই কয, —এতিযা ক ।

—কি কব লাগে ?—সি সোধে ।তাতকৈ ব'ল, হাস্পাতালৰপৰা আহোঁগৈ ।মূৰ ঘূৰাই তই কিয পৰি যাব লাগে ? মই কৈছিলোঁ নহয, তই আজিকালি ভাতকে নাখাৱ । ইমানদিন খাব পাৰিছিলি, এতিযা কিয নোৱাৰ ?ইমানদিনে কেতিযাও পৰি যোৱা নাছিলি, এতিযা কিয পৰি যাৱ ?

—তই মোক গালি দিছ ?—তাই কয ।

—তোৰ কিবা এটা হৈছে, —সি কয ।

—ধেৎ, নকবি, —তাই হঠাৎ ভয লগাৰ দৰে কয, আৰু তেনেকৈ নকবি ।কৈ থাকিলে বেযা ।যদি হোৱা নাই, নাই আৰু, কি কৰিবি ? যদি হৈছে, তেনে কৈ থাকিব নাপায ।নকবি ।

তুল্‌সী অবাক হৈ যায ।সি তাইৰ কথাবোৰ অকণো বুজি নাপায় ।তাই যে লাগবান্ধ নোহোৱা কথাবোৰ কৈ আছে সেই বিষযে তাৰ আৰু কোনো সন্দেহ নাথাকে ।তাইৰ

বোধহয় মূৰৰ কিবা দোষ হৈছে । নহলে তাই পৰি যায় কিয়, নিৰৰ্থক কথা কয় কিয় । কি কৰিব সি ভাবি নাপায় । তাই আজিকালি একো এটা খোৱাৰ ইচ্ছা নকৰে । ইটো গোন্ধায়, সিটো গোন্ধায়, তাই কেৱল গন্ধকে পায় । খাব কি ? তাই গাখীৰো নাখায় । কিবা অলপ খালে কিজানি ভাল পালেহেঁতেন তাই । বিচাৰি বিচাৰি সি কেইটামান আঠীয়াকল পালে । তাৰে এটা ছিঙি আনি তাইৰ কাষতে বহি সি কলে, — হেঁ৷ ল, কলটো খা । গুটি আছে । গুটিবোৰ গিলি নিদিবি । খালে ভাল পাবি । আঠীযাকল ভাল, সোৱাদ ।

—হওক সোৱাদ, —তাই কয, তই খা । মোৰ ওচৰলৈ নানিবি, গোন্ধায় ।

—গোন্ধায়, নহযনে ? —সি অলপ খঙেৰে কয, তোৰ বাবে কলো গোন্ধোৱা হ'ল । গন্ধ নোহোৱা বস্তু কি আছে, কচোন । চাহাবসকলে, বাবুসকলে খোৱা বস্তু মই তোক ক'ৰপৰা আনি দিম ?

—চাহাবসকলে কি বস্তু খায ? —তাই সোধে । সিহঁতে কল নাখায ?

—তই কি খাবি তাকে কচোন বাৰু, —সি উত্তেজিতভাৱে কয । নাখালে হব নেকি ? নাখালে কেনেকৈ ভাল হবি ?

—নকবি, ভাল হবলৈ নকবি, —তাই কয । এনেকুৱা হবই লাগে । মই সুধি চাইছো । মাজে সময়ে মূৰ ঘূৰাব লাগে, খোৱা বস্তুবোৰত গন্ধ পাব লাগে । সেইবিলাক ভাল । মানে, ভাল চিন ।

তাইক আৰু অযথা বুজাবৰ চেষ্টা কৰি লাভ নাই, তুল্সীয়ে ভাবে । সি নিজে গৈ ডাক্তৰক সুধিব লাগিব । সঁচাকৈ বোধহয় মূৰৰ দোষ ঘটিছে । সি কিবাকিবি নানা কথা ভাবে । অৱশেষত কলটো হাতৰপৰা চাংখনৰ ওপৰত থৈ সি উঠে । এবাৰ সুধিমেলি চাই পিছৰ কথা পিছে ভাবিলেও হব ।

—কলঘৰলৈ যাৱ ? —তাই সোধে । পিছত গলে নহয় ?

—কলঘৰলৈ নাযাওঁ, তুল্সীয়ে কয়, মই আন ঠাইৰপৰা আহোঁগৈ । তই তেনেকৈ শুই থাক । উঠি নাযাবি আকৌ । মই এতিয়াই আহিম । নুঠিবি ।

—উঠিম, তাই কয়, তই যোৱা মাত্ৰকে উঠি যাম । নহলে, তই বহ । ইয়াতে বহ । তেতিয়া হলে নুঠো ।

তুল্সী আকৌ তাইৰ ওচৰতে বহে । তাইৰ গাল দুখন যেন উজলি উঠিছে । সি তাইৰ কপালখনত হাত দি চায় । গৰম নাই, তাইৰ জ্বৰ উঠা নাই । কেৱল গাল দুখনত তেজ উঠিছে । আৰু তাইৰ ব্লাউজটো যেন খুব টান হৈছে । সি সোধে, —ভালকৈ কচোন তোৰ কি হৈছে ।

—তোক কবই লাগে, —তাই কয, ভযতে কোৱা নাই । তই মন নকৰ বাবেহে, নহলে তই নিজেই গম পালিহঁতেন । পেটলৈ যদি বাচ্চা আহে, তেতিযা বোলে এনেকুৱা হয । মোৰ হিচাপমতে তিনিমাহ হৈ গ'ল । ভয লাগে এইবুলি যে কেতিযাবা বোলে এনেযে এনেকুৱা হয । মোৰো যদি এনেযে গাটো এনেকুৱা লাগিছে তেতিযা ? তই কিবা জান ?

তুল্‌সীযে একো নামাতে । কিজানি তাৰো ভয লাগে । সি তাইৰ হাতখন কোলাত লৈ বহি থাকে আৰু ভাবে । সি কি ভাবে নিজেই গম নাপায । কিছু সমযৰ মূৰত সি তাইৰ ফালে চায, তাইৰ মুখখনলৈ চায । হয, গাল দুখনত যেন তেজ উঠিছে, আৰু ব্লাউজটো অলপ টান হৈছে । তাইৰ চুলিখিনি তাইৰ পিঠিৰ তলত এখন ক'লা ডাঠ কাপোৰৰ দৰে কোঁচখাই আছে । কোনোবা এজনে তুল্‌সীক কৈছিল যে কালোন্দীৰ চুলিখিনিযে কাল হৈছে । চুলিখিনি মেলি দি থকা সমযত যিকোনো মানুহে তাইলৈ ৰ' লাগি চাই থাকে । সেইটো বেযা কথা । মানুহৰ নজৰ সাংঘাতিক বস্তু ।

—কিয নামাত ? বেযা লাগিছে ? বেযা পাইছ ? —তাই সোধে

—আজিকালি কিবা জীৱ থকা ছবি ওলাইছে, জান ? বাযস্কোপ নে কিবা এটা নাম । ছবিবিলাকে হাত-মূৰ জোকাৰে, নাচে, জঁপিযায । আৰু এজন মানুহে সাধুটো কৈ থাকে । মানুহক জনাই দিবলৈ সিহঁতে ডাঙৰ ডাঙৰ কাগজত ছবিবোৰ আঁকি মানুহৰ মাজত বিলাই দিযে । নহলে, মানুহে কেনেকৈ জানিব ? তাৰে এখন ছবি দেখিছিলোঁ, —ল'ৰা এটাই এজনী ছোৱালীক সাবটি ধৰি আছে । তোক তেনেকৈ ধৰিবলৈ মন গৈছে মোৰ ।

—দেখুৱাই দেচোন কেনেকৈ ধৰিছিল ।—কালোন্দীযে কয । তাৰ আগতে ক, তই কিবা জান ? পেটটো চালে গম পাবি ? মই দেখোন একো গম নাপাওঁ । ভালকৈ চাবলৈযো ভয লাগে । পিটিকি পিটিকি চালে যদি কিবা দোষ হয, তেতিযা ? তই গম পাবি ?

তুল্‌সীৰো মনত আশা আৰু ভয জন্মে । ইমান বছৰৰ সিহঁত দুযোৰে আশা । যদি মিছা হৈ যায । তথাপি সি কালোন্দীৰ পেটটো চায । সি কোনো বিশেষ প্ৰভেদ নেদেখে । যেন আগৰ দৰেই আছে । আৰু সি আগেযে তাইৰ পেটটো চাওঁ বুলি ভালকৈ চোৱাও নাছিল । নাইটো অলপ দ, তলপেটটো সামান্য ওখ, হাত দিলে উশাহ লৈ থকা গম পোৱা যায । সেই একে । আগৰ দৰে ।

অৱশেষত সি কয, —হয ।

—কি হয় ? —তাই সোধে ।

—হয —সি আকৌ কয । তোৰ মুখখনত ৰং উঠিছে । ব্লাউজটো তোৰ গাত টান হৈ লাগি আছে । শাৰীখন দুয়ো ভৰিৰ মাজলৈ সোমাই গৈছে, —

—কি ? —তাই এনেযে কয় ।

তাৰ পিছত এমাহ পূৰ নৌহওঁতেই তুলসীৰ ফাটেক হয় । কালোন্দীয়ে কান্দে । মানুহে নেদেখাকৈ ঘৰৰ চুকত সোমাই তাই ফেকুৰি ফেকুৰি কান্দে । এদিন কান্দে, দুদিন কান্দে, তৃতীয়দিনাখন তাই কামলৈ যায় ।

হঠাৎ ৰূপহীজান বাগিচাত এসপ্তাহৰ ভিতৰতে পাঁচটা কেঁচুৱাৰ মৃত্যু হ'ল । বাগিচাত কেঁচুৱাৰ মৃত্যু কোনো এটা ডাঙৰ খবৰ নহয় । মাজে-মধ্যে কেঁচুৱা আৰু ল'ৰা-ছোৱালী মৰিয়েই থাকে । কিন্তু লাইনত এসপ্তাহৰ ভিতৰতে পাঁচটা শিশুৰ মৃত্যুৱে মানুহবিলাকক উদ্বিগ্ন কৰি তুলিলে । টিম্‌কীৰ এবছৰীয়া ল'ৰাটোৰো হঠাতে মৃত্যু হ'ল । কোনো ঘৰত মৃত্যু হলে, পৰিয়ালটোৱে উদ্বাউল হৈ কান্দে । বাস্‌দেও আৰু টিম্‌কীয়েও কান্দিলে । বাস্‌দেওৱে ঘৰৰ ভিতৰতে চকুলো টুকিলে । কিন্তু টিম্‌কীয়ে ঘৰে-বাহিৰে বলিয়াৰ দৰে চিঞৰি কান্দিলে ।

এয়া আছিল টিম্‌কীহঁতৰ তৃতীয় সন্তান, আৰু সিহঁতৰ একমাত্ৰ ল'ৰা । একমাত্ৰ ল'ৰাটো হেৰুৱাই টিম্‌কীয়ে গালি-শপনি আৰম্ভ কৰিলে । তাই হাউ-মাউকৈ কান্দি, বলিয়াৰ দৰে ঘূৰি ঘূৰি কবলৈ আৰম্ভ কৰিলে, —তহঁত আটায়ে চাই থাক, ইয়াঁত আৰু কোনো বাচ্চা জীয়াই নাথাকে । জ্বৰ-আজাৰ নাই, মাৰি-মৰক নাই, —এনেয়ে ধাচ্ কৰে বাচ্চা এটা পৰে আৰু মৰে । কিয় মৰে ? কাৰ দোষ ? মাকবিলাকক কিহবাই পালে নেকি ? নে, লাইনৰ মাজত কিবা দেও-ভূত ওলাল ?

দুই-এজনীকৈ আন মাইকীও আহি তাইৰ লগ লাগিল । আটাইবিলাকৰে সেই একে কথা । বেমাৰ-আজাৰ নোহোৱাকৈ কিয় ল'ৰা-ছোৱালীবোৰ মৰি আছে ? মাইকীবিলাকৰ যদি কিবা হৈছে সিহঁতে কিয় নমৰে ? সিহঁতৰতো কোনো অসুখ হোৱা নাই । এই নেদেখা যম ক'ৰপৰা আহিল ?

টিম্‌কীয়ে ক'লে, —আহিছ যেতিয়া, তহঁতে শুন । শুনি লৈ কি কৰ কৰ । সদায়ে কামৰপৰা আহি মই তাক কোলাত লৈ পিয়াহ খুৱাওঁ । পাত তুলি থাকোঁতে মাজতে এবাৰ-দুবাৰ তাক খুৱাই দিওঁ । পৰহিও তাকেই কৰিছিলোঁ । তাক বোকোচাত বান্ধি লৈ মই পাত তুলি আছিলোঁ । কান্দোন-কাটোন নাই, সি পিঠিতে শুই আছিল । কামৰপৰা আহিলোঁ । আগৰদৰেই তাক কোলাত লৈ তাৰ মুখত পিয়াহটো দিলোঁ, দুহোপা খায়ে সি চিঞৰ মাৰি দিলে । পেটলৈ নোযোৱা গাখীৰখিনি তাৰ মুখৰপৰা ওলাই আহিল । তাৰ পিছত আৰু এবাৰ চিঞৰিলে । আগেয়ে খোৱা গাখীৰবিলাক দৈ হৈ মুখেদি ওলাই আহিল । আৰু সি নাকান্দিলে । তেনেকৈ দুঘণ্টা থাকি সি মৰি গ'ল ।

তাই ঢাকুৰি কান্দিবলৈ ধৰে । আপোনা আপুনি তাইৰ দুয়োটা পিয়াহৰপৰা টোপটোপকৈ গাখীৰ ওলাই থাকে । আৰু তাই পাৰেমানে কান্দে । কান্দি কান্দি তাই যাকে পায় তাকে গালি দি থাকে । কোনেও তাইক বুজাবৰ নাইবা সান্ত্বনা দিয়াৰ চেষ্টা নকৰে ।

আটাইকেইজনী মাইকীৰে সেই একে কথা । মতাবিলাকে একো নকৰে । কোনেও কোনো বেজৰ্ক নামাতে । আৰু বেজকনো মাতিবলৈ সময় ক'ত পায় । নৰিয়া হলেহে বেজক মতাৰ সময় পোৱা যায় ।

সাঁজ লগাৰ লগে লগে সিহঁত পাঁচগৰাকী মাইকীয়ে এঠাইতে জুম পাতি বহি অলপ অলপ নিচাপানী খাই লয় । সিহঁতৰ চকুপানী কেতিয়াবা শুকাই যায় । এজনীয়ে কয়, —সেই যে বুঢ়ীজনী । সেই যে কোনোবা নাতিনীয়েকৰ লগত থকা বুঢ়ীজনী । নিজৰ বুলিবলৈ তাইৰ কোনো নাই । মৰি শেষ হ'ল । তাইৰনো কি ইমান দৰ্কাৰ যে তাই তিনিদিন মোৰ ঘৰৰ আগেদি যায় ?

—কোনজনী বুঢ়ীৰ কথা কৈছনো তই ? —আনজনীয়ে সোধে ।

—কিয়, তাই উত্তৰ দিয়ে । —সেই যে দয়ালুৰ মাহীয়েক নে পেহীয়েক কিবা এটা লাগে সেই মাইকীজনী । দেখা নাই ? গছৰ ডাল এটা হাতত লৈ ফুৰে । দেখা নাই ?

—ওঁ ! —আন এজনীয়ে কয় । হয়, হয় । মাত্ৰ তিনিখিলা পাত থকা ডাল এটা, নহয় জানো ? সদায় সেই ডালটো লৈ ঘূৰি ফুৰে, সেইজনী ।

আন এজনীয়ে যোগ দি কয়, —এতিয়া চিনি পাইছোঁ । আপোনা আপুনি তাই বকি থাকে । গৈ থাকোঁতে ভুৰ্‌ভুৰাই নিজকে কিবা কৈ থাকে, আৰু পিক পেলাই যায় । সেই বুঢ়ীযে হব ।

—ৰচোন ৰ, —এজনীয়ে কয় । যেনেকৈ কথাবোৰ কৈ আছ যেন তহঁত আটায়ে এই বুঢ়ীক চিনি পাৱ । তাই কৈছিল দয়ালুৰ মাহীয়েক নে পেহীয়েক । মই জনাত দয়ালুৰ মাহীয়েক পেহীয়েক কোনো নাই । নাই কিয, আছে, পিছে ইয়াত নাই, আসামদেশত নাই । দযালুক মই কিবা চিনি নাপাওঁনে ।

প্ৰথম মাইকীজনীয়ে কলে, —তইনো দয়ালুক কিয় চিনি নাপাবি ? তযে যদি চিনি নাপাৱ, আৰু কোনে চিনি পাব ? যোৱাবেলি ফাকুৱাৰ দিনাখন তই আৰু দয়ালুৱে ৰাতিটো ক'ত কটালি, তোৰ মনত নাথাকিলেও আমাৰ আছে । তই আৰু তাকে কৈ থাকি কিমানদিন মজা কৰিবি ?

—আৰু তই ? —সিজনীয়ে উত্তৰ দিলে । তেতিয়া তোৰ দুটা বাচ্চা । দুয়োটাকে তই বাপেৰৰ লগত থৈ গোটেই ৰাতিটো কেইজনৰ লগত থাকিলি তোৰ হিচাপেই নাই । তোৰ কিয, হিচাপ কোনেও ৰাখিব নোৱাৰিলে । তোৰ কাপোৰ থাকিল এঠাইত, তই থাকিলি এঠাইত । শুদা গাটো লৈ ক'ত ক'ত দৌৰিলি কোনে হিচাপ ৰাখে ।

কোনো খং নেদেখুৱাকৈ আগৰজনীয়ে কলে, —বুজিলোঁ । জানিলোঁ, তোৰ হিংসা হৈছে । তই কেৱল দয়ালুকহে পালি । পিছে, কি কৰিবি ? মোৰ পিন্ধা কাপোৰৰ কথা

কৈছিলি । তোৰেই ভাল । কাপোৰ পিন্ধিলেও যি, নিপিন্ধিলেও সেই একে । তই বেছি মানুহৰ চকুত নপৰ, কি কৰিবি ? দুখ নকৰিবি । এন্ধাৰ ৰাতিৰ কিবা পৰব হয় নেকি চাই থাকিবিচোন । এন্ধাৰতনো কোনে কি দেখিব ?

যেন ইমানপৰে ক'তো একো হোৱা নাই, যেন টিম্‌কীয়ে ইহঁতৰ কথাবোৰ শুনাই নাই, —তেনেকৈ তাই কলে, —বুঢ়ীজনী তোৰ ঘৰৰ আগেদি তিনিদিন যোৱা বুলি কৈছিলি । তিনিদিন কিয়, তাই সদায়ে সেইপিনেদি যায় কিজানি । হয় কামলৈ যায়, নহলে ঘৰলৈ যায় । তাতে কি হ'ল ?

—কামলৈ বা ঘৰলৈ যদি তাই যায়, তেনে সেই তিনিদিনৰ পিছত এতিয়া সেইপিনেদি কিয় নাযায় ?

—তইনো সেই কথাত কিয় ইমান লাগিছ ? —টিম্‌কীয়ে সোধে । কোন মানুহ তোৰ ঘৰৰ আগেদি তিনিদিন গ'ল, কোন এসপ্তাহ গ'ল, সেইবিলাক কথাৰ কি দৰ্কাৰ ?

—কি দৰ্কাৰ ? —তাই খঙেৰে কয় । তইঁতৰ দৰ্কাৰ নাই, মোৰ আছে । তিনিদিন বুঢ়ী মোৰ ঘৰৰ আগেদি গ'ল । তাৰ পিছদিনাখন মোৰ ছোৱালীজনী গ'ল । কোনো বেমাৰ নোহোৱাকৈ তাই মৰি থাকিল । সিদিনা বুঢ়ী আমাৰ ঘৰৰ আগেদি নগ'ল কিয়, তাৰ পিছদিনাখন নগ'ল কিয় ? সেই দৰ্কাৰ ।

ততালিকে ঠাইখিনি নিজম হৈ পৰিল । ইজনীয়ে সিজনীৰ মুখলৈ চালে, কিন্তু কাৰো মুখৰপৰা এটা শব্দও নোলাল । এজনীয়ে মাৰি এডালেৰে মাটি খুচৰি থাকিল, আন এজনীয়ে কাপোৰ পিটিকি থাকিল, এজনীয়ে এগিলাচ ফটিকা বাকি লৈ পি খালে । কিছু সময়ৰ বাবে কোনেও এটা কথাও নকলে । তাৰ পিছত টিম্‌কীয়ে লাহে লাহে কলে, —এতিয়া মোৰ মনত পৰিছে । হয় এইজনী বুঢ়ীয়েই হব । মই কেঁচুৱাটো বোকোচাত লৈ এদিন পাত তুলি আছোঁ, তেনেতে তাই আহি কলে যে কেঁচুৱাটোক তেনেকৈ মই কষ্ট দিব নালাগে । তাইক দিলে তাই তাক লৈ বহি থাকিব । প্ৰথমতে মই কৈছিলোঁ যে কেঁচুৱাৰ কষ্ট হোৱা নাই, মোৰো হোৱা নাই । মই সদায়ে তাক বোকোচাত লৈ পাত তোলোঁ । কিন্তু তাই নেৰে । ময়ো তাক দি দিলোঁ । বুঢ়ীয়ে তাক কোলাত লৈ গছজোপাৰ তলত বহি থাকিল । তাইনো ক'ত আছিল, ক'ৰপৰা আহি ওলাল, মই ততকে ধৰিব নোৱাৰিলোঁ ।

তই ঠিক কৈছ, —আনজনীয়ে মাত লগালে । ইয়াৰ ভিতৰত কিবা এটা আছে । মোৰ কেঁচুৱাটো অলপ ডাঙৰ হৈছিল, তাক শুৱাই থৈ মই পাত তোলোঁ । সাৰ পালেও সি নাকান্দে, খেলি থাকে । সিদিনাখনো তাক মই শুৱাই থৈ পাত তুলি আছিলোঁ । বুঢ়ী আহি ওলাল ক'ৰবাৰপৰা । আহিয়ে তাই চিঞৰিবলৈ ধৰিলে, মই কিয় কেঁচুৱাটো ৰ'দত শুৱাই থৈছোঁ, ৰ'দত পৰি থাকি দেখোন সি ক'লা পৰি গ'ল । সেইবুলি কৈয়েই তাই তাক

কোলাত তুলি লৈ বহিল । তাই সদায় হাতত লৈ ফুৰা ডালটোৰে নে আন ডাল ধৰিব নোৱাৰিলোঁ । এতিয়াহে মোৰ মনত পৰিছে তাই যেন সেই কেইটামান পাত থকা ডালটো তাৰ মূৰৰ 'ওপৰত কেইবাৰমান ঘূৰাই দিলে । কিজানি মুখেৰেও কিবা কৈ আছিল । তেতিয়া মই ভাবিছিলোঁ, ৰ'দত পৰি থকা বাবে তাই কেঁচুৱাটোক সেই পাতেৰেই বিচি দিছিল । এতিয়া বুজিলোঁ, কথাটো আন কিবাহে আছিল, নহলে, তাৰ পিছত সি দুদিনহে জীযাই থাকিল ।

এজনীৰ পিছত সিজনীকৈ আটাইকেইজনীয়ে সেই একেটা সম্ভেদ পালে । কেঁচুৱাকেইটাৰ মৃত্যুৰ দুই-তিনিদিন আগেযে, সেই বুঢ়ীজনী ক'ৰবাৰপৰা ওলাই কেঁচুৱাৰ ওচৰলৈ গৈছিল । যি বুঢ়ীয়ে নহওক কিয়, কথাবোৰ মিলি গৈছে যেতিয়া সেই একেজনী বুঢ়ীযে হব । তাই দেখাৰ পিছত কেঁচুৱাকেইটা মৰি গৈছে, এই কথাত সিহঁতৰ আৰু সন্দেহ নাথাকিল । মূঠৰ ওপৰত, বুঢ়ীযে যাদু আৰু কুমন্ত্ৰ জানে ।

টিম্‌কীযে কলে, —তেনেহলে আমিও এটা পূজা পাতোঁ । যাদুমন্ত্ৰ জনা মানুহ এজন বিচাৰি উলিযাই আমি পূজা কৰোঁ । তেতিয়া বুঢ়ীৰ মন্ত্ৰই আৰু কাকো চুব নোৱাৰে ।

—মই হলে কব নোৱাৰিলোঁ, —এজনীযে কলে । কোনেনো মন্ত্ৰ মাতি ডাকিনী দূৰ কৰিব পাৰিব ? লাইনত কোন আছে জনা মানুহ ? কথাটো জানিলোঁ যেতিয়া যি হয় হব, যি কৰে কৰিব । মই গৈ বাপেকক কম, তইঁতেও মাকহঁতক কবিগৈ । চুপে-চাপে কবি । কাৰণ বুঢ়ীয়ে শুনিব লাগিলে, যিকেইটা আমাৰ বাকী আছে, সিহঁতৰো ৰক্ষা নহব । বুঢ়ী সাক্ষাৎ ডাকিনী । তাইৰ চকুকেইটা দেখিছনে নাই ? যেন দুকুৰা জুই । ইমান ভিতৰলৈ সোমাই যোৱা চকু, দুটা গাঁতৰ ভিতৰৰপৰা ওলাই অহা দুকুৰা জুই । আচল জুই হোৱা হলে তই পানী পালে নুমুৱাবি । এতিয়া ?

লাহে লাহে, চুপে-চাপে, ইকাণ-সিকাণকৈ কথাটো প্ৰতিটো লাইনতে প্ৰচাৰ হৈ গ'ল যে বাগিচাত যাদুমন্ত্ৰৰ বুঢ়ী ওলাইছে । বুঢ়ীযে হাতত তিনিখিলা পাত থকা ডাল এটা লৈ ফুৰে, নিজকে নিজে কথা কয় আৰু সৰু ল'ৰা-ছোৱালী দেখিলে ওচৰলৈ আহি যাদু কৰি মাৰি পেলায় । বুঢ়ীৰ কাণ দুখন ওলোমা, বাঁওহাতৰ আঙুলিৰ নখবোৰ দীঘল আৰু জোঙা, এখন ভৰিৰ বুঢ়া আঙুলিত ৰূপৰ আঙঠি পিন্ধা, কপালৰ সিৰবোৰ নীলা, চকুৰ তলডোখৰত ক'লা ছাইৰ দাগ, আৰু তাই অলপ কুঁজা । কেঁচুৱা দেখিলে তাই থাকিব নোৱাৰে, যেনেতেনে ওচৰলৈ যাবই । তাইক দেখা মাত্ৰকে যেন মানুহে ল'ৰা-ছোৱালী আঁতৰ কৰে, এই কথা মুখে মুখে প্ৰচাৰ হৈ গ'ল ।

মতা মানুহবিলাকেও শুনিলে । ভোলা-ৰামুই শুনিলে, মাঘো-দয়ালুৱে শুনিলে, বাস্‌দেও-বিশ্‌নাথে শুনিলে । ডেকা ল'ৰাবিলাকে শুনিলে । কোনোবা এদিন মতাবাবু মাইকীবাবুৰো কাণলৈ গ'ল । মতা মানুহখিনিৰ কিছুমানে বিশ্বাস কৰিলে, আন কিছুমানে নকৰিলে ।

বাসুদেওৱে এবাৰ বিশ্বাস কৰে, পিছ মুহূৰ্তত‌ে হাঁহি উৰাই দিয়ে । কিন্তু টিম্‌কীৰ বিশ্বাস অলৰ-অচৰ । বাসুদেওক তাই কয়, —তই মানিব নুখুজিলে নামানিবি । কিন্তু আটাইবোৰ মানুহে মিছা কয়নে ? তাই এদিন চুই দিয়াৰ পিছতে আমাৰ বাচ্চাটো মৰা নাই জানো ?

বাসুদেওৱে কয়, —তয়ো জান, বুঢ়ী মানুহে কেঁচুৱাক মৰম কৰে, দেখিলে চুমা খায় । আৰু সংসাৰত কেঁচুৱা দুই-এটা মৰে, আটাইবোৰ জী নাথাকে ।

—তই যা, —টিম্‌কীয়ে কয় । তোৰ ক'ত যাব লগা আছে যাগৈ । ঘৰত তোৰ মন নবহে । তোৰ কেঁচুৱা মৰি গ'ল, তাত তোৰ দুখ কৰাৰ কি আছে । যাগৈ ।

তাই হাত দুখন পাছলৈ নি খুঁটাটোত ধৰি, খুঁটাটোত আঁউজি বাহিৰলৈ চাই থাকে । কামিহাড়ৰ তলৰ পেটখিনি তাইৰ অলপ ভিতৰলৈ সোমোৱা, ভৰি দুখন পোন, আঁঠু দুটা সৰু, মুখখন ঘৃৰণীয়া যদিও মৰম লগা । মাঘোৰ কথাবোৰ প্ৰায়ে বাসুদেওৰ মনত পৰে, মাঘোৱে কয়, —দুই-তিনিটা ল'ৰা-ছোৱালীৰ মাক হলে, কি হব ? টিম্‌কী তুফানত তিতি-বুৰি থকা সেই জাহাজৰ ছোৱালীজনী । তাই তেনেকুৱা হৈয়ে থাকিল —তুফানী ।

—যা, কি চাই আছ, —টিম্‌কীয়ে কয় । এতিয়া আৰু মোক কি চাবি ? মইতো আৰু কেইদিনমানতে বুঢ়ী হৈ যাম ।

বাসুদেওৱে উঠি গৈ তাইৰ মুখখনত তাৰ হাতখন দি তাইৰ চকুৰপিনে চাই থাকে । চকুপানী ওলাব খুজিছিল কিজানি সেইবাবে চকু দুটাত যেন পানীৰ ৰশ্মি । হঠাৎ তাৰ টিম্‌কীক মৰম কৰিবলৈ মন যায় । তাইক তাতেই এৰি সি বাহিৰলৈ ওলাই যায় ।

দূৰত সি কোঢ়াল শুনে । কিছুমান মানুহে কিবাকিবি কৈ চিঞৰি আছে । এখোজ-দুখোজকৈ সি সেইফালে আগবাঢ়ে । বাটত লগ পোৱা দুই-এজন মানুহক সি সোধে, ক'ত কি হৈছে । কিন্তু সকলোৰে সেই একেটা কথা, —নিজে চাই আহগৈ ।

সি আগুৱাই গৈ থাকে । এতিয়া কোঢ়ালবোৰ কমি গৈছে । বাটৰপৰা মানুহবিলাক আঁতৰি নিজৰ ঘৰে ঘৰে সোমাইছেগৈ । বাটত আৰু সি কাকো লগ নাপালে । সি গৈ থাকিল । খন্তেক পিছতে সি থমকি ৰৈ গ'ল ।

তাৰ সন্মুখতে বুঢ়ী এজনী বাটৰ ধূলিৰ ওপৰত পৰি আছে । তাইৰ মূৰটো ছিৰাছিৰ হৈ ফাটি গৈছে । তাইৰ মূৰৰ তেজখিনি ধূলিৰ ওপৰত পৰি, ধূলিখিনি ৰঙা কৰি থৈ গৈছে । তাই মৰিছে ।

ন

দুদিন ধৰি ৰূপহীজান বাগিচাত নানা ৰকমৰ আযোজন চলি আছে । কিছুদিন পূৰ্বে বিৰাট আকাৰৰ নতুন মেচিনটো কলঘৰত বহুৱাবৰ দিনাখনো উৎসৱ হৈছিল । কিন্তু সেযা আছিল মালিকসকলৰ উৎসৱ, বনুৱাসকলে ভাগ লৈছিল, আৰু মিঠাই খাইছিল । ৰঙীন কাগজ কাটি কলঘৰৰ সম্মুখত আঁৰি দিছিল, ফুলৰ মালা গাঁথি মেচিনটোক পিন্ধাই দিছিল আৰু নাচি-বাগি আনন্দ কৰিছিল । তথাপি মুখ্যতঃ সেযা আছিল মালিকসকলৰ উৎসৱ । তেওঁলোকৰ আনন্দৰ দিন ।

বৰ্তমান যি আযোজন চলি আছে সেযা সম্পূৰ্ণভাৱে কুলীসকলৰ, বনুৱাসকলৰ উন্নতিৰ হকে কৰা আযোজন । বাগিচাত ল'ৰা-ছোৱালীৰ বাবে নিৰাপত্তাৰ বন্দৱস্ত কৰিব লাগে এই কথা বহুত দিনৰেপৰা চলি আছিল । কিন্তু মেনেজাৰসকলে কথাটোত মনোযোগ নিদিযে । দৰাচলতে অতি কমসংখ্যক মেনেজাৰে স্কুলৰ কথাত সমৰ্থন দিযে । বাকীবিলাকে ভাবে, বাগিচাত স্কুল খুলিলে এটাৰ পিছত এটাকৈ বিপদহে আহিব, তাৰপৰা বনুৱাৰ কোনো লাভ নহয । বনুৱাৰ ল'ৰা-ছোৱালী নপঢ়ে, পঢ়াৰ ইচ্ছা সিহঁতৰ তেজতে নাই । দ্বিতীযতে, ল'ৰা-ছোৱালীক স্কুলত দিযা মানে, সিহঁতক কামৰপৰা আঁতৰত ৰখা । গতিকে মাক-বাপেকে নিজৰ আযৰপৰা বঞ্চিত হবলৈ ইচ্ছা নকৰিব । আৰু স্কুল খোলা মানে বাহিৰৰপৰা শিক্ষকৰ নিযুক্তি দিযা । তেতিযা লাহে লাহে বাহিৰৰপৰা অহা মানুহৰ সোঁত বব ।

ৰূপহীজানৰ পৰিস্থিতিও একে ধৰণৰ আছিল । ফিন্‌লে আৰু মেকেন্‌জিৰ মাজত এবছৰ ধৰি মতানৈক্য চলিযেই আছিল । কাৰণ, মেকেন্‌জি স্কুল খোলাৰ সম্পূৰ্ণ বিৰোধী । তেওঁ বাৰে বাৰে ফিন্‌লেক কৈ আছিল যে স্কুল খুলিলে বনুৱাৰ উপকাৰতো নহযেই, অপকাৰ হব অনেক । স্কুলৰ বাবে ঘৰ সাজোঁতে, শিক্ষকৰ দৰ্মহা দিওঁতে, আচবাব দিওঁতে অৰ্থ ব্যয হব, সেই চিন্তা মেকেন্‌জিৰ নহয তেওঁ জানে । কিন্তু কথা হ'ল —স্কুল কাৰ বাবে ? বনুৱাবিলাকে ল'ৰা-ছোৱালীক স্কুলত নাম লগাই দি, নিজে গৰু-ছাগলী চৰাব ? নিজে কেঁচুৱাক ৰাখিব ? —নিজে ঘৰৰ সাজ-বাচন ধুব ? মেকেন্‌জিযে বিশ্বাস নকৰে । তাৰ বাহিৰে, অলপ ডাঙৰ হলেই সিহঁতে বাগিচাৰ কাম কৰি উপাৰ্জ্জন কৰে । সেই উপাৰ্জ্জন

বন্ধ কৰিবলৈ সিহঁতে মান্তি হব ? আৰু অৱশেষত, যদি সঁচাকৈ সিহঁতে পঢ়া-শুনা কৰে, ধৰি লোৱা যাওক কৰিলে, তেতিয়া বাগিচাৰ কাম কোনে কৰিব আৰু পঢ়া শেষ কৰা ল'ৰা-ছোৱালীবিলাকে কি কৰিব ?

ফিন্‌লেৰ যুক্তি হ'ল যে কিমানদিন, নাইবা কিমান বছৰ এনেকৈ চলিব । নিৰক্ষৰ বনুৱা আৰু চাহবাগান, এয়া এটা চিৰন্তন কথা হব নোৱাৰে । হাজাৰ হাজাৰ, লাখ লাখ মানুহক কোনেও চিৰদিনৰ বাবে কাৰাগাৰত সুমুৱাই ৰাখিব নোৱাৰে । হয় তুমি নিজে সময় থাকোঁতে দুৱাৰ খুলি দিবা, নহলে সিহঁতে দুৱাৰ ভাঙি ওলাই আহিব । আৰু যেতিয়া সিহঁতে ভঙাৰ বল পাব, তেতিয়া কেৱল দুৱাৰ ভাঙি ক্ষান্ত নহয়, সিহঁতে আৰু বহুত ধ্বংস কৰিব । আৰু বহুত ভাঙিব । তেতিয়া ক'ত থাকিব বাগিচা ?

মেকেন্‌জিয়ে ভাবে, সেয়া এশ বছৰ পিছৰ কথা । আজিয়ে সেই কথাৰ বাবে চিন্তা কৰাৰ প্ৰয়োজন হোৱা নাই ।

ফিন্‌লে যেতিয়া নিজৰ দেশৰ বনুৱাৰ কথা উলিয়ায় তেতিয়া মেকেন্‌জিয়ে প্ৰথমতে হাঁহে, তাৰ পিছত খং কৰে । ইংৰাজ বনুৱা আৰু বাগিচাৰ কুলী, দুয়োটা শব্দ একেলগে উচ্চাৰণ কৰিবলৈ মেকেন্‌জিৰ সংকোচ হয় । এয়া এটা ৰিজনিৰ কথা হ'লনে ? ফিন্‌লেৰ যুক্তিবোৰ শুনিলে কেতিয়াবা কেতিয়াবা মেকেন্‌জিৰ মূৰ গৰম হৈ যায় । তেওঁ ওলাই যায়, আলোচনা কৰাৰ ইচ্ছা তেওঁৰ নোহোৱা হৈ যায় ।

ৰূপহীজানৰ প্ৰাথমিক বিদ্যালয়খনৰ নামকৰণ হৈ গৈছে,—ৰূপহীজান পাঠশালা । এমূৰে হাস্পাতাল আনটো মূৰত পূজাঘৰ আৰু মাজতে ৰূপহীজান পাঠশালা । নতুনকৈ এটা ঘৰ সজোৱা হৈছে । ওপৰত টিনপাত, বেৰবোৰ বাঁহৰ কামিৰ আৰু পিৰালিবোৰ পকা । মজিয়াখন এতিয়াও পকা হৈ উঠা নাই, চিলিংখনো সম্পূৰ্ণ হোৱা নাই । কিন্তু বেৰবোৰ লিপি তাত চূণ দিয়া হৈ গৈছে । মুঠতে খিৰিকি আঠখন আৰু দুৱাৰ দুখন । ঘৰটো দেখিলেই মৰম লগা । খেলিবৰ বাবে বাহিৰত ভালেখিনি মুকলি ঠাই । কিন্তু খেলাৰ কোনো আচবাব নাই । ল'ৰা-ছোৱালীবিলাকে জঁপিয়াবলৈ আৰু দৌৰিবলৈ কোনো অসুবিধা নাপায় ।

পাঠশালাখন ধুনীয়াকৈ স্থাপন কৰাত ফিন্‌লেৰ উৎসাহৰ অন্ত নাই । সাধাৰণতঃ বাগিচাৰ পঢ়াশালিত কোনো মেনেজাৰে ইমান আগ্ৰহ নদেখুৱায় । চৰকাৰৰ ইচ্ছা পূৰণ কৰাৰ অৰ্থে যেই সেই কোনো এটা খালী ঘৰ মেনেজাৰসকলে স্কুল বুলি দেখুৱাই দিব পাৰিলেই যেন তেওঁলোকৰ কৰ্তব্য সমাধা হৈ যায় । ফিন্‌লে এই প্ৰথাৰ ব্যতিক্ৰম । কলঘৰটো যদি কামৰ উপযোগী হব লাগে, স্কুল ঘৰটোও শিক্ষাদানৰ উপযোগী হব লাগে । গতিকে পঢ়াশালিৰ ঘৰটো তেওঁ যথাসম্ভৱ ধুনীয়া কৰি তুলিলে ।

মেনেজাৰৰ উৎসাহ হলে বাবুসকলৰো উৎসাহ হয় । চাহাবৰ মন যোগাবলৈ নিতাই পালেও আচবাবৰ যোগান ধৰাত ব্যস্ত হল । শিক্ষকৰ বাবে তেওঁ চকী-মেজৰ ব্যৱস্থা

কৰিলে, যেৰত আঁখি থবলৈ এখন ব্লেকবোৰ্ডৰ বন্দৱস্ত কাৰলে, আৰু ফটা-ছিটা হলেও, দুখন মেপৰ যোগাৰ কৰিলে ।ল'ৰা-ছোৱালী বহাৰ বাবে বেঞ্চৰ বন্দৱস্ত নহ'ল, সিহঁতে নিজে নিজৰ উপায কৰি মাটিতে বহিব লাগিব ।ফিন্‌লেই মনতে ঠিক কৰিলে যে এবছৰ পিছত তেওঁ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলৰ বাবে বহাৰ বেঞ্চ আদিৰ ব্যৱস্থা কৰিব ।

বনুৱাৰিলাকৰো উৎসাহৰ অন্ত নাই ।নতুন বস্তু কিবা এটা হব, আৰু সেই নতুন বস্তুটো হব সিহঁতৰ বাবে ।তাহাঁতৰ বাবে হাস্পাতাল হ'ল ।হাস্পাতাললৈ ডাক্তৰ আহিল ।হাস্পাতালত সিহঁতৰ থকাৰ ববন্দৱস্ত হ'ল ।ডাক্তৰ চক্ৰবৰ্ত্তী, —সিহঁতৰ চগ্‌বতী ডাক্তৰ আজি নাই ।কিন্তু বাগানৰ প্ৰতিজন বনুৱাৰ মনতে হাস্পাতাল আৰু চগ্‌বতী ডাক্তৰ একেটা বস্তুৰ দৰে হৈ আছে ।হাস্পাতাল আৰম্ভ কৰোঁতে সিহঁতৰ উৎসৱ কৰাৰ সুবিধা নহ'ল ।সেই সময়ত চাৰিওফালে কেৱল ভাঙন, অনাটন আৰু ঘৰে ঘৰে বেমাৰ ।ডাক্তৰক সহায কৰাৰ বাবে কোনো তেওঁৰ সহকাৰী নাই, কোনো নাৰ্ছ নাই, দৰৱ নাই ।সেই অৱস্থাতো ডাক্তৰে হাস্পাতাল চলালে, অগণন বেমাৰীক সুস্থ কৰিলে ।সিহঁতৰ মনত আছে ।তুল্‌সী, বিশ্‌নাথ, বিষ্‌ণীৰ কথা মনত আছে ।উৎসৱ কৰাৰ সুবিধা তেতিয়া সিহঁতৰ নহ'ল ।

এতিয়া সিহঁতে পঢাশালিখনকে কেন্দ্ৰ কৰি উৎসৱ কৰিব ।কোনে তাত পঢিব নাইবা কোনে পঢ়াব অথবা কি পঢ়াব, সেই বিষয়ে সিহঁতে বিশেষ চিন্তা নকৰিলে ।

—ত্যুত কি হব সুধিছ, নহয় জানো ?—ভোলাই ৰামুক কৈছিল, কিয, তই ইস্কুল দেখা নাই ?কেনেকৈকেনো দেখিবি, সিও হয় ।অৱশ্যে দেখা নেদেখা সমান কথা ।আমাৰ যে চাহাবসকল বাবুসকল আছে, তেওঁলোকে সককালৰপৰা ইস্কুলত পঢিছিল ।ইস্কুলবিলাক এই চাহাব-বাবুসকলৰ বাবে ।এতিয়া তোৰ-মোৰ বাবেও ইস্কুল হ'ল ।তেনেহলে কি হ'ল ?চাহাব-বাবুসকলে যি পায আমিও তাকেই পালোঁ ।তেতিয়াহলে কি হ'ল ?আমিও চাহাব-বাবুসকলৰ সমান হৈ গলোঁ ।কৈছোঁ যদিও, এই কথাটো মই বিশ্বাস কৰিবপৰা নাই ।

—আৰু এবাৰ কচোন, —ৰামুই কয ।লাহে লাহে ক, তই একেবাৰে পোনাই নিছ ।মই ধৰিবকে পৰা নাই, তইনো কি সমান সমান হোৱাৰ কথা কৈ আছ ।আকৌ কচোন কোন কাৰ সমান হ'ল ।

—মই বুজি পালেহে তোক বুজাব পাৰোঁ —ভোলাই কয ।ইস্কুলত কি হয সেই কথা বাদ দে ।মই ইয়াকে বুজি পাওঁ যে আমাৰ বাবুসকল সকতে ইস্কুললৈ গৈছিল ।তেওঁলোকৰ ল'ৰা-ছোৱালী ইস্কুললৈ যায় ।চাহাববোৰ নেদেখা-নুশুনা ঠাইৰ, তেওঁলোকৰ কথাও বাদ দে ।ইস্কুললৈ কোন যায় ?বাবুৰ ল'ৰা-ছোৱালী যায় ।আমি কুলী, —কি বুলি

কয় ?—বনুৱা । ইস্কুল বাবুৰ বাবে । হয় নে নহয় ? এতিয়া ইস্কুল হ'ল বনুৱাৰ বাবে । হয় নে নহয় ? তাৰমানে বাবু আৰু বনুৱা সমান হৈ গ'ল । গ'ল নে নাই ?

—আজি বিষ্ণী জানো ক'লৈ গ'ল !—বিশ্নাথে ক'ৰবাৰপৰা আহি ওলায়, সোধে । যেতিয়া কামৰ বাবে দৰ্কাৰ হয়, তেতিয়া তাইক আৰু বিচাৰি পোৱা নাযায় ।

ৰামুৱে সোধে, —কিনো আজি তোৰ ইমান কাম ওলাল ?

—আৰু কি কাম ওলাব ?—বিষ্ণী ঘৰৰ ভিতৰৰপৰা ওলাই আহি কয়, —ইস্কুল ঘৰৰ মজিয়া মচিব লাগিব । বাকীবিলাকে কাগজ কাটিব, ফুল গোটাব, আৰু ঘৰৰ মজিয়া মচিব লাগিলে, গোবৰ আনিব লাগিলে বিষ্ণী । সেইবোৰ কামৰ বাবে মই । আৰু কি কাম ?

—মজিয়া নমচি তই কি কাম কৰিবি ?—বিশ্নাথে কয় । ইস্কুলত ল'ৰা-ছোৱালীক পঢ়াবি নেকি ?

—মই কিয় পঢ়াম ?—বিষ্ণীযে কয, তইহে পঢ়াবি ।

—তোৰ লগত নোৱাৰোঁ—বিশ্নাথে কয । মযে হাৰিলোঁ । তযো লিখা-পঢা নাজান, মযো নাজানো । এতিযা সমান হৈ গলোঁ ।

—আজি সেই একেটা শব্দকে শুনি আছোঁ —ৰামুই কয, —সমান-সমান, ভোলাই এঘণ্টাজুৰি এই সমানৰ কথাকে কৈ আছিল । মই একো বুজি নাপালোঁ । বহচোন এখন্তেক । ভোলাই সমানৰ অৰ্থ বুজাই দিয়ক । কচোন ভোলা, তই বাবু-বনুৱাৰ কি সমানৰ কথা কৈছিলি ।

বিশ্নাথ বহে । বিষ্ণী থিয হৈ থাকে । তাই চুলিবোৰ মেলি দি ৰ'দৰ ফালে পাছ দি চুলিখিনি আঙুলিৰে ডাল ডাল কৰি শুকাবলৈ চেষ্টা কৰে । তাই গা ধুই আহিছে মাত্ৰ । নিশা নাচ-গানৰ আখৰা আছে । গতিকে তাই ভালকৈ গা-পা ধুই লৈছে । তাইৰ ব্লাউজ দুটা, দুযোটা ধুই তাই শুকাবলৈ দিছে । এটা আজি লাগিব আৰু আনটো পিছদিনাখনৰ উৎসৱত । শাৰীখনকে বুকুলৈকে মেৰিযাই লৈ তাই চুলিখিনি শুকাই থাকে । ৰঙা পাৰিৰ বেগুণীয়া ৰঙৰ ফুল নথকা এখন শাৰী তাই পিন্ধে, কোনো ফুল নাই, গোটেই গাটোতে একেটা ৰং আৰু বুকুৱে-পিঠিযে মেৰাই থকা এটা ৰঙা পাৰি । শাৰীখনৰ আনটো ভাগ তাই কঁকালত মেৰিযাই লয । ৰঙা পাৰিটোৱে কঁকালখন আটি ধৰি থাকে । বহল ৰঙা দুটা পাৰি তাইৰ বুকুত আৰু কঁকালত জিলিকি থাকে । এটা পাৰি তাইৰ আঁঠুৰ তলেদি দুয়োখন ভৰি আৱৰি থাকে । তাই থিয দি থাকে । হাত দুখন ওপৰলৈ তুলি তিতি থকা চুলিখিনি ফঁহিযাই থাকে । ৰ'দখিনি তাইৰ পিঠিত পৰি থাকে । ৰঙা পাৰি তিনিটাই তাইৰ গোটেই গাটো তিনি ভাগ কৰি থয়, তিনি ভাগ কৰি জিলিকি থাকে ।

তাই বহি নিদিলে ভাল হয়, —বিশ্‌নাথে ভাবে । বহিলে পাৰিকেইটা কোঁচ খাই যাব, কঁকালৰ পাৰিটো নেদেখা হব, বুকুৰ পাৰিটো আঁঠুদুটাই ঢাকি ধৰিব । বহিলে তিনিটা ৰঙা পাৰিৰ ছবিটো নাইকিয়া হৈ যাব, তাইৰ তিনি ভাগৰ গাটো এটা গা হৈ যাব ।

—বিশ্‌নাথ তয়ে ক, —ৰামুৱে কয়, —এই ভোলাই যেন সকলো কথা জানে তেনেকুৱা ভাব দেখুৱায় । আচলতে, মই যিমান জানো সিও তিমানেই জানে । তই কচোন, ইস্কুল হলে কেনেকৈ বাবু আৰু বনুৱা সমান হৈ গ'ল । ভোলাই কয় ইস্কুল পাতে বাবুৰ বাবে । এতিয়া ইস্কুল পাতিব বনুৱাৰ বাবে । যোগ-বিয়োক কৰিলে বনুৱা বাবুৰ সমান হৈ গ'ল । তই কি কৱ ?

উত্তৰ দিয়ে বিষ্ণীযে, —ফিন্‌লে চাহাবে কলঘৰৰ সম্মুখৰ আলিটোত খোজ কাঢে, মই সেই আলিটোত খোজ কাঢ়ো । যোগ-বিযোগ কৰিলে মই ফিন্‌লে চাহাবৰ সমান হৈ গলোঁ ।

আটাইকেইজনে গিৰ্‌জনি মাৰি হাঁহে । হাঁহোতে হাঁহোতে বিষ্ণীৰ শাৰীৰ বান্ধটো ঢিলা হৈ গৈ থাকে । তাই বহে । বিশ্‌নাথে তাইৰ ওচৰলৈ গৈ আনে নুশুনাকৈ কয়, —ভৰি বিষাইছে ? থিয় হৈ থাকিব নোৱাৰিলি ?

—মই বহি দিলে, তই দুখ পাৱ ? —তাই সোধে ।

—বহি দিলে ৰঙা পাৰি তিনিটা ভালকৈ দেখা নাযায, সি কয । তোৰ গাত শুৱায, জিলিকি পৰে ।

—তাকে ক, —তাই কয । তই ৰঙা পাৰি চোৱা নাছিলি । ৰঙা পাৰিৰ ওপৰে-তলে চাইছিলি ।

—আৰু এবাৰ হাৰিলো, —সি কয আৰু তাইৰ ওচৰৰপৰা উঠি আহে । তাৰ পিছত সি কয, —ইস্কুলত ল'ৰা-ছোৱালীযে লিখা-পঢা শিকে । তাৰ পিছত কোনে কাৰ সমান হব পাৰে, পাছৰ কথা । তুল্‌সীযে কলঘৰত কাম কৰে । কিন্তু লেখা-পঢ়া নজনাৰ বাবে তাৰ কম কষ্ট হৈছিল । কিবাকৈ সি শিকিলে । এতিযা তাৰ কিমান সুবিধা । তাক সুধিবিচোন পঢাৰ কথা । চিত্তইতলৈ নাচাৱ কিয ? আমি একে মানুহ । তথাপি তাহাঁতৰ কিমান সাহ, কিমান বল, কিমান কথা জানে সিহঁতে । মোৰ যে লাজ লাগি যায ।

ইতিমধ্যে তুল্‌সী, মাঘো, বাস্‌দেও আৰু দুগ্‌গা আহি পালে ।

তুল্‌সীয়ে কলে, —বিশ্‌নাথ তই ইযাতে আছ । মই তোক বিচাৰি আছিলোঁ । আবেলিৰ ভিতৰতে আমি কাইলৈ কৰিব খোজা গীত-নাচাখনি ঠিক কৰি পেলাব লাগিব ।

ৰাতি এন্ধাৰে-মুন্ধাৰে অসুবিধা হব । বিষ্ণীও ব'ল, তইঁতে কি কৰিবি, আজিয়ে ঠিক কৰিল । আমি আটায়ে পূজাঘৰলৈ যাওঁ ব'ল । তাতে বহি আমি চাম কাইলৈ কি নাচ-গান কৰ তইঁতে । মইতো ফাটেকৰপৰা ওলোৱা মানুহ । মোক দেখিলে চাহাবসকলে ভালতো নাপায়েই. কিজানি আমাৰ মানুহজাকেও ভাল নাপাব ।

ভোলাই কয়, —বহচোন তই । বহুত সময় আছে, বহ । যিদিনাখন শুনিলো যে ইযাত আমাৰ ল'ৰা-ছোৱালীৰ মংগলৰ কাৰণে ইস্কুল পাতিব, সিদিনাখনৰপৰা মই ভাবি আছোঁ যে হঠাৎ চাহাবসকলৰ কি দয়া উপজিল । আমাৰ হাস্পাতালৰ কথা বুজি পাওঁ । হাস্পাতালখনো আমাৰ মংগলৰ বাবে । কিন্তু লগতে তেওঁলোকৰো মংগল । কাৰণ আমাৰ শৰীৰত বল নাথাকিলে কোৰ মাৰিব কোনে ? আমাৰ শৰীৰ মজবুত হৈ থাকিলে বাগিচাৰ লাভ । কিন্তু ইস্কুল কিয় ?

বিষ্ণী উঠি আহি তুল্সীৰ ওচৰতে বহে । তুল্সীয়ে তাইৰ কাণৰ ওচৰত ফুচ্ফুচাই কয, —আজি অতিপাত ধুনীয়া হৈছ তই । ওচৰৰপৰা গুচ ।

—নিবি নেকি ? —তাই হাঁহে ।

—নিম, আজিয়ে লৈ যাম, —সি হাঁহি কয় । এতিয়া আঁতৰ হ ।

—সঁচা কচোন, —তাই আকৌ কয, মই কেনেকুৱা ধুনীয়া । দুগ্গা বগী । তাইহে ধুনীয়া । হয় নে নহয় ?

—বিষ্ণী ! ৰূপহীজান বাগিচাত তই সবাতোকৈ ধুনীযা । তই যোৱা বাটৰ গছ-বিৰিখো ধুনীযা হৈ পৰে । ইমান ধুনীয়া ।

মই জানো, কিয চাহাবসকলে বনুৱাৰ বাবে ইস্কুল পাতিবলৈ ওলাইছে, —ৰামুই কয় । কেৱল মই নহয়, আটায়ে জানে, এই ডেকা ল'ৰাকেইটাক বাদ দি আটায়ে জানে । ইস্কুল পাতি আমাৰ ল'ৰা-ছোৱালীখিনিক বন্ধ কৰিব লাগে, অৰ্থ সেইটো । ছোকৰা-ছুক্ৰীয়ে কাম কৰে, পইচা আৰ্জে । সিহঁতৰ কাম বন্ধ কৰিব পাৰিলে কোম্পানীৰ লাভ হ'ল, পইচা ৰাহি হ'ল । কেৱল সেয়ে নহয় সিহঁতক বন্ধ কৰা মানে আমাৰো পইচা কমাই দিয়া । কিয়নো, বাগিচাৰ কাম নকৰিলেও সিহঁতে কেঁচুৱাক চায়, গৰু-ছাগলী ৰাখে, ঘৰৰ বাচন মাজে । এতিয়া এইবিলাক কাম কোনে কৰিব ? তই আৰু মই এইবিলাক কামত লাগি থাকিলে, আমাৰ বাগিচাৰ কাম কম হব, আমাৰ পইচা কটা যাব । আকৌ কোম্পানীৰ লাভ ।

—তই কব খোজ নেকি যে ইস্কুল আমাক নালাগে ? —তুল্সীয়ে সোধে ।

ভোলাই কয়, —আগেয়ে তই মোৰ কথাটোৰ উত্তৰ দেচোন । আমি বাৰু ধৰি লৈছোঁ, ইস্কুল আমাৰ বাবে লাগতিয়াল, আমাৰ ল'ৰা-ছোৱালী পঢ়িব লাগে । চাহাবসকলৰ এই কথাটো হঠাতে কিয় মনত পৰিল ? ইয়াত কিবা এটা ফন্দি আছে । আমি লিখা-পঢ়া নাজানিলোঁ, তাতে বাগিচাৰ কি ক্ষতি হ'ল ?

তুল্‌সীয়ে কয়, —জেলত থাকোঁতে মই নানা মানুহক লগ পাইছিলোঁ । তাত আন বাগিচাৰ বনুৱাও আছিল । তই-মই ভাবি আছোঁ, যে কেৱল ৰূপহীজান বাগিচাত ইস্কুল খোলাৰ আয়োজন কৰিছে । আচলতে কিন্তু আন বহু বাগিচাত ইস্কুল হৈ গৈছে । আৰু চাহাবৰ দয়াৰ কাৰণে হোৱা নাই । বনুৱাৰ দাবীৰ বাবে হৈছে । তই-মই আপত্তি কৰা নাই, আমাক ইস্কুল লাগে বুলি চিঞৰা নাই । আন বাগিচাত কৰিছে । বনুৱাবিলাকে চিঞৰিয়ে আছে, —ইস্কুল দিয়া, হাস্পাতাল দিয়া, ঘৰ দিয়া । এয়া চাহাবৰ দয়াৰ কথা নহয় ।

—যিবিলাকে এনেকৈ চিঞৰিছে, —ৰামুই কয়, সেই বনুৱাবিলাকক কোবোৱা নাই ? —খেদি দিয়া নাই ? —ফাটেকত সুমুৱাই থোৱা নাই ?

—মাৰিছে, খেদিছে, ফাটেকত সুমুৱাই থৈছে, —সি কয় । কিন্তু কিমানক নিব ? কিমান বনুৱাক মাৰিব, কিমানক খেদিব, কিমানক ফাটেকত দিব ? এখন বাগিচাতে আমি কিমান বনুৱা থাকোঁ ।

বিষ্ণীয়ে সোধে, —মোক পঢ়িবলৈ দিব ? ইস্কুলত সোমাবলৈ দিব জানো মোক ! মই বহুত ডাঙৰ, মোক ইস্কুলত নলয় ।

—লব, —দুগ্‌গাই উত্তৰ দিয়ে । মোক লব । মোক ললে তোকো লব । আমি দুয়ো সমান বয়সৰ । প্ৰায় সমান ।

—তোক লব ? —বিষ্ণীয়ে কয়, তই কম নহৱ, তই আগতেই ঠিক কৰিলি । তোক কোনে কলে, তোক যে ইস্কুলত লব ?

—তোকো লব, —দুগ্‌গাই কয় । কৈছোঁ নহয় । মই কাকো সোধা নাই, কোনেও মোক কোৱাও নাই । মই মনতে ভাবিছোঁ । প্ৰথমৰে পৰা মই এটা বুধি পাঙি আছোঁ । একো দিগ্‌দাৰ নাই । এই শাৰীখন বাদ দিব লাগিব । বাদ দি এটা চোলা পিন্ধিব লাগিব । হৈ গ'ল । তয়ো এটা চোলা আনিবি, মই এটা আনিছোঁ । কোনো চিন্তা নাই ।

মাঘোই কয়, —এতিয়া যাবি নে, ইয়াতে বহি মেল মাৰি থাকিবি । যদি অলপ বেলি বহ, তেনেহলে মই অলপ ভিতৰৰপৰা আহোঁ । ভিতৰত কিবা আছে নেকি অ' বিষ্ণী ? ইহঁতৰ কথাবোৰ শুনি থাকিলে মোৰ হামি-হিকটি আহি যায় । ব'লচোন ব'ল, ভিতৰলৈ ব'ল । এগিলাচ দিলে হব ।

—ভিতৰলৈ নালাগে বাহিৰলৈ ব'ল । বিশ্‌নাথে কয় । তোৰ মাদলটোৰ অৱস্থা ভাল নহয় বুলি কৈছিলি নহয় । আমি যাওঁ ব'ল । ক'ত আছে বুলি কৈছিলি মাদলটো ? কেতিয়ানো বিচাৰিবি ?

—দুগ্‌গাই জানিব, —মাঘোই কয় । মাদলটো ক'ত আছে দুগ্‌গা ?

—তোৰ মাদল ক'ত আছে, —দুগ্‌গাই কয়, মোক কিয় সুধিছ ? মই কেনেকৈ জানো ? —বিষ্ণীক সোধ ।

এইবাৰ কালোন্দীয়ে নাচিব নোৱাৰে । তাই উৎসৱলৈ আহিব যে পাৰিব সন্দেহ, নাচ কৰাতো দূৰৰ কথা । টিম্‌কী নাহে । তাইৰ মন ভাল নহয় । ল'ৰাটো ঢুকুৱাৰ পিছৰপৰা তাইৰ মনৰ উৎসাহ নাইকিয়া হৈছে । ইয়াৰ আগেয়ে নাচ-গানৰ বাবে কাৰো চিন্তা নাছিল । ৰামু ভোলাকে লৈ তুল্‌সী-বাস্‌দেওকে ধৰি কোনেও ছোৱালী বিচাৰি হাবাথুৰি খোৱাৰ দৰ্কাৰ নাছিল । দুগ্‌গা-কালোন্দী-টিম্‌কী-বিষ্‌ণী, এই চাৰিজনী থাকিলে চিন্তা নাই । লগত আৰু চাৰিজনী এনেয়ে হাত-মূৰ জোকাৰি থাকে । মুঠতে আঠজনী । যিকোনো সভা হলে আটাইবোৰ মানুহে নিমিষ নেপেলোৱাকৈ সিহঁতৰ নাচ চায়, হাই-উৰুমি নকৰাকৈ সিহঁতৰ গান শুনে ।

প্ৰতিজনীৰে বিশেষ এটা আকৰ্ষণ আছে । দুগ্‌গাই নাচোতে অপৰূপভাৱে হাঁহি থাকে, যেন কোনোবাই তাইৰ মুখত হাঁহিটো আঁকি থৈ দিয়ে । তাইৰ চুটি চুলিখিনিয়ে এবাৰ পিঠিখন উদং কৰি মুখখন ঢাকি ধৰে, আৰু পিছ মুহূৰ্ততে মুখৰ হাঁহিটো বিৰিঙাই দি পিঠিখন ঢাকি ধৰে । আটাইবোৰ ছোৱালীৰ সম্মুখত তাই নাচে । তাইৰ সৰু কঁকালখনি অকণমান হৈ পৰে । বতাহত লৰি থকা সৰু গছপুলি এটাৰ দৰে তাই হালি-জালি নাচি থাকে । কালোন্দীৰ দীঘল চুলিটাৰে তাইক সাবটি ধৰে, এবাৰ সাবটি ধৰে আকৌ এৰি দিয়ে আকৌ সাবটি ধৰে । চুলিকোছাই তাইক এজনীৰ ঠাইত বহুজনীৰ ৰূপ দিয়ে । আৰু তাইৰ ভাগৰ নালাগে, দিনে-ৰাতিয়ে একেদৰে নাচি থাকে । দুগ্‌গাৰ সমান হলেও, বিষ্‌ণীৰ দেহৰ আকৃতি বেলেগ । তাইৰ নাচোন আপোনা আপুনি তাইৰ দেহৰপৰা ওলাই আহি প্ৰতি অংগতে বিয়পি পৰে । তাইৰ নাচ জন্মৰ লগতে তাইৰ দেহত লাগি আহিছে । টিম্‌কীয়ে গম্ভীৰ হৈ নাচে, মনোযোগ দি নাচোঁ বুলি নাচে । নচাৰ সময়ত তাইৰ কোমৰৰ তলভাগে মানুহক আকৰ্ষণ কৰে । ধাৰণা হয় যেন তাইৰ কোমৰৰ তলভাগত হঠাৎ ঢল উঠি খন্তেক পিছতে নাইকিয়া হৈ যায় ।

এইবাৰ টিম্‌কী নাই, কালোন্দীও নাই । কালোন্দীয়ে নাচিব নোৱাৰে শৰীৰৰ অসুবিধাৰ বাবে, টিম্‌কীয়ে নাচিব নোৱাৰে মনৰ অশান্তিৰ বাবে । অকল দুগ্‌গা আৰু বিষ্‌ণীয়ে নাচ দেখুৱাব নোৱাৰে । বিচাৰি বিচাৰি বিশ্‌নাথহঁতে আৰু চাৰিজনী ছোৱালী উলিয়ায় । সিহঁতক শিকাই-বুজাই তুলিবলৈ সময় নাই । গতিকে সিহঁতক সজাব লাগিব চকুত লগাকৈ ।

নাচ-গান লৈ তুল্‌সীয়ে চিন্তা নকৰে । মাঘো বিশ্‌নাথহঁতক সি কয়, —তহঁতে মিছাতে চিন্তা কৰিছ । ইস্কুলটো খোলাৰ যিখন সভা হব, তালৈ মেনেজাৰসকল আহিব । সভাত তেওঁলোকে কিমান সময় বহি থাকিব বুলি ভাবিছ ? বেছি হ'লে এঘণ্টা । তেওঁলোকে কিবাকিবি কব নিশ্চয় । মই শুনিছোঁ জিলাৰপৰা কোনোবা ইনিস্‌পেক্টৰ নে কিবা আহিব । তেওঁলোকে কোৱাৰ পিছত নাচ-গান কৰিবলৈ কিমান সময় পাবি ? পোন্ধৰ মিনিট । মাঘোৱে মাদলত দুই-এটা চাপৰ মাৰক, নাচনীয়ে ৰাইজলৈ চাই নমস্কাৰ কৰক, সময় শেষ হলেই প্ৰায় । সেই চিন্তা বাদ দে । তই কি বজাবি বিশ্‌নাথ ? বাঁশৰী ? —বাঁহী ? হৈ যাব ।

—আচল কথা হ'ল, ল'ৰা-ছোৱালীখিনি । আমাৰ প্ৰায়খিনি মানুহৰে সন্দেহ যে ইস্কুল পতাৰ আঁৰালত কিবা মতলব আছে । প্ৰায়বিলাকে ভাবে যে ইস্কুলে আমাৰ অনিষ্ট কৰিব, ক্ষতি কৰিব । আমাৰ উপাৰ্জন কমাই দিব । বুজালে সিহঁতে মনে মনে থাকে, কিন্তু বুজিবলৈ চেষ্টা নকৰে । আনকি কিছুমানে কৈ ফুৰিছে যে সভাখনলৈ কোনো যাবই নালাগে ।

—সিহঁতে যি কৰে কৰক, সভাত মানুহৰ নাটনি নহয় । মোৰ খুব ইচ্ছা, তইঁতৰো সেই একে ইচ্ছা, যে আমাৰ ল'ৰা-ছোৱালীখিনি কাইলৈ ধুনীয়া হৈ আহক । বাহিৰৰ মানুহে আমাক কুলী বুলি মাতে । ঠিক আছে আমি কুলী, চাহ-বাগানৰ কুলী । কুলী হৈয়ো আমি সাধাৰণ মানুহৰ দৰে থাকিব জানো । আমাৰ ল'ৰা-ছোৱালীবোৰ বনৰীয়া জন্তু নহয়; মানুহৰ সন্তান । কিবা উপায়ে আটাইবোৰ ল'ৰা-ছোৱালীকে চাফ-চিকুণকৈ আনিব পাৰিলে, আন চিন্তা আমাৰ নাই । বাসুদেওক মই কৈছোঁ, দয়ালুহঁতৰ লাইনত সকলোকে কৈছোঁ । তইঁতেও কবি ।

ভাক্‌ৰু আৰু দযালু দুয়ো কাজিয়া লগাই ভাল পায়, আনৰ বেয়া কথা কৈ ভাল পায । আন ক'তো কাজিয়া নালাগিলে দুযো দুয়োৰে ভিতৰত কাজিযা কৰে । কাজিয়াৰ কিবা এটা হেতু বিচাৰি উলিয়াবলৈ সিহঁতৰ বেছি কষ্ট নহয । আনৰ ভিতৰত কাজিযা লাগিলে সিহঁত দুয়োৰে মাজত কাজিযা নালাগে, আনৰ মৰামৰি কাজিয়া দুয়ো একেলগে বহি উপভোগ কৰে । আজি সাত-আঠ দিন সিহঁতৰ তেনেকুবা কোনো সুবিধা ওলোৱা নাই । চেষ্টা কৰিও সিহঁতে কোনো কাজিয়া লগাই দিবপৰা নাই । সেইবাবে দুয়ো আমন-জিমনকৈ বহি থাকে । নিজৰ ভিতৰতে এখন কাজিয়া লগাৰ উপক্ৰম হয় । নিজৰ নিজৰ ঘৰৰপৰা দুয়ো এগিলাচকৈ ফটিকা খাই লয়, আৰু সন্ধিয়া বাহিৰতে বহি কোন ক'লৈ যায় চাই থাকে ।

—তোৰ কপাল ফুলিল যেন পাইছোঁ, দয়ালু —ভাক্‌ৰুৱে কয় ।

দয়ালুৱে কেৰাহিকৈ তাৰ ফালে এবাৰ চায় । আৰু অকণমান ফটিকা নাখালে নহব, সি ভাবে । ৰাগী লগাই নাই । সি একো নামাতি ঘৰৰ ভিতৰলৈ গৈ এগিলাচ ফটিকা খাই আকৌ আগৰ ঠাইতে বহে ।

ভাক্‌ৰুৱে আকৌ কয়, —কৈছিলোঁ নহয়, তোৰ কপাল ফুলিছে । এতিয়া আৰু তোৰ কিহৰ চিন্তা ? এগিলাচ কিয় একলহো খাব পাৰিবি । জীয়েৰাই নাচ কৰিব, তোৰ আৰু পইচাৰ চিন্তা থাকিব কিয় ?

—তয়ো খাগৈ —দয়ালুৱে কয় । একলহ খাৱ, দুকলহ খাৱ, খাই থাকগৈ । পিছে কলহৰ কথা বাদ দে, গিলাচৰ তলত এটোপাকে দিবনে তোৰ মাইকীয়ে ? গিলাচত হাত দি চাগৈচোন, কি দিয়ে তাত তোৰ মাইকীয়ে । মাইকীতো আনিয়ে আছ, মাৰ খায়ে আছ, আৰু এটা মাৰ খালিয়ে বাৰু, কিনো হ'ল ?

—তোৰ কেৱল মাইকীৰ কথা । —ভাক্‌ৰুৱে কয় । মাইকী মানে কি তই বুজি পাৱনে ? মাইকীৰ কঁকাল টিপি দি আৰু কিমান দিন কটাবি ? আন কাম নাই, কেৱল

মালিচ । দি থাক গৈ মালিচ । তই মালিচ দিবি, তাই নিচাপানী খাব । তই নিচাপানী খাই শুবি, তাই ওলাই যাব । কৈছোঁ নহয়, চাৰিওফালে তোৰ কপাল ভাল । আহিলনে তোৰ জীয়েৰা ? ক'ত আহিব এতিয়া ? সন্ধ্যা লাগিছেহে মাথোন ।

—কি কৰিবি আৰু, —দয়ালুৱে কয়, খেদ কৰিয়ে থাক । নহলে যা, বুঢ়ীৰ হাতে-গোৰে ধৰি চকুপানী উলিয়াই দেগৈ । কিজানি এটোপ দিয়েই । তাকে খাই শুই থাকগৈ । তোৰ জীয়েৰা নাই, আনৰ জীয়ৰীক হিংসা কৰিলে কি হব ? আৰু কোনে জানে, চেষ্টা কৰি চালে এতিয়াও এজনী হব পাৰে । তোৰ মাইকীৰ বয়স ভাটি দিলে, হলেও গাত বল আছে । তোৰহে বল নাইকিয়া হ'ল যেন পাইছোঁ ।

ভাক্‌কৰো ৰাগী লগা নাই । সি কোনো উৎসাহ পোৱা নাই, গাৰ তেজখিনি গৰম হৈ উঠা নাই । সিও ভিতৰলৈ গৈ এবাটি ফটিকা খাই আকৌ আগৰ ঠাইত বহে । এইবাৰ তাৰ অলপ ভাল লাগে, গাত সাহপিত জন্মে । সি এটা বিৰী জ্বলাই লয়, কেইহোপামান মাৰে আৰু বিৰীটোৰ মুখত জ্বলি থকা আঙঠাখিনিলৈ অলপ সময় চাই থাকে ।

—তোৰ মাইকী শুলেই নেকি ? —দয়ালুৱে সোধে । তই নিচাপানীও খাইছ, বিৰীও খাইছ । মাইকীজনী সাৰে থাকিলে বাহিৰতে শব্দ শুনিলোঁহেঁতেন । মাৰ লৰ কৰিলে অলপ-চলপ শব্দ হয় । শব্দ হলে মানুহে শুনে ।

ভাক্‌কৰে এহোপা মাৰি বিৰীটো পেলাই দি কয়, —মাক-জীয়েক দুয়ো গৈছে হবলা ? মাক এঠাইত, জীয়েক এঠাইত । তোৰেই ভাল । যেই সন্ধ্যা হ'ল, তইত আটায়ে ভাগ ভাগ হৈ যাব । তই এঠাইত, তোৰ মাইকী এঠাইত আৰু তোৰ বেটী এঠাইত । তোৰ বেটীজনী মাকৰ লগতে আহিছিল, নহয় জানো । তোৰ নিজৰ জী এজনী আকৌ কেতিয়া হ'ল !

দয়ালু ঘপহ কৰে থিয় হয় । কিন্তু ঘপহ ক'ৰে সি উঠিব নালাগিছিল । নিচাই তাৰ মগজু পাইছেগৈ । সি আকৌ বহে আৰু আঁঠুৰ ওপৰত মূৰটো থৈ দিয়ে । ভাক্‌কৰেও উঠিব খুজিছিল । মৰামৰি লাগিলে সি বহি থাকিলে কেনেকৈ হব ? চকু দুটা ঘোপেহা কৰি সি দয়ালুৰ ফালে কিছুসময় চাই থাকিল, তাৰ পিছত হাঁহিব ধৰিলে । তাৰ হাঁহিৰ যেন আৰু শেষ নহয় । হাঁহি শেষ হলত সি কোনো ৰকমে উঠি থিয় দি লাহে লাহে দয়ালুৰ ওচৰলৈ গৈ মাতিলে, —উঠ । ইয়াতে পৰি থাকিবিনে, উঠ । ঘৰত মাইকী নাই, কোনে আহি তোক লৈ যাব ? জীয়েৰায়ো কাপোৰ দাঙি ক'ৰবাত নাচি আছে, মানুহে জুমি জুমি চাইছে । তোৰ আনন্দৰহে কথা । ব'ল, ভিতৰলৈ ব'ল । নাচৰ পিছত আৰু কত কি কাম । আৰু তোৰ মাইকী বা ক'ত ? দুয়ো ভাগৰ লাগি আহিব । তই আছ নে নাই গমকে নাপাব । উঠ ।

দয়ালু থিয় নহ'ল । বহি থাকি ভাক্‌ৰুৰ ভৰি দুখনত সাবটি ধৰি এটা ঠেলা মাৰি দিয়াৰ লগে লগে সি মাটিত দীঘল দি পৰিল । অলপ সময় পৰি থাকি ভাক্‌ৰু উঠিল । উঠি আহি দয়ালুক সি গবা মাৰি ধৰিলে । এবাৰ ভাক্‌ৰু ওপৰত এবাৰ দয়ালু ওপৰত, সিহঁতে বাগৰি থাকে ।

—তইঁত দুয়ো কি কৰিছ ইয়াত ? —কোনোবা এজন সিহঁত দুয়োৰে ওচৰত থিয় হৈ থোকা-থোৰোকা মাতেৰে সোধে । তাৰ মুখৰপৰা ওলোৱা দুই-এটা শব্দ বুজি পোৱা যায়, বাকীখিনি দাঁত, ওঁঠ আৰু জিভাৰ মাজত ৰৈ যায় । সি দুযোখন ভৰি মেলি, ইখনৰ পাছত সিখনৰ ওপৰত ভৰ দি কোনোমতে থিয় হৈ থাকে ।

—বাহিৰতে কিয় শুইছ ? —সি কৈ থাকে । মজিয়া নাই ? মজিয়াত শোঁ গৈ । নে তইঁতে কান্দিছ ? —সি বহি পৰে । গলত ধৰাধৰি কৰি কান্দিছ নেকি ? কান্দি আৰু কি কৰিবি ? গ'ল আমাৰ সব গ'ল ।

সি ভাক্‌ৰুৰ গলত ধৰে, আৰু কয়, —ওঁ বুজিছোঁ, নিচাপানী খাইছ । খা, খা আৰু খা । আছে যদি অকণমান মোকো দে । আমাৰ সব গ'ল ।

ভাক্‌ৰুৱে তাৰ হাতখন গলৰপৰা আঁতৰ কৰি দি কয, —ভালকৈ বহ । ঢলং পলং কৰিছ কিয় ? নিচাপানী খালে যদি খোজ কাঢ়িব নোৱাৰ, খাৱ কিয় ?

দয়ালুৱে চকু দুটা বহলকৈ মেলি তাৰ ফালে চাই কলে, —তই ক'ৰপৰা ওলালি ? তয়ো দেখোন কুলী । এই ৰাতিখন তই ক'ৰপৰা ওলালি ? যাবি কেনেকৈ ? তই দেখোন থিয় হবই নোৱাৰ ? ইমাননো খাৱনে ? পিছে, কি তোৰ গ'ল ? কি সব গ'ল ?

—নাজান ? —সি উত্তৰ দিযে । ওঁ, ৰ । দেচোন আৰু অকণমান । তই যা —সি ভাকৰুক কয় । বেছি নাই যদি এগিলাচকে আন । তাকে তিনিও ভগাই খাম । যা উঠ ।

সি জোৰ কৰি ভাক্‌ৰুক ভিতৰলৈ পঠিয়াই দিযে । অলপ সময় তলকা মাৰি থাকি সি আকৌ কয়, —তইঁতে নাজান ? দেখা নাই কেনেকৈ সজাইছে সেই ঘৰটো ? কিবা বোলে ইস্কুল । আৰে, ইস্কুলেৰে কি হব ? ইস্কুল কৰি আমাৰ ছোক্‌ৰা-ছুক্‌ৰীবোৰ লৈ যাবি, ইমানেইতো ? তই মই কি কৰিছিলোঁ ? ওঁ, আহিছ তই ? দে, দে, অলপ অলপ খাই লওঁ । বহ ।

তিনিও আৰু অলপ অলপ খাই লয় । সৰু টেকেলিটো শেষ ক'ৰোঁতে সিহঁতৰ বেছিপৰ নালাগে । তাৰ পিছত তিনিও চকু মুদি বহি থাকে ।

কিছুসময় তেনেকৈ সিহঁতে বহি থকাৰ পিছত নতুনকৈ অহা মানুহজন উঠে । সি ইফালে-সিফালে দুই-এটা খোজ দি কলে, — বহুত ঢালি দিছিলি হবপায়, ভৰি দুখন দেখোন ওপৰতে থাকে । যাওঁগৈ । পোনে পোনে গৈ থাকিম, ক'ৰবাত উঠিমগৈ ।

—ঘৰত মাইকী আছে হবলা ? —ভাক্‌ৰুৱে সোধে ।

—মাইকী ? —সি কয, —আৰে মাইকী কোন মানুহৰ নাই ? তই মাইকী এজনী ল আৰু মৰ, বচ । মাইকী আন আৰু মৰ ।

ইস্কুল খুলিলে আমাৰ সব গ'ল, এইবুলি কিয কৈছিলি ? —দযালুৱে সোধে । আমাৰ কি অন্যায কৰিব ইস্কুলে ?

সি দযালুৰ ওচৰলৈ গৈ তাৰ গাত হেলান দি কোনোৰকমে থিয হৈ থাকে আৰু কয, —ইস্কুল ? দেখিবি নহয । আজি কব, ল'ৰা-ছোৱালী পঢ । কেইদিনমান পিছত কব, বুঢা-বুঢী পঢ । তাৰ পিছত কব, নিচাপানী এৰ, নিচাপানী খালে বাগিচাত থাকিব নোৱাৰ । কিন্তু চাহাবে নিচাপানী খাযে থাকিব, কেৱল কুলীযে খাব নোৱাৰে । তেনেহলে কুলীযে কি খাব ? পানী খা —কুলীযে পানী খা । গ'ল আমাৰ সব গ'ল ।

—হেই শুন, —ভাক্‌ৰুৱে কয, ইযাৰ জীযেকজনী নাচিবলৈ গৈছে । তাই বোলে ইস্কুলৰ মেলত নাচিব । শুনিছ ?

—কি কলি ? —সি কয । ইযাৰ জীযেক ? তাই নাচিব ? ব'ল । তাইক লৈ আহোঁগৈ ব'ল । তই মোক ধৰিবি মই তোক ধৰিম, ব'ল ।

এবাৰ মাটিত বাগৰি পৰি এবাৰ থিয হৈ থৰক-বৰককৈ গৈ সিহঁত দুযো ইস্কুল ঘৰটো পালে । ঘৰটোৰ ভিতৰে-বাহিৰে কোনো পোহৰ নাই । কলপুলি পোতা আছিল, সিহঁত দুযো উভালি পেলালে । ৰং-বেৰঙৰ কাগজ কাটি ৰচিত ওলোমাই দিযা আছিল, সেইবিলাক সিহঁতে চিৰি পেলাই দিলে । তাৰ পিছত দুযো দুফালে স্কুলৰ বাৰাণ্ডাতে শুই থাকিল । দোক-মোকালিতে সাৰ পাই সিহঁত দুযো তাৰপৰা পলাল ।

ৰাতিপুৱা স্কুলঘৰটোৰ অৱস্থা দেখি আটাযে বিচূৰ্তি খালে । চিঞৰ-বাখৰ লাগি গ'ল । বাসদেও-মাঘো-বিশ্‌নাথ এজন এজনকৈ ডেকা দলটো আহিল । এতিযা কি উপায হব সিহঁতে ভাবি নোপোৱা হ'ল । কালি দিনটো পৰিশ্ৰম কৰি সিহঁতে ঘৰটো সজালে, আৰু ৰাতিৰ ভিতৰতে কোনোবাই সকলোখিনি ধ্বংস কৰি থৈ গ'ল ।

—সিহঁতক বিচাৰি উলিযাবই লাগিব, —বাস্‌দেওৱে কলে । আমি এই উপদ্ৰব সহ্য নকৰোঁ । ব'ল বিচাৰি যাওঁ । বিচাৰি পালে, ইযালৈ লৈ আহি যি কৰিব লাগে কৰিম ।

মাঘোই কলে, —ব'ল ব'ল, চাৰিওফালে বিচাৰি যাওঁ । সিহঁতে ক'ত পলাব ? ঢোলোক মাদলেৰে আৰু কি কৰিবি ? ব'ল যাওঁ ।

তুল্‌সীযে কলে, —ৰচোন, বলিযা নহবি । ক'ত সিহঁতক বিচাৰি পাবি ? আৰু যদি বিচাৰি পাৱ, তেনে তাহাঁতক মাৰিলে কি লাভ হব ?

—বলিয়া তইহে হৈছ তুল্সী,—মাঘোই কয় । সিহঁতক নামাৰি বোকোচাত লবি নেকি তই ? আমাৰ ইমান পৰিশ্ৰম অথলে গ'ল, সিহঁতক শুদাই এৰিম নে ? তই থাক । আমি যামেই ।

—ক'লৈ যাবি ? কাক ধৰি আনিবি ?—তুল্সীযে সোধে ।

—উলিয়াব পাৰিম,—বিশ্নাথে কয় । লাইনত কোনোবাই নহয় কোনোবাই জানিব । ভালকৈ বিচাৰিলে ওলাব ।

—ওলাব ।—তুল্সীয়ে কয । এদিনো লাগিব পাৰে, দুদিনো লাগিব পাৰে, কেতিয়াবা ওলাব । ইফালে কি হব ? আমি আটাইবোৰ গুচি গ'লে ইযাত অকল ফিন্লে চাহাবে মিটিং কৰিব ? নহলে, কলপুলি উঘালি দিয়াৰ বাবে ফিন্লে চাহাবে মিটিং বন্ধ কৰি দিব নেকি ? কেতিয়াও নিদিযে । তেনেহলে কি কৰিবি ?

কোনেও নামাতে । তুল্সীয়ে আকৌ কয়,—ভালকৈ ভাবি চা, আমাৰ তেনেকুৱা একো ক্ষতি হোৱা নাই । এতিযাও আমাৰ তিনিঘণ্টা সময আছে । দুটা কলৰ পুলি যোগাৰ কৰি ইয়াত পোতা একো ডাঙৰ কথা নহয । কেইমিনিটমানৰ ভিতৰতে হব । কাগজ কাটি আঁৰি দিয়া আৰু নহব । কিন্তু ফুলৰ মালা আঁৰি দিব পৰা যাব । দহজনী ছোৱালীয়ে এঘণ্টাৰ ভিতৰতে মালাই মালা কৰি দিব । আৰু কাগজতকৈ ফুলৰ মালা বহুত ভাল । এতিয়া ব'ল !

স্কুলঘৰটো পুনৰ ধুনীযা হৈ উঠিল । পদূলিমুখত দুটা কলপুলি পোতা হ'ল । দুয়োটা পুলি সংলগ্ন কৰি ফুলৰ মালা দিয়া হ'ল । আৰু ৰচি টানি তাতো ফুলৰ মালা ওলোমাই দিয়া হ'ল । নানা তৰহৰ ফুল, নানা ৰং, নানা গন্ধ । ফুলৰ মাজত স্কুলঘৰটো জাতিষ্কাৰ হৈ উঠিল ।

ফিন্লে চাহাব, মেকেন্জি চাহাব, জামাদাৰ বাবু, কেৰাণী বাবু আৰু আন বাবুসকল ঠিক সমযমতে আহি উপস্থিত হ'ল । তেওঁলোকৰ বাবে ৰখা সুকীযা আসনত দুই মেনেজাৰ আৰু স্কুল ইন্সপেক্টৰ বহিল । তেওঁলোকৰ পাছফালে বহিল বাবুসকল ।

সম্মুখৰফালে কেবাখনো ত্ৰিপাল পাৰি দিযা থাকে । চাহাবসকলৰ আগত ভালেখিনি ঠাই খালী ৰখা হৈছে । তাত নাচ-গান হব । যদিও অতি সংক্ষেপ, তথাপি ছোৱালী কেইজনী বহিবলৈ বা ঘূৰিবলৈ ঠাই লাগিব । তাৰ পিছত ল'ৰা-ছোৱালীবোৰ । প্ৰায তিনিকুৰি ল'ৰা-ছোৱালী স্কুলত নাম লগাব । সিহঁতে চাফ-চিকুণ কাপোৰ পিন্ধি বহি থাকে । তাৰ পিছত বনুৱাবোৰ, তিনিশৰো অধিক মতা মাইকী ।

বাবুসকলৰ দুয়োফালে দুখন চকী । এখনত স্কুলৰ মষ্টৰ বহিল আৰু আনখনত বহিল মহাবীৰ । খালী ঠাইখিনিত, ল'ৰা-ছোৱালীবিলাকৰ আগত বহিল মাঘো, বিশ্নাথ, বাসুদেও,

ভোলা, ৰামু, গজানন আৰু কেইজনমান ডেকাল'ৰা । মাদল, বাঁহী, মঞ্জৰী মাঘোইঁতে আগত যথাস্থানত থোৱা হ'ল । আৰু আটাইবোৰ মানুহৰ পাছ ফালে মাজতে সামান্য খালী ঠাই ৰাখি বহিল দয়ালু, ভাক্‌ৰু আৰু আন দহজনমান ।

সভাখনৰ কোনো নিৰ্দিষ্ট কাৰ্যসূচী নাছিল । ফিন্‌লে চাহাবে ভাবিছিল তেওঁ একমিনিট সময়ৰ ভিতৰত স্কুলখন কাৰবাবে পতা হ'ল সেই কথা কৈ বনুৱাসকলক কব যেন তেওঁলোকে ল'ৰা-ছোৱালী স্কুললৈ পঠায় । মেকেন্‌জিয়ে একো নকয় । তেওঁ মিটিংখনলৈ তেওঁলোক যোৱাটো অশোভনীয় বুলি ভাবিছিল । তেওঁ বাৰে বাৰে ফিন্‌লেক কৈছিল যে লেবাৰ'ৰ লগত মিটিঙত বহাটো সমীচীন নহয় । তাত তেওঁলোকৰ মৰ্যাদা ক্ষুণ্ণ হব । ফিন্‌লে আহিবলৈ কোৱা বাবে তেওঁ মিটিঙলৈ আহিছে । ফিন্‌লেৰ পাছত ইন্সপেক্টৰে পাঁচমিনিট কব । মিটিং শেষ । তেওঁলোক তাৰপৰা অহাৰ পিছত, মহাবীৰে যোগাৰ কৰি দিয়া কিবা অলপ মিঠাই কণ কণবিলাকৰ মাজত বিলাই দিব । তেতিয়া সভাৰ কাম শেষ, আটায়ে ঘৰাঘৰি যাব । সিদিনাখন দেওবাৰ, বাগানৰ কাম নাই ।

মাজৰ চকীখনত বহিছিল ফিন্‌লে চাহাব । তেওঁৰ একাষে মেকেন্‌জি, সিকাষে ইন্সপেক্টৰ । ঠিক দহ বজাৰ লগে লগে, সকলোকে আচৰিত কৰি দি তুল্‌সী আহি মেকেন্‌জিৰ ওচৰত থিয় হৈ হাতযোৰ কৰিলে । কিছু নিলগত বহি থকা কালোন্দীয়ে বিস্ময়ত মুখ মেলি চাই থাকিল ।

তুল্‌সীয়ে কবলৈ ধৰিলে, —ফিনলে চাহাব, মেকেন্‌জি চাহাব, ইন্সপেক্টৰ চাহাব, আমাৰ চালাম । বনুৱাৰ হাজাৰ হাজাৰ চালাম ।

ফিন্‌লে আচৰিত হৈ গ'ল । তেওঁ চকু কোঁচ কৰি মেজখনলৈ চাই থাকিল, মেকেন্‌জিৰ চকুৰেদি যেন জুইৰ শিখা ওলাবলৈ ধৰিলে । তেওঁ এবাৰ তুল্‌সীৰ ফালে চালে, তাৰ পিছত ফিন্‌লেৰ ফালে চালে । বাগানৰ কুলী সিহঁত বনুৱা হ'ল ! চাহাবসকলক কুলীয়ে নাম ধৰি সম্বোধন কৰিলে । ইয়াৰপৰা উঠি যোৱাই ভাল, —তেওঁ ভাবিলে । কিন্তু ফিন্‌লে শান্ত হৈ বহি আছে । গতিকে তেওঁ কপালখন পিটিকি বহি থাকিল ।

তুল্‌সীয়ে কৈ থাকিল, —মাষ্টাৰ বাবু, মহাবীৰ বাবু আৰু আমাৰ বাবুসকলকো চালাম জনাইছোঁ । আমি লিখা-পঢ়া নজনা বনুৱা । আমাৰ ল'ৰা-ছোৱালীৰ বাবে আজি ইস্কুল খুলিলে । আমাৰ আজি আনন্দ-উৎসৱৰ দিন । আমাক ইস্কুল দিয়াৰ বাবে ফিন্‌লে চাহাবক আকৌ আমাৰ চালাম ।

বনুৱাবিলাকে অবাক হৈ ইটোৱে সিটোৰ মুখলৈ চালে, আৰু চাহাবসকলৰ মুখৰফালে ভয়ে ভয়ে চালে । তুল্‌সী মৰিল, সিহঁতে ভাবে, লগতে তাহাঁতকো মাৰিলে । ফিন্‌লে চাহাব ! মেকেন্‌জি চাহাব ! কি সাহস । মেকেন্‌জি চাহাবে তাক কোবাই পিঠিৰ চামৰা

উঠাই দিব ।কালোন্দীয়ে চকু মুদিলে ।তাইৰ যেন বিশ্বাসে নহয় যে তুল্সীয়ে মেকেন্জি চাহাবৰ ওচৰতে থিয় দি কথাবোৰ কৈ আছে ।তাইৰ গাটো বেয়া লাগি আছে ।বিষটো বাঢ়ে ।তাই নাহিলেই ভাল আছিল, তাই ভাবে ।আৰু যেন তাই বহি থাকিব নোৱাৰিব, তাইৰ তেনেকুৱা লাগে ।

তুল্সীয়ে কয়, —চাহাবে হুকুম দিলে আমি এতিয়া এটা বন্দনা গাম ।

ফিন্লেই তাৰ মুখলৈ চায় । সভাখন যেন সিহে পৰিচালনা কৰিছে, তেনেকুৱা লাগে ।কিন্তু তেওঁ চিন্তা কৰাৰ সময় আৰু নাপালে ।

ছজনী ছোৱালী সন্মুখৰ খালী ঠাইখিনিলৈ সোমাই আহিল ।প্ৰথম শাৰীত দুজনী, দহ এঘাৰ বছৰৰ সৰু ছোৱালী, তাৰ পিছত দুগ্গা আৰু বিষ্ণী ।তাৰ পিছত বিষ্ণীহঁতৰে সমান আৰু দুজনী ছোৱালী ।আটাইকিলাক ছোৱালীৰে মূৰৰ চুলিত ফুলৰ খোপা ।প্ৰথম দুজনীৰ বেণীত দীঘলকৈ ওলোমাই দিয়া মালা ।দুগ্গা আৰু বিষ্ণী দুয়ো গলধনৰ ওচৰত চুলি দুকোছাত দুটা বান্ধ দি তলৰ ভাগ চুলি মোকোলাই থয় । দুয়োকোছা চুলিৰ ওপৰত দীঘল দীঘল মালা গুজি লয় ।পাছৰ দুজনী ছোৱালীয়েও তলৰ ভাগ চুলি খুলি থৈ ফুলৰ মালা পিন্ধে ।সিহঁত দুয়োৰে চুলি বিষ্ণীহঁতৰ চুলিতকৈ ভালেমান চুটি ।সিহঁতে ডিঙিতো দীঘলকৈ মালা পিন্ধে, বুকুৰ ওপৰেদি নাইলৈকে ওলমি থকা মালা । কোনেও খোপা নাবান্ধে, চুলিৰ গাঁঠিতে দুই-তিনিটাকৈ ধুনীয়া গছৰ পাত খুচি লয় ।হাতত কাঁচৰ চুৰী, আৰু ডাঙৰ চাৰিজনীৰ বাউসীত বাউজি ।প্ৰতিজনীৰে ভৰিত নেপুৰ ।বিষ্ণী আৰু দুগ্গাই ডাঙৰ ডাঙৰ মণিৰে গঁথা মালা পিন্ধে ।মণি গঁথা ঘুনুচাৰ আগটো দীঘলকৈ পিঠিৰ ওপৰত পৰি থাকে ।

সিহঁতৰ কাপোৰবোৰ একে বিধৰ নহয় ।যাৰ যি কাপোৰ আছিল, তাকেই সিহঁতে পিন্ধি ওলায় ।সৰু ছোৱালী দুজনীয়ে ঘাগ্ৰাৰ দৰে দুখন মেখেলা পিন্ধে ।বাকী চাৰিজনীৰ গাত শাৰী । দুগ্গাৰ শাৰীখন গোলাপী ৰঙৰ, বিষ্ণীৰখন পাতল সেউজীয়া, কলৰ কুঁহিপাতৰ দৰে ।আন দুজনীৰ শাৰীত চিত্ৰ-বিচিত্ৰ ফুল অঁকা, পাৰি দুটা হালধীয়া ।

দুজনীকৈ তিনিশাৰী কৰি ছোৱালীকেইজনীয়ে থিয় হৈ নমস্কাৰ কৰি আঁঠু লৈ বহে, আৰু হাতযোৰ কৰে ।মাঘোই মাদলত চাপৰ দিয়ে, বিশ্নাথে বাঁহীত ফুঁ দিয়ে, বাস্দেওৱে মঞ্জৰী বজায় ।ছজনী ছোৱালীয়ে একেলগে একেসুৰে গাবলৈ আৰম্ভ কৰে, —

প্ৰথমে বন্দনা কৰি গণেশ চৰণৰে বাবুহো
দ্বিতীয়তে লক্ষ্মী নাৰায়ণ
তৃতীয়ে বন্দনা কৰি দুৰ্গা শশী পাণিহে
চতুৰ্থতে ব্ৰহ্ম হুতাশন

দুবাৰ গোৱাৰ পিছত ছোৱালীকেইজনী থিয় হয় । সিহঁতে দুয়োখন হাত ওপৰলৈ তুলি, মূৰৰ ওপৰত হাতযোৰ কৰি, হালি-জালি কেইবাৰমান ঘূৰে । চুলিবোৰ, শাৰীৰ আঁচলবোৰ, পিঠিত পৰি থকা ঘুনাচাকেইডাল বতাহত উৰে । সিহঁতে মিচিকিয়াই হাঁহি থাকে । আৰু হাঁহিখিনিও শাৰীৰ আঁচলত ধৰি উৰি যাবলৈ বিচাৰে । যেন গাটোৱে ধৰি নথকা হলে, হাঁহিৰ ৰশ্মিবিলাকে উৰি গৈ চাহাবসকলক চুলেহেঁতেন ।

ফিন্‌লে আৰু মেকেন্‌জিয়ে অবাক বিস্ময়ত চাই থাকে । কেতিয়া যে মেকেন্‌জিয়ে মেজখনত কিলাকুটি থৈ পলক নেপেলোৱাকৈ চাই আছিল, নিজেই কব নোৱাৰে । প্ৰথমতে তেওঁৰ বিশ্বাস হোৱা নাছিল যে সেইবোৰ কুলীছোৱালী, তেওঁৰে বাগানত কাম কৰা ছোৱালী । তেওঁ বিমুগ্ধ হৈ গ'ল ।

সিহঁতে ঘূৰি ঘূৰি নানা ভংগী কৰি নাচে আৰু গীত গায়, —

পঞ্চমে বন্দনা কৰি   দেৱী বীণাপাণিৰে, বাবুহো
ষষ্ঠতে শুধাংশু তৰ্পণ
সপ্তমে বন্দনা কৰি   ইন্দ্ৰ সমীৰণেহে
অষ্টমতে বৰুণ শমল ।

ক্ৰমে ক্ৰমে মাঘোৰ মাদলৰ চাপৰবোৰ দ্ৰুত হয়, মঞ্জৰীৰ শব্দ খৰ হয়, বাঁহীৰ সুৰটো তীব্ৰ হৈ উঠে । ছোৱালীহঁতে গীত বন্ধ কৰি নাচিবলৈ ধৰে । চক্ৰাকাৰ হৈ সম্মুখলৈ হালি কঁকালত ধৰি সিহঁতে নাচে । যিমানে খৰকৈ নাচে, তিমানে ফুলৰ মালাবোৰে নানা ফালৰপৰা সিহঁতৰ বুকু আকোঁৱালি ধৰে, চুলিবোৰে উৰি উৰি পিঠিত ক'লা মেঘৰ সৃষ্টি কৰি আঁতৰি পৰে আৰু ৰঙীন ঘুনুচাবিলাকে বিজুলীৰ দৰে তিৰ্‌বিৰ কৰে । ব্যূহ ভাঙি সিহঁতে পুনৰ শাৰী পাতে, এখন হাত ওপৰলৈ তুলি আনখন হাতেৰে কঁকালত ধৰি, কঁকালৰপৰা ওপৰলৈ শৰীৰটো ভাঁজ লগাই দিয়ে । সিহঁতৰ প্ৰতিটো অংগ জিলিকি উঠে ।

দুগ্‌গাৰ কপালত ঘাম ওলাই দুটোপমান গাললৈ বৈ যায় । বিষ্ণীৰ ব্লাউজটো গাত লাগি ধৰে । ভাগৰত সিহঁতৰ বুকুবোৰ ঘনাই উঠা-নমা কৰে । বিষ্ণীৰ সেউজীয়া শাৰীখন পিঠিৰপৰা পিছলি আহে । দুগ্‌গাৰ শাৰীখনে কেতিযাবা ভৰি দুখন উদঙাই দিয়ে । বাজনাবোৰ আৰু দ্ৰুত হয়, সিহঁতৰ নাচোনো দ্ৰুত হয়, প্ৰতি অংগই নাচিব ধৰে ।

নিজৰ অজ্ঞাতে ফিন্‌লে হাত চাপৰি মাৰি দিয়ে । তাৰ পিছত আটাইবিলাক মানুহে হাত চাপৰি দিয়ে । হঠাৎ মাদলৰ শব্দবোৰ মৃদু হৈ আহে, বাঁহীৰ সুৰৰ তীব্ৰতা কমে । ছোৱালীকেইজনীয়ে আকৌ আঁঠুকাঢ়ি বহি হাতযোৰ কৰি গায়, —

একে একে বন্দিলাম   সবাৰ চৰণেৰে, বাবুহো
কীট পতংগাদি নৰগণ ।
শ্ৰীকৃষ্ণৰ পদযুগে   লইয়া স্মৰণেহে
বিৰচিত ভাৰত দুৰ্জন ।

কোনোবাই আহি তুলসীক মাতি লৈ যায় । কালোন্দীৰ বেয়া লাগিছে । তুলসীক দেখা মাত্ৰকে তাই কলে, —মোক লৈ ব'ল । এতিয়াই লৈ ব'ল ।

তই যাগৈ, —তুলসীয়ে কয় । মই কেনেকৈ যাম । মিটিং শেষ হোৱা নাই, মই গ'লে কেনেকৈ হব ।

—তই বুজা নাই, —কালোন্দীয়ে কয়, মোক লৈ ব'ল । আৰু তোৰ মিটিং শেষ হৈছে । তই অদ্ভুত কৰিলি । মোক এতিয়াই, এই মাত্ৰকে লৈ ব'ল ।

তুলসীয়ে তাইৰফালে ভালকৈ চালে । তাই মানুহজনী ঘামি গৈছে । তাইৰ কিবা অত্যন্ত কষ্ট হৈছে, সি বুজি পায় । সি তাইক ধৰি থিয় কৰাই দিয়ে । তাই তাৰ গাতে আঁউজি ধীৰে ধীৰে খোজৰ মূৰত খোজ দি গৈ থাকে ।

ঘৰ পায়েই তাই বিছনাত ছাটি-ফুটি কৰি থাকে । তাইৰ বিষটো ক্ৰমান্বয়ে বাঢ়ে । পুবে বগা দাঁৰ দিয়াৰ লগে লগে কালোন্দীৰ পুত্ৰ সন্তান এটি জন্ম হয় ।

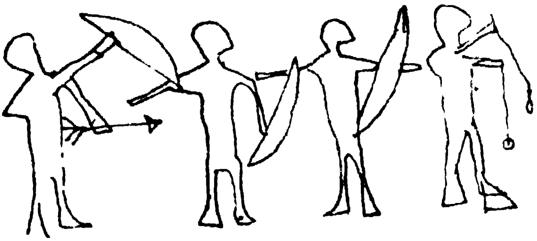

তৃতীয় অধ্যায়

এক

প্ৰায় আঠবছৰ কাল চাদিনীঘাট অঞ্চলটো পৰিত্যক্ত হৈ আছিল । ভূমিকম্পৰ সময়ত চাঁদিনীয়ে প্ৰায় সমগ্ৰ বাগিচাখন গ্ৰাস কৰিছিল । এহাতে ভূমিকম্পই তীব্ৰ জোকাৰণিৰে মাটি ভাগত বহল দ গাত খান্দি দিলে, আনহাতে চাঁদিনীয়ে তীব্ৰবেগে সোমাই আহি গাতবোৰ পানীৰে পূৰাই দিলে । বাৰিষা কালত চাদিনীঘাট বাগিচা এটা হ্ৰদৰ দৰে হৈ স পাতিয়া পানীয়ে ঢৌ খেলিবলৈ ধৰিলে, তেতিয়াহে ধাৰণা হ'ল যেন চাঁদিনী নৈখনে দুমাইল বহল হৈ সেই অঞ্চলটো আগুৰি পেলালে । খৰালি দেখা গ'ল যে নৈখনে পাৰ ভাঙি বাগিচাৰ ফালে গতি কৰিলে হয়, কিন্তু গোটেইখন বাগিচা নৈৰ বুকুলৈ যোৱা নাই । বিৰাট ডাঙৰ দ ঠাইবিলাকত পানী জমা হৈ থকা বাবে বাৰিষা কালত একাকাৰ হৈ পৰে । অৱশ্যে চাহপুলিবোৰ প্ৰায়ে শেষ হৈ গৈছে ।

বাগানৰ মালিকসকলৰ চিন্তা বাঢ়িবলৈ ধৰিলে । এহাতে সুযোগবোৰ বাঢ়ি আছে, আনহাতে সমস্যাবোৰ বাঢ়ি আছে । এতিয়া আৰু নাৱেৰে চাহৰ বাকচ কঢ়িয়াব নালাগে । সমগ্ৰ ভাৰতবৰ্ষৰ লগত ৰেলগাড়ীৰ সংযোগ হ'ল, জাহাজৰ ব্যৱস্থা সুচল হ'ল । সুবিধাবোৰ বাঢ়িল । আনফালে ৰূপহীজানৰ পৰিধি নাবাঢ়িল;বৰং ইমান কষ্টেৰে গঢ়ি তোলা চাঁদিনীঘাটৰ বিৰাট অঞ্চলটো নাইকিয়া হ'ল । বনুৱাক বেছি সময় কামত খটুৱাই নাইবা বনুৱাৰ সংখ্যা বঢ়াই, নাইবা আন পদ্ধতি অৱলম্বন কৰি উৎপাদন কিমান বঢ়াব পাৰি ? সেয়ে অধিক ভূমিৰ প্ৰয়োজন । নহলে আন বাগিচাৰ লগত, আন কোম্পানীৰ লগত প্ৰতিযোগিতা কৰাৰ ক্ষমতা নাহে ।

ফিন্‌লে চাহাবে নানা ৰকমৰ চিন্তা কৰে । চাহতলীৰ বাবে আনফালে মাটি পোৱা সহজ কথা নহয় । দৰাচলতে সেই চিন্তা কৰি লাভ নাই, তেওঁ জানে । চাঁদিনীঘাট ! বাৰে বাৰে তেওঁৰ মনলৈ আহে সেই একেটা সমাধান —চাঁদিনীঘাট ! যদি কিবাকৈ চাঁদিনীঘাট উদ্ধাৰ কৰিব পাৰি তেনে তেওঁৰ চিন্তা দূৰ হয় । কিন্তু কেনেকৈ ? পানী বন্ধ হৈ থকা সেই অঞ্চলটো কেনেকৈ তেওঁ উদ্ধাৰ কৰিব, কেনেকৈ তেওঁ চাহপুলি গজাব । তেওঁ নিৰাশ হয়, তথাপি সেই চিন্তাটো তেওঁ পৰিত্যাগ কৰিব নোৱাৰে । কাৰণ তেওঁ বহুবাৰ পৰিদৰ্শন কৰি দেখিছে যে সেইটো অঞ্চলত পানী বন্ধ হৈ আছে, কিন্তু গোটেইটো অঞ্চল তললৈ বহি যোৱা নাই ।

মেকেন্‌জি অহাৰ পিছত ফিন্‌লেৰ উৎসাহ বাঢ়িল । মেকেন্‌জি কৰ্মঠ আৰু সাহসী । কিবা এটা কাম কৰো বুলি ধৰিলে, যি কোনো প্ৰকাৰে তেওঁ কামটো কৰিহে এৰিব । বিপদ-বিঘিনিৰ কথা তেওঁ বেছি চিন্তা নকৰে । কিন্তু ফিন্‌লেই ভাবে যে মেকেন্‌জি দুৰ্দান্ত প্ৰকৃতিৰ লোক আৰু তেওঁ অতিপাত মদ খায় । কোনো এটা কামৰ সম্পূৰ্ণ ভাৰ তেওঁৰ ওপৰত দিবলৈ ফিন্‌লেই আশংকাও কৰে ।

তেনেকুৱা এজন মানুহক বিলাতৰপৰা সুদূৰ আসামলৈ কোম্পানীয়ে কিয় পঠালে, ফিন্‌লেই অনুমান কৰিব পাৰে । চাহ বাগিচাবোৰ চাহ-হাবি বুলিও জনাজাত । ইয়াত এফালে হিংস্ৰ অৰণ্য আৰু হিংস্ৰ জন্তু, আনফালে অসভ্য দুৰ্দান্ত কুলী । তেতিয়াও বিলাতৰ মালিকসকলৰ বহুতৰে মনত এনেকুৱা ধাৰণাই আছিল । এনেকুৱা ঠাইত মেকেন্‌জিৰ দৰে মানুহৰ প্ৰয়োজন । যিয়ে অন্ততঃ সাঁতুৰিব নোৱাৰাৰ বাবে ফ্ৰেড্ৰিকৰ দৰে নৈত বুৰি নমৰে, যিয়ে দৰকাৰ হলে কুলীক কোবাই বগৰাই থব পাৰে, যি বনৰীয়া জন্তু দেখিলে ভয় নকৰি গুলী কৰি মাৰিব পাৰে । ফিন্‌লেই ভাবে, এনেকুৱা ধাৰণাৰ ফল হ'ল মেকেন্‌জি ।

এসপ্তাহ কাল মেকেন্‌জিয়ে চাঁদিনীঘাট অঞ্চলটো পৰিদৰ্শন কৰি ফুৰিলে । বোকা পিটনিৰ মাজেদি, ঘন জংঘলৰ মাজেদি, নৈৰ পাৰেদি, অকাতৰে ঘোঁৰাত উঠি, তেওঁ অঞ্চলটোৰ নতুন এখন মেপ তৈয়াৰ কৰিলে । তেওঁ এবাৰ চাই অহাৰ পিছতে গম

পাইছিল যে যিখিনি ঠাই সম্পূৰ্ণ পৰিত্যক্ত হৈ আছিল, তাৰ আধাখিনি মাটি চাহ খেতিৰ উপযুক্ত কৰি তোলাটো দুঃসাধ্য নহব । কিন্তু যিমানেই নলৰ পাছত নল তেওঁ খুঁটি পুতি মেপ তৈয়াৰ কৰি ভালকৈ গমি-পিতি চাবলৈ আৰম্ভ কৰিলে, তিমানেই তেওঁৰ বিশ্বাস হ'ল যে নৈৰ পাৰেদি ওখ মথাউৰি কৰি দিব পাৰিলে, এক-তৃতীয়াংশ মাটি বাদ দি, বাকী অংশবোৰ চাহৰ উপযোগী কৰি তুলিব পাৰি । তেওঁ দুগুণ উৎসাহেৰে কামত লাগি গ'ল ।

চাঁদিনীৰ পাৰে পাৰে মেকেন্‌জিয়ে বহুদিন ঘোঁৰাত উঠি ঘূৰি ফুৰিছে । এটা মূৰৰপৰা আনটো মূৰলৈ প্ৰায় দুমাইলজোৰা চাঁদিনীৰ পাৰটো বাগানৰ সীমা বুলি ধৰি লোৱা হৈছে । অন্ততঃ বাগিচাৰ মেপত সীমাটো তেনেকৈয়ে ধৰা আছে । নৈখনৰ পাৰেদি এই দুমাইল ঠাই মেকেন্‌জিয়ে দহ-বাৰমান পৰীক্ষা কৰিছে । নৈৰ পাৰেদি কোনখিনি ঠাইৰপৰা বাগিচাৰ ভিতৰলৈ সোমোৱা বাট কৰিবপৰা যায়, কোনখিনি ঠাইবেছি দ, কোনখিনিৰে পানীৰ সোঁত বাগিচাৰ ভিতৰলৈ অহাৰ সম্ভাৱনা, তেওঁ এই আটাইবোৰ কথা সম্পূৰ্ণকৈ জানে, যেন তেওঁৰ চকুৰ আগতে ভাহি থকা ছবি ।

চাঁদিনীৰ উত্তৰ পাৰে বাগিচা, দক্ষিণে জংঘল । কেতিয়াবা, মাজে সময়ে মেকেন্‌জিয়ে ভাগৰ পলুৱাবলৈ নৈৰ পাৰতে বহে আৰু দক্ষিণলৈ চায় । উত্তৰ ফালে চাওঁতে চাওঁতে তেওঁৰ যেন চকু বিষাই যায় । কিমান জুখিব, কিমান মেপ আঁকিব । কিমাননো পিটনিবোৰকে চাই থাকিব ।

কিন্তু এবাৰ চাঁদিনীৰ পাৰত বহিলে, মেকেন্‌জিৰ বহি থাকিবলৈ মন যায় । তেওঁৰ সম্মুখত, কিছু নিলগত পূব, পশ্চিম, দক্ষিণ তিনিওটা দিশ যেন আপোনা-আপুনি উজলি আছে । সোঁফালে মুখ ঘূৰাই চালে দেখা যায় নীলা,—ঘন জংঘলৰপৰা ওপৰলৈ উঠি অহা নীলা আভা । বাঁওফালে মুখ ঘূৰাই চালে দেখা যায় পাহাৰ, ক্ৰমে ক্ৰমে ওখতকৈও ওখ হৈ যোৱা পাহাৰ, পাহাৰৰ পাছত পাহাৰ । যেন সিফালে পাহাৰৰ বাহিৰে আন কোনো বস্তু নাই । খাপ খাপকৈ পাহাৰবোৰ ক্ৰমে ওপৰলৈ গৈ থাকে, আৰু খাপ খাপকৈ নীলাবোৰ গাঢ় হৈ গৈ থাকে । পশ্চিমৰ ফালেও নীলা, কিন্তু পোহৰ সোমাই থকা নীলা । এনেকুৱা যেন লাগে যেন নীলা আকাশখন পশ্চিমে ক'ৰবাত মাটিৰ লগত মিলি গৈছে আৰু ক'ৰবাৰপৰা বৈ অহা পোহৰৰ শিখাবোৰ নীলাৰ মাজত সোমাই ফাটি গৈ চাৰিওফালে বিয়পি গৈছে । বেছিপৰ সেইফালে চাই থাকিলে চকু মুদি দিবলৈ মন যায় ।

বাগিচাৰ সীমা পাৰ হৈ পূবলৈ পাহাৰৰ ফালে মেকেন্‌জিয়ে ঘোঁৰাত উঠি চাঁদিনীৰ পাৰেদি কেবাবাৰো অহা-যোৱা কৰিছে । সেইফালটো ওখ । সেইফালে ক'ৰবাত

চাঁদিনীৰ প্ৰবল সোঁতটো কিজানিবা ভেটা দি পূবৰ ফালটো ৰক্ষা কৰিব পাৰি । কিন্তু মেকেন্‌জিৰ আচৰিত লাগে যে সেইপিনে গ'লে গৈ থাকিবৰ মন যায়, যেন কিবা এটা শক্তিয়ে টানি লৈ গৈ থাকে । যেন দূৰৰ পাহাৰৰ মাজৰপৰা কিহবাই মাতি থাকে ।

অৱশেষত মেকেন্‌জিৰ জৰীপৰ কাম সম্পূৰ্ণ হৈ গ'ল । ফিন্‌লেৰ আনন্দৰ সীমা নাইকিয়া হ'ল । যিখিনি তথ্যপাতি সংগ্ৰহ কৰি মেকেন্‌জিয়ে তেওঁৰ অভিমত দাঙি ধৰিলে, তাত ফিন্‌লেই কোনো ভুল-ত্ৰুটি নেদেখিলে । মেকেন্‌জিৰ মতে প্ৰথম বছৰতে বিশেষ অৰ্থ ব্যয় নকৰাকৈয়ে পোন্ধৰ শতাংশ মাটিত চাহপুলি ৰুবপৰা যাব । দ্বিতীয় বছৰত চাঁদিনীৰ উজনি ফালে নৈৰ পাৰৰ ওচৰেদি মথাউৰি এটা দিব পাৰিলে পঁইত্ৰিশ শতাংশ মাটি উদ্ধাৰ হব । তাৰ দুই-তিনি বছৰ পিছত নৈৰ অৱস্থা বুজি অৰ্থ ব্যয় কৰি যথোচিত ব্যৱস্থা লব পাৰিলে সেই অঞ্চলটোৰ আধা মাটি চাহখেতিৰ উপযোগী কৰি তোলা সম্ভৱপৰ হব । প্ৰথম পাঁচ বছৰ উকলি যোৱাৰ পিছত বাকী থকা আধাখিনি মাটিৰ কিমান অংশ উদ্ধাৰ কৰিব পাৰি সেই বিষয়ে চিন্তা কৰিব লাগিব ।

পৰামৰ্শটো ফিন্‌লেৰ মনঃপুত হয় । এক-চতুৰ্থাংশ মাটিৰ কাম তেওঁ হাতত ললে । আশাকৰা মতে কাম কৰিব পাৰিলে দহ ভাগৰ এভাগ মাটিত সেই একেটা বছৰতে তেওঁ পুলি লগাব পাৰিব । ফিন্‌লে আৰু মেকেন্‌জি দুয়ো পূৰ্ণ উদ্যমেৰে কামত লাগি গ'ল ।

ফিন্‌লেই সক্ষম আৰু অভিজ্ঞ মানুহখিনিক বাছি ললে । অলপ আঁতৰে আঁতৰে সা-সুবিধা চাই পাঁচখন পথাৰ তেওঁ ঠিক কৰি পেলালে । প্ৰতিখন পথাৰতে কামৰ তদাৰক কৰাৰ অৰ্থে তেওঁ পাঁচজন চৰ্দাৰ পাতিলে । প্ৰতিজন চৰ্দাৰৰ তলত 'মতা চালান', 'মাইকী চালান' আৰু 'ছোৱা চালান'ৰ ব্যৱস্থা কৰি দিলে । আনকি একোটা চালানৰ তলত তেওঁ সৰু সৰু 'দফা'ৰ বন্দৱস্ত কৰিলে । কামত কোনো ৰকমৰ খোকোজা নলগাকৈ সুচাৰুৰূপে যাতে কামবোৰ ক্ষিপ্ৰ গতিৰে আগবাঢ়িব পাৰে, তাৰ আটাইবোৰ বন্দৱস্ত ফিন্‌লেই নিজে মনোযোগ দি সমাধা কৰি যেন শান্তি লাভ কৰিলে । তেওঁলোক দুয়ো, পৰীক্ষা-নিৰীক্ষা কৰি, হিচাপ গণনা কৰি, আশা কৰিলে যে দুবছৰ পিছত, যদি কোনো অঘটন নহয়, তেনে এইখিনি ঠাইৰপৰা পাত তুলিব পৰা হব ।

ভোলা আৰু ৰামু দুয়ো কেতিয়াবাতেই কামৰপৰা অৱসৰ লৈছে । দুয়োৰে বয়স হৈছে, কাম কৰাৰ শক্তি আৰু তাহাঁতৰ গাত নাই । কিন্তু ফিন্‌লেই দুয়োকে আকৌ কামৰ তদাৰক কৰাৰ বাবে নিযুক্তি দিলে । সিহঁতে কোনো কাম কৰিব নালাগে, কামৰ দিহা-পৰামৰ্শ দিলেই হব । কামজাৰি চাহাব মেকেন্‌জিয়ে নিয়মিতভাৱে নিতৌ কাম-

কাজ পৰিদৰ্শন কৰিব, আৰু ভোলা ৰামুৱে মজদুৰহঁতৰ কাম সুচাৰুৰূপে কৰাত সময়মতে পৰামৰ্শ দি থাকিব ।

কেবাবছৰ ধৰি পৰিত্যক্ত হৈ থকা সেই অঞ্চলটো আকৌ যেন জী উঠিল । ৰাতিপুৱাৰপৰা গধূলি পৰলৈ তাত প্ৰায় এশজন মানুহৰ কাম অবিৰাম গতিত চলি থাকিল । বনুৱাসকলৰ নিজৰ মনলৈও যেন এটা নতুন উদ্যম আহে । নতুন ঠাইৰ, নতুন মাটিৰ গন্ধ সিহঁতৰ ভাল লাগে । গছত বগাই থকা দীঘল লতাবোৰ সিহঁতে টানি আঁজুৰি মাটিত পেলাই দিয়ে । টানি আনি মাটিত পেলাই দিয়া লতাবিলাকৰ কাটি পেলোৱা ঠাইবিলাকৰপৰা বগা বগা ৰসবোৰ ওলাই মাটিত মিহলি হৈ যায় । দ'ম হৈ একে ঠাইত পৰি থকা লতাবিলাকৰ তলৰ মাটিখিনি ৰসেৰে সেমেকি উঠে । কিজানিবা সেই ৰসৰ মাজতে কোনোবা এদিন জন্ম ললেহেঁতেন অসংখ্য ফুল, আৰু ফুলৰ গৰ্ভত অগণন বীজ, বীজৰপৰা আকৌ লতা ।

ভাক্‌কু আৰু দয়ালু মাইকী চালান দুটাৰ চৰ্দাৰ । আন কিছুমান চৰ্দাৰৰ দৰে সিহঁত দুয়ো পাৰ্গত আৰু সক্ষম নহয় । দুয়ো কিছু পৰিমাণে এলেহুৱা, দুয়োৰে দায়িত্বজ্ঞান কম, দুয়ো নিচাপানী বেছিকৈ খায় । মেকেন্‌জিয়ে ইচ্ছা কৰিয়ে সিহঁতক মাইকীৰ কাম চোৱাৰ বাবে নিযুক্ত কৰে । মাইকীবিলাকে যদিও কথা বেছি কৈ থাকে, আন কোনো ধৰণৰ গোলমাল তেওঁলোকৰ মাজত সহজতে নহয় । গতিকে ভাক্‌কু আৰু দয়ালুৱে সেইখিনি কামৰ তত্ত্বাৱধান কৰোঁতে কোনো বাধা নাপায়, কোনো সমস্যাৰ সম্মুখীন হব নালাগে ।

কিন্তু মেকেন্‌জিৰ অইন উদ্দেশ্যও আছিল । কামৰ সময়ত কোনো ত্ৰুটি মেকেন্‌জিয়ে সহ্য নকৰে, কাম সম্পূৰ্ণ নকৰাকৈ কোনেও তেওঁক ফাকি মাৰিব নোৱাৰে । আনহাতে মেকেন্‌জিৰ লোভ নকমে । পাকে প্ৰকাৰে তেওঁ ঘনাই মাইকীৰ কাম চাবলৈ যায় । প্ৰতি লাইনতে থিয় হৈ তেওঁ কাম চায় আৰু লগতে ছোৱালী, মাইকীকো চায় । সেইবাবে ভাক্‌কু দয়ালু,দুয়োকে তেওঁৰ প্ৰয়োজন । ভাক্‌কু, দয়ালুৱে হঠাৎ কেতিয়াবা মেকেন্‌জিৰ ঘৰত বিলাতী মদৰ সোৱাদো লৈছে । কেতিয়াবা কণী-মাংসৰ ভাগো পাইছে । দুয়ো মেকেন্‌জিক ভাল পায় । দুয়ো বুজি পায, নিজৰ দেশৰপৰা ইমান দূৰত অকলে অকলে থাকি চাহাবে কিমান কষ্ট পায় । চাহাবৰ মনত আনন্দ ফূৰ্তি দিব পাৰিলে সিহঁতৰো ভাল লাগে । মদৰ জাল বেছি হলে সিহঁতে মেকেন্‌জিৰ কথাত মান্তি হয, তেওঁৰে ঘৰৰপৰা মদ লৈ গৈ কোনোবা এজনী মাইকীক খাবলৈ দিলে, তাইক মেকেন্‌জিৰ ওচৰলৈ আনিবও পাৰে । গতিকে মেকেন্‌জিয়ে সিহঁত দুয়োকে মৰম কৰে । সিহঁত দুয়োৰে ঘৈণীযেক দুজনীয়ে অৱশ্যে সিহঁতক অকণো ভাল নাপায । ভাক্‌কুৰ ঘৈণীয়েকে ভাক্‌কুক অকণো ভাল নাপায, কাৰণ নিচাপানীত মগ্ন হৈ থকা ভাক্‌কুৰ ভাতকেইটাৰ মাত্ৰ প্ৰয়োজন । দয়ালুৰ ঘৈণীয়েকে

দয়ালুক দেখিব নোৱাৰে, কাৰণ সি নিচাপানী খাই থৰক-বৰককৈ উঠি কেতিয়াবা তাইক মাৰিবলৈ যায় আৰু অকথ্য ভাষাৰে গালি পাৰে । তথাপি,ভাকু আৰু দয়ালু দুয়োৰে কিবা এটা আকৰ্ষণীয় গুণ আছে । এজনীৰ পিছত এজনীকৈ সিহঁতে মাইকী যোগাৰ কৰি লয় ।

ইখন পথাৰৰপৰা সিখনলৈ যাব লগা হলে প্ৰায়ে বিশ্‌নাথৰ দৰকাৰ হয় । কাৰণ, মাজে মাজে পানীৰ দোঙাবোৰ থকা বাবে ঘূৰি ঘূৰি ভালেখিনি দূৰ অতিক্ৰম কৰি যাব লগা হয় । বিশ্‌নাথে চাইকেলত উঠিব পাৰে আৰু দৰকাৰ হলে অনায়াসে চাইকেলখন কান্ধত তুলি লৈ দ ঠাইবোৰ পাৰ হৈ যাবও পাৰে । গতিকে খবৰ পঠাবলৈ বিশ্‌নাথৰ দৰকাৰ ।

আবেলিপৰত বিশ্‌নাথ সিদিনাও চাইকেল লৈ ওলাল । মেকেন্‌জিৰ হুকুম যে আজিৰ বাবে নিৰ্ধাৰিত কৰি দিয়া যাৰ য'ত যি কাম আছে, সেইখিনি শেষ নকৰাকৈ কোনেও যাব নোৱাৰিব । চাৰি বজাত যদি কাম শেষ নহয় তেনে পাঁচ বজালৈ কাম কৰিব লাগিব । এঘণ্টা সময়ৰ বাবে অধিক বানচ যি হয়, বাগানে সেই বানচ নিশ্চয় দিব । কিন্তু কাম শেষ নোহোৱাকৈ কোনেও ঘৰলৈ যাব নোৱাৰিব । এখন পথাৰৰপৰা সিখনলৈ গৈ বিশ্‌নাথে এই কথা সকলোকে জনাই দিলে । মাইকী চালানবোৰো বাদ নপৰিল । বিশ্‌নাথে দয়ালুৰ ওচৰলৈ গৈ কলে, তই সাৰে আছনে দয়ালু ? চাওঁ চকু মেলচোন ।

—চকু মেলি কি চাব লাগে ? —দয়ালুৱে মূৰ নোতোলাকৈয়ে কয় । ঔখোল যেন তোৰ আঁঠু দুটা চাবলৈ কি আছে ? সেইবাবে কওঁ ইমানকৈ বাইচিকেল চলাই নুফুৰিবি, আঁঠু দুটা আৰু বেছিকৈ ওলাব । চাহাবৰ মনত ৰং লগাবলৈ যাওঁতে তোৰ নিজৰেই আঁঠুৰ ঘিলা দুটা কেতিয়াবা ওলাই আহিব । বেয়া কথা কলোঁ নে ? মনত ৰাখিবি কথাষাৰ । অলপ আগলৈ যা, —সেইখিনিতে আছে দুগ্‌গা ।

—কামজাৰি চাহাবৰ হুকুম —বিশ্‌নাথে কয়, যে আজিৰ কামখিনি —

—কামজাৰি চাহাবেইতো চাহাব, —দয়ালুৱে তাক বাধা দি কয়, —চাহাব মানেই কামজাৰি চাহাব । আমাৰ বাবে আৰু কেইটা চাহাব আছে ?

—বাৰু বাৰু, —বিশ্‌নাথে কয় । চাহাবৰ হুকুম হ'ল যে, —

—চাহাবৰ এতিয়া আৰু কি হুকুম হব ? —দয়ালুৱে কয় । এতিয়া তিনি বাজি গ'ল, চাহাবৰ হুকুমো আজিলৈ অন্ত হ'ল, মোৰ টেকেলিটোও খালী হ'ল । আজিলৈ হুকুম শেষ ।

দুগ্‌গাই লাহে লাহে সিহঁত দুয়োৰে ওচৰলৈ আহি থাকে । বিশ্‌নাথে কিবা নহয় কিবা এটা খবৰ লৈ আহিছে তাই জানে । বিশ্‌নাথৰ বাইচিকেল দেখিলে সকলোৰে সেই কথা গম পায় ।

—তোৰ আগত দেখোন কথা কোবা টানেই হ'ল —বিশ্‌নাথে কয় । মানুহে কয় তোৰ হেনো গাত কাচিংহে হুচ্ থাকে । এতিয়া দেখিছোঁ তোৰ গাত হুচ্ নাথাকিব পাৰে, মনত হলে আছে । তোৰ মনটোৱে সাৰ পাই আছে । গতিকে হুকুমটো তোক শুনাই যাওঁ ।

—কৈছোঁ নহয়, —সি কয়, মোৰ টেকেলি উদং, হুকুমো উদং ।

—তেনেহলে আৰু এটা টেকেলিৰ বন্দৱস্ত কৰ । বিশ্‌নাথে কয়, তোৰ মাইকীজনী ক'ত ? তাই যোগাৰ কৰি দিবও পাৰে ।

—মোৰ মাইকীক কিয় লাগে তোক ? —দয়ালুৱে মুৰ দাঙি চায় । মই নাজানো বুলি ভাবিছ নেকি ? তোক দেখিলেই তাই তোৰ ফালে চাই থাকে, মই দেখিছোঁ । তয়ো তাইক দেখিলে চকু ঘূৰাব নোৱাৰ । পিছে তই কিয়, কোনেও নোৱাৰে । এবাৰ দেখিলে আটায়ে তাইক ঘূৰি ঘূৰি চায । তাইৰ গাত কি যে আছে তহঁতে দেখা পাব, তহঁতেহে জান । তাই দেখোন তেনেই খীণ । তহঁতৰ বাবে আমি মাইকী এজনীও আনিব নোৱাৰা হলো । তাইলৈ ঘূৰি ঘূৰি চাই যাওঁতে কিমানজনে যে উজুটি খালে ! আনকি আমাৰ চাহাবে —

খন্তেক সময় সি নামাতে, তাৰ পিছত সোধে —কি হুকুম চাহাবৰ ?

—চাহাবৰ হুকুম, যে আজি কাম এঘণ্টা বেছি কৰিব লাগিব ।

দয়ালুৱে টেকেলিটো আনি কাণৰ ওচৰত জোকাৰি চায়, কোনো শব্দ সি নুশুনে । বিশ্‌নাথে তাৰ ওচৰৰপৰা আঁতৰি আহি দুগ্‌গাক সোধে, —ভাগৰ লাগি গ'ল ?

—বাবুসকলে তেনেকৈ সোধে । —দুগ্‌গাই কয় ! ভাগৰ লগাৰ কথা সোধে,— আমনি লগাৰ কথা সোধে । জাৰ-জহৰ কথা কয় । বতাহ-বৰষুণৰ কথা কয় । এনেয়ে কয় । আমাৰ আকৌ ভাগৰ কি ? জাৰ-জহ কি ? লাগিছে বাৰু মোৰ ভাগৰ, তই কি কৰিবি ?

—মই কম, সেই গছজোপাৰ তলতে খন্তেক বহ ।

—তাৰ পিছত ? —তাই সোধে ।

—ময়ো তোৰ ওচৰতে বহিম ? তোৰ ভাগৰ লাগিছে, মোৰ লগা নাই । তই কথা নোকোৱাকৈ গছত আঁউজি ৰহি থাকিবি, মই কথা কৈ থাকিম । তোৰ ভাগৰ পলাই যাব ।

—ভাগৰ যদি বাঢ়ে ? —তাই আকৌ সোধে ।

—বহি থাকিলে মানুহৰ ভাগৰ নাবাঢ়ে, কমে —সি উত্তৰ দিয়ে ।

তাই খিক্ খিক্ কৈ হাঁহি দিয়ে ।

—কিয় হাঁহিছ ? —সি তাইক সোধে আৰু তাইৰ মুখৰ পিনে ৰ লাগি চাই থাকে । তাইৰ হাঁহিখিনি ঠিক যেন হাঁহি নহয়, যেন হাঁহিখিনিৰে তাই তাক পুতৌহে কৰিছে ।

—কৈছিলি নহয় বহিলে ভাগৰ পলাব, —তাই কয়, —বহি চাওঁ বাৰু, আহ ।

—কিয় হাঁহি দিছিলি ? —সি আকৌ সোধে ।

তাই ভৰি দুখন সন্মুখলৈ পোনাই দি গছত আঁউজি বহে । তাইৰ ওচৰতে বিশ্‌নাথো বহে । বেলি পৰিবলৈ তেতিয়াও বহুপৰ বাকী আছে । কিন্তু সিহঁতৰ ওচৰত চাৰিওফালে ইমান গছ-গছনি যে ধাৰণা হয় যেন গধূলিৰ ছাঁ নামি আহিব ধৰিছে । বাগিচাত তেনেকুৱাই হয় । ওখ ডাঙৰ গছবিলাকে আকাশখন যেন আৱৰি পেলায়, আকাশৰ পোহৰবোৰ গছবিলাকে শুহি লয়, আৰু পৃথিৱীলৈ সন্ধিয়াৰ পূৰ্বেই সন্ধিয়া নামি আহে ।

—তই বেয়া পাইছ ? —দুগ্‌গাই সোধে । তই কিয় কথাবোৰ তেনেকৈ কৰ ? হাঁহি উঠি যায় । ইস্কুলত মাষ্টৰে তেনেকৈ কয়, দুয়ে দুয়ো চাৰি হয়, দুয়ে চাৰিয়ে ছয় হয়, মহে কামুৰিলে জ্বৰ হয়, লেতেৰা বস্তুৰ ওপৰত মাখি পৰে, মাখিয়ে বেমাৰ বিয়পায় । তয়ো তেনেকৈ কৈছিলি, —বহিলে ভাগৰ কমে । হাঁহি নুঠিব ?

—তোৰ কাণখনত সেয়া কিহৰ দাগ ? —সি সোধে ।

—দাগ নহয়, ফোঁট । —তাই কয় ।

—ফোঁট ? সি অবাক হৈ দুগ্‌গাৰ ফালে চায় । ছোৱালীয়ে কাণতো ফোঁট লয় নেকি ? আৰু এখন কাণত ?

—লয়। —তাই উত্তৰ দিয়ে, সেয়া নিয়ম । যদি সোঁফালে বিছাই কামোৰে তেনে বাঁওকাণত চূণৰ ফোঁট লব লাগে । যদি বাঁওফালে কামোৰে তেনে সোঁকাণত । ছোৱালী হওক, ল'ৰা হওক একে কথা ।

—তই সোঁকাণত ফোঁট লৈছ, বাঁওফালে তোক কোনখিনিত বিছাই কামুৰিছে ? অসম্ভৱ বিষায় । বিষাইছে, নহয় জানো ?

—ক'ত কামুৰিছে চাবি ? —তাই কয় । একেবাৰে ৰঙা পৰি উঠিছে, বিষাইছে জ্বলিছে । ফোঁটটো লোৱাৰপৰা কোনো উপকাৰ পোৱা নাই ।

—চাওঁ —সি কয় ।

—দেখুৱাবলৈ মন যায় । —তাই কয় । কিজানি পিহি দিলে অলপ আৰাম পালোহেঁতেন । কিন্তু ইয়াত দেখুৱাব নোৱাৰোঁ । আচলতে ইমান বিষাইছে যে ঘৰলৈ গৈ পৰি থাকিবৰ মন গৈছে ।

বিশ্‌নাথে একো নামাতে । সি আঁঠুৰ ওপৰত মূৰটো থৈ কিবা ভাবি থাকে ।

—নামাত কিয় ?—দুগ্‌গাই সোধে । আগলৈ কি চাই আছ ? বিষ্‌ণী ইয়াত নাই, তাই সিখন পথাৰত আছে ।

—মই জানো । —বিশ্‌নাথে কয় ।

—জান যদি কাক চাই আছ ? —তাই সোধে ।

—বিষ্‌ণী খুব ধুনীয়া, নহয় ?—সি যেন নিজকে কৈ থাকে । হয়, তাই অতিপাত ধুনীয়া । যেন চমক্ লাগি যায় । তাইৰ ফালে চালে চকুত চমক্ লাগি যোৱা যেন লাগে, যেন চকু জ্বলি যায় । তই কিজানি হাঁহি দিবি, মোৰ হলে ভয় লগাৰ দৰে হয় । তাই চমকি থাকে, মোৰ হলে এনেকুৱা লাগে যেন তাইৰ ওচৰলৈ যাব নোৱাৰি ।

—ক, কিয় বৈ গলি ? —তাই কয় ।

—মই ইয়ালৈ কিয় আহিছিলোঁ তোক কোৱাই নাই, —বিশ্‌নাথে কয় । কামজাৰি চাহাবৰ হুকুম আজি আটাইবিলাকে এঘণ্টা বেছি কাম কৰিব লাগিব । এঘণ্টা বেছি মানে পাঁচ বজা । আজি কাম পাঁচ বজালৈ ।

—পাঁচ বজালৈ ? ৰাতিলৈ ? —তাই আচৰিত হয় ।

—পাঁচ বজাত ৰাতি নহয় । সি কয় । প্ৰায় সাঁজ লাগি আহিব অৱশ্যে । ৰাতিয়ে হওক, যিয়েই হওক, চাহাবৰ হুকুম । ব'ল দয়ালুক কৈ তোক ঘৰত থৈ আহোঁ । তোৰ জ্বৰ উঠিছে । বিছাৰ কামোৰ সাংঘাতিক কথা ।

দুগ্‌গাই কয়, —পাঁচ বজালৈ কাম, চাৰে তিনিত কেনেকৈ যাম ?

—পদ গাইছ ? —সি কয় । ইস্কুললৈ গৈ তই বহু কথা শিকিছ । ব'ল এতিয়া ।

—মই সঁচাকৈ কৈছো, —তাই কয় । তই নিজে চাহাবৰ হুকুম লৈ আহিছ । আটাইবোৰ মতা-মাইকীক তই পাঁচ বজালৈ কাম কৰিবলৈ কৈছ, মোক হলে কৈছ মই এতিয়া যাব লাগে । কিয় ?

—তোৰ গাল-মুখ ৰঙা পৰি আহিছে, —সি কয়, তোৰ জ্বৰ উঠিছে । কি বিছাই কামুৰিছে মই দেখা নাই । কিন্তু বিছাৰ কামোৰত তোৰ জ্বৰ উঠিছে, হয়নে নহয় ?

—হয় ডাক্তৰ ! —তাই কয় ।

—তেনে ব'ল ।

—কামজাৰি চাহাবক তই কি কবি ? কবি নেকি যে ছুক্‌ৰীজনী দেখি মোৰ মৰম লাগিল, ভাল লাগিল । গতিকে কামৰপৰা তাইক মই লৈ আহিলোঁ ?

—মৰম লগাৰ কথা ক'ৰপৰা ওলাল ? —বিশ্‌নাথে সুধিলে ।

—তোৰ মৰম লগা নাই ? —দুগ্‌গাই সোধে । কান্ধৰপৰা পৰি যোৱা চাদৰখন তাই কান্ধত পেলাই লয় । কিন্তু পিছমুহূৰ্ততে চাদৰখন আকৌ পৰি যায় । ভৰি দুখন কোঁচাই লৈ তাই বাঁও কান্ধেৰে গছডালত আঁউজি বিশ্‌নাথৰ ফালে চাই আকৌ কয়, —মৰম লগা নাই যদি তই কেনেকৈ জানিলি মোৰ জ্বৰ উঠিছে ? কান্ধৰপৰা চাদৰখন পৰি গলে তই কিয় মনে মনে ভাব, পৰি গলেই ভাল ? ভৰি কোঁচাই দিলে, মোৰ কলাফুলতে বিছাই কামুৰিছে নেকি তই কিয় চাবলৈ চেষ্টা কৰ ?

দূৰৰপৰা দয়ালুৱে চিঞৰি কয় —তোৰ কাম শেষ হ'ল নেকি দুগ্‌গা ? নে এনেয়ে অলপ আৰাম কৰিছ ? বিশ্‌নাথৰো আজি অৱসৰ যেন পাইছোঁ, আনবিলাকৰ কাম পাঁচবজালৈ । চাহাবৰ হুকুম তামিল কৰা হৈ গ'ল, এতিয়া ছুটী । তাৰো ছুটী তোৰো ছুটী । চাহাবক কি বুলি কম, বিশ্‌নাথ ?

—তোৰ খুচি, —দুগ্‌গাই কয় । নহলে, তোৰ মাইকীজনীক সুধিবি । তোৰ টেকেলিটোত কিবা আছে, নে খালী ?

—বিশ্‌নাথক যদি এঢোক লাগে, —দয়ালুৱে কয়, তেনেহলে সি দেখোন মোকেই কব পাৰে । তোক সি কিয় খুজিব লাগে ? ওঁ হয়, গিলাচত দাৰুৰ লগতে তই আন সোৱাদ দাৰু মিহলাই দিব পাৰ কিজানি ।

খঙত বিশ্‌নাথ ঘপহ্‌কৈ উঠে । দুগ্‌গাই তাক আকৌ টান মাৰি বহুৱাই দি কয়, —বাগিচাত দুজন মানুহৰ কথাত খং কৰাৰ কোনো অৰ্থ নহয় । এজন ভাক্‌ৰু আৰু আনজন ই দয়ালু । তাহাঁতৰ লগত কথা পাতিবই নালাগে । মোৰেই ভুল হ'ল । তই বহ । দয়ালুৰ কথাবোৰ এনেকুৱাই । তাত খং কৰাৰ একো নাই । কাম আছে যদি যাগৈ,নহলে বহ ।

বিশ্‌নাথ বহে । খন্তেকপৰ কোনেও একো নামাতে । দুগ্‌গাই চকু মুদি থাকে । বিশ্‌নাথে জানে তাইৰ যথেষ্ট কষ্ট হৈছে । সি দুগ্‌গাৰ ৰঙা হৈ উঠা মুখখনলৈ চাই থাকে ।

দুগ্‌গাই চকু নেমেলাকৈ কয়, —কি চাই আছ তই ?

—তই চকু মুদি থাকিও দেখা পাৱ ? —বিশ্‌নাথে সুধিলে । মই নকলেও মোৰ মনৰ ভিতৰৰ কথাবোৰ তই গম পাৱ ?

—ময়ে নহয়, আটায়ে গম পায় । কোনোবাই যদি মোৰ পিঠিখনলৈ চাই মোৰ পাছফালে থিয় হৈ থাকে, মই গম নাপাম জানো ? পাম । মানুহে কেৱল চকুৰেই নেদেখে, গাটোৰেও দেখে । যেনেকৈ গৰু-ছাগলীয়ে দেখে, বাঘ-হৰিণাই দেখে, হাঁহ-কুকুৰাই দেখে ।

—দুগ্‌গা ! —সি মাতে ।

—আৰু বেছিকৈ মৰম লাগিল ? —তাই কয় ।

চাদৰখন তাই কান্ধত তুলি লয়, কিন্তু পুনৰ্বাৰ পৰি যায় ।

—মিছাতে কষ্ট কৰি লাভ নাই, —সি কয় । ইমান ঘনকৈ বুকুখন উঠা-নমা কৰি থাকিলে কাপোৰখন পিছলি নপৰি কি হব ? কিয় বাৰু ? সঁচাকৈ তোৰ জ্বৰ বেছিকৈ উঠিছে ? নে বিষটো বাঢ়ি আছে ? সুধিলে তই কিয় একো এটা নকৱ ?

—তই কৈছিলি নহয়, —তাই কয়, —কৈছিলি যে বহি থাকিলে ভাগৰ কমিব । কমিল জানো ? বাঢ়িলহে । মই কিন্তু জানিছিলোঁ —বাঢ়িব ।

—কিয় বাঢ়িল ?

—তই ওচৰতে বহি আছ, সেইবাবে । —তাই কয় ।

—ওঁ, —সি উঠি থিয় হয় । বাৰু, মই যাওঁ । তই সোনকালে গলে ভাল ।

—তই কিয় ঘামি উঠিছ ? —দুগ্‌গাই সোধে । তই অতিপাত কষ্ট কৰি কাম কৰি থকা নাই, এতিয়া ৰ'দো নাই । কিয় ঘামিছ ?

বিশ্‌নাথে একো মাতিব নোৱাৰে । সি এবাৰ ম্লান হৈ অহা সূৰ্যটোলৈ চায়, ওখ গছৰ তিৰ্‌বিৰাই থকা পাতবোৰলৈ চায়, অলপ নিলগত বহি থকা দয়ালুলৈ চায় । তাৰ পিছত সি আকৌ বহে ।

—তই মোৰ ওচৰতে বহি আছ, সেইবাবে ঘামিছ, —তাই কয় । হয় ? মোৰ ওচৰত বহি থাকি তই ঘামিছ, তোৰ ওচৰত বহি থাকি মই ভাগৰি পৰিছোঁ । এইবাৰ মই সঁচাকৈ কৈছোঁ, তই যাগে । ওচৰতে তই বহি থাকিলে মোৰ এনেকুৱা লাগি থাকিব যে তই মোক মৰম কৰ বাবে মোৰ ওচৰলৈ আহিছ । কিন্তু সেয়া মিছা কথা । তই চাহাবৰ হুকুম লৈ আহিছ, বাটতে মোৰ লগত দেখা হ'ল । নকলেও হ'লহেঁতেন, তথাপি মোৰ মুখৰপৰা ওলাই গ'ল, —মোক বিছাই কামুৰিছে । শুনিয়ে তই এনেকুৱাখন কৰিলি যেন আগৰেপৰা তই মোক মৰম কৰ ।

—এটা কথা ক, —বিশ্‌নাথে কয়, মৰম কৰা মানুহ ওচৰত বহি থাকিলে আনজনৰ ভাগৰ লাগে নেকি ?

—তেনেহলে কি হয়, তয়ে ক, —তাই কয় । কব নালাগে বাৰু, তই যা ।

—উঠ, ব'ল —সি কয়, —ঘৰলৈ যাবি ব'ল ।

—আৰু তই ? —তাই সোধে ।

সি কয়, —তোক ঘৰত থৈ মই হাস্পাতাললৈ যাম । চকু মুদিয়ে দেখি থাক বুলি কলে কি হব, নিজৰ মুখখন তই দেখা নাপাব । আচলতে তোৰ মুখখন খুব ৰঙা পৰি

উঠিছে । লুকুৱাবলৈ চেষ্টা কৰিলে কি হব । মই গম পাইছোঁ, বিষৰ জ্বালত তই পুৰিব লাগিছ । ডাক্তৰে নিশ্চয় সুধিব কোনখিনি ঠাইত তোক বিছাই কামুৰিছে । মই কি বুলি কম ? আৰু তই বিছাটো দেখিছিলি জানো ?

—দেখিছিলোঁ, তাই কয়, —বিছাটো ক'লা, দীঘল, নোমবোৰ কাঁইটৰ দৰে ঠৰঙা, আৰু থিয় । মুঠতে, দেখিলে ভয় লাগে । ইমান বিষাইছে যে কান্দি দিবৰ মন গৈছে । বিছাটো কিমানপৰ মোৰ গাতে লাগি আছিল মই কবই নোৱাৰিছিলোঁ । যেতিয়া গম পালোঁ যে একুৰা জুই মোৰ গাতে লাগিছে, তেতিয়া চাওঁতে দেখিলোঁ, বিছা । ঘৰলৈ নাযাওঁ, তই মোক হাস্পাতাললৈ লৈ ব'ল । মই নিজে ডাক্তৰক দেখুৱাম ।

সিহঁত দুয়ো দয়ালুৰ ওচৰত থিয় দিয়ে । বিশ্‌নাথে কয়, —দুগ্‌গাৰ জ্বৰ উঠিছে । তাইক হাস্পাতালত দেখুৱাব লাগে এতিয়াই । মই তাইক লৈ যাওঁ ?

দয়ালুৱে দুয়োৰে ফালে চাই কয়, —ৰচোন ৰ । দুগ্‌গাৰ কি হোৱা বুলি কলি তই ? জ্বৰ ?

—তাইৰ জ্বৰ-বিষ উঠিছে, —বিশ্‌নাথে কয় ।

—তাই দেখোন ৰাতিপুৱাৰেপৰা কাম কৰি আছে —দয়ালুৱে কয় । দুপৰীয়া টোপোলাৰপৰা উলিয়াই কিবা খাইছে । তাৰ পিছত আকৌ কাম কৰিছে । যেই মাত্ৰ তই আহি পালি, সেই মাত্ৰকে তাইৰ জ্বৰো আহি পালে । দুয়ো একেলগে আহি পালি । আৰু কোনোবা ছুক্‌ৰীৰ ওচৰলৈ তই আজি গৈছিলি নেকি ?

—তোৰ লগত ইয়াতে বলকি থকাৰ সময় নাই । তই চৰ্দাৰ, তোক কৈ থৈ গলোঁ । তাইৰ গা অসুখ নোহোৱা হলে, তাইক মই কিয় লৈ যাম ?

—নে, লৈ যা —দয়ালুৱে কয় । নিবৰ মন গৈছে নে । কিন্তু এই জ্বৰ-তৰৰ কথা কিয় উলিয়াইছ ? দিনৰ দিনটো ভাল, হঠাৎ তোক দেখা মাত্ৰকে জ্বৰ, —এইবোৰ কেনেকুৱা কথা ?

—তাইক বিছাই কামুৰিছে, —বিশ্‌নাথে কয়, –ক'লা বিহ-বিছা । সেইবাবে তাইৰ জ্বৰ উঠিছে । এতিয়া বুজিলি ?

দয়ালুৱে এবাৰ দুগ্‌গালৈ চায়, এবাৰ বিশ্‌নাথলৈ চায় । তাৰ পিছত ঘেক্‌ঘেক্‌কৈ হাঁহি সি কৈ থাকে, —বুজিলোঁ বুজিলোঁ । নুবুজিম কিয়, বুজিলোঁ । ক'লা বিছা !

হাঁহি হাঁহি সি প্ৰায় বাগৰি পৰে । হাঁহোতে হাঁহোতে তাৰ চকুৰ পানী ওলাই যায় । সি দুয়োখন হাত মাটিত পাৰি লৈ এবাৰ দুগ্‌গাৰ ফালে এবাৰ বিশ্‌নাথৰ ফালে চাই, হাঁহিৰ মাজে মাজে কৈ থাকে, —ক'লা বিছাই কামুৰিছে ? তেনেহলে যাগৈ যা । ক'লা বিছাৰ বৰ কামোৰ । কিজানি বিছা তোৰ গাতে লাগি আছে । ভালকৈ চাই লগৈ যা ।

সি হাঁহি হাঁহি মাটিতে বাগৰি পৰে । দুগ্‌গাই বিশ্‌নাথক টানি লৈ তাৰপৰা গুচি যায় । দয়ালুৱে সিহঁতৰ পিনে চাই চাই কৈ থাকে, —যা, যা সোনকালে যা । বৰ কামোৰে ।

তাৰ পিছত, সিহঁতে শুনাকৈ সি সুৰ লগাই গায়, —

গ'ৰী নাৰী চৰিকে
বাহি খেদা হায়ৰে

ভাক্‌কুৰ কোনো সমস্যা হোৱা নাছিল । আগদিনাখন সি মেকেন্‌জিৰপৰা টকা দুটা বক্‌ছিছ পাইছিল । কিহৰ কাৰণে চাহাবে তাক বক্‌ছিছ দিলে, সি ভালকৈ ধৰিব নোৱাৰিলে । চাহাবৰ বঙলাত সি কাম নকৰে । আজি এসপ্তাহ ৰামুৱে মেকেন্‌জি চাহাবৰ বঙলাত কামৰ তদাৰক কৰে । সি নিজে আৰু ৰন্ধা-বঢ়া কৰিব নোৱাৰে, পানীৱালাৰ কামো কৰিব নোৱাৰে । কোনোৰকমে সি ঘৰটো পৰিষ্কাৰ কৰিব পাৰে । বহি বহি লাহে-ধীৰে সি ঘৰটো সাৰিব পাৰে । মাইকী নোহোৱা ঘৰ, তাৰ খুঁত ধৰিব পৰা মানুহ কোনো নাই, গতিকে কোনোৰকমে চলি যায় । দহ বজাত সি কামলৈ আহে, আৰু আবেলি চাৰি বজাত বিষ্ণীয়ে তাক ঘৰলৈ লৈ যায় । চাহাবৰ বাবুৰ্চীয়ে তাক এটুকুৰা ৰুটিৰ লগত নিমখ দিয়া ফিকা চাহ একাপ দিয়ে, কেতিয়াবা দুকাপ । ৰামুৰ বিশেষ একো কষ্ট নহয়, তথাপি সি মাজে সময়ে মাটিত বাগৰি পৰি থাকে । খন্তেক পিছতে আকৌ উঠি বহে । আটায়ে জানে ৰামুৰ গাত কিবা এটা হৈছে । তাৰ গা সমূলি ভালে নাথাকে ।

দুটকা চাহাবৰপৰা পোৱাৰ পিছত ভাক্‌কুৰ কেবাদিনলৈ চিন্তা নাইকিয়া হয় । তাৰ ঘৈণীয়েকক এটকা দিয়াৰ পিছতো তাৰ এটকা ৰূপ থাকিল, এটকা ৰূপত কমেও চাৰিটেকেলি নিচাপানী । সিদিনাখনৰ টেকেলিটো প্ৰায় শেষ হৈ আহিছিল, তেনেতে বিশ্‌নাথে চাহাবৰ হুকুমৰ কথা কৈ গ'ল ।

হুকুম শুনা মাত্ৰকে সি টেকেলিটো হাতত তুলি লৈ চালে । বেছি নাই, ডেৰ গিলাচ হব কিজানি । প্ৰায় দুঘণ্টা সময় বাকী পাঁচ বাজিবলৈ । অলপ অলপকৈ খালে তিনিবাৰ । কোনোৰকম হৈ যাব, সি ভাবে । আধাঘণ্টাৰ মূৰে মূৰে আধা গিলাচ, সি হিচাপ কৰে । চলি যাব কিবাকৈ, ঘৰ পালে হ'ল । টেকেলিটো কাষত থৈ সি উঠিল । হাতত লোৱা গিলাচটো সি থৈ দিলে । এতিয়া নহয়, এপাক ঘূৰি আহি খাব লাগিব ।

সি শাৰীপাতি কাম কৰি থকা মানুহকেইজনীৰ ওচৰলৈ যায় । এনেয়ে দুই-এটা কথা সোধে, তাৰ পিছত আনফালে যায় । এবাৰ সি কয়, তহঁতে মুখ গোমোঠা মাৰি আছ কিয় ? গোমোঠা মাৰি বহি থাকিলে আপোনা-আপুনি কাম হৈ থাকিব নেকি ?

এঘণ্টা সময় বেছি কাম কৰিবি । এনেয়ে কৰিবি নে ? এঘণ্টা বেছি কাম, উপৰি ঘণ্টাৰ উপৰি পইচাও । এনেয়ে কৰিবি নে কিবা ? শেষ হৈ আহিছেই দেখোন, আৰু এনলো পূৰাকৈ নাই । এইখিনি শেষ কৰিলেই হৈ গ'ল । কামো হ'ল, উপৰি পইচাও আহিল ।

মাইকীকেইজনীয়ে কোনেও নামাতে । ভাক্‌কৰে ইফালে- সিফালে দুই-এবাৰ ঘূৰি, এবাৰ ওপৰলৈ চাই কলে, এৰা, তইঁতৰনো কি ? ঘৰলৈ পইচা বেছি আহিল নে কম আহিল তাত তইঁতৰ কি ? মতাবিলাকেতো আনিবই ।

বিষ্‌ণীয়ে কয় —তই ইয়াৰপৰা যা, সৌ টেকেলিটোৰ ওচৰলৈ যাগৈ । লাজ-চৰম নাই বাবে তই এইবোৰ কথা কৈছ । তই কেইটা পইচা ঘৰত দিয় ? তোৰ ৰুটিৰ খৰচ তই দিয় নে তোৰ মাইকীয়ে দিয়ে ? যাগৈ যা । আমাৰ কাম আমি কৰিয়ে আছোঁ । তই শিকাব নালাগে ।

ভাক্‌কৰে বিষ্‌ণীক ভয় কৰে । কিয় যে তাৰ ভয় লাগে, সি নাজানে । কোনোদিনে সি চিন্তা কৰা নাই । তাইৰ লগত কাজিয়াও কৰা নাই । তাইক বহুতেই ভয় কৰে । তাইক বেয়াকৈ কোৱা মানুহৰ সংখ্যা তেনেই তাকৰ । তাই চকুলৈ চালে সকলোৱে তলমূৰ কৰে । দুই-এজনে নকৰে । তুল্‌সীয়ে নকৰে, মাঘোই নকৰে ।

সি আৰু এবাৰ ওপৰলৈ চাই কয়, —বৰষুণ দিয়ে নেকি ? এনেকুৱা সময়ত নো ক'ৰবাত বৰষুণ দিয়ে নে ? পিছে, মেঘবোৰলৈ চাচোন । যেন মূৰৰ ওপৰত ছাতি মেলি ৰৈ আছে । দুপৰীয়া আহ, তেতিয়াহে ভাল । দুপৰীয়াৰ ৰ'দত মূৰৰ ওপৰত ছাতি মেলি ধৰিবি, আমি আৰামত কাম কৰিম । এতিয়া কি হব ? সাঁজ লাগি আহিছে, এতিয়া ছাতিৰে কি কৰিম । তই কি কৱ, বিষ্‌ণী ?

হাতৰ মাটিবোৰ ফটা কাপোৰ এখনেৰে মচি মচি বিষ্‌ণী থিয হ'ল । তায়ো এবাৰ ওপৰলৈ চালে, তাৰ পিছত কলে, —তই মোক কি সুধিছিলি ?

—নাই সোধা । —ভাককৰে কয় ।

—তেনে মোক মাতিছিলি ? —তাই সোধে ।

—নাই মতা, —সি উত্তৰ দিয়ে ।

—ওঁ, —তাই মিচিকিয়াই হাঁহি কয়, —মোৰ নামটো জপ কৰিলে তোৰ গালৈ গৰম আহে হবলা ? সেইবাবে বৰষুণৰ কথা ভাব ? আকাশত মেঘ উঠিছে, বৰষুণ দিবও পাৰে । তিতিলে আমাৰ ঠাণ্ডা লাগিব । তোৰ নালাগে । মোৰ নাম জপি জপি তইতো গা গৰম কৰি লৈছ ।

চুলিবোৰ বান্ধিবলৈ বিষ্‌ণীয়ে দুয়োখন হাত ওপৰলৈ নি চুলিখিনি ঠিক কৰিবলৈ ধৰে । ভাক্‌কৰে চকু মেলি মুখ মেলি অবাক হৈ তাইৰ ফালে চাই থাকে । যেন তাইৰ

গাত এটা জোন লাগি আছে, —আকাশৰ জোন এটা নহয় দুটা । খন্তেকপৰ ভাক্‌কুৱে ৰ লাগি চাই চাই থাকে । তাৰ মুখৰ মাত বন্ধ হৈ যায় ।

হঠাৎ কেইটোপালমান বৰষুণ পৰি আকৌ নাইকিয়া হৈ যায় । কাম কৰি থকা মাইকীসকলে খৰধৰ আৰম্ভ কৰে । সিহঁতৰ কাম শেষ হৈ আহিছিল । শেষ হলেই সিহঁতে ঘৰমুৱা হব পাৰে । বিষ্‌ণীয়ে আৰু থিয় হৈ নাথাকে । তায়ো তাইৰ লাইনৰ কামখিনি শেষ কৰাত লাগি পৰে । ভাক্‌কু অলপ সময় তেনেকৈ থাকি আগৰ ঠাইলৈ গুচি আহি এগিলাচ পানী খাই লৈ নানা কথা চিন্তা কৰিবলৈ ধৰে ।

ভাক্‌কুৰ চিন্তাৰ কোনো লাগবান্ধ নাই । সি দুটোপাল বৰষুণ মূৰত লৈ, এগিলাচ ফটিকা পেটত লৈ মূৰ গুজি লৈ নানা কথা ভাবে । ধৰিবলৈ গলে সি একো নাভাবে, তাৰ মনটো ইফালে-সিফালে ঘূৰি ফুৰে । হঠাৎ সি ভাবিবলৈ ধৰে তাৰ মাইকীজনী দেখিবলৈ কেনেকুৱা বাৰু ? তাৰ আগৰ মাইকীকেইজনী গ'ল, আৰু এজনী সি আনিলে । কি তাইৰ নামটো ! ততালিকে তাইৰ নামটো তাৰ মনত নপৰে । সি আচৰিত হৈ এবাৰ চকুমেলি চায়, সঁচাকৈয়ে সি নিজৰ মাইকীৰ নামটোকে পাহৰিলে নেকি ! হয়, বিজ্‌লী । তাইৰ নাম বিজ্‌লী । আকৌ তাৰ মনলৈ আহে, —মাঘোই কিয় বিয়া নকৰালে বাৰু !

মাঘো ! মাঘো একনম্বৰ বুৰ্বক । মাঘোৰ কথা তাৰ কিয় মনত পৰিল বাৰু ! মাঘো ? হয়, তাৰ নাম মাঘো । তাৰ আগৰ মাইকীজনীক মাঘোই নিছিল । তাইৰ নামটো আৰু একোতে মনত নপৰে । তথাপি তাৰেই মাইকী আছিল । তাই বাৰু দেখিবলৈ কেনেকুৱা আছিল । মাঘোই তাইক মৰম কৰিছিল । তেতিয়াহলে, দেখিবলৈ তাই শুৱনীয়ে আছিল কিজানি । তাই মৰি গ'ল । দহবছৰ হলেই কিজানি, তাই মৰি গ'ল, আৰু মাঘোই কান্দিলে । মাঘো একনম্বৰ বুৰ্বক ।

এইজনী কিন্তু ভাল, —ভাক্‌কুৰ মনটো আকৌ উভতি আহে । তাৰ এইজনী মাইকী, —বিজ্‌লী —দেখিবলৈ তাই ভাল । দেখিবলৈ ভাল ? —সি আকৌ চিন্তা কৰিবলৈ ধৰে । নিজে গম নোপোৱাকৈয়ে সি টেকেলিটো আনি কেতিয়াবা মুখত ঢালি দিয়ে, আৰু ভাবে । বিজ্‌লী কেনেকুৱা শুৱনী ? বিষ্‌ণী শুৱনী, ধুনীয়া । কপালৰ ঘামখিনি এহাতেৰে মচি সি আকৌ ভাবে, বিজ্‌লীৰ কি ভাল । তাইৰ মুখখন ভাল ? —চুলিবোৰ ? দাঁতকেইটা ? কঁকালখন ? ভৰি দুখন ? কি ভাল ? এদিন ভালকৈ চাই লব লাগিব, —সি মনতে ভাবে ।

—উঠ । যাবি নে ইয়াতে বহি থাকিবি ? —বিজ্‌লীয়ে কয় ।

ভাক্‌কুৱে চকুমেলি থিৰ দৃষ্টিৰে তাইলৈ চায় । এখন্তেক সি নিমিষ নেপেলোৱাকৈ তাইৰ ফালে চাই থাকে । বিজ্‌লী হয় জানো, নে আন কোনোবা ?

—কি হৈছে তোৰ ? —তাই আকৌ সোধে, —ধৰিব লাগিব নে নিজে উঠিব পাৰিবি ? টেকেলিটো বাগৰি আছে । পাৰ যদি উঠ ।

ভাক্‌কৰে উঠি চাৰিওফালে চায় —বাকীবোৰ ক'লৈ গ'ল ?

যাবিনে মই যামগৈ ? —তাই কয় । এতিয়া ৰাতি হৈ আহিল, মানুহ ঘৰলৈ নগৈ —ইয়াত—পথাৰত পৰি থাকিব নেকি ?

বিষ্ণী কামজাৰি চাহাবৰ বঙলা পায়মানে আকৌ বৰষুণ আৰম্ভ হ'ল । টোপাল-টোপাল বৰষুণ । তাইৰ মূৰৰ চুলিখিনি আৰু গাৰ কাপোৰ অলপ অলপ তিতি গ'ল ।

ৰাতি হোৱা নাই যদিও ক্ৰমে এন্ধাৰ হৈ আহিছিল । বঙলাৰপৰা তাইৰ ঘৰলৈ দহমিনিটৰ বাট, কলঘৰৰ নিচেই ওচৰতে । সেইখিনি বাট যোৱাৰ বাবে তাইৰ চিন্তা নাই । বৰষুণ জোৰকৈ দিলেও তাই ঘৰ পোৱাত একো কষ্ট নহয় ।

বিষ্ণী, বাবুৰ্চীখানাৰ ওচৰলৈ গৈ ইফালে-সিফালে চায় । কিন্তু ৰামুক ক'তো দেখা নাপায় । আনদিনাখন সি বাবুৰ্চীখানাৰ পিৰালিতে বহি থাকে । তাই সেইখিনিতে তাক নেদেখে আৰু বঙলাটো তেনেই নিজম যেন লাগে তাইৰ ।

তেনেতে মেকেন্‌জি ওলাই আহে । তেওঁ কয়, —বিষ্ণী, ইয়ালৈ আহ । বৰষুণ দি আছে তিতিবি ।

—বাবা ক'ত চাহাব ? —তাই সোধে ।

—ইয়ালৈ আহ, বাৰাণ্ডালৈ । —তেওঁ কয় । ইয়াৰপৰা চিঞৰি হাল্লা কৰি থাকিব নোৱাৰোঁ ।

তাই আহি বাৰাণ্ডাত থিয় দি কয়, —চালাম চাহাব । বাবা ক'ত আছে ?

মেকেন্‌জি তাইৰ ওচৰলৈ গৈ কয়, —ৰামুৰ গা অতি বেয়া । মোৰ বেয়াৰাটো লগত দি মই তাক অলপ আগতে ঘৰলৈ পঠিয়াই দিছোঁ ।

বিষ্ণী বাৰাণ্ডাৰপৰা ন্যমি আহিবলৈ ধৰোঁতেই মেকেন্‌জি আগভেটা দি ধৰি তাইক কলে, —বৰষুণ দি আছে । কেনেকৈ যাবি ? ভিতৰত গৈ বহ । বেয়াৰা ঘূৰি আহিলে তাৰ লগত তই যাবি । যা, ভিতৰত গৈ বহ । যা, বিষ্ণী ।

বিষ্ণীয়ে লৰচৰ নকৰে । এক মুহূৰ্ত থিয় হৈ থাকি, তাই কয় —মই যাম । বৰষুণত তিতিলে মোৰ একো নহয় ।

কাষৰ কোঠাটোৰ দুৱাৰখন খোলা আছিল । মেকেন্‌জিয়ে তাইৰ পিঠিত ধৰি গৰ্তা মাৰি তাইক কোঠাটোৰ ভিতৰলৈ ঠেলামাৰি সুমুৱাই দিলে । তাই মজিয়াতে বাগৰি পৰিল । মেকেন্‌জিয়ে ততালিকে কোঠাৰ ভিতৰত সোমাই দুৱাৰখন বন্ধ কৰি দিলে ।

বিষ্ণী চাট্‌কৰে থিয় হ'ল । তাই চিঞৰিলে, টেঁটুফালি তাই চিঞৰিলে । কিন্তু মেকেন্‌জিয়ে ভ্ৰূক্ষেপ নকৰিলে । তেওঁ তাইক জোৰ কৰি বিছনাত বগৰাই দিলে ।

মেকেন্‌জিৰ গাৰ ইমান বল যে অনায়াসে বিষ্‌ণীৰ দৰে ছোৱালীক এখন হাতেৰে দাঙি লব পাৰে । বিষ্‌ণী সম্পূৰ্ণ অসহায় হৈ পৰে । তাই টেবুলৰ ওপৰত কেইবাটাও বটল দেখা পায় । তাৰে বটল এটা আনিবলৈ তাই জাঁপ মাৰে । সেই মুহূৰ্ততে মেকেন্‌জিয়ে তাইৰ শাৰীখনত ধৰি পেলায় । শাৰীখনৰ আধাখিনি চিৰি তেওঁৰ হাতত ৰৈ যায় । তথাপি বিষ্‌ণীয়ে বটল এটা আনি গাৰ বলেৰে মেকেন্‌জিৰ মূৰলৈ মাৰি পঠিয়ায় । মেকেন্‌জিয়ে জাঁপ মাৰি আঁতৰ হয় । বটলটো বেৰত পৰি ভাঙি চূৰমাৰ হৈ যায়, আৰু এটুকুৰা কাঁচ ছিটিকি আহি তেওঁৰ হাতত পৰে । হাতখনৰপৰা তেজ ওলায় । মেকেন্‌জি এটা হিংস্ৰ জন্তুৰ দৰে হৈ উঠে । তাইৰ ওচৰলৈ খেদি যাওঁতে তাই আৰু এটা বটল মেকেন্‌জিৰ গালৈ দলিয়ায় । কিন্তু তেওঁ হালি তলমূৰ কৰি দিয়ে আৰু বটলটো ভাঙি গৈ বিষ্‌ণীৰ গাতে পৰে । তাইৰ হাতৰ বাউসী আৰু ভৰিৰপৰা তেজ ওলাবলৈ ধৰে । মেকেন্‌জিয়ে তাইক আকৌ সাবটি ধৰি তাইৰ ব্লাউজটো ফালি পেলায় । সেই সুযোগতে বিষ্‌ণীয়ে তেওঁৰ বাউসীত কামুৰি ধৰে । মেকেন্‌জিৰ বাউসীৰপৰা তেজ ওলাবলৈ ধৰে, কিন্তু বিষ্‌ণীয়ে কামোৰ এৰি নিদিয়ে । মেকেন্‌জিয়ে জোৰ কৰি হাতখন এৰুৱাই আনি বিষ্‌ণীৰ দুয়ো গালে দুটা চৰ মাৰে । বিষ্‌ণী অজ্ঞান হৈ যায় ।

দুই

নমান বজাত তেজেৰে ৰাঙলী হৈ বিষ্‌ণী আহি ঘৰ সোমাল । ঠেলি, গতিয়াই, দাঙি তাইক আধাচেতন অৱস্থাত কলঘৰৰ ওচৰত কোনোবাই থৈ গৈছিল । আধা ঘণ্টামান কাল তাই ৰাস্তাৰ ওপৰত পৰি থকাৰ পিছত তাইৰ গালৈ তত আহিছিল । তাইৰ হাতে-ভৰিয়ে তেজ, আৰু যিখিনি সামান্য কাপোৰ তাইৰ গাত আছিল সেইখিনিতো তেজৰ দাগ । তাইৰ নিজৰে গাৰ তেজ আৰু মেকেন্‌জিৰ গাৰ তেজ ।

ৰামুৱে মাটিত দীঘল দি পৰি আছিল । বিষ্‌ণী ঘৰত সোমোৱা মাত্ৰকে সি চকু মেলি চালে । তাইৰ অৱস্থা দেখি সি উঠি বহিবলৈ চেষ্টা কৰিলে, কিন্তু নোৱাৰিলে ।

চিঞৰিবলৈ চেষ্টা কৰিলে, কিন্তু মুখেৰে মাত নোলাল, কেৱল গোঙনিৰ দৰে শব্দ এটা বাহিৰ হ'ল ।

এসময়ত হাস্পাতালত কাম কৰা বিষ্ণীয়ে ততালিকে বুজি পালে যে ৰামুৱে মদ খাই তেনেকৈ পৰি থকা নাই, তাৰ আন কিবা এটা হৈছে । তাই নিজৰ দুখ-কষ্ট পাহৰি, বাহিৰলৈ গৈ গাটো পৰিষ্কাৰ কৰি ললে, আৰু আন কাপোৰ পিন্ধিলে । তাৰ পিছত তাই ৰামুৰ ওচৰতে জুই একুৰা জ্বলালে আৰু তাৰ ওচৰতে বহি তাৰ বুকুৱে-পিঠিয়ে গৰম কাপোৰেদি সেক দিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে । ৰামুৰ ভৰি দুখন তেনেই চেঁচা, উশাহবোৰ ঘন আৰু চকু দুটা মুদখোৱা । কেবাবাৰো দীঘলকৈ উশাহ টানি সি মাজতে খন্তেকৰ বাবে উশাহ নলয় । তাৰ পিছত আকৌ ধীৰে ধীৰে উশাহ লবলৈ আৰম্ভ কৰে ।

ঘৰত যিখিনি কাপোৰ-কানি আছিল, সেইখিনিৰে তাই ৰামুৰ গাটো ঢাকি দিয়ে, আৰু জুইকুৰাত কাপোৰ গৰম কৰি তাৰ হাত আৰু ভৰিত সেক দিয়ে । মাজে মাজে তাই মাতে —বাবা । হেই বাবা । তই নামাত কিয় ?

ৰামুৰ চকু মেল নাখায়, সি নামাতে ।

বিষ্ণীয়ে তাৰ বুকুত হাত দি চায় । তাই অনুভৱ কৰে বুকুখনে এবাৰ টিপ টিপ কৰে, আকৌ বন্ধ হৈ যায় । তাই জানে তাই তাইৰ বাপেকৰ অৱস্থা ভালদৰে চাব নাজানে । তুল্‌সীক মাতি আনিবপৰা হলে ! তুল্‌সীৰ ঘৰ একেটা লাইনতে, তথাপি কিছু দূৰ । কলঘৰ বন্ধ হৈ গৈছে, নহলে তুল্‌সীক তাতেই পোৱা গ'লহেঁতেন । আন কোনো ওচৰত নাই । জনা মানুহ ওচৰত নাই । বিশ্‌নাথ, ৰাস্‌দেওহঁতৰ লাইন বেলেগ আৰু দূৰত । ভোলাৰ ঘৰো দূৰ, আৰু ভোলাই আজি-কালি ৰাতি হলে ওলাব নোৱাৰে । সি চকুৰে নমনে ।

তাই আকৌ এবাৰ মাতে, —উঠ না বাবা, এবাৰ চকু মেলি চা । চকু মেলি চাইছিলি দেখোন । মই ঘৰত সোমোৱাৰ লগে লগে তই চকু মেলিছিলি, মোক দেখিছিলি, দেখি উঠিবলৈ চেষ্টা কৰিছিলি । এতিয়া কিয় চকু নেমেল ? কিয় উঠিবলৈ চেষ্টা নকৰ ? ভয় খাই গ'লি বাবা ?

হেই বাবা ! তই ভয়তে তত হেৰুৱালি ? মোৰ গাৰ তেজ দেখি ভয় খালি, নে কাপোৰ নোহোৱা গাটোৰ অৱস্থা দেখি ভয় খালি ? মই দেখোন ভয় খোৱাৰ সময়কে নাপালোঁ । মই ঘৰত সোমাই তোক মোৰ দুখৰ কথা কম বুলি ভাবিছিলোঁ, তাৰো সময় নাপালোঁ ।

বিষ্ণীয়ে তাৰ মুখলৈ চাই দেখিলে যে সি চকু মেলিছে, —ওঁঠ দুটা লৰাইছে ।

—উঠিছ ? নহয় বাবা ? উঠ । বহুত কথা তোক কব লগা আছে । ৰৰ্বি তোৰ মূৰটো মই ভালকৈ লওঁ ।

বিষ্ণীয়ে ৰামুৰ মূৰটো তাইৰ কোলাত লয় । কোলাত লৈ তাৰ মূৰৰ চুলিখিনি পিটিকি দিয়ে । তাই কয়, —এতিয়া ক বাবা, কি কব খুজিছিলি ক । মোৰ কথাবোৰ পিছত কম । বহুত কথা, বহুত দুখৰ কথা, বুকু ভাঙি যোৱা কথা । সেইবোৰ কথা পিছত । আগেয়ে তই ক । তোৰ কি হৈছে বাবা ?

ৰামুৱে তাইৰ ফালে চাই থাকে । সি কিবা যেন কবলৈ বিচাৰে, ওঁঠ দুটা সামান্য লৰে । কিন্তু কোনো মাত নোলায় । মাত্র ডিঙিৰপৰা আচহুৱা আৱাজ এটা ওলাই আহে ।

বিষ্ণীয়ে আকৌ তাৰ মুখলৈ চায় । তাৰ চকুহাল মেলখাই আছে, কিন্তু সি নিমিষ নেপেলায়, মণি দুটা থিৰ হৈ গৈছে । বিষ্ণীক সি আৰু দেখা নাপায়, কাৰণ তাৰ চকুৰ পোহৰ শেষ হৈ গৈছে । আৰু উশাহো নলয় ।

বিষ্ণীয়ে চিঞৰি চিঞৰি কান্দে ।

বিষ্ণীয়ে আৰু কান্দে—। উচুপি উচুপি কান্দে, ঢাকুৰি ঢাকুৰি কান্দে ।

ওচৰতে থকা দুই- এজন মানুহ সাৰপাই উঠে । সিহঁতে চাকি, জোৰ লৈ বিষ্ণীহঁতৰ ঘৰৰ ফালে আগবাঢ়ে । এজন-দুজনকৈ সিহঁতৰ মানুহবিলাকে গম পায় যে ৰামুৰ মৃত্যু হৈছে । দুহ-এজনীকৈ মাইকী মানুহ আহে । লাহে লাহে কথাটো লাইনত ইটো মূৰৰপৰা সিটো মূৰলৈ প্রচাৰ হৈ যায় । দুই-এজনকৈ আহোঁতে লাইনৰ মানুহে বিষ্ণীহঁতৰ ঘৰ-চোতাল ভৰি পৰে । চাকি-লেমৰ পোহৰ, জোৰৰ পোহৰ বহু দূৰলৈ বিয়পি যায় । মানুহৰ কান্দোন আৰু কোঢ়ালৰ শব্দ বহু দূৰৰপৰা শুনা যায় । দোকান-পোহাৰ কেইখনতো ৰাতিৰ ভিতৰতে ৰামুৰ মৃত্যুৰ খবৰ প্রচাৰ হয় । দোকান বন্ধ থকা সত্ত্বেও মহাবীৰেও খবৰটো শুনে ।

চিঞৰ-বাখৰত লাইনৰ সিমূৰে তুল্‌সীহঁতৰ টোপনি ভাগি যায় । তুল্‌সী আৰু কালোন্দী দুয়ো ততাতৈয়াকৈ ইটো মূৰলৈ লৰি আহে । কালোন্দীহঁতে আটায়ে ধৰি-মেলি বিষ্ণীক আনটো ঘৰলৈ লৈ যায় । মাইকী মানুহ আটাইবোৰে তাইক সান্ত্বনা দি তাইৰ দুখ পাতলাবলৈ চেষ্টা কৰে ।

লাইনৰ আটাইবোৰ মানুহে জানিছিল যে আজি কিছুদিন ধৰি ৰামুৰ গা অতি বেয়া । ইয়াৰ পূৰ্বেও সি দুদিন বেহুচ হৈ গৈছিল । ৰামুৱে কোনোদিন নিচাপানী খাই বলিয়া নহয়, গাৰ ততো নেহেৰুৱায় । আচলতে সি কোনোদিনে এঢোক দুঢোকৰ বেছি ফটিকা নাখায় । ফটিকা খাই বেহুচ হোৱাৰ কথা নুঠে । তাৰ কিবা অসুখ, অসুখৰ বাবে তাৰ তত নাইকিয়া হয় । কিন্তু সিদিনাখন কি হ'ল তাৰ ? তুল্‌সীহঁতে আটায়ে দেখিছে সি হাতত লাঠী এডাল লৈ ৰাতিপুৱা কামলৈ গৈছে । যাওঁতে কলঘৰৰ সন্মুখতে

মাঘোহঁতৰ লগত কিবা কথাও পাতি গৈছে । কামৰপৰা সি কেতিয়া ঘূৰি আহিল, কোনেও কব নোৱাৰে । যদি তাৰ কিবা বেছি অসুখ কৰিছিল, বিষ্ণীয়ে ওচৰ-পাঁজৰৰ মানুহক কিয় এটা শব্দও নকলে, সিহঁতে বুজি নাপায় ।

সিহঁতৰ মাজৰপৰা কোনোবা দুজনে গৈ ভোলাক খবৰ দিলে । গজানন আগতেই ঢুকাইছে । তিকে ৰূপহীজানত সবাতোকৈ বয়সিয়াল মানুহ আছিলগৈ দুজন — ভোলা আৰু ৰামু । ৰামু গ'ল, —ভোলাক নজনালে কেনেকৈ হব ? জনাবই লাগিব ।

ভোলা আৰু ৰামু ! দুয়ো যেন পিঠি পাতি দি, চাহপাতৰ বাকচ কঢ়িওৱাৰ দৰে এটা যুগ কঢ়িয়াই আনি আছিল । দুয়োখন পিঠিৰ ওপৰত একেটা বাকচ, একেটা যুগ । দুয়ো সমানে সমানে খোজ কাঢ়ে, সমানে কুঁজা হয়, সমানে দীঘলকৈ শ্ৰান্তিৰ উশাহ লয়, বাকচটো পৰি নাযায়; দুখন পিঠিৰ ওপৰত একেটা বাকচ লৰচৰ নকৰাকৈ থিৰ ধীৰভাৱে গৈ থাকে । সমানকৈ কাটি থোৱা চাহ গছ এডৰাৰ দৰে সমান দুখন পিঠিৰ ওপৰত, সিহঁত দুয়োৰে অজ্ঞাতসাৰে এটা যুগ লাহে লাহে পুষ্ট হৈ গৈ থাকে ।

এখন পিঠিৰ ৰাজহাড় আজি ভাঙি গ'ল, বাকচটোৰ সম্পূৰ্ণ ওজন ভোলাৰ পিঠিৰ ওপৰত পৰিল । হয়তো তাৰ পিঠিও ভাঙি পৰিব ।

শেষ নিশাৰ ফালে, বিষ্ণীৰ দুৰ্দশাৰ কথা কালোন্দীয়ে গম পালে, দুগ্‌গাই গম পালে, আন দুই-এজনী মাইকীয়ে গম পালে । লাহে লাহে বাহিৰত বৈ থকা কোনোবা এজন মতাৰ কাণত কথাটো পৰিলগৈ । তাৰপৰা আন এজনে শুনিলে । আৰু এজনে । লাহে লাহে বহুতে শুনিলে, তুল্‌সীয়ে শুনিলে । মানুহখিনিৰ মুখৰ মাত নোহোৱা হ'ল । খঙত, দুখত আৰু লাজত মানুহবিলাকৰ মৃত্যুৰ শোক আঁতৰি গ'ল । মানুহখিনি স্তব্ধ হৈ গ'ল । লাহে লাহে ৰাতি পুৱাই আহিল ।

কালোন্দীহঁতে তেজেৰে ৰাঙলী হৈ থকা বিষ্ণীৰ কাপোৰখিনি দেখিলে । সিহঁতৰ মুখৰপৰা মতা মানুহবিলাকে শুনিলে । মতা-মাইকী আটাইবিলাকে অনুভৱ কৰিলে সেয়া তেজ সিহঁতৰ আটাইৰে তেজ, অত্যাচাৰ-উৎপীড়ন কেৱল বিষ্ণীৰ ওপৰতে হোৱা নাই, হৈছে সিহঁত আটাইবোৰৰ ওপৰতে ।

সিহঁতে অনুভৱ কৰে, কিন্তু কোনো আলোচনা নকৰে । সিহঁতে আঘাত পায়, কিন্তু উত্তেজিত হৈ চিঞৰ-বাখৰ নকৰে । সিহঁতে কান্দে, কিন্তু কাৰো চকুৰ পানী নোলায় । ধাৰাসাৰ বৰষুণত তিতি গছপাতৰ মাজত আশ্ৰয় লোৱা চৰাইৰ দৰে, সিহঁত নিস্তব্ধ হৈ থাকে ।

ভোলাই চকুপানী টোকে । খন্তেক পিছতে সি হাঁউ হাঁউকৈ কান্দে । তাৰ পিছত সি সংযত হয় । সি এবাৰ উঠি গৈ আনটো ঘৰত বিষ্ণীক এবাৰ চাই আহে । ভোলায়ো কথাবোৰ শুনিছে । শুনিছে বাবেই সি গৈ বিষ্ণীক এবাৰ কথা কৈ সান্ত্বনাও দিব

নোৱাৰিলে । এবাৰ আইৰ মূৰত হাতখন থৈ সি ওলাই আহে । ধীৰে ধীৰে ভোলাই কয়, —ৰামুৰ সংকাৰ কৰিব লাগে । আৰু পলম কৰিব নোৱাৰি ।

কথাষাৰ কৈ সি অলপ সময় ৰয় । তাৰ কথাৰ উত্তৰত কোনেও একো নকয় । যেন, কোনো মীমাংসা কৰাৰ শক্তি সিহঁতৰ নাইকিয়া হৈ গৈছে । ভোলাই আকৌ কয়, —আৰু পলম কৰিব নোৱাৰি । মোৰ গাত শক্তি নাই । মই মাত্ৰ তহঁতৰ লগে লগে যাম । তহঁত কোন কোন যাবি, ওলা । তুল্‌সী ! তই যাবি নে কি কৰিবি ? তোৰ কলঘৰৰ ডিউটি —

—আজিলৈ কলঘৰৰ ডিউটি শেষ —তুল্‌সীয়ে কয় । ডিউটিৰ কথা বাদ দে, দুঘণ্টাৰ পিছত সংকাৰ কৰিলে কিবা বেয়া হব নেকি ?

—দুঘণ্টা ? কেলেই ? —ভোলাই কয় । কথাষাৰ শুনি তাৰ খুব চিন্তা হয় । ভোলাই জানে যে সংকাৰৰ যোগাৰ কৰি এটাবৰ বাবে তুল্‌সীয়ে দুঘণ্টা সময় বিচৰা নাই । ভোলাৰ চিন্তা হয়, আতংকও হয় । সি আকৌ কয়, —দুঘণ্টা সময় বাট চাব নোৱাৰি । কোনো দৰকাৰো নাই । সংকাৰ কৰোঁতে অযথা পলম কৰিলে ৰামুৰ প্ৰতি অৱজ্ঞা কৰা হব । মই যাম, এতিয়াই যাম । মোৰ লগত আঠ-দহজন মানুহ আহ, যদি আটাইবোৰ আহিব নোৱাৰ । কিন্তু মই কওঁ, অকল তহঁত কিয়, সমগ্ৰ ৰূপহীজান বাগিচাখনেই যাব লাগে । আঠ-দহজন নহয়, হেজাৰ মানুহ । মতা-তিৰোতা আটাইবোৰ, তহঁতে যি কৰ তাকে কৰ ।

তুল্‌সীয়ে কয় —তই যি কৱ, সেয়ে হব । গোটেইখন ৰূপহীজান বাগিচা ৰামুৰ সংকাৰলৈ যাব । তোৰ কথাই ঠিক । হেজাৰ মানুহ যাম, হেজাৰ মানুহ ঘূৰি আহিম । হেজাৰ মানুহে ৰামুৰ সংকাৰ কৰিম, হেজাৰ মানুহে আন সংকাৰৰ বন্দৱস্ত কৰিম । ব'ল ।

—আন সংকাৰ ? —ভোলাই কয়, আজিয়ে আকৌ কি আন সংকাৰৰ কথা উঠে ? তই যদি মনতে কিবা এটা পাঙিছ আমাকো কৈ দে ।

তুল্‌সীয়ে কয়, —তই যদি ভাব যে ৰামুৰ সংকাৰ হোৱাৰ পিছত আৰু আমাৰ কাম নাই, তেনে নাই । পিছে, বাগিচাৰ বাহিৰতো পৃথিৱী আছে । তাতো মানুহ আছে । সেই পৃথিৱীতো মানুহে কাম কৰি খায় । সেইবিলাক মানুহক তয়ো লগ পাইছ, ময়ো লগ পাইছো, আমাৰ আনবোৰ মানুহৰো প্ৰায়ভাগে লগ পাইছে ।

কালোন্দী বাহিৰলৈ আহি তাৰ কথাবোৰ শুনি থাকে । তাইৰ কিবাকৈ ভয় লাগে । বাগিচাত মানুহৰ মৃত্যু আচৰিত কথা একো নহয় । বৰং অতি সাধাৰণ ঘটনা । সেই সন্তাপ নিজৰে অঙহী-বঙহীৰ মনৰপৰা আঁতৰ হৈ যাওঁতে বেছি সময় নালাগে; আনৰতো কথাই নাই । ৰামুৰ মৃত্যুও তেনেকুৱা মৰণ, এটা সাধাৰণ ঘটনা । ৰামুৰ

বয়সো হৈছিল । তাঁৰ মৃত্যুত শোক কৰিবলৈ একো নাছিল । গজানন যেতিয়া মৰিল, তেতিয়া কোনে চকুলো টুকিলে ?

কালোন্দীৰ মনৰ কথাবোৰ মাঘোই কৈ দিয়ে —ৰামুক মই হাজাৰ নমস্কাৰ দিছো । পিছে, বাগিচাৰ আটাইবোৰ মানুহক যে মাতিছ, কামবিলাকৰ কি হব ? বাগিচাৰ কাম বন্ধ হৈ যাব দেখোন । গজাননৰ সৎকাৰ কৰিবলৈ আমি কেইজন মানুহ গৈছিলোঁ ?

খবৰ লবলৈ অহা মানুহবিলাকে মাঘোৰ কথা শলাগে । ভোলা আৰু ৰামু দুয়ো লগ আছিল । সৰুৰেপৰা দুয়ো একেলগে, এখন বাগিচাত ডাঙৰ হৈছে । সেইবুলি ভোলাৰ কথামতে আটাইবিলাক মানুহে কাম-বন খতি কৰি দলবান্ধি থাকিলে হবনে ? এজন-দুজনকৈ মানুহবিলাক আঁতৰি যাবলৈ ধৰে ।

বাগিচাত ৰাতি সোনকালে পুৱায়, কাৰণ বনুৱাসকল ৰাতিপুৱাৰ লগে লগে উঠে । ৰাতিপুৱাৰ আটাইবোৰ কাম শেষ কৰি, দিনটোৰ খোৱা-বোৱা শেষ কৰি, ৰাতিপুৱাৰ ভাগতেই সিহঁতে কামত ধৰে । জিৰাবলৈ সময় নাই । ৰাতিপুৱা অজস্র কাম । পৃথিৱীৰ আন মানুহৰ কথা ভাবিলে সিহঁতৰ পেট নভৰে ।

কোনেও একো উত্তৰ নিদিয়াত মাঘোই আকৌ কয় —আন মানুহৰ কথা তহঁতে কিয় উলিয়াইছ, তাকো মই হলে বুজি নাপালোঁ । আমি কাম কৰিছোঁ, পৃথিৱীৰ আন মানুহেও কাম কৰিছে । পিছে, কি হ'ল ?

ভোলা উঠিল । সি কলে, —কালোন্দী ? তই যদি ঘৰলৈ যাব, দুগ্‌গাক বিষ্ণীৰ লগত থাকিবলৈ কৈ যাবি । মই এবাৰ যাম আৰু আহিম । মাঘো, তই ইয়াতে থাকিবি । তুল্‌সীয়ে কেইজনমানক খবৰ দি আহঁগে । আমি আৰু ইয়াতে বহি থাকি পলম নকৰোঁ ।

—কালোন্দীনো কিয় ঘৰলৈ যাব লাগে ? —মাঘোই সোধে ।

—মাঘো ! —ভোলাই কয় । কোনদিনাখন যে তোৰ বুজ হব, মই ভাবি নাপাওঁ । কালোন্দীৰ ঘৰত ল'ৰা-ছোৱালী নাই নেকি ? মাক-বাপেকক নেদেখি সিহঁতে বা আকৌ কি কৰিছে ।

কালোন্দীৰ আকৌ কেঁচুৱা হ'ল নেকি ? —মাঘোই কয় ।

কোনেও আৰু মাঘোৰ কথাত কাণ নিদিয়ে ।

ন বাজি যোৱাৰ পিছত ফিন্‌লে যোৱা ৰাতিৰ ঘটনাবোৰৰ গম পালে । তেওঁ শংকিত হৈ গ'ল । মেকেন্‌জি কামজাৰিত ওলাই গৈছে । ফিন্‌লেই ভালকৈ জানে যে মেকেন্‌জিয়ে কোনো বনুৱাকে কামত নাপায় । খণ্ডত মেকেন্‌জি বলিয়াৰ দৰে হব । কিন্তু মেকেন্‌জিয়ে নাজানে যে আজি তেওঁৰ দুৰ্দিন । ফিন্‌লেৰ মনত কোনো সন্দেহ

নাথাকে যে আৰু এঘণ্টা দুঘণ্টাৰ পিছত বাগিচাত হাহাকাৰ লাগি উঠিব আৰু মেকেন্‌জিৰ ৰক্ষাৰ পথ নাথাকিব ।

কেইবাজন চৰ্দাৰে আহি কিছুপৰ আগতে ফিন্‌লেৰ আগত ঘটনাবিলাকৰ সম্পূৰ্ণ বিৱৰণ দি গৈছে । মেকেন্‌জিয়ে বিষ্ণীৰ ওপৰত কি অত্যাচাৰ কৰিছে তাকে সিহঁতে ফিন্‌লেৰ আগত বৰ্ণাইছে । ফিন্‌লেৰ খং উঠে । খঙত তেওঁ চাৰিওফালে ঘূৰি ফুৰে । তেওঁৰ ইচ্ছা হয় যেন এতিয়াই তেওঁ মেকেন্‌জিক ধৰি আনি চাবুকেৰে কোবাব । তথাপি তেওঁ ধৈৰ্য ধৰে । বাগিচাখন তেওঁ ধ্বংস হৈ যাবলৈ এৰি দিব নোৱাৰে । যদি কিবাকৈ কিবা অঘটন হয়, তেনে বাগিচাত তোলপাৰ লাগি যাব । পুলিচেৰে বাগান ভৰি যাব, শ শ বনুৱা গ্ৰেপ্তাৰ হব । ইমান পৰিশ্ৰম কৰি গঢ়ি তোলা এখন বাগিচা, সেই বাগিচাৰ অপূৰণ ক্ষতি হব । মেকেন্‌জি মৰক, তেওঁ আনক চিন্তা নকৰে । কিন্তু তেঁওৰ মৰণে বাগিচাৰো মৰণ আনিব, সেই কথা তেওঁ কেতিয়াও সহ্য নকৰে ।

তেওঁ ঘোঁৰা লৈ ওলাল । মেজৰ ওপৰত তেওঁৰ ব্ৰেকফাষ্ট তেনেকৈয়ে পৰি থাকিল । চাঁদিনীঘাটত তেওঁ মেকেন্‌জিক পালে । মেকেন্‌জিয়ে ওচৰৰ জোপোহাবিলাক কোবাই আছিল । মানুহ নাপাই তেওঁ লতা-বনকে কোবাই শেষ কৰিছে । কোবাব পাৰিলেই হ'ল, মূৰৰ তেজ নামি আহিব ।

অযথা বাক্য ব্যয় নকৰি ফিন্‌লে মেকেন্‌জিক মাতি অফিছলৈ লৈ আহে । কিন্তু অফিছত কোনোবা নহয় কোনোবা কেৰাণী, মহৰী আহিয়েই থাকে, তাৰ উপৰি, কথা পাতিলে ওচৰৰ কোঠাৰ মানুহে শুনিব, তৰ্ক-বিতৰ্ক হলে কাণপাতি শুনিব । সেয়া ঠিক নহব । তেওঁ মেকেন্‌জিক বঙলালৈ লৈ গ'ল । মেকেন্‌জিৰ বঙলাত তেওঁলোক দুয়ো মৰা মৰি কৰিলেও দেখোঁতা মানুহ নাথাকিব । ফিন্‌লেই মেকেন্‌জিক কলে,— মেকেন্‌জি, তোমাৰ সময় মাত্ৰ দহ মিনিট । দুই মিনিটৰ ভিতৰত আমাৰ আলোচনা শেষ হব । বাকী আঠ মিনিট সময়ৰ ভিতৰত তুমি চুটকেছটো লৈ জীপত উঠিবা আৰু এই বাগিচাৰপৰা ওলাই যাবা ।

মেকেন্‌জিয়ে কিবা কব খুজিছিল, কিন্তু ফিন্‌লেই বাধা দি কলে, —আগেয়ে শুনা । তৰ্ক নকৰিবা । তোমাৰ কি কি দোষ হৈছে, কি অপৰাধ তুমি কৰিছা, — সেইবোৰ পিছৰ কথা । দহ মিনিটৰ ভিতৰত কোনেও কাকো চাকৰিৰপৰা খেদি উলিয়াই দিব নোৱাৰে । এই কথা মোক সোঁৱৰাই দিয়াৰ চেষ্টা নকৰিবা । মই জানো । তুমিও জানা । কিন্তু মই যিমান ভালকৈ বাগিচাৰ বনুৱাৰ মতি-গতিৰ কথা জানো, তুমি তাৰ আধাও নাজানা । বনুৱাৰ জীয়াৰীৰ ওপৰত তুমি কি অত্যাচাৰ কৰিলা, কিয় কৰিলা, —সেইবোৰ কথাৰ বিচাৰ পিছে পৰেও হৈ থাকিব । কিন্তু আৰু পাঁচ মিনিটৰ ভিতৰত তুমি ইয়াৰপৰা ওলাই জীপখন লৈ গুচি যোৱা । ইয়াৰপৰা অন্ততঃ কুৰি মাইল

দূৰত, তোমাৰ জনা-শুনা কোনো এখন বাগিচাত তুমি জীপখন থৈ তাৰ পাছৰ ব্যৱস্থা কৰিবা । অন্যথা নকৰিবা, যোৱা ।

—ফিন্‌লে, তোমাৰ মগজু বেয়া হৈছে, —মেকেন্‌জিয়ে কয় । বলিয়াৰ দৰে তুমি যিহকে পোৱা তাকে কৈ আছা । তুমি অত্যন্ত ভীৰু মানুহ । সেইবাবে এইবোৰ বলকিছা ? মোৰ কাৰণে তুমি চিন্তা কৰিব নালাগে । নিজকে বচাই ৰখাৰ বাবে মই তোমাৰ সাহায্য নিবিচাৰোঁ । তুমি তোমাৰ কাম কৰাগৈ ।

ফিন্‌লেই কয়, —তুমি মূৰ্খামি নকৰিবা মেকেন্‌জি । মই তোমাৰ নিৰাপত্তাৰ কথা তিমান ভবা নাই । বনুৱাই তোমাক কোবাই মাৰি পেলালে মই ভাবিম যে তুমি তোমাৰ ন্যায্য প্ৰতিদান পালা । কিন্তু তোমাৰ মৰা শটো লৈ মই বিপদত পৰিব নোখোজোঁ, এই বাগিচাখন ধ্বংস হৈ যোৱাটো নিবিচাৰোঁ । আকৌ কৈছোঁ —তুমি মূৰ্খামি নকৰিবা । এই মুহূৰ্ততে তুমি ওলাই ইয়াৰপৰা গুচি যোৱা । কাৰণ এতিয়াই শ শ মানুহে তোমাক বেঢ়ি ধৰিবহি । বেঢ়ি ধৰি নিৰ্মমভাৱে তোমাক মাৰি পেলাব । তুমি নিজে তোমাক বচাব নোৱাৰিবা । আন কোনেও তোমাক বচাব নোৱাৰে । যোৱা তোমাৰ চাৰ্ট-পেন্টকেইটা বাকচত সুমুৱাই লোৱা । মই জীপখনত পেট্ৰল ঢালি দিম, এশ মাইল তুমি অনায়াসে যাব পাৰিবা । এয়া টকা এশ । তোমাৰ টকা নাই যদি এয়া তোমাৰ বাটৰ খৰচ । মই ইঞ্জিন চলাই ৰাখিম । তুমি তুৰন্তে আহা ।

—তোমাৰ যে কি হৈছে ফিন্‌লে, —মেকেন্‌জিয়ে কয় । বাৰু ধৰি ললোঁ বনুৱাই আহি ঘেৰি ধৰিব । মোৰ বন্দুক নাই ? তোমাৰ বন্দুক নাই ?

—তুমি সঁচাকৈ কি মূৰ্খ মেকেন্‌জি ! —ফিন্‌লেই কয় । গুলী কৰি কিমানজন মানুহ মাৰিবা ? আত্মৰক্ষাৰ বাবে তুমি কিমানজনক হত্যা কৰিবা ? তাৰ পিছতো তুমি জীয়াই থাকিবলৈ আশা কৰিবা ? শুনা মেকেন্‌জি, তোমাক এমূৰৰপৰা কাটিব । তোমাৰ জিভা কাটিব, চকু উলিয়াই দিব, এটা এটাকৈ হাতৰ আঙুলি কাটিব ।

—মই নাযাওঁ ফিন্‌লে —মেকেন্‌জিয়ে কয় । আজি তুমি প্ৰকৃতিস্থ নোহোৱা । তোমাৰ কিবা এটা হৈছে । নহলে তুমি উদ্‌ভ্ৰান্ত নহলাহেঁতেন । তোমাক মই কৈ দিছোঁ, তুমি তোমাৰ কামলৈ যোৱাগৈ । মই মোৰ কাম কৰিম । মোৰ যিয়েই নহওক লাগে, বনুৱাৰ ভয়ত মই কাপুৰুষৰ দৰে পলাই নাযাওঁ । কিয় ? ইমানেই যদি তোমাৰ ভয়, তুমি পুলিচক খবৰ নিদিলা কিয় ?

—পুলিচ ? —ফিন্‌লেই কয় । পুলিচক খবৰ দিলে পুলিচ কেতিয়ালৈ আহি বাগিচা পাব তুলি জানানে ? মানুহ যদি মৰি যায়, তেতিয়া পুলিচ সোনকালে আহিব । সোনকালে মানে, ধৰা প্ৰায় বাৰ ঘণ্টাৰ ভিতৰত । তেওঁলোকেও সাজু হৈ আহিব

লাগিব । খবৰ দিয়া, সাজু হোৱা, আহি ঠাইখিনি পোৱা, —কমেও বাৰ ঘণ্টা । আৰু যেতিয়ালৈ কোনো মানুহ মৰামৰি হোৱা নাই, তেতিয়ালৈ এইবিলাক বাগিচাৰ নিজৰ সমস্যা । বাগিচাৰ বনুৱাৰ সমস্যা পুলিচে আহি সমাধান কৰি দি নাযায় ।

—আৰু তুমি কৈছা তুমি কাপুৰুষ নোহোৱা । তোমাৰ লাজ নালাগিল ক'বলৈ ? বনুৱাৰ ছোৱালী এজনী আনি তুমি তাইৰ ওপৰত অত্যাচাৰ কৰিলা, —সেয়া বীৰত্বৰ কথা ? তোমাৰ গাত থুই পেলাই দিবলৈ মন যায় । মোৰ মন যায় যেন এতিয়াই তোমাক গুলীয়াই মাৰি পেলাই। কিন্তু মোৰ বাগিচাখন ! বাগিচাখন মই ধ্বংস হৈ যাবলৈ দিব নোৱাৰোঁ । মই গাড়ীত পেট্ৰল ভৰাবলৈ আহিলোঁ মেকেন্‌জি । তুমি তুৰন্তে ওলাই আহা । বীৰত্বৰ কথা পিছত ভাবিবা, এতিয়া ওলাই আহা ।

ফিন্‌লে বাৰাণ্ডা পায়গৈ । বাৰাণ্ডাৰপৰা খটখটীয়েদি তেওঁ তললৈ নামি যায় । ঘাঁহনিৰ ওপৰত থিয় দি ফিন্‌লেই ওপৰলৈ চাই দেখে মেকেন্‌জি তেতিয়াও আগৰ ঠাইতে থিয় দি আছে । তেওঁ আৰু অপেক্ষা নকৰে । গেৰেজটো খুলি জেৰিকেনটোৰ আটাইখিনি পেট্ৰল জীপত ভৰাই দিয়ে । তাৰ পিছত তেওঁ ইঞ্জিনটো চলাই দিয়ে ।

মেকেন্‌জি তেওঁৰ কোঠালৈ সোমাই যায় । চাকৰ-নাকৰে পৰিষ্কাৰ কৰাৰ সময়ত যাতে ভগা কাঁচ আৰু তেজ দেখা নাপায়, সেইবাবে তেওঁ কোঠাটো বন্ধ কৰি থৈ দিছিল । কোঠাটো খুলি দিয়া মাত্ৰকে তেওঁৰ প্ৰথমতে চকুত পৰিল এটুকুৰা শাৰী । বিষ্ণীৰ শাৰীখন তেঁও আঁজুৰি চিৰি পেলাইছিল ! টুকুৰাটো তাতেই পৰি আছে । ভগা বটলৰ কাঁচবোৰ গোটেইটো কোঠাতে সিঁচৰতি হৈ পৰি আছে। তেজ লাগি থকা তেওঁৰ চাৰ্টটো বিছনাৰ ওপৰতে পৰি আছে । বিছনাৰ চাদৰ, গাৰু, কম্বল, ক'ত কি পৰি আছে ঠিকনা নাই । গোটেইটো বন্ধ হৈ থকা কোঠাত মদৰ গন্ধ । বিষ্ণীক ৰাস্তাৰ ওপৰত পেলাই থৈ অহাৰ পিছত তেওঁ কেৱল মদকে খাই আছিল, যেতিয়ালৈকে তেওঁৰ গাত চেতনা আছিল ।

ইয়াৰ পিছত ? ইয়াৰ পিছত তেওঁ ক'লৈ যাব তেওঁ ভাবে । কুৰি মাইল দূৰলৈ ? ত্ৰিশ মাইল, পঞ্চাশ মাইল দূৰলৈ ? এশ মাইল ? কোনে নাজানিব যে মেকেন্‌জি পলাইছে ? কোন বন্ধুৰ ঘৰত গৈ তেওঁ থাকিব ? কিমান দিন থাকিব ? আৰু বিলাতত ? বিলাতত তেওঁৰ পৰিয়ালে ইয়াৰ ঘটনাবোৰ জানোতে কিমান দিন লাগিব ? কলিকতাৰ অফিছে তেওঁক মৰম কৰি কিয় কথাবোৰ লুকুৱাই ৰাখিব ?

ইয়াত, ৰূপহীজানতে, থকাৰ বাহিৰে তেওঁৰ আন উপায় নাই । ফিন্‌লেৰ কথা ঠিক যে পুলিচৰ সাহায্য আহে মানে ইয়াৰ কাম শেষ হৈ যাব । কোনো পুলিচে আহি

তেওঁক ৰক্ষা কৰিব নোৱাৰিব । সেইটো কোঠাৰ কাষৰ সৰু কোঠাটোৰপৰা তেওঁ বন্দুকটো আনে । বন্দুকৰ ভিতৰৰ গুলীবোৰ তেওঁ পৰীক্ষা কৰি চায়, আৰু বন্দুকটো শোৱা কোঠাৰ মেজখনৰ ওপৰত থৈ দিয়ে ।

বাহিৰত জীপ গাড়ীৰ ইঞ্জিনটোৱে কৰ্কশ শব্দ কৰি থাকে । ফিন্‌লেই উপযাচি দিয়া তেওঁৰ পলায়নৰ একমাত্ৰ সম্বল । এনেকুৱা এজন অপৰাধীক পলাই যোৱাৰ সুবিধা কৰি দিয়াৰ বাবে কোম্পানীয়ে ফিন্‌লেক জগৰীয়া কৰিবও পাৰে । ফিন্‌লেই তেওঁক ঘিণ কৰে, তথাপি নিজৰ ক্ষতি কৰিও তেওঁ মেকেন্‌জিক সহায় কৰিবলৈ ওলাইছে । এৰা, ফিন্‌লে বাহিৰত কঠোৰ হলেও, দয়ালু । আৰু তেওঁৰ, — মেকেন্‌জিৰ নিজৰ, কিজানি দয়ামায়াৰ লগত কোনো সম্বন্ধ নাই ।

তেওঁ আৰু এবাৰ বন্দুকটো হাতত লয় । বনুৱাৰ হাতত বন্দুক নাই । সিহঁতৰ দা আছে, লাঠী আছে, ধনু-কাঁড় আছে । গুলীয়াই পাঁচজন মানুহ মাৰি পেলোৱাটো সহজ কথা । কিন্তু তাৰ পিছত ? তাৰ পিছত তীৰবেগে তেওঁ জীপ চলাব পাৰিব । খোজ কাঢ়ি যোৱা মানুহে জীপৰ বেগৰ লগত কি কৰিব ! জীপৰ সম্মুখত কেইজন মানুহ থিয় হব ? কেইজনে চলন্ত গাড়ীক ভেটা দিবলৈ চেষ্টা কৰিব ? বন্দুকটো থৈ, তেওঁ এনেয়ে কোঠাটোৰ চাৰিওফালে চায় । বেৰত দুখন ছবি আঁৰি থোৱা আছে । এখনত আছে চীনদেশৰ বৰফে ঢাকি থকা কোনোবা এখন চহৰ । আনখন আচলতে এখন মেপ, —ৰূপহীজান বাগিচাৰ মেপ । বেৰৰ ওচৰত থকা সৰু এখন ৰেকৰ ওপৰত এটা ফুলদানি আৰু তলত কেইখনমান কিতাপ । এনেয়ে তেওঁ ৰেকখনৰ ওচৰলৈ গৈ কিতাপ কেইখনলৈ চায় । তেওঁ কোনোদিন চুই নোপোৱা কিতাপবোৰৰ ৰং হালধীয়া হৈ গৈছে । এফালে থকা এখন কিতাপৰ ওপৰত হঠাৎ তেওঁৰ চকু পৰে । কিতাপখন তেওঁ তুলি লয় । এখন বাইবেল । তেওঁৰ মনত পৰে অসমলৈ অহাৰ সময়ত তেওঁৰ মাকে তেওঁৰ হাতত বাইবেলখন তুলি দিছিল ।

বাহিৰত জীপখনে নেৰানেপেৰাকৈ হৰ্ণ বজায় । মেকেন্‌জিয়ে কাণপাতি শুনে । হৰ্ণৰ শব্দৰ উপৰিও তেওঁ যেন আন কিবা শব্দও শুনে, যেন মানুহৰ কোঢ়াল । তেওঁ ফাউণ্টেন পেনটো চাৰ্টৰ পকেটত গুজি লয় । পিছমুহূৰ্ততে আকৌ পেনটো মেজৰ ওপৰত থৈ দিয়ে । এইবাৰ তেওঁ স্পষ্ট শুনিবলৈ পালে দূৰত বহুত মানুহৰ কোঢ়াল । জীপৰ হৰ্ণ বন্ধ হৈ গৈছে । ফিন্‌লেই বুজি পাইছে এতিয়া আৰু হৰ্ণ বজাই বিশেষ লাভ নহব । আৰু হয়তো দুই মিনিট, তাৰ পিছত বনুৱাবিলাক আহি পাব । তথাপি আকৌ এবাৰ হৰ্ণটো বাজি উঠে, ঘনঘনকৈ তিনিবাৰ বাজি আকৌ বন্ধ হয় ।

মেকেন্‌জিয়ে বন্দুকটো হাতত লৈ বাহিৰ ওলাই আহে । এক মুহূৰ্তও পলম নকৰি ফিন্‌লেই গেৰেজৰ ওচৰৰপৰা জীপখন চলাই আনি বঙলাৰ সম্মুখত ৰাখি জাঁপ মাৰি

নামে আৰু বলিয়া মানুহৰ দৰে চিঞৰি মেকেন্‌জিক মাতে । বনুৱাবিলাক দুয়ো ফালৰপৰা আহি আছে । তথাপি জীপৰ বেগ বঢ়াই দি মানুহৰ মাজেদি কোনোমতে মেকেন্‌জি হয়তো ওলাই যাব পাৰে ।

কিন্তু, মেকেন্‌জিয়ে দৌৰমাৰি গৈ জীপত নুঠে । বঙলাৰপৰা সামান্য আঁতৰত থকা ৰাস্তাটোৰ দুয়োমূৰেদি অগণন মানুহ দৌৰি সেইফালে আহি আছে । সিহঁতৰ হাতত চাৰি-পাঁচটামান জোৰ। বাকীবিলাকৰ হাতত দা, যাঠি, লাঠী আৰু কেইজনমানৰ হাতত ধনু-কাঁড় । সম্মুখত যিহকে পায় তাতেই বোধহয় সিহঁতে জুই লগাই দিব ।

মানুহখিনিৰ প্ৰথম দলটো বঙলাটোৰ কম্পাউণ্ডত সোমাই পৰে । হঠাৎ মেকেন্‌জিয়ে বন্দুকটো ফিন্‌লেৰ ফালে টোঁৱাই লয় । মানুহবিলাকে অবাক বিস্ময়ত থমকি ৰয় । ফিন্‌লে নিজে আচৰিত হৈ মেকেন্‌জিৰ ফালে চায় । কিন্তু ভয় কৰক চাৰি তেওঁ মেকেন্‌জিৰ ফালে চাই মিচিকিয়াই হাঁহে । ইতিমধ্যে আৰু এদল মানুহ আহি বঙলাটোৰ ওচৰ পায় । মেকেন্‌জিয়ে মানুহবিলাকৰ মুখলৈ চায় । তেওঁ তুল্‌সী, বাসদেও, মাঘো, বিশ্‌নাথহঁতক চিনি পায় । তাহাঁতৰ মুখবোৰ ক্ৰুৰ, তাত ভয়ৰ কোনো চিন নাই । সিহঁতে লাহে লাহে আগুৱাবলৈ ধৰে । মেকেন্‌জিয়ে ফিন্‌লেলৈ বন্দুক টোঁৱাই আছিল বাবে সিহঁতে খন্তেক থমকি ৰৈছিল ।

মেকেন্‌জিয়ে নলটো ওপৰমুখ কৰি বন্দুকটো গাৰ ওচৰ চপাই আনে । দুয়োখন হাতেৰে বন্দুকটো থিৰভাৱে ধৰি থাকি মেকেন্‌জিয়ে ভৰিৰে ট্ৰিগাৰটো ঠেলি দিয়ে । ফিন্‌লে দৌৰি আহি বাধা পোৱাৰ আগতেই গুৰুম্ কৰি শব্দ হয় । বন্দুকৰ গুলী মেকেন্‌জিৰ ডিঙিৰে সোমাই যায় । তেওঁ বাগৰি পৰে ।

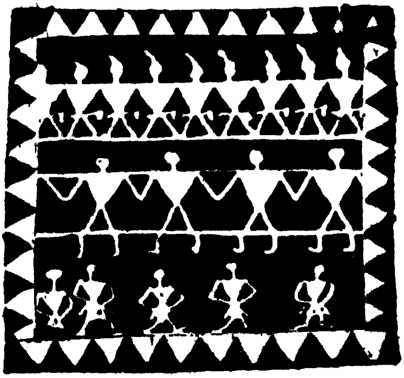

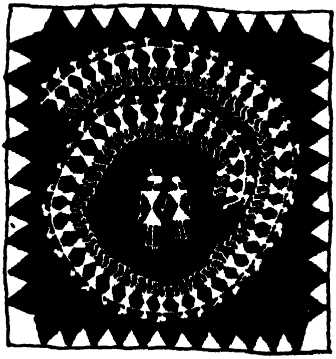

তিনি

এটা সপ্তাহৰ বাবে ৰূপহীজান বাগিচা প্ৰায় বন্ধ হৈ যায়। দিনৰ ভিতৰত কলঘৰৰপৰা কোনো শব্দ নোলায়। আবেলি চাৰিবজাত মেচিন চলাই দিয়ে বিজুলী চাকিবিলাকৰ বাবে। চাহপাত কিছুমান লেৰেলি পৰি আছিল, কলঘৰটো লেতেৰা হৈ আছিল। তুল্‌সীয়ে ঘৰটো পৰিষ্কাৰ কৰাই লয়, আৰু সিঁচৰতি হৈ পৰি থকা পচি যোৱা পাতবোৰ পেলাই দিয়ে। কিছুমান চাহপাত আকৌ মেচিনৰপৰা নি শুকাবলৈ দিয়া হৈছিল। দুই-তিনিদিন কোনেও সেইবিলাকলৈ চোৱা নাছিল। সেই পাতখিনি গুৰি কৰিব লাগে, নহলে সেইবিলাক পাত নষ্ট হৈ যাব। তুল্‌সীয়ে এমুঠি মাৰি থোৱা পাত হাতত লয় আৰু নাকৰ ওচৰলৈ নি শুঙি চায়। তেনেই শুকাই যোৱা পাতবোৰৰপৰা আচল পাতৰ গন্ধ আৰু নোলায়। তথাপি সেইখিনি পাত গুৰি কৰিলে চাহপাত হব, বিকিবপৰা যাব। যিকেইজন মানুহ খুচিমতে কলঘৰত কাম কৰিবলৈ আহিছিল, সিহঁতে আটায়ে মিলি লাহে-ধীৰে সেইখিনি শুকোৱা পাত মেচিনত দি গুৰি কৰি লয়।

পথাৰৰ কাম-কাজতো আঁৰ লাগে। কামজাৰি বাবুৱে নিয়মিতভাৱে চৰ্দাৰসকলৰ হাজিৰা লয়, বনুৱাসকলৰ হাজিৰা লয়। মতা-মাইকী, ল'ৰা-ছোৱালী সকলোৱে পথাৰলৈ যায়, কিছুমানে ন বজাত, কিছুমানে দহ বজাত, কিছুমানে আকৌ বাৰ বজাত। পথাৰত গৈ হাজিৰা দি, কোনোবাই কোৰ এখন হাতত লয়, আন কোনোবাই দাখন হাতত লৈ দুই-এডাল বন-লতা কাটে, কিছুমানে জুম পাতি বিৰী হুপে। মাইকীবিলাকে 'পাহি' বিলাকৰ সম্মুখত থিয় দি হাজিৰা দিয়ে, তাৰ পিছত জুম পাতি কথা পাতে।

বন গুচোৱা পাচিটোৰ ৰচিগছ ভালকৈ বান্ধি লবলৈ চেষ্টা কৰি টিম্‌কীয়ে কয়, —বৰ চাহাব হঠাতে বুঢ়া হৈ গ'ল। তিনিদিনৰ ভিতৰত মানুহ এনেকৈ বুঢ়া হৈ যাব পাৰে, মই আগতে দেখা নাই।

—বুঢ়া? —কালোন্দীয়ে কয়, —তেওঁ যে জীয়াই আছে সিও কম কথা নহয়! দিনে-ৰাতি কেৱল পুলিচ আৰু পুলিচ। ইফালে কলিকতাৰপৰা বা আকৌ কিমানজন

আহি পায় । সিফালে আকৌ শটো লৈ নানা ৰকমৰ পৰীক্ষা । তদুপৰি বাগিচা । বাগিচাৰ কামতো ধৰিবলৈ গ'লে বন্ধ হৈ গৈছে । বাসুদেওৰ হলে ধৈৰ্য আছে দেই । সিদিনাখন হাতৰ জোৰডাল মাটিত পেলাই দি, —সিযে বৰ-চাহাবৰ ওচৰলৈ গ'ল, তেতিয়াৰেপৰা সি তেওঁৰ লগে লগে আছে । সি নথকা হলে কিজানি তেওঁৰ খোৱা-লোৱা বন্ধ হ'লহেঁতেন ।

আৰু দুজনী মাইকী সিহঁতৰ ওচৰতে বহে । বিজ্‌লী আহি সিহঁতৰ ওচৰতে থিয় দি থাকে । বিজ্‌লীয়ে কয় —তাকেইতো ভাবিছিলোঁ যে টিম্‌কী খীণাই গৈছে কিয় ? তিনি দিনৰ ভিতৰতে তায়ো হলে ভালেখিনি খীণাইছে । মত্ৰ ঘৰত নাথাকে, তাইনো অকলে কিমান কাম কৰিব ? ল'ৰা-ছোৱালীকে চাব নে, পানী আনিব, ভাত ৰান্ধিব ? নে বাগিচাৰে কাম কৰিব ? মতাৰ লগতে তয়ো দেখোন বৰ-বঙলালৈ যাব পাৰ টিম্‌কী ।

টিম্‌কী কালোন্দী কোনেও নামাতে । ওচৰতে বহি থকা মাইকী এজনীয়ে কয়, —তোৰ মতাৰ লগত তই গৈছিলি নেকি কামজাৰি চাহাবৰ বঙলালৈ ?

—গৈছিলোঁতো । —বিজ্‌লীয়ে উত্তৰ দিয়ে । সি যায়, লগতে ময়ো যাওঁ । মই অকলে ঘৰত কিয় বহি থাকিম ? আৰু মতাই ঘৰৰ কাম কি জানে ? মই কাম কৰি দিলে কামজাৰি চাহাবে ভালহে পাইছিল ।

আন এজনীয়ে কয়, —এজনৰ কাম দুজনে কৰিছিল । দ'হা এজনৰ পাইছিলি নে দুজনৰ ?

—সেইটো নো আৰু সুধিব লগা কথানে ? —আগৰজনীয়ে কয় । —বিজ্‌লীৰ ফুলাম শাৰীবোৰ দেখিলেই গম নাপাৱ জানো ? তই তেনেকুৱা শাৰী এখনকে কিনি পাইছ নে কেতিয়াবা ? বিজ্‌লীৰ শাৰী, ব্লাউজ গাত কামোৰ খাই ধৰা, তোৰ নিচিনা বস্তা নে কিবা ?

—হৈছে হৈছে, থ । —বিজ্‌লীয়ে কয় । তহঁতে হিংসাতে জ্বলি-পুৰি মৰ ! পইচা কামাইছোঁ, কাপোৰ লৈছোঁ, তহঁতে জ্বলি—পুৰি মৰ । তোৰ গাৰ ছাল সোঁতোৰা-সুঁতৰি দিছে, মোৰ দিয়া নাই । তাতো মোৰ জগৰ । তোৰ বেঁকা হৈ পৰা গাটো মইনো কেনেকৈ পোনাই দিম ?

—নালাগে, নালাগে, —সেই একেজনীয়ে টপৰাই কয়, তই পোন হৈ থাক । পোন কিয, ফিন্দ্ খাই থাক । লাগিব । দৰকাৰ হব । কিমানদিননো লাগিব ? অলপতে কোনোবা কামজাৰি চাহাব আহিবতো । তেতিয়া দৰকাৰ হব । বৰং তেতিয়া দৰকাৰ বাঢ়িবহে পাৰে । কেনেকুৱা চাহাব আহিব আজিতে কেনেকৈ জানিবি ? চাহাবক দেখিলেই তই ফিন্দ্ খুৱাই দেখুৱাই দিবি —

মাগো আমাৰ মন কেমন কৰে —
যেন শোল মাছে উফাল মাৰে

কালোন্দীয়ে কয়, —দেখাদেখি হোৱা মাত্ৰকে তহঁতৰ কাজিয়া লাগে । নাই কথাত তহঁতে কাজিয়া কৰি মৰ । তাতকৈ ব'ল, কিবাকিবি কামকে কৰোঁগৈ ব'ল । কাম নকৰি বহি থাকিলে দ্বন্দ্ব লাগিব । যাবিনে টিম্‌কী ?

বিজ্‌লীয়ে আঁঠুৰ তললৈ থকা শাৰীখন দুয়োখন হাতেৰে ধৰি অলপ দাঙি লয় । তেনেকৈয়ে মাইকীজনীৰ কাষেদি এবাৰ আগুৱাই যায়, আকৌ পিছুৱাই আহে । তাৰপিছত কান্ধৰপৰা শাৰীৰ আঁচলটো আনি এবাৰ জোকাৰি আকৌ কান্ধত পেলাই লয়, যেন ক'ৰবাত পোকহে সোমাই আছে । তাই কয়, সেই মাইকীজনীলৈ চাই চাই তাই কয়, —কিনো কম ? তোক দেখিলে দুখ লাগে । শোলৰ উফাল কি ? তোৰ উফাল তাতকৈ বহু গুণে চৰা । পিছে উফাল মাৰি আহি শুকান মাটিৰ ওপৰতে পৰি আছ । কিমান সময় টিকিবি ? যিখিনি মঙহ তোৰ আছে সেইখিনিও শুকাই চেপেটা হব । তই উফাল মাৰিলে কোনে চাব তোক ? কান্দি আৰু কি কৰিবি, নাকান্দিবি । তোৰ মতাটোকে কৈ মেলি চাবি । আন কোনে চাব ? আৰু চাবলৈ তোৰ আছেই বা কি ?

—ইহঁতৰ কিবা বেমাৰ হৈছে দেই, —টিম্‌কীয়ে কয় ।

—বেমাৰ আমাৰ নে তোৰ ? —মাইকীজনীয়ে কয়, বাসদেওলৈ যোৱাৰ তোৰ কেইবছৰ হ'ল ? সেই বাসদেও আৰু আজিৰ বাসদেও ! খীণাই খীণাই সি আধাৰো আধা হৈ গ'ল । তই বাঢ়িছ, বাসদেওক নাইকিয়া কৰি আনিছ । আমাৰ বিজ্‌লীৰ ভাল । তাই এজনক কষ্ট দি দি মাৰি নেপেলায় । আজি এক, কাইলৈ অন্য এক আৰু পৰহিলৈ অন্য এজন । তাইৰ পেটেই চাবি নে বুকুৱেই চাবি, যেন গাভিনী গাইহে । আজি কত মাহ ধৰি নিতৌ তাই কামজাৰি চাহাবৰ বিছনা পাৰিলে, আৰু বিষ্‌ণী এঘণ্টা কাল তাত তিষ্ঠিব নোৱাৰিলে । এনেয়েনো কৈছোঁ নে, —বিজ্‌লী এজনী গাই । গাইৰ সমান তাইৰ বল ।

কালোন্দীয়ে কলে, —বিষ্‌ণীৰ কথা তহঁতে ইয়াত নুলিয়াবি । অন্ততঃ কেইদিনমানৰ বাবে তহঁতে বিষ্‌ণীক ৰেহাই দে । তাইৰ কপাল বেয়া । তাইক ৰেহাই দে ।

—কিয় নকম বিষ্‌ণীৰ কথা ? —বিজ্‌লীয়ে ঘপৰাই কয় । তাইতো নাচনী । আৰু তইনো কি ? তহঁতে নাচি নাচি তহঁতৰ গা জোকাৰি চুলি মেলি মানুহক দেখুৱাব পাৰ, মানুহে তহঁতক নাচাব কিয় ? বিষ্‌ণীয়ে মুখত হাঁহি মাৰি, তাইৰ গাৰ ক'ত কি আছে মতাবিলাকক দেখুৱাই ফুৰিব আৰু মতা মানুহে তাইক চুবলৈ বিচাৰিব । কিনো তাইৰ কপাল বেয়া ! মতা মানুহৰ গাত যদি হেঁচা মাৰি ফুৰিব পাৰ, তেনে কামজাৰি চাহাবৰ কি দোষ হৈছিল ? চাহাবক মাৰিলে কোনে ? বিষ্‌ণীয়ে ।

—তোৰ কি হৈছে বিজ্‌লী ? —টিম্‌কীয়ে কয় । যি খুচি তাকেই তই মুখেৰে কৈ গৈছ । সেই ঘটনাটোৰ বাবে তই দোষ দিছ বিষ্‌ণীক ?

—মইহে দিছোঁ নে দোষ ? —তাই কয় । লাইনলৈ যাগে । তই এজনী মাইকী নাপাৱ যিয়ে বিষ্‌ণীক দোষ নিদিব । আটাইবোৰ মাইকীৰে একেটা কথা । তই ইমানবোৰ মতা মানুহৰ লগত কাম কৰ, ঘূৰি ফুৰ । থাকিলিয়েই বা চাহাবৰ লগত এঘণ্টা, —কি হ’ল ? বেচেৰা চাহাবো মাইকী নথকা অকলশৰীয়া মানুহ, এঘণ্টাৰ ভিতৰত তোক কিবা খাই থলেহেঁতেন নে ? ময়ো কম সেই কথা । বাহাদুৰি দেখুৱাবলৈ গৈ তাই খুনা-খুনিখন কৰি বাপেকক চক্‌খুৱাই মাৰিলে, মানুহজাকক চক্‌খুৱাই চাহাবক মাৰিলে । কমতো, এশবাৰ কম, আটাইবোৰ মাইকীয়ে কব, বিষ্‌ণী অলপ সময় বঙলাত সুস্থিৰ হৈ চাহাবৰ লগত ভাল হৈ থকা হলে, আজি বাগিচাত ইমান দুৰ্ঘটনা নহ’লহেঁতেন । ফুটনি দেখুৱাবলৈ গৈ তাই আমাক দুখ দিলে ।

টিম্‌কী, কালোন্দী আৰু কেইজনীমান মাইকী তাৰপৰা উঠি যায় ।

বিষ্‌ণীয়ে একমুহূৰ্ত কাল তাৰ মুখলৈ চাই থাকে । তাক চিনি নাপায় । কিন্তু অলপ পিছত তাইৰ আৰু সংশয় নাথাকে । হয়, চিত্ত । তাৰ মূৰৰ চুলিবোৰ খুৰোৱা, অলপ অলপ গজিছে মাত্ৰ ।

—মোক চিনি পোৱা নাছিলি, নহয় জানো ? —চিত্তই সোধে ।

—কেনেকৈ চিনি পাম ? —তাই কয় । মূৰৰ চুলি খুৰাই পেলাইছ, শকত হৈছ । আৰু তই ইয়ালৈ আহিবি, ভাবিবও পৰা নাই । তোকতো আজিকালি এইফালে ক’তো দেখা নাযায় ।

চাঙৰ ওপৰৰপৰা আনি বিছনাখন বিষ্‌ণীয়ে মাটিতে পাৰি লৈছিল । উকা বাঁহৰ চাংখনত চিত্ত বহে । চাৰ্টৰ জেপৰপৰা সি এটা চিগাৰেট উলিয়াই লৈ জেপত দিয়াচলাই বিচাৰি নাপায় । সি আকৌ চাংখনৰপৰা উঠি ইফালে সিফালে কোঠাটোত দিয়াচলাই বিচাৰি ফুৰে । দিয়াচলাই ক’তো নেদেখি সি আকৌ জেপকেইখনত হাত সুমুৱাই চায় । সি পিন্ধি থকা দীঘল পেণ্টটোৰ বাঁওফালৰ জেপখনত সি দিয়াচলাই এটা পায় । চিগাৰেটটো জ্বলাই লৈ সি আকৌ আগৰ ঠাইতে বহে ।

সি চিগাৰেটটো হুপি থাকে । বিষ্‌ণী আঁঠুৰ ওপৰত মূৰ থৈ তলমূৰ কৰি বহি থাকে । পুৰি পুৰি চিগাৰেটটো শেষ হৈ আহে । সিহঁতে কোনেও একো কথা নাপাতে । অৱশেষত চিগাৰেটটো শেষ হৈ যায় ।

চিত্তই কয়, —মই খুচিমতে মূৰ খুৰোৱা নাই ।

তাই নামাতে ।

সি আকৌ কয়, —মোৰ পেহী এজনী আছিল তই জান । ওঁ নহয়, তই নাজান । তইনো [illegible] তোক কোৱা মনত নপৰে । আৰু পেহীৰ কথা তোক

কোৱাৰ সুযোগো পোৱা নাই । তাৰ বাহিৰে, কাৰনো পেহী নাই ? প্ৰায় সকলোৰে আছে । মানুহক জনাই ফুৰিবলৈ কি আছে ? মুঠৰ ওপৰত তোক মই কেতিয়াও পেহীৰ কথা কোৱা নাই ।

সি জেপত আকৌ এটা চিগাৰেট বিচাৰে । চিগাৰেটটো পুনৰ থৈ দিয়ে, নজ্বলায় । বিষ্ণীয়ে মুখ তুলি নাচায় । সি কয় —মূৰৰ চুলি খুৰোৱাৰ কথা সুধিছিলি, সেইবাবেহে এইবোৰ কথা কৈ আছোঁ । ভালেমান দিন ধৰি পেহীজনীৰ অসুখ হৈ আছিল । এদিনাখন মোক কলে যে তেওঁ কামাখ্যালৈ যাব খোজে । মোৰ ইচ্ছা নাছিল । তেওঁৰ গা ইমান বেয়া, তেওঁক লৈ ইমানদূৰ বাট ৰেলেৰে যাবলৈ মোৰ ভয় লাগিছিল । কিন্তু তেওঁ নামানে । অৱশেষত লৈ গ'লোঁ । আচৰিত কথা যে বাটত তেওঁৰ কোনো অসুখ-বিসুখ নহ'ল । আটাইতকৈ অসুবিধা হ'ল কামাখ্যা পাহাৰৰ নামনিত । ওপৰলৈ নিওঁ কেনেকৈ ? ইমান ওখ, ভাবিব নোৱাৰ । শিলৰ খট্খটি বগাই তই ওপৰলৈ উঠিয়ে থাক, উঠিয়ে থাক । নাপাৱহে নাপাৱ । নেপালী মানুহ এজনে সহায় নকৰা হলে, মই কামাখ্যা মন্দিৰ নোচোৱাকৈ পেহীক লৈ ঘূৰি আহিব লাগিলহেঁতেন । যি নহওক, কিবাকৈ পেহীয়ে মন্দিৰ দৰ্শন কৰিলে । দুদিন থাকিব লগীয়া হ'ল । তিনিদিনৰ দিনাখন ঘূৰি আহি পালোঁ ।

ৰ মই পাহৰিয়ে আছিলোঁ । দুখনমান 'পুৰি' লৈ আহিছিলোঁ তোৰ বাবে । ক'ত জানো থলোঁ । কাগজত মেৰাই লৈ আহিছিলোঁ । দুখন খাই পানী খাই দিলে পেট ভৰা যেন লাগে । এয়া, ইয়াতে আছে ।

সি কাগজত মেৰিয়াই থোৱা পুৰিকেইখন তাইৰ ওচৰতে থৈ দিয়ে । তাৰ পিছত সি কোঠাটোৰ এমূৰে থোৱা কলহৰপৰা পানী এগিলাচ আনি তাইৰ ওচৰত থৈ কয়, —তই এইখিনি খা । মই তুল্সীক লগ পাব লাগে, আহোঁগৈ ।

—কৈ যা, —আগৰ দৰে মূৰটো গুজি লৈ থাকি, তাই কয় ।

—কি কম ?

—তোৰ পেহীৰ কথা ।

—ওঁ । মোৰ পেহীজনী কামাখ্যাৰপৰা আহি ঘৰ পাই গা-পা ধুই কিবা অলপমান খাই শুলে । দুপৰীয়া মই দেখিলোঁ, পেহীয়ে শুই শুই চকু মুদি কিবা কথা কৈ আছে । মই মাতিলোঁ । পেহীয়ে চকু মেলি চালে । কিন্তু কোনো দিনে নেদেখা বস্তু এটা হঠাৎ দেখিলে যেনেকৈ মানুহে চকু থৰ কৰি চাবলৈ বিচাৰে, তেনেকৈ পেহী মোৰ ফালে চালে । এবাৰ নে দুবাৰ চকুৰ নিমিষ পেলালে, মোক কিবা কবলৈ বিচাৰিলে । কিন্তু পেহী মৰি গ'ল ।

বিষ্ণীয়ে কান্দে । বোধহয় তাইৰ ৰামুলৈ মনত পৰে । প্ৰথমে উচুপি উচুপি কান্দি তাৰ পিছত শব্দ কৰি কান্দে । কিছু সময়ৰ পিছত তাই ক্ষান্ত হয় । মুখখন দাঙি

তাই চিত্তক কয়,—ভগা মুঢ়া এটা আছে কোনোবাখিনিতে। বাহিৰত হব পায়। চাংখনত বহি দুখ পাব যদি সেইটো আনি বহ।

চিত্ত বহে, আৰু কয়, —কান্দোতে কান্দোতে তোৰ গাল-মুখবোৰ কিবা হৈ গৈছে। তই চকু-মুখ ধুই আহ। যা, ধুই আহ। ধুই আহি তই এইখিনি খা। তই খাই থাকোঁতে মই বাকীখিনি কথা কম।

বিষ্ণী উঠি বাহিৰলৈ যায়। তাইৰ পেটত একো নাই, কাপোৰবোৰ সুলকি পৰিব যেন লাগে। নীলা শাৰীখন মাজে মাজে ফাটিছে। চুলিবোৰ সিঁচৰতি হৈ পৰি আছে। বাহিৰলৈ গৈ হাত-মুখ ধুই চুলিখিনি খোপা কৰি বান্ধি তাই আহি বহে।

—তই খা, মই কৈ থাকোঁ—চিত্তই কয়, আগেয়ে পানী এঢোক খাই ল। বিষ্ণীয়ে পুৰিখিনি লিৰিকি বিদাৰি চায় আৰু কয়, —তই খাবি এখন ?

—মই খাই আহিছোঁ, এগাল খাইছোঁ। তই খা। পানী লাগিলে আনি দিম। তই লাহে লাহে খাই থাক।

সি চিগাৰেটটো জ্বলাই লয়। দুহোপামান মাৰি সি কয়, —পেহীয়েক মৰিলে ভতিজাকে মূৰ খুৰাব নালাগে। মইহে খুৰাব লগা হ'ল। পেহীৰ কোনো নাছিল। একেবাৰে কোনোৱেই নাই। সৰুতে তেওঁ বিধবা হৈছিল। তাৰ পিছৰেপৰা আমাৰ লগতে আছিল। গতিকে পেহীৰ সংকাৰ কৰিব লগা হ'ল মই। নানাজনে কলে, পেহীৰ শ্ৰাদ্ধ কৰাৰ অধিকাৰ মোৰ নাই। মই নামানিলোঁ। মোৰ অধিকাৰ নাথাকিলে, অধিকাৰ কাৰ আছে ? অধিকাৰ লবলৈ কোনো নাই বাবে সেই অধিকাৰ মোৰ।

—মই হলে একো বুজি নাপালোঁ,—বিষ্ণীয়ে কয়।

—ওঁ, মই বৰ খৰকৈ কৈছোঁ। মানে আমাৰ সমাজত কোনোবা মৰিলে ল'ৰাই সংকাৰ কৰে, শ্ৰাদ্ধ কৰে। সেয়া পুত্ৰৰ অধিকাৰ।

—শ্ৰাদ্ধ কি ? —তাই সোধে।

—শ্ৰাদ্ধ মানে মৃতকৰ কাৰণে কৰা শ্ৰদ্ধাপূৰ্বক স্মৰণ বা সম্মান। তাকেই পূজাৰ দৰে মন্ত্ৰ মাতি কৰে। তহঁতেও কৰ। অলপ বেলেগকৈ কৰ। বিভিন্ন সমাজে বিভিন্নভাৱে কৰে। সেইবাবে মই শ্ৰাদ্ধ কৰিলোঁ। পেহীৰ পুতেক থকা হলে যেনেকৈ কৰিলেহেঁতেন, ময়ো তেনেকৈ কৰিলোঁ। মৰাৰ পিছতো যদি মানুহে কিবা উপায়ে তৃপ্তি পাব পাৰে, তেনে মই পেহীক কিয় বঞ্চিত কৰিম ? পুতেক নাই। পুতেকৰ দৰে মই আছোঁ। সেইবাবে মই চুলি খুৰাইছোঁ।

—তই ইয়ালৈ কেতিয়া আহিলি ? —তাই সোধে।

—বাগিচালৈ ? এইমাত্ৰ আহিছোঁ। বাগিচাত সোমায়ে পোনে পোনে মই তোৰ ইয়ালৈ আহিছোঁ।

—পোনে পোনে ইয়ালৈ আহিলি ? কিয় ?

চিত্তই তাইৰ ফালে এবাৰ চায়, তাইৰ চকু দুটা চলচলীয়া হৈ আছে । সি কয়, —পুৰিকেইখন হাতত লৈ মই ক'তনো ঘূৰি ফুৰিম ? পোনে পোনে তোৰ ইয়ালৈ আহিলোঁ । এতিয়া মই যামগৈ । এবাৰ তুল্‌সীক লগ পাম, তাৰ পিছত যাম ।

—ক'লৈ যাবি ? —তাইৰ বোধহয় কবলৈ কোনো কথা নাই ।

—ঘৰলৈ যাম । ঘৰৰ পিছত কাম, কামৰ পিছত ঘৰ । ৰুটিন ।

—তোৰ ঘৰত কোন আছে ?

—কোনো নাই বাবেতো ৰুটিন, —সি কয় । কৈছিলোঁ নহয়, পেহীজনী আছিল ।

—তোৰ পেহীৰহে কোনো নাই বুলি কৈছিলি । তোৰ নিজৰ কোন আছে ?

—কোনো নাই । —চিত্তই মুঢ়াটোৰপৰা উঠি আহি চাংখনত বহে । জেপত চিগাৰেট বিচাৰে । চিগাৰেট এটা উলিয়াই সি দিয়াচলাই বিচাৰে । তাৰ সদায়ে দিয়াচলাই হেৰায় । ক'ত থয় সি পাহৰি যায় । সি থিয় হয় আৰু পেণ্টৰ জেপত দিয়াচলাইটো বিচাৰে, কিন্তু নাপায় ।

—দিয়াচলাইটো ইয়াতে আছে, মুঢ়াটোৰ ওচৰত, —বিষ্ণীয়ে কয় । তাই এনেয়ে আৰু এবাৰ চিত্তৰ ফালে চায় । তাইৰ মনত পৰে তাৰ গোঁফ আছিল, এতিয়া কিন্তু গোঁফ নাই । চুলি খুৰাই পেলালে কিজানি গোঁফো খুৰাব লাগে । তাই নাজানে । তাই আকৌ সোধে, —তোৰ কোন কোন আছে নকলি দেখোন !

—কৈছিলোঁ, কোনো নাই । কোৱা নাই ? —সি উত্তৰ দিয়ে ।

—নহয়, —তাই কয়, —মই ভালকৈ কব জনা নাই । আচলতে মই সুধিছিলোঁ তোৰ কোন আছে ? মানে মা-বাবা, ভাই-ভনী সেইবোৰ ।

চিত্তই কয়, —বিষ্ণী । মোৰ কোনো নাই । মোৰ মা-বাবা, ভাই-ভনী, খুড়া-খুড়ী কোনো নাই । মই অকলে আছোঁ, তেনেই অকলে ।

হঠাৎ বিষ্ণীয়ে কান্দে । অসহায়ভাৱে, কাতৰভাৱে তাই কান্দে । কান্দি কান্দি তাই অৱশ হয়, অলপ সুস্থিৰ হোৱাৰ পিছত তাই কয়, —মই খোৱা নাছিলোঁ, তই কেনেকৈ গম পাইছিলি ?

চিত্তই ম্লানভাৱে হাঁহে । তাৰ পিছত কয়, —মোৰ কোনো নাই বুলি জনাৰ পিছত তই কিয় কান্দিলি ? মোৰ আগত কোনোবাই কান্দিলে বেয়া লাগে । মইতো কন্দা নাই, নাকান্দো । কিজানি সেইকাৰণে আনে কান্দিলে মই সহ্য কৰিব নোৱাৰোঁ । মোৰ এনেকুৱা লাগে যে কান্দিব লাগিছিল মই, মোৰ হৈ কান্দিলে আনে ।

—তেতিয়া তই কি কৰ ? —তাই সোধে । ওলাই গুচি যাব ?

—নাযাওঁ । মোৰ হৈ আনে কান্দিলে মই ওলাই যোৱা মানে মই নিজে সৰু হৈ যোৱা । সেইবাবে, পাৰিলে মই কান্দোনখিনি বন্ধ কৰি দিওঁ ।

—মই যে কান্দিছিলোঁ —বন্ধ নকৰিলি কিয় ?

সি হাঁহে । একো নকয়, মাত্র হাঁহে ।

—তই অলপ আগেয়ে বাগিচালৈ আহিছ । তই কিজানি শুনাই নাই । মোৰ বাবা নাই । আজি চাৰি ....

—মই জানো, —চিত্তই কয় ।

—কামজাৰি চাহাবে মোক ধৰি নি .....

—মই জানো, —চিত্তই কয় ।

—তই নাজান । —তাই কয় । তই একো নাজান । বাবা থাকোঁতে মই কামৰপৰা অহাৰ সময়ত, প্রতিদিনে বাবাক বঙলাৰপৰা লৈ ঘৰলৈ আহোঁ । সিদিনাও গৈছিলোঁ । বাবাক চল কৰি সি আগেয়ে ঘৰলৈ পঠিয়াই দিছিল, মই কেনেকৈ জানিম ? বৰষুণ দি থকা বাবে সি মোক বাৰাণ্ডালে মাতিছিল, মই গৈছিলোঁ । তাৰ পিছত সি মোক মাৰি-কিলাই মোক শেষ কৰি দিলে । মই কিমান চিঞ্ৰ.... ....

—মই জানো, —সি আগৰ দৰে কয় ।

—তেনেহলে তই কিয় ইয়ালৈ আহিছ ? —তাই উত্তেজিত হৈ কয় । মোৰ কি হৈ গ'ল তই জান । তথাপি তই কিয় ইয়ালৈ আহিছ ? মোক দুখ দিবলৈ আহিছিলি ? নিদিয় কিয় দুখ ? নামাৰ কিয় ?

—বিষ্‌ণী ! —চিত্তই থিয় হৈ কয় । তোৰ জানো ডাক্তৰ চক্রবর্তীক মনত আছে ?

—ডাক্তৰ চক্রবর্তী ! —তাই অলপ আচৰিত হৈ কয়, সেই ডাক্তৰক কোনে পাহৰিব ?

—বিষ্‌ণী ! মই যাওঁগৈ । —সি কয় ।

—ডাক্তৰৰ কথা কিয় সুধিছিলি ? —তাই সোধে ।

—নাই, এনেয়ে । —সি কয় । —বিশ্‌নাথৰ কথা মনত পৰিছিল । বিশ্‌নাথক মই প্রথমতে হাস্পাতালত দেখিছিলোঁ, তোৰ লগত । তেতিয়া তহঁত পকা নাই ।

—বিশ্‌নাথৰ কথা কিয় ভাবিছিলি ? —তাই সোধে ।

—এনেয়ে মনত পৰি গ'ল । —সি কয়, —তেতিয়া মোৰ মনত খেলাইছিল যে তহঁত দুয়োৰে সোনকালে বিয়া হব । এতিয়া দেখিলোঁ তোৰ বিয়া হোৱা নাই, আৰু বিশ্‌নাথেও বোলে বিয়া কৰোৱা নাই ।

—তই কিমানপৰ থিয়ৈ থাকিবি, নবহ কিয় ? —তাই কয় ।

চিত্তই একো নকয় । দুৱাৰমুখলৈ আহি আকৌ উভতি গৈ চাংখনত বহে ।

তাই কয়, —বিশ্‌নাথৰ লগতো তোৰ কাম আছে ?

—কাম নাই, —সি কয়, —বিশেষ তেনেকুৱা কোনো কাম নাই । এনেয়ে লগ পালে সুধিব পাৰোঁ —কেনে আছে, আজিকালি কাৰ লগত কাম কৰ, সেয়া আৰু ।

বিষ্ণী উঠি আহে । তাই কলহৰপৰা পানী এগিলাচ বাকি লৈ পি খায়, তাৰ পিছত কয়, —একলহ পানী আনিব লাগিব ।

তাই ঘৰৰ খুঁটা এটাত আঁউজি থিয় হৈ থাকে । চিত্তই জেপত চিগাৰেট বিচাৰে । চিগাৰেট দিয়াচলাই উলিয়াই আনি সি চাংখনৰ ওপৰত থৈ দিয়ে । তেনেতে কলঘৰৰ চাইৰেণ বাজি উঠে । আধাঘণ্টা ছুটী ।

বিষ্ণীয়ে সোধে, —তই আজিকালি কি কাম কৰ' ?

—মই মজদুৰ । —চিত্তই কয়, ৰেলৰ মজদুৰ ।

—ৰেলৰ মজদুৰ মানে ? —তাই সোধে ।

চিত্তই কয়, —তহঁতে চাহবাগিচাত কাম কৰ, তহঁত বাগিচাৰ মজদুৰ । মই ৰেলত কাম কৰোঁ, মই ৰেলৰ মজদুৰ । সিহঁতৰ ভাষাত মই মিকানিক্ । মোৰ জেপত 'প্লাছ', 'স্ক্রু-ড্রাইভাৰ' সেইবোৰ সদায় থাকে । গতিকে মই মিকানিক্ । কিন্তু আমি আটায়ে মজদুৰ । সা-সুবিধাৰ ফালৰপৰা তহঁত আমাতকৈ বহুত ভাল অৱস্থাৰ মজদুৰ ।

—আজি কিয় কামলৈ নগলি ? তাই সোধে । —আজি তোৰ ছুটী ?

—ছুটী ? —সি কয় । —ভাল কথা কৈছ তই । আমাৰ ছুটী নাই । নিয়মমতে যিখিনি ছুটী পোৱা যায়, সেয়াই আমাৰ ছুটী । আমাৰ কোনো বন্ধও নাই । কিন্তু আমি নিজে নিজৰ ভিতৰতে ছুটী বনাই লওঁ । আজিৰ ছুটীটো বনাই লৈছোঁ, মানে একপ্ৰকাৰ ফাকি মাৰিছো । তোক কৈছিলো নহয়, তুল্‌সীক লগ পাব লাগে ।

—বিশ্‌নাথক লগ পাব নালাগে ?—তাই সোধে ।—আহিছ যেতিয়া, তাকো লগ পাই যা । সি আমাৰ লাইনত নাথাকে । গতিকে এইফালে ক'তো তাক লগ নাপাব । সি এইফালে নাহে ।

চিত্তই এখন্তেক তাইৰ ফালে চাই থাকে । তাই আকৌ কয়—আৰু, তই দেখোন আটাইবোৰ কথা জান । সি মোক নিয়া নাই, তাকো জান । সি মোক নিয়াৰ কথা নাই;

তাকো জান নেকি ? ময়ো তাৰ তলৈ নাযাওঁ, তাকো জান নেকি ? এতিয়া তই যা । বহুত আগৰেপৰা তই যাওঁ যাওঁ কৈ আছ, মইহে ৰাখি থৈছো । যাগৈ ।

বাহিৰত কোনোবাই মাতে, —বিষ্ণী ।

বিষ্ণীয়ে কয়, —আহ, ভিতৰলৈ আহ । তোক লগ পাবলৈ মানুহ ৰৈয়ে আছে । যাওঁ যাওঁ বুলিও যাবপৰা নাই । আহ ।

তুল্সী সোমাই আহে । সোমায়ে সি কয়, —মই ভাবিছিলোঁ, ইয়াতে তোক লগ পাম । তই আহিছ মই জানো, খবৰটো পাইছোঁ । পোনে পোনে ইয়ালৈ আহিলোঁ ।

তহঁত দুয়ো এখন্তেক বাহিৰলৈ যা । —বিষ্ণীয়ে কয় । —মই কাপোৰখিনি চাঙৰ ওপৰত পাৰি দিওঁ । তেতিয়া বহিবি ।

—তাতকৈ তই এটা কাম কৰ, —তুল্সীয়ে কয় । তই চৌকাটো জ্বলা । আজি চেনিৰে চাহ খাম । নিমখৰ চাহ খাওঁতে খাওঁতে ডিঙিত ঘাঁ হৈ গৈছে । তাতে আকৌ বেলৰ মিকানিক্ আহিছে । তই তাক চাহ দিছ নেকি ?

—ঘৰত চেনি নাই । —তাই কয় ।

—চেনি কাৰো ঘৰত নাই । মই কিবাকৈ অলপ যোগাৰ কৰিছোঁ । গাখীৰ নহলেও হব । ইহঁতে চেনিও লয়, গাখীৰো লয়, চাহৰ লগত । মজদুৰ বুলি কলে কি হব ? ইহঁত আচলতে বাবু । তই পানী গৰম কৰ মানে মই তোৰ কাপোৰখিনি চাংখনত তোলোঁ । তই যে মাটিতে কিয় পৰি থাক, তাকো বুজি নাপাওঁ ।

—তই অকণমান আঁতৰি দেচোন; —বিষ্ণীয়ে কয় ।

মাত্র কেইখনমান কাপোৰ । বিষ্ণীয়ে কাপোৰকেইখন মাটিৰপৰা তুলি বাহিৰত জোকাৰি আনি চাংখনৰ ওপৰত ভালকৈ পাৰি দিয়ে । ডাঠ থৈলাৰ দৰে দুখন কাপোৰ এখনৰ ওপৰত আনখন পাৰে । ওপৰত এখন বগা কাপোৰ । বিছনাৰ চাদৰেই হব সেইখন । ফাটিছে যদিও, কোনো মলি নাই, পৰিষ্কাৰ । বিছনাখন ঠিক কৰি দি তাই কয়, —এতিয়া বহ । কেনেকৈনো ভাবিম মোৰ ইয়ালৈ কোনোবা মানুহ আহিব । মাইকীবোৰহে আহে । বাহিৰতে থিয় দি মোক গালি পাৰি যায় । তহঁত আহিবি জনা হলে, মই ঘৰটো ঝাৰু দি থলোহেঁতেন । লেতেৰা হৈ আছে, বেয়া নাপাবি । একো এটা কৰিবলৈ মন নাযায় দেখোন । বহ বাৰু । মই চাহ কৰি আনিছোঁ । চেনিখিনি দে ।

চেনিখিনি তাইৰ হাতত দি, তাইৰ মুখলৈ চাই, তুল্সীয়ে কয়, —বিষ্ণী, চাওঁ । তই কান্দিছ কিয় ? চাওঁ, ইফালে আহচোন । কিয় কান্দিছ ?

তাই বেছিকৈ কান্দে । তাইৰ চকুলোবোৰ দুয়ো গালেদি বৈ যায় । তাই চৌকাৰ ওচৰলৈ গৈ শুকান ডালকেইটামান জ্বলাই দি, কলহটো লৈ বাহিৰলৈ যায় । তাই পাহৰিয়ে গৈছিল যে কলহত পানী নাই ।

কেইটামান কুকুৰা ক'ৰবাৰপৰা আহি ঘৰৰ ভিতৰত সোমায় । ডিঙি মেলি সিহঁতে চিত্ত আৰু তুলসী দুয়োৱে ফালে চায়, ঘৰৰ ভিতৰত ক'ৰবাত পৰি থকা দুই-এটি খুদকণ খুটি খাই অলপ পিছতে ওলাই যায় । কাষৰ বনুৱা ঘৰৰ কেঁচুৱা এটাই অবিৰাম কান্দে । মাকজনীয়ে তাইৰ সৰু জীয়েকজনীক পাৰেমানে মাৰে, কিয় তাই কেঁচুৱাটোক নলয় সেইবাবে । কেঁচুৱা আৰু ছোৱালীজনী, দুয়ো সমানে কান্দে । মাকে খঙতে এলুমিনিয়ামৰ ঘটি-বাটি দলিয়াবলৈ ধৰে । কিছু সময়ৰ বাবে কান্দোন, চিঞৰ-বাখৰ চলি থাকে ।

আন এঘৰত, কোনোবা মতা এজনে অশ্লীলভাৱে ঘৈণীয়েকক গালি পাৰে । সন্ধিয়া সময়ত প্ৰায় ঘৰতে গালি-গালাজ চলে । মতায়ো গালি পাৰে, মাইকীয়েও গালি পাৰে । খঙৰ মাজত, চিঞৰ আৰু গালিৰ মাজত, এঘণ্টামান যোৱাৰ পিছত সিহঁতে ভাত-পানী খাই শুই থাকে । কিন্তু দুপৰীয়া সাধাৰণতঃ, গালি-গালাজ নচলে । কাৰণ সেই সময়ত সকলোবোৰ ব্যস্ত হৈ থাকে । নৰিয়া হলে বা ডাঙৰ কাজিয়া হলে বেলেগ কথা । কিজানিবা এই ঘৰতো তেনেকুৱা কিবা এটা হৈছে । নহলে, হব পাৰে যে আগদিনা হাটৰপৰা বজাৰ কৰি আহোঁতে তাৰ ঘৈণীয়েকৰ ৰাতি হৈ গৈছে, আৰু সি ফটিকা খাই খাই শুই গৈছে । প্ৰায় অজ্ঞান হৈ শুই থকাৰ বাবে ৰাতি কাজিয়া লগাৰ সুবিধা নহ'ল । ৰাতিপুৱা হাজিৰা দি, অলপ কাম কৰি এটাই, —কাজিয়া কৰাৰ বাবে, সি কামৰপৰা ঘৰলৈ উভতি আহিছে ।

বিষ্ণীহঁতৰ ঘৰৰপৰা কিছু নিলগত ইস্কুলখন, তাৰপৰা দেখা নাযায় । ইস্কুলৰ ল'ৰা-ছোৱালীৰ কোঢ়ালবোৰ তুলসীহঁতে শুনি পায়, হয়তো ল'ৰা-ছোৱালীবিলাকে খেলিছে, নহলে মৰা-মৰি কৰিছে । শিক্ষকজন কিজানি আহি পোৱা নাই, —নাইবা অহাই নাই, নাইবা তেওঁ আন কাৰোবাৰ লগত মেল মাৰি আছেগৈ ।

কেৱল কলঘৰত কোনো আৱাজ নাই । বাগিচাত সবাতোকৈ ডাঙৰ শব্দ কৰে কলঘৰটোৱে । কিন্তু শব্দবোৰৰ নিয়ম আছে, নিয়মমতে তালমান ৰাখি শব্দ কৰে । ভদ্ৰভাৱে শব্দ কৰে —উচ্ছৃংখলভাৱে নহয় । তেতিয়া কিন্তু কলঘৰৰ শব্দ নাছিল । দীঘল উকি এটা মাৰি কল বন্ধ হৈছে । আকৌ এটা উকি মাৰি চলিবলৈ আৰম্ভ কৰিব ।

তুলসীয়ে কয়, —তহঁতে কি আৰম্ভ কৰা বুলি কৈছিলি চিত্ত ? কি বুলি কৈছিলি ? —কিবা সংঘ নে কিবা এটা, নহয় জানো ?

—সংঘ । —চিত্তই কয় । নামটো হ'ল, —ৰেলৱে সংঘ । এই সংঘটোৱে নাম-কীৰ্তনৰ আয়োজন কৰে । পূজা-পাতলৰ আয়োজন কৰে, নাচ-গানৰ বন্দৱস্ত কৰে, দূৰ ঠাইৰপৰা ভাওনা-যাত্ৰাৰ পাৰ্টি বন্দৱস্ত কৰি, উৎসৱৰ সময়ত, ৰেলৰ বনুৱাসকলৰ মাজলৈ আনে ।

—আমোদ উৎসৱৰ বাবে সংঘৰ কি দৰকাৰ ? —তুল্‌সীয়ে সোধে । —সংঘ আমাৰ ইয়াত নাই, কিন্তু আমাৰ ইয়াত আনন্দ উৎসৱ নহয় নেকি ? কিয়, আমাৰ বিষ্ণী, কালোন্দীহঁতে নাচ-গান কৰা নাই জানো ? সেইবোৰতো হৈয়ে থাকে । আৰু, এতিয়া আমাৰ উৎসৱৰ সময় নহয় । উৎসৱ কৰাৰ আগ্ৰহ আৰু ভক্তি আমাৰ নাইকিয়া হ'ল । আমাৰ এয়া বিপদৰ সময় ।

বিষ্ণীয়ে এটা গিলাচ আৰু এটা মগত চাহ লৈ আহি সিহঁত দুয়োৰে হাতত দিয়ে । তাৰ পিছত এটা বাটিত তাইৰ চাহখিনি লৈ আহি মুঢ়াটোত বহে ।

চাহখিনি লাহে লাহে খাই থাকি চিত্তই কয়, —কওঁ শুন । অলপ শুনি থাক, তাৰ পিছত তই কবি । উৎসৱবিলাক আহে আৰু যায়, কোনো স্থায়ী বস্তু নহয় । আমাৰ সংঘটো স্থায়ী । এতিয়া আমাৰ সংঘত মানুহ আছে প্ৰায় দুশজন । এই দুশজন মানুহে, প্ৰতিজনে, তিনিমাহৰ মূৰে মূৰে এটকাকৈ দিয়ে । তেনেকৈ এই সংঘৰ টকা হ'ল । মাজে মাজে মেল-মিটিং কৰিব লগা হয়, হিচাপ ৰাখিবলগীয়া হয়, কি কাম কেতিয়া কৰিব লাগিব, তাৰো লিষ্টি বনোৱা হয়, কোনে কোনটো কাম কৰিব তাৰো লিষ্টি কৰা হয় । গতিকে তোক লাগিব, সংঘ চলোৱা মানুহ, সংঘৰ কাগজ পত্ৰ ৰখা অফিচ ।

—এইবোৰ নাথাকিলে কি হয় ? —তুল্‌সীয়ে সোধে । তইতৰ বোধহয় বেছি কাম নাই, এইবোৰকে কৰি থাক । আমাৰ কি দৰকাৰ ?

—প্ৰথমতে আমিও গম পোৱা নাছিলোঁ, —চিত্তই কয়, —যে এই সংঘৰ আন কিবা কাম আছে । এবাৰ পূজাৰ সময়ত, কাৰোবাক সভাপতি, কাৰোবাক সম্পাদক পাতি পূজাৰ কাম ভগাই দিয়া হ'ল । পূজা হৈ গ'লত কোনোবাই আন পূজা পাতিবৰ বাবেও এওঁলোকক ভাৰ দি, এটা সংঘ পাতি দিলে । এতিয়া দেখা গ'ল যে, দুশ মানুহৰ এই সংঘটোৰ কথা ৰেলৰ চাহাবসকলে মনোযোগেৰে শুনে । এটা-দুটাকৈ ৰেলৰ বনুৱাৰ সমস্যাবোৰৰ কথা এই সংঘটোৱে চাহাবসকলক কোৱাৰ সুবিধা পালে । লাহে লাহে সংঘটোৰ বল বাঢ়ি আহি আছে । যেতিয়া সংঘটোত আৰু দুশ বনুৱাই যোগ দিয়ে তেতিয়া কি হব ? —সংঘটোৰ অসম্ভব বল বাঢ়িব । শক্তি বাঢ়িলে তই তোৰ কথাবোৰ শক্তিৰে, জোৰেৰে, সাহসেৰে কব পাৰ ! —হয়নে নহয় ?

ইমান সময়ে বিষ্ণীয়ে মনোযোগেৰে চিত্তৰ কথাবোৰ শুনি আছিল । তাই কলে, —শক্তি বাঢ়িলে, সাহস আৰু জোৰ হলে, তাৰ পিছত কি হব ? দুয়োফালৰ শক্তি বাঢ়িল । যদি দুয়ো ফালৰ অমিল হয়, তেনে মৰামৰি হব । বনুৱাৰ শক্তি যিমানেই নাবাঢ়ক কিয়, চাহাবৰ শক্তিতকৈ কম হব । তেতিয়া শ শ বনুৱা মৰিব ।

অমিল হলেই যে মৰামৰি হব, —চিত্তই কয়, তেনেকুৱা নহয়তো । তোৰ মোৰ মাজত অমিল হলে, আমি মৰামৰি নকৰি আন উপায়ো লব পাৰোঁ । সংঘ আৰু

ৰেলৰেৰো সেই একেই কথা । যেতিয়া শক্তি মুঠেই নাথাকে, তেতিয়াহে বৰং মৰামৰি হয় । তহঁত যি ঠাইৰপৰা আহিছিলি, সেই ঠাইত তহঁতৰ শক্তি বুলিবলৈ একো নাছিল । সেইবাবে জমিদাৰৰ লগত কোনো মানুহৰ যিকোনো কথাত অমিল হলে, অৰ্থাৎ জমিদাৰক যি লাগে তাকে নিদিলে, সেই মানুহক সমূলে নাশ কৰি দিছিল । ইয়াতো প্ৰায় একে কথা । হয় চাহাবৰ হুকুম অনুসৰি কাম কৰ, নহলে চাবুকৰ কোব খা । বাৰু কাম নকৰিলে মাৰ খাব, খালি । কিন্তু তোৰ ল'ৰা-ছোৱালীৰ বাবে দৰব লাগে, খাবলৈ চাউল লাগে, বৰষুণ নপৰা ঘৰ এটা লাগে, সেইবোৰ কথা কলে, চাহাবৰ মাৰ খাবি ? তহঁতৰ মা-ভনী, মাইকী-জীয়াৰীৰ ওপৰত অসৎ আচৰণ কৰিলে, তহঁতে চাহাবৰ আগত আপত্তি নকৰিবি ? বনুৱাবিলাক যে মানুহ এই কথা চাহাবক বুজাই নিদিবি ?

তুল্সীয়ে ভালেখিনি সময নামাতে । সি নিজৰ মনতে নানা চিন্তা কৰে । তাৰ পিছত সি নিজকে কোৱাৰ দৰে কৈ থাকে, —আজি আমাৰ কিবা বিপদ হ'ল, আমি কেইজনমানে গৈ চাহাবক কলেগৈ । কালি কিবা এটা হ'ল, আনকেইজনমানে কলেগৈ । আমাক কিবা এটা উত্তৰ দিলে, সিহঁতকো উত্তৰ দিলে । ঘৰাঘৰি আহিলোঁ । সিহঁতেও পাহৰিলে, আমিও পাহৰিলোঁ, চাহাবেও পাহৰিলে ।

তোৰ কথা ঠিক । এটা সংঘৰ দৰে বস্তু লাগে । তেতিয়া কথাবোৰ খেলি-মেলি নহয় । তেতিয়া আমি কোৱা কথাবোৰৰ হিচাপ থাকিব, চাহাবে কোৱা কথাবোৰৰো হিচাপ থাকিব । কিন্তু ডাঙৰ কথা হ'ল যে এই কামবোৰ কোনে কৰিব । আমিতো বেছি লেখা-পঢ়া নাজানো ।

চিত্তই কয়, —সেইটো বেছি ডাঙৰ কথা নহয় । দুগ্‌গা, বিষ্‌ণী, কালোন্দীহঁতে যিখিনি জানে তিমানেই হব । তোৰতো কথাই নাই । তই দেখোন ইংৰাজীও অলপ জান । কালোন্দীহঁতে আৰু বেছিকৈ শিকিব, সেয়া একো সমস্যা নহয় ।

বিষ্‌ণীয়ে কয়, —অলপ- চলপ লিখিব-পঢিব পৰাটো সমস্যা নহয় । তেনেকুৱা ল'ৰা-ছোৱালী ওলাব । দৰকাৰ হলে কিছুমানে শিকি লব । কিন্তু সংঘ নে কি, সেইবোৰ যদি কৰ, আমাৰ আটাইবোৰ মানুহ যদি গোট-পিট খাই আমাৰ কথাবোৰ যদি আলোচনা কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰ, তেনে চাহাবৰ ফালৰপৰা, বাবুসকলৰ ফালৰপৰা আপত্তি হব । তেওঁলোকৰ আপত্তি হোৱা মানে, আমাৰ ওপৰত অত্যাচাৰ, —তাক বাধা দিব নোৱাৰ ।

—অত্যাচাৰ হব পাৰে, —চিত্তই কয়, হবও কিজানি । কিন্তু ধৰি লওঁ যে আমি গোট-পিট নাখালোঁ; অৰ্থাৎ নিয়মীয়াকৈ গোট-পিট খাই, কিবা সংঘ বা সংগঠন নকৰিলোঁ, —তেতিয়া আমাৰ ওপৰত অত্যাচাৰ নহয় ? আজি এশ বছৰ তহঁতৰ

কোনো সংঘ নাই । এই এশ বছৰত তহঁতৰ ওপৰত অত্যাচাৰ হোৱা নাই ? —তহঁতে মাৰ খোৱা নাই ? —জেললৈ যোৱা নাই ? —আনকি কেতিয়াবা হঠাৎ মাৰ খাওঁতে কোনোবা মৰি যোৱা নাই !

কলঘৰৰ চাইৰেণটোৱে দীঘলকৈ উকি মাৰে ।

তুল্‌সীয়ে কয় —কাৰোবাক যে কিবা এটা কথা সুধিবি, তেনেকুৱা মানুহ আমাৰ বাগিচাত নাইকিয়া হৈ আহিল । ভোলাই নিজে কয় তাৰ হেনো বয়স চাৰিকুৰিৰো বেছি হ'ল, গতিকে তাক কোনো কথা আৰু সুধিব নালাগে । ধৰিবলৈ গলে এতিয়া ময়ে ডাঙৰ ।

—সেইবোৰ বাদ দে । কিবা এটা কৰিব লাগিব । দুদিন মই কথা পাতিম, আৰু মই নিজেও ভাবিম । তাৰ পিছত তোৰ লগত আলোচনা কৰিম, কেনেকৈ কি কৰিব লাগে । হাজাৰ মানুহৰ কথা, - মতা-মাইকী, ল'ৰা-ছোৱালী, হাজাৰ হাজাৰ মানুহ । তাহাঁতৰ দুখ-দুৰ্গতি, বিপদ-আপদ । চাওঁ, কথা হৈ চাওঁ সিহঁতেনো কি ভাবে, কি কয় ।

তুল্‌সী ওলাই যোৱাৰ পিছত, এখন্তেক তেনেকৈ চাংখনত বহি থাকি চিত্ত উঠে । বিষ্‌ণী বহি থাকে । চিত্তই কয়, —বিষ্‌ণী । তহঁতে আজিকালি বিয়া সোমোৱাত পলম কৰা হলি । তই, দুগ্‌গা আৰু তহঁতৰ দৰে কেইবাজনীও ছোৱালী দেখিছোঁ, —তহঁতে বিয়াত সোমোৱা নাই । কিয বাৰু ?

—মই কেনেকৈ জানো, বিষ্‌ণীয়ে কয়, —কেনেকৈ কম কিয় মোক কোনেও নিনিয়ে । তোৰ ভনীয়েৰা দুগ্‌গাক কিয় নিয়া নাই, দুগ্‌গাক সুধিবি । নাইবা, দুগ্‌গাৰ কথা বিশ্‌নাথকো সুধিব পাৰ ।

—তই নিজে কাৰো ওচৰলৈ যাবলৈ নিবিচাৰ ? —চিত্তই সোধে ।

--যাওঁ যাওঁকৈ আছিলি নহয়, —তাই কয়, যাওঁগৈ এতিয়া ।

—নহয়, —চিত্তই কয়, —মই জানিব বিচাৰিছিলো, তই নাযাৱ, নে তোক নিনিয়ে । বাগিচাখনত তই অতিপাত ধুনীয়া ছোৱালী, গতিকে, তোক নিবলৈ বিচৰা ডেকাৰ অভাৱ নাই নিশ্চয় । তাৰ মানে তই যাব নোখোজ । হয বিষ্‌ণী ?

বিষ্‌ণী থিয় হয় । বেৰখনত আঁউজি, চিত্তৰ ফালে নোচোৱাকৈ তাই কয়, —মোৰ দুখৰ দিন । তই মোৰ দুখৰ দিনতে আকৌ দুখ দি থাকিবি ? এইবোৰ কথা তই মোক কিয় সুধি আছ ? মোক কোনেও নিয়া নাই বুলি তই মোক পুতৌ কৰি থাকিলে, মোৰ বেয়া লাগে । মোৰ যি হব লগা আছিল, হৈ গৈছে । দুখ পাব লগা

আছিল, পালোঁ । কিমান দুখ পালোঁ, চিৰকালৰ থাকিলেও মই সেই কথা কাকো বুজাব নোৱাৰোঁ ।

তাইৰ চকুলোবোৰ দুয়ো গালেদি বৈ যায় ।

চিত্তই কয়, —ইমানদিন মই স্বাধীন নাছিলোঁ । মোৰ যি ইচ্ছা তাকে কৰোঁ তেনেকুৱা অৱস্থা মোৰ নাছিল । তোৰ জানো মনত আছে, তই অকণমানি হৈ থাকোঁতে, আজি প্ৰায় দহ বছৰ আগতে, তই এদিন মোক সুধিছিলি, —“তই মোক বিয়া কৰাব পাৰিবি” ? মই কৈছিলোঁ নোৱাৰোঁ । মনত আছে জানো তোৰ ? তেতিয়া তোৰ বয়স কিমান আছিল ? —তেৰ বছৰ ? চৈধ্য বছৰ ?

বিষ্ণীয়ে কান্দি দিয়ে । কান্দি কান্দি তাই কয়, —তই যাগৈ । যা-যা-যাগৈ ।

চিত্তই কৈ থাকে, —তেতিয়া মোৰ বয়স কিমান আছিল ? —সোতৰ ? ওঠৰ ? তথাপি মই মিছা কোৱা নাছিলোঁ । তেতিয়া মোৰ উপায় নাছিল । পেহী আছিল বাবে, পেহীৰ সমাজখনো আছিল । তেওঁৰ সমাজৰপৰা পেহীক আঁতৰাই আনিব নোৱাৰি । আনিলে, পেহী জী থাকিব নোৱাৰে, মৰি যাব । মোৰ বয়স যেতিয়া তিনি বছৰ, তেতিয়াৰেপৰা মোক পেহীয়ে ডাঙৰ কৰিছিল । গতিকে, মোৰ যিমানেই ক্ষতি নহওক কিয়, পেহীক মই মাৰি পেলাব নোৱাৰোঁ । সেইবাবে মই তোক কৈছিলোঁ,---তোক বিয়া মই কৰাব নোৱাৰোঁ । মই কেতিয়াও ভবা নাছিলোঁ, যে ইমান বছৰে তোৰ বিয়া নহব । আজি তোক দুখ দিযাৰ কাৰণে, তোক এইবোৰ কথা সোধা নাই । আজি তই আকৌ সুধিবি নেকি ?

আচৰিত হৈ, চকু দুটা ডাঙৰকৈ মেলি দি বিষ্ণীয়ে চিত্তৰ ফালে চায় । তাই কান্দিবলৈ পাহৰি যায় । তাই কিবা কব খুজিও নকয় । অৱশেষত কয়, —সুধিম ? আজি ? মোৰ এই অৱস্থাত ? এই দুৰ্ঘটনাৰ পিছত ?

—সুধি চা । সোধা মানে কিন্তু ধেমালি কৰি সোধা নহয় । তোৰ ইচ্ছা নাথাকিলে নুসুধিবি । ইচ্ছা নাথাকিলে ক, —নোসোঁধো । বচ হৈ গ'ল ।

—ইছ ৰাম । তোৰ কি হৈছে চিত্ত ? —বিষ্ণী বিব্ৰত হৈ পৰে ।

—মই কুলীছোৱালী, কিমান দুৰ্ঘটনা মোৰ হৈ গ'ল, কিমান কেলেংকাৰি হ'ল । তোক কিহে পাইছে বাৰু ? এতিয়া জানো ধেমালি কৰাৰ সময় ? নহয়, ধেমালি নহয় । মোৰ দুখৰ দিনত তই মোৰ লগত ধেমালি নকৰ । তোৰ আন কিবা এটা মতলব আছে । মই এতিয়ালৈ ধৰিবপৰা নাই কি মতলব, কিবা এটা আছে ।

—নোসোধো বুলি ক —চিত্তই কয় । তাৰ পিছত আকৌ কয়, —ৰ বাৰু ৰ । তোৰ যদি সুধিবৰ মন নাই, আৰু মোৰ মুখৰ আগত কৈ দিবলৈ টান পাইছ, তেনে

ইয়াৰপৰা আঁতৰি অলপ ভিতৰলৈ যা, তেতিয়া মই, —তেতিয়া মই বুজি পাম । নাইবা তই যদি ভাবি চাইহে সুধিবি, তেতিয়া হলে ভাবি-চিন্তি চা । মই আকৌ তোক পৰহি সুধিম । তই কৈ দে, ‘পৰহি’ । হৈ গ’ল ।

বিষ্ণীৰ খোপাটো সুলকি গৈছিল । তাই হাত দুখন ওপৰলৈ তুলি চুলিখিনি ঠিক কৰি লৈ আকৌ খোপাটো বান্ধি লয় । শাৰীখনৰ আচলটো পাছ পিনৰপৰা আনি কঁকালত মেৰিয়াই লয় । ব্লাউজটো পেটৰ তললৈ টানি লয় । মুঢ়াটো অলপ আঁতৰ কৰি থৈ দিয়ে । আঁউজি থকা বেৰৰ খুঁটাটোত কিবা লাগি আছে নেকি চায় । তাৰ পিছত হাত দুখন পাছলৈ নি খুঁটাটোত আকৌ আঁউজি, চিত্তৰ ফালে চাই, তাই কয়, —তই মোক বিয়া কৰাবি ?

বিষ্ণীৰ ফালে থিৰ দৃষ্টিৰে চাই চিত্তই কয়, —কৰাম ।

ভালেখিনিপৰ সিহঁত দুয়ো দুয়োৰে ফালে ৰ’ লাগি চাই থাকে । বিষ্ণীৰ গালেদি দুটোপাল চকুলো বাগৰি যায় ।

চিত্তই কয়, —আজিয়ে মই, তুল্‌সী, বিশ্‌নাথ, বাস্‌দেও আটাইকে কম । কাইলৈ ৰতন আহিব । তোক ‘মাৰ্চেৰাইজ’ কাপোৰৰ মেখেলা-চাদৰ এযোৰ দি যাব । পৰহি ৰতন, মই আৰু মোৰ দুজন বন্ধু ইয়ালৈ আহি তোক বিয়া কৰাই লৈ যাম ।

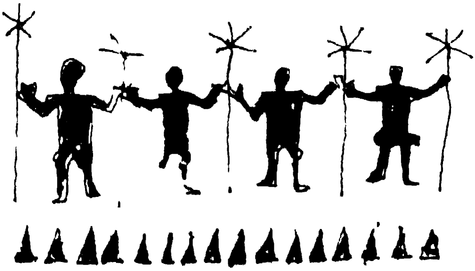

চাৰি

অৰ্জুনৰ মুখখন দেখিবলৈ তাৰ মাক কালোন্দীৰ মুখৰ দৰে । গাটোও পাতল, বাপেক তুল্‌সীৰ দৰে শকত-আবত নহয় । লাইনৰ মাইকীবোৰে কোৱাকুই কৰিছিল যে অৰ্জুন ছোৱালীয়ে আছিল, জন্মৰ সময়ত ভুলতে ল’ৰা হৈ উপজিল । কালোন্দীৰ মাজে সময়ে চিন্তা হৈছিল যে সিনো কেনেকৈ কাম কৰি খাব, কাম কৰিবলৈ তাৰ গাত কেতিয়াবা জোৰ হব জানো ? কিন্তু তাৰ কোনো অসুখ-আজাৰ নাছিল, আৰু কোনো ভয়-ভীত নাছিল । এমাইল দূৰত বৰশী বাই থাকি গধূলি অকলে ঘৰলৈ উভতি আহিবলৈ সি অকণো ভয় নকৰিছিল, জংঘলৰ মাজৰপৰা খৰি বুটলি আনিবলৈ সি

অকলে গৈছিল । মাকে ভয় কৰি তাক কিবা কলে সি হাঁহি দিছিল । আৰু সি সময় পালেই ক'ৰবাত বুটলি পোৱা বাঁহীটো ফুৱাই থাকিছিল ।

তেতিয়া তাৰ বয়স এঘাৰ । এদিন ইস্কুলত হঠাৎ মাৰপিট আৰম্ভ হ'ল । সেইবাৰ কিবা কাৰণত ইস্কুলত ল'ৰা-ছোৱালীৰ সংখ্যা বাঢ়ি গৈছিল । আন আন বছৰত পোন্ধৰ কুৰিজন ছাত্ৰ থাকে, সেইবাৰ পঁইত্ৰিছজন । হঠাতে যে ল'ৰা-ছোৱালীৰ সংখ্যা বাঢ়ি গ'ল, তাৰ এটা কাৰণ হ'ল যে বাগিচাত কিবাকৈ প্ৰচাৰ হৈ গ'ল যে এজন মাষ্টৰ বাবু আহিছে যিয়ে নামাৰে, নিপিটে । বাগিচাৰ ইস্কুলৰ বাবে সেয়া এটা আচৰিত ঘটনা । কাৰণ সৰ্বসাধাৰণৰ মনত এটা ধাৰণা যে মাষ্টৰ বাবুৰ একমাত্ৰ কাম হ'ল ল'ৰা-ছোৱালীক শাসন কৰা । শাসন কৰা মানেই চেকনিৰ ব্যৱহাৰ । সকলোৱে জানে যে বাগিচাৰ ইস্কুলত মাষ্টৰে চাবুকেৰে কোবায়, আৰম্ভণিৰেপৰা শেষলৈকে তেওঁ কোবায়ে থাকে । সেইবাবে ল'ৰা-ছোৱালীয়ে ইস্কুল ভাল নাপায়, আচলতে ইস্কুলক ভয় কৰে । তাৰে ভিতৰতে আকৌ কিছুমানে ইস্কুলক ভাল পায় । সিহঁতে দেখে যে কাজিয়া কৰিবলৈ আৰু মাৰপিট কৰিবলৈ ইস্কুলৰ দৰে আন কোনো সুবিধাৰ ঠাই নাই । ইস্কুলত বহুতো ল'ৰা-ছোৱালী গোট খায় । তেনেকৈ গোট খাবলৈ বাগিচাত আন কোনো সুযোগ নাই । কাৰণ আন ঠাইত কেৱল কাম আৰু কাম । মাত্ৰ ইস্কুলত কোনো কাম নাই । তাত আটাইবোৰে লগ লাগি গালি-শপনি পাৰি, চিঞৰ-বাখৰ কৰি, মৰামৰি কৰি থাকিব পাৰি । বাধা দিওঁতা কোনো নাই । মাষ্টৰে দুই-এটা কোব মাৰিবই । যুঁজ-বাগৰ কৰিলেও মাৰিব, নকৰিলেও মাৰিব ।

ইস্কুলত তেৰ-চৈধ্য বছৰ বয়স হোৱা ল'ৰা-ছোৱালীও থাকে । মন গলে সিহঁতে কেতিয়াবা ইস্কুললৈ যায়, মন নগলে নাযায় । কেতিয়াবা আকৌ ঘৰত কাম বেছি হ'লে, ঘৰৰপৰা গৈ ইস্কুল ওলায় ।

চুনুৰ বয়স প্ৰায় চৈধ্য বছৰেই হব । কিছু বছৰ ধৰি, প্ৰতি বছৰে সি ইস্কুললৈ অহা-যোৱা কৰে । কোন শ্ৰেণীত তাৰ নাম লগোৱা আছে সি নাজানে । দ্বিতীয় বা তৃতীয় কোনোবা এটা শ্ৰেণীত তাৰ নাম আছে । সি প্ৰথম শ্ৰেণীৰ কিতাপখন পঢ়িব পাৰে, যিকেইটা শব্দ পঢ়িব নোৱাৰে, সেইকেইটা বাদ দি সি পঢ়ি যায় । সি ইস্কুলত থাকিলে অলপ নহয় অলপ কাজিয়া লাগে । আৰু আনবিলাক ল'ৰাই তাক ভয়ো কৰে ।

সিদিনাখন শিক্ষকজনৰ অফিছত কিবা কাম আছিল । তেওঁ বোৰ্ডখনত কেইটামান অংক লিখি দি, অংককেইটা কেনেকৈ কৰিব লাগে বুজাই দি, অফিছলৈ গ'ল । দ্বিতীয় আৰু তৃতীয়মানৰ ল'ৰা-ছোৱালীয়ে অংককেইটা কৰিব আৰু তলৰ শ্ৰেণীৰ বিলাকে ধাৰাপাত পঢ়িব ।

অৰ্জুনে অংক কৰি আছিল । তাৰ ওচৰতে বহি থকা ছোৱালীজনী ডাঙৰ, কিজানি তেৰ-চৈধ্য বছৰ বয়স হব তাইৰ । তায়ো অংক কৰি আছিল । মাষ্টৰ বাবু ওলাই যোৱাৰ পিছত চুনু আহি সিহঁতৰ ওচৰ চাপিল, আৰু ছোৱালীজনীৰ মুখে মুখে বেঞ্চ এখনত বহিল । ইস্কুলত মুঠতে চাৰিযোৰা বেঞ্চ-ডেস্ক। সন্মুখৰ ঠাইখিনিত মাটিৰ ওপৰত ঢাৰি পাৰি সৰু সৰু ল'ৰা-ছোৱালীবোৰ বহে । চুনুৱে মিচিকিয়াই হাঁহি হাঁহি অলপ সময় তেনেকৈ বহি থাকি ক'লে, —তই ডাঙৰ হৈ গৈয়ে আছ । তোক চাই থাকি ভালেই লাগে ।

ছোৱালীজনী অলপ অপ্ৰস্তুত হয় । কঁকালৰ ওপৰ ভাগত তাইৰ মাত্ৰ এটা ব্লাউজ । তাই হাঁলি অংক কৰি আছিল । তাই পোন হৈ ব্লাউজটো পিঠিৰ ফালে টানি দিয়ে, আৰু তাৰ ফালে চাই কয়, —তোৰ যদি ইয়াত কাম নাই পথাৰলৈ যাগৈ । তাত গৈ ছোৱালী চাই বহি থাকগৈ । সিহঁতে কাপোৰ কোঁচাই কাম কৰি থাকিব আৰু তই চাই থাকিবি৷। সিহঁতে আঁতৰত থৈ দিয়া দুই-এখন কাপোৰ দেখা পাৱ যদি তাকেই শুঙি থাকিবি, যা ।

গন্ধতো ইয়াতো পাই আছোঁ, —সি কয় । কৈছোঁ নহয়, তই ডাঙৰ হৈ আহিছ, তোৰ গাৰ গন্ধো কাপোৰৰ মাজে মাজে ওলাই আহে । দূৰলৈ যোৱাৰ কি দৰকাৰ ? ব্লাউজটো পাছৰ ফালেই টানি থাক নাইবা আগৰ ফালেই টানি থাক, ওলাই অহা বস্তু ক'ত লুকাই থবি ? তাতকৈ ইয়ালৈ মোৰ ওচৰলৈ আহ । মই তোক অংক দেখুৱাই দিম ।

কি কলি ? —তাই কয়, —তই দেখুৱাই দিবি অংক ? এনেয়ে তোৰ মূৰত অলপ সাৰ দিব লগা হৈছে, তাতে আকৌ তোৰ চকুত ৰোগে ধৰিছে । ভাল মাইকীৰ হাতত পৰিলে, তোৰ চকুৰ বেমাৰ অৱশ্যে ভাল হব । দৰব জনা মাইকী আছে । কেনেকৈ দিব লাগে সেই দৰব তাকো সিহঁতে জানে । এতিয়া ভালকৈ কৈছোঁ, যা ।

চুনু থিয় হয় । ছোৱালীজনীৰ হাতখনত ধৰি টানি তাইক থিয় কৰাই দি, সি কয়, —তই দেখোন ল'ৰাৰ ওচৰতে বহি আছ, মোৰ ওচৰত বহিলে কি হয় ? ও, নহয়, মই পাহৰি গৈছিলোঁ । ইতো ল'ৰা নহয়, ছুক্ৰী । তাৰ নামটো চাক্ৰাৰ, আচলতে সি ছুক্ৰী । সেইবাবে সদায় সি ছুক্ৰীৰ লগত বহে ।

অৰ্জুনে মূৰ নোতোলাকৈ কয়, —তই মোৰ ওচৰৰপৰা যা । এতিয়াই যা ।

—বাপৰে —চুনুৱে কয়, —তই দেখোন মতা মানুহৰ দৰে কথা কবলৈ শিকিলি । তই অংক কৰি আছ নে কি কৰি আছ মই জানো । তোৰ বাওঁহাতখন ক'ত থৈছ ? গৰম লাগিছেনে হাতখনত ? তই যদি কবলৈ টান পাৱ, তাইকে সুধিম নেকি ?

ততালিকে অৰ্জুন খিয় হ'ল, আৰু চুনুৰ গালত এটা চৰ মাৰি দিলে । চুনু শকত-আবত, অৰ্জুনতকৈ ভালেখিনি ডাঙৰ । সি অৰ্জুনৰ চুলিত খামোচ মাৰি ধৰিলে আৰু দুয়োখন গালতে দুটা চৰ মাৰি দিলে । অৰ্জুনে ডেস্কখনৰ ওপৰেদি জঁপিয়াই ওলাই আহিল । ওলাই আহিয়ে আচম্বিতে সি চুনুৰ পেটত এটা গোৰ মাৰি দিলে । চুনু বাগৰি পৰি গ'ল । বহি থকা ল'ৰা-ছোৱালীবিলাকে খিল্‌খিলাই হাঁহিবলৈ ধৰিলে । চুনুৱে উঠিবলৈ ধৰোঁতেই আকৌ অৰ্জুনে তাৰ বুকুৱে-পিঠিয়ে কেইটামান কিল সোধালে । কিন্তু চুনু আৰু বাগৰি নপৰিল । সি খিয় হৈ, গাৰ বলেৰে অৰ্জুনক কিল-ভুকু মাৰিবলৈ ধৰিলে । অৰ্জুনেও সমানে মাৰিলে । কিন্তু অলপ সময়ৰ পিছত, সি ভাগৰি পৰিল । তাৰ ভৰি-হাতৰ শক্তি নাইকিয়া হ'ল । চুনু ক্ষান্ত নহ'ল । সি হাতেৰে ভৰিৰে অৰ্জুনক মাৰিয়েই থাকিল । অৰ্জুনৰ দাঁতৰপৰা তেজ ওলাই তাৰ চোলাটোৰ ওপৰত পৰিল । চুনুৱে তাৰ চুলিত খামুচি ধৰি তাৰ মূৰটো ডেস্কৰ ওপৰত খুন্দিয়াই থাকিল । তাৰ মূৰ ফাটি তেজ ওলাই গ'ল, আৰু খন্তেক পিছত সি মাটিত বাগৰি পৰিল ।

অলপ সময়ৰ বাবে তাৰ চেতনা নাছিল । চেতনা অহাৰ পিছতো সি কিছুপৰ চকু মুদি পৰি থাকিল । তাৰ যেন আৰু চকু মেলিবলৈ শক্তি নাই ! চকু মেলি সি দেখিলে সৰু ছোৱালী এজনীয়ে তাৰ কিতাপ আৰু বহীবোৰ ফটা কাপোৰ এখনেৰে মচি আছে । ইস্কুল ঘৰটো শূন্য । ল'ৰা-ছোৱালী আটাইবোৰ গুচি গৈছে । সি উঠি বহে । কিতাপ আৰু বহী ভালকৈ মচি থৈ ছোৱালীজনীয়ে তাৰ ফালে চাই কয়, — তোৰ কিতাপৰ ওপৰত তেজৰ ছিটিকনি পৰিছিল, মচি দিলোঁ । তোৰ গালে-মুখেও তেজ । তই বহি থাক, মই মচি দিওঁ । মোৰ হলে আৰু কোনো কাপোৰ নাই । এইখন দেখোন তিতিয়ে গ'ল । ইয়াৰে ভালকৈ মচিব নোৱাৰিম । ঘৰলৈ গৈ ধুই পেলাবি । চাওঁ, সিফালে ঘূৰাই দেচোন মুখখন ।

অৰ্জুনে কলে, —আটাইবোৰ গুচি গৈছে । তই কিয় নগলি ? তই যাগৈ ।

তাৰ কথাৰ উত্তৰ নিদি ছোৱালীজনীয়ে কয়, —তই তাৰ লগত কিয় যুঁজিবলৈ গলি ? সি কিমান ডাঙৰ । তাৰ লগত তই কেনেকৈ পাৰিবি ? সি আচলতে সেই ছোৱালীজনীক জোকাইছিল, তোৰ কি হ'ল ? মাৰ খাই মৰিলি ।

—তইনো কোনখিনিত আছিলি ? —অৰ্জুনে সোধে । তোক দেখোন মই দেখা মনত নপৰে । তই সদায় আহ নেকি ইস্কুললৈ ?

—মই সিফালৰ বেঞ্চিখনত বহোঁ । মই সদায়ে ইস্কুললৈ আহোঁ । চাচোন, কাপোৰটুকুৰা কেনেকুৱা হৈ গ'ল, কেৱল তেজ । তই উঠি আহচোন, বেঞ্চিখনত বহ । তোৰ লগত কাপোৰ নাই ?

অৰ্জুনে উঠি আহি বেঞ্চখনত বহে । তাৰ চোলাটোত তেজ লাগি আছে ।

তাই কয়, —তোৰ চোলা-কাপোৰ আটাইবোৰতে তেজ । সেইবোৰ মচিব নোৱাৰি । ঘৰত কিবা এটা কৰিবিগে । আৰু এটা পেণ্ট তোৰ আছে নে নাই ? যদি নাই, গাতে পেণ্টটো তিয়াই লৈ জংঘলৰ মাজলৈ গৈ ৰ'দত মেলি দিবি ।

তাই হাঁহে, আৰু বাওঁখন হাতেৰে তাৰ মূৰটোত ধৰি সোঁহাতেৰে তাৰ গালৰ তেজখিনি মচি থাকে । তাইৰ চোলাটো অৰ্জুনৰ নাকত লাগি থাকে ।

সি কয়, —হাঁহিছিলি কিয় ? তই মহা দুষ্ট । তোক কি বুলি মাতে ?

—ৰুম্‌নী, —তাই কয়, —নাহাঁহি কি কৰিম । পিন্ধিবলৈ আন এটা পেণ্ট তোৰ যদি নাই, তেনে হাঁহি উঠিবই ।

—তোৰ চোলা কেইটা ? —সি সোধে ।

—ধেৎ, তোঁৰ লাজ নাই নেকি ? —তাই এনেয়ে কয় ।

—তই অলপ আঁতৰ হৈ দেচোন ৰুম্‌নী । —সি কয়, —তই লাজতে তোৰ চোলাটো মোৰ নাকত লগাই থৈছ । আঁতৰ !

লেতেৰা কাপোৰৰ টুকুৰাটো খিৰিকিৰে বাহিৰলৈ দলিয়াই দি, তাইৰ বহী-কিতাপ সামৰি লৈ তাই যাবলৈ ওলায । অৰ্জুনে কয়, —শুনি যা ৰুম্‌নী । ইমান তোৰ খং নে ? মই ধেমালিহে কৰিছিলোঁ । তই ভালকৈ চোৱাই নাই । মোৰ গাৰ তেজৰ দাগ তোৰ চোলাতে লাগিছে । সেইবাবেহে মই তোক আঁতৰি থিয় দিবলৈ কৈছিলোঁ ।

ৰুম্‌নীয়ে তাইৰ চোলাটোলৈ চায় । হয়, চোলাটোৰ বুকুৰ ফালে এঠাইত সামান্য তেজৰ দাগ । তাই কিতাপ-বহী থৈ দি অসহায়ভাৱে তাৰ ফালে চায়, —কি হব এতিয়া ? কি বুলি কম মই ?

তাইৰ দুটোপ চকুলো ওলায় । অৰ্জুন উঠি তাইৰ ওচৰলৈ আহে । সি যেন আচৰিত হৈ যায় । সামান্য দাগ লাগিছে । তাৰ বাবে কোনোবাই কান্দে জানো ? সি কয়, —কি হ'ল তোৰ ? অকণমান দাগ লাগিছে, তাতে কি হ'ল ?

—তাতে কি হ'ল ? তাই কয় । —তোৰ একো নহয় । মই ছোৱালী মানুহ নাজান নেকি ? মই কি কৰোঁ এতিয়া । মই কাৰোবাৰ লগত মৰামৰি কৰিছোঁ বুলি ভাবিব, আৰু মোক ঘৰত আটায়ে পিটিব ।

—তেনেহলে তই কিয় মোৰ ওচৰত বৈ আছিলি ? —অৰ্জুনে কয় । মই ম্যাটিত বাগৰি থকা দেখি আটাইবোৰ ইস্কুলৰপৰা ওলাই গুচি গ'ল । সিহঁতে ভাল কৰিলে । মোৰ বাবে সিহঁতে কিয় শাস্তি খাব ? তই কিয় ৰৈ গৈছিলি ? এতিয়া তাৰ ফল পাবি ।

তাই হাতেৰে চকুপানীখিনি মচি পেলায়, আৰু কয়, —তই মোক এনেকৈ কৈছ, তাইক নকলিহেঁতেন । সদায় তই তাইৰে ওচৰত বহ । তাইৰ কিবা আপদ হলে তই গাৰ চোলা, গালৰ তেজ পাহৰি তাইক সহায় কৰাত লাগি গলিহেঁতেন । তাইক কিবা বেয়াকৈ কোৱাৰ কাৰণে চুনুৰ লগত কাজিয়া কৰি নিজেই দেখোন মৰিব ধৰিছিলি । মোকহে তই দেখিব নোৱাৰ ।

অৰ্জুন তাইৰ ওচৰলৈ আহে । তাইৰ হাতৰপৰা বহী-কিতাপ দুখন সি বেঞ্চিখনৰ ওপৰত থৈ দিয়ে । দুয়োখন হাতেৰে তাইক ঘূৰাই দি সি তাইৰ পিঠিৰ ফালটো চায় । পাছৰপিনে চোলাটোত তেজ লগা নাই । কিন্তু চোলাটোৰ গুদাম এটাও নাই । কাহানিবাই ছিগি গৈছে কিজানি । সি চোলাৰ তলেদি হাত সুমুৱাই তাইৰ পিঠিখন পিহি দিয়ে । আৰু কয়, —কঁকালৰ ওপৰতে তোৰ পিঠিখনত কিবা এটা উঠিছে, জান ?

—উঠা নাই । জন্মৰে । —তাই কয ।

—জন্মৰে ? —সি আচৰিত হোৱাৰ দৰে কয, —শোওঁতে দুখ নাপাৱ ? মানে, পিঠি পেলাই শুই থাকিলে দুখ পাৱ, নহয় জানো ?

সি আকৌ এবাৰ ঠাইখিনি পিহি চায় । তাইৰ পিঠিখন নিমজ । ক'তো ঘামচি এটাও নাই, তেনেই মিহি । মাত্ৰ কঁকালৰ ওপৰত অকণমানি এটা খন্ত । তাই ডেস্কখনত আঁউজি কিবা ভাবি থাকে, নামাতে । অৰ্জুনেও কিবা ভাবে । হাতেৰে তাইৰ পিঠিখনত পিহি থাকে । আকৌ ৰৈ গৈ কিবা ভাবে, আকৌ পিহি দিয়ে । অলপ পিছত তাই ঘূৰি অৰ্জুনৰ ফালে চায়, আৰু কয়, —তই কাৰো আগত নকবি ।

—কি কব নালাগে ? তোৰ চোলাত তেজ লগাৰ কথা ? —সি সোধে ।

—নহয় । তই যে পিঠিৰ মাহটো দেখিছ আৰু চুইছ সেই কথা নকবি ।

—কিয় ? —সি আকৌ সোধে । —সেইটোনো কি ইমান বেয়া কথা ? অকণমানি কিবা এটা আছে । সেইটো কিবা বেয়া কথা নেকি ? আৰু মই দেখাও নাই, হাতখন লাগোতে গম পাইছোঁ ।

ৰুম্নী সামান্য অলপ ঘূৰি কয়, —কেনেকৈ নেদেখিবি ? তই দেখোন চাই আছিলি । গুদামবোৰ ছিগি গৈছেতো ।

অৰ্জুনে চোলাটো দুফালে আঁতৰ কৰি পিঠিখনৰ সেই ঠাইখিনি চায় । কঁকালখন সৰু, ঠেক । ৰাঙহাড়ডাল ভিতৰ সোমোৱা । তাৰপৰা তলৰফালে অলপ ওখ । ক্ৰমে বেছি ওখ হৈ যোৱা যেন লাগে । যিখিনি ঠাইৰপৰা ওখ হবলৈ আৰম্ভ কৰিছে, ঠিক সেইখিনি ঠাইতে খন্তৰ দৰে এটা মাহ । কিন্তু মাটি মাহৰ দৰে ক'লা নহয়, বৰং তাইৰ গাৰ ৰঙৰ তুলনাত মুগা বৰণৰ ।

—হ'ল ? —তাই সোধে । —কিনো ইমান চাই আছ ?

—হ'ল, —সি কয় । —সিফালে চাওঁ, পেটৰ ওপৰতো আছে নেকি চাওঁ ।

—নালাগে, আন এদিন চাবি । —তাই কয় । আৰু, পেটত একো নাই ।

—তেনে আৰু ক'ত আছে ?

—জানো । মই কিবা মোৰ গাটো পিটিকি পিটিকি চাওঁ নেকি ? গাৰ মাহ চাবলৈ তোৰনো ইমান হেঁপাহ কিয় ?

সি তাইৰ মুখখনলৈ চাই থাকে । দুয়োখন গালতে চকুলোৰ দাগ লাগি আছিল । সি মচি দিয়ে । সি তাইৰ ডিঙি, গাল, মুখ পিহি কয়, —তোক ভাল দেখি ।

—পিঠিখন নে মুখখন ? —তাই কয় ।

—পিঠি, মুখ, বুকু, পেট, ভৰি —আটাইবোৰ । আটাইবোৰ ভাল দেখি । তই কিয় কৈছিলি, কাকো কব নালাগে পিঠিৰ মাহটোৰ কথা ?

—ময়ো নাজানো । মাহটো মোৰ পিঠিত আছে নেকি ? মোক দেখোন কৈছিল যে মাহটো কঁকালৰ অলপ তলতহে আছে, পিঠিত নহয় । এদিন মই বাচন ধুই থাকোঁতে আমাৰ কাষৰ কোঠাত থকা বুঢ়ীজনীয়ে মোক কৈছিল, —তই দেখোন তোৰ টিকাৰ মাহটো পৰ্যন্ত দেখুৱাই থৈছ । কাপোৰ নিপিন্ধ নেকি ? নে ল'ৰাক দেখুৱাবলৈ উলিয়াই থৈছ ? —সেইকাৰণে তোক মই কৈছিলো, কাকো নকবি ।

ইস্কুলৰপৰা ওলাই গৈ সিহঁত দুয়ো কলঘৰৰ ওচৰ পালে । সেইখিনিতে এটা ড্ৰামত পানী আছিল । সেই পানীৰে অৰ্জুনে তাৰ গাৰ তেজবোৰ ধুলে আৰু কাপোৰৰ দাগবোৰ মচি দিলে । ৰুম্‌নীৰ চোলাটোৰ দাগটোও পানীৰে মচি দিলে । তাৰপৰা অলপ দূৰ যোৱাৰ পিছত দুয়ো থমকি ৰৈ গ'ল । অলপ দূৰতে পথাৰখনত দুকুৰিমান মানুহ গোট খাইছে, মতাও আছে মাইকীও আছে ।

অৰ্জুনে কলে, —ৰুম্‌নী । তই ঘৰলৈ যাগৈ । ইয়াত থাকিব নালাগে ।

—তই ? —তাই সোধে । —ইমানবোৰ মানুহে তাত গোটখাই কি কৰিছে বাৰু ? এতিয়া তাহাঁতক চাহাব বাবুসকলে খেদাব, নহয় জানো ? অকলে মোৰ ভয় লাগিছে । তই মোক ঘৰত থৈ আহ ।

জামাদাৰ বাবু আৰু কামজাৰি বাবু দুয়ো মানুহখিনিক বুজাবৰ চেষ্টা কৰে । জামাদাৰ বাবুৱে কয়, —তহঁতে কিহৰ বাবে বনুৱা সংঘ পাতিব লাগে । কি তহঁতে

পোৱা নাই ? বিধাটি ডাঙৰ পৰীঘৰ তহঁতে তহঁতৰ বাবে নিবিচাৰ, আমিও নিবিচাৰো । তহঁতে খাই লৈ থাকিবলৈ বিচাৰ, আমিও বিচাৰোঁ, সেইখিনি তহঁতে পাইছ । যদি কিবা অসুবিধা হৈছে, তেনেহলে তাকে ক । আগেয়ে তহঁতৰ অভাৱ-অসুবিধা হোৱা নাছিল নে ? চাহাবক তেতিয়া কোৱা নাছিলি নে ? তেতিয়া তহঁতৰ কথা চাহাবে শুনা নাছিল নে ? তেনেহলে আজি তহঁতক কিয় সংঘ লাগে ? ইয়াৰ আগতে দুবাৰ তহঁতে এনেকৈ মেল মাতি সংঘ কৰিবলৈ ওলাইছিলি । দুবাৰে আমি তহঁতক আটায়ে বুজাইছিলোঁ, তহঁতে মানিছিলি । এয়া তৃতীয়বাৰ তহঁতে মেল মাতিছ । বাৰে বাৰে একেটা কথা তহঁতক কিমান কৈ থাকিম ?

তুল্‌সীয়ে কয়, —আপোনালোক আহিছে জামাদাৰ বাবু, আপোনালোকক চালাম দিছোঁ । আমি হলে আপোনালোকক আহিবলৈ মতা নাই । আহিছে বাবে ভাল পাইছোঁ । ইয়াত আমাৰ লগত বহি আমাক যদি সহায় কৰে, আমি চালাম দিম । আৰু যদি নকৰে, তেনেহলে থাকি লাভ নাই । যাওকগৈ ।

—মোৰ প্ৰশ্নটোৰ উত্তৰ দে, তুল্‌সী —জামাদাৰ বাবুৱে কয় । —তহঁতৰ অভাৱ-অসুবিধাৰ কথা ইযাৰ আগতে চাহাবসকলে শুনা নাই ? তহঁতৰ আটাইবোৰ কথা চাহাবে মানি নলব পাৰে, সেয়া বেলেগ কথা । কিন্তু তহঁতৰ কথাবোৰ শুনে নে নাই, তাকে ক ।

তুল্‌সীযে কয, —শুনে, শুনিছে । আপোনাৰ পদূলিমুখত কোনোবা ভিখাৰীযে চিঞৰি থাকিলে, আপুনি শুনে, শুনি পায় । মন গলে আপুনি কেতিযাবা চাউল এমুঠি দিয়ে । নহলে, গালি পাৰি তাক খেদি দিয়ে বা কুকুৰ লগাই দিয়ে । কাৰণ, আপোনাৰপৰা চাউল এমুঠি পোৱাৰ দাবী ভিখাৰীজনে কৰিব নোৱাৰে । চাহাবৰ আগত আঁঠু লৈ আমি কিবা খুজিলে চাহাবে মন গলে কেতিয়াবা দিছে, মন নগলে চাবুকেৰে কোবাইছে । আমি ভিখাৰী নহওঁ জামাদাৰ বাবু ।

কামজাৰি বাবুৱে কয়, —ভিখাৰী নহৱ; তহঁত বনুৱা । আন বনুৱাই যেনেকৈ কাম কৰে, ধন ঘটে, তহঁতেও তেনেকৈ কাম কৰ, ধন ঘট । আজিকালি তহঁতৰ মেল-মিটিং প্ৰাযে হয় । মেল-মিটিং হোৱা মানে, কাম বন্ধ হোৱা । ধৰ, আজি । আজি ইয়াত মেল মাৰি আছ, অতবোৰ মানুহক মাতি আনিছ, —কাম খতি হোৱা নাই জানো ?

উত্তৰ দিলে মাঘোই, —কামজাৰি বাবু ! ইয়াত আপুনি আমাৰ লগত কথা পাতি আছে । আপোনাৰ কামৰ খতি হোৱা নাই জানো ?

মতা-মাইকী আটাইবোৰ মানুহে গিৰ্জনি মাৰি হাঁহে ।

বিশ্বনাথে কয়, —আমি এঘণ্টাৰ বাবে ছুটী লৈছোঁ । কোনোবাই চৰ্দাৰক কৈ আহিছে, কোনোবাই টি হাউছক কৈছে. কোনোবাই হাজিৰা বাবুক কৈছে ।

আটাইবিলাকে কৈ আহিছে । আমি বেআইনী কৰা নাই । কৈ আহিছোঁ । কোনোবাই ছুটী নিদিলেও আহিছোঁ, সেয়া ঠিক । কিন্তু কৈ আহিছোঁ ।

—তহঁতে মাইকী মানুহক আনিছ । —কামজাৰি বাবুৱে কয় —মাইকী মানুহখিনিক ননা হলেই ভাল আছিল ।

কালোন্দীয়ে কলে, —কামজাৰি বাবু ! মাইকী মানুহে কি দোষ কৰিলে ? আপোনাৰ কথাবোৰ বুজিব পাৰি, আপোনালোকে আমাৰ ওপৰত অত্যাচাৰ কৰাৰ বন্দোবস্ত কৰিছে । অত্যাচাৰ যদি কৰে, কেৱল মতা মানুহক মাৰিলে আপোনালোকৰ হেঁপাহ পলাব জানো ? আমাকো মাৰক । আমাক চাবুকেৰে কোবোৱাত আপোনালোকে বেছি কষ্ট পাব নেকি ?

দুই-এজনকৈ মানুহৰ সংখ্যা বাঢ়িবলৈ ধৰে । সৰু ল'ৰা-ছোৱালী কেবাটাও তালৈ আহে । অৰ্জুন, ৰূম্‌নীহঁতো আহে ।

জামাদাৰ বাবুৱে কয়, —তুল্‌সী, তহঁতে এটা কাম কৰ । তই, বাস্‌দেও, বিশ্‌নাথ এনেকৈ পাঁচজনমান মোৰ লগত আহ । যদি দৰকাৰ বুলি ভাব কালোন্দী, টিম্‌কীহঁতৰো দুজনী তিনিজনী মান লগতে লৈ আহ । তহঁতে জান যে বাগিচাত শ্ৰমিক সংঘ পতাৰ কোনো নিয়ম নাই । বাগিচাৰ নিয়ম ভংগ কৰাৰপৰা তহঁতৰ উপকাৰ একো নহয়, অপকাৰ হব পাৰে । আনহাতে সংঘ আদি নপতাকৈয়ে তহঁতে তহঁতৰ প্ৰাপ্যৰ বাবে কোম্পানীক দৰ্খাস্ত দিব পাৰ । কোম্পানীয়ে তহঁতৰ দৰ্খাস্ত সদায় বিবেচনা কৰি আহিছে । এতিয়াও কৰিব । তহঁতৰ নিজৰে উপকাৰৰ অৰ্থে, কোনটো ভাল হব ? —কোম্পানীৰ লগত কাজিয়া কৰা, নে কোম্পানীৰপৰা সুবিধা আদায় কৰা ?

তুল্‌সীয়ে কয়, —জামাদাৰ বাবু, এটা কথা আমাক বুজাই দিয়ক । আমি এটা শ্ৰমিক-সংঘ নাইবা বনুৱা-সংঘ পাতিলে, ৰূপহীজান বাগিচাৰ কি অপকাৰ আৰু অন্যায় হব ?

—সংঘ পাতিলে আমাৰ বল বাঢ়িব, —কালোন্দীয়ে কয়, —হয়নে নহয় জামাদাৰ বাবু ? আমাৰ বল বাঢ়িলে আপোনালোকৰ ভয় লাগে । সেইবাবে আপুনি সংঘৰ কথাত ইমান আপত্তি কৰিছে ।

—কালোন্দী ! বলনো কাক দেখুৱাবি ? —কামজাৰি বাবুৱে কয় ।

—জামাদাৰ বাবু !—তুল্‌সীয়ে কয় । আপুনি আমাৰ কেইজনমানক মাতিছিলে । চাওঁতে চাওঁতে আমাৰ ইয়াত এশৰো অধিক মানুহ গোট খালে । আপোনাৰ কথাটো আমি এই আটাইবোৰ মানুহকে সুধি চাওঁ । ইহঁতে যদি কয় যে আমি কেইজনমান গৈ আপোনাৰ লগত আলোচনা কৰিব লাগে, তেনেহলে ইহঁতেই মানুহ কেইজনক বাছি

দিব, আৰু তেতিয়া বান্ধি দিয়া মানুহকেইজনে গৈ আপোনাক লগ পাব । যদি ইহঁতে কয় যে আগেয়ে আমি সংঘৰ কথা আলোচনা কৰিম, তাৰ পিছত লগ পামগৈ, তেনেহলে সেয়ে হব । ইহঁতে নকলে, মই অকলে কি আলোচনা কৰিম ।

—ভাল কথা কলে তইঁতৰ গাত নালাগে, —কামজাৰি বাবুৱে কয় ।

মানুহৰ মাজৰপৰা কোনোবাই কয়, —বেয়া কথা কওক ।আন কোনোবা এজনে কয়, —ভাল কথা আনৰ বাবে সাঁচি থওক ।

মাঘোই কয়, —আজি আঢ়ৈ কুৰি বছৰে ভাল কথাই শুনি আহিছোঁ । ভাল মাত খাওঁতে খাওঁতে পেটৰ নাড়ী চুটি হ'ল । কুঁজা হলোঁ, বুঢ়া হলোঁ ।

বাসুদেওৱে কয়, —জামাদাৰ বাবু ! আমাৰ পথাৰ মাজলৈ আপোনালোক কোনোদিনে নাহে । আজি কিয় আহিলে ?

জামাদাৰ বাবুৱে কলে, —এতিয়াও মই ভাবোঁ, তইঁতৰ কেইজনমান আহি কথাবিলাক আলোচনা কৰা ভাল । তইঁতৰ বাবে ভাল, আৰু আমাৰ বাবেও ভাল । নহলে, তইঁতৰ বাবেও বেয়া, আমাৰ বাবেও বেয়া । চাহাবৰ অনুমতি নোলোৱাকৈ মই ইয়ালৈ অহা নাই । অনুমতি লৈ আহিছোঁ । গতিকে আলোচনা কৰিব খুজিলে চাহাবে অনুমতি দিব ।

—তেনেহলে চাহাবে আপোনাক পঠাইছে, —এজনে কলে ।

—আমি তেনেহলে চাহাবক কমগৈ —আন এজনে কয় ।

—পোনে পোনে গৈ চাহাবক কোৱাই ভাল । —কোনোবা এজনে কয় ।

—তইঁতে কাম নকৰিলে, কাম কৰা মানুহ আৰু আছে, কামজাৰি বাবুৱে কয় ।

—নাই বাবু, —প্ৰথমবাৰৰ বাবে বিষ্ণীয়ে কথা কয়, —আন কাম কৰা মানুহ নাই । ৰূপহীজানত কাম কৰা মানুহ আমি । আমাক খেদি আপুনি আন মানুহ এই বাগিচালৈ আনিব নোৱাৰে । আমাক বাদ দি আপোনালোকৰ কোম্পানী চলিব নোৱাৰে । আমি আটায়ে এই কথা জানো ।

কামজাৰি বাবুৱে এখন্তেক তাইৰ ফালে চালে আৰু কলে, —তই দেখোন ৰেলৰ মজদুৰৰ কথা শিকিয়েই পেলালি । তই কথাবোৰ সোনকালে শিকি লব পাৰ দেখিছোঁ । পিছে, তোক বাদ দিলেও ৰূপহীজান বাগিচা চলি যাব । তোৰ নিজৰে যি অৱস্থা ।

এনেকেলগে কেইবাজনো মানুহে ঘপহকৈ থিয় দিলে । কালোন্দী সবাৰো আগত থিয় হ'ল । সিহঁতে দুখোজমান আগবাঢ়োতেই বিষ্ণী সিহঁতৰ আগত থিয় দি বাবুহঁতৰ ফালে চাই কলে, —কামজাৰি বাবু । আপুনি মিছাতে ইয়াতে বৈ আছে ।

পৰিস্থিতিটো ক্ৰমাৎ বেয়াৰ ফালে ঢল খাই আহিছে, এই কথা জামাদাৰ বাবুৱে গম পালে । ইয়াত বৈ থাকি আৰু যে কোনো লাভ নহব, তেওঁ বুজি পালে । কামজাৰি বাবুৰ মুখখন বেয়া । তেওঁৰ কথাই মানহক উচটাই দিব পাৰে । তেওঁ বুজি পালে যে যিবোৰ মানুহ তাত গোট খাই আছে, সিহঁতে তেওঁৰ কথা নুশুনে । তেওঁ মাতিলে, —তুল্‌সী ।

তুল্‌সীয়ে কলে, —জামাদাৰ বাবু । প্ৰথমেই আপোনালোকক আমাৰ চালাম দিছোঁ, আকৌ এবাৰ চালাম দিলোঁ ।

জামাদাৰ বাবুৱে কলে, —তুল্‌সী । তোক এটা কথা মই কৈ যাওঁ । এই মানুহবিলাক তোৰ কথাত আহিছে । তাহাঁতৰ যদি কিবা বিপদ আহুকাল হয, তাৰবাবে তই দায়ী হবি ।

তেওঁলোক দুযো অফিছৰ ফালে আগবাঢ়ে ।

কোনোবাই মাত লগায়, —সেযে ভাল । অফিছেই ভাল ।

আন এজনে কলে, —মজদুৰ । মজদুৰক এওঁলোকে ভয় নকৰে । মজদুৰক পিটি পিটি বাগিচাৰ বাহিৰ কৰি দিব পাৰে । ইয়ালৈ তেনেহলে কিয় আহিব লাগে ? আমাৰ খুচি আমি মেল মাৰিম । তোমালোকৰ কি হ'ল ?

কোনোবাই কলে, —যোৱা, এতিয়া চাহাবক কোৱাগৈ । চাহাবে চাবুক লৈ আহিব, তোমালোকে পাছে পাছে আহিবা । কিমাননো কোবাবা ? চাবুকৰ চামৰা এডাল-দুডালকৈ সুলকি গ'ল । কিমান আৰু কোবাবা ।

—চিত্তক কোনে মাৰিলে ? —বাস্‌দেওৱে কলে । তাৰ দোষ কি আছিল ? বাগিচাত কাম নকৰা মানুহ ইয়াত সোমাব নোৱাৰে নেকি ? তেনেহলে মহাবীৰহঁত ইয়াত কেনেকৈ আছে ? -

মাঘোই মাত দিয়ে, —তই চিত্তৰ কথা ইয়াত উলিয়াইছ কিয় ? চিত্তক মাৰিছে. আৰু আন কাৰোবাক মাৰিব । আমি একগোট হোৱাত চিত্তই যদি সহায় কৰিব খোজে সি মাৰ খাবই । পিছে, চিত্তক মাৰ-ধৰ কৰি কোনে কি লাভ কৰিলে ? চিত্তৰ নিজাৰে মাইকী ইয়ালৈ কিয় আহিল ? তাই কিয় ভয় নাখালে ? সি কিমান দুখ পালে তাৰে জনাৰ যদি তোৰ ইচ্ছা তেনেহলে বিষ্ণী সাধ । মোৰ কথা হ'ল, আমাৰ কামটো হব লাগে ।

ভাক্‌ৰুৱে কিবা কবলৈ বাৰে মুখ মেলে, আকৌ মুখ বন্ধ কৰে । তাৰ পিছত সি লাহে লাহে কয়, —তুল্‌সী । মই তোক সুধিছোঁ । আমাৰ মাজত তই জনা-বুজা মানুহ । সংঘ নে কি বুলি কৰ নহয় তহঁতে ? আন বাগিচাতো সংঘ পাতিবলৈ লৈছিল ।

পাতিলেনে ? নোৱাৰিলে, পাতিব নোৱাৰিলে । কেৱল মাৰ খালে, ফাটেক খালে । ইমান অত্যাচাৰ হ'ল যে আমাৰ বহুতেই সেই বাগিচাবিলাকৰপৰা পলাই গ'ল । পাছে, পলাই গৈ ক'ত ৰক্ষা পাব ? আকৌ সেই বাগিচা, আকৌ দুগুণ অত্যাচাৰ । কি লাভ হ'ল ? আমিও একে । আমাৰ অৱস্থা কি হব ?

তুল্‌সীয়ে কয়, —মই তোকেই সুধিছোঁ । তইতো খবৰবোৰ পাই আছ । আমিও পাই আছো । তয়ে ক, —সেইবোৰ বাগিচাত মাৰপিট হোৱাৰ পিছত তাত সংঘৰ কাম বন্ধ হৈ গৈছে নেকি ? নে, এতিয়াও চলি আছে ?

—মই জানো —বিষ্ণীযে কয । —এখন বাগিচাত মাইকীৰ গাৰ কাপোৰ গুচাই দি তাইক সম্পূৰ্ণ উলংগ কৰি চাহাবে তাইক পিটিছে । সংঘ ভাঙি দিছে । কিন্তু যোৱা বছৰত সেই সংঘৰ মিটিং দুবাৰ হৈ গৈছে । মাৰধৰো চলি আছে, সংঘৰ কামো চলি আছে ।

—তেনেহলে মোক আৰু এটা কথাৰ উত্তৰ দে —ভাক্কৰে কয় । —কিবা কাৰণত তিনিদিনৰ বাবেও যদি আমাৰ কাম বন্ধ হয, আমি কেনেকৈ খাম ? কোনে আমাক খুৱাব ? বাহিৰৰপৰা কোনোবা মানুহে ইযালৈ আহি আমাক জানো খুৱাব ?

—সেই কথাটোকে মই কবলৈ বিচাৰিছিলোঁ, —বাস্‌দেওৱে কয । চিত্তই অকলে বাগিচাত সোমাবলৈ আহিছিল । তাৰ লগত একো বস্তুও নাছিল, মানুহো নাছিল । চাহাবে তাক মাৰধৰ কৰি উলিযাই দিলে, কাৰণ সি ৰেলৰ মজদুৰ সংঘৰ মানুহ । সেইবাবে মই কৈছোঁ, আনৰ ওপৰত আমি আশা কৰিব নোৱাৰোঁ । আমাৰ দুখ-দুৰ্গতি হলে তাক আঁতৰাব লাগিব আমি নিজে । তাৰবাবে আমি সাজু হব লাগিব ।

—তইঁতে মিছাতে এইবোৰ চিন্তা কৰিছ, —মাঘোই কয । আমাৰ সংঘই হোৱা নাই । চাহাবসকলে সংঘ পাতিবলৈ মানা কৰিছে । আমি পাতিম বুলি ইযাত বহি কথা পাতি আছোঁ, সংঘ হলে পতা নাই । সংঘ পাতিলে আমাৰ কি শাস্তি হব, সেইবোৰ কথা এতিয়াই কিয় উলিযাব লাগে ?

ভাক্কৰে এইবাৰ থিয় হয । কান্ধত থকা গামোচাখন সি কঁকালত বান্ধি লয় । তাৰ পিছত মাঘোলৈ চাই সি কয়, —মাঘো ! তই এইবিলাক কথাত মাত নামাতিবি । তোৰ মাইকী নাই, ল'ৰা-ছোৱালী নাই । তোৰ কি চিন্তা ? কিন্তু আমাৰ কি হব ? খাব নাপালে আমাৰ ল'ৰা-ছোৱালী মৰিব, আমি মৰিম ।

তুল্‌সীও থিয় হয় । সি কলে, —আমি ইযাত নানা কথা উলিয়াই নিজৰে লোকচান কৰি আছো । অলপ পিছতে সন্ধিযা হৈ আহিব । আমি লগ হোৱাটো একো টান কাম নহয় । এতিয়া ইয়াত গোট খাইছোঁ, কাইলৈ পৰহিলৈও গোট খাব পাৰিম । কিন্তু সংঘ পতা টান । কাৰণ সংঘ বে-আইনী । সেইবাবে সংঘ পাতিবলৈ কোৱা মানেই

শাস্তি । ভাকৰুৱে ঠিকেই ধৰিছে যে আমাৰ দুৰ্গতিৰ সীমা নাইকিয়া হব । আমি আটায়ে যাতনা ভোগ কৰিব লাগিব । আমাৰ দুখ-দুৰ্গতিৰ পিছত কিন্তু আনবিলাকৰ উপকাৰ হব পাৰে । সেই আনবিলাক আমাৰে ল'ৰা-ছোৱালী । তেনেহলে, এতিয়া কি কৰিবি ? যদি আমি শাস্তিৰ ভয়ত সংঘ নাপাতো, আৰু সদায় গেলা-পচাৰ মাজত থাকি সুখ পাওঁ, তেনে ব'ল আমি ঘৰাঘৰি যাওঁ, বা আমাৰ কামলৈ যাওঁ । আমি চিৰদিন কুলী হৈ থাকি যাওঁ ব'ল । মা কুলী, বাবা কুলী, মই কুলী, মোৰ মাইকী কুলী, মোৰ ল'ৰা-ছোৱালী কুলী, তাহাঁতৰ ল'ৰা-ছোৱালীও কুলী । ব'ল, যাওঁগৈ ব'ল ।

হঠাং মানুহৰ মাজৰপৰা অৰ্জুনে চিঞৰি দিলে, —মই কুলী নহওঁ । মই ইস্কুলত পঢ়ো । মই কুলী নহও, মই ছাত্ৰ ।

আন ফালৰপৰা বিষ্ণীয়ে চিঞৰি দিলে, —ময়ো নহওঁ কুলী । মই বাগিচাত কাম কৰোঁ, কাম কৰি খাওঁ । মাগি ন'খাওঁ, কাম কৰি খাওঁ । আমি সেই কথা বুজাই দিবলৈ সংঘ পাতিলোঁ । আমাৰ সংঘ চলাব তুলসীয়ে । কি নাম দিয, তহঁতে দে । তাৰ কথা আমি মানি চলিম । অতদিনে আমি কোব খাই আহিছোঁ, এতিযাও খাম । আগতকৈ বেছিকৈ কোব খাম । তথাপি কোনোবা এদিন কোবৰ আৰু অপমানৰ অন্ত পৰিব । আজি আমাৰ সংঘ হৈ গ'ল ।

—ময়ো কওঁ, আমাৰ সংঘ হ'ল, —কালোন্দীয়ে কলে । —তহঁতে কোনেও মাইকীৰ কথা চিন্তা কৰিব নালাগে । আমি মাইকীবিলাকেও তহঁতৰ দৰে কাম কৰি খাওঁ । আমাৰ কাম নোহোৱা হলে, খাবলৈ নাপাম । খাবলৈ নাপালে কষ্ট হয, মাৰ খালে কষ্ট হয়, সেই কথা কোনে নাজানে ?

অলপ আঁতৰত কোনোবাই হাঁহিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে । বলিযা মানুহৰ দৰে হোঁ-হোঁ কৈ হাঁহিলে । সেই হাঁহিৰ আৰু শেষ নাই । তুল্‌সীহঁতে লক্ষ্য কৰি দেখিলে সেয়া চুনুহঁতৰ দল । ৰং লগাৰ বাবে সিহঁতে হঁহা নাই । এই কথা সকলোৱে বুজি পায় । সিহঁতে হাঁহিছে তুল্‌সীহঁতৰ আলোচনাক ব্যংগ কৰিবলৈ, তাচ্ছিল্য কৰিবলৈ । সিহঁতে হাঁহি হাঁহি এবাৰ আগলৈ আহে, এবাৰ পাছলৈ যায় । সিহঁতৰ ৰাগী লাগিছে, সিহঁতে হাঁহিবই ।

মেলৰপৰা দুই-এজনকৈ মানুহবোৰ আঁতৰি যাবলৈ ধৰে । বিজ্‌লী উঠি যায় । তাই উঠি মানুহখিনিৰপৰা আঁতৰি আহি শাৰীখন জোকাৰি ধূলি-মাকতিবোৰ গুচাবলৈ চেষ্টা কৰে । শুকান বন দুই-এডাল ব্লাউজত লাগিবও পাৰে বুলি ভাবি, শাৰীখনেৰে ব্লাউজটো জোকাৰি পেলায় । ব্লাউজটো খন্তেকৰ বাবে সামান্যভাৱে নাচি থাকে । তাৰ পিছত তাই মেলত বহি থকা মানুহজাকলৈ চাই মিচিকিয়াই এবাৰ হাঁহে আৰু লাহে

লাহে তাৰপৰা আঁতৰি যায় । চুনুইঁতৰ কাষেদি যাওঁতে আৰু এবাৰ শাৰীখন তাই জোকাৰি লয় । লাহে লাহে চুনুইঁতৰ দলটো আঁতৰি পৰে ।

মাঘোইঁত কোনেও বিচলিত নহ'ল । মাঘোই কলে, —সেইফালে মন-কাণ নিদিবি । দুই-এজন তেনেকুৱা মানুহ ওলাবই । আমি আমাৰ কাম কৰি যাম । হেই মাষ্টৰ, মাষ্টৰ অৰ্জুন । এইফালে আহচোন । তইতো লিখিব জান । ইয়ালৈ আহ । তুল্‌সীৰ লগত কাগজ আছে । তই লিখি যা । নাম আৰু পইচা । প্ৰথমতে মোৰ নামকে লিখ । কিমান পইচা দিব লাগিব তুল্‌সী ? তই কৈছিলি নহয়, মেম্বৰ হলে পইচা দিব লাগিব ।

বাসুদেওৱে কলে, —এইবাৰ মাঘোৰ উৎসাহ বেছি । সি আজি ভালেমান দিন মাৰ খোৱা নাইতো । তাৰ গাটো কট্‌মটাই আছে ।

তুল্‌সীয়ে কলে, —তইঁতৰ কথাকে মানিলোঁ । আমাৰ সংঘ হৈ গ'ল । সংঘৰ কিবা নিয়ম-তিয়ম কৰিব লাগিব । চিত্ৰৰ লগত বহি মই সেইবিলাক ঠিক-ঠাক কৰি লম । আমি সেইবিলাক কি জানো ? কিন্তু, পিছলৈ আমি যিয়ে নকৰোঁ কিয় এতিয়া আমাৰ বাগিচাৰ বাহিৰৰ মানুহক সংঘত নলওঁ । এই এক কথা । দ্বিতীয় কথা, —পইচাৰ কথা । সংঘৰ নানা কামৰ বাবে পইচা লাগিব । আৰু হঠাং যদি কিবা দুৰ্ঘটনা হয়, কাম কৰাত যদি আমাৰ বাধা পৰে, তেনে জীয়াই থাকিবৰ বাবে অন্ততঃ এসাঁজ ভাতৰ বন্দোৱস্ত কৰিব লাগিব । তইঁতেই ঠিক কৰ, মাহেকত প্ৰতিজনে কিমানকৈ দিবি ।

—সপ্তাহটোৰে প্ৰতি এদিনৰ হাজিৰা, —মাঘোই কয় ।

বিশ্‌নাথে কলে, —তাৰমানে হ'ল, মাহেকত চাৰিদিনৰ হাজিৰা । মোৰ কোনো আপত্তি নাই । হব, সেয়ে ভাল ।

—মাহত চাৰিদিন ? —বাসুদেওৱে কলে । —বেছি নহব জানো ?

বিষ্ণীয়ে কলে —ইয়াতকৈ কম কৰিলে দেখোন কোনো কামতে নালাগিব । মাঘোৰ কথাটোৱে ভাল, চাৰিদিনৰ হাজিৰা ।

তুল্‌সীয়ে কলে, —মাঘোৰ কথাটো সঁচাকৈয়ে ভাল । পিছে, আমি তাৰ আধাখিনি লৈ আৰম্ভ কৰি চাওঁ । দুসপ্তাহৰ মূৰত এদিনৰ হাজিৰা । প্ৰথমতেই অৱশ্যে দিব লাগিব আৰু আঠ অনা ।

তেতিয়া বেলি পশ্চিম আকাশলৈ গৈছে । পথাৰত গৰু ছাগলীন ঘন ঘনকৈ ঘাঁহ খাবলৈ আৰম্ভ কৰিছে । ডাঠ হাবিৰ মাজত হঠাং ফেঁচাৰ মাত এবাৰ-দুবাৰ শুনা গৈছে । ওখ গছৰ পাতৰ মাজত ধীৰ আলোড়নৰ সৃষ্টি হৈছে । আৰু প্ৰায় দুঘণ্টা, —তাৰ পিছত এন্ধাৰ ।

ৰূপহীজান বাগিচাৰ সন্মুখৰ লোহাৰ গেটখন সম্পূৰ্ণ খোল খাই গ'ল আৰু সেই খোলা গেটেৰে বাগিচালৈ সোমাই আহিল বন্দুক আৰু লাঠী লৈ আঠজন পুলিচ । তেওঁলোকে মানুহবিলাকৰ ওচৰলৈ আহি দেখিলে যে সিহঁতে কোনো বিৰাট অপৰাধ কৰা নাই, কাকো আক্ৰমণ কৰা নাই । বাগিচাত কাম কৰি থকা নাই যদিও, কোনো কামত ব্যাঘাত জন্মোৱা নাই । তথাপি ৰিপোৰ্ট অনুসৰি এই মানুহবিলাকে বাগিচাৰ বাবু-চাহাবক আক্ৰমণ কৰিবলৈ ওলাইছে, আৰু বাগিচাৰ অনিষ্ট সাধন কৰিবলৈ বিচাৰিছে । গতিকে সিহঁতক কোনো প্ৰশ্ন পুলিচে নুসুধিলে । সিহঁতৰ নিশ্চয় কিবা এটা অভিসন্ধি আছে, নহলে তেনেকৈ কাম বন্ধ কৰি জুম বান্ধি বহি থাকিব কিয় । গতিকে প্ৰথমে, জুম ভংগ কৰি দিয়াৰ অৰ্থে, লাঠী চাৰ্জৰ দৰকাৰ । পুলিচে তাকেই কৰিলে । যাকে য'তে পালে এফালৰপৰা কোবাবলৈ ধৰিলে । চাহাবৰ ইংগিত মতে তেওঁলোকে মুখ্যকেইজনক যিমান পাৰে তিমান কোবালে ।

প্ৰায় ডেৰ কুৰি মানুহ মাটিত বাগৰি পৰিল । আটাইতকৈ বেছি মাৰ পৰিল তুল্সী আৰু মাঘোৰ ওপৰত । সিহঁত প্ৰায় অচেতন হৈ গ'ল । প্ৰায়বিলাক মানুহ তাৰপৰা দৌৰি পলাল । মাৰধৰ শেষ কৰি পুলিচে ছয়জন মানুহক গ্ৰেপ্তাৰ কৰি লৈ গ'ল । তিৰোতাৰ ভিতৰত মাত্ৰ বিষ্ণীক সিহঁতে গ্ৰেপ্তাৰ কৰিলে ।

পুলিচ যোৱাৰ পিছতো মানুহৰ মনৰপৰা ভয় আঁতৰি নগ'ল । গোটেইখন বাগিচাতে লাইনে লাইনে কিবা উপায়ে প্ৰচাৰ হৈ গ'ল যে ৰাতিলৈ অসংখ্য পুলিচে আহি লাইন বেড়ি ধৰিব আৰু ঘৰত থকা ল'ৰা-ছোৱালী, মতা-মাইকী আটাইবিলাককে এফালৰপৰা কোবাই যাব । প্ৰচাৰ হৈ গ'ল যে তুল্সীৰ দুয়োখন ভৰিৰ হাড় ভাঙি টুকুৰা-টুকুৰ হৈ গৈছে, আৰু মাঘোৰ বুকুৰ হাড় ভাঙিছে । চাহাবে ইতিমধ্যে হেনো জনাই দিছে যে লাইনত থকা বুঢ়া-বুঢ়ী, ছোক্ৰা-ছুক্ৰীকে ধৰি আটাইবোৰকে পিটি পিটি এইবাৰ ঠিক কৰি দিব লাগে, যাতে ইয়াৰ পিছত কোনেও আৰু সংঘ পাতি কোম্পানীৰ লগত ফেৰ মাৰিবলৈ সাহস নকৰে ; সংঘ, ধৰ্মঘট সেইবোৰ কথা যেন ৰূপহীজানত কাৰো মুখত আৰু ওলাব নোৱাৰে ।

মতা নোহোৱা ঘৰৰ মাইকীবিলাকে ভয়তে ৰাতি গোটবান্ধি থাকিবলৈ ললে । সৰু ল'ৰা-ছোৱালীক লগত লৈ তিনি চাৰিজনী মানুহ এটা ঘৰত গোট খালে অন্ততঃ সেই এটা ৰাতিৰ বাবে । দুই-এজন ল'ৰাৰ গাতো পুলিচৰ কোব পৰিছে । পাৰিলে সিহঁতৰ গাত সেক-তেক কিবা দিব লাগে ।

শুকান খেৰ-বন পাৰি মাটিতে পাঁচজন ল'ৰা-ছোৱালী কালোন্দীৰ ঘৰত শোৱে । অৰ্জুন মানুহৰ মাজতে আছিল বাবে তাৰ গাত পুলিচৰ কোব দুটা পৰিছিল । সিও মাটিত খেৰৰ বিছনাত দীঘল দি পৰি থাকে । তাৰ ওচৰত দুজন ল'ৰা আৰু দুজনী

ছোৱালী ভৰত চকু থিৰ কৰি পৰি থাকে । কাৰো চকুলৈ টোপনি নাহে । সন্ধিয়াৰ অলপ পিছতে ৰুম্‌নী আৰু তাইৰ মাক কালোন্দীহঁতৰ ঘৰত উপস্থিত হয় । ভালেখিনি ৰাতিলৈ মাইকীকেইজনীয়ে ঘৰৰ বেৰৰ বাহিৰতে বহি মেল কৰি থাকে, আৰু ল'ৰা-ছোৱালীকেইটাই ভিতৰতে খেৰ-বনৰ ওপৰত পৰি থাকে । সিহঁতে কোনেও কথা নকয় । কিবা আতংকত সিহঁতে কাণ পাতি থাকে, অকণমান শব্দ হলেই সিহঁতে চক্ খাই উঠি চাৰিওফালে চায় ।

অৰ্জুনৰ ওচৰতে বহি ৰুম্‌নীয়ে সোধে, —কি চাই আছ তই ? কিনো আছে ঘৰৰ মাৰলিবোৰত ?

অৰ্জুনে তাইৰফালে চাই সোধে, --তই কেতিয়া আহিছ ইয়ালৈ ?

—তই সদায় এনেকুৱা, —তাই কয়, —সবকে দেখা পাৱ, কেৱল মোকহে দেখা নাপাৱ । ইস্কুলতো দেখা নাপাৱ, ঘৰতো দেখা নাপাৱ ।

সি একো নামাতে । ওপৰলৈ চাই পৰি থাকে । ৰুম্‌নীয়ে পাহৰিয়ে গৈছিল যে সি মাৰ খাইছে । অথচ সি মাৰ খাওঁতে তাই মাত্ৰ অলপ দূৰতে থিয় হৈ আছিল । মানুহবোৰ যেতিয়া পলাল, ভিৰৰ মাজত তায়ো দৌৰি পলাল । তাই অৰ্জুনৰ গাটোলৈ চায় । দুযোটা কোব তাৰ ভৰিত পৰিছে । সি ল'ৰা মানুহ কাৰণেই হব পায় পুলিচে তাক জোৰকৈ মৰা নাই । তাই নিজে কব নোৱৰাকৈ কেতিয়াবা অৰ্জুনৰ হাত এখন আনি তাইৰ কোলাত লয় । পিঠিৰ ফালে গুদাম নথকা তাইৰ চোলাটো তাই গলধনৰ ওচৰলৈ টানি দিয়ে । গাল আৰু কপালত পৰি থকা চুলিবিলাক কাণৰ কাষেদি মূৰত তুলি থয় । তাৰ পিছত তাই দুযো হাতৰ তলুৱাৰে গাল-মুখ পিহি ধূলি-বালিবোৰ মচি দিয়ে ।

অৰ্জুনে মুখ ঘূৰাই তাইৰ ফালে চাই হাঁহি দিয়ে । কোলাৰপৰা তাৰ হাতখন আঁতৰাই দি, ৰুম্‌নী থিয় হবলৈ চেষ্টা কৰে । সি তাইক উঠিবলৈ নিদিয়ে । তাই খং কৰি কয়, —এৰি দে । তোৰ ওচৰত নবহোঁ । তই মোক দেখিব নোৱাৰ । সেইবাবে সদায় তই মোক উপলুঙা কৰ ।

—তইহে খং কৰি থাক । —অৰ্জুনে কয় । —তোৰ হাতৰ তলুৱাখন আগেয়ে চাই ল, পিছত গালখনলৈ চাবি । গালখন তই দেখা নাপাৱ, কিন্তু বাওঁহাতৰ তলুৱা দেখিলে গম পাবি ।

তাই খপ্‌কৰে হাতৰ তলুৱালৈ চায় । কিবাকৈ তাইৰ তলুৱাখনত এসোপা ক'লা ছাই লাগি আছে । তাই বুজি পায় ছাইসোপা তাইৰ গালতো লাগিছে । আকৌ মচি দিবলৈ হাতখন তোলোতেই অৰ্জুনে কয়, —মচি নিদিবি । সেইখন হাতেৰে মচিলে বেছিকৈ লাগি ধৰিব । তই মূৰটো অলপ হলাই দে, মই মচি দিম ।

অৰ্জুনে তাইৰ গালখন অলপ মচি দিয়াৰ পিছত তাই মূৰটো তাৰ বুকুৰ ওপৰত থয় । খন্তেক পিছতে তাই কয়, —এক, দুই, তিনি, চাৰি, —তোৰ বুকুখনে টিপ্‌টিপ্‌কৈ শব্দ কৰি আছে । তোৰ ভয় লাগি আছে ?

—চাওঁ, তোৰ বুকুখন —অৰ্জুনে কয় । —তোৰ বুকুখন মোৰ কাণত লগাই দেচোন । চাই লওঁ তোৰ বুকুৱে টিপ্ টিপ্ কৰে নে নকৰে ।

—মই তেনেহলে তোৰ ওচৰতে শুই দিওঁ —তাই কয়, —তেতিয়া গম পাবি ।

তাই তাৰ ওচৰতে শোৱে । সি তাইৰ বুকুত কাণখন থৈ টিপ্‌টিপনি শুনি থাকে । অলপ সময়ৰ পিছত কম্নীয়ে কয়, —এতিয়া এৰি দে । মোক এনেকৈ ধৰি থাকি তোৰ ভাল লাগে ?

—উঁ, ভাল লাগে, —সি কয়, —উম লাগে ।

—তথাপি এৰি দে । তাই কয় । —মোৰো ভাল লাগে, তথাপি এৰি দে ।

—কিয় ? —সি সোধে ।

—মই ছোৱালী নহয় নেকি ? —তাই কয় । —ইহঁতৰ কোনোবা সাৰ পাই উঠিলে নেদেখিব নেকি ?

—দেখিলে কি হ'ল ? —সি কয় । —সিহঁতেও দেখোন ল'ৰা-ছোৱালীয়ে একেলগে শুই আছে । আমি শুই থাকিলে কি হ'ল ।

—তই একো নাজান, —তাই কয় । —ল'ৰাৰ ওচৰতে ছোৱালী শুই আছে হয় । পিছে কোনজন ল'ৰাই কোনজনী ছোৱালীক'সাবটি ধৰি আছে ? তই দেখোন মোক সাবটি ধৰি আছ । মোক এৰি দে, নহলে পিছত মই উঠি যাব নোৱাৰিম ।

—কিয ? —সি সোধে ।

—কব নোৱাৰোঁ । —কম্নীয়ে কয় । —তই মোক কিয় ইমান জোৰকৈ ধৰি আছ ? কিয মোৰ কঁকালৰ তলৰ মাহটো তই হাতখনেৰে বিচাৰি ফুৰিছ ? নহয, তই মাহটো বিচৰা নাই কিজানি ।

—পিছত উঠি যাব নোৱাৰিবি কিয় ? —অৰ্জুনে আকৌ সোধে ।

—নাযাওঁ । মনে মনে থাক । —তাই কয ।

হঠাৎ কম্নীয়ে তাৰ বাওঁহাতখন পাছলৈ নি তাইৰ কঁকালৰপৰা অৰ্জুনৰ হাতখন টানি আনি তাইৰ তলপেটৰ ফালে থৈ দি তাৰ গাত লাগি শুই থাকে ।

তাৰ কাণত মুখ লগাই তাই এবাৰ কয়, —কাকো নকবি ।

পাঁচ

আজিকালি মহাবীৰে দোকানৰ কাম বেছি কৰিব নোৱাৰে । তেওঁ প্ৰায়ে গাদীত বহি থাকে, আৰু ব্যৱসায়ৰ সকলো কাম তেওঁৰ ল'ৰা সুন্দৰৰামে কৰে । বনুৱাবিলাকে তাক 'চন্দুৰ্' বুলি মাতে । মহাবীৰে নিজে তেওঁৰ গেলামালৰ দোকানৰ লগতে আন নানা কাৰবাৰ যোগাৰ কৰি লৈছিল । বাগিচাৰ ফেক্টৰীৰ নানা ৰকমৰ মেচিনৰ সা-সঁজুলিবোৰ লাহে লাহে মহাবীৰেই যোগান ধৰিছিল । ঘৰৰ চালৰ ৰঙৰপৰা আৰম্ভ কৰি বঙলাৰ পানী পাইপলৈ যাৱতীয় দৰকাৰী বস্তুৰ যোগান মহাবীৰেই ধৰিছিল । সুন্দৰৰামে সেইবোৰ ব্যৱসায়কে সমৃদ্ধ কৰি তুলিলে । সম্মুখৰ ফালে সি এটা দীঘল টিনৰ ঘৰ সজালে । এফালে থাকিল গেলামাল আৰু মণিহাৰী, আনফালে হাৰ্ডওৱেৰ । লগতে আন এটা কোঠা থাকিল য'ত অৱসৰৰ সময়ত বন্ধু-বান্ধৱৰ লগত মিটিং কৰিব পাৰি, চাহ-জলপান খাব পাৰি, তাচ খেলিবও পাৰি ।

সুন্দৰৰামৰ বন্ধু নগৰতো আছে, গাঁৱতো আছে, বাগিচাতো আছে । এজন ব্যৱসায়ীৰ পক্ষে নানা ঠাইত বন্ধুৰ প্ৰয়োজন । সাধাৰণ মানুহৰ লগত আদান-প্ৰদান, স্নেহ-প্ৰীতিৰ দৰকাৰ ; নগৰৰ ডাঙৰ ব্যৱসায়ীৰ লগত বন্ধুত্বৰ দৰকাৰ, আৰু বাগিচাৰ বাবু-চাহাব সকলোৰে লগত সদিচ্ছা ৰখাৰ দৰকাৰ । নগৰৰপৰা কোনোবা আহিলে, সুন্দৰৰামৰ তালৈ গৈ চাহ একাপ নোখোৱাকৈ যোৱাৰ উপায় নাই । তেনেকৈয়ে বস্তি বা গাঁৱৰপৰা দুই-এজন যেতিয়া কিনা-বেচা কৰাৰ অৰ্থে বাগিচালৈ আহে, তেওঁলোকেও সুন্দৰৰামৰ সমাদৰ লাভ কৰে ।

বনুৱাবিলাকক সুন্দৰৰামে অসন্তুষ্ট নকৰে । বৰং অভাৱ-দুৰ্যোগৰ সময়ত সি সাধ্য অনুযায়ী সিহঁতক সাহায্য কৰে । চুনু, লখীৰাম, পানীৰাম, ভোণ্ডা প্ৰভৃতি বনুৱা ডেকাবোৰ সুন্দৰৰামৰ একপ্ৰকাৰ বন্ধু । সিহঁত প্ৰায়ে সুন্দৰৰ গাদীলৈ আহে, কিন্তু সুন্দৰে কাচিৎহে লাইনলৈ যায় । সুন্দৰৰাম যেন এটা বেহুৰ মধ্যবিন্দু । বস্তিৰ মানুহ, নগৰৰ মানুহ আৰু লাইনৰ মানুহ এই তিনি জাত মানুহৰ সংযোগ কেন্দ্ৰ সুন্দৰৰাম ।

লাইনলৈ নগৰ বা গাঁৱৰপৰা কিবা খবৰ পঠিয়াবৰ দৰকাৰ হলে, নাইবা লাইনৰ পৰা নগৰ বা গাঁৱত জনাই দিব লগা হলে, সুন্দৰৰামৰ লগত যোগাযোগ কৰিলে সুচলে কামটো হৈ যায় । গতিকে প্ৰায় আটাইবোৰ মানুহৰ বাবে সুন্দৰৰাম হৈ পৰিল — ‘চন্দুৰ্’ ।

নকুলে আচলতে কি কাৰবাৰ কৰি ধন ঘটে, অতি কম মানুহে জানে । তাৰ গাঁও আৰু নগৰ দুয়ো ঠাইতে দুটা ঘৰ আছে । সাত-আঠ বছৰ আগলৈকে বাগিচাৰ হাটত কাপোৰ বিক্ৰী কৰি ফুৰিছিল । হাটলৈ অহা-যোৱা কৰা চাইকেলখন এতিয়াও তাৰ আছে, কিন্তু আজিকালি সি প্ৰায়ে সৰু ফোৰ্ড গাড়ী এখনেৰে অহা-যোৱা কৰে । চাইকেলখন সি বিক্ৰী নকৰে, কাৰণ তাৰমতে সেইখনেই তাৰ পুৰণা স্মৃতি । একালত এই চাইকেলখনত তাৰ গোটেইখন কাপোৰৰ দোকান ইখন হাটৰপৰা সিখন হাটলৈ অহা-যোৱা কৰিছিল । আনকি সৰু ত্ৰিপালখন আৰু ত্ৰিপাল তৰাৰ চাৰিটা বাঁহৰ খুঁটিও এই চাইকেলখনতে স্থান পাইছিল । সি দহ-বাৰ মাইল দূৰৰ কেবাখনো বাগিচাৰ হাটত কাপোৰ বিক্ৰী কৰি ফুৰিছিল । এতিয়া সি ধনী । কিন্তু আটায়ে জানে যে কেৱল কাপোৰ বিক্ৰী কৰি সি ইমান ধন ঘটিব নোৱাৰে ।

সাঁজ লগাৰ আগতেই নকুলে সুন্দৰৰামৰ গাদী ওলালহি ।

—কি খবৰ তোৰ চন্দুৰ ? —সি মাত লগালে ।

—চুনুৱে এইমাত্ৰ তোৰ খবৰ লৈ গ’ল । —সুন্দৰে কলে ।

—চুনুৰ কথা বাদ দে, —নকুলে কয়, —তোৰ খবৰকে কচোন । পৰহি তই জিলালৈ যোৱা বুলি শুনিছিলোঁ, আমি হলে দেখা নাপালোঁ ।

—ইয়াত বহি বাজে কথা কৈ থাকিবলৈ তোৰ সময় নাই, মই জানো । চুনুৰ তালৈ যাবিতো ? সাঁজ লাগি আহিলেই । পাগে । নে, চাহ খাবি ?

—চাহ ? —নকুলে কলে । —এই গধূলি সময়ত চাহ ?

—তই জান, সুন্দৰে কয়, —যে অন্য বস্তু ইয়াত নাপায় ।

—সিটো কোঠাত নাপায় ? —নকুলে সোধে । —কাষৰ সৰু কোঠাটোত নে, সেইটো কোঠা আজি ৰিজাৰ্ভ ?

—তোৰ ঘৰতো আছে ৰিজাৰ্ভ কোঠা । —সি উত্তৰ দিয়ে । দামী উপহাৰৰ বাবে ৰিজাৰ্ভ । মই তোৰ কোঠাত সোমাওঁ জানো ?

—দে বাৰু একাপ চাহকে দে —নকুলে কয় । —জান ? আজিকালি চুনুৱে টকাৰে বিছনা বনোৱাৰ আয়োজন কৰিছে । নহলে ইমানবোৰ টকা সি ক’ত থব ?

পিছে, মোক সি বেছি ঠগাব নোৱাৰে । ঠগায় তাৰ নিজৰ মানুহক । কথাটো মই ভাল দেখা নাই ।

—জুৱাখেলৰ হাৰজিত —সুন্দৰৰামে চুলিবোৰ পিটিকি পিটিকি কৈ থাকে, – -কেনেকৈ জানিবি, কাৰ জিত হয, কাৰ হাৰ হয় । তাতকৈ সেইবোৰ কথা নভবাই ভাল । আৰু মই কাৰবাৰ কৰোঁ, কাৰবাৰেই মোৰ জুৱা । ইয়াত লোকচান হব পাৰে কিন্তু জুৱা খেলৰ দৰে হাৰ নহয । তথাপিও তোৰ সমস্যা তোৰ, চুনুৰ সমস্যা চুনুৰ । মোৰ সমস্যা তিমান বেছি নহয । তহঁতে বাহিৰৰপৰা জুৱা, লাওপানী বাগিচালৈ আনিছ । লাইনৰ পইচাখিনি এই বাহিৰৰ বস্তুখিনিতে শেষ হৈছে, মোৰ দোকানৰ বাবে তাৰে যৎসামান্য থাকে । কিন্তু সেইখিনি পূৰণ কৰি দিয়ে তোৰ লগত অহা বাহিৰৰ মানুহখিনিয়ে । লাইনৰ মানুহক কি বস্তু লাগে, তাকো মই জানো, আৰু বাহিৰৰ মানুহখিনিক কি বস্তু লাগে, তাকো মই জানো । এফালৰ দৰকাৰ কমিলে আনফালৰ দৰকাৰ বাঢ়ে , এফালে পইচা নাইকিয়া হলে, আনফালে পইচা থাকে । মোৰ বিক্ৰী সমানে থাকে । এতিয়া যা । তই মোৰ বন্ধু । সেইবাবে তোক ইমানবোৰ কথা কলোঁ । তোক কৈ লাভ নাই । তই বুজিও নুবুজ ।

নকুলে চকুমুদি ভাবে, আৰু মাজে মাজে এঢোক চাহ খায । ফেক্টৰীৰ চাইৰেণ বাজে । ফেক্টৰীত দিনৰ কাম শেষ হয । এঘণ্টা পিছত আকৌ ৰাতিৰ কাম আৰম্ভ হব । পথাৰত কাম কৰা বনুৱা আৰু ফেক্টৰীৰ বনুৱা ঘৰলৈ যাব । আটায়ে নিচাপানী খাব, আৰু বহুতে নিজৰ ভিতৰতে গালি-শপনি, মৰামৰি আৰম্ভ কৰিব ।

কিছুপৰ সিহঁত দুয়ো মনে মনে থাকে । নকুলে চাহখিনি খাই শেষ কৰে । তাৰ পিছত কয, তুলসীয়ে হেনো কাম কৰিব নোৱাৰে, হয়নে ?

—তুল্‌সীক দেখা নাই ? – সুন্দৰে সোধে । —ফাটেকত দুবছৰ তাক ৰখাৰ বাবে তাৰ মংগলহে হ'ল । আন নহলেও তাৰ ভৰিৰ ভঙা হাড়বিলাক জোৰা লাগিল । ইযাৰ হাস্পাতালত তাৰ হাড় জোৰা নালাগিলহেঁতেন । এতিয়া দুডাল লাঠীৰ সহাযত সি অন্তত পেংগুৰিযাই খোজ কাঢ়িব পাৰে । সেই ভগা ভৰি লৈ, পঞ্চাশ বছৰ বযসত সি এতিয়া আৰু কোৰ মাৰিবলৈ যাব নে ? সি ফাটেকৰপৰা ওলাই অহাৰ দুবছৰ হযহি, তই তাক দেখা নাই ?

—আৰু তাৰ সংঘ ? —নকুলে সোধে ।

—আটায়ে জানে, তয়ো জান । ৰূপহীজান বাগিচাৰ শ্ৰমিক সংঘ এতিয়া এটা শক্তিশালী সংঘ । কিন্তু সংঘৰ কথা ইযাত নুলিযাবি । তই যা ।

তিনিমাহৰ মূৰত নকুলক দেখি চুনুহঁত অলপ আচৰিত হ'ল । লাইনৰ দলটোলৈ নতুন ডেকা কেইজনমান আহিছে । নকুলে লখীৰাম ভোগাহঁতক চিনি পায়, নতুনকৈ অহা কেইজনমানক চিনি নাপায । বস্তিৰপৰা অহা দুজনকো সি চিনি নাপায় ।

—কিবা এটা ক, —চুনুৱে কয় । —অন্ততঃ বহি ল । নে, আমাৰ লগত বহিবলৈ আজিকালি টান পাবি নকুল ?

—তোৰ মুখখন কোনোদিনে সভ্য নহ'ল চুনু । —নকুলে কয় ।

—কৰ, —চুনুৱে কয়, —সভ্য কৰ । তহঁতৰ সভ্য মানুহৰ বস্তুবোৰ আমি দেখোন আনি লাইনত কেতিয়াবাতেই সুমুৱাই ললো । সভ্য মুখৰ মানুহো পাবি । মোৰখন মুখ বাদ দিলেও তোৰ চলিব । কিন্তু এইবোৰ বাদ দে । এই কাজিয়া কৰা কথাবোৰ বাদ দে । হেই ভোণ্ডা, তই সিফালে যা । নকুলক বহিবলৈ দে ।

—খেল, খেল, —নকুলে কয়, —তহঁতে খেলি থাক । বহিবলৈ মই ঠাই উলিয়াই লম । তোৰ দেখোন কোঠাটো আগতকৈ ডাঙৰ যেন লাগিছে ।

ভোণ্ডাই কয়, —তই ক'ৰবাত বেছিকৈ খাই আহিলি নেকি ?

—আৰু কি দেখিছ কচোন । —চুনুৱে সোধে ।

—আৰু তহঁতৰ মুখৰ আগৰ গিলাচবোৰ নতুন নতুন দেখিছোঁ । —সি উত্তৰ দিয়ে ।

—তেনেহলে ঠিকেই দেখিছ । তোৰ ভুল হোৱা নাই । ব, তই বোলে কলিকতা নে বোম্বাই ক'ৰবালৈ গৈছিলি । সঁচাকৈ নকুল, ধেমালি কৰা নাই । তই ডাঙৰ মানুহ হৈ গ'লি । তই যে লাইনলৈ এতিয়া আৰু নাহিবি, ভবাই নাছিলোঁ । ব, ইহঁতক কিজানি চিনি নাপাব । ই হ'ল গোবিন, আৰু সি নৰেন । দুয়ো ইহঁতৰ বস্তিৰ মানুহ । দুখে-ভাগৰে আছিছ, এনেয়ে আহি লাগে । গোবিনে আজি বৰ ভাল লাওপানী আনিছে । আগেয়ে খাই লগে । গোটেই ৰাতিটো আছে । পিছত খেলিবি, পিছলৈ আৰু জমিব । আমাৰ দুখলগীয়া ঘৰবোৰৰ আকৌ ভিতৰেদি দুৱাৰ নাই । তই জানই । বাহিৰেদি যা, সিফালৰ কোঠালৈ ।

লেম এটা হাতত লৈ, দুৱাৰখন খুলি বিজুলীয়ে কয়, —বাহিৰত এন্ধাৰ হৈ গৈছে । মই দেখুৱাই দিম আহ ।

—যা যা, —লখীৰামে কয়, —এতিয়া আৰু ভয় নাই । আমাৰ বিজুলী আহিছে । এতিয়া পোহৰেই পোহৰ । যা, নকুল । চমক চাই চাই গৈ থাক ।

—তয়ো চাবি নেকি চমক ? —বিজুলীয়ে কয়, —চকু মেলি থাকিব পাৰ যদি তোকো দেখুৱাই দিব পাৰো চমক । তই দেখোন ছুক্ৰীৰ চমক দেখিলেই ভয় পাৰ ।

—ছুক্ৰীৰ চমকৰ কথা আমি জানো, —লখীৰামে কয়, —তই কি জানিবি ? সেইকাল তোৰ কেতিয়াবাতেই গ'ল । তই কেৱল —

বাধা দি চুনুই কয, —তই যা নকুল । ইয়াত কাজিযা এখন লগাৰ কোনো দৰকাৰ নাই ।

--এৰা, এটোপা নহলে নহৈছে । নকুলে কয । —এই যে চন্দুৰ, সি আজিকালি কৃপণৰ বাপেকৰো বাপেক । তইঁতে আৰম্ভ কৰ, মই এইমাত্ৰ আহি পাম ।

—চাংখনতে বহ, —বিজ্‌লীযে কয । —বাঁহৰ চাং হলে কি হব, মজবুত । আৰু সেইখনেই বিছনা । তই অহা বাবে এখন পৰিষ্কাৰ কাপোৰো পাৰি দিছোঁ ।

—ওঁ, বেছ আৰাম লাগিছে, —নকুলে কয । —ভাক্‌ৰু ক'ত ?

—আমাৰ ঘৰ এইটো নহয, —তাই কয়, —কাষৰটোহে । তই পাহৰিলি কিজানি । সি শুইছে । তোৰ কাম আছে যদি মাতি দিম বাৰু । কিন্তু সি আজি তইঁতৰ বস্তিৰ লাওপানী খাইছে, উঠিব যে সন্দেহ । তোক মই আমাৰ লাওপানী দিম, তইঁতৰবোৰে চাট্ কৰে মূৰত ধৰে । ইযাততো মেজ নাই, তোৰ হাততে দিছোঁ, ল ।

গিলাচটো হাতত লৈ বিজ্‌লী নকুলৰ ওচৰলৈ আহে । তাইৰ হাতৰ কাঁচৰ ৰঙা চাৰিপাত চুৰী লেমৰ পোহৰত চিক্‌মিকাই উঠে । তাইৰ ডিঙিৰ মণিবিলাক বুকুৰ ওপৰত বাগৰি ফুৰে । তাইৰ কঁকালৰ ৰূপৰ দৰে বগা কাঁকলিডাল হঠাৎ ঢিলা হৈ যায আৰু তলৰফালে সামান্য ওলমি পৰে । শাৰীখনৰ আঁচলটো নকুলৰ কোলাত পৰি যায । গিলাচটো সোঁহাতত লৈ বাওঁখন হাতেৰে তাই নকুলৰ মূৰটো দাঙি ধৰি গিলাচটো তাৰ মুখৰ ওচৰত ধৰি থাকে ।

নকুলে কয, —ঠাই নাই । গিলাচটো মুখৰ ওচৰত কেনেকৈ ৰাখিবি ।

—কি নাই ? —তাই সোধে ।

--মুখৰ ওচৰৰ ঠাইখিনি তোৰ বুকুৱে আবৰি আছে, -সি কয, - গিলাচ ৰখাৰ ঠাই নাই ।

—তেনে কি খাবি ? —তাই আকৌ সোধে ।

—তই ওচৰতে বহ, —নকুলে কয, —আৰু গিলাচটো মোক দে । তই নাখাৱ ?

—মই গধূলিৰপৰা খাযে আছোঁ —তাই কয, -- অলপ পিছত খাম ।

বিজ্‌লী তাৰ ওচৰতে বহে । এখন ভৰি তাই বিছনাৰ ওপৰত তুলি লয, আনখন ওলমি থাকে । শাৰীখন কোঁচাই লোৱা ভৰিখনৰ আঁঠুলৈকে নপৰে । ভৰিখনৰ লগতে শাৰীখনো কোঁচ খাই থাকে । নকুলৰ ধাৰণা হয যেন তাইৰ কাঁকলিডালে ঝুনুক্‌কৈ শব্দ এটা কৰে । নকুলে গিলাচটো খালী কৰি তাইৰ ফালে চাই গম পায যে তাই শাৰীৰ বাহিৰে আন একো এটা পিন্ধা নাই ।

—চাওঁ, গিলাচটো দে, —তাই কয় । —আৰু এগিলাচ দিম । এতিয়ালৈ তিমানেই হব । তাত গৈ বহিলেতো খায়ে থাকিবি ।

আৰু এগিলাচ লাওপানী লৈ তাই নকুলৰ ওচৰলৈ আহে । তাইৰ গাত আৰু ব্লাউজ নাই । শাৰীখন বুকুৰ ওপৰেদি মেৰাই লৈ, খোপাটো মেলি দি, তাই মিচিকিয়াই হাঁহে । তাৰ ওচৰত থিয় দিয়াৰ পিছতে শাৰীখন পিছলি পৰিব খোজে । এহাতেৰে গিলাচটো লৈ থাকি আনখন হাতেৰে শাৰীখন পৰি যাব নোৱৰাকৈ তাই পেটৰ ওপৰত ৰাখি ধয় । নকুল আচৰিত হৈ যায়, তাইৰ ডিঙিৰ মণিবোৰ ক'ৰবাত লুকাই গৈছে, আৰু দেখা নাপায় । তাইৰ বুকুমণ্ডল পুষ্ট আৰু বলিষ্ঠ ।

—কি চাই আছ ? —তাই কয়, —ল, গিলাচটো ।

সি মুখেৰে নামাতি তাইৰ কঁাকলিডাললৈ চায় ।

—খাবি নে নাখাৱ ? —তাই আকৌ সোধে ।

—তোৰ শাৰীখন ডাঠ । —সি কয় ।

—গাটো ? —তাই সোধে । —ৰ, এতিয়া ? গাটোও ডাঠ ।

লাহে লাহে লেমটোৰ পোহৰ কমি আহে । পুৰি পুৰি কেৰাচিনখিনি প্ৰায় শেষ হৈ আহিছে । লাইনৰ ঘৰবিলাকত এটাৰ পাছত এটাকৈ পোহৰবোৰ নুমাই গৈছে । চাহ গছবোৰৰ শুকান পাত দুই-এটা সৰি তলত পৰে আৰু ভেকুলীবোৰে জঁপিয়াই আঁতৰ হৈ যায় । এন্ধাৰত ফেক্টৰীৰ চিমনীকেইটা নেদেখা হৈ যায় ।

বাহিৰত পৰি থকা ছাইৰ ওপৰত কুকুৰবোৰ শুই পৰে । লাইনৰ কেবাটা ঘৰত তাচৰ খেলা চলি থাকে ।

নকুল উঠি বহে । বিজলীয়ে সোধে, —ক'লৈ যাব ?

—সিটো কোঠাত ছোৱালীৰ মাত শুনিছোঁ, —সি কয়, —তাত দেখোন কোনো ছোৱালী নাছিল । ক'ৰপৰা আহিল ?

—ছোৱালীৰ মাত শুনিলে তোৰ ভাগৰ টোপনি একো নাইকিয়া হৈ যায় ?

—তই ওচৰত থাকিলে কোনোবা মানুহৰ টোপনি আহিব পাৰে জানো ?

ভাক্‌ৰুৱে নিতৌ মোৰ ওচৰতে শুই থাকে । দুৰ্ঘোৰ টোপনি । তোৰ মন থাকে ক'ৰবাত । সেইবাবে তোৰ টোপনি নধৰে । অৱশ্যে তই ইয়ালৈ শুবলৈ অহা নাই । যাগৈ যা, টকাখিনি চুনুক দি থগৈ । টকা থবলৈ তাৰ ঠাই নোহোৱা হৈ আহিছে । হাজিৰা পোৱাৰ পিছত আমাৰ আটাইমখা মানুহে চুনুৰ জুৱাখেলত পইচাখিনি দি থৈ

আছে । তাৰ পিছত ঘৰত আহি মাইকীৰ ওপৰত খং দেখুৱায় । যা, তালৈ যাগৈ । চুনুতো মৰিবই, তয়ো মৰিবি । মই তোক কৈ থলোঁ । আৰু সৰহ দিন নাই । চুনুৰ দিন চমু চাপি আহিছে । চুনু আৰু চন্দুৰ । দুয়োৰে পেট বাঢ়ি ঢোলৰ দৰে হৈছেগৈ । ফুটিব, বেছি দিন আৰু নাই, ফুটি যাব । চন্দুৰ চালাক । তাৰ একো নহয় । কিন্তু মৰিব চুনু । টকাৰ গৰমত সি সীমা নেদেখা হৈ গৈছে ।

—তোৰ কি হৈছে বিজ্‌লী ? চুনুৰ ওপৰত ইমান কিয় খং ? চুনুৰ জুৱাখেল বন্ধ হৈ গলে ইয়ালৈ কোন আহিব ? আৰু তেতিয়া তোৰ অৱস্থা কি হব ?

—মোৰ অৱস্থা ?—তাই কয় ।—জুৱা বন্ধ হলেও তই আহিবি । মোৰ বাবেও তই আহিবি, আনৰ বাবেও আহিবি । আমাৰ দুই-এজনী তোৰ জিলাৰ বঙলাৰ বাবে নালাগিব জানো ? তথাপি তোক মই কৈছোঁ, তই চুনুৰ আড্ডালৈ অহা বন্ধ কৰ । তালৈ এতিয়া কোন ছুক্‌ৰী আহিছে জান ? অহা নাই, চুনুই অনাইছে । তাই গুলাবী ।

—গুলাবী ? গুলাবীনো কোন ?

—এতিয়া গৈ দেখিবি নহয় । গুলাবী বাস্‌দেওৰ কিবা এটা লাগে । তাইক বাস্‌দেওৱে পঢ়াইছিল । অৰ্জুনৰ লগত তাই ছমাহমান বাগিচাৰ বাহিৰৰ ইস্কুললৈ গৈছিল । চুনুইতৰ বাবে তাইৰ ইস্কুলো বন্ধ হ'ল । নানা লোভ দেখুৱাই, ভয় দেখুৱাই, নানা বুদ্ধি কৰি চুনুৱে তাইক আজি আনিছে । চুনুৱে তাইক সাদী কৰাই আনিব বুলি কৈ ফুৰে । সব মিছা কথা ।

—তেনেহলে ইমান আপত্তি থাকিলে, তাই আহে কিয় ? অৰ্জুন তুল্‌সীৰ ল'ৰা নহয় জানো ? সি পঢ়ি আছে নেকি ?

—অৰ্জুনে পঢ়ি আছে । সেই ডাঙৰ ইস্কুলত সি কেবাবছৰ পঢ়িলে । সি বোলে ডাক্তৰ নে কিবা হব । বাগিচাৰ ইস্কুলত পঢ়ি থাকোঁতে তাইক লৈয়ে এদিন চুনু আৰু অৰ্জুনৰ মৰামৰি লাগিছিল । আকৌ লাগিব, মই জানো । তাই খুব কথা লগাব জানে ।

—অৰ্জুনেও তাইক বিয়া কৰাব খোজে নেকি ?—নকুলে সোধে ।

নকৰায় । অৰ্জুনতকৈ তাই তিনিবছৰমানৰ ডাঙৰ । তাই ভাবি আছে চুনুৱে তাইক বিয়া কৰাব । এতিয়া তাই মাজে সময়ে সন্দেহ কৰে যে সি তাইক বিয়া নকৰায় । গুলাবীও কম ছোৱালী নহয় । সিফালে আছে বাস্‌দেও । এতিয়া তোৰ খুচি । তোৰ টকা-পইচা আছে । চুনুৰ আড্ডা নহলেও তোৰ একো হানি নহয় । তই মোক যিমান মৰম কৰিছ, সহায় কৰিছ, আন কোনেও কৰা নাই । সেইবাবে মই তোক ইমানবোৰ কথা কৈছোঁ ।

—অৰ্জুনে ডাক্তৰ হবলৈ বিচাৰে নেকি ?

—মোক কিয় সুধিছ ? —তাই কয় ।

—মই যি দেখিছোঁ, —সি কয়, —এইখন কিবা এটা হ'বগৈ । ই আৰু চাহবাগিচা হৈ নাথাকে । তহঁতে যেনেকৈ সংঘ পাতিবলৈ লৈছ, পঢ়িবলৈ লৈছ, ভাল মানুহ হবলৈ আৰম্ভ কৰিছ, —এইখনৰ আৰু বেছি দিন নাই । কোম্পানীৰ মানুহে টালি-টোপোলা বান্ধি ইয়াৰপৰা পলাব লাগিব । কিজানি অৱশেষত তহঁতেই বাগিচাৰ মালিক হৈ উঠিবিগৈ ।

—সেইবিলাক কাৰণতেই মই তোক কৈছোঁ, —বিজুলীয়ে কয়, —তই আমাৰ এই মানুহবিলাকৰপৰা আঁতৰ হ । কথাবোৰ এনেকৈ যেতিয়া কৰ, তেতিয়া ময়ো তোক বেয়া পাওঁ । অৰ্জুনহঁতৰ কথাই নাই । সিহঁতে তোক মাৰিব । চুনুয়ো সুবিধা পালে তোক মাৰিব । পিছে, চুনুই তোক মাৰিব টকাৰ বাবে, অৰ্জুনে মাৰিব আমাৰ নিজৰ ভালৰ হকে। অৰ্জুন, তুল্‌সী, বিষ্‌ণী, মাঘো আটাইবোৰকে মই বেয়া পাওঁ । কাৰণ, তাহাঁতৰ বাবে আজি বাগিচাত শান্তি নাইকিয়া হৈছে । তথাপি মই তাহাঁতক বিশ্বাস কৰোঁ । তাহাঁতে কয়, —আমি অসভ্য কুলী নহওঁ, মগনীয়াৰ নহওঁ, আমি মজদুৰ । তই যদি আমাক ইতৰ কুলী বুলি ভাব, তোকো মই বেয়া পাম । তাই উঠি গৈ, আকৌ গিলাচটো তাৰ ওচৰলৈ লৈ আহে, আৰু কয়, —তই মোক কোনোদিনে হীন বুলি ভবা নাই —মৰম কৰিছ । গতিকে তোক মই খং নকৰোঁ । মোৰ কথা শুন, এইখিনি খাই লৈ তই ঘৰলৈ যাগৈ । ইয়াত নাথাকিবি । চুনুহঁতে কিবা-কিবি ফান্দ্ পাতিছে । ৰাতিপুৱাৰপৰা সিহঁতে নানা কথা পাতি আছিল, দুই এটা মই শুনিছোঁ । ছল-চাতুৰি কৰি গুলাবীক লৈ আহিছে । মই হ'লে ভাল দেখা নাই ।

—তই যদি জান, বাধা নিদিয় কিয় ? —সি কয় । —কিবা গোলমাল হ'লে তহঁত জানো সাৰিবি ?

—কাক বাধা দিবি ? চুনুক ? চুনুৰ অহংকাৰ বেছি হৈছে । গোলমাল নকৰা ছুকৰী আছে । কিন্তু তাৰ কথা হ'ল তাৰ লগত গুলাবীয়ে গোলমাল কৰিব কিয় ? তাৰ লগত কাজিয়া কৰাৰ সাহস কাৰ হ'ব ? সেয়ে তাৰ অহংকাৰ ।

—বিজুলী ! তই জান মই ইয়াৰপৰা পলাই নাযাওঁ । চুনুক কথা দি আহিছোঁ, গতিকে মই তাত অলপ বহি তাৰ পিছত যাম । এটা কথা কচোন, গুলাবীৰ লগত অৰ্জুনৰ কি ভাব ? তাইৰ বাবে চুনুৰ লগত সি কিয় কাজিয়া কৰে ?

- কিয় ? তোকো লাগে নেকি গুলাবীক ? দেখিলে অৱশ্যে লাগে বুলি কবি । তাই কিবা বেলেগ ধৰণে বাঢ়ি উঠিছে । পিছে, অৰ্জুনক নালাগে । চুনুৰ লগত সি কাজিয়া কৰিছিল বহুদিনৰ আগতে । গুলাবী অৰ্জুনৰ লগত পঢ়িছিল । চুনুৱে তাইক বোলে বেয়াকৈ কৈছিল, সেইবাবে চুনুৰ লগত সি কাজিয়া কৰিছিল । আচলতে সি

তেতিয়া বাচ্চা আছিল । অজুন তেনেকুৱাই । তাক যদি মই কওঁ যে তই মোৰ লগত বেযা ব্যৱহাৰ কৰিছ, তেনে সি তোৰ লগতো কাজিযা কৰিব ।

সিটো কোঠাত হাঁহিৰ ৰোল উঠে । হাঁহি আৰু কথাবোৰ ইটো কোঠাৰপৰা শুনা যায —এৰি দে মোৰ হাতখন —কোনোবা ছোৱালীযে কয —গিলাচটো ল, হাতখন এৰি দে । নহলে গিলাচ তোৰ মুখতে মাৰি দিম ।

—মাৰ, মাৰ, মুখতে মাৰ, —আন কোনোবাই কয, —দেখা পোৱাৰ আগতে তাৰ মুখ মেল খায কিয ? মাৰ, মুখতে মাৰ ।

—নকুল গ'ল নে মৰিল অ' ? —এজনে কয । —বিজ্লীৰ লগত গৈছে ? থিহে তাই ? সি মৰি থাকিবও পাৰে ।

—তই বৰ দেমাক নেদেখুৱাবি গুলাবী । —চুনুৰ মাত যেন লাগে । —গিলাচত ধৰোঁতে তোৰ হাতত অকণমান লাগিব পাৰে, তাতে তোৰ ইমান দেমাক দেখুৱাবলৈ কি আছে ? কিনো আছে তোৰ হাতখনত ?

—বহচোন বাৰু, চাওঁ কি আছে । নবহ যদি পোন হৈ থিয দি থাক, —হাত দুখন ওপৰলৈ তুলি থাক । তেতিযাও হব । মিছাতে চিঞৰি নাথাকিবি, ডিঙি বিষাব ।

নকুলৰ দৃশ্যটো ভাল লাগে । সি এখোজ-দুখোজকৈ ভিতৰৰফালে গৈ থাকে । চুনুৰ চকু দুটা ৰঙা, কিন্তু তাৰ তিমান নিচা হোৱা নাই । নৰেনে কপালে-মূৰে হাত দি তলমূৰকৈ বহি আছে । তাৰ টকা-পইচাখিনি শেষ হৈ গ'ল । এতিযা কিহেৰে সি খেলিব ? গোবিনে গুলাবীৰ আঁঠুটোত ধৰি তাইৰ মুখৰফালে চাই থাকে । ভোগুাই গুলাবীৰ হাতত টকা এটা গুজি দি অনৰ্গল কথা কৈ থাকে । চুনুই নোটবোৰ হিচাপ কৰি ভিতৰৰ জেপত থৈ দিযে আৰু তাৰ পিছত জুৱাৰ চকাটো পৰীক্ষা কৰে ।

ভোগুাই ধৰি থকা হাতখন গুলাবীযে টানমাৰি আঁতৰাই আনে । গোবিনে আঁঠুটো এৰি দি তাইৰ শাৰীখনত ধৰে । গুলাবীযে গোবিনৰ হাতখন এৰুৱাই দি সিহঁতৰ ওচৰৰপৰা আঁতৰ হৈ আহে । তাই চুনুক কয, —তই মোক চল কৰি কিয আনিছ ইযালৈ ? ইহঁত তোৰ কি হয ? ইহঁতে মোৰ হাতে-ভৰিযে ধৰি টনা-আজোৰা কৰিছে, তোৰ লাজ নালাগে ? তই দেখোন ফিতাহি মাৰি ফুৰ, এতিযা কিয নামাত ?

নকুলে তাইৰ ওচৰলৈ গৈ কয, —তাৰ লগত কথা পাতি এতিযা লাভ নাই । সি এতিযা হিচাপত ব্যস্ত । তোৰ কথা তাৰ কাণলৈ নাযায । তই আমাৰ লগতে কথা পাত ।

গুলাবীযে আচৰিত হৈ তাৰ মুখলৈ চায । তাই তাব আগেযে ক'ৰবাত দেখিছে । সি মটৰ গাড়ী চলাই আহে । সি বনী মানুহ, বাবু মানুহ । তাক এই ঠাইত দেখি তাই অবাক হৈ গ'ল । তাই তাৰ মুখলৈ চাযে থাকিল ।

নকুল আগবাঢ়ি গ'ল । তাইৰ দুয়োখন কান্ধত তাৰ হাত দুখন থৈ সিও তাইৰ ফালে তধা লাগি চাই থাকিল । তেনেকৈ অকণমান চাই থাকি সি কলে, —তোৰ নাম কি ? —গুলাবী ? তই কিন্তু গোলাপ ফুলতকৈ ধুনীয়া । গোলাপ নহয, সোণতৰা, সুমথিৰা । গন্ধ আৰু সোৱাদ একে । তই ইযাত জংঘলৰ মাজত পাত তুলিব লাগে কিয ? এই চুনুৱে তোক কি দিব ?

ভোগুা থিয হয । ইফালে সিফালে দুই-এবাৰ ঢলি সি পোন হৈ থিয দিযে আৰু কয, —হেই তই ক'ৰপৰা ওলালি ? আহিযে দেখোন ঠাপ মাৰিলি ? তোৰ বাবেহে আমি ইমান পইচা ভাঙি তাইক ইষলৈ আনিছোঁ নে ? তোৰ ভগা গাড়ী এখন থাকিল বুলি আটাইবোৰ বস্তু তোৰ হব নে ? হেই গোবিন, মুখেৰে নামাত কিয ?

—তহঁত আটাযে বহ, —চুনুৱে কয । খেল যদি খেল । নহলে আটাযে ঘৰাঘৰি যাগৈ । তহঁতৰ মগজু বুলিবলৈ একো নাই । এমাইল দূৰত কোনোবা ছুক্ৰীৰ গন্ধ পালিনে নাই, তহঁতৰ মগজু বেযা হৈ গ'ল । তোৰো দেখিছোঁ সেই একেই হ'ল নকুল । তহঁতে জীৱনত আজিহে প্ৰথম ছোৱালী মানুহ দেখা পালি নেকি ?

—ৰ ৰ, তোৰ কেৱল জুৱা, —নকুলে কলে । গোটেইটো ৰাতি আগত পৰি আছে । কিমান খেলিবি ? খেলা আগ নে ছুক্ৰী আগ ? নহয জানো গুলাবী ?

সি হাত দুখন তাইৰ কান্ধৰপৰা লাহে লাহে তললৈ আনিবলৈ ধৰিলে । তাই ততালিকে আঁতৰ হৈ যায, আৰু চুনুক কয, —ইমানদিন ধৰি তই মোক চলনা কৰিছ । তোৰ কথা মিছা, তই মহা ঠগ । তোৰ সাদীৰ কথাও মিছা । মই এতিযাই ইযাৰপৰা ওলাই যাম । তোৰ লাজ নাই, তই কেৱল পইচা হিচাপ কৰিবলৈ শিকিছ । আজিৰপৰা যদি তই মোৰ ওচৰলৈ আহ, তেনেহলে চাবি ।

—তোৰ ওচৰলৈ মই আৰু কি কৰিবলৈ যাম —চুনুৱে কয । —তোৰ ওচৰত মোৰ কাম শেষ । তই ফুটনি মাৰি লাভ নাই । তোৰ দৰে শ শ ছুক্ৰী আছে । এতিযা যা, হাডীটোৰপৰা এগিলাচ এগিলাচ আনি আটাইকে দে আৰু বহ । দেখা নাই, কিমান ডাঙৰ মানুহ আহিছে । মোৰ নো কি ? মোতকৈ তোৰহে লাভ । তেনেকৈ নাথাকি হাঁহি মাতি বহ ।

—চুনু, তই এটা বলধ । —নকুলে কয, —এনেকুৱা ধুনীযা ছোৱালী এজনী আহিছে তইনো তাইক এনেকৈ কব পাৰনে ? ঠিক আছে, তোক নালাগে । তই মোৰ ওচৰলৈ আহ গুলাবী । ক'ত মৰম কৰি তোক দুটা কথা কব, সি গালিহে দিযে । মোৰ ওচৰলৈ আহ । কেনেকৈ মৰম কৰিব লাগে, মই জানো ।

লখীৰাম উঠি আহে । সি বয, —চাওঁ এটা গিলাচ দে । এগিলাচ খাওঁ আৰু যাওঁ । জেপত পইচা এটাও নাই । খেলা বন্ধ । আৰু তই নকুল নে চকুল, তযো তাইৰ

ওচৰৰপৰা আঁতৰ হ । বাগিচাৰ ছুক্ৰী, বাগিচাৰ বস্তু । তই ক'ৰপৰা আহি তাইক ধৰিবলৈ সাহ পালি ? তই গুচ তাৰপৰা ।

সি আহি নকুলৰ হাত এখনত ধৰি টানিবলৈ চেষ্টা কৰে । নকুলে তাক জোৰে গঁতা মাৰি দিয়ে আৰু সি উবুৰি হৈ পৰি থাকে ।

—তহঁতৰ আজি কিবা এটা হৈছে ।—চুনুৱে কয় ।—তহঁতৰ খেলাত মন নাই । মই জানো ছোৱালী থাকিলে খেলা-তেলাত মন নবহে । গোবিনৰ আজি পইচাকেটামান বেছিকৈ আছে । ছোৱালী নহলে তাৰ খেল নজমে । জমিল নে এতিয়া ? তোকো কৈছোঁ নকুল । তই বহ । আজি আৰু বেছি খেলা নহয় মই বুজি পাইছোঁ । বাৰটা বজালৈ খেল । মূৰ ঠাণ্ডা কৰি বহ । বহি খেলত মন দে । তাইতো আছেই । তাই এগিলাচ এগিলাচ দি থাকিব আৰু তহঁতে খেলি থাকিবি । বাৰটাৰ পিছত খেল বন্ধ । তাৰ পিছত তহঁত য'লৈকে খুচি যাবি, নহলে ইয়াতে পৰি থাকিবি ।

—ঠিক আছে, —নকুলে কয় ।—এয়া মই বহিলোঁ । ল এয়া পাঁচ টকা । চকা ঘূৰা, গুলাবী, তই মোৰ ওচৰতে বহ ।

সি গুলাবীৰ হাতখনত ধৰি টান মাৰি তাৰ ওচৰত বহুৱাই দিবলৈ চেষ্টা কৰে । হঠাৎ তাইক টান মাৰি দিয়াৰ বাবে তাই তাৰ গাৰ ওপৰতে পৰি যায় । টান লাগি তাইৰ ব্লাউজটোৰ গুদাম কেইটামান খুলি যায় । তাই দুয়োখন হাতেৰে ব্লাউজটো ধৰি ৰাখিবলৈ চেষ্টা কৰে । তথাপি তাইৰ পূৰঠ বুকুৰ কিছু অংশ ওলাই পৰে ।

গোবিনে উঠি আহি তাইৰ ভৰি এখনত জোৰ কৰি ধৰে । গুলাবীয়ে জোৰ কৰি সিহঁত দুয়োৰে হাতবোৰ আঁতৰাই থিয দিয়ে । তাই ব্লাউজৰ গুদাম মাৰিবলৈ বাদ দি গাৰ বলেৰে গোবিনৰ পিঠিত কিল মাৰে আৰু তাৰ গাৰ চোলাটো টানি ফালি দিয়ে । তাৰ পিছত তাই নকুলৰ চুলিবিলাকত খামুচি ধৰে । নকুলে কেৰেপ নকৰে । সি দুয়োখন হাতেৰে তাইৰ কঁকালত সাবটি ধৰি তাইক টানি লয় ।

লখীৰাম উঠি আহে । সি প্ৰথমতে নকুলৰ হাত দুখন তাইৰ কঁকালৰপৰা এৰুৱাই দিবলৈ চেষ্টা কৰে, কিন্তু নোৱাৰে । তাৰ পিছত সি তাইৰ কঁকালত ধৰি তাইক টানি নিবলৈ চেষ্টা কৰে । গুলাবীয়ে কিবা উপায়ে এখন ভৰি উলিযাই নকুলৰ পেটত গোৰ মাৰি দি আঁতৰ হৈ আহে । লখীৰাম আকৌ বাগৰি পৰে ।

গুলাবীয়ে তাৰপৰা ওলাই যাবলৈ দুৱাৰখনৰ ওচৰ পাওঁতেই চুনুৱে তাইক ধৰি ভিতৰফালে টানি আনে । ভিতৰলৈ তাইক টানি আনি সি গৰ্জিবলৈ ধৰে, —তোৰ ফিটাহি মই উলিযাই দিম ৰ । কি আছে তোৰ ? কিহৰ বাবে তোৰ ইমান অহংকাৰ ? দেচোন, বাকী দুটা গুদামো খুলি দে । সকলোৱে চাওক, কি ইমান বস্তু তোৰ আছে ।

নে, ময়ে খুলি দিম ? তোৰ বাবে আজি সব নষ্ট হৈ গ'ল । ভালে ভালে বহি থাকিলে তোৰেই লাভ আছিল । নাথাকি, তই ইয়াত বল দেখুৱাইছ । তোৰ জোৰ কিমান আছে চাম । তোক এতিয়াই ইহঁতৰ আগত পেলাই থম । মই নিজে তোৰ চোলা ফালি পেলাম । চাওঁ তই কি কৰিব পাৰ । ইহঁত আটাইৰে আগত তোক ইয়াতে পেলাই থৈ দিম, সিহঁতে চাই থাকক ।

চুনুৱে তাইৰ ব্লাউজটোত ধৰিবলৈ আহে । তাই দুখোজ পিছুৱাই আহি চুনুৰ পেটত গোৰ মাৰিবলৈ চেষ্টা কৰে, কিন্তু নোৱাৰে । সি তাইক ধৰি তাইৰ দুয়ো গালে দুটা চৰ মাৰি দিয়ে ।

হঠাৎ ঠাচ্ ঠাচ্‌কৈ চুনুৰ গালে-মুখে কেইটামান চৰ পৰে । সি মূৰ তুলি দেখা পায, —অৰ্জুন । দুৱাৰমুখত থিয় দি আছে অৰ্জুনৰ লগত অহা আৰু দুজন ডেকা ল'ৰা । অৰ্জুনক মাৰিবলৈ সি ঘুচি কৰি লোৱা হাতখন নমাই লয ।

অৰ্জুনে কয়, —নামাৰ কিয় ? মাৰ । ইমানবোৰ মানুহ গোট খাইছ, ভয় কিহৰ ? কেনেকৈ যে তোৰ সমূলি লাজ-কাজ নাইকিয়া হ'ল চুনু, মই হলে বুজি নাপালোঁ । পইচাৰ কাৰণে তই নিজৰ বাই-ভনীকো বাদ নিদিয়া হলি । ইমানবোৰ পইচাৰে তই কি কৰিবি ? লাইনত তোৰ বাবে পকাঘৰ সাজিবি নেকি ? তোৰ মুখত ধুৱাই দিবলৈ মন যায ।

-যা যা, –চুনুৱে কয । গাওঁৰ মানুহ বোলাবলৈ আহিব নালাগে ইয়ালৈ । তয়ে বান্ধগৈ পকাঘৰ । পটি শুনি বোলে ডাক্তৰ নে কি হবি । তয়ে বান্ধিবি দালান । তুল্‌সীৰ পুতেক বুলি আমাক ভয় দেখুৱাব নালাগে । যা ।

- বাবাৰ নাম নলবি চুনু । তোৰ বাবাৰ নামো মই নলওঁ । তই যি কৰ কৰি থাক । বস্তিৰ মানুহ আন, জিলাৰ মানুহ আন আনি থাক । নিজৰ শোৱা ঘৰলৈ নে সিহঁতক । লাইনৰ মতা মাইকীকো আন । কিছুমান আহিছেই, বাকী বিলাককো আন । সকলোৱে মিলি উৎসৱ কৰ । ৰাতিপুৱা হলে চাবুকৰ কোব খা আৰু চাহাবৰ ভৰিত ধৰ । হৈ গ'ল । আকৌ ৰাতি হলে বাই-ভনীক ধৰি আনি বিলাই দে । তোৰ গাৰ জোৰো আছে, পইচাৰ জোৰো আছে । তোক সহায কৰিবলৈ লাইনৰ মানুহ আছে, বস্তিৰ মানুহো আছে । তোৰ কি ভয় আছে ? ভয় হ'ল আমাৰ, ভয় গুলাবীৰ ।

- হেই চুনু, – নকুলে কয । -মাষ্টৰক যাবলৈ ক । তই যদি নোৱাৰ, আমাকে ক । আমি তাক গঁতিয়াই বাহিৰ কৰি দিওঁ । আমি তাৰ ঘৰলৈ যোৱা নাই । তোৰ ঘৰত আছোঁ, তাচ খেলিছোঁ । তাৰ কি হ'ল ?

---আমি তোক চিনি পাওঁ নকুল, ---অৰ্জুনে কয । - তোৰ টাউনৰ ঘৰো চিনি পাওঁ । তোৰ লগত আমাৰ একো নাই । চাঁদা আনিবলৈ তোৰ ঘৰলৈ যাম । তই আমাৰ সংঘলৈ এশ টকা দিব লাগিব । মনত ৰাখিবি ।

—নিদিলে ? —নকুলে সোধে ।

—তই দিবি নকুল । আমি জানো তই দিবি ।

তাৰ পিছত সি গুলাবীৰ ফালে চাই সোধে, —তই যাবি নে থাকিবি ?

গুলাবী তাৰ ওচৰত থিয় হয়গৈ । চুনুৱে কয়, —লৈ যা বাৰু । বাগিচাৰ আটাইবোৰ ছুক্ৰী তোৰ মাইকী আমি কেনেকৈ বুজি পাম ?

—তই এটা গাহৰি চুনু, —অৰ্জুনে কয় । —সেইবাবে এইবোৰ কথা কৈছ । গুলাবী মোৰ মাইকী নহয়, তোৰ মাইকী । গুলাবীয়ে তাকে জানে । তোৰ মাইকীজনী তোৰ লগৰীয়াবিলাকৰো মাইকী নেকি ? লাজ নালাগে তোৰ ? অকণো লাজ নালাগে ? এইবাৰ তই গুলাবীক বিয়া কৰাই আনিবি । বিয়া নকৰোৱালৈকে তই তাইক আৰু আনিব নোৱাৰ ।

মই তাৰ লগত বিযাত নোসোমাওঁ —গুলাবীয়ে কয় আৰু বাহিৰলৈ ওলাই যায় ।

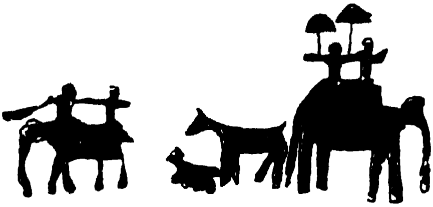

ছয

তপোধন বৰা হাইস্কুল ৰূপহীজান বাগিচাৰপৰা প্ৰায ছয মাইল দূৰত । বাগিচাৰ ওচৰত আৰু কোনো হাইস্কুল নাই । বাগিচাৰ মাজৰ ৰাস্তাৰে তিনি মাইলমান যোৱাৰ পিছত এখন মুকলি পথাৰ । খৰালি হলে পথাৰৰ মাজেদি পোনাইগৈ ডাঙৰ আলিটো পাবগৈ পাৰি । তেতিযা প্ৰায এমাইল বাট কমি যায । বাৰিষা হলে ঘূৰি যাব লাগে । ডাঙৰ আলিটোৱেদি দুমাইল গলে পোৱা যায তপোধন বৰা হাইস্কুল । আটাইতকৈ ভয লগা ঠাই হ'ল, বাগিচাৰ মূৰৰ এমাইল বাট । সেই এমাইল ঠাই ডাঠ হাবিৰে ভৰা । এতিয়াও তাত চাহ পুলি দিবপৰা হোৱা নাই । হাবিখনৰ দুযো কাষৰপৰা জংঘল চাফ কৰি কোৰ মাৰি মাটি চহোৱাৰ কাম চলি আছে । কিন্তু যিখিনি ঠাইৰে ৰাস্তাটো পথাৰলৈ ওলাই গৈছে, সেইখিনি ঠাই যথেষ্ট ওখ বাবে তাত পুলি লগোৱাৰ চেষ্টাও কৰা নাই । সেইখিনি ঠাইতে ওখ ডাঙৰ গছবোৰত জাকে জাকে শগুনবোৰ পৰি থাকে । অকলে আহিলে সেইখিনি ঠাই পাৰ হওঁতে ভয লাগে ।

অৰ্জুনৰ বাবে হাইস্কুলত নাম লগোৱাটো সহজ কথা নাছিল । হেড্মাষ্টৰজন দয়ালু বিধৰ মানুহ নোহোৱা হলে কিজানি তাৰ হাইস্কুলত পঢ়া অসম্ভৱ হ'লহেঁতেন । বাগিচাৰ বনুৱাৰ ল'ৰাক ইস্কুলত ভৰ্তি কৰিব পাৰি নে নোৱাৰি ই সন্দেহৰ কথা আছিল । বাগিচাৰ ভিতৰত সিহঁতৰ নিজৰ বাবে ইস্কুল আছে ; প্ৰাইমাৰী স্কুল । সেযা তাহাঁতৰ স্কুল, তালৈ বাবুসকলৰ ল'ৰা-ছোৱালী নাযায । তেনেহলে বাগিচাৰ বাহিৰৰ ইস্কুললৈ বাগিচাৰ ল'ৰা কি বুলি যাব ? ইস্কুলে যদি লাগে, তেনে বাগিচাই সিহঁতৰ বাবে মাইনৰ স্কুল, হাইস্কুল পাতি দিয়ক । বাইজৰ ইস্কুলত যদি সিহঁতক আন আন ল'ৰা-ছোৱালীৰ লগত পঢ়িব দিব লাগে, তেনেহলে বাবুবিলাকৰ ল'ৰা-ছোৱালীয়ে বাগিচাৰ বনুৱাৰ ইস্কুলত নপঢ়ে কিয় ?

কিন্তু অৰ্জুনক দেখি হেড্মাষ্টৰজনৰ কিবা দয়া উপজিল । তেও জানে যে বাগিচাত হাইস্কুল পাতিবলৈ আৰু এক যুগ লাগিব । প্ৰাইমাৰী স্কুল যদিও বাগিচাত আছে, দহ ভাগৰ এভাগ ল'ৰা-ছোৱালীও তাত পঢ়িবলৈ নাযায । হাইস্কুলত পঢ়া ল'ৰা-ছোৱালী কেইজন হব ! গতিকে বাগিচাত মাইনৰ স্কুল, হাইস্কুল পতাৰ প্ৰশ্নই নুঠে । আনকি শ্ৰমিকসকলে নিজেও তেনেকুৱা অনুষ্ঠানৰ দাবী কৰিব নোৱাৰিব । দ্বিতীয় কথা হ'ল, তেওঁ নিজেও প্ৰমাণ চাবলৈ বিচাৰে বনুৱাৰ ল'ৰানো কেনেকুৱা । সিহঁতে কঠোৰ পৰিশ্ৰম কৰিব পাৰে, নীতি-নিয়ম মানি চলে, তেনেহলে পঢ়িব নোৱাৰিব কিয় ? আৰু আন মানুহৰ লগত যদি হাট-বজাৰ কৰাত দোষ নাই, একেলগে বহি পঢ়াত কি দোষ ?

তেওঁৰ সন্দেহ আছিল যদি বাগিচাৰ চাহাবে আপত্তি কৰে । কিন্তু অনুমতি পত্ৰৰো যোগাৰ হ'ল । তুল্সীয়ে যেতিয়া চাহাবক ক'লে যে তাৰ ল'ৰাটোৱে হাইস্কুলত নাম লগোৱাৰ ইচ্ছা কৰে, চাহাব অলপ আচৰিত হৈ গ'ল । প্ৰথম কথা, অৰ্জুনে হাইস্কুলত পঢ়িলে সি বাগিচাত কাম কৰিব নোৱাৰে, গতিকে সি পইচা আৰ্জিব নোৱাৰে । আনহাতে স্কুলত পঢ়াৰ খৰচ আছে । তুলসী এতিয়া চকেও টি-হাউছ । তথাপি তাৰ নাটনি হব । দ্বিতীয়তে, বাহিৰৰ স্কুলত নানা কথা শিকিব, নানা কথা জানিব । যদি বাগিচাৰ নিয়ম-কানুনৰ ওপৰত কিবা প্ৰভাৱ পৰে ! তথাপি, অৱশেষত চাহাবে অনুমতি দিলে । সিহঁতে যদি আধা লঘোনে থাকি অৰ্জুনক ইমান দূৰৰ ইস্কুলত পঢ়াব খোজে, আৰু সি নিজে ইমান কষ্ট কৰি অহা-যোৱা কৰিব পাৰে, তেনে চাহাবৰ আপত্তি কৰাৰ কাৰণ নাই ।

কেৱল অৰ্জুনেই তপোধন বৰা হাইস্কুলৰ একমাত্ৰ ব্যতিক্ৰম নাছিল । যেতিয়া দেশৰ সৰহ সংখ্যক হাইস্কুলে ল'ৰা-ছোৱালীৰ সহ-শিক্ষাৰ কথাটো দোষণীয় বুলি ধৰি লৈছিল, সেই সময়তে তপোধন বৰা হাইস্কুলত অষ্টম শ্ৰেণী পৰ্যন্ত সহ-শিক্ষাৰ ব্যৱস্থা আছিল । ইস্কুলত ছোৱালী দেখি অৰ্জুনে আচৰিত হোৱা নাছিল । ল'ৰা-ছোৱালী, মতা-মাইকী আটায়ে সিহঁতে একেখন পথাৰত একেলগে কাম কৰে । তাহাঁতৰ বাবে সেয়ে

স্বাভাৱিক কথা । বৰঞ্চ সি আচৰিত হৈছিল এইবাবে যে ইস্কুলৰ প্ৰায় তিনিশ ল'ৰাৰ মাজত ছোৱালী মাত্ৰ পঁচিশজনী । তাৰে ভিতৰত সপ্তমমানত তিনিজনী আৰু অষ্টমমানত মাত্ৰ দুজনী । ছোৱালীবিলাক ল'ৰাৰপৰা আঁতৰত বহে, আঁতৰে আঁতৰে ফুৰে, কোনো ল'ৰাৰ লগত সিহঁতে কথাও নাপাতে ।

ইস্কুলীয়া জীৱনৰ প্ৰথম বছৰটো অৰ্জুনৰ বাবে কষ্টকৰ হৈ উঠিছিল । আটাইবোৰ ল'ৰাৰ পাছত, সি শেষৰ ফালৰ বেঞ্চ এখনত অকলে বহিছিল । ক্লাছৰ ভিতৰতে সময়ে অসময়ে তাক কুলী বুলি কৈ নানা ৰকমৰ ইতিকিং কৰিছিল । ক্লাছৰ বাহিৰততো কথাই নাই । প্ৰায়ে বাহিৰত তাক আটায়ে বেঢ়ি লৈ কিল-ভুকু দেখুৱাই তাক দুই-এটা গোৰ সোধাইছিল । অৰ্জুনৰ পিন্ধা পেন্টটো অতি চুটি আছিল বাবে তাৰ যেন আৰু অপৰাধৰ সীমা নাই । তাৰ উপৰি, তাৰ মাত-কথাও আছিল অলপ বেলেগ । মুঠৰ ওপৰত, তাক তপোধন বৰা হাইস্কুলৰ বাবে সৰ্বতোভাৱে অযোগ্য বুলি ধৰি লোৱা হৈছিল ।

দৰাচলতে, অসমীয়া ক্লাছত অৰ্জুনৰ যথেষ্ট অসুবিধা হৈছিল । তাৰ উচ্চাৰণবোৰ বেয়া, বানান প্ৰায়ে ভুল আৰু কথা কোৱাৰ ধৰণটো আচহুৱা । প্ৰথমদিনাখন তাক অসমীয়াৰ মাষ্টৰে সুধিছিল, —তোৰ নাম অৰ্জুন ?

সি উত্তৰ দিছিল —জী চাহাব ।

আটাইবোৰ ল'ৰা-ছোৱালীয়ে গিৰ্জনি মাৰি হাঁহি দিছিল ।

—তোৰ ককা বাগিচাৰ কুলী হৈ আহিছিল ?

—চাহাব, 'ককা' কি সমঝ নাপালোঁ । —সি উত্তৰ দিছিল ।

—বাৰু, বাৰু, —তহঁত কি ? মাষ্টৰজনে যেন কিবা আমোদ পাইছিল ।

—আমি, চাহাব ! আমিতো মজদুৰ, চাহ বাগিচাৰ মজদুৰ ।

—নহয় অ', কুলী নে মজদুৰ সেই কথা মই সোধা নাই । মই সুধিছোঁ, তহঁত কি ধৰণৰ বঙাল । উৰিযা, নে বিহাৰী, নে চাওতালী ।

—চাহাব, —অৰ্জুনে নানা চিন্তা কৰি কৈছিল । —এই সব কথা মোৰ ইযাদ্ নাই । বাবাই কয়, চিত্তুইতেও কয়, —আমি অছমীয়া ।

যিয়েই নহওক সেইজন শিক্ষকৰপৰা অৰ্জুনে কোনোদিনে স্নেহ পাব নোৱাৰিলে । সি কিন্তু চেষ্টাৰ ত্ৰুটি নকৰিলে । তাৰ পাঠ্যপুথিবোৰ সি পৰম যত্নকৈ পঢ়িবলৈ ধৰিলে । শুদ্ধ উচ্চাৰণ শিকাৰ বাবে তাৰ এটা অসুবিধা হ'ল যে তাৰ কোনো লগ সংগ নাই, স্কুলত কোনো বন্ধু নাই । সি একপ্ৰকাৰ অস্পৃশ্য ! কোনেও তাৰ লগত কথা নাপাতে । অকলে সি আহে, পাছৰ পিনৰ বেঞ্চ এখনত অকলে সি বহে, অকলে ঘৰলৈ উভতে ।

সি ঘৰতো অস্পৃশ্য । লাইনত দুই-এজনৰ বাহিৰে কোনেও তাৰ লগত কথা নাপাতে । কাৰণ বাগিচাৰ মজদুৰ হৈ সি মজদুৰ গুচি বাবু হবলৈ বিচাৰে, আনকি চাহাব হবলৈ বিচাৰে । ধৰিবলৈ গলে, সি চাহ মজদুৰক অপমান কৰিছে । ইস্কুলত সি অস্পৃশ্য, কাৰণ সি চাহ বাগিচাৰ কুলী হৈ বাবু হবলৈ বিচাৰে, বাবুসকলৰ সমান হবলৈ বিচাৰে । উচ্চ সমাজৰ বিৰুদ্ধে ইও এক অপমান ।

তথাপি লাইনত আৰু ইস্কুলত তাক আদৰ কৰা মানুহো আছিল । এদিন ভৰ দুপৰীয়া চাহ গছবোৰ এফালৰপৰা সমান কৰি কাটি প্ৰুনিং কৰি, গছৰ ছাঁত সি জিৰাই আছিল । চাহগছৰ তলিৰপৰা লতা-বন আঁতৰাই দুগ্‌গাও আহি তাৰ ওচৰত বহি কিবা এটা খাই আছিল । দুগ্‌গাই সুধিছিল, —খাবি ?

তাইৰ ফালে নোচোৱাকৈ অৰ্জুনে উত্তৰ দিছিল, —নালাগে ।

—তই আটাইবোৰ মানুহৰ ওপৰত খং কৰ কিয় ? -- তাই সুধিছিল ।

অৰ্জুনে তাইৰ ফালে ঘূৰি চালে । তাইৰ দুয়ো হাতে দুটা মাকৈ । বাওঁহাতৰ মাকৈটোৰ অকণমান তাই খাইছে, আৰু সোঁহাতৰ মাকৈটো তাৰ ফালে আগুৱাই দিছে । মাকৈটো দুগ্‌গাৰ হাতৰপৰা আনি একামোৰ মাৰি সি কলে, – মোৰ ভোক লগা নাছিল । নানিলে আকৌ কি ভাবিবি, মই খং কৰিলো । সেইবাবে আনিলোঁ । তোৰ ল'ৰা ছোৱালীৰ বাবে ৰখা মাকৈ মোক কিয় দিলি ?

কি বুলি কলি ? —তাই সোধে, --ল'ৰা-ছোৱালী ? মানে বাচ্চা, ছোক্‌ৰা ছুক্‌ৰী ? নে, আন কিবা ? হয়তো, তইতো ডাঙৰ ইস্কুলত পঢ় । পাছে, মোৰ ল'ৰা-ছোৱালী কেইটা ?

সি আকৌ দুগ্‌গাৰ ফালে চায় । তাৰ ইস্কুলৰ অষ্টম শ্ৰেণীত পঢ়া এজনী ছোৱালীৰ বায়েক যেন দেখি দুগগাক । নহয় তাইতকৈ দুগ্‌গা দেখিবলৈ বহুত ভাল । দুগ্‌গাৰ পিঠিত পৰি থকা চুলিটাৰ সামান্য লেতেৰা, পিন্ধা কাপোৰখিনিও লেতেৰা । কিন্তু ছাইৰ মাজৰ অঙ্গাৰ দৰে তাই জ্বলি থাকে । কিবা এটা কবিতাৰ এফাকি তাৰ মনত পৰিব খুজিও নপৰে । মনত পেলাবলৈ সি চেষ্টা নকৰে । কবিতাৰে দুগ্‌গাক বুজাব নোৱাৰি, বুজিবও নোৱাৰি তামোলৰ এথোক ফুলৰ ঢাকনিখন সৰি পৰাৰ পিছত কলফুল এটাৰ দৰে আঁট খাই থকা দীঘল-ফুলখিনি যেনেকুৱা মৰমেৰে ভৰি থকা যেন দেখি, দুগ্‌গাক তেনেকুৱা দেখি ।

—কি চাই আছ তই ?- দুগ্‌গাই সোধে । ক, মোৰ ল'ৰা-ছোৱালী কেইটা ? মোৰ ল'ৰা-ছোৱালীৰ কথা মোৰ মনলৈ নাহে, তোৰ কিয় আহে ?

অৰ্জুনে কয়, —খোৱা বস্তু এটা হাতত পৰিলে মাকবিলাকৰ—

—মই মাক নেকি ? —তাই আকৌ সোধে ।

—মই যাওঁগৈ —সি কয় ।

সি কিন্তু উঠি যাবলৈ চেষ্টা নকৰে । সিহঁত দুয়ো খন্তেকপৰ তেনেকৈয়ে বহি থাকে । কোনেও কথা নকয় । তাৰ পিছত দুগ্‌গাই কয়, —কি হ'ল ? নগলি দেখোন ? মানুহৰ ওচৰৰপৰা পলাই থাকোঁতে থাকোঁতে তোৰ অভ্যাস হৈ গ'ল । মানুহক তই ভয়ো কৰ, বেয়াও পাৱ । দুখ পাই আছ, নহয় জানো ? দুখ সকলোৰে আছে । তোৰ বাপেৰৰ আছে, বাবুবিলাকৰ আছে, মোৰ আছে । কিন্তু, মই কি কৰিম ? খং কৰি থাকিম ? পলাই ফুৰিম ? নিচেই সৰু কালতে মোৰ বিয়া হোৱা হ'লে কিজানি তোৰ সমান ডাঙৰ মোৰ ল'ৰা এটা থাকিলহেঁতেন । কিন্তু, সৰুতে মোৰ বিয়াও নহ'ল, এতিয়া বিয়া হোৱাৰ পিছতো ল'ৰা-ছোৱালী নহ'ল । তেনেহলে, মই দুখ কৰি থাকিম নে তোকেই মৰম কৰিম ?

—তোৰ কথা হ'ল, কাৰোবাক নহয় কাৰোবাক মৰম কৰিবই লাগিব ।

তই অলপ ডাঙৰেই হৈ গলি । তোক আৰু কোলাত লব নোৱাৰি । কিন্তু তই মোৰ কোলাত মূৰ থৈ মটিকে খাই থাকিব পাৰ । অ, তেনেকৈ ।

অলপ সময় মনে মনে থাকি দুগ্‌গাই কয়, বাবাই প্ৰায়ে কৈছিল যে এখন সমাজৰ আটাইবোৰ মানুহ সমান হোৱাটো বৰ বেয়া কথা । আটাইবোৰ মানুহ সমান হৈ থাকিলে উন্নতি নহয় । মানুহবোৰতো আৰু পৰুৱা নহওঁ যে দলবান্ধি থাকি আটাইমখা হয় ওপঙি থাকি তৰিম, নহলে ডুব গৈ মৰিম । আটাইবোৰ মানুহ সমানে উধাব নোৱাৰে, উপায় নাই । গতিকে দুই-এজন উধাব লাগে । এজন যদি উধায়, তাৰ পাছত আৰু এজন উধাব, তাৰ পাছত আৰু এজন, আৰু এজন, —কি হ'ল ? শুই গলি, নে মটিকে শেষ হ'ল ?

—কৈ থাক, মই শুনি আছোঁ —অৰ্জুনে কয় । —মটিকে চোবাই থাকিলে দুয়োপাৰি দাঁত ইমান লৰি থাকে যে তই দুখ পাবি ।

—কি ? —তাই সোধে । দুখ পাম ? ক'ত দুখ পাম ?

গছডালত আঁউজি, অৰ্জুনৰ মূৰটো কোলাত লৈ, তাই অলপ সময় বহু দূৰলৈ চাই থাকে । তাৰ পাছত কয়, —বাবাই কৈছিল, আমি কুলীবিলাকে জাকপাতি একেলগে উধাব নোৱাৰোঁ । ধকেচৈকে পৰি যাম । কাৰণ, টানি নিবলৈ ওপৰত আমাৰ কোনো নাই । আমাৰ ভিতৰৰপৰা অন্ততঃ এজন যাওকচোন উধাই ।

—দুখ পাইছ ? —অৰ্জুনে সোধে । —উঠি দিম, নে কৈ থাকিবি ।

—আমাৰ মাজত তই প্ৰথম ল'ৰা —তাই কয়, যি এখন ডাঙৰ ইস্কুললৈ গৈছ, যেনেকৈয়ে নহওক, তই গৈ থাকিব লাগিব । যেনেতেনে । তই যদি ওপৰলৈ গৈ থাক, তোক কোনে ভাল পাব ? চুনুইঁতে ? বিজুলীইঁতে ? আনকি বাসুদেওৱে, বিশ্নাথে ? কোনেও ভাল নাপায় । ভাল নাপালে তাহাঁতে তোক ঠাট্টা কৰিব, বিদ্ৰূপ কৰিব । তেতিয়া তোৰ যদি খং উঠি যায়, কি হব ? খং কৰি তই চুনুইঁতৰ কি কৰিবি ? মাৰিলিয়েই বাৰু, কি লাভ হব ? তই যদি মাৰ, তয়ো মাৰ খাবি । মাৰ খালে একো নহয়, মাৰ খালি বাৰু । কিন্তু এসপ্তাহ, দুসপ্তাহ, এমাহ যদি তই বিছনাত পৰি থাক ? তেতিয়া তোৰ ইস্কুলৰ কি হব ? তোৰ পঢ়া কি হব ?

—বাৰু, মই পঢ়ি থাকিলোঁ —সি কয়, —তোৰ কি লাভ হব ?

—মোৰ লাভ হব, —তাই কয় । —আমাৰ আটাইবিলাকৰ লাভ হলে, মোৰ কিয় লাভ নহব ? আৰু, —তোক কওঁনে নকওঁ জানো, এসময়ত এবাৰ মই ভাবিছিলোঁ যে তুল্সীয়ে কিজানি মোকেই নিব । মোক নিনিয়াৰ বাবে মই দুখ কৰা নাই । আজি মোৰ ধাৰণা হয় তুল্সীয়ে কালোন্দীক নিনিয়া হলে বৰং মই তাক বেয়া পালোহেঁতেন । ইও এক কথা । মোৰ লাভৰ কথা । —এইবাৰ উঠ ।

সি নুঠে । ইমান সময় সি ওপৰলৈ মুখ কৰি তাইৰ কোলাত মূৰটো থৈ দিছিল । মুখখন ঘূৰাই তলমূৰ কৰি থাকি সি কয়, —তই তেনেই সৰু । তোক মা বুলিব নোৱাৰি ।

—তই উঠিবিনে তেনেকৈ পৰি থাকিবি ?

—তোৰ শাৰীখন পাত পাত গোন্ধায় ।

—উঠ বুলিছোঁ, উঠ ।

ইস্কুলত তাক মৰম কৰিছিল অংকৰ মাষ্টৰে । মাষ্টৰজনৰ আচল নামটো হেডমাষ্টৰৰ বাহিৰে আন কোনেও বোধহয় শুদ্ধভাৱে নাজানিছিল । নামটো দীঘল, কিবা বেজবৰুৱা । কিন্তু ছাত্ৰ-শিক্ষক আটাইৰে বাবে তেওঁৰ নাম আছিল ঋষি । তেতিয়া তেওঁৰ বয়স পঞ্চাশৰ ওচৰা-উচৰি, চিয়াল্লিশ সাতচল্লিশো হব পাৰে । হেড্মাষ্টৰে নিশ্চয় জানে । কিন্তু বাকীবিলাকে আজি দহ বছৰে তেওঁক একেই দেখি আহিছে । তেওঁৰ দাঢ়িবোৰ দীঘল, বুকুৰ ওপৰত পৰা । চুলিবোৰ দীঘল, কান্ধৰ ওপৰত পৰা । চুলি দুই-এডাল পকিছে, দাঢ়ি এডালো পকা যেন নেদেখি । শিক্ষকসকলে তেওঁক শ্ৰদ্ধা কৰে । কাৰণ তেওঁ কোনো মানুহৰ বেয়া কথা নকয় । ছাত্ৰসকলে তেওঁক শ্ৰদ্ধা, সন্মান কৰে, কাৰণ তেওঁ আটাইবোৰ ছাত্ৰকে মৰম কৰে । আৰু তেওঁ সপ্তম শ্ৰেণীৰপৰা দশমমানলৈ অংক পঢ়ায় । অংকৰ মাষ্টৰ, গতিকে ছাত্ৰৰ মনত তেওঁ অগাধ

পণ্ডিত । শ্ৰদ্ধা কৰে যদিও, ছাত্ৰসকলে তেওঁক ভয়ো কৰে । ক্লাছ শেষ হোৱাৰ পিছত তেওঁ যেতিয়া কোনোবা এজন ছাত্ৰক তেওঁক লগ পাই যাবলৈ কয়, তেতিয়া তাৰ বুকুৰ কঁপনি উঠে ।

অৰ্জুন তেতিয়া সপ্তম শ্ৰেণীত । সিদিনা আছিল শনিবাৰ । ক্লাছ শেষ হোৱাৰ লগে লগে, ঋষি ছাৰে মাতিলে, —অৰ্জুন ! ক্লাছটো নিজম হৈ গ'ল । কাৰো মুখৰপৰা এটা শব্দও নোলাল । অৰ্জুনে আজিকালি আৰু 'জী চাহাব' বুলি নকয় ।

সি ঘপহ কৰে থিয় দি কলে, —ছাৰ ।

—ঘৰলৈ যোৱাৰ আগতে তই মোক লগ ধৰি যাবি । ইয়াতে ।

বাকী ল'ৰাবোৰ এটা এটাকৈ ওলাই গ'ল । দুই-এজনে কেৰাহিকৈ চাই গ'ল, —ঋষিছাৰৰ চেকনিডাল কিমান দূৰত আছে । কোঠাৰ বাহিৰ ওলোৱা মাত্ৰকে এজনে কৈ দিলে যে চেকনিডাল তেওঁৰ হাততে আছে —সি স্পষ্টকৈ দেখা পাইছে ।

তেওঁ সুধিলে, —তোৰ দেউতাৰাৰ নাম কি অৰ্জুন ?

—তুল্‌সী, ছাৰ ।

—তুল্‌সী ?

—নহয় ছাৰ, তুলসী নহয়, তুল্‌সী ? তুল্‌ছি ।

—ওঁ, শ্ৰমিক সংঘৰ সভাপতি ?

অৰ্জুনে নামাতে । তাৰ অলপ ভয় লাগে । মাষ্টৰে হঠাৎ হাঁহে, আৰু কয়, -—তোৰ ভয় কৰাৰ কাৰণ নাই । মই পুলিচ নহওঁ । তুল্‌সীৰ নামটো মই সংঘৰ কথাৰ সম্পৰ্কত শুনিছিলোঁ । সেয়েহে তোক সুধিলোঁ । বাৰু, তোক ঘৰত কোনে পঢ়ায় ?

—মোক পঢ়াবলৈ ঘৰত কোনো নাই ছাৰ । —সি উত্তৰ দিয়ে । লাইনত আমাৰ মানুহে লেখা-পঢ়া নকৰে ।

ঋষিয়ে তাৰ ফালে ভালেমান পৰ চাই থাকে । তাৰ ফালে চাই তেওঁ কি চিন্তা কৰে অৰ্জুনে সমূলি উমান নাপায় । অৱশেষত ঋষিয়ে কয়, —শুন অৰ্জুন । তোক মই দুটামান কথা কব খোজোঁ । তই আকৌ য'তে-ত'তে যাকে-তাকে কৈ নুফুৰিবি । কলে তোৰ নিজৰে ক্ষতি হব । তই অংক জান, অন্ততঃ শিকাৰ বুদ্ধি তোৰ আছে । জ্যামিতি আৰু এল্‌জেব্ৰাৰ এয়া মাত্ৰ আৰম্ভণি । তথাপি তই যেন আগৰেপৰা জ্যামিতি, এলজেব্ৰাৰ কথা জান, এনেকুৱা যেন লাগে । সেয়া ভাল লক্ষণ । তাতে আকৌ তোক সহায় কৰোঁতা কোনো নাই বুলি কৈছ । অংকত ভাল হোৱা মানে, তোৰ

চিন্তা শক্তি ভাল, বুদ্ধি ভাল । গতিকে, মোৰ প্ৰথম কথা, তই যি কোনো প্ৰকাৰে পঢ়ি থাকিবি, পঢ়া এৰি নিদিবি । নে তোৰ অহংকাৰ হৈ গ'ল ?

—ছাৰ, মই মজদুৰ, মই লাইনত থাকোঁ । মোৰ অহংকাৰ হবই নোৱাৰে ছাৰ । আৰু ছাৰ, আজি পৰ্যন্ত মোক কোনেও ওচৰলৈ মাতি—

—সেইবোৰ বাদ দে, —মাষ্টৰে কলে, কৃতজ্ঞতাৰ কথা পাছে পৰেও হব । মই কৈছিলোঁ, তই পঢ়া এৰি নিদিবি । লাগিলে যিমান বিপদেই নাহক কিয় । বুজিলিতো ? আৰু ধৰ, যদি এনেকুৱা হয় যে তোৰ টকাৰ অভাৱ, বা কিতাপ কিনাৰ পইচা নাই, তেনে তই মোক কবি । বুজিলি ?

—হয় ছাৰ ।

—ইস্কুলত তোৰ কোনোবা বন্ধু আছে ?

—মোৰ ওচৰলৈ কোনো নাহে ছাৰ । মই মাতিলে আকৌ বেয়া পাব বুলি ভাবি ময়ো কাৰো ওচৰলৈ যোৱা নাই ।

—মই জানো যে তোক বেয়া পোৱা ল'ৰাৰ সংখ্যা ক্ৰমে বাঢ়ি যাব । আজি তোক সিহঁতে অৱহেলা কৰিছে মাত্ৰ এইকাৰণে যে তই মজদুৰৰ ল'ৰা । সম্পূৰ্ণ হিংসা কৰা নাই । কিন্তু অলপ-চলপ হিংসাৰ আৰম্ভণি হৈছে, আৰু ই বাঢ়িব । তোৰ কোনো দোষৰ বাবে নহয়, বৰং গুণৰ বাবে । ধৰ, তই হঠাৎ ইংৰাজী আৰু অংকত সৰ্বোচ্চ, মানে, প্ৰথম নম্বৰ পাই গলি, তেতিয়া কি হব ?

—মোৰ খুব ভাল লাগিব, ছাৰ ।

—হুঁ । তোৰ ভাল লাগিব । কিন্তু আনবিলাক ল'ৰাই তোক হিংসা কৰিব । অবাবতে হিংসা উপজিলে, মানুহে কি কৰে ? —অনাহকতে ঠাট্টা কৰে, অপমান কৰে ; কাজিয়া লগাই দি আঘাত কৰাৰ চেলু বিচাৰি ফুৰে । বুজিলি ?

—ভালকৈ বুজি পোৱা নাই, ছাৰ ।

—সেইবাবে, মোৰ দ্বিতীয় কথা হ'ল যে তই অত্যন্ত সাৱধানে চলিব লাগিব । কেৱল ক্লাছৰুমৰ ভিতৰতে নহয়, বাহিৰতো । তই খেলা-ধূলাও কৰ । খেলা-ধূলা অতি আৱশ্যকীয় । তথাপি পাৰ্যমানে তই খেল আদি নেখেলিবি । তোক অপমান কৰাৰ নাইবা আঘাত কৰাৰ চেলু উলিয়াই নিদিবি । সেইবুলি তই যে ভয়ে ভয়ে থাকিবি, সেই কথা মই কোৱা নাই । মোৰ কেৱল ভয় হয় যে কোনোবা ভদ্ৰ ঘৰৰ ল'ৰাই তোৰ ওপৰত দোষাৰোপ কৰাৰ কিবা চেলু বা সুবিধা উলিয়াই লব পাৰিলে, এই স্কুলত তই থকাটো অসম্ভৱ হৈ উঠিব পাৰে ।

এতিয়া বুজি পাইছ নহয় ? যিমান পাৰ তিমান পঢ়া-শুনা কৰিবি । কেৱল অংক নহয়, আটাইবোৰ বিষয়তে মনোযোগ দিবি । কিবা অসুবিধা হলে মোক কবি । আৰু তর্ক হাই-কাজিয়াত নোসোমাবি । সেইবুলি আকৌ ফিটাহি মাৰি নুফুৰিবি । তোৰ লগত কোনোবা ল'ৰাই কথা পাতিব খুজিলে, তই এৰাই নাযাবি । যাগৈ ।

খন্তেক সময় টলকা মাৰি থাকি, অর্জুনে গৈ মাষ্টৰৰ দুয়োখন ভৰি চুই সেৱা কৰিলে । তেওঁ অর্জুনৰ কান্ধত ধৰি এবাৰ জোকাৰি দি ওলাই গ'ল ।

দিনবোৰ বাগৰি গৈ থাকিল । অর্জুনে নৱম শ্রেণী পালেগৈ । আচৰিতভাৱে অর্জুনে আটাইবোৰ পৰীক্ষাতে দ্বিতীয় হৈ থাকিল । প্রথম স্থানো অধিকাৰ কৰিব নোৱাৰিলে, আনহাতে কোনো পৰীক্ষাতে দ্বিতীয়ৰ তলত নানামিল । এবাৰ সি অংকত ৯৫ পালে, কিন্তু আনজনে পালে ৯৬ । আটাইবোৰ বিষয়ৰ নম্বৰ যোগ কৰিলত সেই একে হ'ল, দ্বিতীয ।

অর্জুনে দ্বিতীয হোৱাৰ বাবে দুখ নকৰে । বৰং সি যে দ্বিতীয স্থান পায়, সেয়া তাৰ বাবে অতি ভাগ্যৰ কথা । কালোন্দী আৰু তুল্‌সীৰ বাবে গৌৰৱৰ কথা, আনকি কালোন্দীযে কেতিয়াবা অকলে আনন্দতে চকুপানী টোকে । আৰু দুগ্‌গাই তাক জোকায়, —মনত পৰেনে তোৰ ? কৈছিলি নহয় মোৰ শাৰীখন পাত পাত গোন্ধায় । সেই গন্ধে তোৰ মগজু পুষ্ট কৰি দিলে । তই নিজে জানো কি ভাব নাজানো । কিন্তু সিদিনাখন মোৰ কোলাত শুই নিদিযা হলে তোৰ ইমান বুদ্ধি নোলায় ।

—আৰু এবাৰ শুম ? —অর্জুনে কেতিযাবা কয ।

—শুবি ? শুবি বাৰু । সেইখন শাৰী ফাটিল । কিন্তু এইখনো তোৰ ভাল লাগিব পাৰে । শুবি বাৰু । কিন্তু আগেযে তই এটা অলপ দীঘল পেণ্ট বনাই নলব কিয ? কিমান দিন মই তোক কলোঁ, পইচাও মোৰ আছে । কিয বনাই নলব ?

– কৈছিলোঁ নহয, – সি কয, তই ইমান সৰু যে তোক মা বুলিব নোৱাৰোঁ ।

অর্জুনহঁতৰ স্কুলত খেলপথাৰ আছে । ওচৰৰ ল'ৰাবিলাকে সদাযে তাত ফুটবল খেলে । শনিবাৰৰ বাহিৰে আনদিনা অর্জুনে খেলিবলৈ সময নাপায । সেইবাবে প্রায় প্রতিটো শনিবাৰে সি খেলে । সেযা হেড্‌মাষ্টৰৰ হুকুম । খেলাও শিক্ষাৰ অংগ । গতিকে অর্জুনে নেখেলিব কিয ? আজি ইমান বছৰে সেইখন স্কুলত পঢাৰ পিছত সিতো আৰু কুলী মজদুৰ হৈ থকা নাই । আৰু হলেই বা মজদুৰ, সি আনৰ লগত একেলগে খেলিব নোৱাৰিব কিয ? সেযা, হেডমাষ্টৰৰ কথা । গতিকে অর্জুনে খেলিবলৈ বাধ্য । খেলি সি বেযাও নাপায ।

কিন্তু আন বহুতে বেয়া পায । অযথা প্রশ্রয —অসমীযাৰ মাষ্টৰে প্রাযে কয । আন এজনে কয, —খেলত সি ইমান পাকৈত যে হেড্‌মাষ্টৰে তাক কান্ধত তুলি লযহে,

আৰু সৰহ দিন নাই । যিবিলাক ল'ৰাই খেলত যোগ নিদিয়ে, সিহঁতৰ প্ৰায় প্ৰতিজনে অৰ্জুনৰ বদনাম গায় । যিবিলাকে তাৰ লগতে খেলে, সিহঁতেও তাক ভাল নাপায় । কুলীৰ লগত খেলিবলৈ কাৰনো ভাল লাগে । ছাত্ৰৰ অভিভাৱকসকলৰ ভিতৰতো অনেকেই তাক দেখিব নোৱাৰে । কুলীৰ ল'ৰা হৈ ক্লাছত দ্বিতীয় হয়, ক'ৰবাত কিবা এটা ৰহস্য আছে নিশ্চয় । ঋষিমাষ্টৰ আৰু হেড্‌মাষ্টৰ —ক'ৰবাত কিবা এটা আছে ।

শনিবাৰৰ খেল চোৱা ল'ৰাৰ সংখ্যা সাধাৰণতে অলপ বেছি হয় । প্ৰায় দুশ ল'ৰাই খেলপথাৰখনৰ দুয়ো ফালে আগুৰি থাকে । স্কুলত নপঢ়া গাঁৱৰ ল'ৰাবিলাকেও খেল চাবলৈ আহে । কাচিৎ কেতিয়াবা স্কুলৰ গেম্‌মাষ্টৰ ৰেফাৰি হৈ আহে, যেতিয়া কিবা এটা বিশেষ খেলৰ আয়োজন কৰা হয় । নহলে, ৰেফাৰি নোহোৱাকৈ ল'ৰাবিলাকে খেলে । থিয় হৈ খেল চাই থকা ল'ৰাবিলাকেই প্ৰায় ৰেফাৰিৰ কাম কৰে । সিহঁতে চিঞৰি দিয়ে —হেণ্ডবল, চিস্কাৰ, ফাউল্ ইত্যাদি ।

সিদিনা শনিবাৰৰ খেলখনো ৰেফাৰি নোহোৱা খেল আছিল । খেলুৱৈসকল অষ্টম আৰু নৱম শ্ৰেণীৰ ল'ৰা । এপক্ষৰ ল'ৰা অষ্টমমানৰ, আন পক্ষৰ নৱমমানৰ । দুয়ো ক্লাছৰ মাজত প্ৰতিযোগিতা । অৰ্জুনো আছিল নৱমমানৰ খেলুৱৈ । সিদিনাখন তুমুল প্ৰতিযোগিতা । কাৰণ অষ্টমমানৰ টিম্‌টো স্কুলৰ ভিতৰতে আটাইতকৈ ভাল টিম্ । নৱমমানৰ টিম্‌টোত মাত্ৰ তিনজন ল'ৰা ভাল খেলুৱৈ, তাৰ ভিতৰত অৰ্জুন এজন । সি অসম্ভৱ দৌৰিব পাৰে, এবাৰ সি বলটো লব পাৰিলে, হুৰ্ হুৰ্‌কৈ সি একেকোবে আন পক্ষৰ গোলপোষ্টৰ ওচৰ পায়গৈ । সেই কথা আটায়ে জানে । গতিকে তাৰ হাতত বলটো পৰা মাত্ৰকে বিপক্ষৰ আটাইকেইজন খেলুৱৈ পাছলৈ দৌৰে ।

বহুদিন ধৰি কেইজনমান ল'ৰাই বুদ্ধি সাজি আছিল । অৰ্জুনক যেনেতেনে এসেকা দিব লাগে । স্কুলত নপঢা গাঁৱৰ ল'ৰা কেইজনমানো সেই দলত আছিল । সিদিনাখন কোনো মাষ্টৰো নাছিল । গতিকে সিদিনাখন ভগা ইটাৰ টুকুৰা কেইটামান সিহঁতে দুফালে দুঠাইত জমা কৰি ৰাখিলে । তাৰ পিছত সিহঁতে সুযোগৰ বাবে বাট চাই আছিল । এসময়ত যেতিয়া খেলখন ভালকৈ জমি উঠিল, আৰু আটাইবোৰ ল'ৰাই আপোন পাহৰা হৈ চিঞৰিবলৈ ধৰিলে, তেতিয়া দুয়োফালৰপৰা কোনোবাই অৰ্জুনক লক্ষ্য কৰি ইটাৰ টুকুৰাবোৰ দলিয়াবলৈ আৰম্ভ কৰিলে । কেইমুহূৰ্তমানৰ ভিতৰত পাঁচটা ইটাৰ টুকুৰা অৰ্জুনৰ ইকাষে সিকাষে পৰিল । এটুকুৰা ইটা তাৰ ভৰিত পৰিল । তাৰ ওচৰতে এটা ল'ৰা মাটিত বাগৰি পৰিল । খন্তেকৰ ভিতৰতে খেল চাই থকা ল'ৰাবোৰ যেনি-তেনি পলাল । খেলি থকা ল'ৰাবোৰো খেলপথাৰৰপৰা ওলাই লৰ মাৰিলে ।

অৰ্জুনে তাৰ ভৰিখনলৈ চালে । গেৰোৱাৰ ওপৰখিনি তেজেৰে ৰাঙলী হৈ গৈছে আৰু উখহিছে । তাৰ লগত ৰুমাল এখন আছিল, ৰুমালখনেৰে সি আঘাত হোৱা

ঠাইখিনি টানকৈ বান্ধিলে । তাৰ পিছত থিয় দি সি গম পালে যে সেই ঠাইখিনি বিষাবলৈ আৰম্ভ কৰিছে । কিন্তু থিয় দিয়ে সি দেখিলে যে তাৰ ওচৰতে পৰি যোৱা ল'ৰাজন উঠা নাই । সি তেনেকৈয়ে পৰি আছে । আৰু তাৰ ওচৰতে, ভয়তে বিবৰ্ণ হৈ আন এজন ল'ৰা থিয় হৈ আছে । অৰ্জুনে পৰি থকা ল'ৰাজনৰ ওচৰলৈ আহি তাক ভালকৈ চালে । হয়, সি নৱনাথ । অষ্টমমানৰ ল'ৰা । নৱনাথৰ কুমৰ ওচৰত তেজ ওলাই আছে । তাৰ ওচৰত বহি অৰ্জুনে তাৰ চুলিবোৰ পিটিকি পিটিকি চালে । কুমৰ ওপৰত তাৰ মূৰটো অলপ ফাটিছে, আৰু চুলিখিনিত তেজ লাগি আছে । সি মূৰটোৰ চাৰিওফালে চালে । আৰু ক'তো জখমৰ চিন পোৱা নগ'ল । এতিয়া আৰু তেজ ওলাই থকা নাই । তথাপি তাক ততালিকে ঘৰলৈ নিব লাগে । অৰ্জুনে তাৰ ঘৰ চিনি নাপায় ।

—শুনচোন । —অৰ্জুনে থিয় হৈ থকা ল'ৰাজনক ক'লে, —তই ইয়াৰ ঘৰ চিনি পাৱ ?

ল'ৰাজনে অবাক হৈ অৰ্জুনৰ ফালে চাই ক'লে, —তই চিনি নাপাৱ ? সি ইংৰাজী ছাৰৰ ল'ৰা নহয় ? ব'ল ইয়াৰপৰা পলাওঁ ব'ল । নহলে আজি দুয়ো মৰিম । ছাৰে আমাক পিটি পিটি শেষ কৰি দিব । ইয়াত এটা ল'ৰাও নাই, দেখিছনে নাই ? আটাইবোৰ পলাল ।

– তই ইয়াৰ ঘৰ চিনি পাৱনে নাই ? —অৰ্জুনে আকৌ সোধে । —ইয়াক ঘৰলৈ লৈ যাব লাগে । চকুৱে-মুখে পানী দিলে সি ভাল হৈ যাব । কিন্তু তাক ততালিকে ঘৰলৈ নিব লাগে । কিমান দূৰ তাৰ ঘৰ ?

—বেছি দূৰ নহয, —সি কয় । —পোনে পোনে এই ৰাস্তাৰে গৈ থাকিলে অলপ পিছত বাওঁফালে ঘূৰিবি । অলপ দূৰ গৈয়ে মস্ত আঁহত এজোপা দেখিবি । সেইখিনিতে সোঁফালে ঘূৰিলে চাৰিটা ঘৰৰ পাছত সিহঁতৰ ঘৰ । হৰেশ্বৰ মাষ্টৰৰ ঘৰ । নাজান ? ইংৰাজীৰ মাষ্টৰ যে ?

—তেনেহলে ব'ল, —অৰ্জুনে ক'লে, - তই এফালে ধৰিবি, মই এফালে ধৰিম । ব'ল তাক ঘৰলৈ লৈ যাওঁ । ধৰ, সিকাষেদি ধৰ ।

—মই নোৱাৰোঁ, –সি কয় । তই বলীয়া হৈছ নেকি ? আটায়ে কব, আমিহে তাক মাৰিছোঁ, আৰু এতিয়া দোষ এৰাবৰ বাবে তাক আমি ঘৰলৈ আনিছো । মই নোৱাৰোঁ ।

—তই পাৰিবি, পাৰিবই লাগিব, —সি কয়, —নহলে একে ঘুচিতে তোকো ইয়াতে বগৰাই থম । ধৰ, প্ৰথমতে তাক বহুৱাই দিওঁ । তাৰ পিছত থিয কৰাই দিম ।

দুয়ো ধৰি তাক বহুৱাই দিয়াৰ লগে লগে নৰনাথে চকু মেলি চালে । পিছ মুহূৰ্তত সি আকৌ চকু মুদিলে । দুয়ো ধৰি কোনোৰকমে তাক থিয় কৰাই দি, অতি ধীৰে ধীৰে তাক দুখোজমান আগলৈ নিলে । অৰ্জুনে বুজি পালে যে তেনেকৈ তাক ঘৰলৈ নিব লাগিলে দুঘণ্টামান সময় লাগিব । লগৰজন ল'ৰাক সি কলে, - এনেকৈ নহ'ব । মই তাৰ মূৰৰ ফালে ধৰিম, তই ভৰিৰফালে ধৰ । তেতিয়া খন্তেকতে তাৰ ঘৰ পামগৈ ।

মই নোৱাৰোঁ । তই গি কৰ তাকে কৰ । সি একদৌৰ মাৰি পলাল ।

ভাগ্য ভাল যে ওচৰতে গোলপোষ্টটো আছিল । খুটাটোৰ লগতে দুয়োখন হাতেৰে তাক আকোবালি ধৰি অৰ্জুনে মাতিলে, হেই নৰনাথ ।

—উ । নৰনাথে উত্তৰ দিলে ।

- ব'ল, মোৰ কান্ধত ধৰ, লাহে লাহে গৈ থাকো ব'ল । অলপমান দুখ পাইছ, তাতে কি হ'ল ? ব'ল । পাৰিবি ?

নৰনাথে কোনো উত্তৰ নিদিয়ে । সি চকু মুদি থাকে । উপায়ান্তৰ হৈ অৰ্জুনে তাক কোনোৰকমে বোকোচাত তুলি ললে । নৰনাথৰ ভৰি দুখন প্ৰায় মাটিত লাগিলগৈ । অৰ্জুনে তাক তেনেকৈ বোকোচাত লৈ যিমান পাৰে বেগাই আগবাঢ়ি গৈ থাকিল । অলপ সময় যোৱাৰ পিছত, বাওঁফালে ঘৰি গছ এডালৰ আশ্ৰয় কৰি সি একণমান জিৰাই ললে । যেতিয়া দীঘল উশাহবোৰ অলপ পাতলিল, সি আকৌ নৰনাথক বোকোচাত তুলি ললে । কিছু সময়ৰ পিছত সি গৈ আঁহতজোপা পালে । সেইখিনিতে আকৌ সি জিৰাব লগা হ'ল । কেইটামান উশাহ লব লাগিব দীঘলকৈ । অৱশেষত সি গৈ হৰেশ্বৰ মাষ্টৰৰ ঘৰ পালে । সি চিঞৰি মাতিলে - ছাৰ !

হৰেশ্বৰ মাষ্টৰ ওলাই আহি দৃশ্যটো দেখি বিবুধি হৈ গ'ল । তেওঁ এবাৰ চিঞৰি উঠিল, কি হ'ল ও তোৰ ! তাৰ পিছত পিৰালিতে বহি পৰিল । ইতিমধ্যে তেওঁৰ ঘৈণীয়েকো ওলাই আহিল ।

অৰ্জুনে কলে, -ছাৰ, ই মূৰত দুখ পাইছে । তেজ ওলাইছিল, কিন্তু বন্ধ হৈ গৈছে । তাৰ চকুৰে মুখে অলপ পানী দিলে সি ভাল হৈ যাব । তাৰ পিছত অলপ শুব । বহু হৈ গ'ল । তাৰ বিছনাখন দেখুৱাই দিয়কচোন । মই তাক শুৱাই দিম ।

তাৰ লগত তই কিয় লাগিবলৈ গলি ? মাষ্টৰে সুধিলে, সি তোৰ কি কৰিছিল ? তোৰ গাত বল থাকিল বুলিয়েই তই বাটে ঘাটে ল'ৰা ছোৱালীক মাৰি ফুৰিবি নে ?

—ছাৰ, তাৰ বিছনাখন দেখুৱাই দিয়ক আগতে । — অৰ্জুনে কলে । — আনবোৰ কথা পিছত ।

নৰনাথৰ মাক আগুৱাই আহিল । চকুৰ পানীখিনি মচি তেওঁ অৰ্জুনক কলে, —আহ বোপাই ঐ, আহ । পাৰিবিনে তই অকলে ?

অৰ্জুনে তাক দাঙি নি বিছনাখনত শুৱাই দিলে । নৰনাথৰ ভনীয়েকজনীয়ে চৰিয়া এটাত পানী আৰু গামোচা আনি দিলে । অৰ্জুনে লাহে লাহে তাৰ তেজ লাগি থকা চুলিখিনি ধুৱাই দিলে । তাৰ পিছত চকু-মুখত অলপ পানী দি দিলে । সি চকু মেলি চালে ।

অৰ্জুনে কলে, —ভাল পাইছ নহয, এতিয়া ? কিবা খাবি ? কিবা এটা খাই ল নহলে । খাই শুই থাকিবি । সাৰ পাই দেখিবি, ভাল হৈ গৈছ । ৰাতি হৈ যাব, মই যাওঁগৈ ।

ভনীয়েকজনীয়ে তাক এগিলাচ গাখীৰ দিলে । গাখীৰখিনি সি অনাযাসে পি খাই দিলে । অৰ্জুন উঠিল । হাঁহি হাঁহি সি কলে, —যিমান দুখ পাইছ, তাতকৈ বেছি ভয খাইছ । ছাৰ, মই আহিলোঁ ।

সি বাহিৰ ওলাই আহে । লগে লগে মাষ্টৰো ওলাই আহে । তেওঁ সোধে, —কচোন বাৰু, কি হৈছিল । তই মাৰিছ ?

—ছাৰ, —অৰ্জুনে কয । —হয়তো মযে মাৰিছোঁ । আমি বল খেলি আছিলোঁ । বাহিৰৰপৰা কোনোবাই ইটাৰ চপৰা মাৰি পঠিয়ালে । নিশ্চয মোক লক্ষ্য কৰি মাৰিছিল, নহলে নৰনাথক কিয় ল'ৰাই মাৰিবলৈ যাব ? কিন্তু পৰিলগৈ তাৰ মূৰত ।

সি এখোজ দুখোজকৈ পদূলিমুখৰ ফালে গ'ল । হঠাৎ ছোৱালীজনীয়ে কলে, —দেউতা ! তাৰ ভৰিখনলৈ চাওকচোন ।

হৰেশ্বৰে অৰ্জুনৰ ভৰিখনলৈ চালে । ভৰিত বান্ধি থোৱা তাৰ ৰুমালখন তেজেৰে ৰাঙলী হৈ গৈছে । তেওঁ মাতিলে, —হেই, চাওঁ, খন্তেক এইফালে আহচোন । তোৰ নামটো জানো কি আছিল ?

—অৰ্জুন, ছাৰ ।

—এৰা হয়, অৰ্জুন । চাওঁ বহচোন, এই পীৰাখনতে বহ । তোৰ ভৰিখনত কি হ'ল ? তেজেই তেজ দেখোন ?

—সেযা একো নহয ছাৰ । তেজখিনি ভালকৈ বন্ধ হোৱা নাই । হঠাৎ কেবাটাও ইটাৰ চপৰা কোনোবাই মেলি মাৰিলে । এটা পৰিল নৰনাথৰ মূৰত, এটা মোৰ ভৰিত, বাকীকেইটা ওচৰৰ পাজৰে পৰিল । আমি দৌৰি আহিলোঁ, নহলে, – নহলে বিপদেই আছিল ছাৰ ।

—তই ইমানখন বাট অকলে কেনেকৈ তাক বোকোচাত তুলি আনিব পাৰিলি, ভাবিলে মোৰ আচৰিত লাগে । আৰু সেইবাবেই তোৰ ভৰিৰ তেজ বন্ধ হোৱা নাই । বৰং ইমান ছাপ পৰিছে যে তেজ বেছি ওলোৱাৰহে কথা ।

—সেয়া বাল্টিটোত পানী আছে, —ছোৱালীজনীয়ে কয়, তলৈ উঠি ব'লা । মই পানী ঢালি দিম, তুমি ঘাখিনি ধুই পেলাবা । তাৰ পিছত আন এখন কাপোৰেৰে বান্ধ দি তুমি যাব পাৰিবা ।

—ইছ ছাৰ, আপোনালোকৰ যে কথাবোৰ, — অৰ্জুনে কয় । কিমানদিন দাৰ ঘাপ আমাৰ হাতে-ভৰিয়ে পৰে, আমি কেৰেপকে নকৰোঁ । এবিধ লতা আছে ছাৰ । ইয়াত নাই চাগৈ । আমাৰ বাগিচাত পোৱা যায় । এদিনতে ঘা শুকাই যায় । মই যাওঁগৈ ছাৰ ।

—যা, আগেয়ে ধুই আহগৈ । —মাষ্টৰে কয় ।

মাষ্টৰে কলে আৰু উপায় নাই । গতিকে সি উঠি গৈ বাল্টিতো এচুকলৈ নি, ৰুমালখন খুলি পেলালে । ছোৱালীজনীয়ে অলপ অলপকৈ পানী ঢালি দি থাকিল, আৰু সি ঘাখিনি ধুই পেলালে । সামান্যভাৱে তেজ ওলায়ে আছিল । এবাৰ ছোৱালীজনীয়ে কলে, —ভালেখিনি ঠাই জুৰি তোমাৰ মঙহ খেতেলা খাই গৈছে । বিষাইছে, নহয় জানো ? ডাঙৰ ইটা পৰিছিল নিশ্চয় ।

—ভাল হৈ যাব, —সি সংক্ষেপে কয় ।

—তুমি নৰনাথৰ লগত একে শ্ৰেণীতে পঢ়া ? —তাই সোধে ।

—মই ? মই নৱমমানত, সি অষ্টমমানত । তেনেই সৰু ল'ৰা সি । পিছে, আপুনিও সৰু । আপুনি ডাঙৰ নে নৰনাথ ডাঙৰ ? ইস্কুলত হলে আপোনাক দেখা নাই । কিয় নাযায় ?

—হোঁৱা, লোৱা এইখন কাপোৰ । ফটা ঠাইখিনি বান্ধি লোৱা । তাৰ পিছত উঠি তাত বহগৈ । একেলগে কেইবাটাও কথা সুধিছা, লাহে লাহে কম । ইস্কুলৰ আটাইবোৰ ছোৱালীকে চিনি পোৱা নেকি ?

—পাওঁ, —আটাইকে চিনি পাওঁ । সদায় দেখোঁ, কিয় চিনি নাপাম । মানে, দেখিলে চিনি পাওঁ । মোৰ লগত আকৌ কোনোবাই কথা কৈ চিনাকি দিবলৈ যাবনে ? মোৰ লগত কোনেও কথা নকয় ।

সি পীৰাখনত বহি আকাশলৈ চায : সন্ধিয়া লাগিব এতিয়া, সি ভাবে । এন্ধাৰ হোৱাৰ আগতে সেই হাবিখন পাৰ হৈ যাব পাৰিলে ভাল । অৱশ্যে, এতিয়াও ভালেখিনি সময় আছে ।

—এইযা, গাখীৰ পিয়লা খাই লোৱা ।

—গাখীৰ ? গাখীৰ মই নাখাওঁ ।

—খোৱা ।

সি এবাৰ তাইৰ মুখলৈ চালে । মাষ্টৰৰ জীয়েক, তথাপি খং কৰি কথাষাৰ কোৱা যেন নালাগিল ।

তাইৰ হাতৰপৰা পিয়লাটো আনি, সি গাখীৰখিনি খাই দিলে । তাৰ পিছত উঠি গৈ পিয়লাটো অখালি আনি পিৰালিত থৈ, সি উঠিল ।

—নৰনাথ মোতকৈ সৰু । —তাই কয় । —মই ঘৰতে পঢ়ো ।

—ঘৰতে পঢ়ে ? ইস্কুললৈ নাযায় কিয় ? —অৰ্জুনে সোধে ।

—যাব লাগে ?

—নগলে কেনেকৈ হব ? আপুনি পৰীক্ষা কেনেকৈ দিব ?

—ইস্কুললৈ নগলেও পৰীক্ষা দিব পাৰি । আমি পাৰোঁ, —ছোৱালীয়ে ।

—পাৰে ? সঁচাকৈ পাৰে ? —অৰ্জুনে যেন স্পষ্টকৈ জানিবলৈ বিচাৰে ।

—পাৰে, পাৰে, —তাই কয়, —ছোৱালীয়ে ইস্কুললৈ নোযোৱাকৈ পৰীক্ষা দিব পাৰে । ইমান উৎসাহ কিয় ? মোৰ পৰীক্ষাৰ বাবে ইমান উৎসাহ নে ?

- অৰ্জুন । মাষ্টৰ ওলাই আহে । --মই আকৌ ভাবিছিলো তই গুচি গলি নেকি । নৰনাথে এতিয়া ভাল পাই আহিছে । মই তাৰ ওচৰতে বহি আছিলোঁ । অতি চমুকৈ সি মোক কলে তই কেনেকৈ তাক অকলে কঢ়িয়াই আনিছ । লগৰ ল'ৰাবোৰ পলাল । সেইবোৰ আমাৰ আপোন ল'ৰা । তই আমাৰ আপোন নহয় । কিন্তু তই তাক অকলে পেলাই থৈ নপলালি । অথচ তই নিজেও আঘাত পাইছ, দুখ পাইছ ।

- ছাৰ, কৈছিলোঁ নহয়, সি ভাল হৈ যাব । মই ভালকৈ চাইছিলোঁ । মুৰৰ ছাল ফাটি তেজ ওলাইছিল । তিমানেই । সি ভয় খাইছিল । দুখ নোপোৱা ল'ৰাই অকণমান দুখ পালে ভয় কৰে । এতিয়া মই যাওঁ, ছাৰ ?

তুমি অকণমান বহা অৰ্জুন । সেয়া নিশ্চয় নৰনাথৰ মাক, অৰ্জুনে বুজি পায় । —তুমি অকণমান বহি কিবা এটা খাই যোৱা । ৰাতিপুৱাই ভাত খাইছিলা, নিশ্চয় এতিয়া ভোক লাগিছে । তোমাৰ বাগিচালৈ বহুত দূৰ নেকি ?

বেছি দূৰ নহয়, —সি কয় । ডেৰ ঘণ্টামান লাগে । বেগাই গলে ডেৰঘণ্টা । আৰু মই এইমাত্ৰ গাখীৰ খাইছোঁ । গাখীৰ আমি নাখাওঁ । কেতিয়াও নাখাওঁ । ছাগলী,

গাই আমাৰ আছে । কিন্তু আমি গাখীৰ নাখাওঁ । আজি খালোঁ । আৰু একো মোক নালাগে ।

—আজি কিয় খালা ? —বাটি এটাত কিবা-কিবি খোৱা বস্তু লৈ ছোৱালীজনীয়ে তাৰ ওচৰত থিয় দি সুধিলে ।

নাখালে মই বেয়া পালোহেঁতেন, সেইবাবে খাইছিলো । এতিয়া এইখিনিও খাই লোৱা । এয়া কোমল চাউল, দৈ, গুৰ ।

ছাৰ, মোৰ বাটি লৈ যাব ।

সেইবাবে গোৰাগোৰি খাই লোৱা । লোৱা বাটিটো ।

অৰ্জুনে এবাৰ ছাৰৰ মুখলৈ চায়, অলপ ইতস্ততঃ কৰে, তাৰ পিছত বাটিটো হাতত লৈ খাবলৈ আৰম্ভ কৰে ।

- দেউতা । ছোৱালীজনীয়ে কয়, - মই যে ইস্কুললৈ নোযোৱাকৈও মেট্রিক পৰীক্ষা দিব পাৰো, এই কথাটো অৰ্জুনে বিশ্বাস নকৰে ।

-নহয় ছাৰ, মই

গিলিবলৈ কৰোঁতে কোমল চাউল তাৰ ডিঙিত লাগি ধৰে । সি কাহিব ধৰে ।

তুমি লাহে লাহে খোৱা অৰ্জুন । মাকে কয় ।

- পৰীক্ষাৰ কথা তই কিয় সুধিছিলি অৰ্জুন ? ছোৱালীয়ে প্ৰাইভেটকৈ মেট্রিক পৰীক্ষা দিব পাৰে ।

হয় ছাৰ । মই হলে বিশ্বাস কৰাছিলো ।

এতিয়া যোৱাগৈ, মাকে কয় । বাটত ক'তো নৰবা । সন্ধিয়াৰ লগে লগে ঘৰ পাবাগৈ । আৰু মাজে-সময়ে আমাৰ ঘৰলৈ আহিবা । ভোক লাগিলে আহি কে খাবা । আমাৰ ল'ৰাটোৰ তুমি বন্ধু । গতিকে নাহিলে আমি বেয়া পাম ।

—যাগৈ যা অৰ্জুন —মাষ্টৰে কলে । —তোৰ ক'ৰবাত অসুবিধা হলে, নাইবা পঢ়াত টান পালে, মোক সুধিবি । জান মাজনী, অৰ্জুন সদায় ক্লাছত দ্বিতীয় ল'ৰা ।

– সঁচা ? –ছোৱালীজনীয়ে প্ৰায় চিঞৰি দিয়ে ।

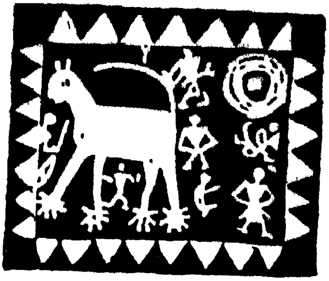

সাত

অৰ্জুনে যেতিয়া হাবিখন পালেহি, তেতিয়া সাঁজ লাগি আহিছে । এন্ধাৰ হবলৈ এতিয়াও আধা ঘণ্টা বাকী । তাৰ মনলৈ সাহ আহে । এন্ধাৰ হোৱাৰ আগতে সি হাবিখন পাৰ হৈ যাব, তাৰ পিছত ভয় নাই । চাহ গছৰ মাজৰ ঠেক ৰাস্তাত সাপ ওলাব পাৰে, কিন্তু মানুহৰ গম পালে সাপ আঁতৰি যায । তাৰ ভয় নালাগে ।

সি বেগাই আহি আছিল, এতিয়া অলপ খোজ পাতলাই দিলে । হঠাৎ তাৰ মূৰত এসোপা কিবা পৰি গ'ল । চিটিকনি আহি তাৰ চার্টৰ ওপৰতো পৰিল । গন্ধৰপৰা সি গম পালে সেয়া কি হব । গছৰ ওপৰৰপৰা কিবা চৰায়ে মলত্যাগ কৰিছে । অযথা সি এবাৰ হাঁহে । চৰায়ে আজি-কালি লক্ষ্যস্থানৰ গম পোৱা হ'ল , সি ভাবে । সি গৈ থাকে । ওচৰৰ গছবিলাকত চৰায়ে পাখি জোকাৰে । দুই এটাই সৰুকৈ দীঘলকৈ কিৰিলিযায । তহঁতৰ বাবে ৰাতি ৰাতিয়ে,—অৰ্জুনে নিজকে নিজে কয । ৰাতি তহঁতৰ কোনো কাম নাই, ওৰে ৰাতি তহঁতে কেৱল শোৱ । তহঁতৰে ভাল, চিন্তা নাই ।

তাৰ ভৰিখন বিষায । দুয়োখন ভৰিৰে সি সমানে খোজ দিব নোৱাৰে । কিজানি ঘাখিনিৰপৰা আকৌ তেজ ওলাইছে । ইমান দূৰ বেগাই খোজ কঢাৰ পিছত তেজ ওলোৱাটো স্বাভাৱিক । ঘৰ গৈ পালে সি প্ৰথমতে দৰবখিনি যোগাৰ কৰি লব । পাতখিনি খেতেলিযাই আগেযে ৰস অলপ দি, তাৰ পিছত কাপোৰেৰে পাতখিনি বান্ধি থব । কাইলৈ ৰাতিপুৱা ভাল হৈ যাব । আৰু এতিয়া সি লাহে লাহে সেইখন ভৰিত ভিৰ কমকৈ পেলাই গৈ থাকিব । মাত্ৰ যেনেতেনে সি ভেকুলী এৰাই যাব লাগিব । ভেকুলী জাঁপ মাৰি কিবাকে ঘাখিনিত লাগি গলে বেয়া ।

এনেতে সি এটা শব্দ শুনিবলৈ পালে, কিবা এটা মচ্‌মচনি শব্দ । সেইখিনি ঠাইতে ৰাস্তাটো বেঁকা হৈ সোঁহাতে ওপৰলৈ উঠি গৈছে । সেই ঠাইৰপৰা সিহঁতৰ লাইন পৰ্যন্ত ৰাস্তাটো পোন । মচ্‌মচনি শব্দটো ক্ৰমাৎ তাৰ ওচৰলৈ যেন আহি থাকিল । হৰিণা ? সি এবাৰ ভাবে । হবও পাৰে । বাঘ ? হবও পাৰে । কিন্তু সি নৰয়, গৈ থাকে ।

আৰু দহ মিনিট, —পিছত মুকলি । সি ভয় নকৰে । প্ৰায় আধা ঘণ্টা আগেয়ে সি জীপ গাড়ীৰ শব্দ শুনিছিল । গাড়ীৰ শব্দ শুনিলে জন্তুবোৰ আঁতৰি যায় । সেয়া হৰিণাও নহয়, বাঘো নহয় । হ'ব পাৰে শিয়াল ।

—অকণমান ৰ, এখন্তেক ।

অৰ্জুনে থমকি ৰৈ পাছলৈ চায়, —তই ? গুলাবী ? ইয়াত ?

এতিয়া গৈ থাক । মই কৈ যাম । — তাই কয় ।

অৰ্জুনে দেখে, তাইৰ ব্লাউজটোৰ বাঁওখন হাত ফাটি ছিৰি গৈছে । কিলাকুটিত তেজৰ দাগ যেন দেখি । সি ভালকৈ ধৰিব নোৱাৰে । অলপ সময় কোনেও কথা নকয় । ঘৰৰ ফালে সিহঁতে আগুৱাই গৈ থাকে । তাৰ পিছত গুলাবীয়ে কয়, —তই খোঁৰাইছ কেলৈ ? কাপোৰো বন্ধা আছে । পৰি গৈছিলি ? চাওঁ, তোৰ কিতাপৰ বোকোচাটো মোক দে । এসোপা কিতাপ । কম গধুৰ নহয় ।

—ক এতিয়া । সি কয় ।

—মই কি কৰোঁ কচোন । মই আৰু নোৱাৰা হৈছোঁ । সৌ সেইখিনিতে মই জীপখনৰপৰা জাঁপ মাৰি মাটিত বাগৰি পৰি পলাইছোঁ । গাড়ীৰ ঘেৰ্‌ঘেৰণি শব্দ হৈ থকাৰ বাবে সিহঁতে গম পোৱা নাই । কিন্তু গম পাব । গম পালে আকৌ খেদি আহিব । এতিয়া তই আছ, সিহঁতে খেদি আহিলেও মই ভয় নকৰোঁ । কিন্তু পিছলৈ কি হ'ব ? কিমান দিন মই পলাম ?

—সিহঁত কোন ? - সি সোধে ।

—তই জান, সিহঁত কোন । —তাই কয় । —জীপখন চলাইছে নকুলে । লগত আছে চুনু আৰু ভোগুৱা । আগত বহি তিনিওজনে গল্প মাৰি গৈ আছে । আজি বোলে নকুলৰ ঘৰত পাৰ্টি । গোবিনহঁতে খানাৰ বন্দৱস্ত কৰি আছে । মই গৈ পালে হ'ল ।

অকণমান ৰৈ তাই আকৌ কয়, —পাতখিনি কলঘৰত থৈ মই গেটৰ বাহিৰ হৈ লাইনৰ ফালে গৈ আছিলোঁ । জীপখন মোৰ ওচৰত ৰৈ গ'ল । চুনুৱে কলে, —উঠ । ভোগুৱাই মোৰ ওচৰত থিয় দি, মোৰ কোমৰত ধৰি কলে, —জাঁপ মাৰি দে, মই দাঙি দিম । মই চিঞৰ মাৰিলোঁ । কিছু নিলগত মতা-মাইকী কেইবাজনো আছিল । চুনুৱে ঠাচ্ কৰে এটা চৰ মাৰি দিলে, ভোগুৱাই কঁকালত ধৰি দাঙি মোক জীপখনৰ ভিতৰত পেলাই দিলে । দূৰত চাই থকা মানুহখিনিয়ে এষাৰ নামাতিলে । সেইখিনিতে যেতিয়া সোঁহাতে ঘূৰি জীপখন ওপৰলৈ উঠিবলৈ ধৰিলে, তেতিয়া মই জাঁপ মাৰি দিলোঁ । চা, মোৰ ব্লাউজ ছিৰি গৈছে । হাতৰপৰা তেজ ওলাইছে । লুটি-বাগৰ খাই উঠি মই দৌৰিছোঁ ।

—আজিৰ বাবে হ'ল বাৰু । —অৰ্জুনে কলে, —ইয়াৰ পিছত ? লাইনত তই সকলোকে জনাই নিদিয় কিয় ?

—লাইনত কোনে নাজানে ? —তাই কয় । চুনুৱে কি কৰে, আটায়ে জানে । কিন্তু চুনুৰ আগত কোনে মাতিব ? তাৰ টকাই টকা । কেৱল ভোগা লখীবামেই নহয়, ক্ৰমে ক্ৰমে তাৰ দলৰ মানুহৰ সংখ্যা বাঢি গৈ আছে । ডেকাবোৰ প্ৰায়ে তাৰ লগৰ,তাৰ দলৰ । বুঢ়া-বুঢ়ী মখাই চুনুক মাতিবলৈ যাব কিয় । তাৰ লগত কাজিয়া কৰিলে কি হব, সিহঁতে জানে ।

—চুনুক তই বিয়া কৰালে দেখোন কথাটো সহজ হৈ যায়, —তই বোলে তাক বিয়া কৰাবলৈ মনো কৰিছিলি । নকৰাৰ কিয় ?

—তই কৈছ এই কথা ? —তাই কয় । চুনুক বিয়া কৰালে মই তাৰ মাইকী হম, নে জিলাৰ মাইকী হম ? এবাৰ মই ভাবিছিলোঁ হয় যে মই তাৰ তলৈ যাম । সঁচাকৈ তই কৈছ যে মই চুনুৰ তলৈ যাব লাগে ? ইস্কুলত থাকোঁতে তই চুনুক এদিন মাৰিছিলি । মোক সি জোকাইছিল বাবে তাক মাৰিছিলি । খন্তেকৰ বাবে মোৰ ইচ্ছা গৈছিল যে মই তোৰ তলৈ যাম । সেয়া কেবাবছৰো আগৰ কথা । তই তেতিয়া সৰু । আমি ছোৱালী মানুহ, সৰুতে ডাঙৰ হওঁ ।

—ৰ এটা কথা নহয । —কিবা এটা মনত পৰাৰ দৰে অৰ্জুনে কয, —বাস্‌দেও ? বাস্‌দেওক নকৰ কিয় তই ?

—তাক কৈছোঁ । আচলতে মই লাইনৰ আটাইকে কৈছোঁ, মাইকীখিনিৰ বাহিৰে । মাইকীখিনিৰ সৰহ ভাগেই মোৰ ভয়ৰ কাৰণটো বুজি নাপায় । কলেই সিহঁতে উত্তৰ দিয়ে, —চুনু কি বেয়া ? তাৰ টকাই টকা, নাযাৰ কিয তাৰ লগত ? বন্ধু-বান্ধৱ তাৰ নাথাকি কাৰ থাকিব ? তাৰ লগত গাড়ীত যাবি, দাৰু পিব পাৰিবি, যাত্ৰা চাব পাৰিবি, তাৰ লগৰীয়াৰ লগত ধেমালি কৰিবি, নতুন শাৰী লৈ ঘৰলৈ আহিবি ।

মতা মানুহখিনিয়ে শুনিও নুশুনাৰ ভাও জোৰে । সকলোৰে যেন ক'ৰবাত এটা ভয় । মই কেৱল কোৱা নাই তুল্‌সী আৰু মাঘোক । তুল্‌সীৰ এনেয়ে অনেক দুখ । মাঘোক কোৱা মাত্ৰকে সি টাঙোন লৈ ওলাই আহি নিজে মাৰ খাব ।

—অকণমান ইয়াতে বহিবি ?

—ঘৰ আহি পালোঁহিয়েই । ভিতৰতে বহিবি ব'ল । প্ৰথমতে মই ভৰিখনত দৰব দিব লাগিব । তেজ ওলাই আছে যেন পাইছোঁ ।

—হয়তো —তাই কয়, —তই ভিতৰলৈ গৈ কাপোৰখিনি খুলি পেলাগে । মই ততালিকে লতাপাত লৈ আহি আছোঁ ।

ঘাখিনি ধুই পৰিষ্কাৰ কৰি অৰ্জুনে দেখিলে যে এদিনতে ভাল হোৱাৰ আশা নাই । কমেও তিনিদিন তাৰ ইস্কুল বন্ধ । তাৰ মনটো বেয়া লাগে ।

পাতখিনি হাতেৰে মোহাৰি মোহাৰি ৰস উলিয়াই, পাতখিনি তাৰ ঘাটুকুৰাৰ ওপৰত সমানভাৱে পাৰি দি, গুলাবীয়ে কয়, —তোৰ এযা ঘা পৰি যোৱাৰ বাবে এনে হব নোৱাৰে । তোক কোনোবাই মাৰিছে । কিয় ?

--তোৰ শাৰী-ব্লাউজ ইমান ফাটি-ছিটি গৈছে যে আৰু এবাৰমান পলাব লগাত পৰিলে, পিন্ধিবলৈ তোৰ কাপোৰ নাইকিয়া হব । তোৰ কিন্তু কিলাকুটিৰ ওপৰৰ ছালখিনি উঠি গৈছে ।

গুলাবীয়ে কয়, –জাঁপ মাৰি দিওঁতে, বাগৰি পৰিলোঁ । বাওঁখন হাত পাৰি পৰিলোঁ । গতিকে বাওঁফালে ব্লাউজটো নাযেই । থকেচকৈ পৰিলোঁ বাবে কঁকালৰ তলত শাৰীখনো ফাটিলে, গাৰ ছালো গ'ল । তই দেখা পাই আছ । ঢাকিম নো কেনেকৈ ? আৰু চেষ্টাও কৰা নাই । কিমানদিন তই মোক লাজৰপৰা ৰক্ষা কৰিছ । গতিকে তোৰ আগত মোৰ লাজ নাই । তোৰ চাবলৈ হেঁপাহ গ'লে মই সোঁফালৰ ব্লাউজখনিও আঁতৰাই দিবলৈ লাজ নকৰোঁ । এতিয়া ক ।

গুলাবী ! অৰ্জুনে কয়, —কেতিয়াবা মই ভাবোঁ, আমাৰ কি হৈছে ! আমি ইমান ভাল । মাঘো ভাল, মই ভাল, তই ভাল । কেতিয়াবা তোক অলপ সহায় কৰিছিলোঁ । সেইবাবে তই মোক ইমান মৰম কৰ । মোৰ ভাল লাগিলে তই লাজো পাহৰিব পাৰ, ইমান মৰম আছে তোৰ বুকুত । ঋষিমাৰ ইমান ভাল । নৱনাথৰ মাক ইমান ভাল । তথাপি আমাৰ দুখৰ শেষ নাই । চিত্ত ভাল, ৰূপে জিক্‌মিকাই থকা বিষণী ভাল । আমাৰ মা ভাল, দুগ্‌গা ভাল । তথাপি আমি বেয়া । কিয় বেয়া ? আমাৰ গাত কুলীৰ তেজ, সেইবাবে ?

– অকণমান ৰ । তেনেকৈ বহি থাক । –গুলাবীয়ে উঠি গৈ অৰ্জুনৰ মূৰটো তাইৰ বুকুত সুমুৱাই লৈ, অলপ সময় তেনেকৈ ধৰি থাকি কয়, -এতিয়া ? কি গন্ধ পালি ? কুলীৰ তেজৰ গন্ধ ?

তাৰ মূৰটো এৰি দি তাই দুবাৰমুখলৈ আহে ।

সি কয়, -কাইলৈ মই স্কুললৈ যাব নোৱাৰোঁ । কাইলৈ মই মাঘোৰ লগত কথা হম । তই এতিয়া ঘৰলৈ নাযাবি । সিকোঠালৈ যা । তাত মা আছে । বাবাৰ নাইট ডিউটি । ঘৰলৈ নাযাবি ।

গুলাবী ওলাই যোৱা মাত্ৰকে ৰুমনী সোমাই আহে, —কি যে তহঁতে ইমান কথা পাত ! মই কেতিয়াবাতেই আহি বৈ আছোঁ । চাওঁ তোৰ ভৰিখন ।

—ভাত খাইছ ? —অৰ্জুনে সোধে ।

—নাই খোৱা । —তাই কয়, ইয়াতে খাম । তোৰ ভোক লাগিছে নেকি ?

—মোৰ ভোক লগা নাই । আজি মই বহুত খাইছোঁ । —সি কয় ।

বহুত খাইছ ? —তাই সোধে । —কোনেনো তোক ইমান খুৱালে ? তই দেখোন খাবলৈ ভালকৈয়ে শিকিছ । মাৰ খাবও জান, মাৰ খোৱা ঘৰত খাবও জান । আৰু বহুত শিকিছ । মাৰ খাই আহি গুলাবীৰ লগত দুখৰ কথা পাতিবও শিকিছ । কিতাপৰ বোকোচা বুলি কিবা এটা বোকোচা কান্ধত লব পাৰিলে, স্কুললৈ যোৱাই ভাল । বহুত কথা শিকিব পাৰি, নানা ঠাইলৈ যাব পাৰি, নানা ধৰণৰ খোৱা খাব পাৰি ।

—তই যাগৈ যা, —সি কয় ।

—কিয় ? গুলাবী আকৌ এইমাত্ৰকে আহিব নেকি ? —তাই সোধে ।

—যাবি নে মাৰ খাবি ? —কি কয় ।

—মাৰ খাম ।

ৰুম্‌নী তাৰ ওচৰলৈ গৈ তাৰ ভৰিখন পিটিকি চাবলৈ চেষ্টা কৰে । কাপোৰৰ বান্ধটোৰ ওপৰত তাই হাত দি চায, আৰু তাৰ ভৰিখনৰ গাঁঠিৰগৰা কলাফুললৈকে হাত ফুৰাই দি কয়, —এইবিলাক ঠাই গৰম হৈ উঠিছে । গৰম নোহোৱা হলে ভাল আছিল । তোৰ গাটোও গৰম নেকি ? চাও ।

তাই তাৰ কপাল আৰু বুকুত হাত দি গাৰ তাপ বুজিবলৈ চেষ্টা কৰে । তাৰ পিছত তাৰ ওচৰতে বহি তাৰ কপাল আৰু মূৰটো পিহি দি থাকে ।

—নিদিবি । —সি কয ।

—কিয ?

— অভ্যাস বেয়া হৈ যাব । এইবোৰ বাবুসকলৰ অভ্যাস । গা অসুখ হলে ভৰি হাত পিটিকি দিয়া, মূৰ পিটিকি দিযা আৰামৰ কথা । তাৰদ্বাৰা অসুখ ভাল নহয ।

—তোৰ ভাল লগা নাই ? —তাই সোধে ।

—ভাল লাগিছে বাবেহে কৈছোঁ যে নিদিবি । —সি কয় । দি থাকিলে ভাল লাগি থাকিব, আৰু মোৰ লোভ বাঢ়ি যাব । তেতিয়া কি কৰিবি ? গোটেই নিশা ইয়াতে বহি মূৰ পিটিকি থাকিবি ?

—ভাল লগাখিনি কম সময় থাকে বাবে, তই যদি ভাল লগাখিনি লব নাজান, তেনেহলে তোৰ কিন্তু দুখ আছে । কি এটা কবিতা শুনিছিলোঁ নহয় ! তই গাইছিলি নে চিত্তই ? কি যেন,

—ক্ষণিকৰে গান গাবে আজি প্ৰাণ –

—আৰু কি কচোন ।

অৰ্জুনে হঠাৎ উঠি বহে । সি কয়, —ধেৎ, মই কথাটো পাহৰিয়ে আছিলোঁ । আজি মই ইংৰাজী মাষ্টৰৰ ঘৰলৈ গৈছিলোঁ । আৰু তোৰ চিন্তা নাই ।

—মোৰ চিন্তা নাই ? —তাই কয় । তই মোৰ বাবে চিন্তা কৰি থাক নেকি ?

তাইৰ কথালৈ কাণ নিদি অৰ্জুনে কয়, —ছোৱালী মানুহে স্কুললৈ নোযোৱাকৈ পৰীক্ষা দিব পাৰে । মেট্ৰিক পৰীক্ষা । ছাৰৰ জীয়েকে এইবাৰ মেট্ৰিক পৰীক্ষা দিব । স্কুললৈ কিন্তু নাযায় । ঘৰতে পঢ়ি পৰীক্ষা দিব । তেনেহলে, তোৰ আৰু চিন্তা নাই । অহা বছৰলৈ মই পৰীক্ষা দিম । তাৰ পিছৰ বছৰত তই দিবি । হৈ গ'ল ।

তাই উঠি আঁহে । তাৰ পিছত তাৰ গাতে আউজি আকৌ বহে ।

—সঁচা কৈছ ?

—মই তোৰ আগত মিছা কম নেকি ? —সি কয় । সঁচা । ছাৰেও কৈছে যে ছোৱালীয়ে স্কুল নকৰাকৈ পৰীক্ষা দিব পাৰে । প্ৰাইভেট্ ।

—কিন্তু, পৰীক্ষা মই কেনেকৈ দিম ? —তাই কয় । আজি কিছুদিন মই পঢ়া বাদেই দিছোঁ । ভাবিলোঁ পঢ়ি থাকি কি লাভ হব । ইস্কুললৈ যোৱাৰ মোৰ কোনো উপায় নাই । বাদ দিলোঁ । মই কেনেকৈ পৰীক্ষা দিম ! কিন্তু দিব পাৰি, নহয় ? কি কৈছিলি ? —প্ৰাইভেট্ ? ইচ্, সঁচা । কিবা উপায়ে যদি পাছ কৰিব পাৰিলোহেঁতেন । কচোন, আৰু চিন্তা কৰচোন । কেনেকৈ মই পৰীক্ষা দিম । কিতাপবোৰ তোৰ আছে যেতিয়া, কিতাপ পালোঁ । মই যিখিনি বুজি নাপাওঁ, সেইখিনি তই বুজাই দিবি । কিমানদিন হব ? আজি দুমাহমান । দুমাহমান পঢ়া-শুনা কৰা নাই মই । কিন্তু বহুদিন আছে, সেইখিনি হৈ যাব । কচোন, কিনো মুখ মেলি চাই আছ ? আৰু কি অসুবিধা আছে ? পাৰিম জানো মই ?

—পাছ কৰিব পাৰিবি নে নোৱাৰ, সেইবোৰ কথা ভবাৰ কি দৰকাৰ ? মই ভাবিছোঁ নেকি পাছ কৰিম নে নকৰিম ? তই ধৰি লবি যে তই পাছ কৰিবি, যদি পাছ কৰাৰ জোখাৰে পঢ় । নে, তই এই বছৰতে কাৰোবাৰ লগত বিয়াত সোমাবলৈ মন মেলিছ ?

—ওঁ, সেইবাবে তই অতপৰে মুখ মেলি মোৰ ফালে চাই আছিলি ? মোৰ যদি খুচি হয়, মই যাম কাৰোবাৰ তালৈ । তোৰ কি হ'ল ? নহলে, তোৰ ভয় লাগিছে

নেকি মোক কোনোবাই নিব বুলি ? নিলে তোৰ কি হ'ল ? তোৰ দেখোন গুলাবী আছেই । ধেমালি এৰ, সঁচা কচোন । পাৰিম ?

—তেনেই সহজ, পাৰিবি । ৰাতিপুৱা মাত্ৰ দুঘণ্টাৰ বাবে পাত তুলিবি । আবেলি এঘণ্টা । তিনি ঘণ্টা গ'ল । নিতৌ চাৰি ঘণ্টা পটিবি, দিনত ।

—ইযেচ, ছাৰ ।

—এই চাৰি ঘণ্টাৰ ভিতৰত এঘণ্টা লিখিবি । খৰকৈ লিখাৰ অভ্যাস কৰিব লাগে । ৰাতি এঘণ্টা অংক ।

—ইযেচ, ছাৰ ।

—আৰু এটা উপায় আছে । আমাৰ ঋষিছাৰৰ দৰে পণ্ডিত মানুহ পৃথিৱীত নাই । ঋষিছাৰ ইমান ভাল মানুহ যে তই যদি কৱ তোক অলপ অংক শিকাই দিব লাগে, তেওঁ হাঁহি হাঁহি তোক অংক শিকাই দিব ।

—কিন্তু, ঋষিছাৰৰ তালৈ মই কেনেকৈ যাম ? মইতো চিনি নাপাওঁ ।

—মই তোক লৈ যাম ।

—অল্ৰাইট্ ছাৰ । থেংক ইউ ছাৰ ।

—এইফালে আহ । —সি তাইৰ হাতখনত ধৰি কয় ।

—ছৰি, ছাৰ । মোৰ পঢ়া আছে । আৰু ছাৰ, আপোনাৰো বিয়া বন্ধ । সুদীৰ্ঘ দিনৰ বাবে বন্ধ । কমেও পাঁচ বছৰ । গতিকে এতিয়া টনা আজোৰা কৰি থাকিলে একো লাভ নাই ।

তথাপি টনা-আজোৰা বন্ধ নহ'ল । অলপ সময়ৰ পিছত তাই ক'লে, —মোক যাবলৈ দে । সঁচাকৈ মোৰ ইমান ভাল লাগিছে আজি । পাৰিম । তই আছ সহায় কৰিবলৈ । নোৱাৰিম কিয়, পাৰিম । মই দুষ্টামি কৰিলে তই মোক মাৰি দিবি । আজি ভীষণ মন গৈছে, দুষ্টামি কৰিবলৈ । যাবলৈ দে মোক । তোৰ ভাতখিনি লৈ আহোঁগৈ । তই খাই শুই থাক । তোৰ গাটো গৰম ।

—তোৰ মাহটো চাওঁ । উঠিব নোৱাৰোঁ । তই এইফালে আহ ।

ৰুম্নী এখোজ আঁতৰি আহে । তাৰ পিছত আকৌ ওচৰলৈ গৈ তাৰ কাষত থিয় হয় । তাৰ পাছত তাই কয়, —তোৰ মনত আছে ?

সি কৈ থাকে, —গুদাম নোহোৱা এটা ফ্ৰক । পিঠিখন উদং । কঁকালৰ তলত যিখিনি ঠাইত হাত দিলে ওখ ওখ যেন লাগে, ঠিক সেইখিনিতে অকণি খহু এটাৰ দৰে এটা মাহ । মই কাকো কোৱা নাই ।

সি হাতখন মেলি দিয়ে । তাই অলপ আঁতৰি আহি কয়, —ছাৰ । সৰহ দিন আৰু নাই । মাত্ৰ পাঁচ বছৰ । তাৰ পিছত আপোনাৰ যি ইচ্ছা, যি খুচি ।

কিন্তু, ভাত দিবলৈ আহিল তিনিগৰাকী, —তাৰ মাক কালোন্দী, গুলাবী আৰু ৰুম্‌নী । কালোন্দীয়ে তাৰ ওচৰতে থকা মুঢাটোৰ ওপৰত ভাতৰ কাঁহীখন থৈ দি কয়, —তই অলপ অলপকৈ খাই থাক অৰ্জুন । জ্বলা ভালেখিনি ঢালি দিছোঁ শাকৰ আঞ্জাখনত । গাৰ বিষ খাব । তোৰ জ্বৰ নাইতো ?

তাৰ পিছত, অৰ্জুনৰ কঁপালত হাতখন থৈ, তাই আকৌ কয়, —জ্বৰো আছে যেন লাগে । তোৰ যে কি হ'ল, তই কেৱল কাজিয়াৰ মাজত সোমাই পৰ । এনেকৈ হাত-ভৰি ভাঙি কিমান দিন চলিবি ?

—তই নিজৰ ফালে নাচাৱ কিয়, মা ? --অৰ্জুনে কয় । --তোৰ দেখোন লাহে লাহে শৰীৰত একো নাইকিয়া হৈ আহিছে । কিজানি তোৰ গাতহে জ্বৰ আছে । কাজিয়াৰ কথা যে কৱ, মইনো ক'ত কাৰ লগত কাজিয়া কৰিবলৈ গৈছোঁ ? মই কাজিয়া নকৰিলেও মোৰ গাত যদি কোনোবাই পাথৰ মাৰে, মই তাৰ ভৰিত ধৰিম গৈ নে ? আচলতে ময়ো তাক মাৰিব লাগিছিল যি মোৰ গাতে পাথৰ মাৰিলে । পিছে, ছাৰৰ ল'ৰাটো মাটিতে পৰি থাকিল, তাক এৰি থাকোঁ কেনেকৈ ?

এগৰাহ ভাত মুখত লৈ সি আকৌ কয়, —এই চিন্তা নকৰিবি মা, মই বেয়া কাম নকৰোঁ । আৰু, তই নিজৰ ফালে চাবি । তোৰ গাত শক্তি নাই যেন লাগে । তথাপি তই কেৱল কামকে কৰ, আৰু আমাৰ বাবে চিন্তা কৰ ।

কালোন্দী তাৰ বিছনাখনতে বহে । তাই কয়, —কাজিয়া নকৰিলেও তই কাজিয়াৰ মাজত সোমাই পৰ । সেইবাবে মোৰ সদায় ভয় । তই বেয়া কাম নকৰ, সিও এটা মোৰ ভয় । কাৰণ তই যদি বেয়া কাম কৰিব নোৱাৰ, তেনেহ'লে তই বেয়া কাম সহ্য কৰিবও নোৱাৰ, সেইখিনিতে লেঠা ।

অৰ্জুনে মনোযোগেৰে ভাত খাই থাকে । কালোন্দীয়ে কয় —আমি বেয়া কাম সহ্য কৰিব পাৰোঁ । দুখ পাওঁ, কিন্তু সহ্য কৰোঁ । তহঁত বেলেগ । তই ৰুম্‌নী গুলাবী । তহঁতৰ মনবোৰ বেলেগ, আমাৰ দৰে নহয় । আমি কুলী, আৰু আমি নিজকে কুলী বুলি ভাবোঁ । তহঁত আমাৰ সন্তান, তহঁতো কুলী । অথচ তহঁতৰ মনবোৰ কুলীৰ মন নহয় ।

--ৰ'ব, মা, এক ছেকেণ্ড । সি কয় ।

কাঁহীখন মাটিত থৈ দি, দুৱাৰৰ বাহিৰত হাতমুখ ধুই লৈ আকৌ সি বিছনাখনতে বহে । গুলাবী আৰু ৰুম্‌নী কালোন্দীৰ ওচৰত মাটিতে বহে । অৰ্জুনে কয়, —এতিয়া কচোন মা, তোৰ কথাবোৰ পোনে পোনে গৈ বুকুত লাগে

—কি ? কালোন্দীয়ে কয় । অলপ সময় বৈ তাই আকৌ কয়, —তইঁতৰ জাত বেলেগ । গুলাবী, ৰুম্‌নীহঁতে পিঠিত টুকুৰী লৈ আমাৰ লগত পাত তোলে । আৰু ভাবে যে মিস্ত্রি চাহাবে কলঘৰত লেতেৰা লোহাবোৰ হাতেৰে মচি মচি থকা যি কথা, ইহঁতে পথাৰত পাততোলা সেই একে কথা । কুলীৰ কামৰ আৰু চাহাবৰ কামৰ মাজত বিশেষ পাৰ্থক্য নাই । এইবোৰ আচৰিত কথা নহয় জানো ? লাইনত থাক, কুলীৰ কাম কৰ, লাইনৰ গালি-শপনি শুনি শুনি টোপনি যাৱ । তথাপি মনতে ভাব যে কুলীবোৰ আৰু নাই । আন মানুহৰ দৰে তইঁতো মানুহ ।

—নহওঁ জানো ? —ৰুম্‌নীয়ে সোধে ।

—মই কেনেকৈ জানিম ? —কালোন্দীয়ে কয় । তুল্‌সীয়ে কয় যে মেখেলা-চাদৰ লৈ মাত্ৰ বাহিৰৰ সাজটো পৰিবৰ্তন কৰাটো সহজ কথা । চুটি পেটটো দীঘল কৰিলি, শাৰীৰ ঠাইত মেখেলা পিন্ধিলি । কিন্তু যেই তোৰ মনটোৰ পৰিবৰ্তন ঘটিল, তেতিয়া তোৰ কষ্ট আৰম্ভ হ'ল ।

—কেৱল মই মাজতে কিবা এটা হৈ বৈ গলোঁ —গুলাবীয়ে কলে ।

—মা, তই ভয় কৰ ? —অৰ্জুনে কয়, —গোটেই জীৱনতে তহঁতে কিমান কষ্ট খাইছ, কিমান মাৰ-ধৰ পৰিছে তইঁতৰ গাত । আৰু কিহৰ ভয় ?

—ভয় তইঁতৰ বাবে, —কালোন্দীয়ে কয়, —আৰু ঠিক ভয়ো নহয় । কিছু মাৰ খোৱাৰ পিছত, মাৰলৈ ভয় নোহোৱা হয় । সেয়া ভয় নহয়, আন কিবা এটা ।

—শংকা ? —ৰুম্‌নীয়ে কয় ।

—তই শুই থাক, —কালোন্দীয়ে কয় ।

বাহিৰত কোঢাল কৰি ল'ৰা-ছোৱালী এজাক গৈ থাকে । সিহঁতে এ'ৰ এফাকি ত'ৰ এফাকি গীত গাই গাই ঘৰলৈ যায় । ক্লাছত কিবা এটা হৈছিল নিশ্চয়, তাৰপৰা সিইঁতে উভতিছে । সিহঁতে গীত গাই গাই গৈ থাকে, —

পদুম ফুলিছে
বকুল ফুলিছে
ফুলিছে মালতী ফুল
ও সখী, ফুলিছে মালতী ফুল ।

—তই শুই গলি হব পায় অৰ্জুন, —মাঘো কোঠাটোৰ ভিতৰলৈ সোমাই আহে । সি তাৰ হাতৰ লাখুটিডাল চুক এটাত থৈ দি চাৰিওফালে চায় । তাৰ পিছত কয়, —তইঁতে কিবা মেল-মিটিং পাতিছ নেকি ? ময়ো আহিলোঁ, একো বেয়া হোৱা নাই ।

ইযাত মতা মানুহৰ সংখ্যা তাকৰ হৈছে । পিছে, তইঁতে আজিকালি বাইছকোপ চাবলৈ বাদ দিলি নেকি ? বাইছকোপ চাবলৈ ক্লাবত মানুহেই মানুহ আৰু তইঁতে ইযাতে বহি এন্ধাৰে-মুন্ধাৰে মেল মাৰিছ ।

—মই তোৰ কথাকে ভাবি আছিলো —অর্জুনে কয ।

—মোৰ কথা ? —মাঘোই কয । —তোৰ আজিকালি মতি-গতি ভাল হৈছে । শুনিছোঁ তোক হেনো ইস্কুলৰ মাষ্টৰবিলাকেও মৰম কৰে । আমাৰে ভাল । যদি তই বাগিচাত কোৰ মাৰিও পঢাত ফেৰ মাৰিব পাৰ তেনে আৰু কি কথা ! আমাৰ ভাল, আমাৰ আটাইৰে ভাল । পিছে এটা কথা নহয়, তই চুনুৰ লগত কাজিযা কৰি থাক কৈলৈ ?

—চুনুৰ লগত মই কি কাজিয়া কৰিলোঁ ? —অর্জুনে কয । তই কচোন, কেতিযা মই তাৰ লগত কাজিযা কৰিছোঁ । মই কাৰো লগত কাজিযা নকৰোঁ, চুনুৰ লগতো নকৰোঁ ।

– তই মুখে-মাখে কৈছ যে কাজিযা তই নকৰ । কিন্তু কাজিযা লাগিলে তোৰ কি দোষ । ঠিক আছে, তোৰ দোষ নাই । কিন্তু তই কাজিযাৰ মাজত সোমাই পৰিলে সেই একে কথাই হ'ল । চুনুক তই কিমান জান কব নোৱাৰোঁ । কিন্তু সি এটা মাদ্‌কা, কেৱল জুৱাৰীয়ে নহয, মাদকা । আৰু এই মাদ্‌কাবিলাকৰ দল থাকে । চুনুৰো আছে ।

– তইঁতে আটাইবোৰে মোৰ দোষ দেখ, – অর্জুনে কয, —মই কাজিযা কৰি ফুৰোঁ বুলি ভাব । এটা উদাহৰণ দেচোন মই কাৰ ক'ত কি দোষ কৰিছোঁ ।

—তই দায-জগৰ লগোৱা বুলি কোনে কলে —মাঘোই কয । তোৰ কথা হ'ল যে তই বেযা কাম দেখিব নোৱাৰ । বেযা কাম দেখিলে তই বাধা দিযাৰ চেষ্টা কৰ । বেযা কাম কোনে কৰে ? —বেযা মানুহে কৰে । বেযা কামত বাধা দিবলৈ গলে তই কাক বাধা দিবি ? —বেযা মানুহক বাধা দিবি । বেযা মানুহক বাধা দিলে মাৰপিট হয । সেইবাবে বেযা কামত বাধা দিবলৈ যোৱা মানে বেযা মানুহৰ লগত কাজিযা কৰা ।

—তই কি কৰ ? —সি সোধে । মই চকু মুদি থাকিম ? মোৰ চকুৰ আগতে মোৰ ভনীজনীক যদি কোনোবাই অপমান কৰে, মই সহ্য কৰিম ?

—সেইখিনিতেই বিপদ । —মাঘোই কয় । আমি আটাযে কি ভাবো জান ? আমাৰ আশা যি কোনো প্ৰকাৰে তই পৰীক্ষা পাছ কৰ । বহুত পঢি জনা-বুজা মানুহ হৱ । কি বুলি কৱ তইঁতে ? —শিক্ষিত । এৰা, তই বাগিচাৰ কুলীৰ ল'ৰা হৈও শিক্ষিত হৱ । কেৱল তোৰ বাবে নহয়, —

—মই জানো, —অর্জুনে কয় । দুগ্‌গাই মোক কৈছে । আৰু দুগ্‌গাই যিমান ভালকৈ কব জানে, তই নাজান । সেইবোৰ মই জানো, তই মোৰ কথাৰ উত্তৰ দে ।

বাহিৰৰপৰা আকৌ গীতৰ সুৰ ভাহি আহে, –

ফুলিছে মালতী ফুল ।
গোন্ধতে আমোলমোল ।
ও সখী, গোন্ধতে আমোলমোল ।

— এই গুলাবীৰ কথা কৈছ, নহয়নে ? - মাঘোই কয় । গুলাবীয়েনো চুনুক কিয় উচটাই লয় ? এই চুনুৰ লগলৈ যাম বুলি কৈ এতিয়া কিয় নাযায় ? কিয় তোক মাজতে বিপদত পেলায় ?

—মইতো ইয়াতে বহি আছোঁ —গুলাবীয়ে কয়, —মই কওঁ । চুনুৱে মোক নিম বুলি কৈছিল তেতিয়া মই আপত্তি কৰা নাছিলোঁ । কিন্তু সেইবুলি তাৰ লগত মই ঘূৰি ফুৰা নাছিলোঁ, তহঁতে আটায়ে জান । কিন্তু চুনুক বুজি পাওতে মোৰ সৰহ দিন নালাগিল । মই তাৰ লগলৈ নাযাওঁ, মৰি গলেও নাযাওঁ । তয়ে ক বাৰু । মই চুনুৰ তলৈ গৈ তাৰ লগত জিলাৰ পাৰ্টিবোৰলৈ যাম ? ক, কেৱল অৰ্জুনেই তহঁতৰ সন্তান নহয়, ময়ো, ৰুম্নীও । যাম মই তাৰ লগত ? চুনুৱে মোৰ ওপৰত জবৰদস্তি কৰিব খোজে, লাইনৰ কোন মানুহে নাজানে ? লাইনৰ কোন মানুহে মোক সহায় কৰিবলৈ আহিছে ? আহিছে অৰ্জুন । অৰ্জুনক মই বিপদত পেলাইছোঁ ঠিকেই । ময়ো ভাবি আছোঁ তাক মই কেনেকৈ ৰেহাই দিওঁ । চুনুৰ লগলৈ মই যাব নোৱাৰোঁ । আন কিবা উপায় ভাবিব লাগিব । অৰ্জুনৰ অনিষ্ট মই কৰিব নোৱাৰোঁ ।

কালোন্দীয়ে কলে, – এতিয়া তাইৰ কথা তহঁতে ভাবিব নালাগে । পিছৰ কথা পিছলৈ । বৰ্তমান তাই ইয়াতে থাকিব । বাসুদেওৰ কিবা এটা হ'ল । তাৰ ভয় বেছি হ'ল । সি চুনুৰ লগত কাজিয়াত সোমাব নোখোজে । নহলে সি থাকোতে গুলাবীৰ এনেকুৱা সমস্যা হবই নালাগিছিল । মানুহৰ যে কি হয় । বাসুদেও, বিশ্বনাথ দুয়োটাৰে কিবা হ'ল ।

এইবাৰ বাহিৰৰপৰা উটি অহা গীতৰ বচনবোৰ বেলেগ হ'ল ।

কাশী ফুল ফুটি গেল
আশা ভৰসা টুটি গেল
ভাদৰ আশ্বিন চিৰাই গেল
হায়ৰে হায় সজনী ।

ৰুম্নীয়ে কলে, —এইবোৰ কিন্তু বাইছকোপ চাই ঘৰলৈ উভতি যোৱাৰ গীত নহয় । কোনোবাই ইচ্ছা কৰি এই ঘৰৰ আগেদি গীত গাই অহা-যোৱা কৰিছে । মানে যেন সিহঁতে কৈ আছে, —আমি খুচি কৰিম । তহঁতে কি কৰিবি ? ওলাই আহি চাবি নেকি এবাৰ ? আমি গামেই । মনলৈ যি আহে তাকে গাম ।

—ভালেই হৈছে, —মাঘোই কয়, —আজি বহুদিন আমাৰ উৎসৱ আদি হোৱাই নাই । লাহে লাহে আমাৰ ছোক্‌ৰা-ছুক্‌ৰীহঁতে আমাৰ টুচু ঝুমুৰ পাহৰিয়ে যাব । সিহঁতে আজিকালি থিয়েটাৰ বাইছকোপৰ গীত গায় । আৰু সৰহ দিন নাই, টুচু গীত আমাৰ মাজৰপৰা নাইকিয়া হব । ঢোলোক মাদল নাইকিয়া হব । মোৰনো কি ? যাওঁক ।

—সেয়া পৃথিৱীৰ নিয়ম, —ৰুম্‌নীয়ে কলে । —কোনোবা এদিন বোলে আমি জন্তুৰ ছাল, গছৰ বাকলি পিন্ধিছিলোঁ । এতিয়া নিপিন্ধো । এই সিদিনাখনলৈ আমি গাত গাদানি আঁকিছিলো । আজি গাদানিৰ কথা মনলৈ নাহে । মানুহে কিবা কিবি বাদ দিয়ে, কিবা-কিবি নতুন লয় । ঝুমুৰ ভাল, ঝুমুৰ নাযায় । থিয়েটাৰৰ গান যদি ভাল, সেই গানো আহিব । বাইছকোপৰ গানো আহিব । কিবা এটা উৎসৱ পাতচোন, টুচু গীত গাম, ঝুমুৰ নাচিম । আমাৰ দুখবোৰ বাটি লৈ আছে, আনন্দ পাতলি আহিছে ।

—তই নাচিব পাৰ নেকি ? — অৰ্জুনে সোধে ।

—পাৰোঁতো । —তেই কয় । —কোন ছোৱালীয়ে ঝুমুৰ নাচিব নাজানে ? আটাইবোৰ ছোৱালীৰ হাতে ভৰি একেলগে উঠা নমা কৰিলেই হৈ গ'ল । কিছুমান নাচ বোলে টান । সেইবোৰ নিশিকিলে নোৱাৰিম । যাত্ৰা পাৰ্টিৰ ছোকৰাৰ নাচ বেছি টান নহয় যেন লাগে । কিন্তু তাকো শিকিব লাগিব । নিশিকাকৈ ঝুনুট, ঝুনুটকৈ নাচ কৰা কম কথা নহয় ।

—ঝুমুৰ নাচো নিশিকাকৈ নোৱাৰ — গুলাবীয়ে কয় । — ঢোল বাজিব, মাদল বাজিব, পেপা বাজিব । আৰু তাৰ লগতে মিলাই তই নাচিব লাগিব । মাদলৰ শব্দ এফালে আৰু তোৰ ভৰিৰ নেপুৰৰ শব্দ যদি আনফালে যায়, সেয়া আকৌ কি নাচ হব । গোটা লৰাই ধৰাটো নাইবা জাপিয়াই ধৰাটো নাচ হব কেনেকৈ ? মাঘোৰ মাদল আছে তোৰ সাথ ।

—সেইবোৰ কথা নুলিয়াবি, —মাঘোই কয় । —আজি বহুদিন ধৰি মন খুলি আমি উৎসৱ কৰিবপৰা নাই । সেইবোৰ কথা আৰু নুলিয়াবি । মোৰ মাদলৰ চামৰাবোৰ মোৰ গাৰ ছালৰ দৰে শোঁটোৰা পৰিল । এটা চাপৰ দিলেই বোধকৰোঁ ফাটি যাব । ৰুম্‌নীয়ে কিতাপবোৰ পঢ়িছে । কিতাপত লেখা আছে, ক'ত গান হয়, ক'ত নাচ হয় । আমাৰ কথা তাত কিয় লেখা থাকিব । নহয়নে ৰুম্‌নী ?

—তহঁতে মোৰ কথাখিনি বেছি দলৈ নিলি । মই কথাবোৰ সহজ কৰি দিয়াৰ চেষ্টা কৰিছিলো । এবাৰ মই ঝুমুৰ নাচিলো । পুৰা এমাহ আখ্‌ৰা চলা নাছিল জানো ? এমাহ শিকাৰ পিছতো নাচৰ দিনাখন ভয়তে বুকুখন কঁপি আছিল । লগৰ কেইজনীয়ে অলপ অলপ দাৰু খাই ললে । মই ভয়তে খাব নোৱাৰিলো । এবাৰ এটা নাচ মাৰিলে

কিন্তু আৰু ভয় নাথাকে। নাচি থাক ওৰে ৰাতি। অৱশ্যে আমাৰ নাচৰ কথা কিতাপত নাই। অৰ্জুনৰ দুখন **বুৰঞ্জীৰ** কিতাপ আছে। তাতে নাচৰ কিবাকিবি নাম দিয়া আছে। ঝুমুৰৰ নাম নাই।

—সেয়া ভাৰতৰ বুৰঞ্জী, —অৰ্জুনে কয়। তাত বিহু নাচৰো নাম নাই।

—**ৰুমনী** ! **বুৰঞ্জী** মানে কি ? —মাঘোই সোধে।

—বুৰঞ্জী আমাৰ আগৰ দিনৰ কথা —তাই কয়। —বহুত কথা। মোৰ সেইবোৰ মনত নাথাকে। অৰ্জুনৰ থাকে।

—তয়ো পৰীক্ষা দিবি নেকি ৰুমনী ? —মাঘোই সোধে।

—উঁ, প্ৰাইভেট্। —তাই কয়।

বাহিৰৰপৰা আৰু এফাকি গীত ভাহি আহিল,

শিশিৰে কি ফুটে ফুল
বিনা বৰিষণে।
বচনে কি মানে মন
বিনা দৰিশনে।

-কাৰোবাৰ মনত আজি ভালকৈ দুখ উপজিছে ৰুমনীয়ে কয়।

সেই কথাখিনি কাণ নিদি মাঘোই আকৌ সোধে, পাৰাইভেট মানে কি ?

– নাজানো ! তাই কয়।

কলঘৰৰ ধপধপকৈ চলি থকা মেচিনটো বন্ধ হৈ গ'ল। হঠাৎ একমিনিটৰ ভিতৰতে ৰূপহীজান বাগিচা নীৰৱ হৈ পৰিল। আজি ৰাতি আৰু কলঘৰ নচলে। বাগিচাৰ কাম ৰাতিটোৰ বাবে বন্ধ।

ক্লাব ঘৰটোৰ দক্ষিণ ফালে লাইনৰ সামাজতো পোহৰবোৰ যেন বেছি উজ্জ্বল হৈ উঠিল। চুনুৰ ঘৰত কেবাটাও লেম জ্বলি থাকিল অৰ্জুনহঁতৰ ঘৰৰ সম্মুখৰ গীতখিনি বোধহয় ভাগৰি পৰিল। ঘৰৰপৰা কোনো ওলাই নাহি গীতগোৱা মানুহৰ প্ৰশ্ন নকৰে। কাজিয়া লগাৰ আৰু সম্ভাৱনা নাথাকে। গীতবোৰ লাহে লাহে চুনুহঁতৰ ঘৰৰ ফালে যায়। তাত পোহৰ আছে। লাইনৰ মানুহ আৰু বস্তিৰ মানুহৰ তাত আনন্দ উৎসৱ চলিছে। ল'ৰা-ছোৱালীৰ, মতা মাইকীৰ হাঁহিৰে ঘৰটো ভৰি আছে। কিজানিবা জীপ গাড়ী এখন বাহিৰত ৰৈ আছে। ওৰে ৰাতি তাত হাঁহি চলি থাকিব। যিকেইজনৰ হাঁহি হেৰাই যায়, সেইকেইজনে গিলাচৰ পিছত গিলাচ নিচাপানী খাই শুদা মাটিৰ ওপৰতে পৰি থাকিব। আৰু কোনোবাই তাত নাচিব। মাজতে খেলা বন্ধ কৰি, সিহঁতে নাচ চাব।

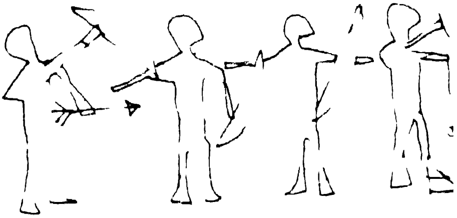

আঠ

ৰূপহীজান বাগিচাৰ কলঘৰটোৰ নিচেই ওচৰতে থকা লোৰ গেটখনৰ ৰংটো প্ৰথমতে কেনেকুৱা আছিল আজি আৰু ধাৰণা কৰাটো টান । ওখ, বাৰফুট বহলৰ লোৰ গেটখন মজবুতকৈ সজা হৈছিল । সেই গেটখনৰপৰা আৰম্ভ কৰি এক ফাৰ্লং বাট কয়লাৰ গুৰিৰে ক'লা হৈ পৰিছে । আৰু লগতে গেটখনৰ ৰংটো প্ৰতিবছৰে সলনি হৈ গৈ আছে । ক'লা লোবোৰ ক'লা হওঁতে হওঁতে পোৰা কাঠৰ দৰে কৰ্কশভাৱে ক'লা হৈ উঠিছে । প্ৰতি দুবছৰৰ মূৰত গেটখনত গেৰুৱা ধৰণৰ এটা ৰং দিয়া হয় । সেই ৰংখিনি এমাহ গেৰুৱা হৈ থাকে, তাৰ পিছৰপৰা ক'লা হবলৈ আৰম্ভ কৰে । মুঠৰ ওপৰত গেটখন ক'লা বুলি ধৰিব পাৰি ।

সেইখিনিৰপৰা এক ফাৰ্লং বাটৰ ওচৰত থকা গৰু-ছাগলীবোৰৰ নোমবোৰ ছাই বৰণৰ । বগা, ৰঙা, পখৰাৰ মাজত বিশেষ কোনো পাৰ্থক্য নোহোৱা হয় । বাৰিষা যেতিয়া বৰষুণ হয়, তেতিয়া সিহঁতৰ ছাই বৰণৰ নোমবোৰ পৰিষ্কাৰ হয়, আৰু তেতিয়া তিনি মাহৰ বাবে নোমৰ আচল ৰংটো ওলাই পৰে ।

সেই এক ফাৰ্লঙৰ পাছত, এক ফাৰ্লং ৰাস্তা ইটা আৰু ইটাৰ গুৰিৰে ভৰা । ট্ৰাকবোৰ অহা-যোৱা কৰোঁতে গোটা ইটাবোৰ লাহে লাহে ভাঙি টুকুৰা-টুকুৰ হয় । সৰু টুকুৰাবোৰ ভাঙি গুৰি হয় । কালক্ৰমে, গোটা ইটাবোৰ নাইকিয়া হয়, আৰু আলিটোৰ ওপৰত থাকে মাত্ৰ গুৰি ইটাবোৰ । বতাহ মাৰিলে, নাইবা গাড়ী অহা-যোৱা কৰিলে ইটাৰ গুৰিবোৰ উৰিবলৈ ধৰে, আৰু ওচৰত থকা ঘৰবোৰৰ বেৰ-চাল ইটাৰ গুৰিৰে ভৰি' পৰে । ঘৰৰ আচবাব, কাপোৰ-কানি আটাইবোৰে গেৰুৱা ৰং লয় । আনকি মেকুৰীবিলাকৰ পিঠিবোৰ গেৰুৱা ৰঙে ছানি পেলায় ।

বাগিচাত কাম কৰা মুনিহ-তিৰোতা বনুৱাসকলে সেই বাটেৰে অহা-যোৱা কৰে । তেওঁলোকৰ কাপোৰ-কানিবোৰৰ ওপৰ ভাগ গেৰুৱা আৰু তলৰ ভাগ ক'লা হৈ পৰে । তেওঁলোকে ভ্ৰূক্ষেপ নকৰে । মলি মলিয়ে, গেৰুৱাই হওক, ক'লাই হওক । কেৱল তিৰোতাসকলৰ চুলিবিলাক অশোভন হয় । ক'লা চুলিৰ ওপৰত গেৰুৱা ৰং পৰি

বেণীবোৰ আৰু খোপাবোৰ অশুৱনী কৰি তোলে । আৰু চুলিবোৰ এঠা এঠা হৈ পৰে । তেওলোকৰ ভাল নালাগে ।

তাৰ পিছৰপৰা আলিটো মাটিৰ আলি বুলিয়ে কব পাৰি । বহুদিন পূৰ্বতে আলিটোৰ ওপৰত শিলৰ টুকুৰা দিযা হৈছিল । ক্ৰমে ক্ৰমে শিলৰ টুকুৰাবোৰ মাটিৰ ভিতৰলৈ সোমাই গৈছে । আলিৰ ওপৰত এতিযা আৰু টুকুৰাবোৰ দেখা নাযায । যেই শিলবোৰ মাটিৰ ভিতৰলৈ সোমাল, ঘাঁহবোৰ গজি উঠিল । শিলৰ চপৰাৰ চাৰিওকাযে ঘাঁহ গজিল, আৰু এটা সমযত ঘাঁহে শিলবোৰ সম্পূৰ্ণ আবৰি পেলালে । ছাগলীযে ঘাঁহবোৰ এফালৰপৰা মনোযোগেৰে খালে । কিন্তু ঘাঁহবোৰ জী থাকিল, ডাঙৰ হ'ল আৰু চাৰিওফালে বিয়পি পৰিল ।

এই আলিযেদি, ঘাঁহে ঢাকি থোৱা শিলৰ ওপৰেদি, অলপ দূৰ গলে পোৱা যায পথাৰৰ মাজৰ সৰু এটা আলি । বাৰিষা পানী বেছি হলে, এই আলিটো পানীৰে উপচি পৰে । তথাপি শুদা ভৰিৰে এই আলিযেদি বাৰিষা কালতো মানুহে অহা-যোৱা কৰে । কেতিযাবা আকৌ মানুহে আলিটোৰ ওপৰতে দাৰে ঘপিযাই দুই এটা মাছো মাৰে ।

বাৰিষাৰ এমাহমান কালৰ বাহিৰে প্ৰাযে অৰ্জুনে এই সৰু আলিটোৰেদি তাৰ ইস্কুললৈ অহা-যোৱা কৰে । কাৰণ এইপিনে পথাৰৰ মাজেদি ইস্কুললৈ বহুত চমু হয । পথাৰৰ মাজেদি প্ৰায এমাইল বাট যোৱাৰ পিছত এখন ডাঙৰ গাঁও পোৱা যায । সেই গাঁওখন পাৰ হৈ গলেই ইস্কুলৰ ঘৰবোৰ দেখা যায । ডাঙৰ আলিটোৰপৰা ফালৰি কাটি এই সৰু আলিটোৰেদি কিছুদূৰ আহিলে এখন বিৰাট এৰাবাৰী পোৱা যায । সৰু আলিটোৰপৰা মানুহ-দুনুহ নোহোৱা সেই গাঁওখন স্পষ্টকৈ দেখা যায । একালত নিশ্চয তাত মানুহৰ বসতি আছিল । তামোল, নাৰিকল, লেতেকু আম আদি গছবোৰ গাঁওখনত ভৰপূৰ হৈ আছে । কিন্তু মানুহ নাই ।

অৰ্জুনৰ আচৰিত লাগে । সকলোবোৰ আছে, কিন্তু মানুহ নাই কিয ! আনকি গৰু-ছাগলীও নাই । গাঁওখনৰ চাৰিওফালে মানুহে খেতি-বাতি কৰে, কিন্তু গাঁৱত মানুহ নাথাকে । কিবা এটা ৰহস্য নিশ্চয় আছে । এদিন সি চাবলৈ ওলাইছিল । সৰু আলিটোৰপৰা বেছিদূৰ নহয । সোনকালে সিদিনাখন ইস্কুল ছুটী হৈ গৈছিল বাবে সি সোনকালে ঘৰলৈ উভতি আহিছিল । সি এখোজ দুখোজকৈ গাঁওখনৰ পিনে যাবলৈ ধৰিলে । চাৰিটাৰমান বাট যোৱাৰ পিছত, পাছৰ ফালৰপৰা কোনোবাই কলে, —সো সোঁ-সোঁখিনি .

সি ঘূৰি পাছলৈ চালে । সো সোঁ কৰি তাৰ কাণৰ কাযেদি এচাটি বতাহ পাৰ হৈ গ'ল । চেঁচা বতাহ । সোঁ সোঁৱনি শব্দটো পাছৰপৰা ভাঁহি তাৰ সম্মুখত যেন নাইকিযা হৈ গ'ল । সি আৰু এবাৰ পাছলৈ চালে আৰু আগলৈ চালে । ক'তো একো দেখা নাপালে । চাৰিওফালে নীৰৱ । গাঁওখনৰ তামোল, নাৰিকলৰ গছবোৰো নিঠৰ, ক'তো পাত এটাও নলৰে । অৰ্জুন আগুৱাই গৈ থাকিল । দুপৰীযাৰ গৰমত তাৰ দুই-

এটোপাল ঘাম ওলাই আহিল । ঘামবোৰ তাৰ চকুৰ ওপৰত পৰিল । হঠাৎ তাৰ অনুমান হ'ল যেন নাৰিকল এজোপাৰ পাতৰ আঁৰত কোনোবা মানুহ এজন বহি আছে, আৰু সি অৰ্জুনকে চাই আছে । তাৰ চুলিবোৰ চুটি, চকু দুটা ডাঙৰ ডাঙৰ আৰু মুখখন ক'লা । সি পাতবোৰ জোকাৰি দিলে । পিছমুহূৰ্ত্ততে সেই পাতৰ মাজৰপৰা এচাটি বতাহ আৰম্ভ হ'ল । বতাহে আমগছ এডালৰ ডাল এটা ভাঙি তাৰ ওচৰ পালে । চেঁচা বতাহ । তাৰ ঘাম ওলাই থকা কপালখন চুই বতাহখিনি পাছলৈ গুচি গ'ল । আৰু সি শুনিলে, —নাযাবি ।

অৰ্জ্জুনৰ হঠাৎ কঁপনি উঠিল । চেঁচা বতাহজাকে তাৰ গাত বোধহয় কঁপনি তুলি দিলে । সি তাতেই বহি পৰিল আৰু চকু মুদি দিলে । আৰু সি আগলৈ নাযায়, সি মনতে ভাবিলে । - -কি দৰকাৰ । কোনে তাক যাবলৈ মানা কৰি আছে, সি ঠিক ধৰিবও নোৱাৰে । শুনোতে তাৰ বোধহয় ভুল হয, সি ভাবে । সি চকু মেলি চায । সি দেখে যে তাঁৰ সম্মুখৰপৰা গাঁওখনলৈ এখন যেন সাঁকো তৈয়াৰ হৈ গৈছে । ঠেক, ধোঁৱাৰ দৰে এখন সাঁকো । সি থিয় হয । ইযাত কোনো সাঁকো নাছিল ! সাঁকো এখন ক'ৰপৰা আহিল ! চাবলৈ সি দুখোজমান আগবাঢ়ে । হঠাৎ সি শুনিবলৈ পালে যেন পানীৰ খল্‌খল্ শব্দ । যেন নৈ এখন ফেনে ফোটোকাৰে তাৰ আগেদি বৈ গৈছে, আৰু দৰাচলতে সাঁকোখন নৈৰ পানীৰ ওপৰত ওপঙি থকা ফেন । আকৌ বতাহ আৰম্ভ হ'ল । তামোলৰ আগকেইটামান ভাঙি প্ৰচণ্ড শব্দ কৰি মাটিত পৰি গ'ল । বতাহচাটি তাৰ ফালে আহিবলৈ ধৰিলে । সি আলিটোৰ পিনে দৌৰিলে ।

মেট্ৰিক পৰীক্ষাৰ বাছনি পৰীক্ষা হৈ গৈছে । এতিয়া এমাহ ছুটী । তাৰ পিছত পৰীক্ষা, ফাইনেল । বাছনি পৰীক্ষাৰ পিছত অৰ্জ্জুনে কেইগৰাকীমান শিক্ষকক লগ ধৰে । ঋষিছাৰ আৰু ইংৰাজীৰ ছাৰ দুয়ো অৰ্জুনক মৰম কৰে । সেইবাবে দুয়োজনকে লগ পোৱাৰ তাৰ প্ৰয়োজন । তাৰ উপৰি, তাৰ এটা উদ্দেশ্য আছিল ৰুম্‌নীক লৈ । ইস্কুলৰপৰা সি ওলাই যোৱাৰ পিছত, শিক্ষকসকলক লগ পোৱা নহবও পাৰে বুলি সি ৰুম্‌নীক লৈ আহিছিল ঋষিছাৰৰ তালৈ ।

অংকৰ মাষ্টৰ ঋষিছাৰে ইস্কুলৰ ওচৰতে পঁজাঘৰ এটাত থাকে । তেওঁৰ ঘৰ ত্ৰিশ মাইল দূৰত । গতিকে তেওঁ ইস্কুলৰ ওচৰতে পজাঘৰ এটি সাজি লৈছে । তাত তেওঁ অকলে থাকে । নিজে ৰান্ধে, নিজে ঘৰ পৰিষ্কাৰ কৰে, নিজে কাপোৰ ধুই লয় । পঁজাটোৰ ওচৰতে বটগছ এজোপা আছে । গছডালৰ তলত বহি তেওঁ নিজেও পঢ়ে, আৰু কোনোবা ছাত্ৰ আহিলে সিহঁতকো তাতেই শিকাই দিয়ে ।

ৰাতিপুৱা আঠ বজাতেই অৰ্জ্জুন আৰু ৰুম্‌নীক দেখি তেওঁ আচৰিত হৈ গ'ল । এখন কঠ সিহঁতলৈ আগবঢ়াই দি আন এখন কঠত তেও নিজে বহিল । তাৰ পিছত তেওঁ সিহঁতক বহিবলৈ কৈ ভিতৰলৈ গৈ কেইটামান মধুৰীআম লৈ আহি আকৌ নিজৰ ঠাইত বহি ক'লে, —বহ । দুয়ো বহ । এয়া ল মধুৰীআম । খা । পানী লাগে যদি পানী আছে । কিন্তু ফল খাই পানী খোৱা ঠিক নহয় । তইতো অৰ্জ্জুন, তোক চিনি পাওঁ । পিছে, এই দীপলিপ ছোৱালীজনী তই ক'ত পালি ?

—ছাৰ ? —অৰ্জুনে যেন বুজি নাপায ।

মই সুধিছিলোঁ, তেওঁ কয, এই দীপলিপ ছোৱালীজনী তই ক'ত পালি ? দীপলিপ মানে বুজি পাৱতো ? ধুনীয়া, শুৱনী, বিতোপন । তইঁতে বাৰু কেতিয়া ভাষা শিকিবি ।

– ছাৰ, মোৰ কথা কিছে ছাৰ ? ৰূমনীয়ে কয । মই মজদুৰ ছোৱালী ছাৰ । মই আকৌ কেনেকৈ শুৱনী হবলৈ যাম ?

–দীপলিপ মানে কেৱল ধুনীয়াই নহয, –তেওঁ কয, —অতি ধুনীয়া, অতি শুৱনী । এতিয়া কচোন তইঁতৰ কি কথা । আৰু এই মজদুৰ, বনুৱা এই কথাবোৰ মোৰ আগত কোৱাৰ কোনো দৰকাৰ নাই । যি মানুহে কাম কৰি খায, সিয়ে বনুৱা । আৰু সিয়েই মানুহ নামৰ সাৰ্থক ।

অৰ্জুনে কলে, —ছাৰ, এই ৰূমনী । আমি একেলগে বাগিচাতে কাম কৰোঁ । সৰুতে তাই আমাৰ পাঠশালাৰ ইস্কুলত পঢ়িছিল । মই ল'ৰা মানুহ । মই এই দূৰৰ ইস্কুলখনলৈ আহিলোঁ । তাই কেনেকৈ আহিব । আৰু কিজানি চাহাবে তাইক ইস্কুলত পঢ়াৰ অনুমতিও নিদিলেহেঁতেন । গতিকে তাই যি পাৰে ঘৰতে পঢ়িলে ।

—ঘৰতে পঢ়িছে ? –তেওঁ সুধিলে । —তই দেখোন এতিয়াই ফুটনি মাৰি কৈছিলি, তই মজদুৰ ছোৱালী । মজদুৰ ছোৱালীয়ে ঘৰতে লেখা-পঢ়া কৰে ? কি কৈছিলি নামটো ? ৰূমনী । শুনোতে ভাল শুনি ৰূমনী, কিন্তু কোনো অৰ্থ নহয । নে, হয তইঁতৰ ভাষাত ?

—আমাৰ বেলেগ ভাষা নাই ছাৰ, —অৰ্জুনে কয । আমি অসমীযা ভাষাৰে কথা কওঁ, —আমাৰ অসমীযা । —সেযা আমাৰ ইস্কুলৰ ভাষা নহয়, কিন্তু আমাৰ ভাষা —আমাৰ অসমীযা । কিছুমানে আমাৰ অসমীয়াক চাদানি বুলি কয ।

অলপ সময় ৰৈ সি আকৌ কয —এদিন মই ইংৰাজীছাৰৰ ঘৰলৈ গৈছিলোঁ ।

—মই জানো । কিয় গৈছিলি তাকো জানো —তেওঁ কয় ।

—ইংৰাজীছাৰে কৈছিল, ছোৱা মানুহে ইস্কুললৈ নোযোৱাকৈ মেট্ৰিক পৰীক্ষা দিব পাৰে ।

—হুঁ ? অ' পাৰে । তাৰ পিছত তেওঁ শব্দ কৰি ঘিক্‌ঘিককৈ হাঁহে আৰু কয়, —স্কুললৈ নোযোৱাকৈ পাৰে, কিন্তু নপঢ়াকৈ নোৱাৰে । বাৰু সেইবোৰ বাদ দে । ৰূম্‌নী, তই পৰীক্ষা দিব খোজ ? সঁচাকৈ ভাবিছ নে ধেমালি কৰিছ ?

ৰূম্‌নী উঠি তেওঁৰ ওচৰলৈ গৈ আঁঠুকাঢ়ি বহি কলে, —চুম ছাৰ ?

—চুবি মানে ? তেওঁ কয় । তই কিয় চুব নোৱাৰ ? তইঁতৰ কি হৈছে বাৰু ? তইঁতক কোনে শিকাইছে এই কথাবোৰ ? তোৰ কি অপৰাধ যে তই মানুহক চুব নাপায় ? কি যে আচৰিত কথাবোৰ হৈছে এই দেশখনত। সেইবুলি তই মোৰ ভৰি চুব নালাগে ।

ৰূমনীয়ে তেওঁৰ ভৰি চুই সেৱা কৰিলে আৰু কলে, —ছাৰ, মই ধেমালি কৰিম, এনেকুৱা সাহস মোৰ নাই । অৰ্জুনে পঢ়া কিতাপবোৰ ময়ো পঢ়ি চাওঁ । কিবা নুবুজিলে সি বুজাই দিয়ে । মোৰ তিমানেই বিদ্যা । কিন্তু ই কয় মই পাৰিম । কিবাকৈ যদি মই অংকখিনি শিকি ল'ব পাৰোঁ, তেনেহলে মই বোলে পাছ কৰিম । সেইবাবে মই আপোনাৰ ওচৰলৈ আহিছোঁ, ছাৰ ।

শিক্ষকজনে ভালেখিনি পৰ তাইৰ ফালে চাই থাকে । আন ছোৱালীৰ লগত তাইৰ কি পাৰ্থক্য তেওঁ ভাবে । কোনোবাই কৈ নিদিয়া হলে, তাই বাগিচাৰ মজদুৰ ছোৱালী বুলি ধৰিবলৈ টান । উজ্জ্বল চকু, শুৱনী মুখ, সাধাৰণ সাজপাৰ । দেখিলে মৰম লাগে ।

তেওঁ সুধিলে, —তই পাছ কৰি উঠি কি কৰিবি অৰ্জুন ?

উত্তৰ দিলে ৰূমনীয়ে, —সি ডাক্তাৰি পঢ়িব ছাৰ । আমাৰ আটাইৰে ইচ্ছা সি ডাক্তৰ হওঁক । সি পাৰিব ছাৰ ?

—তইঁত দুয়োকে মই আশীৰ্বাদ দিলোঁ । —তেওঁ কয় । —তইঁত দুয়োৰে মনৰ কামনা যেন পূৰ্ণ হয় । আৰু তই ৰূমনী, তই বোধকৰোঁ অহা বছৰ পৰীক্ষা দিবি বুলি ভাবিছ । তই কিমানখিনি জান, মই ধৰিবপৰা নাই । কেৱল অংক কিয়, আন বিষয়তো মই তোক শিকাই দিব পাৰোঁ । কিন্তু কেনেকৈ ? তই ইমান দূৰ অকলে আহিবি কেনেকৈ ? সপ্তাহত অন্ততঃ এবাৰ আহিবই লাগিব । যদি পাৰ, তোক শিকাই দি মই ভালেই পাম ।

—সপ্তাহত দুদিন তাই আহিব পাৰিব ছাৰ । —অৰ্জুনে কয় । —বাগিচাৰ ট্ৰাক নিতৌ জিলালৈ যায় । তাই বাটত নামি গৈ মাত্ৰ এমাইল ইয়ালৈ খোজ কাঢ়ি আহিব লাগিব । যোৰাৰ সময়ত অসুবিধা । কিন্তু দুমাইল খোজ কাঢ়ি গলে, পাত কঢ়িওৱা ট্ৰেইলাৰ এখন পাই যাব, সপ্তাহত দুদিন । তাই নিজেও পাত তোলে । তাইৰ অসুবিধা নহয় ছাৰ ।

—তেনেহলে হৈ যাব । তই চিন্তা কৰিব নালাগে ৰূমনী । ভালকৈ পঢ়াশুনা আৰম্ভ কৰি দে । তই লেখা-পঢ়া কৰ, পাতো তোল । আচৰিত । ভৰিৰ শৃংখল আঁতৰোৱা টান, তাতোকৈ টান মনৰ শৃংখল আঁতৰ কৰা । দুয়ো ক্ষেত্ৰতে ত্যাগৰ প্ৰয়োজন, —অপাৰ ত্যাগ । এতিয়া যাগৈ । অসুবিধা হলে নিঃসংকোচে মোৰ ওচৰলৈ

আহিবি । ৰুক্মিনীয়ে পঢ়া কিতাপ নাপালে মোৰ ওচৰলৈ আহিবি । অৰ্জুনে মেডিকেলত ভৰ্তি হোৱাৰ সময়ত কিবা অসুবিধা পালে মোৰ ওচৰলৈ আহিবি । এয়া অকল মোৰ দায়িত্ব নহয়, মই যিখন সমাজত বাস কৰোঁ, সেই সমাজখনৰ দায়িত্ব । যাগৈ যা ।

ইস্কুলৰপৰা অলপ নিলগৰ বহল ৰাস্তাটো পোৱাৰ লগে লগে দৃশ্যটো দেখি সিহঁত দুয়ো আচৰিত হৈ গ'ল । গোটেই ৰাস্তাটো জুৰি সিহঁতে মণিব পৰালৈকে মানুহেই মানুহ । সিহঁতৰ দৰে ল'ৰা-ছোৱালী, মুনিহ-তিৰোতা, ভাল সাজপাৰ পিন্ধা ভদ্ৰলোক, মলিয়ন কাপোৰ পিন্ধা বনুৱা আটাইবোৰ মানুহে হাতত নিচান লৈ টেঁটুফালি চিঞৰি চিঞৰি ৰাস্তাইদি সিহঁতৰ ফালে আগুৱাই আহি আছে । তিনিটা ৰং থকা নিচানবোৰ । তেওঁলোকে ওপৰলৈ তুলি জয়ধ্বনি দি আহি আছে । শোভাযাত্ৰা । কিহৰ শোভাযাত্ৰা সিহঁতে বুজি নাপায় । কোনোবা খেল জিকি কৰা শোভাযাত্ৰা এয়া নহয় ।

খন্তেক পিছতে শোভাযাত্ৰাৰ দলটো আহি সিহঁতৰ ওচৰ পালে । সিহঁত দুয়ো জয়ধ্বনিবোৰ এইবাৰ স্পষ্টকৈ শুনিবলৈ পালে, —বন্দে মাতৰম । ভাৰতমাতাকি জয় ।

কোনোবা এটা সময়ত সিহঁত দুয়ো সমদলটোৰ মাজত সোমাই পৰিল । আটাইবিলাকৰ লগতে সিহঁতেও গাবলৈ ধৰিলে, —বন্দে মাতৰম্ । ভাৰতমাতাকি জয় । মহাত্মা গান্ধীকি জয় ।

মহাত্মা গান্ধীৰ নাম অৰ্জুনে শুনিছিল । ভাৰতবৰ্ষৰ তেওঁ এজন মহান নেতা, —তিমানেই সি জানিছিল । ওচৰৰ দুই এজনক সোধা-মেলা কৰোঁতে সি গম পালে, যে এয়া বৃটিছৰ বিৰুদ্ধে আন্দোলন । ভাৰতবৰ্ষৰ মানুহে আৰু বৃটিছৰ অধীনত থাকিব নোখোজে । তেওঁলোকৰ নিজৰ দেশৰ শাসনভাৰ তেওঁলোকে নিজে গ্ৰহণ কৰিব । ভাৰতবৰ্ষ আৰু পৰাধীন হৈ নাথাকে ।

কথাবোৰ সি বুজি নাপায, ৰুক্মিনীয়েও নাপায । কিন্তু দুয়ো গৈ থাকে । গৈ থাকি সিহঁতে যেন কিবা এটা শক্তি অনুভৱ কৰে, গৈ থকাৰ উৎসাহ বাঢ়ি যায । যেন,আৰু অকণমান আগবাঢ়ি যাব পাৰিলেই সিহঁতৰ উদ্দেশ্য পূৰ্ণ হৈ যাব । আহি যাব ভাৰতৰ স্বাধীনতা ।

প্ৰায় এমাইল যোৱাৰ পিছত, আন এটা বাটেৰে দ্বিতীয় সমদল এটা আহি উপস্থিত হ'ল । আৰু দুয়োটা সমদল একেলগ হৈ আগুৱাই যাবলৈ ধৰিলে । অগণন মানুহ । একেলগে ইমান মানুহ অৰ্জুনহঁতে কেতিয়াও দেখা নাছিল । হাটবোৰত মানুহ হয় । অসংখ্য মানুহ । কিন্তু ইচ্ছা কৰিলে সেই মানুহৰ সংখ্যা গণিব পাৰি । প্ৰায় তিনিকুৰি দোকান, পাঁচশমান মানুহ । সেয়া সবাতোকৈ ডাঙৰ হাট । হাঁহি-খিকিন্দালি, হাই-উৰুমি, অলপ-চলপ গালি-গালাজ । সেয়া বজাৰ-হাট । এইখন সমাজ সম্পূৰ্ণ

বেলেগ । মানুহবোৰ গম্ভীৰ, খোজবোৰ দৃঢ, জয়ধ্বনিবোৰ প্ৰচণ্ড । ক'ৰবাত এটা স্থিৰ লক্ষ্য লৈ গৈ থকা অগণন মানুহ ।

গৈ গৈ সমদলটো মুকলি ঠাই এখনত ৰ'লগৈ । তাত এটা দীঘল খেৰৰ ঘৰ, বোধহয় প্ৰাইমাৰী ইস্কুলৰ ঘৰ । ঘৰটোৰ সম্মুখৰ পথাৰখনত দহ বাৰজোপা ডাঙৰ আম বকুলৰ গছ । কিছুমান মানুহ বহিল, আনবোৰ থিয হৈ থাকিল । মূৰত বগা টুপী পিন্ধা ওখ মানুহ এজনে ওখ চাং এখনত থিয দি বক্তৃতা দিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে । উদগ্ৰীৱ হৈ মানুহবিলাকে তেওৰ কথাখিনি শুনিবলৈ কাণপাতি তেওঁৰ ফালে চাই থাকিল । কিন্তু পাছত থিয হৈ থকা মানুহখিনিয়ে বিশেষ একো শুনি নাপালে । লাহে লাহে মানুহৰ মাজত অস্থিৰতাই দেখা দিলে ।

তেনেতে দূৰত শব্দ শুনা গ'ল । জীপ গাড়ীৰ কৰ্কশ হুৰ্ হুৰ্ শব্দ । ক্ৰমে দুখন জীপ গাড়ী সভাৰ থলীত উপস্থিত হ'ল । দহজন পুলিচ আৰু এজন অফিচাৰ । অফিচাৰজনে গাড়ীৰপৰা নামি ৰাইজলৈ চাই আদেশ কৰিলে, - তোমালোকৰ নেতাজনক আমি এৰেষ্ট কৰিলোঁ । দুই মিনিটৰ ভিতৰত তোমালোক আটায়ে এই স্থান পৰিত্যাগ কৰা ।

ততালিকে দুজন পুলিচে গৈ বক্তৃতা দি থকা মানুহজনক গাড়ীলৈ লৈ গ'ল । কি কৰিব কি নকৰিব, মানুহখিনিয়ে একো ঠিক কৰিব নোৱাৰি ভেবা লাগি চাই থাকিল । ইতিমধ্যে আন এজনে গৈ সেই চাংখনৰ ওপৰত থিয দি ৰাইজক সম্বোধন কৰি কবলৈ আৰম্ভ কৰিলে । সেই মুহূৰ্ততে পুলিচৰ দলটো মানুহৰ ওপৰত জঁপিযাই পৰিল । বক্তৃতা দি থকাজনক গঁতা মাৰি চাঙৰপৰা নমাই দিলে, আৰু মানুহখিনিক এফালৰপৰা কোবাই যাবলৈ আৰম্ভ কৰিলে. । ল'ৰা ছোৱালীবিলাকে আৰ্তনাদ কৰি কান্দিবলৈ ধৰিলে, আৰু মানুহবিলাকে যেযে যেনি পায দৌৰি পলাবলৈ ধৰিলে । কিছুমান বাগৰি মাটিত পৰি গ'ল, আৰু সিহঁতৰ গাৰ ওপৰেদি কিছুমানে দৌৰিলে । বহুত মানুহ পুলিচৰ কোবত বাগৰি পৰিল ।

অৰ্জ্জুন আৰু ৰুম্‌নী দুযোৰে গাত পুলিচৰ কোব পৰিল, আৰু দুযো বাগৰি পৰিল । আনফালৰপৰা উৰ্দ্ধশ্বাসে মানুহবোৰে সিহঁতৰ ফালে দৌৰিলে । তলত ক'ত কি পৰি আছে চাবলৈ সিহঁতৰ গাত তত্ নাই, সেইখিনি ঠাইৰপৰা ওলাই পলাব পাৰিলেই ৰক্ষা । অৰ্জ্জুনে গম পালে যে ৰুম্‌নীয়ে উঠিব নোৱাৰে । মানুহবোৰে এতিযাই তাইক গচকি পাৰ হৈ যাব । সি মুহূৰ্তৰ ভিতৰতে বাগৰি তাইৰ ওচৰলৈ আহি গাৰ বলেৰে ঠেলি চাংখনৰ তলত তাইক সুমুৱাই দিলে । আধাঘণ্টাৰ পিছত তাত আৰু কোনো জনপ্ৰাণী নাথাকিল । ঠাইখিনি নিজম হৈ পৰিল । দুপৰীয়াৰ ৰ'দত মুখমেলি থকা কাউৰীয়ে গছৰ পাতৰ মাজৰপৰা কা-কা কৰিলে ।

ৰুম্‌নীয়ে চোঁচৰি চাঙৰ তলৰপৰা ওলাই আহিল । অৰ্জ্জুনে দেখিলে তাইৰ ভৰি এখনৰ গাঁঠিটো ফুলি উঠিছে । সি সুধিলে, —থিয় হব পাৰিবি ?

—ৰ, চাওঁ, —তাই থিয় দিয়েই থাপ মাৰি তাৰ গাত ধৰে । —তই নাথাকিলে পৰি গলোহেঁতেন । কি অসহ্য বিষ । এতিয়া কি কৰিবি ? এটা কাম কৰ । দুডাল লাঠী যোগাৰ কৰ । এডাল তোৰ, এডাল মোৰ । লাঠীত ভিৰ দি কিজানি লাহে লাহে খোজ কাঢ়িব পাৰিম । এতিয়াও বহুত বেলি আছে । বৈ বৈ গৈ থাকিলেও গধূলিৰ আগতে ঘৰ পামগৈ । তই লাঠীৰ যোগাৰ কৰ, আৰু ওচৰত পানী আছে নেকি চাই ল । পানী খাই উঠি আমি গৈ থাকিম । কি হ'ল ? বহি থাকিলি যে ?

—তই বেছি দুখ পাইছ ? —সি সোধে, —খোজ কাঢ়িব পাৰিবি ?

—চাঙৰ তলত তই মোক সুমুৱাই নিদিয়া হলে, হাড়-মূৰ ভাঙি মই মৰি থাকিলোহেঁতেন । এতিয়া খোজ কাঢ়িব নোৱাৰিলে হব নেকি ? তই ভাবিছ নেকি যে আজি ইয়াতে থাকিবি, —আণ্ডাৰ দি ব্লু স্কাই ?

ধীৰে ধীৰে লাখুটিৰ ওপৰত ভিৰ দি ৰুম্‌নী এখোজ-দুখোজকৈ গৈ থাকে । কাষে কাষে গৈ থাকে অৰ্জুন । তাৰ কোব পৰিছিল উৰুত । কোব পৰা ঠাইখিনি বিষাই থাকে যদিও, সি খোজ কাঢ়োতে খুব অসুবিধা নাপায । কিন্তু ৰুম্‌নীযে অসম্ভৱ কষ্ট পাইছে, সি গম পায । তথাপিও সি একো নকয । যি উপাযে নহওঁক, তেনেকৈযে সিহঁতে গাঁওখন পাৰ হৈ যাব লাগিব । এবাৰ পথাৰখন পালে সিহঁতে পোনাই যাব । বৈ বৈ বহি গৈ থাকিলে ক্ষতি নাই ।

গাঁওখন পাৰ হৈযে ৰুম্‌নী বহি পৰিল । তাইৰ কপাল-মুখ ঘামেৰে তিতি গৈছে । তাই কলে, —আৰু মই নোৱাৰোঁ । ভৰিখন মাটিত থবকে নোৱাৰোঁ । কি কৰিম বাৰু ? এটা কাম কৰ । তোৰ লাখুটিডালো মোক দে । দুই হাতেৰে দুডাল লব পাৰিলে, কিজানি পাৰিম ।

—অলপ জিৰাই ল । —অৰ্জুনে কয । —পিছৰ কথা পিছত ভাবিম । ঘামবোৰ মচি ল । দহ মিনিট ইয়াতে জিৰাই ললে, একো ক্ষতি নহয । তাৰ পিছত কিজানি আৰু অলপ যাব পাৰিবি । আমি পোনাই যাম, পথাৰৰ মাজেদি । পথাৰৰ সিপাৰে ট্ৰাক এখন পাই যাবও পাৰোঁ । অগত্যা একো নাপালে কি কৰিম ? বহি থাকিম, —আণ্ডাৰ দি ব্লু স্কাই ।

—কথাবোৰ তোৰ মনত থাকে, দেখিছোঁ —তাই কয । —আৰু এটা কথা তোৰ মনত আছে নে নাই চাওঁচোন । কচোন আজিৰ দিনটোৰ আটাইতকৈ অৰ্থপূৰ্ণ কথাটো কি ?

—পুলিচৰ মাৰ ? —সি কয ।

—সেয়া অৰ্থপূৰ্ণ কথা ?

—ওঁ, তোৰ পৰীক্ষাৰ কথা । —সি আকৌ কয় ।

পৰীক্ষা আহিছে তোৰ, মোৰ নহয় । --তাই কয় ।

অৰ্জুনে অলপ সময় চিন্তা কৰে । তাৰ পিছত কয়, —মনত পৰিছে । —দীপলিপ ।

– ইমান সময় লাগিল তোৰ মনত পৰোতে ? –তাই কয় । - এইবাৰ অৰ্থটো ক ।

—শুৱনী, ধুনীযা, —অতি ধুনীযা, বিতোপন ।

—পাছ । এতিয়া ব'ল । মোৰ ভাগৰ পলাইছে । তাই দুই হাতেৰে লাখুটিডাল ধৰি খিয হয় । কিন্তু মাটিত ভৰিখন দিয়েই আকৌ বহি পৰে । বহি, বাগৰি পৰি তাই কান্দে ।

– তই কিয় কান্দিছ কচোন বাৰু, – সি সোধে । অতিপাত বিষাইছে ? কিবা এটাৰে বান্ধি দিলে ভাল পাবি ?

—বিষৰ কথা বাদ দে, - তাই কান্দি কান্দি কয় । –সিমান বিষায় বিষাই থাকক । কিন্তু মই যাওঁ কেনেকৈ ? মই খোজ পাতিব নোৱাৰোঁ ।

—সেইবাবে তই কান্দিছ ? তয়ো যে এজনী ছোৱালী । খোজ কাঢিব নোৱাৰতো কি হ'ল ? কিজানি তোৰ এডাল হাড় ভাঙিছে । নাভাঙিলেই ৰক্ষা । যি নহওঁক, আমিতো ইয়াত থাকিব নোৱাৰোঁ । যাবই লাগিব । গতিকে সহজ উপায় হ'ল, তই মোৰ বোকোচাত উঠ । লাখুটি আছে যেতিয়া, অনায়াসে কোনো ৰকমৰ কষ্ট নাপোৱাকৈ মই তোক লৈ যাম । যদি ভাগৰ লাগে দুবাৰ জিৰাই লম । পথাৰৰ মাজ, মানুহ নাই । তোৰ লাজ লগাৰ প্ৰশ্নও নাই । আৰু দেখিলেই বা মানুহে, কি হ'ল !

তাই উঠাৰ চেষ্টা নকৰি উচুপি উচুপি কান্দে । অৰ্জুনে তাইৰ দুয়োখন হাতত ধৰি কৈ থাকে, —উঠ, আৰু আমি পলম কৰিব নোৱাৰোঁ । নহয় নুঠিবি । উঠি পৰি গলে মস্কিল হব । মই আঁঠু কাঢ়ি বহিম । তই মোৰ পাছ ফালৰপৰা মোৰ ডিঙিত ভালকৈ সাবটি ধৰিবি । মই যেতিয়া থিয় হম, তেতিয়া দুয়োখন ভৰিৰে তই মোক মেৰাই ধৰিবি । হৈ গ'ল, অনায়াসে মই তোক লৈ যাম । চাবিচোন, মই অকণো কষ্ট নাপাওঁ । ধৰ এতিয়া । দুয়োখন হাতেৰে ধৰিবি । আৰু তোৰ যদি মন যায়, তই কথা কৈ আহিবি । মই নকওঁ । কথা কলে সোনকালে ভাগৰ লাগে ।

তাইক পিঠিত তুলি লৈ অৰ্জুন গৈ থাকে । প্ৰথমতে তাৰ ধাৰণা হয় যেন পিঠিৰ বোজাটো বেছ গধুৰ । লাহে লাহে বোজাটো যেন পাতল হৈ যায়, আৰু সি লাখুটিডাল দীঘল দীঘলকৈ পেলাই বেগাই গৈ থাকে ।

–মোৰ লাজ লাগিছে, —তাই কয় ।

— মোৰ ভাল লাগিছে, - সি কয় ।

—কিয় ?

—কবলৈ লাজ লাগে । সেইবুলি তই তেনেকৈ ধৰিছ কিয় ? চুলিবোৰ আঁতৰ কৰ । চকুৰে নেদেখিলে ধুমকৈ পৰি যাম ।

—কথা নকবি । তোৰ মূৰটো ইমান ডাঙৰ, মই গম পোৱা নাছিলোঁ ।

—ময়ো গম পোৱা নাছিলোঁ ।

—কি ?

—তোৰ । কিবাকিবি । অ', সেয়া পাই গলোঁ । ভূতৰ দেশ । ইয়াৰপৰা অলপ দূৰত আমাৰ গেৰুৱা ৰাস্তা । আৰে, কি আচৰিত ! ইয়াতে অলপ জিৰাই লওঁ । ভালকৈ ধৰিবি । মই বহিম ।

সৰু আলিটোৰ ওপৰত দুয়ো বহে । ৰুম্‌নীয়ে দেখে যে অৰ্জুনৰ গোটেই গাটো ঘামেৰে তিতি গৈছে । পিঠিৰ ওপৰত চোলাটো তেনেই তিতা । গাল, মুখ, গল তিতি জুৰুলি হৈ গৈছে । তাই কয়, —আন কাপোৰ নাই । শাৰীখনেৰে মচি দিওঁ ?

সি একো নামাতি জুমি জুমি সম্মুখৰ ফালে চাই থাকে । নিজৰ অজ্ঞাতেই সি তাইৰ শাৰীখন টানি টানি চকু-মুখ ভালকৈ মচি লৈ আকৌ সেইফালে চায । তাৰ পিছত কয —তোৰ শাৰীখনত কিবা এটা আছে । কিন্তু আগলৈ চাচোন, সম্মুখৰ ফালে । মোৰ চকু দুটাৰ কিবা হ'ল নেকি ? তই কি দেখিছ ?

—দেখিছোঁ কিছুমান জুপুৰি ঘৰ । ম'হ, গৰু আৰু বহুত মানুহ । আৰু আছে ওখ ডাঙৰ গছ । কিয় ? কি হ'ল ? কি ইমান চাইছ ?

সি এবাৰ থিয় হৈ ঘূৰি ঘূৰি চাৰিওফালে চায় । তাৰ পিছত বহে আৰু কয, —আচৰিত । হয়, এইখিনি ঠাই, ঠিক এইখিনি । সেই বাঁহগছে ভৰি থকা বিস্তীৰ্ণ এলেকাটোত এটা প্ৰাণীও নাছিল । না মানুহ, না গৰু-ছাগলী, না চৰাই-চিৰিকতি । আজি ঠাইখিনি মানুহ গৰু আদিৰে পূৰ্ণ । আচৰিত !

—আচৰিত হোৱাৰ কি আছে ? —তাই কয় । একালত মানুহ নাথাকে, একালত মানুহ আহে । এদল মানুহ যায, আন এদল আহে । সেয়া কি আচৰিত কথা ।

—আজি দুবছৰ আগৰ কথা । হয়, দুবছৰেই হব । এইখন আছিল ভূতৰ দেশ । জনশূন্য । এদিন মৰসাহ কৰি মই সেইফালে আগুৱাই গৈছিলোঁ, ভাবিছিলোঁ, তাত কি আছে চাম ! কিয় মানুহে এইখিনি ঠাই ভূতৰ ঠাই বুলি পৰিত্যাগ কৰিছে । কিমান আগবাঢ়িলোঁ ? বোধহয় দুটাৰ ।

—তাৰ পিছত ? —তাই সোধে ।

—শুনিলে তই বিশ্বাস নকৰিবি । – সি কয় । ময়ো মানুহৰ কথা বিশ্বাস কৰা নাছিলোঁ । বিশ্বাস হোৱা নাছিল বাবেই মই পৰীক্ষা কৰি চাবলৈ ইচ্ছা কৰিছিলোঁ ।

—কি দেখিছিলি ?

—কি দেখিম ? যাবই নোৱাৰিলোঁ । এটাৰমান যোৱাৰ পিছতে কোনোবাই সুহুৰি মাৰি কলে, —নাযাবি । মইগৈ থাকিলোঁ । ক'ৰবাৰপৰা এচাটি বতাহ আহিল । বতাহখিনি গাত লগা মাত্ৰকে মই বাগৰি পৰিলোঁ । আকৌ উঠিলোঁ, আকৌ আগুৱাই গলোঁ । সেই একে শব্দ —নাযাবি । তাৰ পিছতে মৰ্মৰ্কৈ গছৰ ডাল ভাঙিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে । আকৌ মই পৰি গলোঁ ।

ৰূমনীয়ে তাৰ হাত এখন আনি কোলাত লয় । আৰু তাৰ কান্ধত মূৰটো থৈ কয়, – সঁচাকৈ, তই অগাধ বিপদৰ মাজলৈ সোমাই যাব । কিনো তোৰ ইমান দৰকাৰ আছিল ভূতৰ লগত যুঁজিবলৈ ? কিবা এটা তোৰ হোৱা হলে । তোৰ লগততো কোনো নাছিল । তোৰ লগত মোৰ বিপদেই হব ।

অৰ্জুনে তাইৰ ফালে চায় । তাইৰ বুকুৰ 'পৰত শাৰীখন নাই । তিতি উঠা ব্লাউজটো গাত লাগি আছে । আঠুলৈকে ভৰি দুখন উকা হৈ আছে । আৰু ভৰিৰ গাঁঠিটো ফুলি আছে ।

অৱশ্যে গাঙৰ মানুহ হলে, তইবা আকৌ কি কৰ ! তাই এনেয়ে কয় ।

—তোৰ কলাফুল দুটা মিহি । চুই চাবলৈ মন যায় । –সি কয় । —তই জানো ইমান দিন বাটে চাব পাৰিবি ? নাচালে মোৰ বিপদ হব ।

ব'ল যাওঁ ।

এই মানুহবোৰ নেপালী, নহয় জানো ? সি কয় । হয় নেপালী । আন মানুহে তেনেকুৱা টুপী নিপিন্ধে । আৰু ইমান গৰু-ম'হ । নেপালী নহলে আন কোনে অতবোৰ গৰু ম'হ পুহিব ? মই ভাবিছো, এই ভূতবোৰ ক'লৈ গ'ল । সেইবোৰ নাৰিকল তামোলৰ গছ । তাৰ তলতে সিহঁতে ঘৰ সাজি লৈছে । মানুহ আছে, গৰু ম'হ আছে । অথচ, তাত থাকিব নোৱাৰি আমাৰ মানুহবোৰ আঁতৰি পলাইছে । মই ভাবিবই নোৱাৰো ।

তই চাদিনীঘাটৰ কথা শুনা নাই ? তাতো আছিল বোলে ভূত-মানুহৰ যুদ্ধ । চাওঁতে চাওঁতে, ভূত তাৰপৰা পলাল, মানুহ থাকিল । ময়ো একো বুজি নাপাওঁ । ৰূপহীজানতো মানুহ নাছিল, আছিল অৰণ্য । আমি আহিলোঁ । ব'ৰপৰা আহিলোঁ

আজি আৰু মনতে নাই । নেপাল দূৰ নে আমি এৰি অহা ঠাইবোৰ বেছি দূৰ ? ওচৰ-দূৰৰ কি কথা আছে । আহি পালোঁ যেতিয়া, আহিলোঁ ।

—ভাৰতবৰ্ষৰ বুৰঞ্জী ! কি হাঁহি উঠা কথা, নহয ? ক'ৰ মানুহ ক'লৈ যায়, ক'ৰ মানুহ ক'লৈ আহে ! আমি কিছুদিন আগেয়ে আহিলোঁ বাবে, আমি কওঁ এইখন দেশ আমাৰ । নেপালীবোৰ বোধহয এই সিদিনা আহিল । সেইবাবে আমি আকৌ কওঁ, —ইহঁত আকৌ আমাৰ দেশলৈ কিয় আহিল ? কিছুদিন পিছত, তাহাঁতেও পিছত অহাবোৰক তেনেকৈ কব । এইখন সঁচাকৈ আচৰিত ঠাই । আহি পোৱাৰ অলপদিন পিছতেই, আটায়ে একেলগে কাম কৰি, খাই, শুই ভাবে এইখন দেশ আমাৰ ।

ন

মাঘোই তাৰ মাদলটো দুদিন ধৰি মেৰামতি কৰি আছিল । চামৰাবোৰ অতি পুৰণি হৈ যোৱাৰ বাবে বোধহয় টান কৰিব নোৱাৰি । এফালে টানিলে আনফালে ঢিলা হৈ যায়, আৰু বেছিকৈ টানিলে ছিঙি যাঁয । যি নহওক দুদিনৰ মূৰত, চামৰাবোৰ টানি-টুনি সি মাদলটো ঠিক কৰি ললে । কিন্তু দুই-এটা চাপৰ দিয়াৰ পিছত, সি নিজে অবাক হৈ গ'ল । যিমানেই সি বোল ফুটাবলৈ চেষ্টা কৰে, তিমানেই সি গম পায় ক'ৰবাত কিবা হৈছে । মাদলটো ঠিকেই আছে, চামৰাবোৰ কট্‌কটীয়া টান হৈ আছে । আন কিবা এটা হৈছে, সি ঠিক ধৰিব নোৱাৰে । সি মাদলত চাপৰ মাৰে আৰু মুখেৰে বোল আঁওৰাই যায়, —

ঢাক্, ঢেৰেকতি ঢাক্, ঢেৰেকতি ঢাক্,
ঢাক্ ঢাক্ ঢাক্, ঢেৰেকতি ঢেৰেকতি ঢাক্।

সি মাদলটো থৈ দিয়ে । কোনো লাভ নাই । মুখেৰে সি আৱাজ কৰিব পাৰিব কিন্তু মাদলত বোল বাজি নুঠে । এবাৰ সি ভাবিলে যে নাচনী নাই বাবে বোধহয় মাদলটো নাবাজে । এবাৰ যদি নাচনীয়ে ভৰিত নেপুৰ পিন্ধি ঝুনুক ঝুনুককৈ নাচিবলৈ

আৰম্ভ কৰে, তাৰ মাদলত বোল ফুটিব । সি আৰু এবাৰ চেষ্টা কৰে । কাৰণ সি জানে, নাচনীৰ নাচত তাৰ মাদল নাবাজে । বৰঞ্চ, তাৰ মাদলৰ বোলৰ লগে লগে নাচনীয়ে নাচিব । নাচনীৰ নাচত প্ৰাণ সঞ্চাৰ কৰিব তাৰ মাদলৰ সুৰে । সেই সুৰে নাচনীৰ ভৰিৰপৰা মূৰলৈ শিহৰণ তুলি দিব,উদ্দাম,মাদকতা আনি দিব ।

অৱশেষত সি গম পালে । দুয়োখন হাত মেলি আঙুলিবোৰ এবাৰ মেলি এবাৰ মুঠি মাৰি সি ভালকৈ চালে । এৰা, হয় । তাৰ আঙুলিবোৰ জঠৰ হৈ গৈছে, বেগ কমি গৈছে । আগৰ দৰে ক্ষিপ্ৰবেগে নচলে । মাদলটো আগত লৈ সি খন্তেক সময় ভাবে । হয়, সেয়ে সঁচা । তাৰ আঙুলি নচলে, সি বুঢ়া হৈ গৈছে । সি দুখ নকৰে । ডেকা ল'ৰা কেইটামান ওলাইছে । সিহঁতে ঢোল,মাদল, ঢোলোক একেলগে বজায় । সিহঁতৰ সুৰো বেলেগ । আৰু সিহঁতে নাচি নাচি বজায় । আৰু দুখ নাই । আৰু মাত্ৰ এটা নাচত সি বজাব । আঙুলিবোৰত তেল ঘঁহি ঘঁহি, মাদলৰ চামৰাৰ ওপৰত তেল ঘঁহি ঘঁহি, এদিন সি ডেকাবিলাকৰ আগত মাদল বজাই দেখুৱাব । নাচনীয়ে নাচিব আৰু সি বজাব । সি দেখুৱাই দিব তাৰ মাদলৰ ৰাগী । কেনেকৈ সেই ৰাগীয়ে নাচনীৰ তেজৰ ভিতৰত সোমাই সিহঁতৰ অংগবোৰ মতলীয়া কৰি তোলে । কেনেকৈ তেজৰ উত্তাপ সিহঁতৰ অংগে অংগে উজলি উঠে । তাৰ পিছত তাৰ মাদলটো সি কাৰোবাক দি দিব ।

কিন্তু কালোন্দীয়ে নানাচে, নাচিব নোৱাৰে । সদায় কিবা নহয় কিবা এটা অসুখ তাইৰ লাগি থাকে । এতিয়াও তাইৰ চকু দুটা চমকে, কিন্তু গাঁতৰ ভিতৰৰপৰা চমকে । এতিয়াও খোজ কাঢ়িলে তাইৰ ভৰিৰ পতাবোৰ স্পষ্টকৈ দেখা যায় । সৰুৰেপৰা তাই ভৰি দুখন বেছি ওপৰলৈ তুলি খোজ কাঢ়ে । কিন্তু পতাবোৰ আগৰ দৰে ৰঙচুৱা নহয় । শেতা ! তাইৰ গাত শক্তি নাই । তাই নাচিব নোৱাৰে । বিষ্‌ণীয়ে নানাচে । তাই নাচিব পাৰে কিন্তু নানাচে । তাই কিবা সংগঠনৰ কামত ঘূৰি ফুৰে । নাচলৈ তাইৰ সময়ো নাই, মনো নাই । অথচ তাইৰ দেহৰ ভংগিমা আছে । তাই এটা অংগ লৰাই দিলে, তাৰ কঁপনিটো বৈ বৈ গোটেই শৰীৰতে বিয়পি পৰে, শৰীৰত ঢৌ খেলি যায় । দুগ্‌গাই নানাচে । তাইৰ শৰীৰটো আছে, মনটো নাই । কিবা কাৰণত তাইৰ মনটো মৰি গৈছে । তাইৰ বগা মুখখন আছে, কিছু দীঘল চুলিতাৰ, অকণমানি কঁকালখন, দীঘল ভৰি দুখন, লাহী আঙুলিবোৰ, সকলো আছে । ইচ্ছা কৰিলে তাই নাচিব পাৰে । কিন্তু তাইৰ মনটোৰ কিবা হ'ল ।

কিন্তু আজিয়ে কোনো নাচ নহয় । মাঘোই আৰু নাভাবে । আৰু ভাবিবলৈ বহুত কথা ওলাইছে । ৰূপহীজানত কিবা এটা অশান্তি ঘূৰি ফুৰিছে । কিবা নহয় কিবা এটা । কেৱল অশান্তি ।

ৰূপহী নৈৰ পাৰৰ গুদামঘৰটোৰ আধাখিনি এতিয়াও থিয় হৈ আছে । বাগিচাৰ বাবে ৰূপহীঘাট বন্ধ হৈ গৈছে, চাহপাত পঠোৱাৰ বাবে এতিয়া আৰু নাৱৰ দৰকাৰ

নাই । ঘাট বন্ধ হোৱাৰ পিছত, মেনেজাৰে গুদামঘৰটো ভাঙি অনাৰ বন্দৱস্ত কৰিছিল । এক ট্ৰাক বস্তু আনিলে । টিনপাত, কাঠ, দৰজা আদি কেতবোৰ বস্তু অনা হৈ গ'ল । কেইখনমান টিনপাত কিন্তু থাকি গ'ল । দুখন বেৰ আৰু ওপৰত টিনপাত কেইখন, সৰু কোঠালিয়ে হয় । থাকি গ'ল সেই কোঠালিটো । সিপাৰৰ গাঁৱৰ মানুহ বাগিচালৈ আহিব লগা হলে, সেইপিনে নাৱেৰে পাৰ হৈ আহে । বাগিচাৰ সীমাৰ বেৰ পাৰ হোৱা কোনো টান কাম নহয় । বাগিচাৰ লাইনৰ মানুহ আৰু গাঁৱৰ মানুহ তাত লগ লাগিব পাৰে । সুকলমে যেইকোনো কাম কৰিব পাৰে । লাওপানীৰ যোগান ধৰিব পাৰে । নিৰ্জন ঠাই, সুবিধা ।

লাইনত মাজে-সময়ে চুনুহঁতৰ অসুবিধা হয় । সিহঁতৰ দলত বস্তিৰ মানুহৰ সংখ্যা ক্ৰমে বাঢ়ি আছে । হাই-কাজিয়া বাঢ়ি আছে । কোঢ়াল বাঢ়ি আছে আৰু মাৰপিটো বাঢ়িছে । নিজৰ ভিতৰতে সিহঁতে কাজিয়া কৰিলে, মাৰপিট কৰিলে, চাহাবসকলে মন-কাণ নিদিয়ে । কিন্তু বাহিৰৰ মানুহে আহি গোলমাল কৰিলে লেঠা । চাহাববিলাকেও আটাইবোৰ কথা বুজি পোৱা হৈছে । কোনটো হাড়ী বনুৱাই নিচাপানীৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰে, আৰু কোনটো কলহ গাঁৱৰপৰা অহা তেওঁলোকে চিনি পায় । মিস্ত্ৰী চাহাবজন সবাতোকৈ চৰা । মাথা গন্তিৰ সময়ত তেওঁ ঘৰৰ চুকে-কোণে চাৰিওফালে চায় । আৰু ততালিকে সিহঁত ধৰা পৰি যায় । চুনুৰ সুবিধা যেনেকৈ বাঢ়িছে, অসুবিধাও বাঢ়িছে । গতিকে সপ্তাহত দুদিন চুনুৰ জুৱাৰ খেল সেই ভঙা গুদামঘৰতে চলে ।

দুদিন আগত তাত এটা দুৰ্ঘটনা ঘটিল । চুনুৰ লগত লাইনৰ মানুহ চাৰিজন আৰু গাঁৱৰ মানুহ পাঁচজন । নিচাপানী আদি সিহঁতক দিয়াৰ বাবে বিজ্‌লী । জুৱাখেল সিহঁতৰ চলি থাকিল । আঠ বজাত আৰম্ভ হ'ল এঘাৰ বজালৈ চলিল । নিচাপানী আৰু হাঁহৰ মাংসও চলি থাকিল । মাজতে বেৰ এখন থিয় কৰাই, সিপিনে বস্তুবোৰ গৰম কৰাৰ সুবিধাও কৰা হ'ল । বিজ্‌লীয়ে তাত তৰকাৰি গৰম কৰে, তালৈ উঠি যোৱা মানুহৰ আলপৈচান ধৰে । কাৰ হাতত পইচা থাকে দেখিলেই তাই গম পায় । তাইৰো লাভ হয় ।

এঘাৰ বজাত হঠাৎ মাৰপিট আৰম্ভ হ'ল । চুনুক কোনেও জোকাই নলয় । কাৰণ নিচাপানী খাই থাকিলেও তাৰ গাত তৎ থাকে, আৰু সি বাঘৰ দৰে বলী । হঠাৎ তাক কোনোবা এজনে মূৰত কোব মাৰিলে । কোব খায়ো সি উঠিব খোজোঁতে তাৰ মূৰত আৰু এটা কোব পৰিল । মূৰৰপৰা তেজ ওলাবলৈ ধৰিলে । সেই মুহূৰ্ততে, গাঁৱৰ মানুহকেইজনে তুৰন্তে তাৰ ওচৰত পৰি থকা টকাখিনি সামৰি লৈ পলাল । চুনুৰ লগৰ কেইজনে পাছে পাছে খেদিলে । কিন্তু সিহঁতে নাও এৰি দি গুচি গ'ল । হাস্পাতালত দুই সপ্তাহ থকাৰ পিছত চুনু লাইনলৈ উভতি আহিল । কিন্তু আৰু দুই-তিনি মাহ সি কাম কৰিব নোৱাৰে ।

এই ঘটনাৰ পিছত লাইনৰ মানুহৰ লগত গাঁৱৰ মানুহৰ সম্পৰ্ক বেয়া হৈ গ'ল । যদিও কাজিয়াখন লাইনৰ বেয়া মানুহ আৰু গাঁৱৰ বেয়া মানুহৰ মাজত, তথাপি সকলোৰে মাজত অলপ-চলপ মনোমালিন্য হ'ল । হাটে-বজাৰে গালা-গালি, বিদ্ৰূপ, ইতিকিং কিছু দিনলৈ চলি থাকিল ।

কিন্তু সুন্দৰৰামৰ একো ক্ষতি নহ'ল । গাঁও আৰু লাইনৰ জিলা আৰু লাইনৰ সম্বন্ধ তেওঁৰ যোগেদি অটুট থাকিল । নকুলহঁতৰ অহা-যোৱাত বাধা পৰিল, কিন্তু নকুলৰ কামবোৰ সুন্দৰৰামৰ যোগেদি হৈ থাকিল । তথাপি দুষ্ট মানুহখিনি লাইনৰ মানুহৰ চকুত স্পষ্টভাৱে ধৰা পৰি গ'ল । সুন্দৰৰাম ধৰা নপৰিল । কাৰণ তেওঁ অতি সাধু যেন দেখুৱাই অসাধু কামো কৰিব পাৰে ।

গুলাবী তেওঁৰ দোকানৰ আগেদি গৈ থাকোঁতে, তেওঁ মাতিলে, —তোৰ নাম গুলাবী নহয় জানো ?

—ওঁ, —তাই কলে ।

—কালিৰেপৰা মই তোক বিচাৰি আছিলোঁ । পিছে তোক বিচাৰিনো মই ক'লৈ যাওঁ ? আৰু গৈ তোক বিচাৰিলে তহঁতৰ মানুহে বা আকৌ কি ভাবে ?

—কাম থাকিলে মানুহক বিচাৰিলে মানুহে কি ভাবিব ? —তাই কয় ।

—নহয় । নাভাবিব পাৰে । কিন্তু তোৰ কথা সুকীয়া । তই ইমান ধুনীয়া যে বিচাৰি গলে বিপদ হবও পাৰে ।

—মোৰ লগত কি কাম ? —তাই সোধে ।

—মোৰ নিজা কাম নহয । —তেওঁ কয় । মোৰ নিজা কাম দোকানৰ কাম । দোকানৰ যোগেদিযে তহঁতক যি পাৰো সহায় কৰোঁ । বিপদ-আপদ তহঁতৰো হয় । মোৰো হয । তহঁতৰ অসুবিধাৰ সময়ত মই কিয় সহায় নকৰিম ? কৰিম । তোৰ কিবা অসুবিধা হলেও মই সহায় কৰিম । টকা-সিকা নো কি ? আহি থাকে গৈ থাকে । আচল কথাটো হ'ল —সিদিনাখন নকুলক লগ পাইছিলোঁ । নকুলক চিনি পাৱ নহয় ?

—পাওঁ ।

—সি কোৱা কথা ঠিক । বেপাৰী হলে কি হব ? তাৰ মনটো ডাঙৰ । সি মোক কৈছিল, তোক হেনো তাৰ মৰম লাগে । গতিকে ইয়াতে শাৰী এখন তোৰ বাবে বাছি থৈ গৈছে । তোৰ শাৰীখন ফাটি গৈছে হয় । সি ঠিকেই কৈছে ।

তাই আৰু নৰয় । তাৰপৰা গুচি যায় । সুন্দৰৰামে বাটলৈ ওলাই আহি কয়, —গুলাবী ! মোৰ কথাষাৰ তই শুনি যা । নকুলে যি কব কৈছিল মই তোক কলোঁ । তই যদি শাৰীখন নিলিহেঁতেন, তেনেহলে মই কিন্তু বেয়া পালোহেঁতেন । তই যে

নিনিলি, তাৰ বাবে তোক চালাম দিছোঁ । এইহে ছোৱালী ! এই ছোৱালীক মই ভাল পাওঁ । এইবাৰ মই নকুলক দুটা কথা শুনাই দিব পাৰিম । তোৰপৰা সাহস পালোঁ যেতিয়া আৰু মোৰ কি ভয় । যা, তোৰ কোনোদিন বেয়া নহয় । তোক কোনেও একো কৰিব নোৱাৰে । দৰকাৰ হলে ময়ে বাধা দিম । ৰূপহীজানৰ বনুৱা মোৰেই ভাই-ভনী ।

আজি কিছুদিন ধৰি তুল্সীৰ গাটো বেয়া । তাৰ অনুমান হয়, তাৰ গাৰ জোৰ যেন কমি আহি আছে । তাৰ ভৰি দুখন আৰু ভাল নহ'ল । লাখুটি লৈ খোজ কাড়িলে অলপ পৰিশ্ৰমতে মানুহজন ভাগৰি পৰে । তাৰ ভৰি দুখন প্ৰায় অকামিলা হৈ গৈছে । তথাপি কলঘৰৰ ভিতৰত ইফাল-সিফাল কৰি কাম চাওঁতে তাৰ বিশেষ কষ্ট নহৈছিল । এতিয়া হয় । সি ছেকেণ্ড্ টি হাউছ । তাৰ বহুত কাম । বহি থকাৰ সময় তাৰ নাই । বৰং যেতিয়াই পাৰে সি ওভাৰ্টাইম্ কৰে । অৰ্জুনৰ পড়াৰ খৰচ আছে । সেই খৰচ নকমে, বাড়িবহে । গতিকে সি ছুটীও নলয়, কামতো কোনোৰকম খতি নকৰে ।

কলঘৰত মেচিনৰ সংখ্যা বাড়ি গৈ আছে । এতিয়া সকলোবোৰ কাম মেচিনে কৰে । সিহঁতে মেচিনবোৰ ভালকৈ তদাৰক কৰি মেচিনৰ খোৰাক দি থাকিব পাৰিলে, সিহঁতৰ আৰু বেছি কাম নাথাকে । কিন্তু শৰীৰৰ কাম যদিও কমিল, মনৰ কাম বাড়িল । কোনোবাই অমনোযোগী হলেই নানা ৰকমৰ বিপদ আহি যাব পাৰে, বহুতো ক্ষতি হবও পাৰে । গতিকে তুল্সী সদায় সজাগ আৰু সন্ত্ৰস্ত হৈ থাকে । কিবা এটা হলে, সি আনবিলাকৰ দৰে দৌৰিব নোৱাৰে । দ্ৰাইং প্লেট্ফৰ্মখনেৰে এমূৰৰপৰা সিটো মূৰলৈ যাওঁতে তাৰ কুৰি মিনিট সময় লাগে । আৰু সেইখিনি যোৱাৰ পিছত সি ঘামি যায় । ইমানেই তাৰ ভাগৰ লাগে । দুখে-ভাগৰে সি তাৰ কামখিনি সুচাৰুৰূপে কৰি গৈ থাকে । কিন্তু তাৰ বেছি ভাগৰ লাগে, যেন অযথা অপাৰ ভাগৰ লাগে ।

সি আপত্তি কৰি থকা সত্ত্বেও, মানুহবিলাকে তাক জোৰ কৰি সংঘৰ সভাপতি কৰি ৰাখে । সি তাৰ লগৰ মানুহখিনিক বুজাবলৈ চেষ্টা কৰে যে নামত সভাপতি হৈ থাকি কোনো লাভ নাই । সি কাম কৰিব নোৱাৰে, গতিকে আন এজনক সভাপতি কৰিব লাগে । কিন্তু তাৰ কথা কোনেও নুশুনে ।

—সভাপতিয়ে কি কাম কৰিব লাগে ? —সিহঁতে কয় । সভাপতি, সভাপতি । মিটিঙৰ সভাপতি । কোনে ক'ত কি কাম কৰিব লাগে, সেইখিনি বুজাই দিলে সভাপতিৰ কাম শেষ । আৰু, আন কোন এজন আছে, যাৰ কথা আটায়ে শুনিব । তুল্সীৰ ভৰিত বল নাই, আন সকলো আছে । তাৰ কথা কোনেও পেলাব নোৱাৰে । সভাপতি তুল্সীয়ে থাকিব । তাৰ বাহিৰে সংঘবোৰ এতিয়া স্থায়ী বস্তু । সংঘ স্থাপন কৰোঁতে অনেকে জীৱন বিসৰ্জন দিছে । এতিয়া প্ৰয়োজন নাই । দূৰত কোনো মিটিং আদি হলেও অসুবিধা নাই । কিয়নো, গাড়ী আছে । গাড়ীৰে আহিব, গাড়ীৰে যাব । গতিকে তুল্সী সভাপতি হৈয়ে থাকিল ।

তুল্সীৰ মনটোও বেয়া । কাৰণ, কালোন্দীৰ কিবা এটা হৈছে, তাই খাব নোৱাৰে, ভালকৈ শুব নোৱাৰে, ঘৰৰ কামখিনিকে ভালকৈ কৰিব নোৱাৰে । তাই অৱশ্যে কাম খতি নকৰে । চুঁচৰি-বাগৰি হলেও তাই কামত উপস্থিত হয় । দিনটো পাত তোলে, আৰু গধূলি হলে ঘৰলৈ আহি চাংখনৰ ওপৰতে দীঘল দি পৰে । আজিকালি গুলাবী প্ৰায়ে সিহঁতৰ ঘৰত থাকে । মাজে-সময়ে ৰূম্নীও আহে । গতিকে ৰন্ধা-বঢ়া কৰাৰ সমস্যা নহয় । তুল্সীয়ে বুজি নাপায় কিয় যে তাইৰ গাটো ভাল নহয় । বাগিচাৰ ডাক্তৰে কালোন্দীক দুই-তিনিবাৰ চাইছে । সদায় সেই একে কথা । —ভালকৈ খাব লাগে, আৰু বিশ্ৰাম লব লাগে ।

তুল্সীয়ে কৈছিল যে সৰুৰেপৰা তাই যি খাই ডাঙৰ হৈছে, এতিয়াও তাই তাকেই খাইছে । এতিয়া আৰু অইন কি খাব । আৰু, কামৰ পিছত তাই অলপ বিশ্ৰাম লয় ।

তেতিয়া ডাক্তৰে কয় যে তাইক কোনোবা ডাঙৰ হাস্পাতালত দেখুৱাব লাগে । ৰূপহীজানত বিশেষ যন্ত্ৰপাতি একো নাই ।

ৰূপহীজানৰপৰা প্ৰায় ষাঠি মাইল নিলগত ডাঙৰ হাস্পাতাল আছে । কালোন্দীয়ে যিমান পাৰে সিমান আপত্তি কৰিলে । কিন্তু তুল্সী, অৰ্জুন আটায়ে বুজাই-বঢ়াই এদিন দোকমোকালিতে কালোন্দীক তালৈ লৈ গ'ল । বৈ বৈ সিহঁতৰ আমনি লাগিল । প্ৰায় দুইমান বজাত ডাক্তৰ এজনে কালোন্দীক চালে । অৱশেষত তেওঁ তুল্সীক কলে, —এই মানুহজনীক তইঁতে হাস্পাতালত ভৰ্তি কৰিব লাগিব । ডাক্তৰ মৈত্ৰ কলিকতালৈ গৈছে । দহদিন পিছত আহিব । এইটো তেওঁৰ কেছ । তেওঁ আহি ভালকৈ চাব । এইখিনি সময়ৰ ভিতৰত আমি বাকীবোৰ পৰীক্ষা কৰিম ।

—তেনেহলে মুঠতে তাই ইয়াত কিমান দিন থাকিব লাগিব চাহাব ?

—সেই কথা খাটাংকৈ কোৱা টান । —ডাক্তৰে কৈছিল । ডাক্তৰ মৈত্ৰই কব পাৰিব । কিন্তু ধৰি ল ডাক্তৰ মৈত্ৰ অহাৰ পিছত অন্ততঃ এমাহ ।

সিহঁত উভতি আহিল । হাস্পাতালত কালোন্দীক ভৰ্তি কৰোৱা আৰু নহ'ল । নানা লেঠাৰ বাবে ডাক্তৰ মৈত্ৰ ঘূৰি অহাৰ পিছত আৰু হাস্পাতাললৈ যোৱাও নহ'ল । কালোন্দীয়ে ইটো সিটো অজুহাত দেখুৱাই পলম কৰি থাকিল । দিনবোৰ গৈ থাকিল ।

তুল্সীয়ে কৈছিল, —তই নিজেও জান, পলম কৰি থকাৰ বাবে তোৰ অসুখবোৰ কমি যোৱা নাই । যোৱাৰ বন্দৰস্ত কৰিব খুজিলেই তই কিবা নহয় কিবা এটা অজুহাত দেখুৱাৱ ।

—ক'লৈ ? হাস্পাতাললৈ ? —কালোন্দীয়ে কৈছিল । কেনেকৈ যাবি ইমান দূৰৰ হাস্পাতাললৈ ? আৰু কেৱল গ'লেই হ'লনে ? দৰব নালাগিব ? পথ্য নালাগিব ? টকা-পইচা নালাগিব ?

—তই সদায় সেইবোৰ কথা কৱ ? —তুল্‌সীয়ে কৈছিল । পিছে, তই যদি যোৱাত আপত্তি নকৰ, সেইবোৰ বন্দোৱস্ত মই কৰিব পাৰোঁ । চাহাবক বুজাই কৰ' পাৰিলে, চাহাবে ট্ৰাক, লৰী কিবা এখন দিব । তাৰ মানে, যোৱাৰ সমস্যা নাই । আমাৰ ডাক্তৰে কৈছে যেতিয়া, চাহাবক বুজাই কৰঁলে টান নহব । আৰু মাত্ৰ পোন্ধৰ মাইলহে । জিলালৈ যোৱা ট্ৰাকখনে যেনিবা পোন্ধৰ মাইল আগুৱাই যাব লাগিব । চাহাবে দিব, মই জানো । আৰু, চিকিৎসা কৰিলে দুই-এটকা ভৰণি হব । হওক । তই ভাল হৈ উঠিলে সেই টকা আকৌ আহিব ।

—তোৰ ইচ্ছাটো কি ? —কালোন্দীয়ে কৈছিল । —মোৰ অসুখবোৰ গুচাই দি মোক ভাল কৰি তুলি তই কি কৰিবি ? তোৰ কথাকে মানিলোঁ বাৰু, মই ভাল হৈ গ'লো । তাৰ পিছত ? সন্ধিয়া শিৰীষ্ গছৰ তললৈ গৈ, মোক কোলাত লৈ, মোৰ চুলিবোৰ পিটিকি পিটিকি কৰি হবলা, —চুলিবোৰ তই বান্ধি ৰাখিছ কিয় ? খুলি দে । ব্লাউজৰ সলনি চুলিবোৰে তোৰ পিঠিখন ঢাকি ধৰক । সাঁজলগাৰ এন্ধাৰ আৰু তোৰ চুলিৰ এন্ধাৰ এক হৈ যাওঁক । আৰু, মই তোক সেই এন্ধাৰত লৈ থাকিম । মই তোক নেদেখিম, কিন্তু তই মোৰ গাত বিয়পি পৰিবি । বতাহ আহিব, গছৰ পাত সৰিব, উঁইচিৰিঙাই চিঞৰি থাকিব । আমি নামাতো ।

—এয়ে তোৰ ইচ্ছা ? নে আৰু কিবা ? শুন, খং নকৰিবি । তইঁতক এৰি মই এমাহ হাস্পাতালত থাকিব নোৱাৰোঁ । তোক এৰি, অৰ্জুনক এৰি । অসম্ভৱ । অৰ্জুন যাব, কিন্তু সি পঢ়িবলৈ যাব । সেয়া বেলেগ কথা । ঠিক আছে বাৰু যাম । এমাহৰ ভিতৰত কমেও দহদিন তয়ো তাত থাকিবি । আৰু কিমান দিন ? দুমাহ ? ইয়াৰ পিছত অৰ্জুন যাব । তেতিয়া মই যাম । তই দুখ কৰি নাথাকিবি ।

চিত্ত আৰু বিষ্ণীক দেখি মাঘোই প্ৰায় চিঞৰি উঠিল, —তইঁত আটাইজাক আজি কিয় ইযালৈ আহিলি ? তইঁতৰ নিশ্চয় কিবা মতলব আছে । তুল্‌সী কালোন্দী আহিল । বুজিলোঁ, সিহঁত ওচৰৰ মানুহ । সিহঁতে অহা-যোৱা কৰি থাকে । গুলাবী আজিকালি সিহঁতৰে মানুহ । কিন্তু তইঁতো ওলালি ? কি মতলব কচোন ।

—বহিবলৈ নকৱ নেকি ? —চিত্তই কয ।

—বহিবি ক'ত ? বহিবৰ ঠাই থাকিলেহে বহিবি । বিষ্ণী তই বাৰু বহ । কালোন্দীৰ ওচৰতে বহ । আমি আটাযে ঢাৰিখনতে বহো আহ । হব । জুৰিব । এতিয়া কি খাবি ক । নিচাপানী খাবি নেকি এঢোক চিত্ত ? ই তুল্‌সীয়ে এতিয়াও নাখায় । সি খায়ে নাপালে । নিচাপানী দিব পাৰোঁ, খাৱ যদি । চাহ দিব নোৱাৰোঁ । নে চাহকে খাবি ? গুলাবীয়ে বনাব পাৰে, খাব যদি ।

—তই যে ইমান হুলস্থূল কৰিব পাৰ মাঘো ! —তুল্‌সীয়ে কয় । ইমান তই বক্ বক্ কৰি আছ, সিহঁতে বহেই নে, নিচাপানীকে খায, নে চাহকে খায । তই দেখোন

সময়কে নিদিয় । বহ, বিষ্ণী বহ । চিত্তই ক'ৰবাত বহ । মাঘো থিয় হৈ থাকিব পাৰিব ।

—তই সভাপতি হব পাৰ । কিন্তু এই ঘৰটো মোৰ । ইয়াত কাক মই বহিবলৈ কওঁ, কাক নকওঁ, সেয়া মোৰ কথা । বহ বাৰু বহ । গুলাবী, তই চাহকে কৰ, নিমখেৰে খাবি নে চেনিৰে খাবি, বিষ্ণী ?

—ক চিত্ত । —তুল্সীয়ে কয় ।

—ৰ, ৰ, নকবি নকবি । —মাঘোই কয় । তই কোনো ভাল খবৰ লৈ অহা নাই, মই জানো । তোৰ লগত ভাল খবৰ নাহে । বিষ্ণীজনীয়ে কেনেকৈ তোৰ লগত দিন কটাইছে, মই ভাবিব নোৱাৰোঁ । আৰু তাই যে তোক এৰি কিয় নাহে তাকো মই বুজি নাপাওঁ । এতিয়া শুন । ভাল কথাখিনি মই আগেয়ে কৈ লওঁ । এক নম্বৰ কথা, অৰ্জুনে পাছ কৰিছে । কি বুলি কৱ তহঁতে ? মেট্ৰিক ? হয়, সি মেট্ৰিক পাছ কৰিছে । সি ডাকটাৰি পঢ়িবলৈ যাব । দুই নম্বৰ কথা, আৰু একুৰি দুদিন পিছত ইয়াত নাচ হব । নাচগান । নাচ শিকাব কালোন্দী আৰু বিষ্ণীয়ে । শুন চিত্ত । তই যি খবৰকে নান কিয়, ইয়াৰ লৰচৰ নহব । এতিয়া তহঁতে কি কথা পাতিবলৈ আহিছ পাত । মই চেনিৰ টেকেলিটো চাওঁ —তলিত অলপ লাগি থাকিবও পাৰে । বিষ্ণী আহিছে মোৰ ঘৰলৈ । চেনি অকণমান নহলে কেনেকৈ হব ।

—তোৰ গাটো অলপ গৰম যেন লাগিছে, —বিষ্ণীয়ে কালোন্দীক কয়, —তই কিজানি গাটো ভাল পোৱাই নাই । অৰ্জুনৰ খবৰ শুনিছোঁ । চিত্তৰ বিশ্বাসেই হোৱা নাছিল । অৰ্জুনে পাইছে ফাৰ্ষ্ট ডিভিজান । সি প্ৰথমতে বিশ্বাস কৰা নাছিল । মইতো এইবোৰ বুজিকে নাপাওঁ ।

—তোক আজিকালি কি বুলি মাতে ? —তুল্সীয়ে সোধে । বিষ্ণী নে কিষ্ণা ?

চিত্ত আৰু বিষ্ণী দুয়ো তাৰ ফালে খন্তেক চাই থাকে । তাৰ পিছত, লাহে লাহে তাই কয়, —মই অতপৰে তাকেই ভাবি আছিলোঁ, ইমান কাল আগৰ কথা কিয় তোৰ মনত পৰিছে । এতিয়া বুজি পাইছোঁ । কিষ্ণা, চগ্বতি ডাক্তৰে দিয়া নাম । ইমান যে মৰমিয়াল আছিল সেইজন মানুহ । আজি তোৰ ল'ৰাই ডাক্তৰী পঢ়িবলৈ ওলাইছে । সেইবাবে তোৰ কিষ্ণালৈ মনত পৰিছে ।

—জোৰ্পাকৰী বাগিচাৰ নাম শুনিছ ? —চিত্তই তুল্সীক সোধে ।

—কালি নিশা এজনে মোক খবৰটো দিয়ে । —তুল্সীয়ে কয় । সময়টো সি সঠিককৈ কব নোৱাৰিলে । এজনে বোলে তাক কলে ৰাতিপুৱা দহ বজাত । আন এজনে কলে আবেলি দুই বজাত । দুজন মৰিছে নহয় জানো ?

—দুজন নহয়, এজন । —চিত্তই কয় । আন এজন হাস্পাতালত আছে । কিজানি সি বাচিব । বোধহয় একমান বজাত ঘটনাটো হয় । দৰাচলতে জোৰপাকৰী সৰু বাগিচা । এই সিদিনালৈকে তাত এটা শ্ৰমিক সংঘও নাছিল । সিহঁতে ভাবিলে তাত এটা সংঘৰ প্ৰয়োজন । গতিকে সিহঁতে ডাঙৰকৈ সভা এখন পাতিলে । বাহিৰৰ দুই এখন বাগিচাৰ মানুহ মাতিলে । বোধকৰোঁ ৰেল সংঘৰপৰাও চাৰিজনমান তাঁলৈ গৈছিল ।

—সংঘৰ মিটিং কৰোঁতে মানুহ মৰিল ? —কালোন্দীয়ে সুধিলে । আজিকালি দেখোন প্ৰতিখন বাগিচাতে সংঘ আছে । মজদুৰ য'ত আছে, তাত সংঘও আছে । এতিয়া আৰু সংঘ কোনো এটা বেআইনী বস্তু নহয় । তেনেহলে কেনেকৈ কি হ'ল ।

—তাকে মই কৈ আছিলোঁ, —চিত্তই কয় । শ্ৰমিক সংঘৰ মিটিংখন সিহঁতে ইমান ডাঙৰকৈ পতাৰ দৰকাৰ নাছিল । শ্ৰমিক সংঘৰ কাম আৰু ক্ষমতা সম্বন্ধে তই মই জানো । সিহঁতে একো নাজানে । কোনোবাই সিহঁতক ভুলকৈ বুজাই দিলে যে সংঘ স্থাপনৰ লগে লগে সিহঁতৰ ইমান বল বাঢিব যে সিহঁতে কাকো কেৰেপ কৰিব নালাগে । গতিকে সিহঁতে আনকি পুলিচকো কেৰেপ নকৰিলে ।

কেট্‌লি এটাত চাহ আৰু হাতত তিনিটা গিলাচ লৈ গুলাবী সোমাই আহিল । তাই চিত্ত, তুল্‌সী আৰু বিষ্ণীৰ হাতত গিলাচ তিনিটা দি তাত চাহ ঢালি দি কৈ থাকিল, —পুলিচে সংঘৰ মিটিঙলৈ কিয় যায় ? আমাৰ ইয়াত দেখোন মাৰপিট কৰি মানুহ মৰিলেও পুলিচ নাহে, মদপী জুৱাৰীয়ে ঘৰে ঘৰে গৈ জীয়াৰী-মাইকীক টানি আনিলেও চাহাবেও চকু ঘূৰাই নাচায়, পুলিচেও একো নকৰে । তেনে মিটিঙলৈ পুলিচ যায় কিয় ? চাহাবৰ নাসোধাকৈ পুলিচ জানো বাগিচালৈ আহিব পাৰে ?

– ৰ ৰ । তই ইমান খৰকৈ নাযাবি গুলাবী, —মাঘাই কয় । বিনো ক'ত কি হৈছে কথাবোৰ ভালকৈ শুনিব লাগিব । আগেয়ে সিহঁতক চাহটোপা খাই লবলৈ দে । যিমানকণহে চেনি আছিল, সোৱাদ হোৱা বুলি মই নাভাবোঁ । তাতে নিমখ অকণমানো ছটিয়াই দিম নেকি বিষ্ণী ? চিত্ত আকৌ ৰেলৰ মানুহ । সি চাহৰ লগত নিমখ নাখায় । নে, আজিকালি খাৱ, চিত্ত ? বিষ্ণীয়ে শিকাবপৰা নাইনে ইমানদিনে ? খা, যদি পাৰ পি দে ।

—পিছে এটা কথা মনত ৰাখিবি । আজি আমি অলপ হাহি ফুৰ্তিৰ কথা পাতিম বুলি ভাবি আছিলোঁ । গীত নাচৰ কথাও ভাবিছিলোঁ । গুলাবীয়ে আৰু ৰুম্নীয়ে নাচিব পাৰেনে নাই, দুগ্গাই বিষ্ণীয়ে সিহঁতক শিকাব পাৰিব নে নাই সেইবোৰ কথা । অবশ্যে আহি যেতিয়া পাইছ তইঁতে সেইবোৰ কথা নাপাত ।

—দুগ্গাৰ কথা উলিয়াইছিলি । —বিষ্ণীয়ে কয় —তাইৰ কিন্তু মই ভালেমান দিন দেখা নাই । তাই জানো কি কৰি থাকে ।

—দুগ্‌গাৰ-আৰু বিশ্‌নাথৰ ভাল নচলে, —কালোন্দীয়ে কয় । সিহঁতৰ কাজিয়া নালাগে । বিশ্‌নাথ ইমান ভয়াতুৰ আমি জনা নাছিলোঁ । দুগ্‌গাৰ কিন্তু একোতে ভয় নাই । দুগ্‌গাই বহুত বিচাৰে, দপ্‌দপাই ফুৰিবলৈ বিচাৰে, কিন্তু বিশ্‌নাথে পাৰিলে ঘৰৰ চুকতে সোমাই থাকিবলৈ বিচাৰে । কাৰো লগত তাৰ শত্ৰুতাও নাই, মিত্ৰতাও নাই । মুঠৰ ওপৰত সিহঁত দুয়োৰে গোমোঠা মাৰি থাকোঁতেই যায় । ইমান ভাল ছোৱালী দুগ্‌গা, ইমান তাইৰ ৰূপ আৰু গুণ । তাইৰ বাবে বেয়া লাগে ।

—তাৰ পিছত কি হ'ল ? —তুল্‌সীয়ে চিত্তক সোধে ।

—পুলিচে ভাবিলে —চিত্তই কয়, — যে সেইখন শ্ৰমিক সংঘৰ মিটিং নহয়, স্বৰাজৰ মিটিং । পুলিচে আহি দেখিলে যে তাত ৰঙা নিচান উৰিছে । ভীষণ বক্তৃতা চলিছে । গতিকে আহিয়েই সিহঁতে হুকুম দিলে, —নিচানখন নমা, ততালিকে নমাই আন । পুলিচৰ কথালৈ কোনেও কাণ নিদিলে । যেই পুলিচে নিচানখন নমাবলৈ গ'ল, কেইজনমানে আহি পুলিচক দুই-এটা ঠেলা মাৰিলে । আৰু কি কথা ! পুলিচক বনুৱাই আক্ৰমণ কৰিছে, গতিকে বন্দুক চলোৱাৰ হুকুম হ'ল । গদাধৰ মৰিল । মিটিং ভাঙি মানুহবোৰ পলাল । হাস্পাতালত পৰি থকাজনৰ নামটো এতিয়ালৈ পোৱা নাই ।

—কিন্তু তইঁতেও গম পাইছ, এয়া মাত্ৰ আৰম্ভণি । এতিয়া আৰু অকল মজদুৰ নহয়, আন মানুহো মৰিব । মোৰ বিশ্বাস হৈছে, এতিয়া মজদুৰ অনা-মজদুৰ এক হৈ গ'ল । কিয়নো এয়া সমগ্ৰ দেশখনৰ সমস্যা ।

—এই কথাটো হলে মই সমূলি বুজি পোৱা নাই, —মাঘোই কয় । —সিদিনাখন অৰ্জুনহঁতেও মাৰ খাই আহিছে । সিহঁতেও তই কোৱাৰ দৰে কিবা স্বৰাজৰ কথা কৈছিল । দেশৰপৰা বোলে বগা চাহাবসকলক ওলাই যাবলৈ কৈছে । এনেকুৱা অদ্ভুত কথা শুনা নাই । মানুহবোৰ কিবা বলিয়া হৈ গ'ল নেকি ! কচোন ভালকৈ বুজাই ক । কথাটো ।

— আজি নহয় কালি, আমি আটায়ে এইবোৰ কথা বুজিব লাগিব, —চিত্তই কয় । —আটায়ে বুজি নাপালে, এটা বিৰাট আন্দোলন হব নোৱাৰে । তয়ো জান মাঘো, যে আমাৰ দেশখন চাহাববোৰে শাসন কৰে । কেৱল তোৰ বাগিচাখন নহয়, —সমগ্ৰ ভাৰতবৰ্ষ দেশখন, ইংৰাজে চলায় ।

—নাজানিম কিয়, জানো —মাঘোই কয় । —ইংৰাজে বাগিচা চলায়, আমাৰ দেশখন চলায় । আমি এতিয়া ইয়াতে আছোঁ —এই দেশখন, আমি আগেয়ে য'ত আছিলোঁ সেই দেশখন, মানে, এই ডাঙৰ দেশখনৰ ৰজা ইংৰাজ । ইয়াত নজনা কথা কি আছে ?

—কথা হ'ল, —বিষ্ণীয়ে কয়, আমাৰ দেশত সিহঁত কিয় ৰজা হৈ থাকিব ?

মাঘোই পাৰেমানে হাঁহে । হাঁহি হাঁহি সি ভাগৰি পৰে । তাৰ পিছত কয় ইংৰাজ ৰজা নহৈ কোন ৰজা হব ? আমি হম নেকি ? কৈছোঁ নহয়, তইঁতৰ কিবা এটা হৈছে ! কিবা লাগবান্ধ নোহোৱা কথাবোৰ কৈ আছ । কাইলৈ কবি এই বাগিচাখন ইংৰাজ চাহাবৰ কিয় হব ? এইখন বাগিচা আমাৰ । হ'ল বাৰু আমাৰ, পাৰিবি বাগিচা চলাবলৈ ?

—আমাৰ মিস্ত্ৰী চাহাব কোন এতিয়া ? —দুগ্‌গাই সোমাই আহি কয় । —মজুমদাৰ চাহাব । বৰ চাহাবে তেনেকৈ এজন আমাৰ দেশৰ মানুহ হব পাৰে । তেনেহলে আমি কিয় চলাব নোৱাৰোঁ ?

বিষ্‌ণী উঠি আহি দুগ্‌গাক সাবট মাৰি ধৰি তাইক নিজৰ ওচৰত বহিবলৈ দিয়ে । বহুৱাই লৈ ভালেখিনি সময় বিষ্‌ণীয়ে তাইৰ মুখ-চকু গোটেইটো শৰীৰ চাবলৈ ধৰে । আৰু কয়, —তোকেই মই বিচাৰি আছিলোঁ । সঁচাদেই, কি ধুনীয়া হৈ আছ তই । আজি দহ বছৰ আগতে যি আছিলি তেনেকৈয়ে আছ । আমি হলে বুঢ়ী হৈ গলোঁ । বেয়া নাপাবি আকৌ, হিংসা কৰা নাই ।

—হিংসা ? —দুগ্‌গাই কয় । তই বৰং দুখ কৰিব পাৰ । মোৰ ৰূপবোৰ চাঁদিনীৰ সোঁতত উটি গ'ল । সেইবোৰ বাদ দে । তইঁতে যে কথাবোৰ কৈছ সেইবোৰ ময়ো শুনিছোঁ । কিবা অমূলক যেন লাগে, মুখৰ কথা যেন লাগে ।

—কেৱল তোৰেই নহয়, —তুল্‌সীয়ে কয়, —মোৰো তেনেকুৱা লাগে । বিশ্বাস কৰিবলৈ মন নাযায় । অৰ্জুনহঁতে কিন্তু পূৰা বিশ্বাস কৰে । আটাইবোৰ কথা বুজি নাপাওঁ । সিহঁতে হলে অলপতে মাৰ খাইছে ।

—তেনেহলে মাৰ নাখালে বুজি নাপায় নেকি ? —মাঘোই কয় । —কচোন বিষ্‌ণী, কথাটো কি ? তোৰ কথা কিজানি বুজি পাব পাৰোঁ ।

—আমাৰ দেশখন ইংৰাজে শাসন কৰে, মানে চলায় । —বিষ্‌ণীয়ে কয় । ইংৰাজৰ দেশখন কোনে চলায় ? ইংৰাজে চলায় । ইংৰাজৰ দেশখন ইংৰাজৰ মানুহে চলায়, সেইবাবে আমি কওঁ ইংৰাজবোৰ স্বাধীন । আমাৰ দেশ ইংৰাজে চলায়, আমি নচলাওঁ, গতিকে আমি স্বাধীন নহওঁ । তাৰ অৰ্থ হ'ল, ইংৰাজবোৰ স্বাধীন আমি পৰাধীন । আৰু আমাৰ ভাৰতবৰ্ষখন এখন মস্ত বিৰাট দেশ, অগণন ইয়াৰ মানুহ ।

—ইমানলৈকে আমি আটায়ে বুজিলোঁ, —গুলাবীয়ে কয় —ইংৰাজৰ দেশখন সৰু, মানুহ কম । আমাৰ দেশখন ডাঙৰ —মানুহ অগণন । ইংৰাজৰ সৰু দেশখন স্বাধীন, আমাৰ ডাঙৰ দেশখন কিন্তু পৰাধীন । বুজিলোঁ ।

—এইখিনিলৈকে ময়ো বুজিছোঁ, —মাঘোই কয়, —আৰু ক ।

—ইংৰাজক বা বৃটিছক যদি তেওঁলোকৰ ওচৰৰে ফৰাচী মানুহে কয় যে তোমালোকক আমি শাসন কৰিম, তেনে ইংৰাজে নামানে। দৰকাৰ হলে জীৱন দিব, যুদ্ধ কৰিব কিন্তু আনৰ পৰাধীন তেওঁলোক নহয়।

—কৈ থাক, —মাঘোই কয়।

– তেনে আমি কিয় পৰাধীন হৈ থাকিম ? —বিষ্ণীয়ে কয়।

কালোন্দীয়ে মনোযোগ দি শুনি আছিল, —নাথাকি কি কৰিবি ?

—আমি বৃটিছক কম যে তোমালোকে যেনেকৈ স্বাধীন হৈ থাকিবলৈ বিচাৰা, আমিও তেনেকৈ স্বাধীন হবলৈ বিচাৰোঁ। আন দেশে তোমালোকক শাসন কৰাটো যদি অযুক্তিকৰ কথা বুলি ভাবা, তেনেহলে তোমালোকে আমাক শাসন কৰাটোও অযুক্তিকৰ কথা, অন্যায় কথা। গতিকে তোমালোক যোৱা, আমাৰ দেশ আমি চলাম।

মাঘোই আকৌ হাঁহিবলৈ আৰম্ভ কৰে। ইমান খেক্-খেক্‌কৈ সি হাঁহে যে আন কাৰো কথা আৰু শুনা নাযায়। কালোন্দীয়ে তুল্‌সীৰ মুখৰ ফালে চাই থাকি কিবা ভাবি থাকে। দুগ্‌গাই বিষ্ণীৰ বেছি ওচৰলৈ আহে। গুলাবীয়ে মাটিতে বহি আঠুৰ ওপৰত মূৰ থৈ কিবা ভাবি থাকে। হাঁহি শেষ কৰি মাঘোই কয়, —ইমানপৰে কথাখিনি বুজি আছিলোঁ। এতিয়াহে নুবুজা হলোঁ। কি কৈছিলি ? বৃটিছ চাহাববোৰক কবি যে এতিয়া তোমালোক যোৱা। বহুদিন থাকিলা, আৰু হৈছে, এতিয়া যোৱাগৈ। আৰু তইঁতৰ কথা শুনি তেওঁলোকে জাহাজত উঠি ঘৰ পাবগৈ ? তইঁতৰ মগজুৰ ঠিক নাইকিয়া হৈছে। এনে অদ্ভুত কথানো কোনোবাই শুনিছেনে ? সিহঁতৰ ইমান সা-সম্পত্তি, ইমানবোৰ চাহ-বাগিচা সকলো আমাক দি সিহঁত গুচি যাবগৈ ?

আমিও আন দেশত বেহা-বেপাৰ কৰোঁ, —চিত্তই কয়, সিহঁতেও আমাৰ ইয়াত বেপাৰ কৰিব, তাত কোনেও আপত্তি কৰা নাই।

—অ' হয়। বাগিচাত যেনেকৈ কিছুমান মানুহে পাগলা ঠিকা কৰে, তেনেকৈ সিহঁতেও আমাৰ দেশত পাগলা ঠিকা কৰিব। আমি চলাম বাগিচা।

—তই এই চাহ বাগিচাৰ বাহিৰে আন কথা ভাবিব নোৱাৰ —দুগ্‌গাই কয়। —কচোন, চিত্ত। তই দেখোন কিবা কম বুলি আহিছিলি।

—মোৰ কবলগা কথাখিনি মই কৈ থওঁ। —চিত্তই কয়। —বিষ্ণীয়ে একপ্ৰকাৰ ঠিকেই কৈছে যে আমি ইংৰাজক ভাৰতবৰ্ষ এৰি যাবলৈ কম। আমাৰ দেশ আমি চলাম। আমাক লাগে স্বৰাজ। মাঘোই ঠিকেই কৈছে যে আমি যাবলৈ কলেই সিহঁত নাযায়। গতিকে আমি জোৰ কৰি সিহঁতক উলিয়াই দিব লাগিব। সেয়া নিতান্ত টান

কাম । কি উপায়েৰে আমি স্বৰাজ পাব পাৰোঁ, সেইকথা ময়ো নাজানো । এইখিনি জানো যে দেশজুৰি এটা আন্দোলন হব লাগিব । আমি যেনেকৈ কেতিয়াবা ধৰ্মঘট কৰোঁ, তেনেকুৱা । দেশৰ শক্তি, অৰ্থাৎ অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰ, সেনাবাহিনী আটাইবোৰ বৃটিছৰ হাতত । আমাৰ অস্ত্ৰ নাই, সৈন্য নাই । গতিকে আমি সিহঁতৰ লগত যুদ্ধ কৰিব নোৱাৰোঁ । তেনেহলে আমি আন উপায ভাবিব লাগিব ।

—অইন কি উপায হব পাৰে ? —তুল্‌সীয়ে সোধে ।

—মই নাজানো — চিত্তই কয়, —ভাবিবলৈ মোৰ সামৰ্থ্যও নাই । আমি মাত্ৰ বুজিছোঁ যে দেশৰ মানুহৰ কষ্ট হব, দুখ হব । বাগিচাত সংঘ পতাৰ সময়ত আমাৰ কিমানৰ জেল হৈছিল ! কিমানজন মৰিছিল ! আমাৰ হৈ আমাৰ মানুহ মৰি গ'ল । তেনেকৈয়ে দেশৰ হৈ দেশৰ মানুহ মৰিব । এইখিনিলৈ মই বুজি পাইছোঁ ।

—তেনেহলে, এটা আন্দোলন দেশত আৰম্ভ হৈছে ? —দুগ্‌গাই সোধে ।

—হৈছে । চিত্তই কয । —সেইবাবে মই ইয়ালৈ আহিছোঁ । কথাবোৰ মই ভালকৈ বুজাবপৰা নাই । কিন্তু বুজাই কবজনা মানুহ ওলাইছে । তেওঁলোকে আমাক কব, আমি কি কৰিব লাগে । আমি সাজু হব লাগিব ।

—বাগিচাৰ মালিকসকলে সাজু হবলৈ দিব ? —কালোন্দীযে সোধে ।

—নিদিয়ে, —চিত্তই কয় ।—বাগিচাৰ মালিক কিয়, কোনো মালিকেই নিদিয়ে । আনকি আমাৰ নিজৰ মানুহেই নিদিযে । যিসকল মানুহে চৰকাৰৰ কাম কৰে, তেওঁলোকে চৰকাৰৰ বিৰুদ্ধে কাম কৰিবলৈ দিব কিয় ? পুলিচবিলাক আমাৰ মানুহ । তেওঁলোকে আমাক নামাৰে জানো ? জেলত ভৰাই নথয় জানো ?

মূৰটো খজুৱাই খজুৱাই মাঘোই কয়, —আমি হলে সঁচাকৈ তোৰ কথাবোৰ বুজা নাই, চিত্ত । ইহঁতে যদি বুজি পাইছে কব নোৱাৰোঁ, মই হলে বুজা নাই । আমি কি সাজু হম ? কেনেকৈ সাজু হম ? কিহৰ বাবে সাজু হম ?

—অলপ আগতে মই জোৰপাকৰী বাগিচাৰ কথা কৈছিলোঁ নহয়, —চিত্তই কয় । —তাত সভাৰ মাজতেই গুলীয়াই গদাধৰক মাৰিলে । সি কি সাজু আছিল ? নাছিল । নিচানখন ৰক্ষা কৰাটো তাৰ কৰ্তব্য আছিল সি তাকেই জানিছিল । সেইখিনিলৈ সি সাজু আছিল । তহঁতে যে বুজি নোপোৱাৰ কথা কৈছ, তহঁতে কিয় ময়ো বুজা নাই । বুজিব দৰকাৰো নাই । বুজাই দিওঁতা মানুহ ওলাব । আমাক তেওঁলোকে বুজাই কব আমি কি কৰিব লাগিব । মহাত্মা গান্ধীৰ নাম শুনিছ কিজানি । সমগ্ৰ দেশখনৰ আন্দোলনৰ গুৰি ধৰিছে —মহাত্মা গান্ধীয়ে । আমি মাত্ৰ এইখিনি বুজি পালে হ'ল যে আমাৰ দেশখন আমাৰ মাতা । এই দেশখন আজি আনৰ অধীনত ।

দেশৰ আটাইবোৰ মানুহৰ বাবে ই এটা বিৰাট অপমান । আমি সেই অপমান সহ্য নকৰোঁ । লাগিলে আমাৰ জীৱনকে দিম । আমাৰ দুৰ্গতি হব, কষ্ট হব । কিন্তু ৰেলৰ বনুৱা, বাগিচাৰ বনুৱা কোনেও পাছ পৰি নাথাকোঁ । এই কথা মানি লোৱা মানে আমি সাজু হোৱা ।

কোনেও একো নামাতে । সিহঁতৰ প্ৰতিজনে কিবা অনুভৱ কৰে । বুজি নোপোৱাকৈ সিহঁতে অনুভৱ কৰে যে জীৱনৰ সুখ আহৰণ কৰোঁতে মানুহে দুখো আহৰণ কৰে । সুখৰ ওচৰত আৰু দুখৰপৰা আঁতৰত কোনেও চিৰদিন থাকিব নোৱাৰে । কেৱল সুখ বিচাৰিলে মাত্ৰ দুখকে পোৱা যায় ।

—মই যাওঁগে তুল্সী, —চিত্তই কয় । কিষ্ণা পিছত গলেও হব ।

—তই তেনেহলে ঘৰলৈ নাযাৱ ? —তুল্সীয়ে সোধে ।

—যাম, --সি কয়, —পিছত যাম । নিশা হৈ যাব ঘৰ পাওঁতে ।

—আজি বাৰু নিশা হব, —বিষ্ণীয়ে কয়, --আৰু কোনদিনাখন নিশা নহয় ?

—তোৰ ঘৰত চেনি আছে নেকি দুগ্গা ? —মাঘোই কয় । —যদি আছে গুলাবীয়ে এক দৌৰ মাৰি লৈ আহিব পাৰে । নাই যদি নিমখে চলিব । এগিলাচ চাহ খাই যা, চিত্ত ।

—বহ, চিত্ত, বহ । —তুল্সীয়ে কয । --মাঘোৰ মাদলটোৰ হেনো বাজ্না নোহোৱা হ'ল । তাৰ আঙুলিবোৰো আগৰ দৰে নচলে । কালোন্দীৰ গাত শক্তি নাইকিয়া হ'ল । আৰু মোকতো দেখিছই । আমি এতিযা অচল হৈ গলোঁ । দুগ্গা, বিষ্ণী, গুলাবী, ৰূম্নী —ইহঁত যেন আৰু আমাৰ মানুহ নহয় । ৰূম্নীহঁতৰ বিশেষকৈ কথাই নাই । সিহঁত আৰু আমাৰ কুলী মানুহ নহয । সাজে-পোছাকে, কথা-বাৰ্তাই, চিন্তা, ভাব-ভংগীয়ে সিহঁত বেলেগ । আমাৰ লগত যেন আৰু কোনো মিল নাই । আমি চাই থাকোঁতে, আমাৰ চকুৰ আগতে, লাইনৰপৰা ওলাই সিহঁতে ডাঙৰ দেশলৈ, দেশৰ মানুহৰ মাজলৈ সোমাই গ'ল । অৰ্জুনহঁতো সেই একে । আনকি মাদ্কা চুনুও বেলেগ । তাহাঁতৰ কথা আমি আৰু ঠিক বুজিব নোৱাৰোঁ ।

—আমাৰ দিন শেষ হৈ আহিল, চিত্ত এইবোৰ অচিনাকি মানুহ । আমাৰ নিজৰ ল'ৰা-ছোৱালীয়ে আমাৰ অচিনাকি । আমি ক'ৰবাত ৰৈ গলোঁ, সিহঁতে আগুৱাই গ'ল । সেইবাবে, কম পঢ়াশুনা কৰিও গুলাবীয়ে তোৰ কথা সোনকালে বুজি পায় । মাঘোই, মই বুজি নাপাওঁ ।

—তোৰ চাহ হ'ল নেকি গুলাবী ? —চিত্তই সোধে ।

—হৈছে, ৰ, খন্তেক ৰ, —মাঘোই কয় । চাহ খাই তহঁত সোনকালে ইয়াৰপৰা যা । মই সাজু আছোঁ, কিন্তু তহঁতৰ এই আচহুৱা কথাবোৰ বুজি নাপাওঁ । তহঁত যোৱা মাত্ৰকে মই অকণমান দাৰু পি লম । তাৰ পিছত মোৰ মাদলটো আৰু এবাৰ পৰীক্ষা কৰি চাম । মই যিমান দিন আছোঁ, সিও থাকিব লাগিব । এটা গীতকে গা, বিষ্ণী । পিছে তোক কৈ লাভ নাই ।

চিত্ত গলে তই থাকিবিনে ? তইতৰ কথা মই জানো । দুগ্‌গাই গা এটা ।

—ৰূম্‌নী থকা হলে ভাল আছিল —কালোন্দীয়ে কয় । তাই কিবা নতুন ধৰণৰ গীত গাব জানে । আৰু তাই গীত নাগালেও, আন কিবা সুৰ লগাই কৈ যায় । কিবা এটা নাম আছে, —হয়, কবিতা ।

—যাবিনে, কিষ্‌ণা ? —চিত্তই সোধে ।

—নাযাবি, নাযাবি । —তুল্‌সীয়ে কয় । —অলপ সময় বহ । মোৰ কথাখিনি শেষ হোৱা নাই ।

দহ

ভবধৰ মাষ্টৰৰ বয়স হৈছে । তিনিকুৰি নহলেও, ওচৰা-উচৰি হব । তেওঁৰ চাইকেলখনৰো বয়স হৈছে, কিজানি কুৰি বছৰৰো অধিক । তেওঁ বাগিচাৰ কোৱাৰ্টাৰত থাকে । বাবুসকলৰ কোৱাৰ্টাৰৰ ওচৰতে তেওঁৰ কোৱাৰ্টাৰ । দুসপ্তাহৰ মূৰত তেওঁ এবাৰকৈ ঘৰলৈ যায় । বাগিচাৰপৰা ওঠৰ মাইলমান দূৰত তেওঁৰ ঘৰ । শনিবাৰে আবেলি চাইকেলত উঠি তেওঁ ঘৰলৈ যায়, সোমবাৰে দহবজাত ঘূৰি আহি পাই পোনে পোনে ইস্কুললৈ যায় । বাগিচাত, ইস্কুলৰ ল'ৰা-ছোৱালীৰ বাহিৰে তেওঁৰ একমাত্ৰ সংগী চাইকেলখন, আৰু মাজে সময়ে ডাক্তৰজন । ডাক্তৰৰ পৰিয়াল লগত নাথাকে যদিও, তেওঁ মাষ্টৰৰ লগত ওলাই যোৱাৰ সময় কৰিব নোৱাৰে । হঠাৎ কোনোবা বেমাৰী ওলায়হি, আৰু তেওঁৰ যোৱা বন্ধ হৈ যায় ।

আৰু দুমাহৰ পিছত ডাক্তৰ ভাগৱতীৰ বাগিচাত তিনি বছৰ পূৰ হব । তেওঁক আটায়ে ভাল পায় । যিমানেই টান নৰিয়া নহওক কিয়, ভাগৱতীৰ ওচৰ পালেই যেন নৰিয়া ভাল হৈ যায় । আৰু ডাক্তৰৰ কোনো ঘিণ নাই । ফোঁহা, পূঁজ, পুৰণা গেলাগোন্ধ ওলাই থকা ঘা, —কোনো বস্তুৰে প্ৰতি তেওঁৰ ঘিণ নাই । আটাইকে তেওঁ মৰম কৰি, দৰব দি, শুশ্ৰূষা কৰি ভাল কৰি পঠাই দিয়ে । তেওঁৰ আগৰজন ডাক্তৰৰ তুলনাত, ডাক্তৰ ভাগৱতী যেন একপ্ৰকাৰ দয়াশীল দেৱতা । ভাল হৈ ঘৰলৈ উভতি যোৱা বেমাৰীসকলৰ খবৰো তেওঁ ৰাখে । গাত ভালকৈ বল পাইছে নে নাই, কাম কৰিলে ভাগৰ লাগে নে নাই, সেইবোৰ খবৰো তেওঁ লয় । আৰু পৰাপক্ষত হাস্পাতালৰপৰা

কোনো বেমাৰীকে তেওঁ আন হাস্পাতাললৈ নপঠায় । আন ডাক্তৰে যদি ভাল কৰিব পাৰে, তেওঁ নোৱাৰিব কিয় ! এই তিনি বছৰৰ ভিতৰত, তেওঁ এগৰাকী তিৰোতাক ইউনিট্ হাস্পাতাললৈ পঠিয়াই দিছিল । তেওঁৰ নিজৰ হাস্পাতালত তেতিয়া বিশেষ সৰঞ্জাম নাছিল, প্ৰশিক্ষণ পোৱা নাৰ্ছো নাছিল । সামান্য এটা এপেন্‌ডিক্স অপাৰেছন । এবাৰ তেওঁ ভাবিছিল, যে আৰু এজন ডাক্তৰৰ সহায় লৈ তাতেই তেওঁ অপাৰেছনটো কৰিব । কিন্তু মানুহৰ জীৱনক লৈ তেওঁ এই মৰসাহ কৰাটো সমুচিত নহব বুলি ভাবি ততালিকে তিৰোতাজনীক ডাঙৰ হাস্পাতাললৈ পঠিয়াই দিলে । সেইখন হাস্পাতালত, দুদিন তিৰোতাজনী চিঞৰি পৰি থাকিল । তাৰ পিছত অপাৰেছন হ'ল, কিন্তু মানুহজনী মৰি থাকিল । ডাক্তৰ ভাগৱতীৰ ইমান দুখ লাগিল যে সিদিনাখন ৰাতি তেওঁ ভাত-পানী নাখাই শুই থাকিল ।

তেওঁৰ অকণমান ফোৰ্ড গাড়ী এখন আছে । আৰু এখন চাইকেলো আছে । তেওঁৰ চাইকেলখন ভবধৰ মাষ্টৰৰ চাইকেলখনৰ দৰে জৰাজীৰ্ণ নহয় । নতুন ধুনীয়া চাইকেল আৰু বাগিচাৰ বনুৱাই ঘঁহি-পিহি চাইকেলখন চিক্‌চিকিয়া কৰি থয় । ভবধৰ মাষ্টৰৰখনে নানা ৰকমৰ ঘৰ্‌ঘৰ্ আৱাজ কৰে, চকাৰ চেইনডাল বাৰে বাৰে পৰি যায়, চকাবোৰ মাজে সময়ে ফুটি যায় । তথাপি সময় পালেই মাষ্টৰ আৰু ডাক্তৰ দুয়ো চাইকেলত উঠি ফুৰিবলৈ যায় । মাষ্টৰে চিগাৰেট নাখায়, ডাক্তৰে খায় । কোনোবা এঠাইত বহি মাষ্টৰে মিহিকৈ কাটি অনা তামোল খায়, ধপাত খায়, আৰু পিক পেলায় । ডাক্তৰে চিগাৰেট হুপে । প্ৰায়ে তেওঁলোকে চাদিনীৰ পাৰলৈ যায় । কেতিয়াবা ভালেমান সময় নীৰৱে বহি থাকে দুয়ো দূৰলৈ চাই চাই কিবা ভাবি থাকে । কেতিয়াবা আকৌ নানা ধৰণৰ কথা পাতে । কেতিয়াবা আকৌ চাৰি পাঁচজন বনুৱাই তেওঁলোকৰ ওচৰেদি কামলৈ যায় । ডাক্তৰ বা মাষ্টৰে বহিবলৈ কলে, চালাম দি, খন্তেক বহি গুচি যায় ।

এতিয়াও কোনো ল'ৰা ছোৱালী নাইবা মাইকী মানুহ চাদিনীৰ পাৰলৈ নাহে । আনকি কোনো মতা মানুহো অকলে নাহে । চাদিনীৰ পাৰেদি যাব লগা হলে সিহঁতে দলবান্ধি যায় । অথচ, চাঁদিনীৰ উত্তৰ পাৰৰ, বাগিচাৰ পিনৰ পাৰটো এতিয়া বেছ ওখ, আৰু এই পাৰৰ আলিটোৰ দুয়োপিনে দুশাৰী নাহৰ গছ । যিমান দূৰলৈ মণিব পৰা যায় তিমান দূৰলৈ দুশাৰী নাহৰ গছ । নাহৰবোৰ যেতিয়া ফুলে, তেতিয়া ফুলৰ সুঘ্ৰাণত নৈৰ পাৰটো মল্‌মলীয়া হৈ পৰে ।

নাহৰ ফুলৰ সুঘ্ৰাণ বিয়পি পৰা চাঁদিনীৰ পাৰত বহি থাকোঁতে এদিন ডাক্তৰে মাষ্টৰক সুধিছিল, —ছিলঙলৈ কেতিয়াবা গৈছেনে, আপুনি ?

—ছিলং ? —ভাল কথা সুধিলা ডাক্তৰ বোপা, —মাষ্টৰে কৈছিল । —ছিলঙলৈ আমি কেনেকৈ যাম ? গুৱাহাটীলৈকে গৈছোঁ মাত্ৰ দুবাৰ । আৰু ছিলং ?

—গুৱাহাটীৰপৰা ছিলং বেছি দূৰ নহয়, —ডাক্তৰে কৈছিল । —ছিলঙৰপৰা অলপ দূৰ গৈ থাকিলে আপুনি দেখিব আলিৰ কাষেদি, আলিৰ দুয়ো পাৰে শাৰী শাৰী পাইন গছ । আটাইবোৰ পাইন গছ দেখিবলৈ ধুনীয়া নহয় । কিন্তু এই পাইনবোৰ ঠিক নাহৰঁ গছৰ দৰে । ইমান ধুনীয়া, ইমান বিতোপন । চালে, চাই থাকিবলৈ মন যায় । কিন্তু এয়া চাঁদিনীৰ পাৰৰ নাহৰ গছৰ তুলনা নাই । তলত চাঁদিনীৰ নীলা পানী, আৰু পাৰত এয়া লানি নিছিগা নাহৰ গছ, নাহৰ ফুলৰ গন্ধ । সঁচাদেই, এনেকুৱা ঠাই কিজানি পৃথিৱীতে ক'তো নাই, ইমান ৰম্যস্থান ।

মাষ্টৰে কৈছিল, —সিদিনাখন তুমি নাছিলা, মই অকলে ইয়াত বহি আছিলোঁ । হঠাৎ মই যেন চকুমেলি থাকি সপোন দেখিলোঁ । মোৰ মনত খেলালে, —নাই, শুনিলে তুমি হাঁহিবা ।

—কওকচোন বাৰু —ডাক্তৰে কৈছিল, —যদি হাঁহি উঠে, হাঁহিম । হাঁহাটো স্বাস্থ্যৰ কাৰণে ভাল ।

—মোৰ মনত খেলাই গৈছিল, —মাষ্টৰে কৈছিল, —যেন ওপৰে-তলে একে সংযোগ । একপ্ৰকাৰ যেন অদ্ভুত কথা । এইখন দেশ অদ্ভুত কথাৰে ভৰপূৰ । ইয়াৰ অনেক কথা আমি বুজি নাপাওঁ । আগৰদিনত পণ্ডিতসকলৰ কিবা আন্তৰিক দৃষ্টি আছিল হবলা, আমাৰ নাই । বাগিচাত বহুত দিন কটালোঁ । কিমান দূৰৰপৰা মানুহ ইয়ালৈ আহিল । বংগদেশ বাৰু ওচৰত, কিন্তু মাদ্ৰাজ ? ছোটনাগপুৰ ? বিহাৰ-উৰিষ্যা ? এক হিচাপে সমগ্ৰ দেশখন আহি ইযাত গোট খালে । এযা ওপৰৰ কথা, মাটিৰ ওপৰৰ কথা । সৰস্বতী নৈৰ কথা জানা ? গংগা যমুনা দেখা পাবা । সৰস্বতী দেখা নোপোৱা । সৰস্বতী, মাটিৰ তলেদি গৈ গংগা-যমুনাত লগ লাগিছে । চাঁদিনীক ইযাত দেখা পোৱা । শুনিছো, ইয়াৰপৰা কিছু নিলগত গোটেইখন চাদিনী পাহাৰৰ শৃংগৰপৰা জাঁপ মাৰি তলত পৰিল । তাৰপৰা কিছু দূৰত চাঁদিনী দুভাগ হৈ সম্পূৰ্ণ দুখন নৈ হ'ল । তাৰ অলপ দূৰত সোঁফালৰ নৈখন পাতালত সোমাই গ'ল । নৈখন আৰু দেখা নোপোৱা, কিন্তু সেইখিনিতে নৈৰ সোঁতৰ কল কল শব্দ শুনিবলৈ পাবা । ক'লৈ গ'ল নৈখন ? সৰস্বতীৰ দৰে গংগা-যমুনালৈ ? নহলে সিন্ধুলৈ ? —কাবেৰীলৈ ? মাটিৰ তলেদি, পাতালেদি, পৃথিৱীৰ গৰ্ভত সোমাই, আকৌ ভূগৰ্ভ ত্যাগ কৰি চাঁদিনীয়ে গোটেইখন দেশ বগাই-বগাই কিজানি কল্‌কলাই হাঁহি আছে । সেয়া যেন পাতালৰ সংযোগ । ওপৰে-তলে একে সংযোগ । কিবা অদ্ভুত যেন লাগে, সপোন দেখা যেন লাগে —উদ্ভট সপোন ।

আজি এসপ্তাহ ভবধৰ মাষ্টৰৰ গাত তত্ নাই ? ডাক্তৰে খবৰ দিয়া সত্ত্বেও, তেওঁ ডাক্তৰৰ লগত ফুৰিবলৈ ওলাই যোৱাৰ সময়কে কৰিবপৰা নাই । আনকি যদিও শনিবাৰে তেওঁ ঘৰলৈ যোৱাৰ কথা আছিল, তেওঁ অৱশেষত ঘৰলৈকো যাব

নোৱাৰিলে । কথাটো সাধাৰণ, কিন্তু তেওঁৰ চিন্তাৰ অন্ত নাই । ইস্কুলৰ সময়খিনিত তেওঁ আন কাম কৰিবও নোৱাৰে, আন কামৰ চিন্তা কৰিবও নোৱাৰে । ইস্কুলৰ ৰুটিন তেওঁ ভংগ নকৰে । অথচ ইস্কুলত আজিও তেওঁৱেই একমাত্ৰ শিক্ষক । এজন শিক্ষকে পাঁচটা শ্ৰেণীত পঢ়ুৱাব নোৱাৰে, সকলো জনা কথা । তথাপি তেওঁ দ্বিতীয় এজন শিক্ষক পোৱা নাই । বাগিচাৰ ইস্কুল, চলি যাব । চিন্তা কৰাৰ কি আছে । বাগিচাৰ ইস্কুলত দহ-পোন্ধৰজন ছাত্ৰ-ছাত্ৰী । ৰূপহীজানত যদি ছাত্ৰসংখ্যা এশৰো অধিক, তেনে তাৰ বাবে দায়ী ভৱধৰ । নিজে ছাত্ৰ বঢ়াই লৈছে, নিজে ভুগক, —যেন কৰ্তৃপক্ষৰ ধাৰণা এনেকুৱা । বনুৱাৰ শিক্ষা হ'ল বা নহ'ল এই কথা বাগিচাৰ বাবে চিন্তনীয় বিষয় নহয় । ভৱধৰ মাষ্টৰৰ কিন্তু সেয়াহে প্ৰধান চিন্তা ।

সেই চিন্তাৰ উপৰিও মাষ্টৰৰ ওপৰত আন এটা চিন্তাৰ ভাৰ পৰিছে । বনুৱাসকলে এটা পৰবৰ আয়োজন কৰিছে । বাৰমাহৰ ভিতৰত ছমাহতে তেওঁলোকৰ কিবা নহয় কিবা এটা পৰব পৰে । তাৰ ভিতৰত তিনিটা ডাঙৰ পৰব । তাৰ উপৰিও আছে গ্ৰামপূজা, বিয়া-বাৰু ইত্যাদি । বৰ্তমানৰ পৰবটো কৰম পূজাও নহয়, আন কোনো নিৰ্দিষ্ট পূজাও নহয় । এনেয়ে পূৰ্ণিমাৰ দিনাখন সিহঁতে গ্ৰাম পূজাৰ নিচিনা পৰব পাতিছে । মাঘো ইয়াৰ উদ্যোক্তা । অৰ্জুন যাবগৈ ডাক্তৰী পঢ়িবলৈ । বনুৱাৰ ল'ৰা হব ডাক্তৰ । গতিকে এটা পৰব নকৰিলে কেনেকৈ হয় । সেয়া হ'ল এচাম মানুহৰ ইচ্ছা । কিন্তু সৰ্বসাধাৰণ বনুৱাৰ বাবে, এয়া পূৰ্ণিমাৰ গ্ৰামপূজা । এনেকুৱা পূজাত দেওধনি উঠে । এইবাৰৰ পূজাত দেওধনি উঠিব নে নাই সন্দেহৰ কথা । লাহে লাহে বনুৱা তিৰোতাৰ মাজত দেওধনি নাইকিয়া হৈ আহিছে ।

—এয়ে হ'ল ভৱধৰৰ চিন্তা । বনুৱাৰ নাচ-গান, বনুৱাই কৰিব, তাত ভৱধৰৰ ভাবিবলগীয়া একো নাই । কিন্তু এইবাৰ নতুন নতুন কথা কিছুমান সুমুৱাই লোৱা হৈছে । ইমান দিনে নাচ-গানৰ আগে-পিছে আবৃত্তি আদিৰ ব্যৱস্থা নাছিল । এইবাৰ স্কুলীয়া ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ উপৰিও, আন বনুৱা কিছুমানে মাষ্টৰক ধৰিলে যে আন ঠাইত যেনেকৈ আবৃত্তি হয়, নাটক হয়, তেনেকৈ এইবাৰৰ পৰবতো আবৃত্তি আদি হব লাগিব । সিহঁতৰ যুক্তি হ'ল যে, স্কুল নথকা অৱস্থাতো বনুৱাই গীত গায়, নাচে । ইস্কুল হোৱাৰ পিছত বনুৱাৰ কি লাভ হ'ল ? ইস্কুলে বনুৱাৰ জীৱনলৈ কি বৰঙণি আগবঢ়ালে ? গতিকে ইস্কুলে দেখুৱাই দিয়ক যে, 'ক-খ'ৰ উপৰিও ইস্কুলে আন বহু উপায়ে বনুৱাৰ জীৱনলৈ আনন্দ আনিব পাৰে ।

ভৱধৰৰ চিন্তা হ'ল, কি আবৃত্তি কৰাব । এনেকুৱা আবৃত্তি, যি বনুৱা সমাজে বুজি পাব । আৰু আবৃত্তি কৰিব কোনে ? কবিতা পঢ়িব জনা ল'ৰা-ছোৱালী অনেক আছে । কিন্তু কবিতা এটা আওৰাই গলেই আবৃত্তি কৰা নহয় । দৰাচলতে, আবৃত্তি কৰাৰ অভ্যাস এজনৰো নাই । সেই প্ৰশ্নই ইমানদিনে অবান্তৰ আছিল । গতিকে যিয়েই আবৃত্তি নকৰক কিয় তেওঁক শিকাই-বুজাই পাৰ্গত কৰি দিব লাগিব ভৱধৰে ।

এয়া এদিনৰ কথা নহয় । অতি কমেও দহজনমানক শিকাবলৈ যত্ন কৰিলেহে যদি এজন বা দুজন ওলাব পাৰে, যাৰ আবৃত্তি শুনি আটায়ে ৰং পাব ।

ইতিমধ্যে, আন এটা সমস্যাই দেখা দিলে । চিত্তক পুলিচে গ্ৰেপ্তাৰ কৰিলে । সি দুই-এখন সভাত বক্তৃতা দিছিল । স্বৰাজৰ কথা, অসহযোগ আন্দোলনৰ কথা, ক্ষতি আৰু ত্যাগৰ কথা, সি মানুহক বুজাই দিয়াৰ চেষ্টা কৰিছিল । সেই অপৰাধত তাক গ্ৰেপ্তাৰ কৰা হ'ল । আনহাতে, চিত্ত যে ৰূপহীজান বাগিচালৈ অহা-যোৱা কৰে, বাগিচাৰ বনুৱা ছোৱালীক যে সি বিয়া কৰাইছে —এইবোৰ কথাও পুলিচে জানে । গতিকে সন্দেহক্ৰমে, ৰূপহীজানৰ তিনিজন ডেকা বনুৱাকো পুলিচে গ্ৰেপ্তাৰ কৰি লৈ গৈছে ।

তিমানতেই সমস্যাৰ অন্ত নহ'ল । ঘনাই পুলিচে বাগিচালৈ আহিবলৈ ধৰিলে । মেনেজাৰক নানা ৰকমৰ সঁচা মিছা বাতৰি দি বনুৱাসকলৰ ওপৰত চোকা দৃষ্টি ৰাখিবলৈ তেওঁক সতৰ্ক কৰি দিলে । কেনেকৈ জোৰপাক্ৰী বাগিচাত সংঘৰ মিটিঙৰ নামত চৰকাৰবিৰোধী আলোচনা আৰম্ভ হ'ল, কেনেকৈ পুলিচৰ গুলীত এজন বনুৱাৰ মৃত্যু হ'ল —সেইবোৰ কথাও উনুকিয়াই থৈ গ'ল । মুঠতে, সতৰ্কতাৰ প্ৰয়োজন । মেল-মিটিং, পৰব আদি বনুৱাৰ আটাইবোৰ কাম-কাজৰ ওপৰত চকু ৰাখিলে বাগিচাৰ বিপদ কমিব, —এয়া হ'ল পুলিচৰ কথা । তুল্‌সীৰ শৰীৰৰ অৱস্থা বৰ্তমান ভাল নহয়, সেইবাবেহে তাক গ্ৰেপ্তাৰ কৰা নাই । নহলে, সি জেলত থাকিব লাগিলহেঁতেন । কিন্তু তাৰ সেই অৱস্থাতো যে তাক জেললৈ নিব নোৱাৰি, তেনেকুৱা নহয় । ৰূপহীজানৰ মেনেজাৰ কিছু বিমোৰত পৰিল ।

মেনেজাৰৰ মুখ্য কৰ্তব্য বাগিচাৰ কাম সুচাৰুৰূপে চলোৱা । বনুৱা সন্তুষ্ট হৈ নাথাকিলে কাম সুচাৰুকৈ চলাবলৈ আন কোনো উপায় নাই । আৰু বনুৱাৰ আনন্দ-উৎসৱত, মেল-সবাহত, নাচ-গানত যেই কোনো বাধা পোৱা মাত্ৰকে সিহঁত উত্তেজিত হৈ পৰিব । তেতিয়া ক'ত থাকিব কাম ? আনহাতে, এটা নহয় এটা চেলু লৈ যদি পুলিচে আহি মানুহক ধৰি লৈ যায়, নাইবা মাৰপিট আৰম্ভ কৰে, তেতিয়াও ফল একেটা, —কাম বন্ধ । তেওঁ সতৰ্ক আৰু সাৱধান হৈ থাকিব লাগিব, সেয়া ঠিক ।

গতিকে, তেওঁ নানাভাৱে বনুৱাসকলক সাৱধান কৰি দিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে । তুল্‌সীক মাতি আনি তেওঁ পৰিস্থিতিটো বুজাই দিলে । জোৰপাকৰীৰ ঘটনাটোও তেওঁ বিবৰি ক'লে ।

তুল্‌সীয়ে আপত্তি কৰি কৈছিল, —চাহাব, জোৰপাক্ৰীত শ্ৰমিক সংঘৰ সভা পতা হৈছিল । তাত সংঘৰ নিচান আছিল । সংঘৰ নিচানক যদি কোনোবাই অপমান কৰে, তেনে মানুহে সহ্য কৰি থাকিব লাগে জানো চাহাব ?

কাৰ দোষ, সেই প্ৰশ্ন আমি বিচাৰ নকৰো, তুলসী। —মেনেজাৰে কৈছিল। —বনুৱাৰ যদি কোনো দোষো নাছিল তথাপি অন্ততঃ এজন বনুৱাৰ মৃত্যু হ'ল। আৰু বা কিমানৰ হয়। সেইবাবে আমি সাৱধান হব লাগিব।

—চাহাব। —সি কৈছিল, —কোনো দোষ নকৰা সত্ত্বেও আমাৰ বহুত বনুৱা মৰি গৈছে। আমাৰ বাবে মৃত্যু এটা বৰ ভয়ৰ কথা নহয়।

তুল্‌সী যদিও বনুৱাৰ নেতা, চাহাবৰ বেছি আশংকা হৈছিল মাঘোক লৈ। সুধিলে তুল্‌সীয়ে স্পষ্টকৈ মনৰ কথা কৈ দিয়ে, কিন্তু মাঘোই আচল কথা এৰাই যায়। অথচ, সি যে গোৱাৰ, সেই কথাও চাহাবে জানে।

মেনেজাৰে সুধিছিল, মাঘো! আমাৰ ইয়াৰেপৰা তিনিজন বনুৱাক পুলিচে ধৰি লৈ গৈছে, নহয়। তই সিহঁতক চিনি পাৱ?

মাঘোই কলে, —মই দেখা নাপালোঁ, চাহাব। কামজাৰি বাবুৰপৰাহে মই নামকেইটা জানিলোঁ। মই চিনি পাওঁ চাহাব। কিয় নাপাম?

—সিহঁতে কি জগৰ লগাইছিল? —তেওঁ সোধে।

—মই পুলিচক লগ নাপালোঁ, চাহাব। —মাঘোই কয়। —লগ পালেও মোক জানো কলেহেঁতেন? কিজানি সুধিলে মোকো নিলেহেঁতেন। বনুৱাৰ বাবে দোষ জগৰৰ কথা কি আছে, চাহাব? চাহাবে হুকুম দিলে মই যাওঁ চাহাব, মোৰ আখ্‌ৰা আছে।

—তহঁতে বোলে পৰব ডাঙৰকৈ পাতিছ? —তেওঁ সোধে।

মাঘোই কয়, আমাৰ বনুৱাবোৰ তেনেকুৱাই, চাহাব। কিবা এটা পাতিবহে লাগে, এজনো ঘৰত নাথাকে। জাকে জাকে ওলাই আহে। কিবা বুজি পাওক, নাপাওক। আৰু চাহাব, চাহাবতো আহিবই। তেতিয়া নিজে দেখিব, কি মানুহৰ জাক। জাকে জাকে বনুৱা।

সিহঁতৰ সভা আৰম্ভ হব আবেলি চাৰি বজাত। বিষ্ণী ৰাতিপুৱা ন বজাতে আহি ৰূপহীজান পালে। দুগ্‌গাৰ ঘৰ পাই তাই দেখিলে গুলাবী আৰু ৰূম্‌নী দুয়ো দুগ্‌গাৰ ওচৰত বহি, সেই একেটা কথাকে বাৰে বাৰে কৈ আছে, —ওই নগলে কেনেকৈ হব? আমি কি জানো? গীতকে গাব জানো নে নাচিব পাৰো? নাচৰ বাবে কেনেকৈ কাপোৰ পিন্ধিব লাগে তাকো নাজানো। তই নগলে আমি কি কৰিম?

দুগ্‌গাই কৈ আছিল, —এইবোৰ কথা মোক শুনাইছ কেলৈ? আজি পোন্ধৰ দিন তহঁতে আখ্‌ৰা কৰিছ। তহঁতে গাবলৈ শিকিছ নাচিবলৈও শিকিছ। মই গৈ কি কৰিম। তহঁতৰ কাপোৰ পিন্ধাবলৈ মই কিতো জানো? তহঁতে পিন্ধিবি মেখেলা। মেখেলা

পিন্ধাব মই নাজানো । এতিয়া তইঁত যাগৈ । মন গ'লে মই তইঁতৰ নাচ চাবলৈ যাম, নহ'লে নাযাওঁ ।

—তইঁত যাগৈ গুলাবী । —বিষ্ণীয়ে ক'লে । — তইঁতৰ নিজৰ কি কাম কৰিব লগা আছে যাগৈ । সময় কিমান আছে বুলি ভাবিছ ? এতিয়া ন বাজিল । চাৰিটাত হব সভা । যাগৈ । বাৰ বজাত আমি গৈ ওলাম, দুগ্‌গা আৰু মই । আমি দুয়ো নাচিম । অন্ততঃ এটা নাচ আমি নাচিম । পূজাৰ নাচ, আমি শাৰী পিন্ধি নাচিম । তই মেখেলা পিন্ধিবি । এতিয়া যাগৈ ।

—বিষ্ণী ! —দুগ্‌গাই ক'লে, —তই এইবোৰ কি কৈছ ? আমি নাচ কৰিম ? এই বযসত ? তোৰ মূৰত কিবা এটা হৈছে ।

বিষ্ণীয়ে তাইৰ কথালৈ কাণ নিদি, গুলাবীহঁতক আকৌ ক'লে, —কৈছোঁ নহয়, তইঁত যাগৈ । এক বজাত আমি ওলামগৈ, দুগগা আৰু মই ।

সিহঁত দুয়ো দৌৰি ওলাই যায় । দুগগাই কয়, —তই যিহেই নকৰ বিষ্ণী, মই কিন্তু নাচিব নোৱাৰোঁ । এই বযসত ? ছিঃ ! আৰু, তয়ে বাৰু কি সাহত নাচিবি ? চিত্ত আছে জেলত । আৰু তই মাদলৰ ছেঁৰে ছেঁৰে তিনি ভংগী কৰি নাচিবি ? মনত ফুৰ্তি নাথাকিলে কোনোবাই জানো নাচিব পাৰে ? হাত-ভৰি লৰাব পাৰিবি, কিন্তু তই নাচিব নোৱাৰ । ময়ো নোৱাৰোঁ । মোৰ মনেই নাযায ।

বিষ্ণীয়ে কয়, —চিত্তই তাৰ কৰ্তব্য কৰিছে । যি ভাবটোক সি সঁচা বুলি স্বীকাৰ কৰিছে, সেই ভাবটোৰ বাবে সি সকলো কৰিব পাৰে । সেই ভাবটোক সি আন কিবা এটা কথাৰে কয় । সি মোক কি কয় জান ? —মোক কয়, যি দুখ কষ্ট মানুহৰ গাত সদায় লাগি থাকে, সেই দুখক মানুহে দুখ বুলি নকয় । যি দুখ হঠাৎ এদিন আহে তাৰ পিছত গুচি যায, নাইবা গুচি যোৱাৰ আশা থাকে, মানুহে তাক দুখ বুলি স্বীকাৰ কৰে, আৰু সেইবাবে দুখ পায় । জেললৈ যোৱা, মাৰ খোৱা এইবোৰ কি জান কিষণা ? এইবোৰ এতিযা আমাৰ জীৱনত জীৱনজোৰা হৈ থাকিব । কাৰণ এই দুখ কষ্টৰ এযা মাত্ৰ আৰম্ভণি । আমাৰ এটা জীৱনত কিজানি ইয়াৰ অন্ত নপৰিব । সেইবাবে আকৌ এয়া দুখ নহয । ৰেলত কাম কৰোঁতে, বাগিচাত কাম কৰোঁতে জানো দুখ কষ্ট নহয ? মানি ল'লে, সেই একে কথা ।

তাই খন্তেক ৰৈ আকৌ ক'লে, —যোৱাৰ সময়ত সি মোক ক'লে, —কিষ্ণা ! তই মোক অন্তৰৰপৰা ক'ব লাগিব যে তই মোৰ বাবে দুখ কৰি নাথাক । দুখ কৰাৰ কোনো কাৰণো নাই । মোক এৰি থাকিবলৈ তই দুখ পাবি, তোক এৰি থাকিবলৈও মই দুখ পাম । কিন্তু মোক যদি কিবা নতুন কাম শিকাবলৈ এবছৰৰ বাবে শিযালদহলৈ

পঠালেহেঁতেন, তেতিয়া ? তই যদি দুখ কৰি থাক কিষ্ণা, মই যিমান দূৰত নাথাকো কিয়, কিবাকৈ মোৰ বুকুখনে কৈ দিব । তেতিয়া মই বেছি দুখ নাপাম জানো ?

—মই দুখ কৰি নাথাকোঁ দুগ্‌গা । সি দুখ পাব ।

দুগ্‌গাৰ এটোপ চকুলো বাগৰি পৰে । তাই উঠে আৰু কয়, —লিচু খাবি ? ৰ, মই আনিছোঁ ।

চাৰিটামান লিচু বিষ্‌ণীৰ হাতত দি দুগ্‌গাই কয়, —তথাপি মই আজি নাচিব নোৱাৰোঁ । আজি কিমান বছৰ নচা নাই, মনতে নাই । কেনেকৈ নাচিব লাগে, পাহৰি গৈছোঁ । মুঠ কথা, সমূলি মোৰ মন নাই ।

—মোৰ মন আছে বুলি ভাবিছ ?—বিষ্‌ণীযে কয ।—নাই, তোক কৈ দিলোঁ । কিন্তু তোৰ এই বযসৰ কথাটো মই নামানো । বৰং মই কব পাৰোঁ যে মোৰ বযস হৈ গৈছে, নাচনীৰ দেহ আৰু মোৰ নাই । কিন্তু তোৰ ? মই মাইকী মানুহ নোহোৱা হলে তোৰ ৰূপৰ কথা এফালৰপৰা কৈ গলোঁহেঁতেন । চিত্তই তোৰ এই কথা শুনিলে কলেহেঁতেন, —এতিয়াও তোৰ চকু দুটাই তিৰ্‌বিৰাই থাকে, গাল দুখন জিলিকে, ক'লা চুলিটাৰে তোৰ পিঠিৰ ওপৰত ঠাই নাপাই তোৰ ওখ বুকুখন আবৰি ধৰে, সৰু আটিল কঁকালখনৰ তলভাগত টোবোৰ উঠা-নমা কৰি থাকে, আৰু .....

—ইস ৰাম !—দুগ্‌গাই কয ।—তই কি ভয়ানক বদমাছ হৈ গৈছ । ৰাম ৰাম । সঁচাদেই তই !—ৰ বাৰু । কোনে তোক এইবোৰ কথা শিকাইছে । চিত্তই বোধহয তোৰ ৰূপৰ কথা এনেদৰে দিনে-নিশাই বখানি থাকে । তোৰ মুখস্থ হৈ গৈছে । ইস্ ৰাম, বিষ্‌ণী ! ....

দুগ্‌গাই বিষ্‌ণীক সাবটি ধৰে । বিষ্‌ণীয়ে তাইৰ কান্ধৰপৰা দুগ্‌গাৰ মূৰটো আঁতৰাই আনি দেখিলে, দুগ্‌গাই কান্দিছে । তাই কয়, —মই জানো, বুজি পাইছোঁ । কিন্তু যেনেকৈ বিশ্‌নাথৰ কোনো সাহস নাই, তোৰো এক হিচাপে নাই । অত বছৰে তই কিয় দুখ পাই আছ, মই বুজি নাপাওঁ । দুগ্‌গা ! ৰতনক তোৰ মনত পৰে ? চিত্তৰ লগত সি তহঁতৰ ঘৰলৈ আহিছিল । ঘৰলৈ মানে দোকানলৈ । মনত পৰে ? খুব ঘনাই নাহে যদিও, সি মাজে সময়ে বাগিচালৈ আহে । আৰু আহে তোক চাবলৈ । সি অৱৰ কথাখিনি তোক কোৱাৰ সুবিধা পোৱাৰ আগতে তই বিশ্‌নাথৰ তালৈ গলি । সিদিনাখন তাৰ কি অৱস্থা ! চিত্তই যে কেনেকৈ তাক সান্ত্বনা দি ৰাখিছে, সিহে জানে ! মই খুব ভালকৈ গম পোৱা নাছিলোঁ । নহলে কথা অন্য ৰকমৰ হ'লহেঁতেন । সি এতিয়াও বিয়া কৰোৱা নাই । চিত্তক সি এদিন কৈছিল যে তোৰ সুখ হোৱা নাই, সেই কথা সি জানে ।

দুগ্‌গাই ভালেখিনি পৰ তলমূৰকৈ থাকি কিবা ভাবে । তাৰ পিছত তাই বিষ্‌ণীৰ মুখলৈ চাই থাকে । পুনৰ তলমূৰ কৰি তাই কয়, —ৰতনক মই কেবাদিনো লগ

পাইছোঁ । মোৰো ভাব হৈছিল যেন সি মোৰ পিনে চাই থাকে, কিবা কবলৈ বিচাৰে । কিন্তু সি অসমীয়া ল'ৰা । মই তাৰ কথা কেনেকৈ ভাবিম ?

তাৰো সেই একে সমস্যা আছিল । ৰূপহীজান বাগিচাত তই সবাতোকৈ সুন্দৰী । কিমান ডেকাই তোক বিচাৰিব । তই বনুৱাৰ ছোৱালী, সি তোক নিলে বনুৱা ডেকাই কিয় সহ্য কৰিব ? সি বোলে চিত্তক কৈছিল যে তই যদি কিবা কাৰণত তাৰ তলৈ যোৱাৰ পিছত দুখ পাৱ, তেনে সি সহ্য কৰিব নোৱাৰিব । মাত্ৰ সেই একেটা কাৰণত, কওঁ কওঁ বুলিও তোক সি তাৰ মনৰ কথা কব নোৱাৰিলে । ইতিমধ্যে তই বিশ্‌নাথৰ তলৈ গুচি গ'লি । তই সুখী নোহোৱা বুলি সন্দেহ কৰি সি এতিয়াও দুখ পায় ।

—এতিয়া ?—দুগ্‌গাই সোধে ।—এতিয়া মই বিশ্‌নাথৰ মাইকী । কেই বছৰ হ'ল জানো ? এতিয়া দুখ কৰি থাকি সি কি পাব ?

—তোক ।—তাই উত্তৰ দিয়ে ।—তই তাকেই নোসোধ কিয় ?

—তোকেই সুধিছোঁ —দুগ্‌গাই কয় ।—আনৰ মাইকী এজনীৰ প্ৰতি এতিয়াও তাৰ মায়া আছে ? এতিয়াও সি নিব পাৰে সেই মাইকীজনীক ? দুগ্‌গাৰ প্ৰতি তাৰ মায়া আছিল, কিন্তু বিশ্‌নাথৰ মাইকীৰ প্ৰতি ?

—তই তাক সুধিবি দুগ্‌গা ।—তাই কয় ।—পৰহি মই তাক কম যে তই তাক মাতিছ । সিদিনাখনেই যদি সি নাহে, তেতিয়া তাৰ মনৰ কথা বুজি পাবি । আৰু যদি সি আহে, তেতিয়াও বুজি পাবি । মই জানো, সি আহিব । কিছুমান মতা মানুহ আচৰিত । সিহঁতে ভালপোৱা ছোৱালীজনীক কেতিয়াও পাহৰিব নোৱাৰে । মোৰ কি অৱস্থাত চিত্তই মোক নিছিল ? যেই মোৰ দুৰ্দশা হ'ল, সি মোক জোৰ কৰি লৈ গ'ল । তাৰ আগলৈকে সি মোক জোৰ কৰা নাছিল । মোৰ ইচ্ছাৰ ওপৰত আগেয়ে সি হকা-বধা নকৰিলে । যেই মোক বিপদে হেঁচা মাৰি ধৰিলে, সি ধৰি ললে তেতিয়া তাৰ অধিকাৰ । ৰতনৰো প্ৰায় একে কথা ।

—বিষ্‌ণী, মোৰ ভয় লাগে ।—তাই কয় ।

—ভয় ? ভয় কিহৰ বাবে ?

—এতিয়া যদি মোক তাৰ ভাল নালাগে ?

—তই যে কি কৰ, —বিষ্‌ণীয়ে কয় ।—তোক যদি ভাল নালাগে, সি তোক নিবলৈ আহিব কিয় ? সি নাহে । পৃথিৱীত আৰু ছোৱালী নাই নেকি ? ইমান দিনে সি নো তোৰ বাবে বাট চাই আছে কিয় ? ভাল যদি নালাগে, সি নাহে । যদি আহে,

তেনেহ'লে ? পৰহিলৈ বাট চা । নে, পৰহিলৈ বাট চাব নোৱাৰ ? তেনে, কাইলৈ । ঠিক আছে কাইলৈ মই তাক পঠিয়াম । এতিয়া ব'ল, এবাটি এবাটি চাহ খাই লওঁ । তাৰ পিছত যাম ।

তাৰ পিছত বিয্‌ণীয়ে কয়, —আজি মোৰ এনেকুৱা ইচ্ছা হৈছে যে নাচিবলৈ যোৱাৰ আগতে এবাটি দাৰু পি লম । তয়ো এবাটি খাবি । খাই দুয়ো নাচিম । দেহৰ যিমান ভংগী আছে, আটাইবোৰ ভংগী দেখুৱাই আজি নাচিম । কাৰণ, মোৰ এনেকুৱা লাগিছে —এই আমাৰ শেষ নাচ । তই আৰু মই বহু নিলগত পৰি ৰলোঁ । কালোন্দী, টিম্‌কী জী আছে যদিও সিহঁতো যেন আগৰ মানুহ । আমাৰ পেটতে জন্ম ললে এখন সমাজ । গৰু-ছাগলীৰ পোৱালিৰ দৰে জন্মিয়েই সিহঁতে খোজকঢ়াৰ শক্তি পালে, দৌৰিবপৰা হ'ল । আমি পাছ পৰি থাকিলোঁ । সেইবাবে আজি আমি নাচিম । শেষবাৰলৈ আমি নাচিম ।

সভালৈ মেনেজাৰ নাহিল । কিন্তু তেওঁ তেওঁৰ এচিষ্টেণ্ট্ মেনেজাৰক পঠিয়ালে । কিয়নো তেওঁলোকৰ কোনো এজনো নাহিলে বনুৱাসকলে বেয়া পাব । ডাক্তৰ ভাগৰতী আহিল । ভবধৰ মাষ্টৰৰতো কথাই নাই । তেওঁ নাহিলে কেনেকৈ হব ? বাবুসকল আহিল, তেওঁলোকৰ ল'ৰা-ছোৱালীও আহিল । বাগিচাৰ বাহিৰৰপৰা আহিল ঋষি মাষ্টৰ আৰু ইংৰাজীৰ মাষ্টৰ । তেওঁলোকৰ উপৰিও আৰু তিনি-চাৰিজন বাহিৰৰ মানুহ আহিল ।

মাঘোই মাদলটো লৈ বহিল । আন দুজনে ঢাক, ধুমচা ললে । তুল্‌সীয়ে ভালকৈ মাটিত বহিব নোৱাৰে বাবে বাবুসকলৰ কাষত টুল এখনত বহিল । মাদলৰ উপৰিও এজনে ঢোলক ললে । নতুন কথা হ'ল যে এটা হাৰমনিয়ম আহিল, আৰু আহিল এযোৰ তাল । খঞ্জৰী তিনিযোৰ । হাৰমনিয়ম আৰু তাল বজাবৰ বাবে দুজন বাগিচাৰ বাহিৰৰ মানুহো আহিল । খঞ্জৰী, ঢোলক, ঢাক, ধুমচা বজাব জনা মানুহ বনুৱাৰ ভিতৰতে আছে । বাজনা বজোৱা মানুহকেইজন যথাস্থানত বহি সাজু হৈ থাকিল ।

প্ৰথমতে এটা আবৃত্তি ।

ৰুম্‌নী উঠি আহিল । আটাইবোৰ সমজুৱাকে হাতযোৰ কৰি প্ৰণাম জনাই তাই মূৰ জোকাৰি হাতৰ ভংগী দেখুৱাই গাবলৈ ধৰিলে । হাৰমনিয়মত অতি মৃদুভাৱে এটা সুৰ বাজি থাকিল । কেতিয়াবা কেতিয়াবা খঞ্জৰীয়ে তাল ধৰিলে । ৰুম্‌নীয়ে এবাৰ চকু মুদি, এবাৰ চকু মেলি চাৰিওফালে চাই গাই থাকিল, ——

তেজৰে কমলাপতি পৰভাত নিন্দ ।
তেৰি চান্দমুখ পেখোঁ উঠৰে গোবিন্দ ॥
ৰজনী বিদূৰ দিশ ধৱলী বৰণ ।
তিমিৰ ফেৰিয়া বাজ ৰবিৰ কিৰণ ॥

শতপত্ৰ বিকশিত ভ্ৰমৰ উৰাই ।
ব্ৰজ বধু দধি মথে তুৱা গুণ গাই ॥

বাবুসকলে প্ৰথমে হাত চাপৰি দিলে । তাৰ পিছত বনুৱাসকলে হাত চাপৰি দিবলৈ ধৰিলে । ল'ৰা-ছোৱালীয়ে কোঢ়াল কৰি চিঞৰিবলৈ ধৰিলে, কোনোবাই কলে, —কি ধুনীয়া মাত, কি ধুনীয়া সুৰ, কি ধুনীয়া ছোৱালী ।

কোঢ়াল কমিলত তাই আৰম্ভ কৰিলে, —

দাম সুদামে ডাকে তেৰি লৈয়া নাম ।
হেৰ দেখি উঠিয়া আসিল বলৰাম ॥
নন্দ গেল বাথানে গোৱাল গেল পাল ।
সুৰভী চাৰিতে লাগে উঠ ৰে গোপাল ॥

বনুৱাবিলাকে আকৌ হাত চাপৰি আৰম্ভ কৰিলে । সিহঁতৰ মাজৰপৰা এজনে কলে, —গাই থাক । আমিও বুজি পাইছোঁ । গাই থাক ।

তাই আকৌ গায়, —

ক্ষীৰ লৱনু লৈয়া শিঙা বেত বেণু ।

সকালে মেলিয়ো বৎস হাম্বাৰাৱে ধেনু ॥

কহয় মাধৱ মাই, কিনো তপসাইলা ।

ত্ৰিজগত পতি হৰি ৰাখোৱাল পাইলা ॥

হাত চাপৰিৰ শব্দত সভাখনত খলক লাগি উঠিল । ভৱধৰ মাষ্টৰ উঠি আহিল । উঠি আহি ৰূম্‌নীৰ মূৰত হাত থৈ তাইক আশীৰ্বাদ কৰি কলে, —তই মোৰ মান ৰাখিলি । মোৰ ভয় লাগি আছিল । ভগৱানে তোক ডাঙৰ কৰক, বহুত ডাঙৰ কৰক ।

তাৰ পিছত আৰু এটা আবৃত্তি । সেই আবৃত্তি শেষ হোৱাৰ পিছত যেতিয়া সভা নিজম পৰিল, তেতিয়া গুৰুম্ কৰে তালৰ শব্দ হ'ল । লগে লগে আঠজনী ছোৱালী ওলাই আহি ৰাইজক সেৱা জনালে । প্ৰথম শাৰীত ৰূম্‌নী আৰু ৰোহিলা । দ্বিতীয় শাৰীত গুলাবী আৰু বহাগী । তৃতীয়তে মনেশ্বৰী আৰু চেত্‌নী । শেষৰ শাৰীত দুগ্‌গা আৰু বিষ্‌ণী । দুগ্‌গা আৰু বিষ্‌ণীৰ বাহিৰে, আটাইকেইজনী ছোৱালীৰ গাত মেখেলা চাদৰ আৰু ব্লাউজ । আটাইকেইজনীৰে হাতত আৰু ডিঙিত ফুলৰ মালা । হাতত বাইজু, কংকণ । ভৰিত নেপুৰ । কপালত ফোঁট, ছজনী ছোৱালীয়ে ৰঙা ফিটাৰে কঁকালত প্ৰত্যেকৰে চাদৰ বান্ধি লয়, আৰু মূৰত চুলিৰ তলেদি ৰঙাফিটা মাৰি লয় । খোলা চুলিবোৰ পিঠিত পৰি থাকে ।

দুগ্‌গা আৰু বিষ্ণী দুয়োৰে শাৰীৰ পাৰি ৰঙা, শাৰীৰ গাত ভমকা ভমকা ফুল । দুয়োৰে গলত টিক্‌টিকিয়া ৰঙা ফুলৰ দীঘল মালা । সেউজীয়া ৰঙৰ শাৰীৰ লগত সেউজীয়া ৰঙৰ ব্লাউজ । ৰঙা মালা দুডালে সিহঁতৰ বুকুৰ ওপৰত সেউজীয়া ব্লাউজ দুটা সমানে দুভাগ কৰি টিলাৰ মাজেৰে বৈ যোৱা জুৰিৰ দৰে বৈ গৈ নাইৰ মাজত সোমাই পৰে । আবেলিৰ ৰ'দবোৰ সিহঁতৰ গাত চিকমিকাই থাকে ।

হাৰমনিয়মটোত কিবা এটা সুৰ বাজি উঠে । কোনোবাই বাঁহী এটাত ফু দি হাৰমনিয়মৰ সুৰৰ লগত সুৰ মিলাই লয় । অজানা প্ৰত্যাশাত সভাখন নিজম হৈ পৰে । হঠাৎ মাদল, ঢোলক আৰু তালে গৰ্জন কৰি উঠে । যেন একে সময়তে হেজাৰ বাঘে সিংহনাদে গৰ্জি উঠিল । একেমুহূৰ্ততে আঁঠুকাঢ়ি থকা আঠজনী ছোৱালী থিয় হৈ তিনিবাৰ ঘূৰিলে । দুয়োখন হাত মেলি চুলিবোৰ উৰাই দি আকৌ সিহঁতে আঁঠুকাঢ়ি বহিল । উৰি থকা চুলিকেইটাৰ পিঠিৰ ওপৰত বাগৰি বাগৰি থিৰ হৈ গ'ল । সেউজীয়া শাৰী আৰু মেখেলাবিলাকে খন্তেকৰ বাবে সিহঁতৰ কোমৰৰ পৰা উৰি গৈ আকৌ উভতি আহি সিহঁতক সাবটি ধৰি কঁকালৰ তলভাগ পুৰিপুষ্ট কৰি যেন ভাগৰি পৰিল । বুকুৰ মালাবোৰৰ ওপৰেদি ঢৌৰ পিছত ঢৌ খেলি গ'ল । যেন ক'ৰবাৰপৰা সোঁ-সোঁ কৰি আঠোটা ময়ূৰ উৰি আহি সভাত পৰিলহি, সিহঁতৰ নেজৰ চোঁৱৰে যেন সভাসদক বন্দনা জনালে ।

হাৰমনিয়ম মাদলৰ ওচৰত বহি থকা ছোৱালীবোৰে গাবলৈ আৰম্ভ কৰিলে । লগতে আঠজনী ছোৱালীয়েই বহি থাকিয়েই গালে, —

তেল দিলাম শালতা দিলাম
স্বগ্‌গে দিলাম বাতি গ'
সকল দেৱতা সন্ধ্যোলেও মা
লক্ষ্মী স্বৰস্বতী গ' ।

তাৰ পিছত ছোৱালী আঠজনী থিয় হ'ল । বহি থকা ছোৱালীকেইজনীয়ে গীত গাই থাকিল, আৰু ইহঁতে নাচিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে । দুয়োহাত মূৰৰ ওপৰলৈ তুলি, পদুম ফুলৰ আকৃতিত হাতযোৰ কৰি, দুয়োটা কিলাকুটি বাহিৰৰ ফালে উলিয়াই দি, কঁকাল ভাঙি শৰীৰটো ধেনুভিৰীয়া কৰি, আঠজনীয়ে আৰু এবাৰ পদ গালে, —

গাই আইল, বাচুৰ আইল
আইল ভগৱতী গ'
সন্ধ্যাৰ বেলা পাৰাই গেল গ'
সন্ধ্যা কেন দিওনা ।

মাদল-ঢোলকৰ মৃদু আৱাজ, গম্ভীৰ আৰু তীব্ৰ হৈ আহিবলৈ ধৰিলে । তালযোৰে অবিৰাম গুণ্‌গুণাই ৰিন্‌ৰিনাই থাকিল । মানুহবিলাকে চকুৰ নিমিষ নেপেলোৱাকৈ নাচনীকেইজনীলৈ চাই থাকিল । আৰু সিহঁতে ঘূৰি ঘূৰি নাচিবলৈ ধৰিলে । দেহত অপৰূপ ভংগী তুলি, চুলিৰ চোঁৱৰ নচুৱাই হালি-জালি, সিহঁতে নাচি থাকিল । মুখৰ আৰু চকুৰ হাঁহিৰে সিহঁতৰ গাল-কপাল উজ্জলি উঠিল, কাপোৰৰ ফুলবোৰত বিচিত্ৰ ৰং ভাহি উঠিল, প্ৰতি খোজেতে পেটৰ ওপৰত তৰংগৰ সৃষ্টি হ'ল, কোমৰৰ তলৰ কাপোৰবোৰ উন্মত্ত হৈ উঠিল । সিহঁতৰ ভৰিৰ নেপুৰে নাচি থাকিল, —ঝুনুক, ঝুনুক, ঝুনুক । ঝুনুক, ঝুনুক, ঝুনুক ।

গীত গোৱা ছোৱালীকেইজনীয়ে গাই থাকিল, —

কুমাৰ ঘৰে তেল নাই মা
ধবি ঘৰে বাতি গ'
সন্ধ্যাৰ বেলা পাৰাই গেলেগো,
সন্ধ্যা কিসে দিব গ'
সন্ধ্যা দিতে কৈলাম মাকে গো
সন্ধ্যা কেনে দিওনা
দিনেৰ আলো চুবে গেল গো
সন্ধ্যা কেনে দিওনা ।

তাৰ পিছত আৰু কোনেও গীত শুনি নাপালে । মাদল, ঢোলোক আৰু তালৰ দ্ৰুত, তীব্ৰ, অশ্ৰান্ত লহৰে মানুহৰ শৰীৰত কঁপনি তুলি দি নাচনীসকলক মতলীয়া কৰি দিলে । সিহঁতৰ ভৰিৰ নেপুৰৰ ঝুনুক ঝুনুক শব্দবোৰ তাল-মাদলৰ শব্দৰ লগত মিলি গ'ল । সিহঁতৰ অংগত ঘামবোৰ পিছলি পৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে, যেন সিহঁত শিলৰ বুকুৰ নৰ্তকী মূৰ্তি । এটা অপূৰ্ব তন্ময়তাৰ মাজত যেন এখন মায়াৰাজ্যৰ সৃষ্টি হ'ল ।

তাৰ পিছত নাচনীয়ে আঁঠু ল'লে । গীত বন্ধ হ'ল, বাজনা বন্ধ হ'ল ।

হঠাৎ এক অভিনৱ ঘটনাৰ সৃষ্টি হ'ল । অকস্মাৎ ক'ৰবাৰপৰা বিজ্‌লী ওলাই আহিল । তাইৰ কপালত মস্ত এটা সেন্দূৰৰ ফোঁট, দুয়োগালতে সেন্দূৰৰ পাতল আভা, হাতৰ তলুৱাত আৰু ভৰিৰ তলুৱাত আলতা, গাত গোলাপী ৰঙৰ শাৰী আৰু ক'লা বৰণৰ ব্লাউজ । হাতে-ভৰিয়ে, কঁকালে-ডিঙিয়ে, তাইৰ গোটেই গাতে নানা অলংকাৰ আৰু ফুলৰ মালা । কঁকালত আটি বন্ধা এখন ৰঙা কাপোৰ, ৰছী এগছৰ দৰে মেৰাই থোৱা ৰঙা কাপোৰখনৰ আগ ভাগটো দুয়ো ভৰিৰ সোঁমাজেদি লৈ আঠুৰ তললৈ ওলমি থাকে । কঁকালৰ সেই ৰঙা কাপোৰগছৰ ওপৰেদি এধাৰ ফুলৰ মালা । চুলিবোৰ টিলাকৈ খোপা বন্ধা থাকে, সেই খোপাৰ ওপৰতো ফুলৰ মালা । মূৰটো অকণমান লৰাই দিলেই খোপাটো সুলকি পৰিব । ফিন্দ খাই উঠা বুকুৰ ওপৰত ব্লাউজটোৰ

গুদামবোৰ কিজানি ছিঙি দূৰত ছিটিকি পৰিব, আৰু আঁঠুলৈকে ওলমি থকা ৰঙী এগছৰ নিচিনা ৰঙা কাপোৰখনে তাইৰ উদং গাটো কিজানি আবৰি থাকিব ।

তাই মাথোৰ, আৰু ঢোলোক-তাল-হাৰমনিযাম বজোৱা সকলোকেইজনৰ ভৰি চুই সেৱা কৰি কৰি ওলাই আহিল । বনুৱাৰ মাজৰপৰা উত্ৰাৱল চিঞৰ শুনা গ'ল, --চাটিয়া উঠিব ৰে, চাটিয়া উঠিব ।

আৰম্ভ হ'ল দেওধনী নাচ । বিজুলীৰ চকুহাল ৰঙা, বহল আৰু দীপ্ত হৈ পৰিল । ঢোলোক, মাদল আৰু তালৰ মাজেদি জাগি উঠিল এটা উন্মত্ত সুৰ । উদ্দাম নাচোনত বিজুলীৰ খোপা সুলকি গ'ল, ফুলৰ মালা পৰি গ'ল, চুলিবোৰে বতাহত ভাহিবলৈ ধৰিলে, ৰঙা কাপোৰগছে উদং হৈ যোৱা আঁঠুৰ তলে-ওপৰে চাবুকৰ দৰে কোবাই কোবাই বুকু পিঠিলৈ উৰিবলৈ ধৰিলে । ক'লা ব্লাউজটো পেটৰপৰা ওপৰলৈ পিছলি আহিবলৈ ধৰিলে । বিজুলী উন্মত্ত হৈ নাচিবলৈ ধৰিলে । ঘূৰি ঘূৰি নাচি নাচি তাই মাটিৰ ওপৰত দীঘল দি পৰি গ'ল । ঢোলোক, মাদল, তাল, খঞ্জৰী, হাৰমনিয়াম, বাঁহী বন্ধ হৈ গ'ল ।

ৰাতিপুৱাৰ অলপ আগতেই অৰ্জুন ওলাল । সি বাহিৰলৈ ওলাই আহি চালে, --চাৰিওফালে এন্ধাৰ । পুৱাৰ পোহৰে এন্ধাৰবোৰ ঠেলি আতৰাবপৰা নাই । শিৰীষ গছৰ পাতবোৰৰ মাজত অকণি অকণি যেন ৰূপালী আভা,—পাতবোৰৰ দৰেই অকণি অকণি, দিনতে ছিটিকিপৰা পোহৰৰ কণিকা । আকৌ এবাৰ চাৰিওফালে চাই সি গম পায়, আৰু বেছি সময় নাই । পূবৰপৰা পোহৰবোৰে মেঘবোৰ আঁতৰাই, ধীৰে ধীৰে সিহঁতৰ বাগিচাৰ চাহগছবোৰক চুই চুই, —সিহঁতৰ ঘৰৰ ওচৰৰ ওখ ওখ শিৰীষ গছৰ পাতবোৰক জগাই দিব । আৰু বেছি সময নাই । দূৰৰ ঘন হাবিখনৰপৰা দুই-এটা সুহুৰি উটি আহে । কিবা চৰায়ে সুহুৰি মাৰি উৰি আহিবলৈ সাজু হব লাগিছে ।

টান মাটিৰ চোতালখনৰপৰা আঁতৰি আহি সি ঘাঁহৰ ওপৰেদি খোজ কাঢ়িব ধৰে । ৰাতিপুৱাৰ ঘাঁহখিনি নৰম, শীতল, মৰম লগা । এচাটি জুৰ বতাহ তাৰ গাত লাগে । সি থমকি ৰয় । তাৰ গোটেইটো শৰীৰৰ মাজেদি জুৰ বতাহখিনি শুহি লবলৈ তাৰ ইচ্ছা হয় । আপোনা আপুনি তাৰ চকুহাল মুদ খাই আহে । হঠাৎ তাৰ ধাৰণা হয যেন বতাহতকৈ শীতল কিবা এটাই তাৰ বাঁওকান্ধখন স্পৰ্শ কৰিছে । চকু ঘূৰাই সি দেখা পায, --ৰূম্নী । অকণো শব্দ নকৰাকৈ তাই খোজ টিপি টিপি আহি তাৰ কান্ধতে তাইৰ গাল এখন লগাই দিছে । অৰ্জুনে হাঁহি দিয়ে । তাৰ পিছত সি কয, —কেনেকৈ যে তইঁতে পাৰ । তোৰ হাত লগা নাই, ভৰি লগা নাই, মুখ লগা নাই, গাৰ কাপোৰ লগা নাই, লাগিছে মাত্ৰ তোৰ এখনি গাল । যেন, তই দূৰত আছ আৰু তোৰ গালখন উৰি আহি মোৰ কান্ধত বহি আছে ।

—দুখ পাইছ ? —তাই সোধে । —বেছি গধুৰ ?

—ভৰখিনি এখন কান্ধত পৰিছে, —সি কয়, —দুখতো পামেই । দুয়োখন কান্ধৰ ওপৰত সমানে ভৰ পৰিলে, তেতিয়া আকৌ পাতলি যায় । তোৰ সিখন গালো দেচোন মোৰ ইখন কান্ধৰ ওপৰত ।

—এখন গাল কাটি আনি লগাই দিলেহে হ'ব, তাই কয় । —যোৱাৰ সময়ত এখন গাল লৈ যাবলৈ মন গৈছে নেকি ?

—তেনেহলে কাটি নেপেলোৱাকৈ দিবপৰা আন বস্তু দে । —সি কয় ।

—তই ল'ৰাটো বেয়া হবলৈ আৰম্ভ কৰিছ দেই । — ৰুম্‌নীয়ে কয় ।

—কি বিষয়ত ?

—এই, ছোৱালীৰ বিষয়ত । ৰোহিলাৰ চিঠি পাইছ নে নাই ?

—পাইছোঁ । কালি নিশাতেই পালোঁ ।

—বহুত, বহুত, ভালেমান মৰম ?

—চিঠিৰ ভিতৰত ? ভিতৰত মৰম তৰম একো নাই । মাত্ৰ এখিলা কাগজ । চাবি নেকি ? তই কিবা দেখা পাবও পাৰ ।

—তই যদি বিচাৰি পোৱা নাই, তাইক কম নেকি ? তাই দৌৰ মাৰি আহি বিচাৰি দি যাব পাৰে ।

—তাৰ মানে, তোৰ মৰমবোৰ আনফালে উটি গ'ল নেকি ?

—চাবি ? —তাই কয় । তাই তাৰ আগলৈ আহি তাক সাবটি ধৰি মূৰটো তাৰ বুকুৰ ওপৰত থৈ খন্তেক নীৰৱে থাকি কয়, —গম পাইছ ?

সিও তাইক দুয়োখন হাতেৰে সাবটি ধৰে ।

ধীৰে ধীৰে ৰুম্‌নী তাৰ বুকুৰপৰা আঁতৰি আহি কয়, —ব'ল, তোৰ পলম হৈ যাব ।

দুয়ো লাহে লাহে ঘাঁহনিৰপৰা চোতাললৈ আহে । হঠাৎ তিতি থকা ভৰিৰে চোতালত খোজ কাঢ়োঁতে সি পিছলি পৰি যায় । ৰুম্‌নীয়ে খিক্ খিক্‌কৈ হাঁহি দিয়ে । হাঁহি হাঁহি তাই কয়, —

আসাম দেশের শীতলা মাটি
পিচল পৰে পায় . . .

অৰ্জুনেও হাঁহে । হাঁহি হাঁহি সি কয়, —শীতলা মাটিৰ বাবে নহয়, শীতলা গালৰ বাবে ।

—কাৰ শীতলা গাল ? - তাই সোধে ।

—ৰুম্‌নীৰ ।

—আৰু ?

—আৰু ৰুম্‌নীৰ ।

দুয়ো অলপ সময় তাতেই থিয় হৈ থাকে । তাৰ পিছত ৰুমনীয়ে সোধে, -সঁচা কচোন, ধেমালি নহয় । তই কেতিয়ালৈ আহিবি ?

—কৈছোঁ নহয়, তোৰ পৰীক্ষাৰ ঠিক পিছতেই । তেতিয়া আমাৰ গ্ৰীষ্ম বন্ধ নহব জানো ? বন্ধ হলেই আহিম ।

সিহঁত দুয়ো দুৱাৰমুখ পাযহি । হঠাং পাছলৈ ঘূৰি ৰুম্‌নীয়ে কয়, —চা, চা, এইফালে চাচোন । কি সুন্দৰ, কি বিতোপন ।

অৰ্জুনে ৰুম্‌নীৰ হাত এখনত ধৰে । দুয়ো পূবৰ পিনে চাই তেনেকৈ থিয় হৈ থাকে । মেঘৰ মাজেদি, সহস্ৰ ৰশ্মি বিকিৰণ কৰি, পোহৰেৰে গোটেইখন পৃথিৱী উদ্ভাসিত কৰি ওলাই আহে প্ৰভাতৰ সূৰ্য । চাহগছৰ পাতৰপৰা নিয়ৰবোৰ নিগৰি পৰে, পৰি থাকে ।

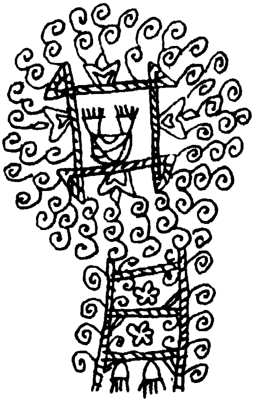

তেল দিলাম শালতা দিলাম
স্বগ্‌গে দিলাম বাতি গ’
সকল দেব্বতা সন্ধোলেও মা
লক্ষ্মী সরস্বতী গ’।

লেখক পৰিচিতি

প্ৰথিতযশা সাহিত্যিক শ্ৰীউমাকান্ত শৰ্মাৰ জন্ম নলবাৰীৰ প্ৰসিদ্ধ ককয়া গাঁৱত। কলিকাতা বিশ্ববিদ্যালয়ৰপৰা প্ৰথম শ্ৰেণীত শ্ৰীশৰ্মাই দৰ্শন বিষয়ত এম-এ পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ হয়। সেই সময়ৰ মেধাৱী ছাত্ৰসকলৰ ভিতৰত শ্ৰীশৰ্মা আছিল অন্যতম। ১৯৫৩ চনত মাৰ্কিন যুক্তৰাষ্ট্ৰৰ চৰকাৰে ভাৰতবৰ্ষৰ ছয় গৰাকী বিশিষ্ট শিক্ষাবিদক TCM Scholar হিচাপে নিৰ্বাচন কৰে। শ্ৰীশৰ্মা আছিল তাৰ ভিতৰত এজন, আৰু সেই সুযোগতে তেওঁ ইলিনয় (Illinois - USA) বিশ্ববিদ্যালয়ৰপৰা এম-এড্ উপাধি লাভ কৰে।

এম-এ পাছ কৰাৰ পিছতেই ১৯৪০ চনতে শ্ৰীশৰ্মা ছিলঙৰ ছেণ্ট এডমাণ্ড কলেজত কম সময়ৰ বাবে অধ্যাপক নিযুক্ত হয়। তাৰপিছত সন্দিকৈ ছোৱালী মহাবিদ্যালয় (গুৱাহাটী), বি. বৰুৱা মহাবিদ্যালয় (গুৱাহাটী) আদিত অধ্যাপনা কৰি তেওঁ ১৯৪৮ চনত অসম প্ৰাথমিক শিক্ষা বোৰ্ডৰ সচিব পদত নিযুক্তি লাভ কৰি ক্ৰমে অসম শিক্ষা বিভাগৰ অৱৰ সচিব, উপ-সচিব, যুটীয়া শিক্ষাধিকাৰ আৰু ১৯৪০ চনত শিক্ষাধিকাৰ পৰ্যন্ত পদোন্নতি লাভ কৰে। শ্ৰীশৰ্মাই অসম শিক্ষা বিভাগৰপৰা অৱসৰ গ্ৰহণ কৰাৰ লগে লগেই মেঘালয় শিক্ষা বিভাগৰ শিক্ষাধিকাৰ ৰূপে নিযুক্তি লাভ কৰে আৰু ১৯৭৫ চনলৈ সেই পদতে থাকি চাকৰি জীৱনৰপৰা অৱসৰ গ্ৰহণ কৰে।

শিক্ষা বিভাগৰ জটিল প্ৰসাশনীয গুৰুভাৰ বহন কৰিও শ্ৰীশৰ্মাই কোনো দিনে সাহিত্য চৰ্চা পৰিহাৰ কৰা নাই। ইয়াৰ ফল স্বৰূপেই তেওঁ কেইখনিও বৈশিষ্ট্যপূৰ্ণ উচ্চমান বিশিষ্ট আৰু সাৰ্থক গ্ৰন্থেৰে অসমীয়া সাহিত্য-ভঁৰাল সমৃদ্ধ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে।

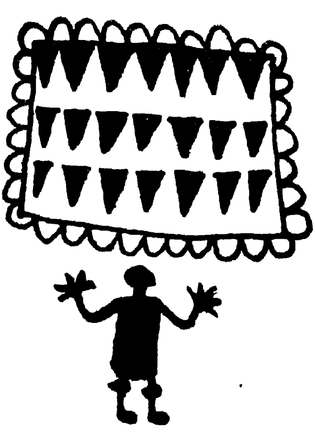

এজাক মানুহ এখন অৰণ্য

উনৈছ শতিকাৰ মাজ ভাগৰপৰা আৰম্ভ কৰি দলে দলে চামে চামে হেজাৰ হেজাৰ বনুৱা আহি গ'ল অসমৰ চাহ বাগিচাসমূহলৈ। সুদূৰৰ গোদাবৰী মহানদী পাৰ হৈ, ময়ূৰাক্ষী পাৰ হৈ, মেঘনা-যমুনা ব্ৰহ্মপুত্ৰেৰে উজাই আহি, তেওঁলোক সোমাল অসমৰ অৰণ্যত; আৰু দুৰ্গম পথত তেওঁলোকে মৃত্যুৰ মুখত এৰি থৈ আহিল তেওঁলোকৰ শ শ আপোনজন, স্ত্ৰী পুত্ৰ-কন্যা। বাগিচাত তেওঁলোকে ভুঞ্জিলে অবৰ্ণনীয় অত্যাচাৰ -নিপীড়ন, অমানৱীয় শাস্তি। কিন্তু তাৰ মাজতে জাগি থাকিল তেওঁলোকৰ অদমনীয় প্ৰাণ-শক্তি, হৃদয়ৰ অফুৰন্ত গান, ছন্দে ছন্দে শিঞৰি উঠা দেহৰ অনুপম নৃত্য প্ৰেম প্ৰীতি আৰু জয়ৰ উল্লাস। ৰাজ্যৰ, নানা গোষ্ঠীৰ,নানা ভাষাৰ এই দৈন্য পীড়িত জনতাই ক্ৰমে ক্ৰমে, অজ্ঞাতসাৰে বাগিচাৰ বাহিৰৰ বিস্তীৰ্ণ অঞ্চলৰ জনতাৰ লগত সংযোগ স্থাপন কৰি, বৃহৎ অসমীয়া জাতিটোৰ ভাষা সংস্কৃতিৰ লগত মিলিবলৈ আৰম্ভ কৰি ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ এক বিশিষ্ট অংগ হৈ পৰিল। এয়া সংযোগ, সমন্বয় আৰু সংহতিৰ এক অপূৰ্ব ৰূপায়ন।

— '*এজাক মানুহ এখন অৰণ্য*'ৰ পাতে পাতে জিলিকি আছে যুগ এটাৰ এই বিচিত্ৰ ইতিহাস— মৰ্মন্তুদ অথচ চমৎকাৰ।

এই গ্ৰন্থখন ইংৰাজী আৰু হিন্দী ভাষাতো অনূদিত হৈছে।

প্ৰকাশক

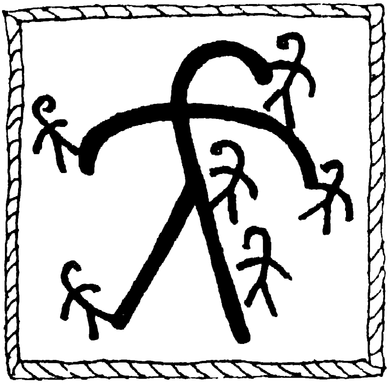

যৎ কিঞ্চিত

"প্ৰথমেই আপোনাৰ কল্পলোক তথা কাহিনীৰ ব্যাপ্তি আৰু বিস্তাৰৰ বাবে অভিনন্দন জনালোঁ ।.... চাহবনুৱা সকলৰ বাটি অহা ব্যক্তিত্ব, আত্মবিশ্বাস আৰু গতিশীল জীৱন যথাৰ্থভাবে আপোনাৰ কলমে ৰূপাযিত কৰিছে । ....কিছুমান ঘটনাত, যেনে ভূমিকম্পৰ বা চাঁদনী নৈৰ সোঁতৰ পাকৰ বৰ্ণনাত আপোনাৰ কলমে অপূৰ্ব গাঢ়তা অৰ্জন কৰিছে ।কাহিনীকো বেলেগ সুৰলৈ লৈ গৈছে ।কাব্যিক ।"

— ড০ হীৰেণ গোহাঁই

"এইখন উপন্যাসে ইযাৰ সূক্ষ্ম অনুভূতি, আৱেগিক ভাব আৰু কাব্যোপম ভাষাৰে–সেই উপন্যাস তিনিখনৰেই সমগোত্ৰীয ।" (উড়ন্ত মেঘৰ ছাঁ, চিমচাঙৰ দুটা পাৰ, ৰঙা ৰঙা তেজ) "চাহ বাগিচাৰ বনুৱাৰ সমাজ জীৱন আৰু তাৰ প্ৰগতিমুখী বিৱৰ্তনৰ চিত্ৰ হিচাবে, অনা-অসমীযা বনুৱাৰ অসমীযা ভৱনত প্ৰক্ৰিযাৰ পূৰ্ণাংগ চিত্ৰ হিচাবে, আৰু সৰ্বোপৰি এনে সামাজিক চেতনাৰ এক সফল ঔপন্যাসিক কলা ৰূপ হিচাবে এই উপন্যাস অসমীযা সাহিত্যত আজি আমি দেৰিকৈ লাভ কৰা এক অতি মূল্যবান সম্পদ ।"

- ড০ গোবিন্দ প্ৰসাদ শৰ্মা

"এজাক মানুহ এখন অৰণ্য নিঃসন্দেহে অসমীযা সাহিত্যত এখন বৈশিষ্ট্যপূৰ্ণ উপন্যাস ।"

-- যতীন্দ্ৰনাথ গোস্বামী

"চিন্তা উদ্ৰেককাৰী বস্তুনিষ্ঠ বীক্ষাৰে উজ্বল এই উপন্যাস জনাৰণ্যৰ কাব্য স্বৰূপ । ...বৰ্ণনা কুশলতা তাংপৰ্যপূৰ্ণ ঘটনাৰ নিৰ্মাণ, উজ্জ্বল চৰিত্ৰৰ সহাযত এই চেতনাক ঔপন্যাসিকে শিখৰৰ ফালে যাবলৈ সমৰ্থ হৈছে ।"

— নলিনীধৰ ভট্টাচাৰ্য